

હિંદુસ્તાનનો
રાાજોપયોગી ઇતિહાસ
(રાજ્યવ્યવસ્થા સાથે)

કા. ૧-૧૨-૭

કે. દિ. કામદાર.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૬૩૮

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ દિગ્વિજયનામનો શાખાકીયો-૧
૯૧૧૨૨૨

વિષય મંત્ર: ૧૪૩: ૮૨: ૧. ૪

કેળવણી ખાતા તરફથી પાઠ્યપુસ્તક તરીકે મંજૂર થયેલો

હિંદુસ્તાનનો શાળોપયોગી ઇતિહાસ

(બ્રિટિશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા સાથે)

લેખક—

કેશવલાલ હિંમતરામ કામદાર, એમ. એ.

વડોદરા કૉલેજમાં ઇતિહાસના પ્રોફેસર.

અને વાર કહાનદાસ મેઝારામ અને ધીરજીરામ મથુરાદાસ રકૉલર

પ્રકાશક,

કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ, નાણાવટ—મુરત.

૧૯૩૧

ચોથી આવૃત્તિ.

હિંમત-૧-૧૨-૦

પ્રો. કામદારનાં બીજાં પુસ્તકો

(1) A Survey of Indian History, 1757-1858

Rs. 3.

(2) History of India, Political and
Administrative, 1757-1920.

Rs. 2-8.

(3) A History of the Mogul Rule
in India, 1526-1761.

Rs. 3.

(૪) હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ

કિ. ૦-૨૨-૦

(૫) બ્રિટિશ હોકોનો ઇતિહાસ

રૂ. ૨-૮-૦

(૬) અર્થશાસ્ત્ર (છપાય છે).

Printed by

Narayanrao Laxmanrao Nicum at the "Shanker" Printing Press,
Near Chouta Bridge, SURAT.

and

Published by
Balubhai Karsandas
of Messrs Karsandas Narandas & Sons,
Book-sellers and Publishers,
Nanavat, SURAT.

(સર્વ હક કર્તાને સ્વાધીન છે).

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

લેખક તરફથી:-વડોદરા, તા. ૧૧-૧૧-૧૯૨૬.

દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના દેશનો ઇતિહાસ પોતાની ભાષામાં વધારે સહેલાઈથી વાંચી ને સમજી શકે છે ને તે વિષયની પરીક્ષાના સવાલોના જવાબો પોતાની ભાષામાં વધારે સરળતાથી આપી શકે છે. શિક્ષકો માતૃભાષામાં ઇતિહાસ વધારે આકર્ષક કરી શકે છે. ગયા વર્ષથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષા માટે તૈયારી કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસના સવાલોના જવાબો પોતાની ભાષામાં આપવાની છૂટ આપી છે, એટલે હવે માતૃભાષાદ્વારા ઇતિહાસનું શિક્ષણ રોજરોજ વધારે લોકપ્રિય થતું જશે.

ગુજરાતી ભાષામાં ઐતિહાસિક સાહિત્યની સ્થિતિ ઘણી દરિદ્ર છે; તેમાં પણ આપણા દેશના ઇતિહાસ ઉપરનાં પાઠ્યપુસ્તકો તો જવલ્લે પાઠ્યપુસ્તકોની કક્ષામાં આવી શકે એમ કહેવાથી કોઈ ને અન્યાય તો નહિ થાય. વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષોમાં આપણા ઇતિહાસના દરેક યુગની વાતોમાં ધણું ક્રાંતિકારક પરિવર્તન થઈ ગયું છે. જુના અંગ્રેજી પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો રૂપે લખાએલાં પુસ્તકોના વાચનથી વિદ્યાર્થીઓને આપણી પુરાતન, અર્વાચીન ને સાંપ્રત સંસ્કૃતિનો સાચો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આ પુસ્તકમાં આપણા સમગ્ર ઇતિહાસનાં બધાં અંગોનું સાહિત્ય તપાસીને વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ભાષાની શિષ્ટતા પરંપરાપૂર્વક જાળવી લેવામાં આવી છે, જે કે તેની વીગત બાબત આપણા ભાષાપંડિતો પોતે હજી એકમત થયા નથી.

મેં આ પુસ્તક પૂર્વાપર સંબંધ જાળવીને લખ્યું છે. માત્ર આપણા ઇતિહાસના વૃત્તાંતોની સંકલના સમજવા પૂરતું વસ્તુ પુસ્તકમાં ગુંથવામાં આવ્યું છે. ઇતિહાસને તદ્દન લુખા સારરૂપે પતાવવામાં વિદ્યાર્થીઓની અભ્યાસકૃતિનો ઉચ્છેદ થાય છે અને શિક્ષકોની મહેનત બહુ વધી પડે છે.

દેખાવે બીનજરૂરી પણ વસ્તુતઃ આવશ્યક હકીકતની ગુંથણી વિદ્યાર્થીઓની સ્મરણશક્તિને ને ગ્રાહક બુદ્ધિને બોગ્ગરૂપ નથી થતી એટલું નહિ પણ અગત્યના વૃત્તાંતો સમજવા માટે ઉપકારક થઈ પડે છે અને ઇતિહાસને રસિક, બોધપ્રદ ને ભવ્ય બનાવે છે; ઇતિહાસલેખન પણ એક કલા છે. મુસ્લિમોનાં ને રાજાઓનાં ચારિત્રો, દેશની આર્થિક ને રાજકીય સંસ્થાઓ, મુખ્ય મુખ્ય લડાઈઓનાં કારણો ને પરિણામો, એ બધાંનો સમાવેશ ઇતિહાસના પુસ્તકમાં થવો જોઈએ. આપણે ત્યાં સાર્વભૌમ સત્તા ને રાજવાડાંનો સંબંધ હમણાં હમણાં ઘણું ધ્યાન ખેંચે છે ને ભવિષ્યમાં તે વિશેષ અગત્યનો થશે. આપણા દેશનો પર રાજ્ય સાથેનો ને તેમાં પણ અફઘાનીસ્તાન સાથેનો સંબંધ તેટલી અગત્ય ધરાવે છે. વડી ધારાસભાનું કે મુખ્યમંત્રી કોર્પોરેશનનું બંધારણ તેમની અપેક્ષાએ મને એકદમ ગૌણ લાગે છે. તેથી જે પુસ્તક એ વિષયોમાં ઉપલબ્ધિ જ્ઞાન આપે તેને આપણા ઇતિહાસનું પુસ્તક કહી શકાય નહિ. આ પુસ્તકમાં વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ પડે તેવી રીતે આ તમામ બાબતોનું લખાણ કરવામાં આવ્યું છે. છેવટે આપણી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓનું એક નાનું રેખાચિત્ર પુસ્તકને અંતે આપ્યું છે.

આપણા દેશના ઇતિહાસની જે હકીકત આ પુસ્તકમાં રજૂ કરવામાં આવી છે તે સંબંધી મારે અહિં કાંઈ લખવું નથી. તેનો ખ્યાલ તે વાંચવાથી તરત આવી શકશે; પણ પુરાતન આર્યોના નિવાસસ્થાન વિષે મેં જે કાંઈ લખ્યું છે તે ઉપર મારે થોડાંએક વાક્યો લખવાં પડશે.

વેદિક આર્યોના નિવાસસ્થાન માટે અનેક માંમાંસાઓ થઈ છે. યૂરોપના પંડિતોમાં પણ એ માટે એકવાક્યતા નથી. આપણું નાનપણથી મધ્ય એશિયાની માંમાંસા પરિચિત છે તેથી બીજી માંમાંસાઓ પ્રત્યે આપણો વર્ગ ઉદ્ગત્સીન રહે છે. લોકમાન્ય ટિળકે ઉત્તર દ્રુવ પાસેના પ્રદેશને આર્યોની પ્રાચીન ભૂમિ કહી; રાવસાહેબ પાવગીએ પંજાબમાં કહી; Cambridge History of Indiaએ પશ્ચિમ એશિયામાં કહી; પર્ગિટરે નેપાળના પ્રદેશમાં કહી; કેટલાએક યૂરોપિયનોએ મધ્ય એશિયામાં કહી; આવી

રીતે તુલનાત્મક અભ્યાસ પછી પણ તે વિષે હજી એક મત નથી. જ્યારે એ ઉપર હું આ પુસ્તકના લખાણ માટે તૈયારી કરતો હતો ત્યારે મારે એ મીમાંસા-અરણ્યનો અનુભવ લેવો પડ્યો. રોમના કે ગ્રીસના પ્રાચીન ઇતિહાસના કેઈ લેખકે-લિવિયુએ કે હેરોડોટસે-એમ કત્યું નથી કે તેમના પૂર્વજો મધ્ય એશિયામાંથી આવ્યા એવી ત્યાં પરંપરા હતી. ટૂંકામાં, બાલ્ટિક સમુદ્ર, પશ્ચિમ એશિયા, પંજાબ અને નેપાળ, એ ચાર દિશાના પ્રદેશો વચ્ચે મેં આપણી પુરાતન પરંપરાનો પ્રદેશ “સમસિંધુ”જ આર્યોના નિવાસસ્થળ તરીકે સ્વીકાર્યો છે અને જો તેથી કેટલાંક મગજને ક્ષોભ થાય તો તેમણે એટલું તો સમજવું જોઈએ કે તે વિચારો પ્રમાણુરહિત નથી. આ વિચાર સંબંધી એકમાન્યતા થવી મુશ્કેલ છે, પણ આપણી પરંપરાનો ત્યાગ કરવામાં આપણે આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિને અન્યાય કરીએ છીએ.

હિંદુસ્તાનની રાજ્યલક્ષ્મીના બે મોટા શત્રુઓ છે—(૧) ધર્માધતા (૨) આપણા સમાજની સંકુચિત સ્થિતિ. એ બે આપણે પોતે ઉભા કરેલા શત્રુઓ છે; બહારના નથી. મેં આ પુસ્તક રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી લખ્યું છે; રાષ્ટ્રીય એટલે આર્યો વિરુદ્ધ અનાર્યો, કે હિંદુઓ વિરુદ્ધ મુસલમાનો, કે હિંદીઓ વિરુદ્ધ અંગ્રેજો એમ નહિ પણ સમસ્ત હિંદુસ્તાનદેશ વિરુદ્ધ ઘણાં પ્રાંતો, અનેક નાતજાતો, અનેક મતમતાંતરો અને વાડાવગડાઓ ને અનેક બાબાબંગો.

શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ, બંનેની કુતૂહલવૃત્તિ ને શોધકવૃત્તિને ઉત્તેજન મળે તે દૃષ્ટિથી પુસ્તકનું કદ વધશે તેથી ડરી નહિ જતાં ખાસ માર્ગદર્શક પરિશિષ્ટો મેં આપ્યાં છે ને પ્રાચીન ઇતિહાસનાં પરિશિષ્ટો લગભગ તમામ આપણા પ્રાંત વિષેના ઇરાદાપૂર્વક રાખ્યાં છે. ઘણાખરા નકશાઓ મેં પોતે સાહિત્ય જોઈ તૈયાર કરાવ્યા છે.

આપણી સંસ્કૃતિના વિકાસનો ખરો મર્મ સૂચવનારાં ચિત્રો મોટે ભાગે ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આપવામાં આવતાં નથી. અહિં તે બાબતમાં

ખર્ચનો સવાલ આડે આવ્યો છે. આ કૃતિને ઉત્તેજન મળતાં નવી આવૃત્તિમાં વાચકનાં નેત્રો ને કુતૂહલવૃત્તિ અને તૃપ્ત થાય તેવી ચિત્રસમૃદ્ધિ પુસ્તક સાથે જોડવામાં આવશે.

વિદ્યાર્થીઓને મદદ મળે તે માટે દરેક પ્રકરણને અંતે સાર ને પ્રશ્નો મૂકવામાં આવ્યા છે. માત્ર સાર ને પ્રશ્નો કુલ ૫૦૦ પાનાંમાં લગભગ ૧૦૦ પાનાં ભરે છે. તે, ને કેટલોક ભાગ અભ્યાસક્રમની બહાર છે તેનાં પાનાં, બાદ કરતાં, ૩૫૦ પાનાંનું આ પુસ્તક લાંબું કહી શકાય નહિ. નાનું પુસ્તક લખવામાં જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તેના કરતાં મોટું પુસ્તક લખવામાં વધારે મુશ્કેલીઓ નડે છે એ વાત સુઝ વાચક ધ્યાનમાં રાખે. છેવટે, વાચક પુસ્તકની ત્રુટિઓ તરફ દોષવૃત્તિ ધારણ નહિ કરતાં તેના સમસ્ત પ્રયોજન તરફ દૃષ્ટિ કરશે એવી આશા છે.

પુસ્તક લખવામાં મિત્રો તરફથી ને ખાસ કરીને સાક્ષરરત્ન શ્રી હીરાલાલ શ્રોફ તરફથી મને જે પ્રોત્સાહન મળ્યું છે તે માટે તેમનો બધાનો હું ઉપકાર માનું છું.

અનુક્રમણિકા

	પાનાં
ઉપોદ્ધાત	૧-૯
વિભાગ ૧લો-આર્યસંસ્કૃતિ:	૯-૪૦
પ્રકરણ ૧લું, ઘણો જુનો હિંદુસ્તાન દેશ	૯-૧૦
,, ૨જું, વૈદિક આર્યો... ..	૧૦-૧૭
,, ૩જું, આપણો જુનો ઇતિહાસ ને વર્ણાશ્રમ ધર્મ... ..	૧૭-૨૦
,, ૪થું, વાલ્મીકિ રામાયણ	૨૧-૨૫
,, ૫મું, મહાભારત	૨૬-૩૨
,, ૬ટું, મહાભારતના વખતના કેટલાક દેશો	૩૨-૩૩
,, ૭મું, ધર્મમંથન	૩૩
,, ૮મું, જૈનધર્મ	૩૪-૩૫
,, ૯મું, શાક્યમુનિ ગૌતમ બુદ્ધ ને બૌદ્ધધર્મ	૩૫-૩૮
,, ૧૦મું, મગધની સત્તાનો ઉદય	૩૯-૪૦
વિભાગ ૨જો-આર્યસંસ્કૃતિ ઉન્નતિને શિખરે	૪૦-૭૨
પ્રકરણ ૧લું, પંજાબ ઉપર પરદેશીઓ ને મહાન સિકંદરની સવારીઓ	૪૦-૪૨
,, ૨જું, મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના ને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨-૨૯૬	૪૨-૪૩
,, ૩જું, દેવેનો પ્રિય “પ્રિયદર્શી અશોક” અથવા “ભેરી- ઘોષને બદલે ધર્મઘોષ,” ૨૬૯-૨૩૨ ઇ.સ. પૂર્વે ૪૪-૪૭	૪૪-૪૭
,, ૪થું, મૌર્ય વખતનું ઉત્તર હિંદ	૪૮-૫૧
,, ૫મું, શુંગ વંશ, કાજ્યાયનો ને સાતવાહનો, ઇ.સ. પૂર્વે ૧૮૫થી ઇ. સ. ૨૨૫ સુધી.	૫૧-૫૩
,, ૬ટું, યવનો, કુશાનો ને ક્ષત્રપો, બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું પરિવર્તન ૫૩-૫૫	૫૩-૫૫

પાનાં

પ્રકરણ ૭મું, ગુપ્ત રાજાઓ, ઇ. સ. ૩૨૦-૬૦૬	...	૫૬-૫૯
„ ૮મું, કનોજના રાજાઓ, દ્વિજો ને હર્ષનો ઉદય	...	૫૯-૬૧
„ ૯મું, ગુપ્તકાલનું હિંદ	...	૬૧-૬૪
„ ૧૦મું, મહારાજા હર્ષવર્ધન	...	૬૪-૬૭
„ ૧૧મું, હર્ષના વખતનું હિંદ	...	૬૭-૭૧
„ ૧૨મું, દષ્ટપાણ	...	૭૧-૭૨

વિભાગ ૩જો-રજપુતો ને મુસલમાનો ... ૭૩-૯૪

પ્રકરણ ૧૬મું, નવો યુગ	...	૭૩-૭૪
„ ૨જી, ઇસ્લામની સ્થાપના: હઝરત મહમ્મદ પયગંબર	૭૪-૭૬	
„ ૩જી, હર્ષ પછીનાં કેટલાંક રાજાઓ, ઇ. સ. ૬૪૭-૮૦૦	૭૬-૭૯	
„ ૪થું, રજપુતો ને આર્યસંસ્કૃતિનો પરાજય,		
ઇ. સ. ૮૦૦-૧૨૦૬...	...	૮૦-૮૯
„ ૫મું, તામીલ દેશ અને ઐદ્ધ ધર્મના વિનાશનાં કારણો	૮૯	
„ ૬મું, તુર્કોના હુમલાઓ ઇ. સ. ૧૦૦૦-૧૧૭૫	...	૮૯-૯૨
„ ૭મું, ઘોરી વંશના મુલતાનો ને પંજાબ, મધ્યદેશ ને		
બંગાળના હિંદુઓનો છેલ્લો પરાજય, ઇ.સ. ૧૧૭૫-૧૨૦૬	૯૨-૯૪	

વિભાગ ૪થો, મુસલમાનો અને હિંદુઓ. દિલ્હીના

મુલતાનો અને રજપુતો ... ૯૫-૧૧૮

પ્રકરણ ૧૬મું, ગુલામ વંશ	...	૯૫-૯૮
„ ૨જી, ખિલજી વંશ	...	૯૮-૧૦૨
„ ૩જી, તઘલખ વંશ	...	૧૦૨-૧૦૫
„ ૪થું, સૈયદ તથા લોદી વંશો, અફઘાન અમલ	...	૧૦૬-૧૦૮
„ ૫મું, કેટલાંએક સ્વતંત્ર રાજાઓ	...	૧૦૮-૧૧૮

વિલાગ પત્રો, મોગલાઈ ૧૧૯-૨૧૯

- પ્રકરણ ૧હું, સામાન્ય વિચારો ૧૧૯
- „ ૨હું, મોગલાઈની સ્થાપના વખતનું હિંદુસ્તાન... ૧૨૦-૧૨૨
- „ ૩હું, મોગલાઈની સ્થાપના અથવા બાબર પાદશાહ ૧૨૨-૧૨૬
- „ ૪થું, મોગલોની હાર અથવા હુમાયું,
 ઇ. સ. ૧૫૩૦-૧૫૪૦ ... ... ૧૨૭-૧૩૨
- „ ૫મું, અફઘાન સત્તાની ફરી સ્થાપના અથવા શેરશાહ
 સૂર અને તેના વંશજો, ઇ. સ. ૧૫૪૦-૧૫૫૬ ૧૩૨-૧૩૭
- „ ૬હું, સૂર વંશના સુલતાનો અને અફઘાનોની
 ફરી હાર ૧૩૮-૧૩૯
- „ ૭મું, રજપુતો ને મોગલોની વચ્ચે દોસ્તી.
 અકબર પાદશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫ ૧૪૦-૧૪૭
- „ ૮મું, અકબરનો અમલ ૧૪૭-૧૫૮
- „ ૯મું, રજપુતો ને મુસલમાનોનું સહકાર્ય, જહાંગીર
 ઇ. સ. ૧૬૦૫-૧૬૨૭ ... ... ૧૫૮-૧૬૭
- „ ૧૦મું, રજપુતો ને મુસલમાનોનું સહકાર્ય, શાહજહાં,
 ઇ. સ. ૧૬૨૮-૧૬૫૮ ... ... ૧૬૮-૧૮૧
- „ ૧૧મું, જુના ધોરણનો ત્યાગ ને અવનતિનાં બીજ,
 ઔરંગઝેબ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭ ... ૧૮૧-૧૯૯
- „ ૧૨મું, બ્રાહ્મી મોગલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૧૯ ૨૦૦-૨૦૩
- „ ૧૩મું, મોગલાઈનો અસ્તકાળ, મહમ્મદશાહ,
 ઇ. સ. ૧૭૧૯-૧૭૪૮ ... ... ૨૦૩-૨૧૦
- „ ૧૪મું, સમાપ્ત થતી મોગલાઈ; મરાઠાઓ દિલ્હીમાં;
 પાદશાહીનો નાશ, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૮૫૮ ૨૧૧-૨૧૬
- „ ૧૫મું, સિંહાવસોકન ૨૧૬-૨૧૯

વિભાગ ૬૬૭, મહારાષ્ટ્રમાં “સ્વરાજ્ય”ની સ્થાપના

ને મરાઠાઓનો દિગ્વિજય ને પરાજય ૨૨૦-૨૬૪

પ્રકરણ ૧૬૦, મરાઠાઓનો ઉદય	૨૨૦-૨૨૨
,, ૨૦૦, છત્રપતિ શિવાજી	૨૨૨-૨૩૧
,, ૩૦૦, મરાઠાઓ ને મોગલો, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૭૦૭	૨૩૧-૨૩૪
,, ૪૦૦, “સ્વરાજ્ય”ની સ્થાપના ને બાળાજી વિશ્વનાથ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૨૩	૨૩૪-૨૩૮
,, ૫૦૦, પહેલો બાહરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૦	૨૩૮-૨૪૩
,, ૬૦૦, સામ્રાજ્યની સ્થાપના ને પાણીપતનું યુદ્ધ, ઇ. સ. ૧૭૪૦-૧૭૬૧	૨૪૪-૨૫૧
,, ૭૦૦, મરાઠાઓનો દિગ્વિજય ને કુસંપનો આરંભ અથવા પહેલો માધવરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૬૧-૧૭૭૨	૨૫૧-૨૫૩
,, ૮૦૦, કુસંપનો ઉદય, પેશવા નારાયણરાવ, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૭૭૩	૨૫૪-૨૫૫
,, ૯૦૦, મહારાષ્ટ્રની સત્તાનો અવધિ, અથવા સવાઈ માધવરાવ, ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫	૨૫૫-૨૬૦
,, ૧૦૦૦, મરાઠાઓનો પરાજય ને અસ્ત	૨૬૧-૨૬૪

વિભાગ ૭૭૦, યૂરોપિઅન વેપારીઓ ... ૨૬૫-૨૮૧

પ્રકરણ ૧૬૦, યૂરોપ અને હિંદ વચ્ચેનો વેપાર	૨૬૫-૨૬૬
,, ૨૦૦, ફિરંગી સત્તાનો વિકાસ ને નાશ	૨૬૬-૨૬૭
,, ૩૦૦, ફિરંગી સત્તા ઉપર વિચારો	૨૬૮-૨૬૯
,, ૪૦૦, વલ્લહાઓ, ડેમનો, ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો	૨૬૯-૨૭૨
,, ૫૦૦, ક્યુલકમાં ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો, ઇ. સ. ૧૭૪૪-૧૭૬૧	૨૭૨-૨૭૮

પ્રકરણ ૬૬, બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના,

પ્લાસિસની લડાઈ સુધી ... ૨૭૯-૨૮૧

વિભાગ ૮મો, અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય, સ્થાપના ને

વિકાસ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ... ૨૮૨-૩૫૬

પ્રકરણ ૧૬, પ્લાસિસના યુદ્ધ વખતનું હિંદુસ્તાન ... ૨૭૯-૨૮૪

„ ૨જું, બંગાળામાં અંગ્રેજોનો કારભાર, ઇ. સ.

૧૭૫૭-૧૭૭૨ ... ૨૮૪-૨૯૦

„ ૩જું, દક્ષિણ હિંદના અંગ્રેજો, ઇ.સ. ૧૭૫૭-૧૭૭૨ ૨૯૦-૨૯૨

„ ૪થું, કંપનીની સત્તાની ખરી સ્થાપના અથવા વોર્ન

હેસ્ટિંગ્સનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૭૮૫ ૨૯૨-૩૦૩

„ ૫મું, પાર્લમેન્ટ અને કંપની, ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫ ૩૦૩-૩૦૫

„ ૬૬, સ્વતંત્ર સત્તા તરીકે કંપની, લોર્ડ કોર્નવોલિસ

ઇ. સ. ૧૭૮૬-૧૭૮૮ ... ૩૦૬-૩૧૦

„ ૭મું, કંપનીની સાર્વભૌમ સત્તા, લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન અથવા

માકવેસસ વેલેસ્લિને કારભાર, ઇ. સ.

૧૭૯૮-૧૮૦૫ ... ૩૧૧-૩૨૦

„ ૮મું કોર્નવોલિસ, બાર્લો ને મિંગ્રો, સાર્વભૌમ

પદનો ત્યાગ, ઇ. ૧૮૦૫-૧૮૧૩ ... ૩૨૧-૩૨૫

„ ૯મું વેલેસ્લિની યોજનાની પૂર્ણાંકુતિ, માકવેસસ,

હેસ્ટિંગ્સ, ૧૮૧૩-૧૮૨૩ ... ૩૨૬-૩૩૦

„ ૧૦મું, એમ્બ્રસ્ટ તથા બેટિક, પહેલો બ્રહ્મ વિગ્રહ

અને સિંધુ નદી સુધી પહોંચવા માટેની

તૈયારીઓ, ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૩૫ ... ૩૩૧-૩૩૭

- પ્રકરણ ૧૧મું, ઑક્લૅંડ ને એલનપરો, પહેલો અધ્યાન વિચલ
 ને સિંધનો કમળો, ઇ. સ. ૧૮૩૬-૧૮૪૪... ૩૩૭-૩૪૧
- .. ૧૨મું કંપનિના રાજ્યવિકાસનો અવધિ ઇ. સ.
 ૧૮૪૪-૧૮૫૬. હાર્ડિંગ ને ડેલહાઉસિ, ... ૩૪૧-૩૪૯
- .. ૧૩મું, "૧૮૫૮"નો બળવો, કંપનિના કારભારનો
 અંત, લૉર્ડ કેનિંગ, ઇ. સ. ૧૮૫૬-૫૮ ૩૫૦-૩૫૬

વિભાગ છઠ્ઠો, અંગ્રેજ અમલદારોનો કારભાર અને

હિંદમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદય ૩૫૭-૩૬૫

- પ્રકરણ ૧જું, નવા યુગનાં લક્ષણો... ... ૩૫૭-૩૫૮
- .. ૨જું, રાજ્યવ્યવસ્થાનો નવો ધાર, ઇ. સ. ૧૮૫૮-
 ૧૮૭૬, કેનિંગ, એલિન, લૉરેન્સ, મેયો ને
 નૉર્થબ્રુક... ... ૩૫૮-૩૬૭
- .. ૩જું, લૉર્ડ સિટન, ઇ. સ. ૧૮૭૬-૧૮૮૦ ... ૩૬૮-૩૭૧
- .. ૪થું, સહાનુભૂતિ અને વિશ્વાસ, લૉર્ડ રિપન,
 ઇ. સ. ૧૮૮૦-૧૮૮૪ ... .૧. ૩૭૧-૩૭૫
- .. ૫મું, વાયવ્ય સરહદ ને મહાસભા કે કૉંગ્રેસ ઇ. સ.
 ૧૮૮૪-૯૮. ડક્ટરિન, લૅસ્ટરડેન ને બ્રીન્ને
 એલિન ૩૭૫-૩૮૦
- .. ૬જું, લૉર્ડ કર્ઝન, ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૫ ... ૩૮૦-૩૮૭
- .. ૭મું, લૉર્ડ મોલે ને લૉર્ડ મિટોનો કારભાર.
 ૧૯૦૫-૧૦ ... ... ૩૮૭-૩૮૯
- .. ૮મું, દિવસોજ કારભાર ને મહાયુદ્ધ-લૉર્ડ હાર્ડિંગ,
 ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૯૧૬ ... ... ૩૯૦-૩૯૧
- ૯મું, અમલદારોના અમલની પરાકાષ્ઠા અથવા લૉર્ડ
 ચેમ્બર્લૅંડનો કારભાર અને મહાયુદ્ધનો અંત,
 ઇ. સ. ૧૯૧૬-૨૧ ... ... ૩૯૧-૩૯૫

વિભાગ ૧૦મો, નવયુગનો પ્રથમ અનુભવ ... ૩૯૬-૪૦૧

પ્રકરણ ૧૬, અ-સહકારની નિષ્ફળતા-લૉર્ડ રેડિંગ

ધ. સ. ૧૯૨૧-૨૬ ... ૩૯૬-૩૯૭

„ ૨જું, લૉર્ડ અરુવિલન, ઇ. સ. ૧૯૨૬-૩૧ ... ૩૯૭-૩૯૮

„ ૩જું, આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું અંતિહાસિક ચિત્ર ૩૯૮-૪૦૧

નકશાઓ—(૧) સમસિંધુ (૨) રામાયણ ને મહાભારત માટે (૩) અશોકનું સામ્રાજ્ય. (૪) ગુપ્તોનું મહારાજ્ય. (૫) શ્રી હર્ષનું સામ્રાજ્ય. (૬) અશ્વાકેદીનના વખતનું હિંદુસ્તાન. (૭) હિંદુસ્તાન ઇ. સ. ૧૩૯૮. (૮) અહમદની સલ્તનત ને વિજયનગરનું મહારાજ્ય. (૯) હિંદુસ્તાન ઇ. સ. ૧૫૨૬. (૧૦) શેરશાહનું સામ્રાજ્ય. (૧૧) અકબરનું સામ્રાજ્ય. (૧૨) ઔરંગઝેબના વખતનું હિંદ. (૧૩) મરાઠાઓનું સામ્રાજ્ય. (૧૪) બ્રિટિશ હિંદ ૧૮૫૬.

બ્રિટિશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા

૧૯૧૧ના ઓગસ્ટનું જાહેરનામું ... ૪૦૩

ઇંગ્લેન્ડમાં ચાલતું આપણું રાજ્યતંત્ર ... ૪૦૪-૪૦૮

(૧) તાજ ... ૪૦૪

(૨) પાર્લમેન્ટ ... ૪૦૪

(૩) ગ્રેઈટ સ્ટીડિંગ કમિટી ... ૪૦૫

(૪) સ્ટીડ્યુટરિ કમિશન ... ૪૦૫

(૫) હિંદી સેક્રેટરિ ... ૪૦૫-૪૦૬

(૬) ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ ... ૪૦૬-૪૦૭

(૭) ઇન્ડિયા ઓફિસ ... ૪૦૭-૪૦૮

(૮) હાય કમિશનર ... ૪૦૮

			પાનાં
વડી સરકાર કે હિંદી સરકાર ...			૪૦૯-૪૧૮
(૧) ગવર્નર જનરલ ...	...	...	૪૦૯
(૨) વાઈસરૉય ...	...	...	૪૦૯-૪૧૦
(૩) ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલ ને ખાતાઓ	...	...	૪૧૦-૪૧૧
(૪) વડી સરકારની ધારાસભાઓ. અધારણ ...	...	...	૪૧૨-૪૧૩
મતદારો, મતદારમંડળો; અધિકારો	...	...	૪૧૩-૪૧૬
વહિવટ ઉપર અંકુશ	...	...	૪૧૬-૪૧૭
શિક્ષા; મતભેદ	...	...	૪૧૭-૪૧૮
અજોટ ...	...	...	૪૧૮
પ્રાંતિક સરકારો ...			૪૧૯-૪૨૯
(૧) પ્રાંતિક સરકારો ...	...	...	૪૧૯
(૨) ગવર્નરો ...	...	...	૪૨૦
(૩) વિષયવિભાગ ...	...	...	૪૨૦
(૪) ગવર્નર, પ્રધાનો ને કાઉન્સિલરો-Dyarchy	...	...	૪૨૧-૪૨૨
(૫) પ્રાંતિક ધારાસભાઓ	...	...	૪૨૨-૪૨૬
મતદારો	...	...	૪૨૨
ધારાકાનાં મતદારમંડળો	...	...	૪૨૩
ધારાસભાની સત્તાઓ	...	...	૪૨૪
અજોટ ...	...	...	૪૨૬
આવકજવક ને કરપદ્ધતિ ...			૪૨૬
(૧) વડી સરકારની આવકનાં સાધનો	...	...	૪૨૬
વડી સરકારનું ખર્ચ	...	...	૪૨૭
અજોટ ...	...	...	૪૨૮
(૨) પ્રાંતોની આવકજવક	...	...	૪૨૮
દુષ્કાળનિવારણફંડ ...	...	...	૪૨૯
બીનઅમલદારી સભ્યની સત્તાઓ	...	...	૪૩૦

સ્થાનિક સરકાર	...	...	...	...	૪૩૦
(૧) વિભાગો, અમલદારો વગેરે	...	...	...	...	૪૩૦
(૨) કલેક્ટર મેજિસ્ટ્રેટ	...	...	...	...	૪૩૧
(૩) બીજા અમલદારો...	...	...	...	...	૪૩૧
અદાલતો	...	...	...	...	૪૩૨-૪૩૬
(૧) હાય કોર્ટ	...	...	...	...	૪૩૨
(૨) ચીફ કોર્ટ	...	...	...	...	૪૩૩
(૩) બીજી દીવાની અદાલતો	...	...	...	...	૪૩૩
(૪) ફૅજદારી અદાલતો	...	...	...	...	૪૩૪
(૫) રેવેન્યુ કોર્ટ	...	...	...	...	૪૩૫
(૬) સમઝો	...	...	...	...	૪૩૫
(૭) માશી	...	...	...	...	૪૩૫
(૮) પ્રીવિ કાઉન્સિલ	...	...	...	...	૪૩૫
(૯) પંચ, એસેસરસરો	...	...	...	...	૪૩૫
(૧૦) યૂરોપિઅનો અને ફૅજદારી અદાલતો	...	...	...	...	૪૩૬
(૧૧) કલેક્ટર મેજિસ્ટ્રેટ	...	...	...	...	૪૩૬
પોલિસ	...	...	...	...	૪૩૭
મુલકી અમલદારવર્ગ	...	...	...	...	૪૩૮-૪૩૯
(૧) મધ્યવર્તી સરકારના અમલદારો	...	...	...	...	૪૩૮
(૨) પ્રાંતિક સરકારના અમલદારો	...	...	...	...	૪૩૮
(૩) તાબેદાર નોકરો	...	...	...	...	૪૩૮
(૪) ઊંચી નોકરીઓ માટેનું મંડળ	...	...	...	...	૪૩૯
સ્થાનિક સ્વરાજ્ય	...	...	...	...	૪૩૯
(૧) મ્યુનિસિપેલિટિઓ...	...	...	...	...	૪૩૯
(૨) જિલ્લાનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય	...	...	...	...	૪૪૧
(૩) ગ્રામ પંચાયતો	...	...	...	...	૪૪૨

લશ્કર, વગેરે ...	...	...	...	...	૪૪૨
(૧) હિંદુનું લશ્કર ...	...	...	...	...	૪૪૩
(૨) તેના ભાગો ...	...	...	...	...	૪૪૩
(૩) આપણું લશ્કરી બળ ...	...	...	...	...	૪૪૩
(૪) કાયમ લશ્કર ...	...	...	...	...	૪૪૪
(૫) લશ્કરનો વહિવટ ...	...	...	...	...	૪૪૬
(૬) રિઝર્વ લશ્કર ...	...	...	...	...	૪૪૭
(૭) સહાયક લશ્કર ...	...	...	...	...	૪૪૭
(૮) રાષ્ટ્રીય લશ્કર ...	...	...	...	...	૪૪૭
(૯) યુનિવર્સિટીકેર ...	...	...	...	...	૪૪૭
(૧૦) રજવાડાંઓનાં લશ્કરો ...	...	...	...	...	૪૪૭
(૧૧) કમિશનો ...	...	...	...	...	૪૪૮
(૧૨) ડેલરાદ્દનની કોલેજ ...	...	...	...	...	૪૪૮
(૧૩) હિંદી અમલદારોવાળી આઠ ટુકડીઓ ...	...	...	...	...	૪૪૮
(૧૪) હવાઈ લશ્કર ...	...	...	...	...	૪૪૯
(૧૫) દરીઆઈ લશ્કર ...	...	...	...	...	૪૪૯
રજવાડાંઓ ...	...	...	...	...	૪૪૯
(૧) રજવાડાંઓ ...	...	...	...	...	૪૪૯
(૨) પરસ્પર સંબંધ ...	...	...	...	...	૪૫૦
(૩) સાવનૌમ સત્તાની જવાબદારીઓ ...	...	...	...	...	૪૫૦
(૪) રેઝિડેન્ટ, એગન્ટ, વગેરે ...	...	...	...	...	૪૫૦
(૫) મુખ્ય ઇલાકાનાં રજવાડાંઓ ...	...	...	...	...	૪૫૦
(૬) નરેન્દ્રમંડળ ...	...	...	...	...	૪૫૧
(૭) રજવાડાંઓ ને રાષ્ટ્રીય ભાવના ...	...	...	...	...	૪૫૧
ઉપસંહાર ...	...	...	...	...	૪૫૧-૪૫૨

હિંદુસ્તાનનો શાળોપયોગી ઇતિહાસ

ઉપોદ્ધાત

પુસ્તકનું વસ્તુ—આપણા દેશના ઇતિહાસનું અવલોકન કરવું એ આ પુસ્તકનું ખાસ પ્રયોજન છે. ઇતિહાસ સાથે જ જુદે જુદે વખતે આપણી આર્થિક સ્થિતિ તથા રાજકીય સંસ્થાઓનું પણ અવલોકન કરવામાં આવશે, કારણ કે આવા અવલોકન સિવાય આપણી પ્રાચીન, અર્વાચીન અને આલુ સ્થિતિનું આપણને ખરું જ્ઞાન થવું અશક્ય છે.

આપણે શા માટે આપણા દેશનો ઇતિહાસ શીખવે જોઈએ ?—આપણા દેશનો ઇતિહાસ જાણવાની આપણને પૂરી જરૂર છે. આપણે કોણ હતા, અત્યારે આપણી સ્થિતિ પરાધીન કેમ છે, તે યાજવા માટે આપણે કેવા ઉપાયો લેવા જોઈએ, તે અધું આપણે આપણી આગલી સ્થિતિ જોયા વિના અરોઅર કદિ વિચારી શકીએ નહિ. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં જુદા જુદા પ્રાંતોએ ને જુદી જુદી પ્રજાઓએ જુદા જુદા પાંદો ભજવ્યા છે. આર્ય, દ્રાવિડ, શ્રીક, શક, અકધાન, તુર્ક, ફિરંગી ને અંગ્રેજ પ્રજાઓએ આપણા જીવનમાં જુદા જુદા રંગો ભર્યા છે. આપણો દેશ ઘણો વિશાળ છે; તેમાં ઘણા મતભેદો છે; તે અધાનું એકાકરણ કરવું અને તેની સાથે જ સૌસાની પરંપરા સાચવવી, એ ભગીરથ પ્રયત્નમાં આપણા ઇતિહાસનું જ્ઞાન આપણને માર્ગદર્શક થઈ પડશે. આપણું ભવિષ્ય આપણા જ હાથમાં છે. તે માટે આપણે કેવો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ તે આપણે જુનો ઇતિહાસ તપાસવાથી જ આપણે સારી રીતે સમજી શકીએ. ખરા ઇતિહાસના જ્ઞાનથી આપણો સમાજ સદાયરણી, પરાક્રમી, દેશભક્ત અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળો થશે. આપણા જ વિદ્વાન પૂર્વજો કહી ગયા છે કે ઇતિહાસના જ્ઞાનથી પ્રજા પોતાનું કર્તવ્ય સમજી શકે છે, પૈસો મેળવી શકે છે, મનોવાંછના સિદ્ધ કરી શકે છે અને સ્વતંત્ર થઈ શકે છે.

ભરતખંડ અથવા ભારતવર્ષ—આખા હિંદુસ્તાનને પ્રાચીન આર્યો “ભરતખંડ” કહેતા. દુષ્યંત રાગ્ન અને શકુંતલાના પુત્ર ભરત રાગ્નના નામથી એ નામ આખા ખંડને આપવામાં આવ્યું એમ માનવામાં આવે છે. કેટલાંક પુરાણોમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે હર્ષિવાકુ વંશના રાગ્ન ઋષભના પુત્ર ભરતના નામ ઉપરથી આખા ખંડનું નામ ભરતખંડ કે ભારતવર્ષ પડ્યું. જૈન સાહિત્યમાં આ મતને પુષ્ટિ મળે છે કારણ કે એ જ ઋષભ રાગ્ન જૈનોના પહેલા તીર્થંકર થાય.

હિંદુસ્તાન એટલે ?—આર્ય લોકો નર્મદાથી ઉત્તરમાં આવેલા દેશને “આર્યાવર્ત” કહેતા. નર્મદાથી દક્ષિણ દેશને “દક્ષિણાપથ” કહેવામાં આવેતા. મુસલમાનો આપણા દેશને “હિંદુસ્તાન”ને “દખ્ખણ” ના નામથી ઓળખતા. યૂરોપિઅનોના આખા પટ્ટી હિંદુસ્તાન ને દખ્ખણ, અનેને “ઈન્ડિયા” અથવા “હિંદુસ્તાન” એ એક જ નામ અપાય છે. કેટલીક વાર હિંદુસ્તાનમાં અલ્પદેશનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ પુસ્તકમાં ઉત્તર હિંદ ને દખ્ખણ, એ અનેનો મતિલાસ સમાવવામાં આવ્યો છે.

હાલનો હિંદુસ્તાન દેશ—અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્લેન્ડના શહેનશાહનું રાજ્ય ચાલે છે. કાશ્મીર, હૈદરાબાદ, મદ્રાસ ને વડોદરા, એ ચાર મોટાં માંડળિક રાજ્યો છે. ગુજરાત, કેન્દ્ર, કાશ્મિરવાડ, રજપુતસ્તાન, પંજાબ, મધ્યહિંદ, મહારાષ્ટ્ર ને દખ્ખણમાં નાનાં મોટાં બીજાં ઘણાં માંડળિક રાજ્યો આવેલાં છે. દેશના મોટા ભાગમાં અંગ્રેજ હકુમત ચાલે છે અને બાકીના ભાગમાં માંડળિક રાજ્યો રાજ્ય કરે છે. તે સિવાય પોર્ટુગીઝ, ચંદ્રનગર, ચાનામ, માહે ને કારકિલ મુકામે ફ્રેંચીની ને દીવ, દમણ ને ગોવા મુકામે ફિરંગીની આણ કરે છે. અલ્પદેશ, આંધ્રમાન રાજ્યો અને એડન હિંદી સરકાર નીચે છે.

આપણી રાજ્યકીય સીમાઓ—આપણી ઉત્તરે હિમાલય જોવો ઉંચો ને અભેદ પર્વત આવેલા હોઈ ને દિશાથી આપણે નિર્ભય છીએ. ઉત્તરે નેપાળ, તિબેટ ને ભુતાનનાં રાજ્યો પૈકી તિબેટ ને નેપાળ સ્વતંત્ર છે. ભુતાન માંડળિક રાજ્ય છે. પૂર્વમાં ચીનનો યુનાન પ્રાંત, કાંસનું સંસ્થાન ઇન્દોચાઈના, લાઓસ સંસ્થાનો ને સિઆમ આવેલાં છે. અત્યારે આ દેશોથી

કાંઈ ભય નથી. વળી ચીનાઓ દિનપ્રતિદિન આગળ વધતા જાય છે એ યાદ રાખવાની જરૂર છે. દક્ષિણે અંગાળાનો ઉપસાગર ને દિંદી મહાસાગર આવેલા છે. લંકાનો ટાપુ અંગ્રેજોના હાથમાં હોવાથી અત્યારે તે દિશા પણ નિર્ભય છે. પશ્ચિમે કરાંચી સૂધી અરબી સમુદ્રનાં મોઝાંઓ અથડાય છે. પણ ત્યાંથી તે ઠંઠ વાયવ્ય કોણમાં દિંદુકુશ પર્વત સૂધીની સરહદ ઉપર અનુચો ને પક્ષાણીની તોફાની ટોળીઓ વસે છે. આ દિશા પહેલેથી જ ભયવાળી ગણાતી આવી છે ને ત્યાંના કોકો હમેશાં આપણને ત્રાસ આપતા આવ્યા છે; હાલ તેમના ઉપર દિંદી સરકારની આણ છે. તે સિવાય ધરિન ને અફઘાનીસ્તાનનાં રાજ્યો ઉપર રશિયાની નજર પણ હરહમેશ હોવાથી વાયવ્ય કોણની પરિસ્થિતિની રાજ્યકીય અગત્ય અત્યારે પૂરેપૂરી ગણી શકાય. કાશ્મીરની ઉત્તરે ચીનાઓ ને રશિયાના રક્ષિત મુસલમાની રાજ્યકર્તાઓ આવેલા છે.

આપણી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ—ઉપર તો આપણે આપણી રાજ્યકીય પરિસ્થિતિનું અવલોકન કર્યું. હવે આપણે આપણી ભૂગોળ સમજીએ.

પર્વતો ને નદીઓ—ઉત્તરમાં દિંદુકુશ ને હિમાલય, પશ્ચિમે સુલેમાન ને કિરથાર, રજપુતસ્તાનમાં અરવલ્લીના ટુંગર, ગુજરાતની ઉત્તરે આપ્પ, બુંદેલખંડના ટુંગરો, વિન્ધ્યાચળ ને સાતપુડા, મહારાષ્ટ્રમાં સહ્યાદ્રિ, પૂર્વના ઘાટો, ને આસામના ને નીલગિરિના ડોંચા ટુંગરો, એ આપણા મુખ્ય પર્વતો છે. હિમાલય દુનિયામાં સર્વથી ડોંચો પર્વત છે. સિંધુ, સતલજ, ગંગા, જમના તથા બ્રહ્મપુત્રા જેવી ઉત્તર હિંદની મુખ્ય નદીઓનાં મૂળો તે પર્વત ઉપર આવેલાં છે. તે પર્વત નૈઋત્ય કોણથી ધસી આવતાં વાઘાંને પોતાની ડોંચાઈથી અટકાવી આપ્યા હિંદને ચોમાસું આપે છે અને શીયાળામાં તેના ઉપર જમશેલો બરફ ઝાનાળામાં ઓગળે છે એટલે સિંધુ વગેરે નદીઓમાં પાણીની રેલ આવે છે. તેથી ઉત્તર હિંદના ઘણા પ્રદેશોની ખેતીને પુષ્કળ લાભ મળે છે તેવી જ રીતે મધ્ય હિંદના પર્વતોમાંથી પણ ચંપલ, એટવા, નર્મદા, તાપી ને મહાનદી, અને પશ્ચિમ ઘાટમાંથી ગોદાવરી, કૃષ્ણા, ભીમા, તુંગભદ્રા અને કાવેરી, એ મુખ્ય નદીઓ વહે છે.

હવામાન—હિંદુસ્તાનમાં શીયાળો, ગિનાળો ને ચોમાસું એ ત્રણ મુખ્ય ઋતુ અને શિશિર, હેમંત, વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદ એ છ ઉપઋતુઓ છે. પણ આપણા દેશમાં ઉંચી પર્વતોની હાર આવેલી હોવાથી હંડી હવાવાળાં સ્થળો પણ ઘણાં છે; ઉદાહરણ તરીકે, ઉત્તર હિંદમાં કાશ્મીરનો આખો પ્રાંત, સીમલા, મસુરી, નૈનીતાલ, દાર્જિલિંગ, વગેરે; મધ્ય ને પશ્ચિમ હિંદમાં આણ્ડ, પંચમટી, મહાબળેશ્વર, વગેરે, ને દક્ષિણમાં નીલગિરિ. દરિયાકાંઠાના મુલકની હવા પણ સારી છે, જેમકે વેરાવળ, કુમસ, વગેરે. ચેરાપુંજ આગળ દુનિયામાં સૌથી વધારે વર્ષાદ થાય છે.

ખંદેરો—આપણાં ખંદેરો ઘણા વખતથી વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે. કાદિ-આવાડમાં વેરાવળ, પોરખંદર, દીવ ને ઘોઘા તથા ભાવનગર; ગુજરાતમાં ખંભાત ભરૂચ ને સુરત; કોકણમાં વસઈ, મુંબઈ, ચૌલ, વગેરે; મલબાર તરફ કોચીન, કાલીકટ, વગેરે; પૂર્વમાં નેગાપટ્ટમ, મદ્રાસ, મસુલિપટ્ટમ, કલકત્તા, સાતગાંવ, વગેરે; પણ આપણા કિનારો મોટી જાદીઓ માટે યોગ્ય નથી. અરબે યૂરોપિઅનો અને ચીનાઓ આ ખંદેર ઉપર મોટા વેપાર કરતા આવ્યા છે.

પાક, ફળ, ફૂલ, પશુ—આપણા દેશમાં ખોરાક માટે દાળ, યાગંરો, મગ, અડદ, તુવર, ઘઉં, ચોખ્ખા વગેરે તમામ અનાજ પુષ્કળ પાકે છે. તે વધે તે માટે ઘટતા ઇલાકેને લેવાના બેનકીએ. પ્રાચીન કાળથી જ આપણે કપાસ ઉગાડતા આવ્યા છીએ અને આપણાં વણાટકામ તથા કસણ એક વાર મુલક-મશહર હતાં. કાપ તથા રેશમનો ઉદ્યોગ પણ આપણે ઘણા વખતથી જાણીએ છીએ. ફળફૂલ પણ હિંદુસ્તાનમાં સારાં નીપજે છે. ખેતી તથા મજૂરી માટે પશુઓની પણ પુષ્કળ વસ્તુ છે. તે સિવાય, સિંહ, ચિત્તા, વર, વાઘ, વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ પણ આપણા દેશમાં બેવામાં આવે છે.

ભૌગોલિક સ્થિતિનાં પરિણામો—આપણી આવી ભૌગોલિક સ્થિતિથી આપણો ઇતિહાસ અમુક રીતે ઘડાયો છે. આપણું સામાજિક ને આર્થિક જીવન પણ તેથી અમુક પ્રકારે ઘડાયું છે. યૂરોપિઅન વેપારીઓએ ખોતાના બળથી રાજ્ય સ્થાપ્યું તે અગાઉ જળમાર્ગે આપણા દેશને કોઈ જાતની ખીક નહોતી. ઉત્તરથી હિમાલયની પ્રચંડ દીવાલ આપણું રક્ષણ

કરતી આવી છે. પણ પશ્ચિમે ખાઈબર, ગોમલ ને બોલનઘાટથી ઇરાણીઓ, ગ્રીકો ને મુસલમાનો દેશમાં ઉતરી આવ્યા ને મુસલમાનોએ તો અહીં કાયમ વાસ કર્યો. આપણી આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી તેથી પરદેશીઓ લુટ માટે અગર વેપાર માટે આપણી દોલત ઉપર નજર કરતા આવ્યા છે. આપણને જરૂરી માલ દેશમાં નીપજતો હોવાથી ડેઠ ગઈ સદી સુધી આપણે આર્થિક બાબતમાં સ્વતંત્ર રહ્યા હતા. હવે જ આપણે પરાધીન બની ગયા છીએ. આપણાં આબોહવાથી આપણા જીવન ઉપર પણ કેટલીક કાયમ અસર થઈ છે. ગ્રામીન કાળથી આપણું જીવન સર્વાંગે પરિપૂર્ણ છતાં સરળ રહી શક્યું હતું. વિદ્યા ને દ્વિસુશીના વિકાસ માટે આપણો દેશ પૂરતાં સાધનો આપી શકે છે. તેથી આપણી સામાજિક, આર્થિક અને રાજ્યકીય સંસ્થાઓનો વિકાસ આપણે આ આબોહવાને અનુકૂળ આવે તેવી રીતે કરી શક્યા છીએ. પણ માણસગતનો પુરુષાર્થ આબોહવાનાં પરિણામને પણ કાળક્રમે ફેરવી શકે છે. આપણે પણ તેમ કર્યું છે.

હિંદની પ્રગતિઓ—હિંદમાં જુદા જુદા લોકો વસે છે. કાશ્મીર ને પંજાબમાં આર્ય, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં આર્ય ને દ્રાવિડ; બંગાળમાં ને ઓરિસ્સામાં આર્ય, દ્રાવિડ અને મોગલ, ગુજરાત, સિંધ ને રજપુતસ્થાનમાં આર્ય, શક અને દ્રાવિડ, દખ્ખણમાં મુખ્યત્વે દ્રાવિડ, ને આસામમાં મોગલ, એ પ્રમાણે માણસનાં શરીરોના ઉપર વિચાર કરનારાઓ હિંદની પ્રગતિઓના ભાગ પાડે છે. તે સિવાય અરબો, યૂરોપિઅનો, પારસીઓ ને યાહુદીઓ પણ અહીં વસે છે. મુસલમાનોનો મોટો ભાગ પ્રથમ હિંદુ હતો. કેટલાક ગ્રીકો પણ આગળ અહિં વસી ગયા છે. હિંદી સમાજનું જીવન ઘણું સુધરેલું છે પણ દેશના કેટલાક ભાગોમાં હજી પણ જંગલી લોકો વસે છે. આસામના આમોરો ને નાગો, મધ્ય પ્રાંતના ગોંડો ને મારીઓ, ઓરિસ્સાના જીઆંગો ને કંધો, ગુજરાતના બીલો ને કોળીઓ, મદ્રાસ તરફના પુલીઅરો, મુંદવરો, ને ડાકુઓ એ આ વિભાગમાં આવી જાય છે. તેઓ ઘણા પુરાતન વખતથી આ જ સ્થિતિમાં રહેતા આવ્યા છે. પણ હમણાં તેઓ સુધરતા જાય છે. તેમની ભાષાઓ તદ્દન સાદી અને થોડા શબ્દોવાળી છે.

દખ્ખણમાં દ્રાવિડ વિભાગનું જોર હોવાથી ભાષાનું મૂળ દ્રાવિડ છે. મદ્રાસ તરફ તામિલ, તેલંગણ તરફ તેલુગુ, મલખાર તરફ મલયલમ્, ને કાનડામાં કાનડી ભાષાઓ બોલાય છે. ઉત્તર હિંદની ભાષાઓ સાથે તેમનો બહુ સંબંધ નથી. ઉત્તર હિંદની ઘણી ભાષાઓ સંસ્કૃતની શાખાઓ રૂપે કહી શકાય. તેમાં બંગાળી, ગુજરાતી, મરાઠી ને હિંદી, એ મુખ્ય ભાષાઓ છે. ઉર્દુ ભાષા પણ ઉત્તર હિંદમાં બોલાય છે. તે હિંદી ને ફારસી તથા અરબીનું સંમિશ્રણ છે. ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ઘણાં વર્ષો સુધી ચાલ્યું તેથી ફારસી ને અરબી શબ્દો આ બધી ભાષાઓમાં મોટી સંખ્યામાં આવી ગયા છે. ધર્મની દૃષ્ટિએ આપણા દેશમાં લોકોનો મોટો ભાગ હિંદુઓનો છે. મુસલમાનો સાત કરોડની સંખ્યામાં છે. તે સિવાય બૌદ્ધ, જૈનો, યાહુદીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને પારસીઓ ઓછીવની સંખ્યામાં છે.

આપણા ઇતિહાસના વિભાગો:—આપણા દેશના ઇતિહાસના વિભાગો નીચે પ્રમાણે પાડી શકાય—(૧) ઘણાજ પ્રાચીન કાળથી ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩ સુધી. આ કાળ આર્ય સંસ્કૃતિનો ને વૈદિક આચારો તથા વિચારોનો કાળ હતો. (૨) ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩થી ઈ. સ. ૬૪૭ સુધી. આ ઋગ્વેદ કાળમાં બૌદ્ધ ને જૈનો આગળ આવ્યા અને મૌર્ય, ગુપ્ત અને હર્ષ રાજાનાં સામ્રાજ્યોથી આર્યવર્તના લોકો પ્રસિદ્ધ થયા. જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મો પણ આર્ય ધર્મનાં રૂપાંતરો હતા તેથી આ કાળ આર્ય સંસ્કૃતિની પરાકાષ્ઠાનો કાળ કહી શકાય. (૩) ઈ. સ. ૬૪૭થી ઈ. સ. ૧૨૦૬ સુધી. આ વિભાગમાં નાનાં મોટાં દ્વિતીય કુળો ને રાજ્યો ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર આવે છે, બૌદ્ધમત ધીમે ધીમે નાશ પામે છે અને અત્યારના હિંદુધર્મનો ઉદય થાય છે. આ વખતે પશ્ચિમ તરફથી મુસલમાનો સિંધ ને પંજાબ ઉપર ધસી આવ્યા. (૪) ઈ. સ. ૧૨૦૬થી ઈ. સ. ૧૫૬૫ સુધી. આ વખતમાં મુસલમાનો ને હિંદુઓ સત્તા માટે પરસ્પર લડે છે, મુસલમાનો ધીમે ધીમે હિંદુઓને હંકારે છે ને અકબરના વખતમાં બ્યારે મોગલાઈ કાયમ સ્થપાય છે ત્યારે આપણો ઇતિહાસ જીલ્લા યુગમાં પ્રવેશ કરે છે. (૫) ઈ. સ. ૧૫૬૫થી ઈ. સ. ૧૭૦૭ સુધી. આ વિભાગમાં ઉત્તર હિંદમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનું

ને મોગલાઈનું સંમિશ્રણ થાય છે ને મોગલ શાહેનશાહે રજપુતો સાથે મિત્રતા કરી આખા હિંદમાં દિગ્વિજય કરે છે પણ ઔરંગઝેબના અમલમાં આ નીતિ તજ દેવાય છે. (૬) ઈ. સ. ૧૬૪૬થી ઈ. સ. ૧૮૧૮ સુધી. આ વિભાગમાં મહારાષ્ટ્રની સત્તા ઉદય ને અસ્ત પામે છે; તે સાથે જ મોગલાઈ ડૂબી જાય છે ને બ્રિટિશ સત્તા સ્થપાય છે. (૭) યૂરોપીય વિભાગમાં ફિરંગીઓ વગેરેનો ઇતિહાસ આવશે. (૮) અંગ્રેજી વિભાગમાં ઈ. સ. ૧૭૫૭થી ઈ. સ. ૧૮૫૮ સુધીનો કાળ ચર્ચવામાં આવશે. આ વખતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની દેશમાં પોતાની સત્તા જમાવે છે. ઈ. સ. ૧૫૫૮માં સિપાઈઓના બળવાથી કંપનીની સત્તા નાશ પામે છે અને ઈંગ્લાંડના તાજ ઉપર હિંદના વહિવટની બધી જવાબદારી આવી પડે છે. (૯) નવમા વિભાગમાં આપણો ઈ. સ. ૧૮૫૮થી તે દેહ ઈ. સ. ૧૯૧૯ સુધીનો ઇતિહાસ વિચારવામાં આવશે. આ વખત દરમ્યાન દેશનું રાજ્યતંત્ર અંગ્રેજો ચલાવે છે અને તે માટે તેઓ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને ને બ્રિટિશ લોકોને જવાબદાર રહે છે. (૧૦) છેલ્લા વિભાગમાં ૧૯૧૯થી અત્યાર સુધીના જન્મોનો દ્રષ્ટિ વર્ણન આપવામાં આવશે. જવાબદાર રાજ્યતંત્ર આપણે ભોગવતા થઈએ તે હેતુથી આપણા વહિવટમાં કેટલાએક અગત્યના મુદ્દાઓ કરવામાં આવ્યા તે આ વિભાગના ઇતિહાસનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો—આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો

રોજરોજ વધતાં જાય છે. વૈદિક સાહિત્ય, ઉપનિષદો, રામાયણ ને મહાભારત, અને પુરાણો, એ હિંદુઓના પ્રાચીન ઇતિહાસની ને તેમની સંસ્કૃતિની સાક્ષી પૂરે છે. ઐદો અને જૈનોનું સાહિત્ય પણ એ દિશામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. પણ એ ઇતિહાસ તારીખવાર મળતો નથી. ખરી રીતે તે આર્ય સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસ માટે ઐદ, અર્ધમાગધી ને સંસ્કૃત સાહિત્યના ગ્રંથો, તાત્રપત્રો, તાલપત્રો, શિલાલેખો, મંદિરો, સ્તૂપો, વિહારો, ગુફાઓ, સિક્કાઓ, ગ્રીક અને ચીની મુસાફરોનાં લખાણો, એ મુખ્ય સાધનો છે. તે પછી, મુસલમાનો તથા મુસલમાનોનો ઇતિહાસ તે વખતના લેખકોનાં લખાણોમાંથી મળી આવે છે. મુસલમાનો તે દિશામાં ઘણું સાફ કાર્ય કરી ગયા

છે ને કેટલાક સુલતાનો ને પાદશાહો તો પોતે પોતાની આત્મકથાઓ મૂકી ગયા છે. તેમના વખતમાં પરદેશી મુસાફરો આવતા. તેમનાં લખાણો વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે છે. સોળમા સૈકાથી યૂરોપથી એલચીઓ, મુસાફરો ને વેપારીઓ આપણે ત્યાં આવવા લાગ્યા. તેમનાં લખાણો પણ ઉપયોગી છે. ત્યાર પછીના મરાઠી ઇતિહાસનાં સાધનો માટે અત્યારે ધણું મોટું સાહિત્ય મળી શકે છે. બ્રિટિશ અમલ માટેનું સાહિત્ય તો સૌથી વધારે વિસ્તારવાળું છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં આપણા દેશના ઇતિહાસનો દરેક ભાગ તદ્દન બદલાઈ ગયો છે અને તેથી જૂનાં પુસ્તકો ઉપરથી લખાએસો ઇતિહાસ હવે ખરી રીતે ખોટો કહી શકાય. આ પુસ્તકમાં બધી નવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આપણા ઇતિહાસના ખરા અભ્યાસથી નીકળતા કેટલાક મુદ્દાઓ—આપણો ખરા ઇતિહાસ શરૂ કરીએ ને અગાઉ આપણાં ઐતિહાસિક સાધનોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતાં જે ખરા મુદ્દાઓ મળી આવે છે તે અહીં દેકમાં રજુ કર્યા છે:—(૧) આપણા મુદ્દારાતું આપણે ધણું સાફ રક્ષણ કરી શક્યા હોએ. ખીજા દેશોની જુની સંસ્કૃતિ નાશ પામી છે ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિ હજુ મોજુદ છે. (૨) આપણે ખીજા પ્રજાઓની સંસ્કૃતિને આપણા જીવનમાં એતપ્રોત કરી શક્યા હોએ. (૩) આપણે આપણી સ્વતંત્રતા હજુ સાચવી શક્યા હોએ. દુનિયાની એક પણ પ્રજા એવી નથી કે જે પરદેશીઓના હાથમાં ન ગઈ હોય. પણ હિંદમાં પરદેશીઓ દાખલ થયા કે તુરંત જ હિંદીઓ થઈ ગયા ને દેશમાં રહેને જ તેઓએ રાજ્ય કરવા માંડયું. માત્ર દોઢસો વર્ષ થયાં આપણું તંત્ર પરદેશી એટલે હિંદ બહારના દેશથી આવે છે. (૪) આપણે એકચક્રી રાજ્ય નીચે હમેશાં હિંગ અતાવ્યો છે છતાં આપણે આપણું પ્રાંતિક ને સામાજિક વ્યક્તિત્વ કાયમ રાખી શક્યા હોએ. (૫) હિંદુ લોકો ધર્મના ઝનુની નથી. (૬) આપણા દેશમાં ઘણા પ્રકારની રાજવ્યવસ્થાઓ થઈ ચૂકી છે. એક જ જાતનું આપણે રાજ્ય બોગવ્યું નથી. (૭) પરાક્રમ, કળા, સાહિત્ય, ફિલસુફી, સમાજની વ્યવસ્થા, વગેરે દરેક આખતમાં હિંદની પ્રજાઓએ પોતાથી બનતું કરી બતાવ્યું છે.

(૮) આ બધા મુદ્દાઓમાં એક બહુ અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉજ્જવળ છે તો ભવિષ્ય એથી પણ વધારે ઉજ્જવળ થશે. માત્ર દેશકાળને યોગ્ય પુરૂષાર્થની જરૂર છે. અલબત્ત, આપણા ઐતિહાસિક જીવનમાં ઘણી ત્રુટિઓ પણ હશે, અનેક નાતજાતના ભેદો, અંધશ્રદ્ધા, બ્રહેમ, વગેરે. પણ તે ત્રુટિઓથી આપણે નિરાશ થવાનું નથી.

વિભાગ ૧લો

આર્યસંસ્કૃતિ

પ્રકરણ ૧ લું

ઘણો જુનો હિંદુસ્તાન દેશ

જૂસ્તરવિદ્યા પ્રમાણે કલ્પના પણ ન આવી શકે એટલાં વર્ષો અગાઉ હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક સ્થિતિ જુદા પ્રકારની હતી. આપણી ઉત્તર દિશા તો અત્યારના જેવી જ હતી. પણ અત્યારના રજપુતસ્તાનની જમીન ઉપર એક વાર સમુદ્ર હતો. ગંગા ને જમના નદીઓ તે વેળા બહુ નાની હતી ને ખિલાર બંગાળ તથા બુદ્ધેશ્વર ઉપર પણ એક નાના સમુદ્રનું પાણી રમી રહ્યું હતું. ઘણાખરે દખ્ખણનો ભાગ આવી રીતે ઉત્તર હિંદથી તદ્દન વિખુટો હતો ને તે ઑસ્ટ્રેલિઆ ને આફ્રિકા સાથે જમીનથી જોડાયેલો હતો. પૃથ્વીની આ સપાટી ઉપર ધીમે ધીમે સજીવ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા લાગી, ને યુગોના યુગો પછી ચલંત પ્રાણીનો દેખાવ થયો. પછી મનુષ્યે દેખાવ દીધો. વિદ્યાના પારંગત શાસ્ત્રીઓ એમ કહે છે કે હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં આવી દશ માટે સંયોગો અનુકૂળ હતા ને સિવાલિકના ટેકરાઓ ઉપર ચૈતન્યનો પહેલો વિકાસ થયો એમ ત્યાં જડતી પ્રાચીન વસ્તુઓના પૃથક્કરણથી જણાઈ આવે છે. સિવાલિકનાં પ્રાથમિક મનુષ્યો પહેલાં તો જંગલી હતાં. પણ ધીમે ધીમે તેઓ સંસ્કારી બન્યાં, ને પથરો ને પછી ધાતુઓનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યાં.

એક વાર તેઓ નિર્વાહ માટે ચોતરફ ભટકતાં; પણ પછી એક સ્થળે રહી ખેતી કરતાં થયાં ને ધીમે ધીમે ભાષા, ધર્મ, વગેરે ઉપયોગી સંસ્થાઓ તેઓએ ઉભી કરી. એ લોકો પ્રાચીન આર્યોના પૂર્વજો. ધીમે ધીમે તેમનું જીવન બહુ સંસ્કારી થયું. અનેક યુગો વીત્યા પછી તેમના વંશજોમાંથી કેટલાએક દ્રષ્ટાઓ અને કવિઓ થયા. એ વૈદિક આર્યો. તેમણે વેદોનું સાહિત્ય જગતને આપ્યું.

પ્રકરણ બીજું વૈદિક આર્યો

ઋગ્વેદ—હિંદુઓ એમ માને છે કે ઋષિઓએ પ્રેરણાથી વેદ મંત્રોને ઉચ્ચાર કર્યો. તેથી તેઓ વેદોને “શ્રુતિ” કહે છે. આ મંત્રો હજુ પણ વૈદિક બ્રાહ્મણો ઉચ્ચારે છે. હિંદુઓ વેદને અપૌરુષેય ગણે છે, એટલે કે કોઈ લેખક તેના મંત્રો લખ્યા નથી પણ તે મંત્રો બોલવા ઋષિઓ પ્રેરાયલા. પહેલા વેદ ઋગ્વેદનાં દશ મંડળો છે ને દરેક સૂક્તમાં મંત્રો આવેલા છે. દરેક મંત્રના દ્રષ્ટા ઋષિનું નામ પણ મંત્ર સાથે આપવામાં આવ્યું છે. એ મંત્રોનું સાહિત્ય દિવ્ય છે કારણ કે તેમાં હન્દ્ર, પૃથ્વી, ઘાસ, વરણ, ઉપસ, અશ્વિન, સૂર્ય, સોમ, યમ, નદી, અગ્નિ, વાયુ, વગેરેની સ્તુતિઓ કરવામાં આવી છે. હન્દ્ર એટલે વર્ષાદેવ, ઘાસ એટલે આકાશ, ઉપસ એટલે પૂર્વમાં પ્રભાત પહેલાંનો દેખાવ, સોમ એટલે દિમાસયના મૃજવંત પવંત ઉપર ઊગતા છાંડમાંથી બનાવેલો નીખો, ખાટો ને કિતજક રસ. એ સિવાય વિષ્ણુ ને રુદ્રની પણ સ્તુતિઓ કરવામાં આવી છે.

ઋષિઓની જન્મભૂમિ “સપ્તસિંધુ” :—લોકમાન્ય ટિળક ખગોળને આધારે વેદના ઋષિઓની જન્મભૂમિ ઉત્તર દ્રુવ પાસે હોવી જોઈએ એમ કહી ગયા છે. કેટલાએક પ્રાચીન આર્યોના નિવાસને માટે

• They adored Nature not indeed in her perishable forms but in those immortal principles, which vivify and sustain her..
P. 3 in *Ancient India*, by Clarisse Bado.

માન્યતા એવી છે કે ઋગ્વેદના મંત્રોનો ઉચ્ચાર હિંદુસ્તાનમાં જ થએલો. આ મત પ્રમાણે ઋગ્વેદના મંત્રોનો પહેલો ઉચ્ચાર અથવા તો તેમની પહેલી બાવના, ટૂંકામાં આપણા પૂર્વજોનું મૂળ નિવાસસ્થાન “સપ્તસિંધુ”થી જાણીતા થએલા પ્રદેશમાં હોવું જોઈએ. એ “સપ્તસિંધુ” એટલે ગંગા, જમના, સરસ્વતી, શુતુદ્રી (સતલજ), રાવી, ધરાવતી અથવા પરશુણી, ચિનાબ અથવા ચંદ્રભાગા કે અસિંકની અને સિંધુ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. તે નદીઓમાં સરસ્વતી એ સૌથી પવિત્ર નદી ગણાતી, કારણ કે ત્યાંજ પહેલા ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થઈ. હિંદુ લોકો સરસ્વતી નદી પાસેના દેશને અભાવર્ત અથવા દેવભૂમિ તરીકે લગ્ન પણ પૂજ્ય ગણે છે. આ વિષે એકમત થવો મુશ્કેલ છે.

વેદોનો કાળ—જુનામાં જુના વેદ ઋગ્વેદમાં પણ ઘણા પ્રાચીન કાળનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અધા મંત્રો એક જ સમયમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા નહોતા તેથી ઋચાઓના કાળની અમુક તિથિ તો કદિ કહી શકાય નહિ. ભસ્તરવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, ભાષાશાસ્ત્ર, ઇરાન વગેરે દેશોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, એ અધાનો મુકાબલે આવ્યાસ કર્યા પછી ઋગ્વેદના મંત્રોનો ઉચ્ચાર ઘણા જ પ્રાચીન વખતમાં થયો હતો એમ કહી શકાય. વિદ્વાનોમાં તેના કાળ માટે ઘણો મતભેદ છે. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૫,૦૦૦ વર્ષોનો કાળ આપણે અહીં મૂકીએ તો તે જરાય અનિશ્ચયોક્તિ તો નહિ કહેવાય.

દેવો, અસુરો, રાક્ષસો, દર્યુઓ—વૈદિક આર્યો જે ક્રિયાઓ અને ધર્મને માનતા તે બીજા આર્યો ન માનતા. જેઓ વિરુદ્ધ પડ્યા તેમને જુનો પદ્ધતિ “અસુરો, દર્યુઓ, રાક્ષસો” એ નામથી ઓળખવા લાગ્યો. તેમાંના કેટલાએક સુધરેલા નહોતા. તેઓ બીજા આર્યોથી પાછળ રહી ગયા. અને પક્ષો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધો થયાં. તેમાં દિવાદાસ રાજાએ કરેલું યુદ્ધ વેદમાં જાણીતું થઈ ગયું છે. કેટલાએક આર્યો ઇરાનમાં વસ્યા. તેમનામાં મહાત્મા ઝરથુષ્ટ્રે સુધારો કરી નવો મત ફેલાવ્યો. આ આર્યો હાલના પારસીઓના પૂર્વજો થાય. વૈદિક આર્યો પછીના હિંદુઓ જ્યારે પોતાના શત્રુઓ સામે લડતા ત્યારે તેઓ પોતાના પૂર્વજો માફક તેમને પણ અસુર, રાક્ષસ, દાસ, વગેરે

નામોથી સંબોધતાં શીખ્યા.

આર્ય સંસ્થાનો—કેટલાએક આર્યો વેપાર કરતા. આ લોકો સાહસિક હતા ને તેમણે દેશાવરમાં આર્ય સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. કેટલાએક લેખકોના મત મુજબ આ લોકોએ મિસર (ઈજિપ્ત), આખિસોનિયા, ઈરાક, ને પૂર્વ રશિયામાં પણ આર્ય સંસ્કૃતિ ફેલાવી. એશિયા માઈનોરમાં ઇ. સ. ૧૪૦૦ ના વખતનો એક કરાર હમણાં મળી આવ્યો છે તેમાં મિત્ર, વરુણ, ઈંદ્ર ને નાસત્ય કે અશ્વિન, એ આર્યોના દેવોનાં નામો જોવામાં આવે છે.

સામવેદ, યજુર્વેદ, અથર્વવેદ, આત્મભૂ, ઉપનિષદો, સ્મૃતિઓ—વેદો ચાર છે. ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, ને અથર્વવેદ. સામવેદના મંત્રો ગાઈ શકાય છે. યજ કરનાર “અધ્વર્યુ”ના ઉપયોગ માટે મંત્રોની “સંહિતા” યજુર્વેદ કહેવાય છે. અથર્વવેદમાં શત્રુઓ, મિત્રો, રોગો વગેરે માટે મંત્રો આપવામાં આવ્યા છે. યજ વગેરે ક્રિયાઓમાં મંત્રોનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ ઉપર ચર્ચા કરતા સાહિત્યને આત્મભૂ કહેવામાં આવે છે કૃષ્ણ યજુર્વેદમાં મંત્રો ને આત્મભૂભાગ. બંને આવી જાય છે. શુક્લ યજુર્વેદમાં તેમને જુદા જુદા ચર્ચવામાં આવ્યા છે. “આત્મભૂ”ના કેટલાક ભાગોનો પાઠ માત્ર અરણ્યો કે આશ્રમોમાં જ થઈ શકે એવા હોવાથી તેમને આરણ્યકો કહેવામાં આવે છે. તેમની સાથે મુખ્ય ઉપનિષદોને રાખવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપનિષદોમાં આત્મા ને શરીરનો પરસ્પર સંબંધ, મોક્ષ, ઈશ્વર, વગેરેની દિલસુરી ચર્ચવામાં આવી છે. યજ કરવા માટે જે શિક્ષાઓ ટૂંકા રૂપમાં સૂત્રરૂપે ગુંથવામાં આવી તેને “ઐતસૂત્રો” કહેવામાં આવ્યાં, જેવાં કે આશ્વલયન, વગેરે. ગૃહસ્થના ધર્મો જેમાં કહેવામાં આવ્યા છે તેને ગૃહ્યસૂત્રો કહે છે, જેવાં કે આપસ્તંબ, વગેરે. ધર્મસૂત્રો કે સ્મૃતિઓમાં ચાર વર્ણોના ધર્મો, રાજા ને પ્રજાના પરસ્પર વ્યવહારો, પ્રાયશ્ચિત વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ, નારદસ્મૃતિ, પારાશરસ્મૃતિ, એ મુખ્ય સ્મૃતિઓ છે. સ્મૃતિના લખનારાઓના શિષ્યોએ “સ્મૃતિઓ” યાદ રાખી તેથી તે સ્મૃતિ કહેવાય છે.

છ વેદાંગો—વૈદિક સાહિત્ય સમજવા છ મુખ્ય બાબતો જાણવી જોઈએ:—(૧) શિક્ષા એટલે ઉચ્ચાર વગેરેનું શાસ્ત્ર. (૨) છંદ એટલે મંત્રોના રાગો વગેરેનું શાસ્ત્ર. (૩) વ્યાકરણ. (૪) નિરુક્ત એટલે વૈદિક શબ્દોનું નિર્વચન કરનાર શાસ્ત્ર. (૫) જ્યોતિષ એટલે ખગોળશાસ્ત્ર. (૬) કલ્પ એટલે ક્રિયાકાંડનું સાહિત્ય. નિરુક્ત ઉપર યાસ્કમુનિએ, છંદો ઉપર પિંગાચાર્યે, ને જ્યોતિષ ઉપર ગર્ગાચાર્યે પ્રમાણુભૂત ગ્રંથો લખ્યા છે.

પુરાણો—બ્રાહ્મણોએ ધર્મના રક્ષણ ને વ્યવહાર માટે વૈદિક સાહિત્ય ઉભું કર્યું. આ વખતે આર્ય પ્રજાનો ઇતિહાસ પણ વધતો જતો હતો. તે ઇતિહાસની વાર્તા જનજીવવા જે આર્યો. બહાર પડ્યા તેઓ “સૂતો” કહેવાયા. તેમણે પ્રજાના ઇતિહાસને “પુરાણો”માં ગુંથ્યો. પાછળથી આ પુરાણોમાં ધર્મની બાબતો પણ મુકવામાં આવી. પુરાણો અદ્ધર છે. તેમાં વાયુ, મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, અગ્નિ, ભવિષ્યત, ભાગવત, સ્કંદ ને માર્કંડેય, એ મુખ્ય છે. તેમાંનાં કેટલાંક ઘણાં જુનાં છે ને કેટલાંએક ફેદ ઇ. સ. ના નવમા સદ્કામાં લખાયાં હતા. પુરાણોની અધી વાતો કલ્પિત નથી ને ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ.

ઉપાંગો ને ઉપવેદ—આર્ય વિદ્વાનો ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણો, મીમાંસા ને ન્યાયને ઉપાંગ કહે છે ને આયુર્વેદ અથવા વૈદકશાસ્ત્ર, ધનુર્વેદ અથવા શસ્ત્રવિદ્યા, ગંધર્વવેદ અથવા સંગીતશાસ્ત્ર ને અર્ધશાસ્ત્ર. એ ચારને ઉપવેદ કહે છે.

છ દર્શનો—આર્યોની તમામ ફિલસૂફી મુખ્યત્વે છ દર્શનોમાં આવી જાય છે. (૧) ન્યાયદર્શનના મુખ્ય આચાર્ય જ્ઞાનમ મુનિના મત પ્રમાણે પદાર્થના ખરા જ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨) વૈશેષિક દર્શનના મુખ્ય આચાર્ય મુનિ કણ્ણદ છે. તે લગભગ ન્યાયદર્શનને મળતું છે. (૩) સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે પ્રકૃતિ ને પુરુષ એ બેના સંયોગથી આ જગતના પ્રપંચો ચાલે છે ને તે બંને વચ્ચેના ભેદના વિવેકથી મોક્ષ મળી શકે છે. કપિલ મુનિ આ મતના મુખ્ય આચાર્ય છે. (૪) યોગદર્શનના મુખ્ય આચાર્ય

પતંજલિના મત પ્રમાણે યોગદ્વારા ઈશ્વર મળી શકે છે. (૫) જંમિનિના મતને પૂર્વમીમાંસા કે કર્મમીમાંસાનું દર્શન કહે છે. તે વેદને સ્વતઃપ્રમાણ ગણે છે ને એમ માને છે કે વૈદિક ક્રિયાઓ કરવાથી ખરી ફલસિદ્ધિ થાય છે. (૬) બાદરાયણના કરેલા ચાર અધ્યાયોમાં ઉત્તરમીમાંસા અથવા છટું દર્શન સમગ્રવવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મ જ માત્ર સત્ય છે, જીવાત્મા બ્રહ્મનો અંશ છે ને જગત્ બ્રહ્મનું પરિણામ છે એમ આ દર્શનનો મત છે.

મહાભારત ને રામાયણ—આ બધા સાહિત્ય સિવાય મહાભારત ને રામાયણ એ એ આર્ય મહાકાવ્યો છે.*

આ તમામ સાહિત્ય સેકંડો વર્ષોની મુદતમાં આર્યો તૈયાર કરી શક્યા. ઉત્તર હિંદ ને દખ્ખણની વચ્ચે સમુદ્ર પૂરાઈ જવાથી તેઓ ગુજરાત, મધ્ય હિંદ, વગેરે પ્રદેશોમાં પણ જઈ ચડ્યા હતા.

ગોત્ર, શાખા—વેદોનું અધ્યયન પુરાતન કાળમાં આશ્રમોમાં ગુરુઓના આગળ મુખપાઠે કરવામાં આવતું એટલે ગુરુ પ્રમાણે શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ ને તેથી ઉચ્ચારની ચર્ચા કરતા પ્રતિશાખ્ય સાહિત્યની ઉત્પત્તિ થઈ. ઇ. સ. ૧૨૦૦ સુધી બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યો પણ પોતાનાં ગોત્રો, શાખાઓ ને પ્રવરો જણાવતા. જે કુળમાં જન્મ થયો હોય તે ગોત્ર કહેવાતું. જે શાખા પ્રમાણે વેદોનો અભ્યાસ થતો તે શાખા નામ આગળ મૂકવામાં આવતી. ગોત્રના મુખ્ય પુરુષોનાં નામો ઉપરથી પ્રવર મૂકવામાં આવતું.

વેદોની ઉપયોગિતા—ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદના વાચનથી આપણને તે વખતની સામાજિક, ધાર્મિક ને આર્થિક સ્થિતિનું 'જ્ઞાન' મળે છે અને જુની સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાનથી ભાષાશાસ્ત્રના વિકાસનો પણ આપણને સારો ખ્યાલ મળી શકે છે.

---

*આ બધું સાહિત્ય ખાસ ધાર્મિક છે તેથી તેમાં ઝાઝી ઐતિહાસિક હકીકત આપણને મળી શકે નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. તે ઉપરથી તર્કવિતર્ક કરવામાં ઘણી ભૂલ સમાયેલી છે; દાખલા તરીકે, વેદમાં બિલાડીનો ઉલ્લેખ ન હોય તો તે ઉપરથી ઉત્તર હિંદમાં તે વેળા આ પ્રાણી હતું જ નહિ એમ માનવું જોઈએ નહિ.

વૈદિક સંસ્કૃતિ—હવે આપણે વૈદિક સમયની સંસ્કૃતિ તપાસીએ. ઋગ્વેદમાં આર્યો પાંચ ટોળીઓમાં વહેંચાઈ ગયા હોય એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. રાજ્યોમાં મહેલોમાં રહેતા. શહેરો ને ગામડાંઓ કોટ કિલ્લાઓથી રક્ષિત હતાં. રાજ્યોમાં ગુલામો રાખતા. લોકો મોતી ને જવાહીરનો વેપાર કરતા. ગામડાંઓ ને શહેરો વચ્ચે રસ્તાઓ તૈયાર કરવામાં આવતા. નેમઋષિ જેવા કેટલાક આર્યો તે વખતે પણ યજ્ઞ વગેરેમાં માનતા નહિ. દિવોદાસ રાજના પૌત્ર સુદાસે બ્યારે પોતાના શત્રુઓને હરાવ્યા ત્યારે લગભગ ૬૬,૦૦૦ શત્રુઓ યુદ્ધમાં મરાયા એવો પણ એક ઉલ્લેખ છે. વૈદિક આર્યો ખેતી ને વેપાર કરતા. તેઓ દરેક ધાતુનું સાઈ જ્ઞાન ધરાવતા. કુટુંબમાં બધાને મુખ્ય માણસની આજ્ઞાને વશ રહેવું પડતું. તે ઘરમાં અગ્નિ રાખતો ને દોમ કરતો. યુદ્ધમાં, ઘોડા, રથ, તીર, ભાત્રાં, તરવાર ને કુદાડોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. વેદના મંત્રદ્રષ્ટાઓમાં લોપામુદ્રા ને શયી જેવી બહેલી સ્ત્રીઓ, ને વૈશ્યો પણ જેવામાં આવે છે. લોકો અમુક જ દેવને ન માનતા. ઈશ્વરમાં પૂરી શ્રદ્ધા હતી. આત્મા, ઈશ્વર, વગેરેની શીલસુરી વૈદિક ઋષિઓ સારી રીતે સમજતા. વૈદિક આર્યો સંસ્થાનિકો હતા તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. વલ્લાણ બાંધવાનો દુનર તેઓ સારી રીતે જાણતા. લોકો મુખ્યત્વે ગામડાંઓમાં રહેતા. આર્યોનો વર્ણાશ્રમધર્મ વૈદિક સંસ્કૃતિ ઉપર જ રચાયેલો હતો. મંત્રોના દ્રષ્ટા ઋષિઓ આશ્રમોમાં રહેતા. પરસ્પર લક્ષો માટે તે વખતે બાંધ આવતો નહિ. આર્યો જુદા જુદા ધંધાઓ કરી શકતા. પુરોહિત ગૃહધર્મ કરાવતો. વૈદિક આર્યોએ રાજ્યકારભારના વિષયમાં પણ સારી પ્રગતિ કરી હતી. રાજ્યના તમામ ઉમર-લાયક વિશ્વ કે લોકોની સમિતિ મળતી. તેની પરિષદ કે એક રાજને, ને કારભાર કરવા (Council) સભાને ચંટતી. રાજ્ય ધર્મ પ્રમાણે રાજ્ય કરવાનું વચન આપતો. પ્રાચીન આર્યો જુગાર ને શરતો પણ ખેલતા. ઘોડા ને રથની શરતોમાં તેઓ બહુ કામેલ હતા. તેઓ (નિષ્ક) સિક્કા પણ વાપરતા. વ્યાજ, કરાર, વગેરે આર્થિક બાબતો તેમને પરિચિત હતી. પ્રાચીન આર્યો માંસાહારી હતા પણ ‘ગાય’ ને તેઓ પહેલેથીજ પવિત્ર કે “અધ્ય” માનતા. યજ્ઞમાં બળદ, બકરા, વગેરેનું બલિદાન અપાતું. એક ઠેકાણે માણસના બલિ-

હાનનો પણ ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. વૈદિક આર્યો સોમ ને સુરા પીતા ને સોમ પીનારાઓમાં મંત્રદ્રષ્ટ થવાની અન્ય શક્તિ આવતી. નૃત્ય ને સંગીત, એ લલિત કળાઓમાં તેઓ પ્રવીણ હતા. મુડદાંઓને દાટવામાં અથવા બાળવામાં આવતાં. એ વખતની સંસ્કૃતિ વખતે પણ કેવા ઉચ્ચ વિચારો આપણા પૂર્વજો કરી શકતા તે કેટલાએક મંત્રો વાંચવાથી એકદમ જણાઈ આવે છે.*

ખોદકામ—વૈદિક સંસ્કૃતિ બહુ જુની હતી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હવે હિંદના ઘણા ભાગોમાં જુના પથરનાં ને ધાતુનાં હથિયારો મળી આવ્યાં છે. પંજાબમાં હરાપ્પા આગળ ને સિંધમાં સકકર આગળ છ હજાર વર્ષોની જુની મુદ્રાઓ ને બીજી ઘણી વસ્તુઓ મળી આવી છે. આ બધી હકીકતો આપણી પુરાતન સંસ્કૃતિ સાબીત કરે છે.

પ્રકરણ ૩જું

આપણો જુનો ઇતિહાસ ને વર્ણાશ્રમધર્મ

હવે વૈદિક સાહિત્ય, મહાભારત ને રામાયણ ને પુરાણોના પુરાવાઓ ઉપર આપણા હજારો વર્ષોના ઇતિહાસનું ટૂંકું ચિત્ર માત્ર યોડાજ શમ્પદોમાં આપણે નીચે જોઈએ.

ચાર યુગો—આર્ય ગણતરી મુજબ ચાર યુગો માનવામાં આવે છે. (૧) સત્યયુગ કે કૃતયુગ (૨) ત્રેતાયુગ (૩) દ્વાપરયુગ. (૪) કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી ચોથો ને હાલ ચાલતો કલિયુગ. આ યુગો અગાઉ સમસિંધુની દક્ષિણના ને પૂર્વના સમુદ્રો ધરતીકંપથી કે બીજા કોઈ કારણોથી પૂરાઈ ગયા એટલે આર્ય પ્રજાએ ઉત્તર હિંદમાં ચોતરફ ફરી વળીને ત્યાં પોતાનાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં.

કેટલાંક પ્રાચીન આર્ય રાજ્યો—વૈદિક સાહિત્ય, મહાભારત ને રામાયણ, પુરાણો, વગેરેના આધાર ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે જુના કાળનાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ આપીએ તો ખોટું ન કહેવાય, કારણ કે એ વૃત્તાંતો હજી

* આ મંત્રોના ભાષાંતર માટે જૂની આવૃત્તિના આ પ્રકરણનું પરિશિષ્ટ જોવું.

પણ હિંદુઓના જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. તેમની માન્યતા પ્રમાણે એ બનાવો કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ અગાઉ થઈ ગયા.

દક્ષિણ રાજ્યો અયોધ્યામાં સૂર્યવંશ સ્થાપ્યો. તેમાં સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચન્દ્ર, રઘુ રાજા, દશરથ, શ્રી રામચંદ્ર, ને કુશ, એ મુખ્ય રાજ્યો થઈ ગયા. એમણે મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. શ્રી રામને તો હિંદુઓ વિષ્ણુનો અવતાર માને છે. વિદેહ રાજ્યોના વંશનો મુખ્ય સ્થાપક નિમિરાજ હતો ને તેની રાજધાની મિથિલામાં હતી. દશરથ રાજાનો વેવાઈ જનક રાજા આ વંશનો હતો. કેટલાએક આર્યોએ ગુજરાત જઈ કુશસ્થિત્રી અથવા દારિકામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું પણ તેઓ પાછળથી શત્રુઓ આગળ હારી ગયા. પંચાળના આર્યોએ જુદાં જુદાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં; દામ્પલા તરીકે, કેકેયો યૌધેયો, ગાંધારો, મુદ્રકો વગેરે લોકોનાં રાજ્યો ને નેપાળની તળેટીમાં વૈશાલી પાસે પણ આર્યોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. તે સિવાય પ્રતિજ્ઞાન અથવા પ્રયાગ કે અહ્મદાબાદમાં ચંદ્રવંશી રાજ્યો થઈ ગયા અને તેમણે કનોજ, કાશી, પંચાળ, આનંદ અથવા ગુજરાત, માળવા ને ઉત્કલ કે ઓરિસ્સામાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં. ખીજા આર્યોએ અવંતિ કે માળવાની દક્ષિણે મોટું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું ને કાશી ને અયોધ્યાના રાજ્યોને તામે કર્યા હતા. પૌરવ વંશના રાજ્યોમાં દુષ્યંત ને તેનો પુત્ર ભરત ચક્રવર્તી, ભીષ્મ, પાંડુરાજા, પાંચ પાંડવો તથા સો કૌરવો પ્રખ્યાત થઈ ગયા. પૌરવ રાજાની રાજધાની હસ્તિનાપુરમાં હતી. આ રાજ્યો ઉપરાંત યાદવોએ મથુરા, ચંપક નદી, ખેટવા નદી ને આણુ આગળ ને કાઠિયાવાડમાં રાજ્ય કર્યું ને તેમનામાં વસુદેવ, બળભદ્ર, શ્રી કૃષ્ણ, સાંબ, જેવા ખાસ વિખ્યાત રાજ્યો થઈ ગયા.

પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણો—એ વખતનાં પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણ ગોત્રોમાં વાસિષ્ઠો, ભાર્ગવો ને આંગીરસો, એ મુખ્ય હતાં ને એ ગોત્રોમાં જન્મેલા બ્રાહ્મણોમાં વસિષ્ઠ, અવન, જમદગ્નિ, ગર્ગ, ને કણ્વ મુખ્ય ઋષિઓ તરીકે હજી પણ પ્રખ્યાત છે. વિશ્વામિત્ર રાજાને બ્રહ્મર્ષિ થઈ ગયા. બૃહસ્પતિ ને શુક્રાચાર્ય દેવોના ને અમુરોના અનુક્રમે ગુરુઓ હતા. જનક જેવા કેટલાક રાજ્યો પણ વેદવિદ્યામાં કુશળ હતા.

આ વખતના આર્યો—ઉપરની હકીકતથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મહાભારત અને રામાયણની વાતો ગ્રંથરૂપે તૈયાર કરવામાં આવી તે અગાઉ આર્યો પંજાબ, કાશ્મીર, સંયુક્ત પ્રાંતો, હિમાલયની તળેટી, બિહાર (મગધ), માળવા, ગુજરાત ને બરાડના થોડા ભાગમાં પ્રસરી ગયા હતા. મિથિલા, અયોધ્યા, કૌશાંબી, કાશી, એ નગરીઓનાં નામો આ કાળના સાહિત્યમાં જોવામાં આવે છે. એ વખતના મોટા રાજ્યો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતા. ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણો ને વૈશ્યો વેદોનો અભ્યાસ કરતા. કુરુપાંચાલ દેશને ધણો સુધરેલો માનવામાં આવતો. સરસ્વતી નદી આ કાળમાં લગભગ સુકાઈ ગઈ હતી અને પંજાબ અથવા પંચનદનો ને સિંધુની પેલી પાસેનો પ્રદેશ ઝાઝું મહત્વ ધરાવતો નહોતો. પણ આર્યો અંગાળા (અંગદેશ), આંધ્રદેશ (ઓરિસ્સા) ને દ્રાવિડદેશ સાથે પરિચિત થતા હતા. ઉત્તર ગુજરાત ને કાશ્મિરવાડમાં તેમનું જોર સાધારણ હતું.

વર્ણશ્રમધર્મ—આ વખતના આર્ય સમાજમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર, એ ચાર જાતિઓનો ભેદ વધારે ને વધારે સ્વીકારાતો ગયો. લગ્નસંબંધમાં પણ સમાજ વિશેષ વ્યવસ્થા ઉપર આવતો ગયો; જે કે વર્ણાંતરલગ્ન માટે ખાસ બાધ નહોતો. મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયો સમાજના આગેવાનો ગણાતા. કેટલાક બ્રાહ્મણો પુરોહિતપણું કરતા, તો કેટલાએકે રાજકારણમાં ને સમાજની ચળવળોમાં ભાગ લેતા. સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર નહોતી, તેમ તેઓ ગુલામી દશામાં પણ નહોતી. તેઓ સ્ત્રીજાતિના ઉદ્યોગોમાં પ્રવીણ હતી. કેટલીએક સ્ત્રીઓ ભણેલી પણ હતી. એ વખતના આર્યો ખેતીમાં લગભગ અત્યારના જેવા પાક તૈયાર કરતા હતા. વૈશ્યો જુદા જુદા ધંધાએ કરતા. ત્રણેય વર્ગો ને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયો ચાર આશ્રમો પાળતા. (૧) બ્રહ્મચર્યાશ્રમ (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ (૪) સંન્યસ્તાશ્રમ. રાજ્યો પણ આ આશ્રમો વિધિસર પાળતા. વેપારીઓનાં મંડળો હતાં ને મંડળના મુખીને શ્રેષ્ઠી કહેવામાં આવતો. તે વખતમાં સિક્કાઓનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. જ્યોતિષ ને વૈદકમાં પણ આર્યોએ સારી પ્રગતિ કરી હતી.

રાજ્યવ્યવસ્થા—આ વખતના આર્ય રાજાઓની ગાદી વંશપરંપરા થતી જતી હોય એમ જણાય છે પણ નવો રાજા ગાદીએ આવતો ત્યારે સમિતિ ને સભાની પરવાનગી લેવામાં આવતી. રાજા ગાદી ઉપર બેસતો ત્યારે રાજસૂય યજ્ઞ કરવામાં આવતો. રાજાના દરબારમાં અમુક પુરુષો મુખ્ય “રત્નો” ગણાતા, જેમકે પુરોહિત, રાજન્યો અથવા મુખ્ય અમીરો, સૂત કે રાજભાટ, મહિષી અથવા પદરાણી, સેનાની અથવા લશ્કરનો વડો, ન્યાયાધીશ; ગ્રામણી અથવા ગામનો મુખી, સંગ્રહીત અથવા ત્રિગુરીનો અમલદાર ને સ્થપતિ અથવા મુખો. જુલમી ને નાલાયક રાજાઓ પદબ્રજ થતા. રાજા ને તેની સમિતિ કે સભાના સભ્યો ન્યાય આપતા. સજા કરવામાં પ્રાતિભેદ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતો ને આરોપીઓને નિર્દોષતા સાબીત કરવા ઘણી વાર અગ્નિ કે પાણીમાં કસોટીએ ચડવાની દૃષ્ટ આપવામાં આવતી.

ધર્મભાવના—તે વખતના ઘણા આર્યો યજ્ઞમાં ખાસ માનતા. જંગલોમાં ગ્રાહણો ને સંન્યાસીઓ આશ્રમો કરી રહેતા ને એ આશ્રમોમાં ને રાજાઓના દરબારમાં ધર્મની ચર્ચા ને અભ્યાસ થતાં.

પ્રકરણ ૪થું

વાલ્મીકિ રામાયણ

હવે આપણે રામાયણની કથા તપાસીએ. કોશલ દેશમાં અયોધ્યા નગરીના રાજા દશરથને મોટી રાણી કૌશલ્યાથી રામચંદ્ર, સુમિત્રાથી લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્ન અને કૈકેયીથી ભરત, એમ ચાર પુત્રો થયા. નાનપણમાં ચારે પુત્રોને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું ને વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમનું મોટા પુત્ર શ્રી રામચંદ્રે બચપણમાં જ દાનવોથી રક્ષણ કર્યું. તે ઋષિ શ્રી રામચંદ્રને વિદેહદેશના રાજા જનકના દરબારમાં લઈ ગયા અને ત્યાં સ્વયંવરના મંડપમાં શ્રી રામચંદ્રે શિવના ધનુષને “શેરડીના સાંકાની માફક” (ईशुमंज बमंज, “મહાવીરચરિત”) ભાંગી નાંખ્યું તેથી જનકરાજાએ પુત્રી

સીતાને તેમની સાથે પરણાવી. પછી દશરથ રાજ્યએ પ્રજાની સંમતિથી યુવરાજ રામચંદ્રને ગાદી આપવા નિશ્ચય કર્યો. બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ હતી ને સવારે યુવરાજનો અભિષેક થવાનો હતો તેટલામાં આગલી રાત્રે નીચ મંથરાની હાલકી શીખવણીથી રાણી કૈકેયીએ વૃદ્ધ રાજા દશરથ પાસે પોતે આગળ આપેલાં બે વરદાન આપવા માંગણી કરી. દશરથે હા પાડી એટલે કૈકેયીએ માંગ્યું કે પહેલા વરદાનથી યુવરાજ રામચંદ્ર ચૌદ વર્ષ વનમાં જાય અને બીજા વરદાનથી પોતાનો પુત્ર ભરત અયોધ્યાની ગાદીએ આવે. સવારે રામચંદ્રે આ આજ્ઞાઓ માન્ય કરી. દશરથ રાજા લાચાર બન્યા. રામચંદ્ર, તેમનાં ધર્મપત્ની સતી સીતા ને નાનો ભાઈ લક્ષ્મણ, એ ત્રણેય વનવાસ ભોગવવા અયોધ્યા નગરીથી બહાર નીકળી થોડા વખત માટે ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર રહ્યાં. દરમ્યાન દશરથ રાજ્યએ પુત્રવિયોગના દુઃખે સ્વર્ગવાસ કર્યો. ભરતે રામને નામે અયોધ્યામાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું. પછી રામ, સીતા ને લક્ષ્મણ દક્ષિણ તરફ ચાલતાં થયાં. રસ્તામાં બંને ભાઈઓએ દાનવોનો નાશ કર્યો અને ઘણા ઋષિઓને બચાવ્યા. આ રાક્ષસો તે આર્યોના શત્રુઓ હતા ને તેમને લંકાના સમર્થ રાજા રાવણની મદદ હતી. એક વાર બ્યારે ત્રણેય જણાં ગોદાવરી નદી આગળ દંડકારણ્યમાં પંચવટીમાં રહેતાં હતાં ત્યારે બંને ભાઈઓની ગેરહાજરીમાં રાવણે કપટથી ચતિના વેષે સીતાનું હરણ કર્યું. રામ ને લક્ષ્મણ એ વખત પર્યુકુટીમાં નહોતા. પણ પાછા આવતાં બંને ભાઈઓને સીતાના હરણની ખબર પડી. તેથી તેઓ ધાતું દુઃખ પામ્યા ને બધે દેકાણે શોધ કરવા લાગ્યા. પણ સીતાનો ક્યાંય પત્તો મળ્યો નહિ. તેથી તેઓ સીતાની શોધમાં દક્ષિણ દિશામાં નીકળી પડ્યા ને હંપી પાસે કિર્કિધાનગરીમાં આવ્યા. ત્યાં રામચંદ્રે રાજા સુગ્રીવની સાથે મિત્રતા કરી ને સુગ્રીવનો ભાઈ વાલી રામચંદ્રથી માર્યો ગયો. તેથી સુગ્રીવ ગાદીએ આવ્યો. એ જ વખતે. બીજી મદદ પણ મળતી ગઈ. હનુમાન ને જાંબુવાન જેવા ઘણા પરાક્રમી, યુદ્ધિશાળી અને એકવચની મિત્રો પણ ત્યાં રામને મળ્યાં. તે બધાની મદદથી રામે સિતાની ખબર મેળવી ને તેનું હરણ કરનારા લંકાના રાજા રાવણ ઉપર ચઢાઈ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રામના સૈન્યે રામેશ્વર

આમળ સેતુ કે પૂલ બાંધી લંકા જઈ તે નગરીને ઘેરે ઘાલ્યો. લડાઈમાં રાવણ, તેનો ભાઈ કુંભકર્ણુ, પુત્ર ઇંદ્રજિત ને બધા રાક્ષસો માર્યા ગયા. સીતાજી રામચંદ્રને મળ્યાં. પછી લંકાની ગાદી બિભીષણને આપી બધાં અયોધ્યા પાછાં ગયાં. હવે સીતાજી રાવણની નગરીમાં તદ્દન પવિત્ર રહ્યાં હતાં તેની પોતાને ખાતરી હતી છતાં માત્ર લોકોને જ રાજી રાખવા રામચંદ્રે સીતાને દેશપાર કર્યાં તેથી સીતાજી વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં જઈ રહ્યાં. ત્યાં કુશ ને લવનો જન્મ થયો એ બંને ભાઈઓને ઋષિએ રાજપુત્રોને છાબનું શિક્ષણ આપ્યું. દરમ્યાન રામે અયોધ્યામાં અશ્વમેધયજ્ઞ આરંભ્યો ને ખરાં સીતાની ગેરહાજરીમાં તેમની સોનાની મૂર્તિ પોતાની પાસે રખાવી યજ્ઞક્રિયા કરી. તે જ વખતે યજ્ઞનો થોડો વાલ્મીકિના આશ્રમ આગળ આવતાં તેને લવ ને કુશ, એ એ ભાઈઓએ અટકાવ્યો. પછી લવ ને કુશ અયોધ્યા ગયા ને ત્યાં તેમની ને રામની ઓળખાણ થઈ. સીતાજી પણ વાલ્મીકિ ઋષિ સાથે અયોધ્યા ગયાં ને ત્યાં રામને મળ્યાં.

ઉપર પ્રમાણે રામકથાનો સાર છે.

રામાયણ—આ રામાયણ પ્રથમ વાલ્મીકિ ઋષિએ રામચંદ્રનો વનવાસ પૂરો થયો ત્યાં સુધી તેમના જીવનકાળમાં રચેલું. પછી આખી રામકથા પૂરી કરવામાં આવી ને ઇ. સ. પૂર્વે એકાદ સૈકા ઉપર તે કથાને અત્યારના રૂપમાં લખવામાં આવી. આર્યો પ્રથમ દક્ષિણમાં દેહ રામેશ્વર સુધી ગયા તે આ જ કથાથી આપણને માલુમ પડે છે ને દખ્ખણમાં ઘણા દ્રાવિડો આર્યો કરતાં પણ વધારે સંસ્કારી હોય એમ રાવણના દરબારની હકીકત ઉપરથી જણાય છે. તે ઉપરથી એમ પણ ગણાય છે કે દખ્ખણની કેટલીએક પ્રગ્ન તે વખતે જંગલી હશે.

શ્રી રામચંદ્ર—શ્રી રામચંદ્ર, એકવચની, પિતૃભક્ત, પવિત્ર અને શૂરા આર્ય રાજા થઈ ગયા. હિંદુઓ દર સવારે ઉઠતી વેળા તેમનું નામ લે છે ને તેમને વિષ્ણુના અવતારરૂપ માને છે. તેમણે જંદગી સુધી એક-પત્નીવ્રત પાળ્યું.

* **સીતા**—પતિના સુખદુઃખમાં ભાગ લેનારી, પતિની છાયારૂપે હમેશાં તેની સાથેજ રહી તેને આશ્વાસન આપનારી ને અનેક વિટંબનાઓ સહન કરી રાવણ જેવા સમર્થ રાજના દરબારમાં પવિત્ર રહેનારી આ સતી સ્ત્રી દરેક હિંદુ સ્ત્રીને અનુકરણ કરવા યોગ્ય થઈ છે.

લક્ષ્મણ—રામ ને લક્ષ્મણ એ ભાઈઓની ખરી જોડી હતી. લક્ષ્મણ રામચંદ્રનો અજોડ ભક્ત હતો. રામને વનવાસ મોકલવાની કૈકયીની યુક્તિનો સ્વીકાર કરનાર ને તેથી પિતૃધર્મ ને રાજધર્મથી ભટ થનાર રાજ દશરથને કેદ કરવા જેટલી હિંમત કરવામાં તેને પદરાણી કૌશલ્યાની પણ સંમતિ હતી; માત્ર સત્ય યુદ્ધિવાળા રામે તેમને તે કાર્ય કરતાં અટકાવ્યાં હતાં.

રામાયણની ઉપયોગિતા—હિંદુઓ રામાયણને “મહાકાવ્ય” ગણે છે અને તે કથાના ભાગો ઉપર સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ઘણાં નાટકો ને કાવ્યો લખાયાં છે. રામચંદ્રનું એકપત્નીવ્રત, લક્ષ્મણની બ્રાતૃભક્તિ, સીતાનું

* Neither designed, neither dreamt of even by the Greeks or by the Romans, who had never risen to such heights; neither suspected, we say, by Homer or even Virgil; feminine types of such elevation, such delicacy, such purity of sentiment, cou'd not have been conceived any more by the great Sanskrit epic-writers, if these had not met on the banks of the Ganges, what did not exist by the shores of the Meles or the Tiber; if these had not been found in the Hindu society of their time, the necessary lineaments and colours to compose and describe similar figures.

Note, P. 48, Ancient Indian Women by Bader.

વિશુદ્ધ ચારિત્ર, હનુમાન ને બિભીષણની ભક્તિ એ એવા વિષયો છે કે જેથી કોઈ પણ પ્રજાનાં સાહિત્ય ને જીવન ખૂબ શોભી શકે. દરેક હિન્દીએ આ ગ્રંથ વાંચી જવો જોઈએ.

રામાયણની સંસ્કૃતિ—રામાયણના રાજાઓ આઠ મંત્રીઓ ને પુરોહિત તથા ઋત્વિજોની સલાહ પ્રમાણે રાજ્ય કરતા ને વૃદ્ધ થતાં યુવરાજને રાજ્ય આપી પોતે વનમાં જતા. યુવરાજનો રાજ્યાભિષેક રાજધાનીના ને રાજ્યના પીઠ માણસોની ભર સભામાં સલાહ લઈ કરવામાં આવતો. એ વખતના આર્યોનું ભૂગોળ સંબંધી જ્ઞાન ઝાઝું નહોતું. અફઘાનીસ્તાન, પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાંતો, નેપાળનો થોડોક ભાગ, બિહાર પ્રાંત ને બંગાળનો કેટલોક ભાગ, એ લોકોને ઘણા પરિચિત હતા. ગુજરાત, માળવા ને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો તેમને પરિચય નહોતો. આર્યો યજ્ઞમાં આ વેળા ખાસ માનતા; દશરથ રાજાએ પુત્ર માટે પણ ખાસ યજ્ઞ કરેલો. બ્રાહ્મણોને સાફ માન અપાતું. તેઓ રાજધર્મ સારી રીતે જાણતા. ઋષિઓના આશ્રમો મોટાં નગરો જેવા હતા; માત્ર તેમાં નગરોનો હાક નહોતો. એ આશ્રમોમાં હજારો શિષ્યો ભણતા. રાજપુત્રો પણ ગરીબ બ્રાહ્મણો સાથે રહી ગુરુની સેવા કરી વિદ્યા ભણતા. ઋષિઓ યુદ્ધકળા જાણતા ને શીખવતા, પણ યુદ્ધ કરતા નહિ; રામને દિવ્ય અસ્ત્રોનું જ્ઞાન વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કરાવેલું. એ વખતે બાળલક્ષ્મણે કારણ કે સીતાજી ને રામચંદ્રજીનું લક્ષ કાંઈ મોટી ઉંમરે થયું નહોતું. આર્યો પોતાના કુટુંબનું ઊંચું અભિમાન ધરાવતા ને તેઓ કદિ અપમાન સહન કરતા નહિ. અયોધ્યા નગરીનું વર્ણન જોતાં તે વખતે શહેરોની જાહેજહાલી કાંઈ કમી નહિ હોય. સ્ત્રીઓ શિક્ષિત ને ધાર્મિક હતી ને ઓઝલનો રીવાજ ખાસ નહોતો. યુદ્ધમાં રથનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવતો. લશ્કરને ગોઠવામાં સેનાપતિઓ કાબેલ હતા. લોકો દરેક જાતનો ધંધો કરતા. વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ તે વખતે આપણા પૂર્વજોને સારી રીતે જાણતા. ચાર આશ્રમો ને ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા ખાસ હતી. શુદ્ર લોકોને અમુક હક્કો આપવામાં આવતા નહિ. ધર્મ પ્રમાણે યુદ્ધ થતું ને શત્રુઓએ મોકલેલા દૂતો કે વકીલોને ખાસ રક્ષણ અપાતું. રાજાઓ

પ્રકરણ ૫ મું

મહાભારત

હવે આપણે મહાભારતની કથા લઈએ. દુર્યોધન ને શકુંતલાના પુત્ર ભરતના વંશમાં કુરુ નામનો પરાક્રમી રાજા થયો. એ કુટુંબમાં પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર એ બે ભાઈઓ થયા. પ્રથમ પાંડુ રાજા હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો પણ તે કૃષ્ણની ફાઈ કુંતીથી યુધિષ્ઠિર, અર્જુન ને ભીમ, ને માદ્રીથી સહદેવને નકુલ, એમ પાંચ પુત્રો મૂકીને મરી ગયો, એટલે ભાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર ગાદીએ આવ્યો. તે આંધળો હતો તેથી રાજ્યનો કારભાર મોટે પુત્ર દુર્યોધન ચલાવતો. દુર્યોધન વગેરે સો ભાઈઓ હતા. તેમની મા ગાંધારી ગાંધાર દેશની હતી. મહાભારતમાં તેઓને કૌરવોનું નામ આપવામાં આવ્યું છે; પણ પાંડવો ને કૌરવો બંને કુરુ રાજાના વંશજો હતા. કૌરવો પાંડુના પાંચ પુત્રો પાંડવોની નાનપણમાંથી જ અદેખાઈ કરતા ને યુધિષ્ઠિર મોટા ભાઈનો પુત્ર થાય એટલે ગાદી તેને મળે એમ હોવાથી દુર્યોધન પાંડવો વિરુદ્ધ હમેશાં ખટપટ કરતો. કૌણ્યાચાર્ય પાસે લડવાનું શીખતી વેળા પાંડવો ને કૌરવો વચ્ચે વારંવાર તકરારો થતી. એક વાર દુર્યોધને લાક્ષાગૃહ-લાખનું ઘર બનાવી તેમાં પાંડવોને સૂવા માટે કહેવરાવ્યું. તેનો હેતુ એવો હતો કે રાત્રિ આખા ઘરને સળગાવી મૂકવું. પણ પાંડવોને ખબર પડતાં તેઓ છાને માગે તે ઘરમાંથી નાસી ગયા. થોડા વખત પછી અર્જુનને પાંચાલના રાજા દ્રુપદની કન્યા દ્રૌપદીના સ્વયંવરમંડપમાં જઈ મત્સ્યવેધઃ કર્યો એટલે દ્રૌપદી તેને પરણી. માતા કુંતી આગળ જઈ ભાઈઓએ કહ્યું કે “અમે કીમતી વસ્તુ છતી આવ્યા છીએ.” કુંતી માતાએ કહ્યું કે “પાંચે ભાઈઓ સરખે ભાગે બહેંચી લો.” પરિણામ એ આવ્યું કે દ્રૌપદી પાંચે ભાઈઓની સ્ત્રી થઈ. પાંડવોને હવે કૌરવોએ માંડમાંડ અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. પાંડવો ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં (દિલ્હીની પાસે) રાજ્યાની કરી અમલ કરવા લાગ્યા. એક વાર દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને

* ફરતા ચંત્રના કાળામાંથી એકી વખતે પાંચ બાણો મૂકી માછલીના નિશાનને વિંધવું તે.

છૂત કે પાસા રમવા બોલાવ્યા. ધર્મરાજ તેમાં હારી ગયા તેથી કરાર પ્રમાણે પાંચે પાંડવો ને દ્રૌપદી તેર વર્ષ વનવાસ રહેવા કબૂલ થયાં. આ વખતે ભર દરબારમાં દુર્યોધનના ભાઈ દુઃશાસને સતી સ્ત્રી દ્રૌપદીના કેશ પકડી તેનું અપમાન કર્યું, કારણ કે દ્રૌપદીએ એક વાર ઇન્દ્રપ્રસ્થના રાજમહેલમાં કૌરવોની હાંસી કરી હતી. બાર વર્ષો માટે પાંડવો સરસ્વતીના કાંઠા ઉપરના વનમાં રહ્યા. પણ કરારમાં તેરમું વર્ષ ગુપ્તપણે કાઢવાનું હતું. તેથી ગુદા ગુદા વેષો ને નામો ધારી પાંચે ભાઈઓએ ને સતી દ્રૌપદીએ વિરાટરાજને ત્યાં નોકરી કરવા માંડી. છેવટ તેરમે વર્ષે દશેરાને દિવસે પાંડવો પ્રકટ થયા. વળી તેમણે શ્રી કૃષ્ણ ને વિદુરજી મારફત કૌરવો સાથે મુલેલ કરવા કહેવરાવ્યું. પણ કૌરવોએ ના પાડી. તેથી બંને પક્ષો વચ્ચે કુરુક્ષેત્ર ઉપર અદ્ધર દિવસ ભયંકર યુદ્ધ થયું. તેમાં પાંડવોનો વિજય થયો, ને કૌરવો માર્યા ગયા, એટલે યુધિષ્ઠિર ગાદીએ આવ્યા. પણ મહાયુદ્ધથી બધી ક્ષત્રિય જાતિ નાશ પામી તેથી ખેદ પામી પોતે ભાઈઓ સાથે ઉત્તર તરફ વનમાં રહેવા લાગ્યા ને હસ્તિનાપુરની ગાદીએ અર્જુનના વીર પુત્ર અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતને બેસાર્યો. શ્રી કૃષ્ણે મથુરામાં કંસને માર્યો હતો પણ મગધના રાજા જરાસંધથી ત્રાસી યાદવો કાઢિઆવાડમાં ગયા અને ત્યાં દ્વારિકામાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. પણ યાદવો અંદર અંદર લડી પડ્યા ને યાદવાસ્થળીમાં તેમનો નાશ થયો.

મહાભારત—મહાભારતને હિંદુ લોકો “પાંચમે વેદ” ગણે છે. કેટલાક લેખકો પાંડવો જેવું કાંઈ હતું નહિ એમ કહે છે પણ તે ખરી વાત નથી. પાંડવો ને કૌરવો આર્યો હતા ને પિત્રાઈઓ થતા હતા એ ચોક્કસ બાબત છે. કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૩૧૦૦ વર્ષો અગાઉ થયું હતું એમ માનવામાં આવે છે.

પ્રથમ વ્યાસ મુનિએ આ કથા “જય કે ઇતિહાસ” નામે લખી ને પછી તે કથા શિષ્ય વૈશંપાયનને તેમણે સંભળાવી. તેણે તે વધારી જનમે-જનમે કહી, જે કથા “ભારત” નામથી ઓળખાઈ. પછી તો મૂળ કથાનો વધારે ને વધારે વિસ્તાર થતો ગયો એટલે તેને “મહાભારત” કહેવામાં

આવી. જ્યારે તે અત્યારની સ્થિતિમાં લખવામાં આવી ત્યારે બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મોના ઉપદેશો ને પુરાણોના કેટલાક ભાગો પણ તેમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા.

મહાભારતનાં પાત્રો—યુધિષ્ઠિર—હિંદુ લોકો તેમને અઝીતશત્રુ કે ધર્મરાજ પણ કહે છે કારણ કે તે સત્યવાદી હતા. યુદ્ધમાં તેઓ અહુ પ્રવીણ નહોતા. અદ્વાર દિવસના યુદ્ધમાં તેઓ તટસ્થ રહ્યા હતા ને તેમણે માત્ર એકે શત્રુને જ માર્યો હતો. દ્રૌપદીના વસ્ત્રહરણ વખતે માત્ર તેઓ ધૈર્ય રાખી શક્યા હતા. જુગપ્તાનો તેમને ધણો શોખ હતો ને તેમાં પોતે રાજ્ય ખાચું. તેઓ સ્વભાવે ભોળા હતા.

ભીમસેન—તે ભોળો, સાહસિક, બળવાન, પ્રતાપી અને નિરૂર હતો. તેની “ગદા” કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું મુખ્ય કારણ હતી. તેના જોરથી દુઃખને વખતે પાંડવો પોતાનું રક્ષણ કરી શક્યા. નાલાયક કૌરવો ભીમથી ઘણા ડરતા. તેમના ઉપર ભીમને પૂરું વેર હતું ને તે વેર ભીમે દુઃશાસનનું લોહી પીધું ત્યારે જ શાંત થયું. દ્રૌપદી દુઃખને વખતે ભીમસેન તરફ જ દૃષ્ટિ કરતી. ભીમસેને મોટા ભાઈની આજ્ઞાને કદી. ઉથાપી નહોતી.

અર્જુન—મોટો લડવૈયો, પ્રતાપી, વિવેકમુદ્ધિવાળો ને કૃષ્ણનો મિત્ર અર્જુન મહાભારતનો નાયક ગણી શકાય. હિંદુઓ તેને અવતારરૂપ માને છે. તે વ્યવહારમાં પ્રવીણ હતો.

નકુળ અને સહદેવ—આ સુંદર ને આજ્ઞાંકિત ભાઈઓ માદ્રીને પેટે જન્મેલા, છતાં કુંતીના ત્રણેય પુત્રોની સાથે રહી તેમણે ખૂબ દુઃખો વેઠ્યાં.

દ્રૌપદી—સતી દ્રૌપદી ખરી ક્ષત્રિયાણી હતી કૌરવોનાં આપમાનો તેનાથી જરાય સહન થઈ શકતાં નહિ. પાંચ ગામડાંઓ લઈ શાંતિ જાળવવા ઇચ્છનાર પાંચ પાંડવોને ને કૃષ્ણને જુદે માર્ગે જવાનું સમજવનાર દ્રૌપદી હતી. તે પોતાના પાંચ પતિઓને વશ રહેતી અને વિરાટરાજના દરબારમાં છુપી રહેવામાં જરા પણ સંકોચાઈ નહોતી.

કર્ણ—હિંદુઓ કર્ણને દાનેશ્વરી ગણે છે. તે અહાદુર ને સાહસિક હતો. કૌરવોનું ને મુખ્ય બળ હતો. તે ગર્વિષ્ઠ હતો.

દુર્યોધન—તે રાજ્યનીતિમાં નિપુણ હતો. પોતે આદરેલું યુદ્ધ ધર્મથી વિરુદ્ધ હતું છતાં બધા લડવૈયાઓને તેણે પોતાના પક્ષમાં લીધા ને શ્રી કૃષ્ણનું સૈન્ય પણ પોતાના પક્ષમાં રાખ્યું. જન્મથી જ તેને પાંડવો સાથે વેર હતું. પાંડવોને તસુભર જમીન ન આપવી એ નિશ્ચયને તે મરણ સૂધી વળગી રહ્યો. સાંઝે ભાષણ કરવું તે તેનો મુખ્ય ગુણ હતો. તે બહાદુર પણ દ્રેષી હતો. અદેખાઈથી તેનો નાશ થયો.

ભીષ્મ—હિંદુઓ આ સમર્થ બ્રહ્મચારીને હજી ભીષ્મપિતાના નામથી ઓળખે છે. સાવકી માના પુત્રનો ગાદી ઉપરનો હક્ક જાળવવા પોતાના પિતાના સસરા માઠીમારને આપેલી બ્રહ્મચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા તેણે મરણ સૂધી પાળી. યુદ્ધમાં તે અજોય હતો ને કૌરવોનું ખરું રક્ષણ તેણે જ કર્યું હતું. ૧૩૫ વર્ષની ઉંમરે કુરુક્ષેત્ર ઉપર શરીરમાં ખુંચેલાં હજારો બાણો ઉપર સૂતાં સૂતાં તે મરી ગયો. કૌરવોનું જીણ ખાધેલું એટલે કૌરવો સાથે રહી તેણે પાંડવોનો વિજય ઇચ્છ્યો. ભીષ્મ વ્યવહારમાં કુશળ હતો ને નીતિનો તેને ઉડો અભ્યાસ હતો. તેણે બોધેલું મહાભારતનું શાંતિપર્વ હજી પણ હિંદુઓ મનનપૂર્વક વાંચે છે.

દ્રોણાચાર્ય—ગરીબ બ્રાહ્મણ, પણ શસ્ત્રવિદ્યા ને ધનુર્વેદમાં કામેલ દ્રોણાચાર્ય મહાભારતના યુદ્ધનો ખરો કર્તા કહી શકાય; કારણ કે તેમની નિશાળમાં જ પાંડવો ને કૌરવો વચ્ચે વેર પ્રકટ થયું. તેમનો સ્વભાવ ક્ષત્રિય જેવો હતો. ભીષ્મની માફક કૌરવોની સાથે લડી મુખ્યત્વે દ્રોણાચાર્યે પાંડવોનો જ વિજય ઇચ્છ્યો હતો. યુદ્ધમાં તે અજોય હતો. તે સેનાપતિ થયો ત્યારે પાંડવોના ધાણ નીકળી ગયો. તેના પુત્ર અશ્વત્થામા બાપ જેટલો શૂરો, પણ ફર અને અધર્મી હતો.

ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા—તે આખે અંધ તેમ બુદ્ધિમાં પણ મંદ હતો; દુર્યોધનને તે કાંઈ કહી શકતો નહિ. તેની નબળાઈથી કૌરવોનો નાશ થયો અને તે નિર્વંશ મરી ગયો. પાંડવો ઉપર ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા ઈર્ષ્યા રાખતો.

તેમનો નાશ કરવા તેણે જ લાક્ષાગૃહ તૈયાર કરાવ્યું. તેનામાં અધમતા પણ હતી; કારણ કે પાંડવોનો પરાજય થતો સાંભળતાં મલકતો અને જો તે અંધ ન હોત તો વૃદ્ધ છતાં વીર હોવાથી પાંડવો વિરૂદ્ધ લડત પણ ખરો.

શ્રી કૃષ્ણ—હિંદુઓ શ્રી કૃષ્ણને વિષ્ણુનો અવતાર માને છે. અર્જુનના સારથિ, યોગેશ્વર, વ્યવહારમાં કુશળ, અને શૂરા યોદ્ધા તરીકે મહાભારતમાં શ્રી કૃષ્ણનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ઘણી વાર શકની સાથે શક થવાનો ઉપદેશ તેમણે પાંડવોને આપ્યો હતો. “ભગવદ્ગીતા” ના ઉપદેશક પણ તેઓ હતા ને અર્જુનમાં વિવેકમુદ્ધિ તેમણે ઉત્તમ કરી હતી. કૌરવો તેમને માયાવી ગણતા ને તેથી તેમનું યોગ્ય સંમાન કરતા નહિ. પાંડવો પ્રત્યે તેમનો પક્ષપાત હતો, “કર્મ કર, કળનો લોભી ન થા; મરવું, જીવવું, એ એક જ છે” એવાં એવાં વચનો અર્જુનને-યુદ્ધમાં પ્રેરવા-કહીને “ભગવદ્ગીતા”માં તેઓ અમર થઈ ગયા છે. ભારતકાર પણ તે જ કારણથી જણાવે છે કે—યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણઃ યજ્ઞ પાર્થો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીવિજયો મૃતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥ એટલે ન્યાં શ્રી કૃષ્ણ જેવા યોગ સમન્વયે અને ન્યાં અર્જુન જેવા યુદ્ધ કરશે ત્યાં જ વિજય, સુખ અને ખરી નીતિ રહેશે. એવો મારો મત છે.”

એ વખતનો સમાજ—મહાભારતમાં ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થા જેવામાં આવે છે, પણ શિથિલ રૂપમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ શત્રુ જાતિની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરતા. દ્રોણ અને અશ્વત્થામા બ્રાહ્મણ છતાં ક્ષત્રિયોથી પણ સાઈ લડી જાણતા. ઉચ્ચ વર્ણની સ્ત્રીઓ નીચ વર્ણના પુરુષો સાથે લગ્ન કરતી નહિ. પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓ પરણી શકતો; પણ સ્ત્રી એક જ પતિ કરી શકતી. ક્ષત્રિયો માંસાહાર કરતા; યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણો પણ માંસ ખાતા; પણ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો માંસાહારી નહોતા. નાનાં રાજ્યો પરસ્પર લડતાં ને તે માટે મોટાં સૈન્યો રાખતાં. સૈન્ય ચતુરંગ એટલે હાથીઓ, ઘોડા, રથ અને પાયદળનું બનતું. દરેક સૈનિકને રોકડ પગાર અને અનાજ આપવામાં આવતાં. સૈન્યની ટૂંકડીવાર ગોઠવણ કરવામાં આવતી. જાસુસો ને મજુરોને સૈન્ય માટે

ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા. યુદ્ધમાં જુદી જુદી જાતની તરવારો, લાલાં, ધનુષ, ખાણ, શક્તિ, ચક્રો, પરશુ-કુહાડો, મદાઓ ને કવચનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. મોટા મોટા યોદ્ધાઓ રથમાં બેસી લડતા. દુર્દુભી, મૃદંગ, ઢોલ, શંખ, એ ખેંડનું કામ કરતાં. મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે દિવ્યઅસ્ત્ર-તોપ કે બંદૂકનું-જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ગપ્પામાં અપવું જોઈ એ નહિ. દરેક માણસ યુદ્ધ કરી શકતો. દંડયુદ્ધનો ચાલ તે વખતે ખાસ હતો. દરેક યોદ્ધો પોતાના રથ, ઘોડા ને હાથીને શણુ-ગારતો અને ધન, શંખ, પોતાનાં રાખતો. સૈન્યરચનામાં જાતજાતના વ્યૂહો (formation) ગોઠવવામાં આવતા, જેવા કે કૈંચવ્યૂહ, ગરુડવ્યૂહ, અર્ધચંદ્રાકારવ્યૂહ, ચક્રવ્યૂહ, રથેનવ્યૂહ. હિંદુઓ દ્રોણના ચક્રવ્યૂહને “ચક્રાવા”ના નામથી હજુ પણ યાદ કરે છે. અર્જુનના પુત્ર અભિ-મન્યુનો વધ આ “વ્યૂહ”માં થયો હતો.

તે વખતના આચારવિચારોમાં કેટલીએક શિથિલતા જોવામાં આવે છે; પણ એકંદર યુવકો અને કન્યાઓ બ્રહ્મચર્ય પાળતાં. લોકોને સત્ય ઉપર અચળ શ્રદ્ધા હતી. કર્મ પ્રમાણે ફળ મળે છે એવી દૃઢ માન્યતા હતી. બીજમપિતાના કૌમાર વ્રતની પ્રતિજ્ઞાને હજુ હિંદુ લોકો બીજમ પ્રતિજ્ઞાના નામથી ઓળખે છે. પાપી મનુષ્યોને ધિક્કારવામાં આવતા. એ વખતના આર્યો બણેલા હતા. સ્ત્રીઓ સંગીત, નૃત્ય, વગેરે કળાઓ જાણતી. સતી થવાનો ચાલ પણ હતો. દ્રૌપદી, કુંતી ને સુભદ્રા જેવી સ્ત્રીઓ નિઝર, ચતુર અને લડાયક હતી.

મોટે ભાગે રાજાઓ પરસ્પર વ્યવહારમાં ધર્મ ને નીતિ પ્રમાણે ચાલતા, શાસ્ત્ર જાણનાર બ્રાહ્મણોને સંમાન આપતા અને હારેલા રાજાઓનાં રાજ્યોને સુપ્રત કરી દેતા. સત્રાટનું પદ પામવા માટે દિગ્વિજય કરવો પડતો અને અશ્વમેધ કરી તે વિજયને વિધિસર કરવામાં આવતો. બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ બીજા વર્ણો કરતાં વધારે જિંદગી ગણાતી અને મુન્દાઓનો ન્યાય કરતી વેળા આરોપીને તેની જાત પ્રમાણે સજા થતી.

મુખ્ય ધંધા ખેતીનો હતો. પણ લોકો વેપારમાં સારી રીતે આગળ વધેલા હતા ને કાપડ, જીન, રેશમ, શણ, લાખ, રંગ, એ હુજરા લોકો જાણતા. એ વખતના આર્યો દેશાવર જઈ મોટો વેપાર ખેડતા.

મહાભારત ને રામાયણની ઉપયોગિતા—મહાભારત અને રામાયણનું સાહિત્ય હિંદુ લોકોની સંસ્કૃતિનો આત્મા છે એમ આપણે કહીએ તો ખોટું નથી. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં જે જે વીર પુરુષો, સુધારકો કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ થઈ ગયા તેમણે પોતાનાં જીવનોના મહામંત્રો આ એ કાવ્યોમાંથી લીધા. દરેક હિંદુ કુટુંબમાં આ કથાઓનું વાચન થાય છે. દરેક હિંદીએ આ સાહિત્ય જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પરીક્ષિતનો વંશ—પરીક્ષિત રાજા પછી હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય નબળું થઈ ગયું.

પ્રકરણ ૬૬

મહાભારતના વખતના કેટલાક દેશો

મહાભારત, રામાયણ, પુરાણો ને ઐર્ષ અને જૈન સાહિત્ય ઉપરથી આપણને જણાય છે કે આ વખતે ઉત્તર હિંદમાં નીચે પ્રમાણે રાજ્યો અને દેશો હતાં. અલખત, એ રાજ્યોના વિસ્તારમાં વારંવાર ફેરફારો થયા કરતા.

ગાંધાર—પંજાબની વાયવ્યે ને સિંધુ નદી પાસેનો ભાગ. મુખ્ય નગર, તક્ષશિલા અથવા ટ્રીકોની ટ્રીકિસલા. વ્યાકરણ લખનાર પાણિનિ આ દેશનો વતની હતો ને તક્ષશિલાનું વિદ્યાપીઠ આખા જગતમાં પ્રસિદ્ધ હતું. કેકય—ખીઆસ ને સિંધુ નદી પાસેનો પ્રદેશ. મુખ્ય નગર, રાજગૃહ અથવા ગિરિવ્રજ (જિલ્લો ઉપરનું ગિરિજા). મદ્રદેશ—અત્યારે સિયાલકોટના પ્રાંત પાસેનો પ્રદેશ. મુખ્ય નગર, સાહલનગર અથવા સિયાલકોટ. વિરાટદેશ—અત્યારે અલવર, જયપુર અને ભરતપુરનાં

રાજ્યોનો પ્રદેશ. કુરુઓનો દેશ—મુખ્ય નગરો, હસ્તિનાપુર અને કૌશાંબી; અત્યારે સરહિંદનો જિલ્લો. પાંચાળદેશ—અત્યારે બદગન, ફરુક્કાબાદ પાસેનો પ્રદેશ. મુખ્ય નગર, કાંપલ્ય. કાશિદેશ—મુખ્ય નગર વારાણસી અથવા હાલનું કાશી. કૌશલ—હાલનો અયોધ્યા પ્રાંત. નગરો, આવસ્તી ને અયોધ્યા. વિદર્ભ—હાલનો બરાડ. મુખ્ય નગર, કુંડિનપુર, નળરાજની સ્ત્રી દમયંતીના આપનું નગર. કલિંગ—હાલનો ઓરિસ્સા પ્રાંત. વિદેહદેશ—નગર, મિથિલા.

અંગ—એટલે અંગાળનો કેટલોક ભાગ. મુખ્ય નગર અંબા (હાલનું ભાગલપુર).

મગધ—એટલે અત્યારે પટના ને ગયા જિલ્લાનો પ્રદેશ. મુખ્ય નગર, રાજગૃહ. વસિષ્ઠીઓનો દેશ—વિદેહદેશની પ્રજાએ જે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું તે. લિચ્છવિઓ, જાતકો, વિદેહો અને શાક્યો, એ ત્યાંના મુખ્ય લોકો હતા. ગૌતમ બુદ્ધનો પિતા શાક્ય હતો ને જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર મહાવીરનો પિતા સિદ્ધાર્થ રાજા જાતક હતો.

મલ્લીદેશ—મુખ્ય નગરો, પાવા ને કુશાવતી. અત્યારનો ગોરખપુર જિલ્લો. તેના લોકો પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ભોગવતા હતા. ચૈદિદેશ—અત્યારે બુંદેલખંડ આગળનો ભાગ. રાજધાની, સુક્તિમતી.

વત્સદેશ—નગર, કૌશાંબી. શૂરસેન—રાજધાની, મથુરા. અવંતિ—અત્યારનો માળવા.

પ્રકરણ ૭મું

ઠેક ઋગ્વેદના વખતથી માણસના જીવન સંબંધી આશ્રમોમાં અને જનક વિદેહી જેવા ક્ષિત્રસુદ્ધ રાજાઓના દરબારોમાં ચર્ચાઓ થતી અને ગુરુદા માણસો આવી ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતા. તેમાંના કેટલાએકો બ્રાહ્મણોના ધર્મની વિરુદ્ધ થયા. તેઓ વેદના મંત્રોનો અર્થ ગુના મત પ્રમાણે સ્વીકારવા ના પાડતા. ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકામાં ઉત્તર હિંદમાં તક્ષશિલાથી તે ઠેક રાજગૃહ સુધી અને મિથિલાથી તે ઠેક વિદર્ભદેશના કુંડિનપુર સુધી ધર્મ સંબંધી મોટા વિચારો થતા હતા. આ ચર્ચાઓમાંથી જૈન ને બૌદ્ધ પંથો ખાસ નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૮મું

જૈનધર્મ

મહાવીર સ્વામી—જૈનો પોતાના ધર્મને બ્રહ્મણધર્મના જેટલો પ્રાચીન ગણે છે તે તેમના પહેલા તીર્થંકર ઋષભદેવનું ચરિત ભાગવતપુરાણમાં આપવામાં આવ્યું છે. તેમના બાવીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ શ્રી કૃષ્ણ વાસુદેવના પિત્રાઇ થાય. મહાવીર પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષે થએલા કાશિરાજના પુત્ર શ્રી પાર્શ્વનાથ એ તેમના ત્રેવીસમા તીર્થંકર થાય. છેલા તીર્થંકર વર્ધમાન કે મહાવીર સ્વામીનો જન્મ વૈશાલી ખાસે ગામ ક્ષત્રિયકુંડના રાજા સિદ્ધાર્થ ને રાણી ત્રિશલાદેવીને ત્યાં થયો હતો. ત્રીસ વર્ષની ઉમરે તેમણે દીક્ષા લીધી. બાર વર્ષ સૂધી તેઓ ધ્રુપા રહ્યા. પછી કેવળજ્ઞાન ક્રિપ્ત થતાં તેમણે ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. જૈન શાસ્ત્રો પ્રમાણે તેમણે મગધના, અવંતિના, વત્સદેશના, ને ચંપાનગરીના રાજાઓને અને બીજાં અનેક સ્ત્રીપુરુષોને બોધ આપ્યો. મહાવીર સ્વામી બોલેર વર્ષની ઉમરે આસોની અમાવાસ્યાની રાત્રાએ નિર્વાણ પામ્યા, ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૭.

મહાવીર સ્વામીએ ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના વચ્ચતના નિર્ગથો— સાધુઓ—ના ધર્મમાં ઘણા આવશ્યક સુધારાઓ કર્યા. પ્રાણાનિષાતવિરમણ, (આહિંસા), અમૃતાવાદ (સત્યવચન), અસ્તોય (ન દીધેલું દાન ન લેવું તે) અને સ્વદ્વારાસંતોષ (અહમ્કાર), ને પાંચમું અપરિગ્રહવ્રત, એ પાંચ વ્રત સ્થાપી દીધા થઈ ગએલા સાધુના ધર્મને તેમણે સુધાર્યો. પોતાના સંધમાં તેમણે સ્ત્રીઓને પણ સ્થાન આપ્યું અને સ્વાદ્વાદના તર્કથી ઘણા શિષ્યો કર્યા. તેમના અગાઉ જૈન ધર્મ ચાલુ હતો તેમ જૈન મત બૌદ્ધ મતથી તદ્દન સ્વતંત્ર છે તે હવે નિર્વિવાદ છે.

જૈન ધર્મ—જૈનો આહિંસક છે અને વનસ્પતિમાં તથા માટીમાં પણ જીવ છે એમ માને છે. તેઓ ઈશ્વરના કર્તૃત્વને માનતા નથી પણ લગભગ દરેક જીવ ઈશ્વર થઈ શકે છે એમ માને છે. સંસાર અનાદિ અને અનંત

છે; જીવની સાથે કર્મો લાગેલાં હોવાથી તેનો મોક્ષ થતો નથી; કર્મોનો ક્ષય કરવા સમ્યક્ ખર્ચ-જ્ઞાન જોઈએ; તે ખરા ગુરુ અને દેવ વિના મળી શકે નહિ; તે માટે ઘન, શિયળ, તપ, ને ભાવના અને ઉપર જણાવેલાં પાંચ વ્રતો પાળવાં જોઈએ; એવી રીતે જીવ કર્મથી મુક્ત બને છે; એ જૈનોની મુખ્ય માન્યતાઓ છે. જૈનો વેઠને માનતા નથી.

હાલના જૈનો.—મહાવીર સ્વામી પછી કેટલાક સૈકાઓ વીત્યા એટલે જૈનોમાં શ્વેતાંબર ને દિગંબર, એવા બે મતો ઉભા થયા. ચારસો વર્ષ અગાઉ શ્વેતાંબરીઓમાંથી સ્થાનકવાસીઓ જુદા પડ્યા. આ લોકો મૂર્તિને માનતા નથી. જૈનોનાં બધાં સૂત્રો અર્ધમાગધીમાં લખાયાં છે. ધીમે ધીમે તે મત આખા દિંદમાં ફેલાયો. પણ બિહાર ને બંગાળા, કે જ્યાં તેનું જોર પ્રથમ ધાણું હતું, તે પ્રાંતોમાંથી તે તદ્દન નાશ પામ્યો. તામિલ, તેલુચુ, ને ગુજરાતી ભાષાઓના પ્રાચીન સાહિત્યમાં જૈનોએ ધાણું સારું કામ કર્યું છે. ને સિવાય સંસ્કૃત સાહિત્યને સમગ્રવવામાં પણ તેઓએ સારો ભાગ લીધો છે. મથુરા આગળ, સમેતશિખર, કેશરીયાનો ડુંગર, આમુ ને ગિરનાર ઉપર ને દખ્ખણમાં જૈન મંદિરો તથા જૈન મૂર્તિઓની શિલ્પકળા અજબ છે ને આમુ ઉપર દેલવાડનાં મંદિરો ઉપર તો જૈનો અમરાવતી કે ઈંદ્રપુરી નીચે લાવ્યા હોય એવું ભાન થાય છે. બારમા સૈકા સુધી ઘણા ક્ષત્રિયો, બ્રાહ્મણો, વેશ્યો ને શૂદ્રો પણ જૈનો હતા. અત્યારે મુખ્યત્વે વણિકો જૈન ધર્મ પાળે છે. કેટલાએક જૈન ઘણા પૈસાદાર છે.

પ્રકરણ ૯ મું

શાક્યમુનિ ગૌતમ ને જૌહ્ન ધર્મ

ઇ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં ધણે ઠેકાણે પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યો હતાં ને હિમાલયની તળેટીમાં કાશીની ઉત્તરે સો માધ્યે અંચ લાખ શાક્યો આવી રાજ્યકીય વ્યવસ્થા નીચે રહેતા હતા. તેઓ

ક્ષત્રિયો હતા અને તેમનું એક કપિલવસ્તુ નામનું નગર હતું, ત્યાંના સંથાગાર (સંસ્તવાગાર) લોકોની સભાના પ્રમુખનું નામ રાજ્ય શુદ્ધિદાન હતું. તેનો વંશ શાક્ય ને ગોત્ર ગૌતમ હતાં. તેની સ્ત્રી માયાદેવીએ કપિલવસ્તુ પાસે ગૌતમ યુદ્ધને જન્મ આપ્યો. પણ જન્મ પછી સાતમે દિવસે માયાદેવીનું મરણ થયું. નાનપણમાં કુમારને યોગ્ય અભ્યાસ કરાવવામાં આવ્યો. જુવાન

ગૌતમ યુદ્ધ

રાજમહેલ છોડી ઘોડા ઉપર બેસી કપિલવસ્તુ બહાર નીકળી ગયા ને સાધુ થઈ સત્ય શોધવા લાગ્યા. તેમણે ૭ વર્ષ સુધી ગયા પાસે ધોર તપ કર્યું પણ તેથી તેમને ખરું જ્ઞાન-ખરો માર્ગ મળ્યો નહિ. તેથી તેમણે તપ કરવું છોડી દીધું. પણ એક વાર તેઓ પીપળાના ઝાડ નીચે ધ્યાનમાં બેસા હતા ત્યારે તેમને ખરું કેવળ જ્ઞાન થયું. બૌદ્ધો તે ઝાડને બોધિવૃક્ષ કહે છે

થતાં તેમનું લગ્ન યશોધરા નામની સ્ત્રી સાથે થયું. તેમને એક પુત્ર થયો. ગૌતમ નાનપણથી જ વિરાગી હતા. તેથી એમના પિતા ઘણીવાર આવી દશાથી અલગ રહેવા કુમારને સૂચવતા. પણ તેનું કાંઈ વળતું નહિ. કુમાર જગતનું દુઃખ કાંઈ પણ ન જુએ એવી વ્યવસ્થા રાજ્યમાં રાખી હતી. પણ એક વાર રાજમહેલના બગીચામાં જુદે જુદે વખતે ફરતાં ગરીબી, ઘડપણ, રોગ અને મરણ એ ચારેય કુમારે પ્રત્યક્ષ જોયાં. બધા લોકો આવું તો દરરોજ જોતા હશે; પણ તે જોઈ ગૌતમને તેથી ખાત્રી થઈ કે સંસાર અસાર છે. તેમણે હવે સાધુ થઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી એક રાત્રિએ તે

અને બુદ્ધગયા ને બોધિવૃક્ષને હજુ પણ હિંદુઓ ને બૌદ્ધો પવિત્ર માને છે. હવે ગૌતમ બુદ્ધ એવો ઉપદેશ આપવા માંડ્યો કે, બધી કામનાનો નાશ થવાથી માણસના જીવનો મોક્ષ થાય છે અને એ માટે સદાચાર તથા અહિંસાની જરૂર છે.

આ ઉપદેશ તેમણે મુખ્યત્વે મગધ-બિહાર, કોશલ, અયોધ્યા, વિદેહ, નેપાળની તળેટી ને અંગ-અંગાળાના દેશોમાં કર્યો. તેઓ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮૬ માં કુશીનગરમાં ગોરખપુર જિલ્લામાં નિર્વાણ પામ્યા.

બૌદ્ધ ધર્મ—આહિંસા ને સદાચાર, એ બૌદ્ધ ધર્મનો મુખ્ય ઉપદેશ છે. બૌદ્ધો જન્મતે ક્ષણભંગુર ગણે છે ને હિંદુઓ માફક પુનર્જન્મને માને છે; પણ તેઓ ઇશ્વરના કર્તૃત્વને ને વેદને માનતા નથી. બૌદ્ધ ધર્મ જ્ઞાતિ-ભેદની વિરુદ્ધ હતો. બુદ્ધના શિષ્યોએ આખા હિંદમાં ચોતરફ ફરી બૌદ્ધ મત ફેલાવ્યો ને પ્રસિદ્ધ વિદ્યાપીઠો સ્થાપ્યાં. લંકા, ચીન, જાપાન, સિઆમ, બ્રહ્મદેશ, એ દેશોમાં પણ તેઓ ગયા ને ત્યાં આર્યસંસ્કૃતિ દાખલ કરી. પાછળથી બૌદ્ધોમાં ઘણા મતભેદો ઊભા થયા, તેમાં મહાયાન ને હીનયાન એ બે મુખ્ય પંથો થઈ ગયા. હિંદુસ્તાનમાં લગભગ દોઢ હજાર વર્ષો સુધી બૌદ્ધ મત રહ્યો. પણ અત્યારે કોઈ હિંદી બૌદ્ધ નથી, તે આશ્ચર્ય છે. છતાં આપણી સંસ્કૃતિની રંગરંગમાં બૌદ્ધ વિચારોનું સત્ત્વ મળેલું છે. બૌદ્ધ બિહુઓ દિલસુરી, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, સાહિત્ય ને વેદકમાં ઘણા કુશળ હતા. તેઓ સંસ્કૃતમાં ને મુખ્યત્વે પાલીમાં લખતા.

સંઘ—જૈન ને બૌદ્ધ સંઘોની વ્યવસ્થા પ્રગ્નસત્તાક સૂત્રો ઉપર કરવામાં આવી હતી ને તે વ્યવસ્થા એ વખતની રાજ્યકીય વ્યવસ્થા ઉપરથી લેવામાં આવી હતી.

બૌદ્ધોના આઠ માર્ગો—બૌદ્ધો એમ માને છે કે નિર્વાણ કે મોક્ષ મેળવવા આઠ ઉપાયોની જરૂર છે (૧) સમ્યક્દષ્ટિ અથવા બૌદ્ધ તત્ત્વો ઉપર શ્રદ્ધા. (૨) સમ્યક્ સંકલ્પ કે શુદ્ધ ભાવના. (૩) સમ્યક્વાચા અથવા સભ્ય ને સત્ય વાણી. (૪) સંમમ્ક કર્મ અથવા સાંઈ કામ. (૫) સમ્યક્ આજીવ

કે પ્રામાણિક નિર્વાહ. (૬) સમ્યક વ્યાયામ, કે માનસિક શુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન. (૭) સમ્યક સ્મૃતિ એટલે હમેશાં જાગૃત રહેવું તે. (૮) સમ્યક સમાધિ એટલે શુભ ચિંતન.

બૌદ્ધ સંપ્રદાયના મુખ્ય ગ્રંથો—બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં ત્રિપિટક ગ્રંથ મુખ્ય છે તે તે “મહાભારત”થી ત્રણગણો મોટો છે. તેના પાંચ વિભાગો અથવા “નિકાયો” છે. “સૂત્રપિટક”માં બુદ્ધનાં પોતાનાં ભાષણો, જાતક કથાઓ તે ધર્મ પર કવિતાઓ (ધર્મખંડ), સમાવવામાં આવ્યાં છે. “વિનયપિટક”માં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

બૌદ્ધ ભિક્ષુઓએ “મહાવૈશ” કે લંકાનો દતિલાસ પાલીમાં લખેલો છે.

બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મોની રાષ્ટ્રીય ઉપયોગિતા—જૈનો અને બૌદ્ધો પહેલાં બિહાર ને અંગાણામાં વૃદ્ધિ પામ્યા ને પછી ધીમે ધીમે તેઓ આખા હિંદ ઉપર ફરી વળ્યા. તેઓ આજ્ઞાણને આજ્ઞાણ તરીકે ન જુઝતા. ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો ને શુદ્રો તથા સ્ત્રીઓને પણ તેઓ પોતાના પંથોમાં વગર ભેદે દાખલ કરતા, તેથી તેઓ અધે પ્રિય થઈ પડ્યા, યજ્ઞ વગેરેના આજ્ઞાણોનો ધર્મ દોલે થઈ ગયા. રાજાઓ પણ જૈન ને બૌદ્ધ થયા તેથી પ્રજાઓ પણ એ જ મતોમાં દાખલ થઈ. ભારતવર્ષ મોટે ભાગે એકધર્મી અનેતાં લોકો એકચક્રી રાજ્યના છત્ર નીચે આવવા કિત્તુકેળ્યા. તે વખતે ક્ષત્રિયો ને વૈશ્યો ઘણા સાહસિક હોવાથી એશિયાના ખીજા પ્રદેશોમાં પણ બૌદ્ધ મત ફેલાયો. એક જ રાષ્ટ્રીય ભાવના, એક જ ધર્મભાવના ને એક જ પ્રજાકીય ભાવનાથી હિંદુ ચેતનક વિખ્યાત અન્યું. જૈનો ને બૌદ્ધો તીર્થંકરો ને બોધિસત્ત્વોને માનતા હોવાથી તેમની યાદગીરીમાં તેઓએ ભવ્ય મંદિરો, સ્તૂપો, ને કીર્તિસ્તંભો, રચ્યાં. પોતાનું સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષામાં લખી તેઓએ તે સાહિત્યનો વિકાસ કર્યો. લોકોની સ્થિતિ સુધરી. ભક્તિની ભાવના તેમનાથી જન્મ પામી. તેની આજ્ઞાણોના સાહિત્ય ઉપર મોટી અસર થઈ. આજ્ઞાણોએ જૈનો ને બૌદ્ધોનાં મુખ્ય સૂત્રોને પોતાના સાહિત્યમાં ગોઠવી દીધાં ને અને મતોના નબળા સમયે આ નવા સાહિત્ય મારકત આર્યસંસ્કૃતિનો ઉદ્ધાર કર્યો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

મગધની સત્તાનો ઉદય: મહારાજા શ્રેણિકથી ચંદ્રગુપ્તના ઉદય સુધી, ઇ. સ. પૂર્વે ૫૪૩થી ઇ.સ. પૂર્વે ૩૨૨ સુધી

બિંબિસાર અથવા મહારાજા શ્રેણિક—આઠમા પ્રકરણમાં આપણે જે રાજ્યો જ્યાં તેમાં ખરૂં ધ્યાન ખેંચનાર મગધનું રાજ્ય છે. મગધના રાજા બિંબિસારે અથવા શ્રેણિકે કોશલના ને વૈશાલીના રાજાઓની કુંવરીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં, ગાંધારના રાજા સાથે મિત્રતા કરી બંગ કે અંગદેશના રાજાને મારી તેના દેશ જિતી લીધો ને આવી રીતે મગધની સત્તાને વધારી.

કુણિક અથવા અજાતશત્રુ ને તેના પુત્રો—શ્રેણિકને તેના કુણિક અથવા અજાતશત્રુએ હતો કરી મારી નાંખ્યો. આ સભાએ કોશલના રાજાને ને વૈશાલીના કિચ્છવિઓને તથા કપિલવસ્તુના શાક્યોને હરાવ્યા. કુણિકના પુત્ર વઝ્રી લોકોથી બચાવ કરવા માટે પાટલીપુત્ર અથવા કુસુમપુર વસાવ્યું. તેણે અને તેની પત્નીના રાજાઓએ અવંતિના રાજ્ય સામે લડાઈઓ કરી.

શૈશુનાગ વંશ—શ્રેણિકના વંશને કર નીવડ્યા તેથી તે વંશના છેલ્લા રાજાના અમાત્ય ને કાશિદેશના અધિકારી શિશુનાગને લોકોએ ગાદી આપી. તેણે અવંતિના રાજ્યને જિતી લીધું. શિશુનાગના પુત્રને તેના એક હજીમ નોકરે મારી નાંખ્યો ને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો. આ નવો રાજા નંદવંશનો મૂળ પુરુષ હતો.

નવ નંદો—નવ નંદોમાં પહેલા નંદ રાજાનું નામ મહાપદ્મ હતું. તેણે કોશલ, મલ્લદેશ, મદ્રદેશ, શૂરસેનદેશ, કલિંગ ને ગાંધારને જિતી લીધા. મહાપદ્મ પત્ની તેના આઠ પુત્રો ગાદીએ આવ્યા. તેમણે લોકોને ધણું સતાવવા માંડ્યું અને તેમના ઉપર જીલ્લમ કરી ઘણો પૈસો ભેગો કર્યો. એ કારણથી લોકો વિરુદ્ધ થયા. એક ક્ષત્રિય યુવક ચંદ્રગુપ્તે બંડખોર લોકોની આગેવાની લીધી અને વિપ્લવગ્રામ અથવા ચાણક્ય કે કૌટલ્ય (“અર્થશાસ્ત્રના” લખનાર)ની

મહત્થી નવમા નંદરાજ ધનનંદને મારી પાટલીપુત્રની ગાદી ઉપર તે આવ્યો. આ બળવો બૌદ્ધ, જૈન ને ગ્રીક સાહિત્યમાં સારી રીતે ચર્ચવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં “મુદ્રારાક્ષસ” નાટકનું મુખ્ય વસ્તુ આ બનાવ છે. તે બનાવ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૨મે વર્ષે બન્યો.

વિભાગ ૨ જો

આર્યસંસ્કૃતિ ઉન્નતિને શિખરે

પ્રકરણ ૧લું

પંજાબ ઉપર પરદેશીઓ ને મહાન સિકંદરની સવારીઓ

મલેએ ને યવનો—જૈન ને બૌદ્ધ ધર્મોનું વધતું જતું જોર, નંદ રાજાઓએ ઉત્તર હિંદમાં સ્થાપેલું એકચક્રી રાજ્ય અને મૌર્ય મહારાજાધિરાજ ચંદ્રગુપ્તનો ઉદય, એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. હવે પંજાબ ઉપર યવનોના હુમલાઓ અને સિકંદરની સવારીનો આપણે અહીં ઉલ્લેખ કરીએ.

સિંધુ નદીની પેલી પારથી જે પરદેશીઓ આપણા દેશ ઉપર ચઢી આવતા તેમને આપણા લોકો મલેએ ને યવનો કહેતા. યવન ને Ionians ને એક જ છે. એકવાર ઍસિરિયા દેશની રાણી સેમિરામિસ અને પછી મિસર દેશનો રાજા સેસોસ્ટ્રિસ પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યાં હતાં પણ તેમની બીજી વિસ્તારવાળી હકીકત મળી આવતી નથી. ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં ધરાનના રાજા સાયરસે બહુચીસ્તાન ને અફઘાનીસ્તાન ઉપર સવારી કરેલી. આ પ્રદેશો તે વખતે આર્ય દેશો હતા તે આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

દારા-દરાયસ-અર્દેશર, વગેરે—ધરાનના રાજા દરાયસે (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૨-૪૮૬) ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૮માં સિંધુ સધીનો પંજાબ જિતી લીધો. પંજાબ ધરાણી શાહેનશાહતનો વીસમો પ્રાંત ગણાતો ને ત્યાંથી ધરાણી શાહ

લગભગ ૧૫ કરોડ રૂપીઆ જેટલું સોનું વસુલ કરતો. દરાયસ પછી અદેશરના વખતમાં (ધ. સ. પૂર્વે ૪૮૬-૪૬૫) પંજાબીઓ ઘોડાઓ ને રથો લઈ ધરાણી લશ્કર સાથે ગ્રીસ દેશમાં બહાદુરીથી લડેલા. ખીજા દરાયસના વખતમાં પણ ધરાનનું રાજ્ય સિંધુ નદી સુધી હતું.

મહાન સિકંદરની પંજાબ ઉપર સ્વારી, ધ. સ. પૂર્વે ૩૨૭-૩૨૩.
મકડુનિયા (મેસેડોનિઆ)ના રાજા ફિલિપના પુત્ર મહાન સિકંદરે ગ્રીસ, એશિઆ માઇનાર, ઇજિપ્ત અને ધરાન તથા બંકિવિઆ જિતી લઈ ધ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ની વસંતઋતુમાં હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી, કારણ કે ધરાનના રાજા દારા અથવા દરાયસના રાજ્યમાં હિંદના વાયવ્ય કોણનો પ્રદેશ આવી જતો હતો. કાપુલ અને જલાલાબાદના પ્રદેશોમાં થઈ સિકંદરનું લશ્કર હિંદમાં દાખલ થયું ત્યારે પુષ્કરાવતીનો રાજા સામે થયો પણ તે માર્યો ગયો. આ વખતે સિકંદરને તક્ષશિલાના રાજાની મદદ મળી હતી. ત્યાર પછી તેણે અશ્મક નામના સરહદ ઉપરના બળવાન હિંદીઓની રાજધાની ઘણી મુશ્કેલીએ કબજે કરી, જે કે યુદ્ધમાં સિકંદરને પોતાને સખ જખમ થયો. ધ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ના જાનેવારિમાં સિકંદર સિંધુ નદી ઉતર્યો. તક્ષશિલાના નવા રાજાએ અહીં પણ મદદ મોકલી. હવે અભિસારનો (જિલમ અથવા હિંડોસ્તિસ ને ચિનાબ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ) રાજા અને ગુજરાત ને શાહપુરના જિલ્લાઓના પ્રદેશનો રાજા પુરુ, એ બે સિકંદર સામે થયા. પુરુ રાજા પાસે ૩૦,૦૦૦ પાયદળ, ૩૦૦ રથ, ૪૦૦૦ ઘોડેસ્વારો અને ૨૦૦ હાથીઓ હતા. જિલમ નદી આગળ યુદ્ધ થયું. પુરુ રાજાને નવ જખમો થયા અને બ્યારે તેનું તમામ લશ્કર લડી થાકી ગયું અને પોતે બેભાન થઈ ગયો ત્યારે તે સિકંદરને શરણ થયો. સિકંદરે તેને પ્રશ્ન કર્યો કે “મારે તારી સાથે કેમ વર્તવું?” શૂરા પૌરવ રાજાએ જવાબ આપ્યો કે “જેમ એક રાજાને ઇજા થે.” સિકંદર જવાબથી ખુશ થઈ ગયો, ને તેણે પૌરવ રાજાને તેનો મુલક સુપ્રત કર્યો. પછી યવનો ચિનાબ નદી ઉતર્યા. અહીંઆ કંક, ક્ષત્રિય, અંબસ્થ ને સૌભૂતિ નામના હિંદીઓ સિકંદરની સામે થયા. સિકંદરનું લશ્કર લડીને થાકી ગયું હોવાથી રાવી નદી ઉતરવાની સિપાઈઓએ

ના પાડી એટલે તે પાછો વળ્યો ને ચિનાખ ને જલમનો સંગમ ઉતરી સિંધમાં દાખલ થયો. રસ્તામાં શિવી, માલવ, અને ક્ષૂદ્રક નામના હિંદીઓ ઘણી મહેનત પછી શરણ થયા. આ લોકોનું એકત્રિત બળ ૯૦,૦૦૦ પાયદળ, ૧૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર અને ૯૦૦ રથો જેટલું હતું. સિંકંદર હવે દક્ષિણ સિંધમાં પાટણ (હૈદરાબાદ) ગયો. પછી મકરાન, બહુચિસ્તાન ને ઇશન થઈ સ્વદેશ જતાં બાબિલોન મુકામે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩માં તે મરી ગયો. સિંકંદર પાછો વળ્યો એટલે યવન સિપાઈઓએ બળવો કર્યો. તક્ષશિલા વગેરેના રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયા. સિંકંદરના સેનાપતિઓ પણ અંદર અંદર લડી પડ્યા, તેમાં સેલ્યુકસ નિકાતર નામના સરદારના હાથમાં એશિયાનો પ્રદેશ આવ્યો. તેણે સિંકંદરના હિંદના પ્રાંતો પાછા મેળવવા મહેનત કરી પણ મૈથ્ય મહારાજન ચંદ્રગુપ્તે તેને હરાવ્યો. ઉપરની લડાઈતથી જણાઈ આવશે કે યવનોને પંજાબના આર્યોએ સારી રીતે હંકાર્યા હતા.

સિંકંદરની સ્વારીની અસરો—સિંકંદરે હિંદમાં ને સિંધ દેશમાં કેટલાંક નગરો વસાવ્યાં. તેણે પંજાબમાં નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને નબળાં કર્યાં તેથી તેના પછી તુરંત મગધના રાજા ચંદ્રગુપ્તે યવનોએ હરાવી બંધા પ્રદેશ પોતાના મુલકમાં ભેળવી દીધો. યવનો હિંદ સાથે પરિચિત થયા તેથી કળા, ધર્મ ને સાહિત્યમાં બંનેને લાભો થયા. ઘણા યવનો હિંદુ ને બૌદ્ધ થયા અને યવનીઓ હિંદુ રાજની દારીઓ તરીકે રહેવા લાગી. યવન એલચીઓ ને મુસાફરો હિંદના પોતાના પ્રવાસોનાં વર્ણનો લખી ગયા. એ લખાણો ઉપરથી આપણને તે વખતની પરિસ્થિતિનું સાદું જ્ઞાન મળે છે.

પ્રકરણ બીજું

મૈથ્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના ને ચંદ્રગુપ્ત મૈથ્ય,

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૨-૨૯૬.

ચંદ્રગુપ્ત મૈથ્યનો ઉદય—જ્યારે ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં બિહારના એક ગામના લોકો પ્રજાસત્તાક સંસ્થાઓ ભાગવતા હતા ત્યારે મૈથ્યો તેમના:

આગેવાનો હતા. પણ નંદ રાજાઓના સમયમાં તેમની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો. ને તેમના ઉપર જુલમ થવા લાગ્યો. તેથી છેલ્લા નંદ રાજાના વખતમાં ચંદ્રગુપ્ત નામના મૌર્ય સરદારે કૌટલ્ય અથવા ચાણક્યની મદદથી મગધ દેશની ગાદી પચાવી પાડી અને પંજાબમાંથી ચલોને કાઢી મૂક્યા. આ યુવાન મૌર્યે સિકંદરની મુલાકાત લીધેલી અને તેને મધ્યદેશ અને મગધ સર કરવાનું નિમંત્રણ પણ આપેલું.

ચંદ્રગુપ્તનો દિગ્વિજય—પંજાબ અને આખો મધ્યદેશ તથા બંગાળ અને મગધ કબજે કર્યા પછી ચંદ્રગુપ્તે સુરાષ્ટ્ર કે કાલિંગપ્રાંત, મલારાષ્ટ્ર, વિદર્ભ-અરાઝ અને મૈસૂર, એ દેશો જિતી લીધા.

આવી રીતે ચંદ્રગુપ્તે એકચક્રી રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૫માં તેણે સિકંદરના સરદાર મેલ્યુક્સને હરાવ્યો ને કાબુલ, હિરાત, કંદહાર અને મકરાનના પ્રાંતો ચલોથી મુક્ત થયા. પરિણામે મેલ્યુક્સે ચંદ્રગુપ્તને પોતાની કન્યા પરણાવી. તે ઉપરાંત મિગાસ્થનિસ નામનો ગ્રીક મગધની રાજધાની પાટલીપુત્ર મુકામે તેના વફાવ તરીકે રહ્યો.

ચંદ્રગુપ્ત અને જૈનો—જૈન શાસ્ત્રકારો એમ કહે છે કે ઘડપણમાં ચંદ્રગુપ્તે દીક્ષા લીધી હતી અને મૈસૂરમાં ચંદ્રગિરિ ઉપર તે મરી ગયો હતો, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૬. આ વેળા બાર વર્ષનો દુકાળ પડ્યો હતો તેથી ઘણા જૈન સાધુઓ દક્ષિણમાં ગયા અને ત્યાં તેમણે જૈન મત ફેલાવ્યો.

બિંદુસાર અથવા અમિત્રધાતક—૨૯૬-૨૬૯, ઇ. સ. પૂર્વે. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર અથવા અમિત્રધાતક ગાદીએ આવ્યો. અશોકના શિલાલેખોમાં આ રાજાને “દેવોના પ્રિય” કહેવામાં આવ્યો છે. તેના વખતમાં તક્ષશિલાના લોકો મૌર્ય અધિકારી સામે ઉઠ્યા પણ રાજપુત્ર અશોકે તેમને શાંત કર્યા. સિરિઆના અને બીજાં પાડોશી રાજ્યોના રાજ-કર્તાઓએ બિંદુસારની પાસે પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા હતા. બિંદુસાર ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૯માં મરાણ પામ્યો.

* જૂનાગઢ પાસે ગિરનારની તળેટીમાં વૈજ્ય (રાષ્ટ્રીય) અધિકારી પુબ્યગુપ્તે સુદર્શન સરોવર તેના વખતમાં બંધાવ્યું હતું.

પ્રકરણ ૩ જી

“દેવોનો પ્રિય” પ્રિયદર્શી અશોક અથવા “લેરીઘોષને
બદલે ધર્મઘોષ,” ૨૬૯-૨૩૨, ઇ. પૂર્વે.

અશોક—ગ્રિંદુસાર પછી તેનો પુત્ર અશોક ગાદીએ આવ્યો. પહેલાં ચાર વર્ષો સુધી તે અશોકના ભાઈએ તેની સામે લડ્યા. છેવટે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૪ માં રાજાને ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો. અશોકે કુમાર તરીકે અવતિકા (ઉજ્જૈન) ને તક્ષશિલા મુકામે કામગીરી કરી હતી.

કલિંગ અથવા ઓરિસ્સા ઉપર ચઢાઈ—ગ્રિંદુસારના વખતમાં કલિંગના રાજાએ મૈથી વિરુદ્ધ વર્તતા હતા તેથી અશોકે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૬૧માં તે દેશ જિતી લીધો. આ લડાઈમાં દોઢ લાખ માણસો કેદ પકડાયાં અને એક લાખ માણસો માર્યા ગયાં; તે સિવાય અનેક ધાયલ થયાં. અશોકને આ બનાવોથી ખેદ થયો ને ઉપશુભ નામના બૌદ્ધ ભિક્ષુના ઉપદેશથી તેણે આર્દ્રસાધર્મ સ્વીકાર્યો. અશોકે હવે દિગ્વિજયને બદલે ધાર્મિક વિજય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ પ્રતિજ્ઞા તેણે ખરોબર પાળવાનું કામ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૭થી શરૂ કર્યું.

અશોકની મહત્તા—આસરે એ વર્ષ સુધી અશોક માત્ર ઉપાસક તરીકે રહ્યા; પણ પાછળથી તે બૌદ્ધ સંઘમાં દાખલ થયો. તેણે કપિલવસ્તુ, સારનાથ, ગયા, કુશીનગર જેવાં પવિત્ર સ્થળોની યાત્રા કરી, સ્તૂપો ને સ્તંભો બંધાવ્યા ને બૌદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ લોકોને આપવા શરૂઆત કરી. સાર પછી તેણે ધર્મની પરિવદ્ધ બોલાવી, પુત્રી ચારુમતી બૌદ્ધ સાધ્વી-પરિત્રાજિકા-થઈ. અશોકે નેપાળમાં લલિતપટ્ટન ને કાસ્તીરમાં શ્રીનગર વસાવ્યાં. મહારાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં અશોકે આજ્ઞી અને ખરોબ્દી લિપિમાં શિલાલેખો કોતરાવ્યા ને પાટલીપુત્રમાં ભવ્ય રાજમહેલ બંધાવ્યો. અશોકે બૌદ્ધો, જાહ્નવો, જૈનો, એમ બધા ધર્મોમાં માણસોને ઉત્તેજન આપ્યું. તેણે સિરિઆ, ઇજિપ્ત, કોર્થિથ, મકદુનિયા, ઉત્તર આફ્રિકા, એ સ્થળોએ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ મોકલ્યા, અશોકના

ભાઈ મહેન્દ્રે ને તેની બહેન સંઘમિત્રાએ લંકામાં બૌદ્ધ ધર્મ ફેલાવ્યો. રાગએ દરેક સ્થળે ઔપધાલયો, વિદ્યારો ને સંધારમો કરાવ્યાં ને જંગલી લોકોને સુધાર્યા. “ભેરીઘોષને બદલે ધર્મઘોષ સંભળાવા લાગ્યો.” તેણે જીલમી અમલદારોને સજા આપી. પશુવધ, યજ્ઞો, દુરાચારી સમાજને ને દારૂની પણ બંધી કરાવી. પોતાના અમલદારોને દર પાંચ વર્ષે રાજ્યની તપાસ કરવા બધે ફરવાનો હુકમ કર્યો. “ધર્મમહામાત્રો ને “ધર્મયુતો” ને નીમી બધા ધર્મોનું ને દુઃખી કેદીઓનું રક્ષણ કર્યું. “દર્શનો” (shows) બતાવી લોકોને સદ્ગુણી થવા ઉપદેશ આપ્યો. સ્થળે સ્થળે રસ્તાઓ કરાવ્યા, ઝાડો રોપાવ્યાં ને ઓસડ માટે વનસ્પતિઓ રોપાવી. છેવટે અશોકે પોતાના સામ્રાજ્યમાં વ્યવહાર (law) અને દંડ (શિક્ષા)ની સમતા (equality) ફરમાવી.

અશોકનું સામ્રાજ્ય—પાસેના નકશાથી અશોકના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર જણાઈ આવશે.

અશોકનાં સ્મરણો—અશોકના રાજ્યોની નીચે મુજબ યાદગીરીઓ અત્યારે પણ છે:—

(૧) કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ પાસેઃ ગિરનારની તળેટી, દહેરાદુન જિલ્લામાં પાલશી પેશાવર પાસે શાલ્યાઝગઢી, પુરી જિલ્લામાં ધવલી, ગંજમ આગળ જૈગડા ને મુંબઈ પાસે સોપારા, એ સ્થળોના શિલાલેખો.

(૨) દિલ્લી, ચંપારણ્યમાં નંદનગઢ ને રામપુરા, અલ્લાહાબાદ. સાંચી, કાશી આગળ સારનાથ ને નેપાળમાં લુંબિનીવન તથા નિગલીસાગરના સ્તંભો તથા સ્તૂપો.

આ સ્મરણોમાં અશોક આરોગ્ય, અહિંસા, અસ્તેય-ચોરી ન કરવી તે, સત્ય, શાંતિ, સાવચેતી-અપ્રમાદ, પરાક્રમ ને ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે અને તે માટે પોતે લીધેલા ઉપાયોનું વર્ણન કરે છે. કેટલાંએક “ધર્મશ્રવણો”

*આ શિલાલેખ માટે જુની આદત્તિના આ પ્રકરણનું પરિશિષ્ટ જોવું.

† અંગ્રેજીમાં “Edict” શબ્દથી અશોકના “ધર્મશ્રવણ” નો ખરો અર્થ કદિ સમજશે નહિ ને “Edict” નો ગુજરાતી અનુવાદ કરી “ધર્મશ્રવણ” નો ખ્યાલ આપતાં તો Edict શબ્દને ને અશોકને, બંનેને અન્યાય થાય છે; તેથી “ધર્મશ્રવણ” શબ્દ રાખ્યો છે.

અશોક નું સામ્રાજ્ય
ઈ.સ.પૂ. ૩૫૦.

તેણે ઐહ્ય ગ્રંથ “ ધર્મપદ ” માંથી લીધેલાં જણાવ છે.

અશોકનો અમલ—અશોકના અમલથી ઐહ્ય ધર્મ જગતનો ધર્મ બની શક્યો. અશોકે દક્ષિણના ચૌલો, પાંડ્યો અને સત્યપુત્રોને જીતી આખું ભારતવર્ષ કબજે ન કર્યું તેથી કાંઈ તેનું મહત્ત્વ ઓછું થઈ જતું નથી. તેમ તેને લઈને ભવિષ્યમાં મૌર્ય સામ્રાજ્યને કાંઈ મોટો ધોડો લાગ્યો પણ નહિ. અશોકે પરદેશી રાજ્યો સાથે મિત્રતા કરી હિંદનું ગૌરવ એશિયા ને યૂરોપમાં ઘણું વધારી દીધું. ઐહ્ય ધર્મના પ્રચારથી આપણે પાશ્વળથી નમ્મળા પડી ગયા તે મત સ્વીકારવા યોગ્ય નથી; ઉલટું, તેથી આપણે સદ્ગુણી, સાહસિક, ને રાષ્ટ્રપ્રેમી થયા. અશોકે સ્તૂપો, સ્તંભો ને શિલાલેખો કરાવી ભારતવર્ષની કળાનું પોષણ કર્યું. આખી દુનિયાના ઇતિહાસમાં અશોકના જેવો કર્તવ્યપરાયણ, નિષ્કપટ, સત્યવક્તા ને પ્રજાપ્રિય રાજા થઈ ગયો હોય એવું કલ્પનામાં આવી શકતું નથી. મધ્ય એશિયા તિબેટ, ચીન, લંકા, બ્રહ્મદેશ, સિઆમ, પેસિફિક મહાસાગરના ટાપુઓ ને પશ્ચિમ દેશમાં આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રચાર કરવાની શરૂઆત અશોકના વખતથી થઈ. અશોક પછી મૌર્યો ઝાઝા વખત માટે ટકી શક્યા નહિ તેનું એક જ કારણ છે. તેના પછીના મૌર્ય રાજાઓ ચંદ્રગુપ્ત, બિંદુસાર ને અશોક જેવા પરાક્રમી નહોતા અને હમેશના ધોરણ મુજબ આપણા દેશનો ઇતિહાસ પાછો નાનાં નાનાં ઘણાં રાજ્યોનો ઇતિહાસ થઈ ગયો. તે નમ્મળાઈનો લાભ લઈ વાયવ્ય કોણના યવનો ફાવી ગયા.

અશોક પછીના મૌર્યો, ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૨-૧૮૫—અશોક પછી મૌર્ય રાજાઓ ગાદીએ આવ્યા તે સંબંધી જરૂર પડતી માહિતી આ પ્રમાણે છે. અશોકના એક પુત્ર કાશ્મીરમાં સ્વતંત્ર થયો. રાજા સંપ્રતિ જૈનોનો આશ્રયદાતા થઈ ગયો. છેલ્લા મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથને તેના સેનાપતિ પુષ્પમિત્રે મારી નાંખ્યો ત્યારે મૌર્ય સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો. આ વખતે યવનોએ પણ પાછો પંજાબના ભાગ પોતાને કબજે કર્યો. ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫માં મૌર્ય સામ્રાજ્યનો નાશ થયો.

પ્રકરણ ૪ થું

મૌર્ય વખતનું ઉત્તર હિંદ

મિગાસ્થનિસ—સેલ્યુસ્સે ચંદ્રગુપ્તની રાજધાની પાટલીપુત્ર મુકામે પોતાના પ્રતિનિધિ મિગાસ્થનિસને રાખેલો. તેના સિવાય બીજા યવનો પણ હિંદમાં આવેલા. એ બધાએ આપેલા પોતાના પ્રવાસોના હેવાલનો કેટલોક ભાગ અત્યારે આપણને મળી શકે છે તે ઉપરથી અને તે વખતના લેખકોના ગ્રંથો ઉપરથી આપણને આપણી ૨૩૦૦ વર્ષ અગાઉની સંસ્થાઓનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે.

પાણિનિ ને કાત્યાયન—પ્રખ્યાત “અષ્ટાધ્યાયી” વ્યાકરણ સૂત્રરૂપે લખનાર પાણિનિ ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષો અગાઉ થઈ ગયો. તેના ગ્રંથ ઉપર “વાર્તિક” લખનાર કાત્યાયન તેના પછી ૩૦૦ વર્ષે થઈ ગયો. પાણિનિ તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠ—Universityમાં ભણ્યો હતો.

કૌટિલ્ય—ચંદ્રગુપ્તને ગાદી અપાવનાર પ્રખ્યાત બ્રાહ્મણ પ્રધાન વિષ્ણુ-ગુપ્ત અથવા ચાણક્ય “અર્થસૂત્ર” લખતો ગયો છે. તે “કૌટિલ્ય”ના કે કૌટિલ્યના નામથી પણ ઓળખાય છે.

મૌર્ય સમયનું હિન્દ—ઉપરનાં લખાણો ઉપરથી આપણે અહિં તે વખતની કેટલીએક સંસ્થાઓનું વર્ણન કરીશું.

મૌર્ય સામ્રાજ્યની સ્થાપના અગાઉ સિંધ, પંજાબ, મુરાહ—કાશ્મીરમાં ને વૈશાલીમાં પ્રગ્નસત્તાક સંસ્થાઓથી રાજ્યવલિવટ ચાલતો હતો. ઘણાં રાજ્યો એક થઈ ચક્રવર્તી થવાની ઇચ્છા રાખનાર રાજાની સામે થતાં. દરેક ઉમર-લાયક ને યોગ્ય માણસને મતાધિકાર franchise આપવામાં આવતો. આ રાજ્યોમાં ફિલસુફી, સાહિત્ય ને કળાનો સારો વિકાસ થયેલો. મૌર્ય રાજાઓએ આ રાજ્યોની રાજકીય સત્તાનો નાશ કર્યો અને તેમની પાસે માત્ર સામાજિક અને આર્થિક સત્તાઓ રહેવા દીધી.

પારનગર પાટલીપુત્ર—મૌર્યની રાજધાની પાટલીપુત્ર અથવા હાલનું પટના હતું. તેનો ઘેરવો ભગભગ ૧૭ ચોરસમાઈલમાં હતો; તેને ૬૪ દરવાજા હતા અને ૫૭૦ તો યુરજો હતા. યવન મુસાફરો આ રાજમહેલનું સુંદર વર્ણન આપતા ગયા છે.

બીજાં નગરો—તે સિવાય તક્ષશિલા, ઉજ્જન, કૌશાંબી, શ્રાવસ્તી, એ બીજાં મોટાં નગરો હતાં.

સામ્રાજ્યના ભાગો—આખા સામ્રાજ્યના મુખ્ય પાંચ ભાગો કરવામાં આવ્યા હતા.

(૧) પૂર્વભાગ; મુખ્ય નગર, પાટલીપુત્ર. (૨) ઉત્તરાપથ કે ઉત્તર દેશ, મુખ્ય નગર, તક્ષશિલા, (૩) અવંતિ; મુખ્ય નગર, ઉજ્જન. (૪) દક્ષિણાપથ કે દખ્ખણ, મુખ્ય નગર, મુવર્ણગિરિ. (૫) કલિંગ; મુખ્ય નગર તોસલી.

રાજા—આખા રાજ્યનો ઉપરિ રાજા પોતે હતો; તેને કુલ સત્તા હતી પણ ધર્મ ને પરંપરા વિરુદ્ધ તે જઈ શકતો નહિ.

મહામંત્રી, અમાત્યો ને સચિવો—રાજા મુખ્યત્વે મંત્રીઓની સલાહ પ્રમાણે ચાલતો. મુખ્ય મંત્રિમંડળમાં ચારેક જણા બેસતા. જરૂર પ્રસંગે અમાત્યોને બોલાવવામાં આવતા. આ સંસ્થા મંત્રિપરિષદના નામથી ઓળખાતી. મંત્રિપરિષદમાં બહુમતિથી કામ થતું. અદાલતો માટે, ત્રીજુરી માટે, બગીચાઓ માટે, શહેરો માટે, નહેરકામ ને બાંધકામ માટે, રાજની અંગત નોકરી માટે, જંગલ માટે, કર ઉઘરાવવા માટે, જમીન માપવા માટે, નૌકાસેન્ય માટે, લશ્કર માટે, જુદા જુદા અમાત્યો નીમાતા. આ અમાત્યો પાછળથી મંત્રીઓ કે મહામંત્રીઓ થઈ શકતા. તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવા અધ્યક્ષો હતા. દરેક ખાતા ઉપર એક અમાત્યમંડળ દેખરેખ રાખતું. મૌર્ય વખત અગાઉ (જનપદ) પ્રાંતો અને ગામડાંઓના લોકોની પરિપદો બોલાવવામાં આવતી. અંદગુપ્તે તે બંધ કર્યું.

પ્રાંતો—પ્રાંતોના અધિકાર ઉપર રાજના કુમારોને નીમવામાં આવતા સુરાષ્ટ્ર ને કાંબોજ (અફઘાનીસ્તાન)ના “સંધો” આંતર વ્યવસ્થામાં સ્વતંત્ર હતા. માત્ર તેમના ઉપર સામાન્ય દેખરેખ માટે “રાષ્ટ્રીય” નામના અમલદારો નીમાતા.

જામુસો—ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક જામુસો રાખતા. તેઓ ખરી હકીકત રાજને લખી મોકલતા.

સાહિત્ય, કળા—અશોકના વખતના સ્તંભો ને સ્તૂપોને આપણે ન્યારે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ચોક્કસ ખાતરી થાય છે કે તે વખતના આપણા પૂર્વજો ચિત્રકામમાં, સ્થાપત્યમાં, ચણતરકામમાં, કિલ્લાઓ બાંધવામાં, વણાટકામમાં, વેપારમાં, ધાતુઓના ઉપયોગમાં, યુદ્ધકળામાં અને ફિલસુફીમાં ધણા આગળ વધેલા હતા.

લશ્કર—ચંદ્રગુપ્ત પાસે ૬ લાખ પાયદળ, ૩૦ હજાર ઘોડેસવાર, ૮૦૦૦ હાથી ને અનેક રથોનું સૈન્ય હતું. બધા સૈનિકોને પગાર રોકડમાં અપાતો. ત્રીસ અમાત્યો લશ્કરની દેખરેખ રાખતા. તેમાંના દરેક પાંચ જણના હાથમાં લશ્કરનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓ સોંપી દેવામાં આવ્યાં હતાં.

ગામડાંઓની વ્યવસ્થા—ગામડાંની વ્યવસ્થા આમિકોના હાથમાં હતી. તેમના સલાહકારો આમવૃદ્ધો તરીકે કામ કરતા. પાંચ દશ ગામડાંઓનો અધિકારી “ગોપ” કહેવાતો અને તાલુકોનો અધિકારી સ્થાનિક કહેવાતો. દરેક શહેરમાં મહામાત્રો રહેતા. સરહદો ઉપરના અધિકારીઓ અંતપાલક કહેવાતા.

માટાં શહેરોનો વહિવટ—દરેક મોટા શહેરનો વહિવટ અમાત્યો કરતા. (૧) કારીગરો માટે (૨) પરદેશીઓ માટે (૩) મરણ ને જન્મની નોંધણી માટે (૪) વેપાર માટે (૫) કારખાનાંઓ માટે (૬) ને ખરીદી ઉપરનો કર ઉઘરાવવા માટે જુદાં જુદાં અમાત્યમંડળો કામ કરતાં.

છેવટ—ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાઈ આવશે કે મૌર્ય સામ્રાજ્યના વખતના હિંદીઓ સારી સંસ્કૃતિએ પહેાંચી શક્યા હતા. ગુજ્યમાં બંદોબસ્ત ધણો જ સારો હતો. પાટલીપુત્રનો રહીશ તાળું દીધા વગર ઘર છોડી બહાર જતો તે યવન મિઠાસ્થનિસનું લખાણુ જરાય અતિશયોકિત ભરેલું નથી. યવનોનાં લખાણો ને તે વખતનું સાહિત્ય બંને બરાબર મળતાં આવે છે.

પ્રકરણ પમું

શુંગ વંશ, કાણ્વાયનો ને શાતવાહનો, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫થી

ઇ. સ. ૨૨૫ સૂધી.

પુણ્યમિત્ર, ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૫-૧૪૯—છેલ્લા મૌર્ય રાજા બૃહદ્રથને મારનાર પુણ્યમિત્ર શુંગ વંશનો મુખ્ય પુરુષ થાય. તે જાતે બ્રાહ્મણ હતો ને પશ્ચિમ વિભાગનો મુખ્ય અધિકારી હતો. પહેલાં તેણે વિદર્ભ-બરાક દેશના પોતાના શત્રુને હરાવ્યો ને તે દેશને તામે કર્યો. યવનોએ કચ્છ, સુરાષ્ટ્ર ને પંજાબના પ્રાંતો જિતી લીધા હતા તે પુણ્યમિત્રે પાછા લીધા ને અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો.

પતંજલિ—પાણિનિના વ્યાકરણના ગ્રંથ ઉપર “મહાભાષ્ય” લખનાર પતંજલિ પુણ્યમિત્રના વખતમાં થઈ ગયો.

અમ્ભિમિત્ર અને બીજા શુંગ રાજાઓ, ઇ. સ. પૂર્વે, ૧૪૯-૭૩—પુણ્યમિત્ર પછી તેનો પુત્ર અમ્ભિમિત્ર ગાદીએ આવ્યો. તે કલિદાસના નાટક “માલવિકામિત્ર” નો નાયક થાય. તેના પછીના રાજાઓનો અમલ નમાલો હોવાથી આદિ તેનાં નામો આપ્યાં નથી. છેલ્લો શુંગ રાજા દેવબ્રૂતિ વિષયલંપટ હતો. એને તેના બ્રાહ્મણ પ્રધાને મારી નાંખ્યો. શુંગ રાજાઓ બ્રાહ્મણધર્મ પાળતા પણ તેમણે જૈન ને બૌદ્ધમતોને કન્યા નહોતા.

સ્મૃતિ, ભારત.—આ વખતમાં બ્રાહ્મણોએ સ્મૃતિઓ, મહાભારત તથા રામાયણ ને કેટલાંક પુરાણો જમાનાને અનુસરતાં તૈયાર કર્યાં, વિષ્ણુ-મહેશ અને બ્રહ્માની પૂજા આ વખતથી ચાલુ થઈ.

ભાસ કવિ—ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ એકાદ સૈકાના વખતમાં “સ્વમવાસવદત્ત” “પ્રતિજ્ઞાયાગંધરાયણ” વગેરે નાટકોનો કર્તા પ્રખ્યાત કવિ ભાસ થઈ ગયો. તેની કવિતામાં હાસ્યરસ ખાસ દીપી નીકળે છે.

કાણ્વ વંશના રાજાઓ, ઇ. સ. પૂર્વે, ૭૩-૨૮—શુંગ રાજાઓ પછી કાણ્વ વંશમાં ચાર રાજાઓ થઈ ગયા અને તેમનો અમલ ૪૫ વર્ષ સુધી રહ્યો.

આંધ્રભૂત્ય, આંધ્ર અથવા શાતવાહન વંશ, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦- ઇ. સ. ૨૨૫—આંધ્ર અથવા શાતવાહન વંશના રાજા સિંધુકે છેલ્લા કાણ્વ સુશર્માને મારી તેની સત્તાનો નાશ કર્યો. તેના પુત્ર કૃષ્ણે નાસીક સુધીના પ્રદેશ જીતી લીધા ને કૃષ્ણના પુત્ર શાતકર્ણીએ માળવા ને મહારાષ્ટ્ર જીતી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો. એક વાર તેમનું રાજ્ય દેહ ગુજરાત ને કાઠિઆવાડ સુધી પહોં હતું. આ શાતવાહન અથવા આંધ્રભૂત્ય કે આંધ્ર રાજાઓ બ્રાહ્મણો હતા અને તેમનું મૂળ વતન દક્ષિણમાં હતું. તેઓએ લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું પણ પાછળનાં વર્ષોમાં તો તેમનો અમલ ક્રમશઃ ને મ્હંસુરના ઉત્તર પ્રદેશ ઉપર રહેલો. આંધ્ર દેશને જીત્યા પછી શાતવાહનો આંધ્રભૂત્ય કે આંધ્રો કહેવાયા.

આ રાજાઓમાંના એકે શક લોકોને હરાવ્યા તેથી દક્ષિણમાં શાલિવા-હનનો શક ચાલે છે, ઇ. સ. ૭૮, શકનું નવું વર્ષ ચૈત્ર સુદ ૧થી શરૂ થાય છે. આંધ્ર સત્તાનો નાશ ઇ. સ. ૨૨૫ને સુમારે થયો.

આંધ્ર રાજાઓ પોતે બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉપાસકો હતા છતાં બૌદ્ધોને અને જૈનોને તેઓ સાદું ઉત્તેજન આપતા. મહારાષ્ટ્રમાં નાસીકની, કારલાની ને

ભાગની સુંદર શુદ્ધિઓ તેમના વખતમાં તૈયાર કરવામાં આવી. તેમના નિર્વાહ માટે આંધ્ર વંશના રાજાઓએ પુષ્કળ જમીનો ને ગામો ધનામમાં આપેલાં. સોપારા, કલ્યાણ, ભરૂચ, ખંભાત ને ચૌલ, એ વખતનાં મુખ્ય બંદરો હતાં ને તેઓ પરદેશ સાથે મોટા વેપાર ખેડતાં.

પ્રકરણ ૬૬

યવનો. કુશાનો અને ક્ષત્રયો. બૌદ્ધ સંપ્રદાયનું પરિવર્તન.

બેકિત્રઆના યવન (ગ્રીક) રાજાઓ ને પાર્થિવ રાજાઓ.

ઉપર આપણે હિંદનો ઇતિહાસ જોયો. અહિં આપણે આપણી સરહદ ઉપરનો ઇતિહાસ જોઈ જઈએ. સેલ્યુકસ પછીના બેકિત્રઆના ગ્રીક રાજાઓમાંથી કેટલાકોએ પંજાબ ને સિંધમાં ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં સત્તા જમાવી હતી. મિલિન્દ અથવા મિઅંડર નામનો રાજા બૌદ્ધ ધર્મ પાળતો અને બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તેના પ્રશ્નાનું પ્રકરણ ઉપયોગી સ્થાન ધરાવે છે. કેટલાએક યવન રાજાઓ ઠેક મથુરા સૂધી પણ અમલ કરી ગયા હોય એમ તેમના સિક્કાઓ ઉપરથી જણાય છે. આ યવનો શકો ને ઈરાનના પાર્થિવોને હાથે પહેલા સૈકામાં નાશ પામ્યા.

કુશાન વંશના રાજાઓ—ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં ચીનના વાયવ્ય કોણમાં રહેતા લોકો વચ્ચે મોટી તકરારો થતાં તેમણે પાટોશી શક લોકો ઉપર હુમલાઓ કર્યા તેથી હારી ગએલા શક લોકો હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યા. ફતેહ પામેલા લોકોએ હવે શક લોકોનો મુલક તામે કર્યો ને ઇ. સ ના પહેલા સૈકામાં કંડુકિસિઝ નામના રાજાના અમલ નીચે તેમની સત્તા ઘણી જ વધી પડી. તેણે ગાંધાર ને બીજા દેશો પોતાને કબજે કર્યા. તેના પુત્ર તેના જ જેવો પરાક્રમી થઈ ગયો. તેણે પંજાબ તામે કર્યો ને ઠેક કાશી સૂધી પોતાની આજ્ઞા ફેરવી. પશ્ચિમ હિંદમાં તેનો અમલ કચ્છ ને કાઠિઆવાડ સૂધી

પણ હોય એમ સિદ્ધાંતો ઉપરથી જણાય છે. તેણે ઠેક ઇટલિના પાટનગર રોમના શાહ પાસે પણ એલચીઓ મોકલેલા. તેના પછી રાજા કનિષ્કે આદીએ આવ્યો.

કનિષ્ક—રાજા કનિષ્ક બૌદ્ધધર્મી હતો. તેણે કાશ્મીર, પંજાબ ને મધ્યદેશ જિતી લીધા. પુરુષપુર અથવા પેશાવરમાં તેની રાજધાની હતી અને ઉત્તરની પાર્થ લોકોની સત્તા સામે તેણે યુદ્ધ પણ કરેલું. તેણે બૌદ્ધ સંધના નિયમો નક્કી કરવા ભિક્ષુઓની એક પરિષદ બોલાવેલી. તે બૌદ્ધધર્મી હતો છતાં યવનો, બ્રાહ્મણો ને પારસીઓના ધર્મોને પણ સંમાન આપતો. સામ્રાજ્યના ભાગોમાં કનિષ્કે બૌદ્ધ સ્તૂપો, વિહારો ને ચૈત્યો તૈયાર કરાવ્યાં. પેશાવર આગળ તેણે તૈયાર કરેલો મોટો સ્તૂપ ઘણાં વર્ષો સુધી સારી સ્થિતિમાં રહ્યો હતો. મુસલમાન લોકોએ આ ભવ્ય સ્મરણોનો નાશ કર્યો. કનિષ્કે ખાતાન, કાશગર ને યાર્કંદ જિતી લીધાં ને રોમના શાહ સાથે સંબંધ આણુ રાખ્યો. તે ચીનની સત્તાથી સ્વતંત્ર થયો. કનિષ્કને રોમ, ઈરાન ને ચીનનાં રાજ્યો સાથે પરિચય હોવાથી બૌદ્ધ સંપ્રદાયનાં કળા ને સિદ્ધાંતોમાં પણ ઘણા ફેરફારો થવા પામ્યા.

કનિષ્ક પછીના કુશાની રાજાઓ—કનિષ્ક પછી ઇ. સ. બીજા સૈકામાં કુશાન સત્તાનો અંત આવ્યો. છેલ્લો કુશાન રાજા શેવ હતો.

ક્ષત્રપો, મહાક્ષત્રપો,—ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં નાસિક તથા પૂના જિલ્લાઓ, અને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ તથા માળવાનો થોડોએક ભાગ ક્ષત્રપ નામના પરદેશી રાજ્યના અમલદારોના અમલ નીચે આવી ગયો હોય એમ સિદ્ધાંતો તથા શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે. આ ક્ષત્રપો—Satraps શક ગતિના હતા અને તેઓ ક્ષત્રપો પણ કહેવાતા. તેમની રાજધાની નાસિકમાં હતી.

ફદ્દામન—શક લોકો આ અરસામાં માળવામાં રાજ્ય કરતા હતા. પહેલાં તો આ શક ક્ષત્રપો કુશાન રાજાઓના પ્રતિનિધિઓ હતા પણ પછી તેઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. ચટ્ટન અથવા Tistapores એ પહેલો ક્ષત્રપ

હતો. તેના વખતમાં તેનો પુત્ર જયદામન્ પણ ક્ષત્રપ કહેવાતો. તેના પછી રદ્રદામન્ મહાક્ષત્રપ થયો. રદ્રદામન્ની સત્તા માળવા, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, દક્ષિણ સિંધ ને ઉત્તર કેંકણ ઉપર ફરી વળી હતી. એ રાજાને ન્યાય, અર્થ-શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ ને સંગીતનું જ્ઞાન સાડે હતું. તેણે જુનાગઢની પૂર્વમાં સુદર્શન સરોવર સુધરાવ્યું હતું. રદ્રદામન્ના વંશનો અમલ ઇ. સ. ૩૮૮ સુધી ચાલ્યો. ગુપ્ત રાજાઓએ તેની સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો.❖

નાગાર્જુન, અશ્વઘોષ અને વસુમિત્ર; ચરક—કનિષ્કના વખતમાં પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ પંડિતો, નાગાર્જુન, અશ્વઘોષ અને વસુમિત્ર થઈ ગયા. અશ્વઘોષે “બુદ્ધચરિત” લખ્યું છે. પ્રખ્યાત આર્ય વૈદ્ય ચરક આ કાળમાં થઈ ગયો.

મહાયાન ને હીનયાન: બૌદ્ધધર્મનું પરિવર્તન—ચીન, તિબેટ, સિરિઆ ને લંકાના દેશોમાં બૌદ્ધ ધર્મ ફલાયો તેથી તે દેશોની સંસ્કૃતિની અસર એ ધર્મ ઉપર થઈ. આ નવા પરિવર્તન પામેલા બૌદ્ધ પંથને “મહાયાન” કહે છે. નાગાર્જુન મુખ્ય મહાયાની હતો. જુની સ્થિતિના બૌદ્ધદર્શનને માનનારા હીનયાની કહેવાયા. હીનયાની કરતાં મહાયાનીઓની સંખ્યા વધારે હતી. લંકા, બ્રહ્મદેશ ને સિઆમના બૌદ્ધો મહાયાની છે. મહાયાનીઓએ પોતાના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે. હીનયાનીઓએ પોતાના વિચારો પાલીમાં જણાવ્યા છે.

---

* કાઠિયાવાડમાં દ્વારકા ગામમાં પુસ્તકાલયમાં જતાં ડાબી બાજુએ ક્ષત્રપ વખતનો એક શિલાલેખ જોવામાં આવે છે. તે શિલાલેખ મૂળવાસર નામે ઓખા-મંડળના એક ગામમાંથી મળી આવ્યો હતો.

રદ્રદામન્ના જુનાગઢના શિલાલેખ માટે જુની આવૃત્તિનું આ પ્રકરણ જોવું.

પ્રકરણ ૭મું

ગુપ્ત રાજાઓ, ઇ. સ. ૩૨૦-૬૦૬.

ચંદ્રગુપ્ત મહારાજાધિરાજ—મગધ દેશમાં ગુપ્ત અધિકારીઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં પણ વહિવટ કરતા ને શાતવાહન રાજાઓના મુખ્ય સેનાપતિઓ ગુપ્તો હતા. આવા ગુપ્ત મહારાજા નામના એક અધિકારીને ઘટોત્કચ નામનો પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત લિચ્છવિની રાજ્યકન્યા કુમારદેવીની સાથે પરણ્યો, એટલે સાસરાની વગથી તેની સત્તા ઘણી વધી પડી ને ટૂંક સમયમાં તે આખા મગધનો ધણી થઈ ગયો. તે ઇ. સ. ૩૨૦ માં ગાદીએ આવ્યો હતો.

ચક્રવર્તી સમુદ્રગુપ્ત—ઇ. સ. ૪૦૧ સુધી. ચંદ્રગુપ્તે પોતાના સૌથી લાયક પુત્ર સમુદ્રગુપ્તને ગાદી આપી. તેણે મગધની સત્તાને આખા હિંદમાં જમાવી. પહેલાં સમુદ્રગુપ્તે મધ્ય દેશના નાના નાના રાજાઓને પોતાને કબજે કર્યા. પછી તેણે જમ્બુપુર નજીકનાં ગંગાનો નાના રાજાઓને તાબે કર્યા ને તેમની પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી. ત્યાર પછી તેણે હાલના મદ્રાસ ઇલાકાના પૂર્વ ભાગના જુદા જુદા રાજાઓને પણ પોતાને વશ કર્યા ને તેમની પાસે ખંડણી ભરવાનું કમુલ કરાવી તેમનાં રાજ્યો સુપ્રત કર્યા. સમુદ્રગુપ્તે બંગાળા ને આસામ પણ જીતી લીધા. લંકાના રાજાએ તેની સાથે મિત્રતા કરી હતી. પ્રયાગ અથવા અલ્લાહાબાદ આગળના સ્તંભના લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે મોટો ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો.

આવા મોટા દિગ્વિજયથી ને ધર્મવિજયથી સમુદ્રગુપ્તે અશ્વમેધ કર્યો સમુદ્રગુપ્ત કવિ, સંગીત જાણનારો અને વિદ્વાન રાજા હતો.

બીજો ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય, ઇ. સ. ૪૦૧-૪૧૫—સમુદ્રગુપ્ત લગભગ ઇ. સ. ૪૦૧માં મરી ગયો. તેના પછી તેનો સૌથી લાયક પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. પહેલાં તે ચંદ્રગુપ્ત

પોતાની પુત્રીને મહારાષ્ટ્રના રાજાને પરણાવી ને તે બાળવાન રાજાને પોતાનો મિત્ર બનાવ્યો. ત્યાર પછી તેણે માળવાના ને સુરાષ્ટ્રના ક્ષત્રપોને હરાવી તેમનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યાં.

ગુપ્ત વંશના પહેલા રાજાની રાજધાની તો પાટલીપુત્રમાં હતી પણ સમુદ્રગુપ્તે મધ્યદેશ છૂટ્યા પછી અયોધ્યામાં રાજધાની કરી. પાટલીપુત્ર બહુ છેટે પડતું. તેના પછી ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે ઉજ્જૈનમાં રહેવા માંડ્યું.

શાતવાહન રાજાઓના વખતમાં માલવ લોકોએ શક લોકોને હરાવ્યા ત્યારથી માળવામાં સંવત્ શરૂ થયો. બ્યારે માળવામાં ક્ષત્રપોનું રાજ્ય થયું ત્યારે તેમણે આ સંવત્ સ્વીકાર્યો. એ ક્ષત્રપોની સત્તા વિક્રમાદિત્ય બીજા ચંદ્રગુપ્તે તોડી ને માળવામાં પોતાનો અમલ બેસાડ્યો એટલે તેણે આગળનો સંવત્ ચાલુ રાખ્યો.

ગુપ્તવંશી ચંદ્રગુપ્તના પરાક્રમથી અંગ્રહ તેના દરબારના પંડિતો તેને “સિંહવિક્રમ,” “અજિતવિક્રમ,” “વિક્રમાંક,” અને “વિક્રમાદિત્ય” એ નામોથી ઓળખવા લાગ્યા. સંવત્ પણ હવેથી “વિક્રમસંવત્” નામે ગણાવા લાગ્યો. કેટલાએક લેખકો એમ કહે છે કે ઉજ્જૈનના કોઈ વીર રાજા વિક્રમાદિત્યે શક લોકોને હરાવ્યા ત્યારથી તેને નામે હિંદુઓએ વર્ષો ગણવાં શરૂ કર્યા એટલે તે શક વિક્રમસંવત્ કહેવાય છે. પણ ચંદ્રગુપ્ત સિવાય બીજા વીર વિક્રમ રાજા ઉજ્જૈન મુકામે થયો હોય એવું હજી સિદ્ધ થયું નથી. વિક્રમસંવત્ ઇસવી સનથી ૫૬ વર્ષ વહેલો ગણાય છે ને તેનું નવું વર્ષ કાર્તિક માસના પહેલા દિવસથી શરૂ થાય છે.

ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ આવ્યો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો.

સ્કંદગુપ્ત—ઈ. સ. ૪૫૫-૪૬૮. કુમારગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર સ્કંદગુપ્ત રાજા થયો. તેણે રાજ્યના શત્રુ ભેદ્યોને ને હજીને હરાવ્યા ને

સુસપ્ત કે કહિઆવાડને શત્રુઓના હાથમાં જતો અટકાવ્યો. રકંદગુપ્તના વખતમાં દુષ્યોએ ગાંધાર ને પંજબનો થોડોએક ભાગ જીતી લીધો.* તે રાજા ઇ. સ. ૪૬૮માં મરી ગયો.

ગુપ્ત સત્તાનો અસ્ત. ઇ. સ. ૪૬૮-ઇ. સ. ૬૦૬—ગુપ્ત સત્તા ઠેઠ જડા સૈકા સૂધી રહી; પછી ધીમે ધીમે તેનો નાશ થતો ગયો. એક ગુપ્ત રાજાએ મગધ દેશમાં નાલન્દાના વિદ્યાપીઠ માટે ૪૦૦ શીટ ઊંચું મોઢું મંદિર બંધાવ્યું હતું. તે મંદિરની કારીગરી ને તેના જવાહીરાની તારીફ ચીની મુસાફર જુએનસાંગ ઘણા સુંદર શબ્દોમાં કરી ગયો છે. બીજા ગુપ્ત રાજાએ એક (ઇ. સ. ૪૭૩-૪૭૭) ચીનના સમ્રાટની અરજ સ્વીકારી બૌદ્ધ પંડિતને ચીન મોકલ્યો ને ત્યાં તેણે બૌદ્ધ મહાયાન સંપ્રદાયનાં પુસ્તકોનો ચીની ભાષામાં ઉદ્ધાર કર્યો. ગુપ્ત રાજા બાહાદિયના વખતમાં તોરભાણુ દુણુ અને તેનો પુત્ર મિહિરગુપ્ત મધ્યપ્રાંતમાં ઘણા જોર ઉપર આવી ગયા. પણ બાહાદિયે મિહિરગુપ્તને હરાવી કાશ્મીરમાં કાઢી મૂક્યો ને ઇ. સ. ૫૨૮ માં માળવાના રાજાએ ને ગુપ્ત રાજાએ ભેગા થઈ મિહિરગુપ્તને હરાવ્યો. ત્યાર પછી ગુપ્ત સત્તા નબળી પડવા માંડી. વલ્લભીપુર મુકામે એક ગુપ્ત અધિકારીએ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી; ગુપ્ત મહારાજ્યના બીજા ભાગો પણ મુખ્ય રાજધાનીથી જુદા પડી ગયા પશ્ચિમ બંગાળના ગૌડ રાજાઓએ બંગાળા દબાવ્યું, આંધ્ર રાજાઓએ દમ્પજીનો મુલક પચાવ્યો; ચાલુક્યોએ પશ્ચિમનો ભાગ દબાવ્યો; મધ્યદેશમાં એક સ્વતંત્ર સત્તા થઈ ને સ્થાનેશ્વરના શ્રી હર્ષે ઉત્તર હિંદમાં પોતાની સત્તા જમાવી; એટલે ગુપ્ત વંશનો નાશ થયો.

---

*પ્રયાગ મુકામે સમુદ્રગુપ્ત વિષે હરિષેણુપ્રશસ્તિ માટે ને રકંદગુપ્તના જ્ઞાનાગઢના શિલાલેખ માટે જુની આદૃતિનું આ પ્રકરણ જુઓ.

ઘલિકાઓ ધરાવતા. ગુપ્ત રાજ્યોની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવાથી તેમની સત્તા ધણી વધી. ને તેમણે બંગાળાના રાજ્યોનો પક્ષ લઈ દેહ અહ્મપુત્રા નદી સૂધીના ગુપ્ત રાજ્યોના પ્રદેશો પચાવી પાડ્યા. એક ગુપ્ત રાજ્યએ થાણેશ્વરના રાજ્યને પોતાની પુત્રી પરણાવી. તેનો પુત્ર હર્ષ રાજ્ય ચક્રવર્તી થઈ ગયો ને તેણે દૂણોને હરાવી ગુપ્ત રાજ્યની સારી નોકરી કરી. એકવાર માળવાના ગુપ્ત રાજ્યએ કનોજના રાજ્યને બંગાળાના રાજ્યની મદદથી હરાવ્યો અને તેની રાણીને કેદ કરી. પણ આ કનોજની રાણી હર્ષની બહેન થતી હતી તેથી હર્ષના ભાઈએ માળવાના રાજ્યને હરાવ્યો. પણ બંગાળાના રાજ્યએ તેને મારી નાખાવ્યો; તેથી નાનો ભાઈ શ્રી હર્ષ શત્રુ સામો ગયો. પહેલાં તો હર્ષે ગુપ્ત રાજ્યના શત્રુ કામરૂપ કે આસામના રાજા સાથે મિત્રતા કરી ને પછી તેણે બંગાળાના રાજ્યને હરાવ્યો ને પોતાની બેનને કેદમાંથી છોડાવી. ત્યાર પછી ગુપ્ત રાજ્યએ નખળા પડી ગયા. આજ અરસામાં ફણુ લોકો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા.

દૂણા; તોરમાણુ ને મિહિરગુલ—દૂણા મધ્ય એશિયાના રહેવાસીઓ હતા. તેઓ જંગલી હતા ને જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ભટકી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા. ઇ. સ. પાંચમા સદીમાં કેટલીએક દૂણુ ટોળીઓ આકસસ નદી આગળ આવી વસી ને પછી યૂરોપમાં ને એશિયામાં ફરી વળી. યૂરોપના દૂણાએ રોમની પાદશાહી ને ખીગ્ન યૂરોપનાં રાજ્યોને હયમચાવી નાંખ્યાં, જ્યારે એશિયાના દૂણાએ ઈરાનના શાહને હરાવી માર્યો ને કાબુલની સત્તાને તોડી પાડી. પછી તેઓ હિંદમાં દાખલ થયા. રકંદગુપ્ત રાજ્યએ તેમને હરાવેલા એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. કેટલીક દૂણુ ટોળીઓ મધ્યદેશમાં આવી ને ઇ. સ. ૫૦૦ દરમ્યાન તોરમાણુ નામના દૂણુ સરદારે માળવામાં પોતાની સત્તા જમાવી ને વલ્લભી અને ખીગ્ન રાજ્યો પાસેથી ખંડણી લીધી. તોરમાણુ પછી તેનો પુત્ર મિહિરગુલ ગાદીએ આવ્યો. સિયાલકોટ અથવા શાકલમાં તેની રાજધાની હતી. તે ધણો જુલમી હતો. તેથી મહારાજા યશોધર્મા, મગધનો ગુપ્ત રાજા બાલાદિત્ય અને ખીગ્ન આર્ય રાજ્યો ભેગા

થયા ને ઇ. સ. ૫૪૮માં તેને હરાવ્યો. બિહિરગુલ જીવતો કેદ પકડાયો. બિહિરગુલ શિવનો ઉપાસક હતો. તેણે હજારો બૌદ્ધ સ્તૂપોને તોડ્યા તથા અનેક બૌદ્ધ સંધારાઓનો નાશ કર્યો તથા બિહુઓને સતાવ્યા. તે ઇ. સ. ૫૪૨માં મરી ગયો. ત્યાર પછી તુર્કો ને પારસીઓ બેગા થઈ ગયા, ને તેમણે દૂણોની સત્તાનો નાશ કર્યો. કવિ કલિદાસ રઘુવંશમાં દૂણોનું સુંદર વર્ણન આપે છે. ધીમે ધીમે દૂણ લોકો હિંદના અસલ વતનીઓમાં ભળી ગયા.

પ્રકરણ ૯મું

ગુપ્ત કાલનું હિંદ

ચીની મુસાફર ફાહિયેન—હવે આપણે ગુપ્ત રાજ્યોના વખતની સ્થિતિ તપાસીએ. ઇ. સ. ૪૦૫માં બૌદ્ધ બિહુ ફાહિયેન ચીનથી હિંદ આવ્યો ને છ વર્ષ સુધી તેણે દેશના જુદા જુદા ભાગો જોયા. એના પ્રવાસનો હેવાલ હવે આપણને મળી શક્યો છે. તે પ્રવાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો બૌદ્ધ પંથના મૂળ ગ્રંથોની શોધ કરવાનો હતો. પણ પોતાના પ્રવાસમાં તે વખતની પરિસ્થિતિનું જૂજ વર્ણન તે આપતો ગયો છે. તે લોકો થઈ સમુદ્ર વાટે ચીન પાછો ગયો.

ફાહિયેને આપેલું પાંચમાં સૈકાના ઉત્તર હિંદનું વર્ણન— મગધ ને મધ્યદેશના લોકો ઘણા સુખી હતા. ફાંસીની સજા કોઈકવાર જ કરવામાં આવતી અમલદારોનો જુલમ બહુ નહોતો અને રાજ્યનું ખર્ચ માત્ર જમીનના મહેસુલમાંથીજ પૂરું કરવામાં આવતું. રાજ્યના નોકરોને રોકડ પગાર આપવામાં આવતો. લોકો મોટે ભાગે અહિંસક હતા ને કેટલાકો તો માંસ, મદિરા ને ડુંગળી ને લસણનો પણ ઉપયોગ ન કરતા. આવી રીતે ફાહિયેનના વખતમાં ઉત્તર હિંદમાં બૌદ્ધ પંથનું ઘણું જોર હતું. ગુપ્ત વંશના રાજાઓ વૈષ્ણવો હતા અને શ્રીકૃષ્ણને પૂજતા. મૌર્ય વખતનાં મોટાં શહેરો, જેવાં કે ગયા, શ્રાવસ્તી, કપિલવસ્તુ, વેરાન થઈ ગયાં હતાં; પણ પાટલીપુત્ર હજી

ભવ્ય ને પુષ્કળ લક્ષ્મીવાળું નગર હતું. દેકેકણે મહત્ત્વ દેવાખાનાંઓ ને ધર્મશાળાઓ હતાં અને રાજ્યો ને અમીરો તમામ યોદ્ધા બિશુઓ, જૈન સાધુઓ ને બ્રાહ્મણોને મોટાં મોટાં દાનો આપી તૃપ્ત રાખતા. તહેવારો વખતે ખુદ, બોધિસત્ત્વ અને દેવતાઓની મૂર્તિઓને ખુબ શણગારી ગાજતે વાજતે મોટાં સરઘસો કાઢવામાં આવતાં ને તેમાં રાજ્યો પણ હાજર રહેતા.

ગુપ્ત રાજનો ધર્મ—ગુપ્ત રાજ્યો પરમ ભાગવતો અથવા વેપ્પુવો હતા. પણ તેઓ બધા ધર્મોને સરખા ગણતા અને યોદ્ધા ને શેવોને પણ પોતાની નોકરીમાં રાખતા.

રાજ્યવહિવટ—આખા રાજ્યનો વહિવટ રાજા ને તેના અમાત્યો કરતા. રાજ્યના જુદા જુદા પ્રદેશોના વહિવટમાં પરિપક્વોની સલાહ લેવામાં આવતી. તે પ્રદેશોને દેશ, પ્રદેશ ને વિષય કહેવામાં આવતા. દેશના મુખ્ય અધિકારીઓને ગોષ્ઠા કહેવામાં આવતા. દેશોના મુખ્ય અધિકાર ઉપર કુમારોને નીમવામાં આવતા ને તેઓ ઉપરિમહારાજા કહેવાતા. વિષય અથવા હાલના જિલ્લાના અમલદારોને વિષયપતિ કહેવામાં આવતા. સરહદના અમલદારો રાજાના અંગત અંકુશ તળે હતા; ખાંજ અમલદારો મોટા અધિકારીઓ નીચે કામ કરતા. ગામડાનો વહિવટ આમિકો અથવા ભોજકો કરતા. દરેક ઉપરિ અમલદાર તળે અમાત્યો, દંડનાયકો (પોલીસ ઓફિસરો), વિનયસ્થિતિસ્થાપકો—પ્રજા શુદ્ધ માગે આવે છે કે કેમ તે જોવા માટે નીમાએલા અમલદારો અને ભાંડારિકો (ત્રિગેરી અમલદારો), એ નામના અમલદારો કામ કરતા.

વેપારરોજગાર—સરકો (શ્રેણિઓ), વણજારાઓ (સાથવાહકો), વેપારીઓ ને કારીગરોનાં કુલો અથવા મંડળો હતાં ને તે દાસ તેમના કામકાજનો વહિવટ ચાલતો. પરદેશ સાથે વેપાર ધમધાકાર ચાલતો.

ધર્મ—અશ્વધાનીરતાન, સુવાત, પંચાંગ, મધ્યદેશ, માળવા, મગધ અને મુરાખના લોકો યોદ્ધા હતા. જૈનો પણ સાથે સાથે હિંદમાં જોવામાં આવતા.

ને સિવાય આસામ કે કાશ્મીર ને બંગ અથવા બંગાલ દેશમાં બ્રાહ્મણોનું જોર હતું. સૂર્યપૂજા, શિવપૂજા, ને વિષ્ણુપૂજા પણ પ્રચલિત હતી. ગુપ્ત રાજાઓ પોતે ભાગવત ધર્મ અથવા વૈષ્ણવ ધર્મ પાળતા.

સાહિત્ય, કળા, સંસ્કૃતનો ઉદ્ધાર—બીજા સમય પછી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આપણું સાહિત્ય લખાવા માંડ્યું. ગુપ્ત વંશના વખતમાં સંસ્કૃત ભાષાનો પુનરુદ્ધાર થયો. પાંચમાં સદીમાં મહાકવિ કાલિદાસ થઈ ગયો. તેણે વિક્રમેર્ધશીય, શાકુંતલ, મેઘદૂત, રઘુવંશ તથા કુમારસંભવ જેવાં સંસ્કૃત નાટકો ને કાવ્યો લખ્યાં છે. આ વખતમાં શૂદ્રક નામના રાજકવિએ મૃચ્છકટિક નાટક લખ્યું. વિશાખદત્તનું મુદ્રારાક્ષસ, વાયુપુરાણ, વગેરે નાટકો અને ગ્રંથો પણ આ વખતે વર્તમાન સ્થિતિએ લખાયાં. આર્યભટ્ટ (ઇ. સ. ૪૭૬) ગણિતમાં ને વરાહમિહિરે (ઇ. સ. ૫૦૫-૫૮૭) ખગોળમાં નામ કાઢ્યાં. અજંતાનું સુંદર ચિત્રકામ પણ આ

અજંતાની ૧૮ મી ગુફાનો એક ભાગ.

કાળમાં થયું. ઇસોરાની અજળ્ય ગુફાઓનો સમય પણ તે જ હતો, તે સિવાય આખા હિંદમાં અનેક સ્તૂપો ને સંધારામોનું આ જમાનાનું શિલ્પકામ હજી પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

પરદેશ સાથે સંબંધ—આપણા લોકો આ વખતે ધર્મ અર્થે ને વેપાર અર્થે ચીન, મલાયા, પેસિફિક મહાસાગરના ટાપુઓ, સુમાત્રા, ગ્વા, સિઆમ, બ્રહ્મદેશ, લંકા તથા ખેતાન, સમરકંદ, ઈરાન, અરબસ્તાન ને રોમની પાઠશાલી સાથે સંબંધ ધરાવતા.

જ્ઞાતિ—ઐહ ને જૈન મતો જ્ઞાતિની વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપતા પણ જ્ઞાતિબંધનો વધારે દૃઢ થતાં જતાં હતાં. છતાં ગુપ્ત રાજાઓના વખતમાં જ્ઞાતિવ્યવહાર શિથિલ હતો ને વર્ણોત્તરૈલઓ સારી સંખ્યામાં થતાં. ચાર આશ્રમોની સંસ્થા ને વખતે પણ ચાલુ હતી. પેટાજ્ઞાતિઓ પાછળથી ઉત્પન્ન થવા પામી.

પ્રકરણ ૧૦મું

મહારાજા હર્ષવર્ધન

જન્મ, કુળ અને ગાદી—હર્ષના વડવાઓ થાણેશ્વરના મુખ્ય અધિકારીઓ હતા. તેઓ ધર્મે સૂર્યના ઉપાસકો હતા ને મહારાજાઓ કહેવાતા. એવો એક અમલદાર ગુપ્ત રાજકન્યા પરણ્યો એટલે કુટુંબની વગ ઘણી વધી પડી. હર્ષનો બાપ પ્રભાકરવર્ધન આ ગુપ્ત રાજકન્યાનો પુત્ર થાય. પ્રભાકરવર્ધને દ્વિજોને હરાવ્યા ને માળવા ને ગુજરાત તથા સિંધ ને સુરાષ્ટ્રના રાજાઓને પણ દબાવ્યામાં રાખ્યા તેથી તેને “મહારાજાધિરાજ” ને “પરમ ભદ્રારક” તું માન આપવામાં આવ્યું. પ્રભાકરને એ પુત્ર ને એક કન્યા થયાં; રાજ્યવર્ધન, હર્ષ અને રાજ્યશ્રી કુંવરી. રાજ્યશ્રીને કનોજના રાજા સાથે પરણાવી હતી. નાનપણથી રાજકુમારોને યુદ્ધ ને કારભારનો અનુભવ આપવામાં આવ્યો. એકવાર રાજ્યવર્ધન ને હર્ષ બંને દૂણુ લોકો સામે લડવા ગયા હતા ત્યારે પિતા

પ્રભાકરવર્ધન મરી ગયો. તેથી રાજ્યવર્ધન ગાદીએ આવ્યો. એ વખતે કનોજના રાજા રાજ્યશ્રીના વરને માળવાના રાજાએ મારી નાંખ્યો ને રાજ્યશ્રીને કનોજ મુકામે કેદ કરી. તેથી રાજ્યવર્ધન અનેવીનું વેર લેવા દુસ્મન સામે ગયો પણ અંગાણાના રાજાએ તેને છેતરી મારી નાંખાવ્યો. પરિણામે થાણેશ્વરના અમીરાએ શ્રી હર્ષને સોળ વર્ષની ઉંમરે પોતાનો રાજા બનાવ્યો.*

હર્ષનો દિગ્વિજય—હર્ષ ઇ. સ. ૬૦૪ માં ગાદીએ આવ્યો. ગાદીએ આવતાં વાર જ તેણે અંગાણાના રાજાના શત્રુ આસામના રાજા સાથે મિત્રતા કરી ને પછી અંગાણાના રાજાને હરાવ્યો. અંગાણાના રાજા શશાંકે ખંડણી આપવા કમુલ કર્યું. પછી હર્ષે વિધવા બહેન રાજ્યશ્રીને માળવાના રાજાથી બચાવી ને કનોજ પાછી આણી. હર્ષે હવે કનોજમાં પોતાની રાજધાની કરાવી. તેણે નેપાળ ઉપર વિજય મેળવ્યો, પોતાનો શક પ્રવર્ત્યો ને દખ્ખણ ઉપર સવારી કરી; પણ ચાલુક્ય રાજા પુલકેશીએ તેને પાછો હકાવ્યો. આનંદ-પુર (વડનગર), કચ્છ ને સુરાષ્ટ્રને હર્ષે જિતી લીધાં. તેણે વલ્લભીપુરના રાજાને હરાવ્યો ને તેને પોતાની કન્યા પરણાવી. હર્ષે છેલ્લી સવારી કલિંગ ઉપર કરી હતી. હર્ષે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો ને ચીનના રાજા પાસે પ્રતિનિધિ મોકલ્યો.

હર્ષનું મરણ ઇ. સ. ૬૪૭—એકવાર કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ હર્ષનું ખુન કરવા તૈયારી કરી પણ તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ. હર્ષ ઇ. સ. ૬૪૭ માં મરી ગયો.

હર્ષનું રાજ્ય—શ્રી હર્ષવર્ધનના સામ્રાજ્યના ખાલસા અને માંડલિક દેશોમાં આસામ, અંગાણા, બિહાર, નેપાળ, માળવા, ગુજરાત, કાઠિઆવાડ, અયોધ્યા, રોહિલખંડ, દિલ્હી, આગ્રા ને સરહિદના પ્રદેશો આવી જાય છે. પંજાબ ને કાશ્મીરનાં રાજ્યો તેને ખંડણી ભરતાં.

હર્ષ રાજાનું ચારિત્ર—હર્ષવર્ધન વૈશ્ય હતો. તે આર્યશાસ્ત્રોનાં વચન પ્રમાણે રાજ્ય કરતો. તે બ્રહ્મચર્ય પાળતો ને માંસ ને મદિરા

હર્ષરાજાના બાપની વગ મઠે જૂની આવૃત્તિના આ પ્રકરણનું પરિરિષ્ટ બેબું.

પ્રયાગ પાસે કરેલા જંગી સમારંભ વખતે તેણે પ્રથમ યુદ્ધની, પછી શિવ ને પછી સૂર્યની પૂજા કરી હતી ને બૌદ્ધ, શૈવો, સૂર્યના ઉપાસકો, બ્રાહ્મણો, જૈનો ને બધા પંથોનાં માણસોને ઘન આપ્યાં હતાં. તે વખતે રાજ્યનો ખજાનો તેણે ઘનમાં આપી દીધો. દર ચાર વર્ષે રાજા આ પ્રમાણે રાજ્યનો ખજાનો ખાલી કરતો. તેણે ધર્મશાળાઓ, સંધારામો, સ્તૂપો ને દવાખાનાંઓ તૈયાર કરાવ્યાં. ધર્મની ચર્ચા કરવા તે મોટી સભાઓ ભરતો ને એ વખતે તેની બહેન રાજ્યશ્રી પણ ચર્ચામાં ભાગ લેતી. ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તે રાજપુત શિલાદિત્યના નામથી ઓળખાતો ને તે વેળા તે મહાદેવનો ઉપાસક હતો. તે પોતાનો સમય કદિ ગુમાવતો નહિ ને રાજ્યનું હિત હમેશાં લક્ષમાં રાખતો.

હર્ષનું લશ્કર—શ્રી હર્ષ રાજા પાસે ૬૦,૦૦૦ હાથીઓ, ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસવાર ને ૧૦૦,૦૦૦ પાયદળ લશ્કર હતું. તે વખતે લોકો પ્રાચીન આર્ય રીત પ્રમાણે લડતા; પણ હર્ષના વખતમાં રથનો ઝાઝો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નહિ.

હર્ષ કવિ—શ્રી હર્ષ એક આદર્શ રાજા હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે એક લેખક ને કવિ પણ હતો. તેણે નાગાનંદ, પ્રિયદર્શિકા ને રતનાવલી નામે સંસ્કૃત નાટકો લખ્યાં છે.

મહાકવિ બાણ—હર્ષ માત્ર લેખક નહોતો. તે લેખકોનો આશ્રયદાતા પણ હતો. કાલિદાસ ને હર્ષચરિતનો કર્તા મહાકવિ બાણભટ્ટ, મયૂર ને ચીની મુસાફર હ્યુએનસાંગ તેનાં દરબારનાં મુખ્ય રત્નો હતા.

પ્રકરણ ૧૧મું

હર્ષના વખતનું હિંદ

સામાજિક સ્થિતિ—હર્ષના વખતની આપણા દેશની પરિસ્થિતિ આપણને ચીની મુસાફર હ્યુએનસાંગના પ્રવાસના અનુભવ ઉપરથી સારી

રીતે મળી શકે છે. જે કે હવે પોતે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો તોપણ વલ્લભીપુર, બંગાળા, આસામ, દખ્ખણ ને માળવાના રાજ્યો આજ્ઞા ધર્મ પાળતા. દખ્ખણમાં જૈન ધર્મનું ને બીજા આજ્ઞા ધર્મનું જોર વધતું જતું હતું. બૌદ્ધ ધર્મમાં ગુદા ગુદા વાડાઓ થઈ ગયા હતા. આખો દેશ મૂર્તિપૂજક હતો. મહેશ્વર, અગ્નિ અને ચંડિકાના ઉપાસકો તે વખતે ઘણા હતા. જ્ઞાતિ-બંધનો વધારે ને વધારે દૃઢ થતાં જતાં હતાં. આજ્ઞાઓ પણ વેપાર કરતા. વૈશ્યો રાજ્યો થઈ શકતા; હર્ષ પોતે વૈશ્ય હતો. શૂદ્રો પણ ખેતી કરતા. જ્ઞાતિઓ પ્રાંતવાર બંધાઈ નહોતી. લોકોમાં શિક્ષણનો પ્રચાર સારો હતો. આખા દેશમાં સ્થપાએલા સંધારાઓમાં લાખો બૌદ્ધ ને જૈન શ્રમણો ને વિદ્યાર્થીઓ વેદાંગ, ગણિત, વૈદક, યોગ, તર્ક, ને ધર્મ શીખતા. કાશી, નાલંદા ને વલ્લભી-પુરનાં વિદ્યાપીઠોમાં હજારો શિષ્યો ગુરુપાસે વિદ્યા શીખવા જતા ને પરરાજ્યના પંડિતો પણ ત્યાં જઈ બૌદ્ધ, જૈન ને છ દર્શનોનો અભ્યાસ કરતા. આ વિદ્યાપીઠોના નિમાર માટે સંકેદો ગામડાંઓનું કૃપા તેમને આપવામાં આવતું. વિદ્યાપીઠોના કુલપતિઓને રાજ્યો ઠેરઠું માન આપાતું. વિદ્યાપીઠોમાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓને આકરા નિયમો પાળવા પડતા. દરેક ગૃહસ્થ પોતાનાં આજ્ઞાને વ્યાકરણ, વૈદક, દ્વિસુત્રી, જ્યોતિષ, તર્ક ને શિષ્ય કે એવું વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપતો. રાજ્યો, અમીરો ને ધનાઢ્ય ગૃહસ્થો સંન્યાસી કે ભિક્ષુ બનતાં શરમાના નહિ. સ્ત્રીઓ સારી રીતે કેળવાએલી હતી. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ને ભિખ્ખુણીઓ અને જૈન સાધુસાધ્વીઓ આ આગનમાં સારી સેવા કરતાં. તે વખતે સ્ત્રીઓ ઓઝડમાં રહેતી નહોતી. ઉચ્ચ વર્ણો વિધવાપુનલ્લસ ન કરતા. સતીનો રીવાજ એ વખતે હતો. આજ્ઞાઓ બહુ નહોતાં. અનુલોમ લક્ષ એટલે ઉચ્ચ વર્ણના પુરુષનું નીચ વર્ણની સ્ત્રી સાથે લક્ષ થઈ શકતું. પ્રતિલોમ લક્ષો થઈ શકતાં નહિ. આજ્ઞાઓ પણ સમુદ્રવાટે દેશાંતર જતા. તે વખતે હલકા લોકોને સમાજની બહાર ગણવામાં આવતા. કુનાજ, મધુરા, કાશી, ઉજ્જન, કાંચી, બાદામી, ભરૂચ, વલ્લભીપુર, એ મોટાં શહેરો હતાં. હિંદના આજ્ઞાઓ ચારિત્રી ને પંડિતનાથી સ્વદેશમાં ને પરદેશમાં ઘણા પ્રસિદ્ધ હતા. ખોશાકમાં લોકો ઘણા સાદા હતા પણ ઘરેણાંના તેઓ ઘણા શોખીન હતા.

એક જ કુટુંબનાં માણસો જુદા જુદા ધર્મો પાળી શકતાં. મધ્યાન ને માંસાહાર બહુ ઓછાં જોવામાં આવતાં. લોકો રાજભક્ત, આર્હિસક તથા મિતાહારી હોવા છતાં લડાયક હોવાથી યુરોપનાં રાજ્યો જે દૂર લોકો સામે બચાવ ન કરી શક્યાં તેજ દૂર લોકો સામે તેઓ ફત્તેહથી લડી શક્યા ને તેમને દેશમાં કુલ સત્તા સ્થાપતાં અટકાવી શક્યા. રાજ ધર્મ પ્રમાણે ચાલતો તેથી રાજ્ય સારી વ્યવસ્થામાં રહેતું.

રાજ્યકારભાર—રાજ્ય દેશ કે મંડળના નામથી ઓળખાતું. દરેક વિભાગના ભાગોને “વિષયો” કહેવામાં આવતા. દરેક વિષયમાં આમ્યનો વહિવટ જુદો રહેતો. જમીન, પશુઓ, ચામડું, મીઠું, એ બાબતો ઉપર કર લેવાતા. વેડનો ચાલ એ વખતે હતો, પણ ધણાં ધનામી ગામડાંઓને કરોથી ને વેડથી મારી આપવામાં આવતી. સારી સ્થિતિવાળાં ગામડાંઓ સદાવ્રતો જળાશયો, સભાગૃહો ને ધર્મશાળાઓ નિભાવતાં. એ સિવાય એક સારા રાજ્યને જોઈતાં બધાં ખાતાંઓ ને તે માટેના યોગ્ય અમલદારો ને વખતે પણ જોવામાં આવે છે. અમલદારો પગાર ને જમીનો ઉપર નભતા.

ચીની મુસાફર હ્યુએનસાંગનો પ્રવાસ, ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૫—આ વખતે ચીનથી અનેક મુસાફરો ગોખીના રણમાં થઈને ખેતાન ને ઑક્સસવાટે કાશ્મીર થઈને ગૌતમ બુદ્ધ અને બૌદ્ધ સાહિત્યની જન્મભૂમિ હિંદુસ્તાનમાં અવારનવાર આવજન કરતા. એવા ભિક્ષુઓમાં હ્યુએનસાંગ નામે એક ચીની બૌદ્ધ ભિક્ષુ બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ ગ્રંથો લેવા અને બૌદ્ધ પંડિતો પાસેથી ધર્મમંત્ર શીખવાના કુતૂહલથી પ્રેરાઈ ૨૯ વર્ષની ઉંમરે હિંદ આવ્યો. તે આપણા દેશમાં સોળ વર્ષ સૂઝી જુદે જુદે સ્થળે ફર્યો ને તેણે નાલન્દામાં રહી અભ્યાસ કર્યો. કામરૂપ દેશનો રાજા ને રાજા હર્ષવર્ધન તેના મિત્રો બન્યા ને હર્ષદેવ બૌદ્ધ મતના મહાયાન પંથનો પક્ષપાતી થયો. બંને રાજાઓએ તેને અમૂલ્ય બક્ષીસો આપવા માંડી પણ મુસાફર બૌદ્ધ ભિક્ષુએ ઉપકાર સાથે તે સ્વીકારવા ના પાડી. તે ખેતાની સાથે માત્ર બુદ્ધ ભગવાનનાં હાડકાંઓના કેટલાક અવશેષો, તેની કેટલીક પ્રતિમાઓ ને અમૂલ્ય ગ્રંથો

ચીન લેતો ગયો. હિંદુસ્તાન મુસલમાનોના હાથમાં ગયું અને જૈદ્દમત દેશમાંથી નાશ પામ્યો એટલે આવા મુસાફરો દૂર દેશથી આપણે ત્યાં ભણવા આવતા બંધ થઈ ગયા.

હર્ષનાં વખતનાં રાજ્યો—ચીની મુસાફર હ્યુએનસાંગના પ્રવાસના વર્ણન ઉપરથી આપણે તે વખતનાં કેટલાંક રાજ્યોનું વર્ણન કરી શકીએ છીએ. (૧) કામ્બુલ. તેનો રાજા જૈદ્દધર્મી હતો. (૨) ઉધાન અથવા સુવાસ્તુ. હાલનું સ્થાન. તેનો રાજા પણ જૈદ્દ હતો. (૩) કાશ્મીર. ત્યાં જૈદ્દો જોરમાં હતા. (૪) તાક રાજ્યો. તેમનું રાજ્ય મુલતાન પાસે હતું. પાછળથી તેઓ મુસલમાન થઈ ગયા. (૫) સિંધ. તેનો રાજા જૈદ્દ હતો. (૬) વલ્લીપુર. તેના રાજાઓ શિવમાર્ગી હતા. હર્ષનો જમાઈ એ વખતે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો. અહીં જોનો ને જૈદ્દોનું બળ પણ સાફ હતું. (૭) ભીનમાળ અથવા શ્રીમાળનું ગુર્જર રાજ્ય (જોધપુર પાસે). તેનો રાજા જૈદ્દ હતો. (૮) ગુર્જર રાજ્ય, ભરૂચ પાસે. તેનો રાજા સૂર્યનો ઉપાસક હતો. (૯) પશ્ચિમ માળવાનું જૈદ્દ રાજ્ય. (૧૦) પૂર્વ માળવા અથવા કિન્નરનું બ્રાહ્મણ રાજ્ય. (૧૧-૧૨) જ્વાલીચ્ચર ને બુંદેલખંડનાં બ્રાહ્મણ રાજ્યો. (૧૩) મગધનું જૈદ્દ રાજ્ય. (૧૪) બંગાળનું બ્રાહ્મણ રાજ્ય. (૧૫) આસામનું બ્રાહ્મણ રાજ્ય. તે સિવાય હિમાલયની તળેટીમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો હતાં.

દખ્ખણમાં પુલકેશી મહારાષ્ટ્રનો ચક્રવર્તી રાજા હતો ને પશ્ચિમ રાજાઓ કાંચીમાં ને પાંડ્ય રાજાઓ મથુરામાં, એ બધા પુલકેશીના ખંડિયા હતા.

હર્ષવર્ધન છેલ્લો આર્ય ચક્રવર્તી રાજા—હર્ષવર્ધન આર્ય રાજાઓમાં છેલ્લો ચક્રવર્તી થઈ ગયો. તેના મરણ પછી ઉત્તર હિંદમાં પાછાં નાનાં નાનાં રાજ્યો થઈ ગયાં. સિંધદેશ અરબોના હાથમાં ગયો. નવમા સદી પછી ખાખિરઘાટ વાટે મુસલમાનો હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરવા લાગ્યા; હર્ષ જોયો કોઈ પ્રતાપી ચક્રવર્તી થયો નહિ; પરિણામે ધીમે ધીમે દેશનો દરેક ભાગ મુસલમાનોના હાથમાં ચાલ્યો ગયો. આગળની ચઢાઈઓ કરનાર લોકો,

યવનો ને હણે, હિંદુ સમાજમાં ભળી ગયા હતા પણ આ નવા સૌકો મુસલમાની ધર્મનો પ્રચાર કરવા આવતા હોવાથી દેશના ઇતિહાસે જુદું સ્વરૂપ લીધું.

નવો જમાનો.—હર્ષ રાજ પછીનો જમાનો આપણા ઇતિહાસમાં તદ્દન જુદો પડી ગય છે. ધર્મ, સાહિત્ય, કળા, રાજનીતિ, પહેરવેશ, એ દરેક આખતમાં હર્ષનો સમય સંક્રાંતિનો સમય કહી શકાય. તેના પછી નાનાં નાનાં રજપુત રાજ્યો થયાં ને તે રાજ્યો ઉપર મુસલમાનોએ હુમલા કરવા માંડ્યા એટલે છસો વર્ષમાં આર્ય રાજ્યો નાશ પામ્યાં.

પ્રકરણ ૧૨મું

દખખણ

પ્રાચીન ઇતિહાસ.—અત્યાર સુધી આપણે દખખણનો ઇતિહાસ જરા પણ જોયો નથી. મુખ્ય કારણ તો એ છે કે તે ઇતિહાસ માટે સાધનો ઘણાં ઓછાં છે. પહેલાં માળવાની દક્ષિણે મોટું જંગલ હતું. બરાડમાં આર્યોએ પોતાનું પ્રથમ સંસ્થાન વસાવ્યું; ત્યાર પછી ધીમે ધીમે તેઓ આગળ વધવા લાગ્યા. ગોદાવરી નદી આગળ શ્રી રામચંદ્રજીના વખતનું “જનસ્થાન” નામનું આર્ય સંસ્થાન રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. મહાભારતમાં પણ દખખણનું કેટલુંક વર્ણન આવે છે. ચંદ્રગુપ્તના ને અશોકના વખતમાં રાષ્ટ્રકૂટ તથા ચોલ, પાંડ્ય, કેરલ ને પૈકનિકોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. મૌર્ય પછી શાતવાહનોએ દખખણના મુખ્ય પ્રદેશ ઉપર મુખ્ય સત્તા ભોગવી. પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં તેમની રાજધાની હતી ને પૈકણ પંડિતોનું ધામ હતું. પલ્લવો ને કદંબો કાંચી અને કોંકણમાં પ્રબળ હતા. અશોકના શિલાલેખોમાં જે રાષ્ટ્રિકોનું વર્ણન આવે છે તે પાછળથી મહારાષ્ટ્રિકો કે મરાઠાઓ તરીકે ઓળખાયા ને તેમના દેશનું નામ મહારાષ્ટ્ર પડ્યું. તેમના રાજ્યો આર્ય હતા પણ ધીમે ધીમે તેઓ દ્રાવિડ વતનીઓ સાથે ભળી ગયા તેથી તેમની રહેણીકરણીમાં પણ તેવા ફેરફારો થઈ ગયા. તેમને લઈને દખખણની દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ આર્ય થઈ, ઈ. મુસલમાનોના કાળમાં આ દ્રાવિડ આર્યોએ સંસ્કૃતિનું ઘણું સાદું રક્ષણ કર્યું. ઘણા દખખણીઓ બૌદ્ધ ને જૈન ધર્મ પાળતા.

ચાલુક્યો—ઈ. સ. ના છઠ્ઠા સદ્દશમાં ચાલુક્યો દક્ષિણમાં સત્તા પર આવ્યા. તેમણે કાનડા, કોંકણ, કાંચી ને જયલપુરનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો.

બીજો પુલકેશિન—ચાલુક્ય રાજા બીજા પુલકેશીએ હર્ષ રાજાને હરાવ્યો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. તે આખા દખ્ખણના ચક્રવર્તી રાજા હતો અને ૯૯,૦૦૦ ગામડાંઓનો ધણી હતો. તેણે માળવા, લાટ ને ગુજરાત દેશના રાજાઓને હરાવ્યા. ચીની મુસાફર હ્યુએનસાંગ તેના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે ગોદાવરી ને કૃષ્ણા વચ્ચે ને ગુજરાતમાં નવસારી મુકામે ચાલુક્ય વંશો સ્થાપ્યા. ઇશિનના શાહ બીજા ખુશરૂએ તેના દરબારમાં એલચીઓ મોકલ્યા હતા. આ બનાવ અનંતાની પહેલી ગુફામાં ચિત્રરૂપે બતાવવામાં આવ્યો છે. ચાલુક્ય રાજાઓમાં કેટલાક જૈન ધર્મના પક્ષપાતીઓ થઈ ગયા. તેઓ શક સંવત્સર પ્રમાણે વર્ષો ગણતા ને બાદામીમાં તેમની રાજધાની હતી. અનંતા ને નાસીક મુકામે ચિત્રો તથા ગુફાઓ ને દેવાલયો કરી તેઓ પોતાની કીર્તિ અમર કરી ગયા છે.

પદ્મવો—કાંચીના પદ્મવ વંશના રાજાઓ પણ આ વખતે ધાણું બળ ધરાવતા હતા. તેઓ શિવના ખાસ ઉપાસક હતા ને ઇ. સ. ૭૫૦ માં એક ચાલુક્ય રાજાએ છેલ્લા પદ્મવ રાજાને હરાવી તેનો દેશ જિતી લીધો. દખ્ખણના સામ્રાજ્ય માટે ચાલુક્યો ને પદ્મવો હમેશાં લડતા. પદ્મવ રાજાઓએ કાંચી મુકામે મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં છે. તેઓ વિદ્વાનો હતા ને પંડિતોને આશ્રય આપતા.

ઝોરિસ્સાનો કેસરી વંશ—ઝોરિસ્સાના લોકો અશોક પછી બૌદ્ધધર્મી થયા. કેટલાક યવન રાજાઓ પણ ત્યાં રાજ્ય કરી ગયા છે. ઝોરિસ્સાના કેસરી રાજાઓએ પુરી, કટક ને ભુવનેશ્વર મુકામે મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં ને મહાનદી ઉપર સુંદર પુલ તૈયાર કરાવ્યો. દેડ બારમા સૈકા સુધી આ કેસરી રાજાઓએ ઝોરિસ્સામાં સત્તા બોગવી હતી.

યવનો—આંધ્રદેશમાં કેલકિલ યવનોએ ઇ. સ. ૫૭૫થી ૯૦૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેઓ બૌદ્ધ ને જૈન હતા.

વિભાગ ૩જો

રજપુતો ને મુસલમાનો

ઈ. સ. ૬૪૭—૧૨૦૬

પ્રકરણ ૧જું

નવો યુગ

હર્ષ પછીના કાળનાં મુખ્ય લક્ષણો—હિંદના છેલ્લા આર્ય ચક્રવર્તી
ગુપ્ત હર્ષના પછીના આપણા બસો વર્ષોના ઇતિહાસનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે
પ્રમાણે મૂકી શકાય:—

(૧) આ વખતમાં કનોજ સામ્રાજ્યનું મુખ્ય નગર ગણાતું હતું.

(૨) ઐદ્ધ ધર્મનું બળ ઓછું થવા લાગ્યું. જૈન ધર્મનું બળ દખ્ખણમાં
વધારે હતું પણ ઉત્તર હિંદમાં મગધ સિવાય બીજે સ્થળે શેવો, વૈષ્ણવો ને
વૈદિકા જોરપર આવતા હતા. પૂર્વમીમાંસકો યજ્ઞકાંડ વગેરેનો આશ્રય લઈ
ઐદ્ધને ને જૈનોને નબળા પાડવા લાગ્યા. પણ ઐદ્ધનો ને જૈનોનો અહિંસાવાદ
આર્યધર્મની નસેનસમાં હવે ફેલાઈ ગયો હતો તેથી વૈષ્ણવોએ ને શેવોએ
તેને પણ પોતાના પંથમાં દાખલ કર્યો ને તે ધર્મોના કેટલાક આચાર-વિચારોને
ગ્રાહણોએ પોતાના જીવના પંથમાં લેળવ્યા. ઉપરાંત બુદ્ધ તથા મહાવીર, વગેરે
તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓનું પૂજન આખા હિંદમાં થતું હતું. તેથી મૂર્તિપૂજન
તથા ભક્તિધર્મ પણ હવે આ નવા માર્ગમાં લેળવી દેવામાં આવ્યાં. આવી
રીતે ધીમે ધીમે હાલના હિંદુ ધર્મનો ઉદય તે કાળમાં થયો.

(૩) સિંધમાં અરબો પેશ ત્યારથી હિંદુઓ મુસલમાનો સાથે સમાગમમાં
આવ્યા. પરિણામે હિંદની પશ્ચિમ દિશા ઉપર નવાં વાદળો ઘેરાવા લાગ્યાં.
હિંદુ સંસ્કૃતિનો અરબોએ લાભ લીધો ને ઘણા ગ્રાહણ પાડીને અગ્રહ,

વગેરે સ્થળે ગયા. તેથી અરબો હિંદુઓ ખાસેથી ગણિત, ખગોળ, યોગ અને વૈદક શીખ્યા ને તે જ્ઞાન તેમણે યુરોપમાં ફેલાવ્યું.

“પુરાણોનો સમય” —આ સમયને કેટલાએકો “પુરાણોનો સમય” કહે છે; હવે પુરાણોનું સાહિત્ય તો ઘણું પ્રાચીન છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. મુખ્યત્વે રજપુતોના વખતમાં તે સાહિત્ય અત્યારના રૂપમાં મુકાયું. પ્રાચીન આર્યો પુરાણોને ઇતિહાસ સમજતા ને તેમાં રાજગ્યોની ને ઋષિઓની વંશાવળીઓ આપવામાં આવતી. બ્રાહ્મણોના સામાન્ય સંસ્કારો, શિવ કે વિષ્ણુની પૂજા સંબંધી માહિતી, આશ્રમોના ને જાતિના નિયમો, શ્રાદ્ધ, વ્રત, સાંખ્ય કે યોગશાસ્ત્રની માહિતી, એવું કાંઈક કાંઈક અત્યારનાં પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે. કેટલાંક પુરાણોમાં નંદ, મૈથિ, આંધ્ર ને શુભ રાજગ્યોની વંશાવળીઓ આપવામાં આવી છે. વેદોનો ને વેદાંગનો અભ્યાસ કરવાનો જેમને અધિકાર નથી તેઓ પુરાણોદ્ધારા ધર્મ વાંચી ને સમજી શકે છે ને અત્યારે તો હિંદુ સમાજના મોટા ભાગમાં પુરાણોનું વાચન સ્ત્રીઓને ને અબણ ભાગને ખાસ લાભવાળું ગણાય છે. પુરાણોમાં અતિશયોક્તિવાળાં વર્ણનો ખૂબ કરવામાં આવ્યાં છે પણ તેમના વાચનની સમાજ ઉપર જે જખરી અસર થઈ છે તે જોતાં આ અતિશયોક્તિ ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ નહિ. ખરી રીતે “પુરાણોનો સમય” એવો આપણા ઇતિહાસનો વિભાગ હોઈ શકે નહિ.

પ્રકરણ ૨જું

ઈસ્લામની સ્થાપના: હઝરત મહમ્મદ પયગંબર

હિંદના મુસલમાનો—ત્યારે હર્ષવર્ધન મહારાજા ઉત્તર હિંદમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામી ધર્મની ઉત્પત્તિ થઈ અને થોડાં વર્ષમાં તે ધર્મના અનુયાયીઓએ મોટાં મોટાં રાજ્યોને જિતી લીધાં. ઈસ્લામની ઉત્પત્તિની ટૂંકી નોંધ નીચે આપી છે.

હઝરત મહમ્મદ પયગંબર—અરબસ્તાનનો મોટો ભાગ ઉજ્જડ ને વેરાન છે. સાતમા સદીમાં તે દેશના વતનીઓનો મોટો ભાગ બહુ સંસ્કાર

વાળો નહોતો; માત્ર કિનારા ઉપરના ચમન જેવા પ્રદેશો ફળદ્રુપ હોવાથી ત્યાંના લોકો સંસ્કારવાળા હતા. એ વખતના અરબો મૂર્તિપૂજકો હતા. એ વેળા આખા જગતની પ્રજાઓ મૂર્તિપૂજક હતી એમ કહીએ તો ચાલે. હવે જે અરબો વેપાર કરતા તેઓ યાહુદીઓ ને ખ્રિસ્તીઓના સમાગમમાં આવ્યા હતા. નહિતર તેઓને બહારના જગતનું કશું જ્ઞાન નહોતું. આવા અરબ દેશના મક્કા શહેરમાં ઇ. સ. ૫૭૦ના ઑગસ્ટની ૨૯ મી તારીખે ખાનદાન કોરેઈશ કુટુંબમાં મહમ્મદ પયગંબરનો જન્મ થયો. પયગંબરના જન્મ અગાઉ તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો ને તેઓ છ વર્ષના થયા ત્યારે માતા પણ ગુજરી ગયાં. તેથી એ ત્રણ વર્ષો સૂધી હજરત મહમ્મદ દાદા પાસે રહ્યા પણ તેના મરણ પછી કાકા અમુતાલીબ સાથે રહી તેમણે વેપારમાં ધ્યાન લગાડ્યું. નાનપણથી જ હજરતને ઈશ્વર ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ અબ્બાણ પણ પ્રામાણિક, સાચાબોલા ને નિડર હોવાથી લોકોમાં તેમની ખ્યાતિ વધવા લાગી. થોડાક વખત સૂધી તો તેઓ ખદીગ્જાની નામની એક તવંગર બાઈ પાસે રહ્યા અને પછી તેની સાથે તેઓ પરણ્યા. તેમને હવે એવી પ્રેરણા થઈ કે તેમણે મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ નવો પંથ લોકોમાં ફેલાવવો. મદિનાના ઘણા લોકોએ તેમનો નવો પંથ સ્વીકાર્યો. પરિણામે મક્કાના અરબોએ તેમને તેર વર્ષ સૂધી ખુશ સતાવ્યા. એ કારણથી મદિનાના મુસલમાનોએ પયગંબરને પોતાની પાસે આવવા કહેવરાવ્યું. હજરત મદિના ગયા. પરિણામે મક્કાના અરબો ને મદિનાના અરબો વચ્ચે લડાઈઓ થઈ. પણ ન્યારે મક્કવાળાઓ હારી ચાકી ગયા ત્યારે મદિનાના મુસલમાનોએ તે શહેર લઈ લીધું. પયગંબર મક્કાથી મદિના ગયા તેને મુસલમાનો “હિજરત” કહે છે અને તેમનો સંવત્ “હિજરી” તે વખતથી શરૂ થાય છે. હજરત મહમ્મદ પોતે ઇ. સ. ૬૩૨માં ગુજરી ગયા.

ઈસ્લામ—ઈશ્વર એક જ છે; દેવદેવીઓની પૂજા માત્ર બહેમ છે. હજરત મહમ્મદ તે ઈશ્વરના છેલ્લા પયગંબર છે; મૂર્તિપૂજા ખોટી છે; સ્વર્ગ બંદગીથી ને દાનથી મળે છે; એ ઈસ્લામનાં મુખ્ય સૂત્રો છે. મુસલમાનોમાં શાંતિભેદ બિલકુલ નથી. સુલતાન ને દરવેશ બંને એક જ ભરજીમાં ખુદાની.

બંધગી કરી શકે છે. “કુરાન” તે તેમનું પવિત્ર પુસ્તક છે. મુસલમાનોની માન્યતા પ્રમાણે તે ખુદાએ જ હઝરતને સંદેશરૂપે કહેલું. મુસલમાનો જ યુદ્ધ કરે તેને જોહાદ કહેવામાં આવે છે ને તે યુદ્ધમાં મરનાર-શહીદ-સ્વર્ગે જાય છે એમ માનવામાં આવે છે.

મુસલમાનો—આરબોએ પોતાના દેશમાં મુર્તિનું ખંડન કર્યું અને પછી ઍસિરિયા, પેલેસ્ટાઈન, ઇરાન, મિસર ને સ્પેઈનના દેશો તેમણે ટૂંક સુદ્ધમાં જીતી લીધા. ત્યાંના ધણા લોકો મુસલમાન થયા. ઇરાનના કેટલાક પારસીઓ નવાં ધર્મ ન સ્વીકારતાં હિંદુસ્તાનમાં સંગળ, ઉદવાડા ને નવસારી આવી વસ્યા. ત્યાં હિંદુ રાજાઓએ તેમને સત્કાર આપ્યો. મુસલમાનો યૂરોપ ને એશિયાની સંસ્કૃતિઓથી પરિચિત થયા. સ્પેઈનના મુસ્લીમ રાજ્યતાઓએ કળા ને સાહિત્યને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું. અરબોએ ગ્રીક પંડિતોનાં પુસ્તકોનો અરબીમાં અનુવાદ કર્યો ને તે જ અનુવાદ દ્વારા યૂરોપના પંડિતો પહેલાં પોતાની જુની સંસ્કૃતિ સમજતા થયા. યૂરોપમાં જ્યારે અજ્ઞાનનો અંધકાર છવાઈ રહ્યા હતા ત્યારે મુસલમાનો ધણા આગળ વધેલા હતા. વળી મધ્ય-એશિયાના તુર્કો ને અફઘાનિસ્તાનના લોકો પણ મુસલમાન થઈ ગયા. આવી રીતે ટૂંકી સુદ્ધમાં મુસલમાનો હિંદના દરવાજા આગળ ખડા થઈ રહ્યા. તેમના આપણા દેશ ઉપરના હુમલાઓ આપણે હવે પછી જોઈશું.

મુન્નીઓ ને શિયાઓ—પયગંબરના મરણ પછી થોડી સુદ્ધે મુસલમાનોમાં બે મોટા વિભાગો પડ્યા. (૧) મુન્ની (૨) શિયા. આપણા દેશના મુસલમાનો મુખ્યત્વે મુન્નીઓ છે.

પ્રકરણ ૩જું

હર્ષ પછીનાં કેટલાંક રાજ્યો, ઈ. સ. ૬૪૭-૮૦૦.

ઈસ્લામની સ્થાપના થઈ તે આપણે ઉપર જોયું. હવે આપણે આપણો તે વખતનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

હર્ષ પછી હિંદુસ્તાનમાં નાના મોટા રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયા, એ વિષેનો કેટલોક અગત્યનો ઇતિહાસ નીચે આપ્યો છે.

(૧) સિંધ—હર્ષના મૃત્યુ પછી સિંધ દેશના ઐહલ લોકો થોડોક વખત જ સ્વતંત્ર રહી શક્યા. સિંધમાં ઐહલ રાજાનો નાશ કરનાર ચચ નામનો બ્રાહ્મણ પ્રધાન હતો. એક વાર લંકાથી એક અરબી વહાણની મીલકત દેવલબંદરના ચાંચીઆઓએ હુડી લીધી તેની ફરીઆદ સિંધના બ્રાહ્મણ રાજાએ યોગ્ય રીતે સાંભળી નહિ, તેથી ખલીફાએ પોતાના જમાઈ મહમ્મદ કાસિમે સિંધ જિતવા મોકલ્યો. લડાઈ વખતે સિંધના રાજા દાવીરના માણસો એવજા નીવડ્યા ને રાજા પોતે લંડતાં માર્યો ગયો. જે લોકોએ ઇસ્લામ ધર્મ ન સ્વીકાર્યો તેમની પાસેથી ઝઝીયા વસુલ કરવાનો હુકમ થયો. તે દેશના ઐહલ વિહારોનો ને બ્રાહ્મણ મહેનો નાશ કરવામાં આવ્યો. ઘણા લોકો મુસલમાન થયા ને કેટલીયે કન્યાઓ મુસલમાનોની સ્ત્રીઓ થઈ. દેશના કારબારમાં હિંદુઓને રાખવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૭૧૨માં મહમ્મદ કાસિમે દેડ મુલતાનની પેલી પાર પોતાની આણ ફેરવી. ત્રણસં વર્ષો સુધી બગદાદના ખલીફાઓએ સિંધ ઉપર રાજ્ય કર્યું. પછી ઈ. સ. ૧૦૨૫માં મહમુદ ગઝનીએ સિંધ દેશ ખાલસા કર્યો. જે કે દક્ષિણ સિંધમાં કેટલાએક નાના રજપુત રાજાઓએ મુસલમાનો વિરુદ્ધ બંડ કરી થોડોક વખત સ્વતંત્ર રાજ્ય કર્યું હતું.

(૨) કાબુલમાં આર્યોના પરાજય—અફઘાનીસ્તાનનો પ્રદેશ પહેલેથી આર્ય હતો તે આપણે ઘણી વાર ઉપર જોઈ ગયા છીએ. મુસલમાનોએ સાતમા સૈકાની અધવચમાં હિરાત સર કર્યું. કાબુલ ઉપર હુમલાઓ કરી ત્યાંના રાજાને કાઢી મૂક્યો. ને પછી આખો દેશ સર કરી લીધો. કાબુલમાં હિંદુ રાજાઓ દેડ મહમુદ ગઝનીના વખત સુધી ટકી શક્યા. તે મુલતાનના વખતમાં તમામ અફઘાન લોકો મુસલમાન થઈ ગયા. ને અત્યારે જુની કળાના કેટલાક અવશેષો સિવાય અફઘાનીસ્તાનમાં આર્યસંસ્કૃતિનું કોઈ નામ નિશાન રહ્યું નથી.

(૩) કાશ્મીર—કાશ્મીરનો ઇતિહાસ ગુનનાં સાધનો ઉપરથી સંસ્કૃતમાં કહ્યો છે. ઇ. સ. ૧૧૪૮માં “રાજતરંગિણી”માં લખ્યો તે પ્રમાણરૂપ ગણી શકાય. કાશ્મીરના રાજાઓ શિવ, વિષ્ણુ ને સૂર્યના ઉપાસકો હતા. એ વખતના કાશ્મીરના બ્રાહ્મણોએ વિદ્વાનો તરીકે મોદું નામ કાઢ્યું. ઇ. સ. ૧૩૩૮માં મુસલમાનોએ કાશ્મીર દેશ સર કર્યો. નવાઈની વાત એ છે કે ત્યાંના બ્રાહ્મણ પંડિતોએ કેટલું અકબરના વખત સુધી સંસ્કૃતને મુખ્ય ભાષા તરીકે ટકાવી રાખી હતી.

(૪) વલ્લભીપુરના મૈત્રક રાજાઓ—કાઠિયાવાડમાં વલ્લભીપુરના ભાવનગર જતાં ધોળા જંકશનથી થોડે છેટે વળા નામે સંસ્થાનનું તે જ નામનું રાજવાનીનું મુખ્ય ગામ છે તે વલ્લભીપુર. પ્રાચીન કાઠિયાવાડ અથવા મુરાખમાં ઇ. સ. ના પહેલા સૈકામાં શક રાજાઓનું રાજ્ય હતું ત્યારે કનકસેન નામના અયોધ્યાના એક ક્ષત્રિયે નાનો તાલુકો સર કર્યો અને પાંચમા સૈકામાં તેના વંશજોએ ગુપ્ત વંશના રાજાઓની નોકરીમાં સેનાપતિ તરીકે કામ કરી વલ્લભીપુર વસાવી ત્યાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. આ રાજાઓ મૈત્રકો કહેવાતા. તેમણે ગુપ્ત સંવત ચાલુ રાખ્યો પણ ગુપ્ત રાજ્યના નાશ પછી તેઓ સ્વતંત્ર થઈ ગયા ને પોતાને મહારાજાધિરાજ કહેવરાવવા લાગ્યા. વલ્લભીપુરના એક રાજાના વખતમાં **ભટ્ટીકાવ્ય** વલ્લભીપુરમાં પૂરું થયું. ઇ. સ. ૭૭૫ માં વલ્લભીપુરના એક વેપારીની ખટખટથી સિંધના અરબ રાજ્યકર્તાઓએ તે શહેરને તોડી નાંખ્યું ને આ રાજ્યનો અંત આણ્યો વલ્લભીપુરના રાજ્યમાં કાઠિયાવાડ ને ખેડ તથા માળવાનો થોડો ભાગ, એટલા પ્રદેશો આવતા. એ રાજ્ય ધાતું અવસ્થિત હતું ને તેના રાજાઓ વિદ્વાન ને ચારિત્રવાળા હતા તેઓ જૈન, બૌદ્ધ ને શૈવ વગેરે તમામ ધર્મોને એક સરખા ગણતા.

(૫) ભટ્ટચના ગુર્જરા—ઇ. સ. છઠ્ઠા સૈકામાં જોધપુર પાસેના ગુર્જરા વડનગર ને મધ્ય ગુજરાતમાં ઉતરી લાટ અથવા દક્ષિણ ગુજરાતમાં

કાશ્મીરના ઇતિહાસ “રાજતરંગિણી”ના લેખક કહ્યો છે આ પરાજયનું દૃઢ્યભેદક વર્ણન આપ્યું છે.

આવી ભરચમાં વસ્યા. ત્યાં લગભગ બસો વર્ષો સુધી તેમણે રાજ્ય કર્યું. તેઓ મૂળ સૂર્યના ઉપાસક હતા અને આર્ય હતા. તેમના ઉપરથી આખા પ્રાંતનું નામ “ગુજરાત” પડ્યું. ગુજરાતની તમામ પ્રજાઓ ગુર્જર નથી છતાં અભારે તેઓ ગુજરાતીઓ કહેવાય છે. ગુર્જર લોકો જયપુર-જોધપુર પાસે રહેતા તેથી તે પ્રદેશ પણ આઠમા તથા નવમા સૈકામાં “ગુજરાત” કહેવાતો.

(૬) ભીનમાળના ગુર્જરા—ગુર્જરા આર્યો હતા પણ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકા સુધી તેઓ આગળ આવ્યા નહોતા. એ વખતે દૂણુ લોકોથી ત્રાસી પંજાબથી તેઓ રજપુતસ્તાનમાં આવ્યા ને જોધપુર પાસે ભીનમાળમાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ રાજ્યના રાજાઓ વિદ્યાના ને કળાના મોટા ઉપાસકો હતા ને તેમણે સિંધના અરબો સામે સારો બચાવ કર્યો હતો. તુર્કોએ આ શહેર ૧૧મા સૈકામાં જીતી લીધું.

બ્રહ્મસિદ્ધાંત—ઇ. સ. ૬૨૮માં બ્રહ્મગુપ્તે પોતાનો “બ્રહ્મસિદ્ધાંત” નામનો ખગોળ ઉપરનો ગ્રંથ ભીનમાળના એક રાજાના વખતમાં પૂરો કર્યો એમ તેના લેખ છે. અરબોએ તેના અનુવાદ કર્યો હતો.

(૭) માળવા—પશ્ચિમ માળવા વલ્લભીપુરના હાથમાં હતો પણ આકીના ભાગમાં કેટલીકવાર દક્ષિણના રાષ્ટ્રદૂરો તો કોઈક વાર કનોજના રાજાઓ અમલ ચલાવતા.

(૮) કનોજ—કનોજમાં હર્ષના બંને પુત્રો કુટુંબીઓ અધિકાર ઉપર હતા.

ભવભૂતિ ને વાકપતિરાજ—કનોજના એક રાજાના દરબારમાં સાતમા સૈકાની આખરમાં ભવભૂતિ ને વાકપતિરાજ, એ બે મોટા વિદ્વાનો થઈ ગયા. ભવભૂતિએ “મહાવીરચરિત”માં વીર રસ ને “ઉત્તમરામચરિત”માં કરુણ રસ સુંદર રીતે જમાવ્યા છે. વાકપતિરાજે “ગૌડવધ” નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય લખ્યું છે.

ઇ. સ. ૮૧૬માં ભીનમાળના ગુર્જર રાજા નાગભટ્ટે કનોજ જીતી ત્યાં રાજધાની કરી.

પ્રકરણ ૪થું

રજપુતો ને આર્યસંસ્કૃતિનો પરાજય, ઇ.સ. ૮૦૦-૧૨૦૬.

આ સમયનાં લક્ષણો—ઉપર આપણે ઇ. સ. ૮૦૦ સુધીનો આપણા દેશનો ઇતિહાસ જોયો પણ ઇ. સ. ૮૦૦ પછી જુના ક્ષત્રિય વંશો અદ્રશ્ય થયા અને નવી રજપુત વંશાવળીઓ આપણા ઇતિહાસમાં દાખલ થઈ. આ લોકો પોતાને રજપુતો કહેવરાવવા લાગ્યા. અત્યારના ઘણા રાજ્યકર્તાઓ આ રજપુત કુળોના વંશજો છે. એ વખતનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે આપ્યાં છે.

(૧) ઐશ્વર્યનો લગભગ અસ્ત થઈ ગયો ને પૂર્વ મીમાંસક કુમારિલભટ્ટના અનુયાયીઓએ યજ્ઞકાંડાદિક વૈદિક ક્રિયાઓને હિંદુ સમાજમાં દાખલ કરવાના પ્રયાસો કર્યા; પણ ઐશ્વર્યનાં સૂત્રો ઉપર લોકોની પ્રીતિ હોવાથી તેઓ કાવ્યા નહિ. છતાં તેથી ઐશ્વર્ય નરમ તો પડી ગયા. શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, દેવી અને ગણેશની ઉપાસના વધી ને તાપસો, સંન્યાસીઓ ને વેરાગીઓની સંખ્યા વધી પડી.

(૨) આ વખતે નવી જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિ થઈ; જ્ઞાતિઓની પેટાજ્ઞાતિઓ પણ થઈ, છલ્લાવાર ને પ્રાંતવાર જ્ઞાતિઓ બંધાવા લાગી. પરસ્પર ભોજન કરવા સામે પ્રતિબંધ દૃઢ થવા લાગ્યો. વર્ણોત્તરલગ્નની પ્રથા ઓછી થઈ ગઈ, વૈશ્યો વેદ ભણતા બંધ થયા ને ઘણા બ્રાહ્મણો ને ક્ષત્રિયો ખેતી કરવા લાગ્યા. બાળલગ્નો પણ દાખલ થયાં.

(૩) આ કાળમાં ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી, બંગાળી ને પંજાબી ભાષાઓ થઈ ને જુની માગધી, પ્રાકૃત, વગેરે ભાષાઓ નાશ પામી.

(૪) સિંધના અરબોની વગ ધરી ગઈ પણ દેશ ઉપર તુર્કોના હુમલાઓ વધવા લાગ્યા અને મુસલમાનોની લુટોથી તથા તેમના જુલમથી લોકો ઘણા દુઃખી થયા.

રજપુતો આર્ય ક્ષત્રિયો હતા—ધણા હજુ એમ માને છે કે રજપુતો હિંદુ ધર્મમાં દાખલ થએલા દુષ્ટો કે શકો કે અસલના જંગલી પ્રાવિડો હતા. કેટલાએકો વળી એમ કહે છે કે રજપુતોનાં શરીરોના બાંધા ઉપરથી અને તેમનાં કુલ, નામ ને ગોત્ર ઉપરથી તેઓ આર્ય ક્ષત્રિયો હતા એમ જણાય છે. પરદેશીઓના હુમલાથી થાકી એ લોકો પોતાના મૂળ વતન આર્યાવર્તમાંથી રજપુતસ્તાનની જમીન ઉપર ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામાં ઉતરી પડ્યા અને સિંધના અરબોએ જ્યારે તેમને સતાવવા માંડ્યું ત્યારે તેઓ આર્યધર્મ ને પોતાની માતૃભૂમિનો બચાવ કરવા તૈયાર થઈ ગયા. નીચે મુખ્ય રજપુત વંશો આપ્યા છે.

(૧) મેવાડનો ગુહિલોટ (ગુહિલપુત્ર) અથવા સિસોદિયાં વંશ—મેવાડના રાણાઓ છત્રીસ રજપુત કુટુંબમાં પ્રથમ પદ ભોગવે છે અને રામચંદ્રના વંશજો હોવાનો દાવો કરે છે. તેમનામાં બપ્પા રાવળ, હમ્મીર, રાણો કુંભો, સંગ્રામસિંહ અને પ્રતાપ જેવા વીર ને પરાક્રમી રાણાઓએ મુસલમાનો સાથે આડસો વર્ષો સૂધી યુદ્ધ કર્યું અને મેવાડને ને રજપુતસ્તાનને તેમને હાથ જતાં બચાવ્યાં. આ રાણાઓએ કદિ પોતાની સત્તા વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. તેઓ શિવને પૂજતા. તેઓ હિંદુ ધર્મના ખરા રક્ષકો તરીકે હોવાનું અભિમાન ધરાવે છે.

બપ્પા રાવળ—વલ્લભીપુરનો નાશ થયા પછી ત્યાંનો ગુહાદિત્ય વામે એક રાજા મંડિર જઈ વસ્યો. પણ મંડિર ઉપર અરબો ધસી આવતા તેથી તેના વંશજો અરવલ્લીના ટુંગરાઓમાં ભરાઈ ગયા. તેમનો એક વંશ જ અને મેવાડની ગાદીનો સ્થાપનાર બપ્પા રાવળ પહેલાં ઉદેપુર પાસેના ભીલ લોકોનો સરદાર હતો ને ચિતોડના રાજાને ખંડણી ભરતો. તેણે ધણાં વર્ષ સૂધી રાજ્ય કર્યું. બહુ વૃદ્ધ થતાં તેણે પુત્રને રાજ્ય સોંપી એકલિંગ મહાદેવની સેવામાં પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળ્યું (ઇ. સ. ૭૩૦-૭૭૦). ક્ષાત્ર ધર્મના સાક્ષાત્ અવતારરૂપ એના વંશનાં અદ્ભુત પરાક્રમો આગળ દુનિયાના બીજા વંશોનો ઇતિહાસ તદ્દન ઝાંખો પડી જાય છે.

(૨) સંભરના ચાહમાણો અથવા ચૌહાણો—ગુંદી, કોટા ને સિરૌહીના શૂરા ચૌહાણ રાજ્યોના વંશજો પ્રથમ ચાહમાણો કહેવાતા. પૃથ્વીસેન ચૌહાણ એ વંશમાં થઈ ગયો.

(૩) કનોજના પ્રતિહાર રાજ્યો—આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે જોધપુર પાસે બીનમાળમાં પ્રથમ ચાપ વંશના રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૮૧૫માં તેમના એક વંશજે કનોજના રાજાને હરાવી ત્યાં રાજધાની કરી; ને તેના વંશજોએ કનોજમાં ઇ. સ. ૧૦૨૦ સુધી સત્તા ભોગવી. તેઓ ગુર્જર પ્રતિહારો કહેવાતા ને અરબો ને દખ્ખણીઓ તેમના રાજ્યને ગુર્જરાત કહેતા. અરબ મુસાફરો કનોજના રાજ્યતંત્રની ઘણી તારીફ કરી ગયા છે. આ રાજ્યોએ અરબી લોકોને મુલતાનથી આગળ વધવા દીધા નહિ.

કવિ રાજશેખર—(૮૯૦-૯૦૮). એક પ્રતિહાર રાજાના ગુરુ કવિ રાજશેખરે, “આલભારત” ને “કપૂરમંજરી” નાટકો ને “કાવ્યમીમાંસા” લખ્યાં છે. “કાવ્યમીમાંસા”માં તેણે આપણા દેશની બુગોળ આપી છે.

મહવાસ રજપુતો ને કનોજ—અગિયારમા સૈફાની આખરે એક મહવાસ રજપુતે ગુર્જર પ્રતિહારો પાસેથી કનોજ જીતી ફરીથી મુસલમાનોને મન્યદેશમાંથી કાઢી મૂક્યા ને હિંદુ તીર્થોને ને પ્રગતે (તુરુષ્કંડ) ખંડણીથી મુક્ત કર્યા. છેલ્લા રાજા જયચંદ (૧૧૭૦-૧૧૯૩) ના વખતમાં કનોજ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું.

“નૈષધચરિત” —પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય “નૈષધચરિત”નો કર્તા હવે કવિ જયચંદના દરબારમાં થઈ ગયો.

(૪) થાણા (સ્થાનક)ના સીલાહાર રાજ્યો—હસમા સૈફાથી તેરમા સૈફાની અધવચ સુધી સીલાહાર રાજ્યો થાણામાં રાજ્ય કરતા. પહેલાં તેમની રાજધાની મુઅઈ પાસે પુરીમાં હતી. એલિફન્ટા ગુફાવાળી જગ્યા ને જ આ પુરી છે.

(૫) પાટણના ચાવડાઓ—ભીનમાળના કેટલાક ચાવડા રાગ્ન-ઓએ કાઠિયાવાડમાં ઝીંઝુવાડા પાસે પંચાસર મુકામે રાગ્ન્ય કર્યું હતું. ચાવડા રાગ્ન નયશિખરને ભુવડ સોલંકીઓ યુદ્ધમાં માર્યો પણ નયશિખરની વિધવા સ્ત્રી રૂપસુંદરીએ વનરાજને જંગલમાં જન્મ આપ્યો. તેણે જૈન યતિ શીલગુણસુરિની ને ભીક્ષોની મદદથી ઉત્તર ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૭૪૬માં પાટણમાં રાજધાની કરી. તેના વંશજોએ ઇ. સ. ૯૬૧ સુધી રાગ્ન્ય કર્યું. કનોજના રાગ્નઓ તેમની પાસેથી ખંડણી વસુલ કરતા. ચાવડાઓ શિવધર્મી હતા પણ તેમના દરબારમાં જૈનોનું જોર ધણું હતું.

(૬) ગુજરાતના સોલંકીઓ—ઇ. સ. ૯૬૧માં મૂળરાજના વખતમાં ચાલુક્યો કે સોલંકીઓએ ગુજરાતમાં ગાદી સ્થાપી. ત્યારથી આપણો પ્રાંત “ગુજરાત” નામે ઓળખાવા લાગ્યો. કુમારપાળ સિવાય આ રાગ્નઓ શિવના ઉપાસક હતા પણ જૈન પંડિતોનું તેમના દરબારમાં ધણું જોર હતું. તેમણે કાઠિયાવાડ, કચ્છ, માળવા, લાટ (સુરત) વગેરે દેશના રાગ્નઓ સાથે લડાઈઓ કરી ગુજરાતની કીર્તિ વધારી. રાગ્ન કરણ ને રાણી મીનળદેવીના પુત્ર (૧૦૯૩-૧૧૪૩) સિદ્ધરાજ જયસિંહ ગુજરાતનો મુખ્ય રાજવી થઈ ગયો. તેણે સિદ્ધપુરમાં રૂઢમાળનું શિવમંદિર બંધાવ્યું. પાટણમાં સહસ્ત્રલિંગ તળાવ બોલાવ્યું, માળવા, કચ્છ ને કાઠિયાવાડ છતી લીધાં, કરો માફ કર્યા ને ન્યાયથી રાગ્ન્ય કર્યું. તે “ચક્રવર્તી શકકર્તા” કહેવાઈ ગયો. તેનો ભત્રીજો કુમારપાલ જૈન આચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપદેશથી જૈન ધર્મમાં ભળ્યો, ઇ. સ. ૧૧૪૩-૭૩. ઇ. સ. ૧૨૮૬માં ગુજરાતમાં વાઘેલા વંશ રાગ્ન્ય કરતો થયો. આ કાળમાં વિમળશાએ, વસ્તુપાળે ને તેજપાળે આખું ઉપર દેલવાડાનાં ભવ્ય જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં. ઇ. સ. ૧૨૯૭માં ગુજરાત દેશ મુસલમાનોના હાથમાં ગયો.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય—સિદ્ધરાજ ને કુમારપાળના વખતમાં આ પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે જૈન પુસ્તકોનો ઉદ્ધાર કર્યો ને “સિદ્ધહેમ” વ્યાકરણ ને બીજા અનેક ગ્રંથો લખ્યા. જૈનો તેમને “કલિકાલસર્વજ્ઞ” કહે છે.

(૭) ધારાનગરીના પરમારો—દસમા સૈકાના આરંભમાં કનોજના ગુર્જર પ્રતિહારો જ્યારે નબળા થતા ગયા ત્યારે તેમનો એક સામંત માળવામાં સ્વતંત્ર થયો ને તેણે પરમાર વંશ સ્થાપ્યો. પરમારોની રાજધાની પ્રથમ ઉર્જનમાં હતી પણ ગુજરાતના સોલંકીઓ સાથે તેમને વારંવાર લડવું પડતું એટલે ધારાનગરીમાં તેમણે રાજધાની ફેરવી.

રાજા મુંજ (૯૭૩-૯૮૭) ને ભોજ (૧૦૧૦-૧૦૬૦)—પરમાર-વંશી રાજા મુંજ ને ભોજ, પરાક્રમી, ઉદાર ને સાહિત્યવિલાસી થઈ ગયા. ભોજ મુંજરાજનો ભત્રીજો થાય. આ કાકાભત્રીજઓએ મરાઠાઓ ને ગુજરાતીઓ સાથે પ્રયંડ યુદ્ધ કર્યાં. તળાવો ખોદાવ્યાં ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપ્યો. રાજા ભોજે સારા સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા છે.

(૮) બુદેલખંડના ચંદેલ રજપુતો—તેઓએ મુસલમાનો સામે લશ્કરો મોકલ્યાં હતાં ને હંડ અકબરના વખત સુધી તેમના વંશજો ટકી રહ્યા હતા.

(૯) કલચુરી રજપુતો—જળપુર પાસે આ જાતના રજપુતો કનોજના સામ્રાજ્યની નબળી સ્થિતિના વખતમાં આગળ આવ્યા, તેઓએ પોતાની સત્તા હંડ મગધ, આંધ્ર દેશ ને કાશી સુધી ફેલાવી હતી. તેઓ અસ્તમશના વખતમાં મુસલમાનોને વશ થયા.

(૧૦) ળંગાળના પાલ ને સેન રાજાઓ—આઠમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં કનોજની નબળી સ્થિતિમાં પ્રથમ પાટલીપુત્રમાં ને પછી મુંગીરમાં એક સરદારે પાલ વંશ સ્થાપ્યો. આ વંશના રાજાઓએ મગધ, આસામ ને ઓરિસ્સા ઉપર સત્તા ફેલાવી. પાલ રાજાઓ બૌદ્ધ હતા. તેમણે તિબેટમાં બૌદ્ધ સાધુઓ મોકલ્યા. તેમના વંશજોએ ળંગાળમાં ૧૧મા સૈકા સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમના પછી સેન વંશ થયો. તેની રાજધાની ગૌડમાં હતી. ઇ. સ. ૧૨૦૩માં તેઓ મુસલમાનો સામે હારી ગયા.

“ગીતગોવિંદ”—ગીતગોવિંદનો કર્તા જયદેવ કવિ લક્ષ્મણસેન રાજાના વખતમાં થઈ ગયો.

(૧૧) માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટો, સને ૭૫૦-૯૭૪—દક્ષિણ હિંદના રાજ્યોની રાજધાની માલખેડમાં હતી ને તેમાંના કેટલાકો જૈન ધર્મ પાળતા.

ધલોરાનું કૈલાસ મંદિર—આ રાજવંશે ધલોરાના ઢુંગરમાં ભવ્ય કૈલાસમંદિર કોતરાવ્યું. રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો કનોજના ગુર્જર પ્રતિહારોના હરીફ હતા ને બંને વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધો થતાં.

આ રાષ્ટ્રકૂટોએ મહારાષ્ટ્ર ઉપર, નવસારી પ્રાંતમાં, તાંજોર ઉપર, માળવામાં ને ઠેક કનોજ સૂઝી પોતાની સત્તા ફેલાવી હતી. અરબ મુસાફરો તેમની રાજ્યવ્યવસ્થાનાં સારાં વખાણુ કરી ગયા છે, કોંકણના ને ગુજરાતના અરબ વેપારીઓને આ રાંજ્નઓ ઉત્તેજન આપતા ને તેમને મસ્જીદો બાંધવા ઠઈ પોતાનો ધર્મ પાળવા દેતા. તેમની ઘોડેસવારોની પલટણો ઘણી મશહૂર હતી.

(૧૨) કલ્યાણના ચાલુક્યો—તૈલપ નામના ચાલુક્યે રાષ્ટ્રકૂટોની સત્તા તોડી. ઈ. સ. ૯૭૪-૯૮૭. એ રાજ્યએ કલ્યાણમાં (બિદર પાસે) રાજધાની કરી, ને તેના અમાત્ય વિજ્ઞાનેશ્વરે “ યાત્રવલ્ક્યસ્મૃતિ ” ઉપર “ મિતાક્ષર ” ની ટીકા લખી. આ ગ્રંથ બંગાળા સિવાય આખા દેશમાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર ઉપર પ્રમાણભૂત મનાય છે. ચાલુક્યોની સત્તા સને ૧૧૬૨ સૂઝી રહી. પછી યાદવો સત્તા ઉપર આવ્યા.

આ સિવાય બીજાં ઘણાં નાનાં મોટાં રાજ્યો હતાં.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ—ચૌહાણ વંશમાં હિંદનો છેલ્લો રજપુત ચક્રવર્તી રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ થઈ ગયો. તેનું પ્રથમ લગ્ન આમુના પરમાર રાજાની પુત્રી સાથે થયેલું. એ વખતે ગુજરાતનો રાજા બીમ નિરાશ થવાથી બંને વચ્ચે વેર ઉત્પન્ન થયું. તે ઉપરાંત કનોજના રાજા જયચંદ્રની રૂપવતી પુત્રી સંયોગિતાને હરી તેની સાથે પૃથ્વીરાજે લગ્ન કર્યું હતું. પૃથ્વીરાજે ઉત્તર હિંદનાં તે વખતનાં લગભગ તમામ રજપુત રાજ્યો સાથે લડી ચક્રવર્તીનું પદ ધારણ કર્યું. પણ તેના અંગત અમલ નીચે અજમેર ને દિલ્હી ખાત્ર હતાં.

ચંદ આરોહ—પૃથ્વીરાજ ને ઘેરીનાં યુદ્ધાનું હિંદી કવિતામાં વર્ણન કરનાર ચંદ આરોહ પૃથ્વીરાજના વખતમાં થઈ ગયો. તેના “સસા”માં ઘણી કાલ્પનિક વાતો છે પણ તેમાં વીરરસ પૂરેપૂરો જમાવવામાં આવ્યો છે.

રજપુતોના ગુણદોષ—રજપુતો શૂરા, સાહિત્યપ્રેમી, પ્રેમપ્રિય, અને નિડર હતા; પણ લડાઈ કરવાની યુક્તિ તેઓ બહુ જાણતા નહિ. તેઓ અંદર અંદર બહુ લડી મરતા તે તેથી તેમની સત્તા નબળી કરી નાંખતા. તેમનામાં દૂરદર્શિતા નહોતી. રાજ્યનો વહિવટ કરવામાં પણ તેઓ નબળા હતા. તેથી પોતાનાં નાનાં સંસ્થાનોમાં માણસો અને પૈસાનું બળ જમાવી બીજાં રાજ્યો સાથે મિત્રતા કરી શત્રુઓને હંકાવવાની યોજના કરી રાક્ષા નહિ. છતાં લાંબો યુવકો ને રૂપવતી કન્યાઓનું અલિદ્ધન આપી તેઓએ ઉત્તર હિંદમાં પાંચસો વર્ષ સુધી આર્યસંસ્કૃતિનો ખ્યાલ કર્યો ને મુસલમાનોને આખા દેશમાં સાર્વભૌમ થતા અટકાવ્યા.

લિંગાયતો—કત્યાણના એક રાજાના પ્રધાન બસેવે લિંગાયત પંથ આરંભ સંક્રામાં કાઢ્યો. લિંગાયતો શિવના ઉપાસક છે ને સ્ત્રીઓઅમઘર્મ તથા સંન્યાસ વિરૂદ્ધ છે.

ખગોળશાસ્ત્રી બાસ્કરાચાર્ય—ખગોળશાસ્ત્રી બાસ્કરાચાર્ય દેવગિરિના યાદવ રાજાઓના વખતમાં થઈ ગયો. પૃથ્વી સૂર્ય આસપાસ ફરે છે એમ તેણે સિદ્ધ કર્યું છે.

આ વખતના લોકોની સ્થિતિ—ઉપર આપણે જુદાં જુદાં રાજ્યો જોયાં. હવે આપણે તે વખતની સ્થિતિ તપાસીએ. અરબ લેખકો પાસેથી આપણને એ વખતની પરિસ્થિતિનું સાદું જ્ઞાન મળી શકે છે. બ્રહ્મણો ને ક્ષત્રિય રાજાઓ વિદ્વાન હતા. લોકો દારૂ પીતા નહોતા. મગધ સિવાય બધા પ્રદેશો બ્રાહ્મણધર્મી હતા. દખ્ખણમાં, ગુજરાતમાં તથા માળવામાં ને રજપુતસ્થાનમાં જૈનોનું જોર વધતું જતું હતું. ખાસ કરીને શિવની પૂજા લોકપ્રિય થતી હતી. પ્રજાઓને સ્વતંત્રતા પ્રિય હતી. મોટા મોટા રાજાઓ

પણ માત્ર ખંડણી લઈ જિતાએલા રાજ્યોને રાજ્ય કરવા દેતા. ગાદી વંશપરંપરા ચાલતી. કેટલાક રાજ્યો પરદેશીઓને પણ પોતાનાં લશ્કરોમાં રાખતા. તેઓ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવતા. મોટે ભાગે તે વખતના રાજ્યો સદાયચરણી, વિદ્વાન શૂરા અને લોકપ્રિય હતા. હુટારાઓનો ઝઝા ત્રાસ નહોતો. મુલ્કી ને લશ્કરી ખાતાંઓ મોટે જોઈતા બધા અમલદારો તે વખતે જોવામાં આવે છે. શહેરોનાં બજારોનો વહિવટ મહાજનોનાં મંડળો કરતાં. લશ્કરમાં રથનો ઉપયોગ ખીલકુલ કરવામાં આવતો નહોતો. રાજ્યો પોતે લશ્કરમાં હાજર રહેતા ને મોખરે રહી યુદ્ધ કરતા. દેશની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી. રાજ્યો, અમલદારો ને વેપારીઓ મંદિરોમાં અમુટ ધન દાનમાં આપતા. ઉદ્યોગ આગળના જેવો હતો. ધર્મના ઝગડાઓ હળુ ઉભા થયા નહોતા. વર્ણભેદ, જ્ઞાતિભેદ ને ધર્મભેદ, એ હિંદુ સમાજના મોટા રોગો છે; પણ તે રોગોએ આ જમાનામાં આપણા સમાજમાં પ્રવેશ કર્યો નહોતો. સ્પર્શસ્પર્શ તો ઝઝા જોવામાં આવતો નહિ. અરબ મુસાફરો હિંદુઓના પ્રામાણિક, સાહસિક ને ધાર્મિક હવનની પ્રશંસા કરી ગયા છે. આ સંક્રાંતિમાં આપણા દેશમાં સિંધ સિવાય બીજા પરદેશીઓનું રાજ્ય ક્યાંય નહોતું, તેથી કેટલાક ઇતિહાસકારો એ વખતને આપણા ઇતિહાસનો મોનેરી યુગ કહે છે. તે વખતની કળા પણ ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચી હતી.

કુમારિલભટ્ટ—જૈમિનિના પૂર્વગામીસાદર્શનના મુખ્ય પ્રચારક કુમારિલભટ્ટ ઇ. સ. ૬૫૦-૭૦૦માં થઈ ગયા. તેઓ આર્યાવર્તના વતની હતા અને આખા દેશમાં તેમણે પ્રવાસ કર્યો હોય એમ તેમનાં લખાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. પ્રથમ તેમણે બૌદ્ધ પંથનો અભ્યાસ કર્યો ને પછી વૈદિક ક્રિયાની ફરી સ્થાપના કરી બૌદ્ધો ઉપર વિજય મેળવ્યો.

શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય—કુમારિલભટ્ટ પછી એકસો વર્ષ શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે જગત મિથ્યા ને માયારૂપ છે અને બ્રહ્મ સત્ય છે, તથા આત્મા એ જ બ્રહ્મ છે, એમ અદ્વૈતવાદનો ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ વેદાંતના પિતા કહેવાય છે. બૌદ્ધોને ને જૈનોને તેમણે પંડિતોની સભાઓમાં

હરાવ્યા ને હિંદુ ધર્મની ફરી સંસ્થાપના કરી. તેઓ મલખારમાં કલદીના નાંખુદ્રી બ્રાહ્મણ હતા. તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૭૮૮માં થયો હોય એમ માનવામાં આવે છે. નાનપણમાં તેમના પિતા મરી ગયા હતા તેથી માતા પાસે રહી પોતે વિદ્યાભ્યાસ કર્યો ને પછી માતાની આજ્ઞા લઈ સંન્યાસ લીધો. વિન્ધ્યના જંગલમાં ગોવિંદ ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધા પછી તેમણે કાશી જઈ વેદાંતનો ઉપદેશ કર્યો, વેદાંતસૂત્રો ઉપર ભાષ્ય લખ્યું તથા બીજા સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા. ત્યારપછી તેમણે દેશના બુદ્ધ બુદ્ધ ભાગોમાં બીજા ધર્મના ગુરુઓને જીત્યા. પૂર્વભીમાંસાદર્શનવાળા મંડનમિશ્ર પોતે તેમના શિષ્ય બન્યા ને બંનેના વિવાદમાં મંડનમિશ્રની સ્ત્રીએ શંકરાચાર્યનો વિજય જાહેર કર્યો. શૃંગેરી, જગન્નાથપુરી, દ્વારકા ને બદરીકાશ્રમ, એ સ્થળોએ તેમણે મઠો સ્થાપ્યા. બત્રીસ વર્ષની ઉંમરે તેઓ ગુજરી ગયા. મજ ગોવિંદ જેવાં સુંદર સ્તોત્રો તેઓ રચી ગયા છે.

બૌદ્ધ ધર્મના વિનાશનાં મુખ્ય કારણો—જે ધર્મ એકવાર આપણા દેશમાં એક હજાર વર્ષ સુધી મુખ્ય ધર્મ તરીકે હતો તે જ બૌદ્ધ ધર્મ અત્યારે કાઠિ પણ પાળતું નથી, એ નવાઈની વાત છે ને તેનાં કારણો આપણે તપાસવાં જોઈએ. (૧) બૌદ્ધ તરફ જૈનો અને બ્રાહ્મણો ધણો વિરોધ દર્શાવતા. કેટલાક રાજાઓએ બૌદ્ધને સત્તાવ્યા હતા. (૨) દેશના રાજાઓએ બૌદ્ધ ધર્મ મૂકી દીધો એટલે પ્રજા પણ તેવી થઈ ગઈ. (૩) બૌદ્ધ સંપ્રદાય પાછળના સમયમાં ધણો બગડી ગયો. (૪) તે પંથમાં ઉપનિષદોની માન્યતાઓ પેટી ગઈ એટલે બૌદ્ધ સંપ્રદાયમાં ને બીજા હિંદુ સંપ્રદાયોમાં ઝાઝો તફાવત રહ્યો નહિ. (૫) બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધ માર્ગના કેટલાક મુખ્ય ઉપદેશોને તેમાં મુખ્યત્વે અહિંસાને પોતાના સાહિત્યમાં બેળવી દીધાં એટલે બૌદ્ધ ધર્મ તરફનું આકર્ષણ જતું રહ્યું. (૬) હિંદુ સમાજનો જે થોડોએક ભાગ બૌદ્ધ રહ્યો તેમને જ્ઞાતિબંધનથી સમાજ બહાર રાખવામાં આવ્યો. આ લોકોએ ધીમે ધીમે વૈષ્ણવ કે શેવ કે વામમાર્ગી પંથ સ્વીકાર્યો. (૭) વિદ્વાતા બીજા લોકોમાં વિશેષ દેખાવા માંડી એટલે જનસમાજની આગેવાની પણ તેમના હાથમાં જ ગઈ. તેથી બૌદ્ધ પંથ દેશમાંથી અદ્રસ્ય થઈ ગયો. (૮) મગધ દેશમાં પ્યારમા

સૈકા સૂધી ઔદ્ધાનું જોર હતું. બખત્યાર ખિલજીએ તે દેશ સર કર્યો ત્યારે મુસલમાનોએ ઔદ્ધ વિહારોનો ને પુસ્તકાલયોનો નાશ કર્યો. (૯) જૈન, વૈષ્ણવ ને શૈવ આગેવાનો સાથે વિવાદોમાં ઔદ્ધો ટકી શક્યા નહિ તેથી પણ તેમનો નાશ થયો.

પ્રકરણ પમું

તામિલ દેશ અને ઔદ્ધ ધર્મના વિનાશનાં કારણો

તામિલ દેશ—મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર સરકાર, મ્હૈસુર ને નિઝામ સરકારના પ્રદેશો સિવાયનો દખ્ખણનો ભાગ પુરાતન કાળમાં તામિલ દેશ કહેવાતો. તે દેશના લોકો દ્રાવિડ હતા ને ઘણી ઉચ્ચ સંસ્કૃતિએ પહોંચ્યા હતા. પહેલાં ત્યાં વેદિક ધર્મ ફેલાયો. ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં એક જૈન આચાર્યે ત્યાં જઈ ઘણા લોકોને જૈન કર્યો. અશોકના વખતમાં ઔદ્ધ ધર્મ પણ ત્યાં ફેલાયો. તામિલ પ્રજાઓ હીરા, અત્તર, મરી ને મોતીનો વેપાર કરતી. બંગાળા, પંસિદ્ધિકના ટાપુઓ ને રોમના સામ્રાજ્ય સાથે મોટા વેપાર ખેડાતો. કાયલ જળઈ બંદર હતું. મદુરા જેવાં સ્થળોએ તામિલ સાહિત્ય પણ સારી રીતે ખેડાતું.

તામિલ દેશનાં ત્રણ રાજ્યો—આ પ્રદેશમાં પાંચ રાજ્યો મદુરા ને તિનવેલિના જિલ્લાઓમાં, ચોલ રાજ્યો મદ્રાસ ને મ્હૈસુરના થોડાએક ભાગમાં કાંચી મુક્રમે, ને કેરલ રાજ્યો મ્હૈસુર પાસેના પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા. ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાથી આઠમા સૈકા સૂધી પશ્ચવ રાજ્યો જોર ઉપર હતા. આ રાજ્યોએ કેકેકાણે મોટાં મોટાં ને સુંદર શૈવ, વૈષ્ણવ ને જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં છે ને તેમણે કરાવેલા તળાવોમાંથી હળુ પણ ખેડુતોને પાણી પૂરું પડે છે.

પ્રકરણ ૬મું

તુર્કોના હુમલાઓ, ઇ. સ. ૧૦૦૦-૧૧૭૫.

તુર્કોના હુમલાઓ—સિંધ ને મુલતાનના અરબ રાજ્યકર્તાઓને હઠાવનાર ક્ષત્રિય રાજ્યોનાં રાજ્યો આપણે ઉપર જોયાં. પણ ક્ષત્રિય રાજ્યો

ઉપર મુખ્ય હુમલાઓ કરનાર અરબો નહિ પણ તુર્કો હતા. એ તુર્કો મોગલો હતા તે આપણે હવે જોઈએ. તેઓએ ઇસ્લામ હમણાં જ સ્વીકાર્યો હતો તેથી તેઓ ધણા ઝનુની હતા. વળી તેઓ અરબો કરતાં ધણા ઓછા સંસ્કારી હતા. હિંદની વાયવ્ય સરહદ ઉપર તેમનું રાજ્ય આવેલું હોવાથી વારંવાર તેઓ હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યા ને છેવટે ઇ. સ. ૧૨૦૬માં તેમણે દિલ્હીમાં ગાદી સ્થાપી. એ હુમલાઓનો ટુંકો ઇતિહાસ આપણે નીચે જોઈશું.

તુર્કો—અગદાદના ખલીફાઓના રાજ્યમાં ઇરાણીઓ તથા તુર્કો મોટી પાયરી ઉપર ચઢી શકતા. તેમાં બોખારાના અમીરના ગુલામ અલમગીન નામના તુર્કે ગઝની લઈ લીધું. તેના પછી તેનો ગુલામ સમ્મતગીન ઇ. સ. ૯૭૭માં ગાદી ઉપર આવ્યો.

અમીર સમ્મતગીન, ઇ. સ. ૯૭૭—સમ્મતગીને કામુલના આદાલત રાજા જયપાળ અને તેને મદદ કરનારા ખીજા રજપુત રાજાઓને હરાવ્યા ને કામુલ પાસેનો મુલક કબજે કર્યો. તે સને ૯૯૭માં મરી ગયો.

મુલતાન મહમુદ ગઝની, ઇ. સ. ૯૯૭-૧૦૩૮—સમ્મતગીન પછી તેનો પુત્ર મહમુદ ગાદીએ આવ્યો. તે પૈસા ને સત્તાનો ધણો લોભી ને ચુસ્ત મુસલમાન હતો. મહમુદ હિંદ ઉપર સત્તર વાર ચઢી આવ્યો ને ખૂબ દોલત ખેંચી ગયો. પહેલાં તો તેણે મુલતાનનું પદ મેળવ્યું. પછી તેણે પેશાવર આગળ જયપાળને સને ૧૦૦૧માં સખ્ત લાર ખવરાવી ને સિંધુ નદીની પશ્ચિમના બંધા હિંદુ મુલક પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધા. રાજા જયપાળ બળી મુઓ, એટલે તેનો પુત્ર આનંદપાળ ગાદીએ આવ્યો. લાર પછી મુલતાનના પ્રદેશને મહમુદે જિતી લીધા. મુલતાનમાંથી અરબોને કાઢી મુઘ્લા ને આનંદપાળને કાશ્મીર સુધી નસાડ્યા, ઇ. સ. ૧૦૦૪. ઇ. સ. ૧૦૦૮માં આનંદપાળ, કલંજર, કનોજ તથા પંજાબના ખીજા નાના રાજાઓ અટક પાસે મહમુદ સામા થયા પણ તેઓ હારી ગયા. મહમુદે તુરત જ કાંગરા અથવા નગરકોટ (તે વખતનું બીમનગર) ના ગઢને લીધા.

ને ત્યાં અંબિકાના વિખ્યાત મંદિરને તોડીને ખૂબ ધન ગઝની ખેંચી ગયો, ઇ. સ. ૧૦૦૯. ઇ. સ. ૧૦૧૦માં મહમુદે ફરી પંચમ ઉપર સવારી કરી. આ વખતે આનંદપાળ માર્યો ગયો તેથી તેના પુત્ર ત્રિલોચનપાળે સુલેહ કરી. પણ ઇ. સ. ૧૦૧૪માં કાશ્મીરના રાજાએ પોતાના સેનાપતિને ત્રિલોચનપાળની મદદે મોકલ્યો પણ મહમુદે તેમને છતી લીધા ને ત્રિલોચન કાશ્મીરમાં નાસી ગયો. ત્યાર પછી સુલતાને થાણેશ્વરનો મુલક પણ છતી લીધો. ઇ. સ. ૧૦૧૮માં સુલતાને કનોજ ઉપર સવારી કરી, કારણ કે કનોજના રાજાએ આનંદપાળને મદદ મોકલી હતી. મથુરા પાસે રજપુત સરદાર હારી ગયા. એ વેળા મુસલમાનોએ મથુરાનાં ભવ્ય મંદિરોને પેટબર લુટ્યાં. પછી મહમુદે કલંજરના ચંદેલ રાજાને પણ નસાડી મૂક્યો, (૧૦૨૨-૨૩) દરમ્યાન મહમુદે સિંધુ નદીના પ્રદેશોના હિંદુઓને મુસલમાન બનાવી દીધા. પછી તેણે પાટણના સોલંકી રાજા ભીમદેવને નસાડી પ્રસિદ્ધ તીર્થક્ષેત્ર સોમનાથપાટણમાં મહાદેવનું મંદિર તોડ્યું ને ઝુટ્યું ને પછી તે કચ્છ તથા સિંધવાટે ગઝની પાછો ગયો, ઇ. સ. ૧૦૨૪. સને ૧૦૩૦માં મહમુદ સાદ વર્ષની ઉમરે મરી ગયો. તે પરાક્રમી શૂરો, બાહોશ સરદાર ને મુન્સદી હતો. મહમુદ સોબી હતો પણ તે વિદ્વાનને આશ્રય આપતો. ગઝનીને તેણે ભવ્ય મકાનાથી શણગાર્યું. તેણે મસ્જિદો, દવાખાનાં, મુસાફરખાનાં ને પાઠશાળાઓ તૈયાર કરાવ્યાં. મહમુદ અદ્વલ દીનસાફ આપતો. રજપુતોના પરાજય કરવામાં તેણે પહેલ કરી.

ફિરદૌસી—“ શાહનામા ”ના ફારસી ગ્રંથ લખનાર ફિરદૌસી મહમુદના વખતમાં થઈ ગયો.

અલખેરની—પ્રખ્યાત મુસાફર ને વિદ્વાન અલખેરની ખીવાનો વતની હતો ને જ્યારે ખીવા મહમુદના હાથમાં આવ્યું ત્યારે તે ગઝની આવ્યો ને પછી તેણે આખા હિંદમાં મુસાફરી કરી, સને ૧૦૩૦. તે સંસ્કૃત જાણતો હતો ને પોતાના પ્રવાસના વર્ણનમાં હિંદની તે વખતની પરિસ્થિતિનું આબેહથ ચિત્ર આપી ગયો છે. હિંદની સંસ્કૃતિ માટે તેને સાફ માન હતું.

તેણે આપેલા વર્ણન મદિ ત્રીજી આઝતિના પૃષ્ઠ ૧૦૬ની નોંધ જુઓ.

મહમુદની સવારીઓની અસરો—(૧) મહમુદે સરસ્વતી નદી સૂધીના પ્રદેશ પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. (૨) કનોજના રાજાને ખંડિયો રાજા બનાવ્યો. (૩) અફઘાનીસ્તાન ને સિંધુ નદી સૂધીના પ્રદેશના હિંદુઓને મુસલમાનો બનાવ્યા. (૪) પંજાબ ને મધ્યદેશના હિંદુઓને નબળા બનાવી દીધા.

મહમુદ પછીનો ગઝની વંશ, ઇ. સ. ૧૦૨૪-૧૨૦૬—
મહમુદના વંશજે ઇ. સ. ૧૨૦૧ સૂધી ગાદી ઉપર ટક્યા પણ તેઓ નબળા હતા તેથી તેમનું રાજ્ય ધીમે ધીમે તુટી ગયું ને ઘોરી લોકો ગઝની મુકામે જોર ઉપર આવ્યા.

પ્રકરણ ૭મું

ઘોરી વંશના સુલતાનો ને પંજાબ, મધ્યદેશ ને બંગાળના હિંદુઓનો છેલ્લો પરાજય, ઇ. સ. ૧૧૭૫-૧૨૦૬.

શિહાબુદ્દીન ઘોરી—ગઝનીના ઇશાન કોણમાં ઘોર નામનો પ્રદેશ છે. ત્યાંના લોકો પ્રથમ હિંદુ ને બ્રાહ્મ હતા પણ મહમુદ સુલતાનના અમલ વખતે તેઓ મુસલમાન થઈ ગયા. પહેલાં તેઓ ગઝનીના સુલતાનના તાબેદાર હતા પણ પછી તેઓએ ગઝની લીધું ને શિહાબુદ્દીન મહમ્મદ તે લોકોના સુલતાન બન્યો. તેના બાઈ શિહાબુદ્દીન ઘોરીએ મહમુદના વંશજને કાઢી મુઘ્યા ને પોતે બાઈને નામે, પણ ખરી રીતે સ્વતંત્ર રાજ્ય કરવા લાગ્યો. તેણે હિંદ ઉપર મોટી મોટી સવારીઓ કરી.

રજપુતોની હાર, ઇ. સ. ૧૧૭૫-૧૨૦૬—પહેલાં ઘોરીએ સુલતાન સર કયું. દરમ્યાન પાટણના સોલંકી રાજા સગીર મૂળરાજના લશ્કરે તેને સામ દાર ખવરાવી. પણ ઘોરીએ મહમુદના વંશજ ખુશરૂ પાસેથી લાહોરનો પ્રાંત જિતી લીધો. તે પછી સિંધ પણ ખાલસા કર્યું. પછી તેણે ૧૧૯૧માં સરહિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી. પણ પૃથ્વીરાજે તેને

હરાવ્યો તેથી તે પાછો ગયો. ચંદ્રબારોટ કહે છે કે ધોરીએ આ વખતે પકડાઈ ગયો હતો પણ પૃથ્વીરાજે તેને ઉદાર બુદ્ધિથી છોડી મૂક્યો. બીજો વખતે એટલે ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં ધોરી ફરી હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. યુદ્ધ તે જ ભૂમિ ઉપર થયું. પૃથ્વીરાજ માર્યો ગયો. ધોરીએ દિલ્હી કબજે કર્યું ને પછી કનોજના રાજા જયચંદ્રને હરાવ્યો જયચંદ્ર ગંગામાં કુબી મુક્યો. અજમેર પણ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. મુસલમાનો ઠેઠ કાશી સુધી આ વખતે ચાલ્યા ગયા. ધોરીએ પોતાના ગુલામ કૃત્યુદીનને હિંદુસ્તાનનો મુખો બનાવ્યો. તેણે પાટણ ને કલંજર લીધાં. બીજા સરદાર બખત્યાર ખીલજીએ બિહાર ને અયોધ્યા હુટયાં ને પછી બંગાળના લક્ષ્મણસેનને સને ૧૨૦૩માં હરાવ્યો. આવી રીતે શિલાબુદીનના વખતમાં ઉત્તર હિંદમાં મુસલમાનો દાખલ થયા. ઈ. સ. ૧૨૦૬ માં ગજ્જર લોકોએ સિંધુ નદી ઉપર શિલાબુદીનનું ખુન કર્યું.

હિંદુઓની હારનાં કારણો—ધર્મની ભાવના, સંખ્યાને ને શૌર્યમાં હિંદુઓ મુસલમાનો કરતાં ઉતરતા નહોતા; પણ પૃથ્વીરાજે ઉત્તરનાં બધાં હિંદુ રાજ્યો સાથે લડાઈઓ કરી હિંદુઓનું બળ ક્ષીણ કરી નાંખ્યું હતું. પૃથ્વીરાજ, ધોરીના જેવો બાહોશ લશ્કરી સરદાર નહોતો. આવે વખતે ચંદ્રગુપ્ત, સમુદ્રગુપ્ત અથવા હર્ષ જેવા સમ્રાટનું કામ હતું. પણ એ કાળમાં યુદ્ધની તમામ જવાબદારી રજપુતો ઉપર આવી ગઈ હતી. વળી હિંદુસમાજ ધીમે ધીમે સંકુચિત થઈ ગયો હતો. ઉપરાંત મધ્યદેશનાં પરાજય પામેલાં રજપુત કુટુંબો રજપુસ્તાનમાં ભરાઈ એમાં એટલે કનોજ કાશી ને અયોધ્યા મુસલમાનોના હાથમાં એકદમ આવી ગયાં. એક ચક્રવર્તી રાજાના હાથમાં જો આ વેળા તમામ સત્તા હોત તો મુસલમાનો ફાવત નહિ. કેટલાએકો એમ કહે છે કે આ જમાનાના હિંદુઓ અહિંસક હતા તેથી હારી ગયા પણ એ દલીલ માનવા જેવી નથી. પંજાબ ને મધ્યદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનો વિનાશ થયાંને ચારસો વર્ષો થઈ ગયાં હતાં; અહિંસક બૌદ્ધોએ તો હિંદના ગૌરવને પરદેશીઓ સામે

સંક્રાંતિ સૂધી બચાવ્યું હતું. ખરું કારણ એ છે કે રાજ્યો લડાઈ પહેલાં બ્રાહ્મણો ને રજપુત જાગીદારોની સલાહ લેતા ને તેથી એક સરદાર નીચે લડાઈઓ લડાતી નહિ. વળી રજપુતો ઘોડેસવારોની ખલેટણોનો ઉપયોગ કરી જીતી જતા નહિ.

હિંદુઓની હારની અસરો—(૧) પંજાબ અને મધ્યદેશના હિંદુઓના પરાજયથી કાયમને માટે મુસલમાન લોકો હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતા થયા. (૨) રજપુતો રજપુતસ્તાનમાં ભરાઈ બેઠા અને ત્યાં પાંચસો વર્ષો સૂધી તેમણે હિંદુસંસ્કૃતિનું મુસલમાનો સામે રક્ષણ કર્યું. (૩) હિંદુસંસ્કૃતિનાં સર્વ સાધનો હવે રજપુતસ્તાનમાં અને દખ્ખણમાં જઈ ચલ્યાં; કારણકે ત્યાંના ક્ષત્રિય રાજ્યોએ તેમનો સંગ્રહ કર્યો ને તેમને ગુપ્ત રાખી મુસલમાનોના હાથમાં જતાં અટકાવ્યાં. એ વખતના દિલ્હીના તુર્કો સુલતાનોમાં આર્યસંસ્કૃતિને ઉત્તેજન આપવા જેટલી ઉદાર ભુદ્ધિ નહોતી. (૪) પંજાબમાં ઘણા લોકો મુસલમાન થઈ ગયા ને ઉત્તરહિંદમાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધવા લાગી. (૫) મુસલમાનોએ ઈરાન, અફઘાનીસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને ઈરાકના સંસ્કારો હિંદમાં દાખલ કર્યા તેથી આપણા પહેર-વેશમાં, આપણી કળામાં અને આપણી ભાષાઓમાં અરબ ને ફારસી વિકારો પેસવા પામ્યા. (૬) મુસલમાનોની સંસ્કૃતિ તદ્દન નવીન હોવાથી આર્ય શાસ્ત્રકારોએ તેની વિરૂદ્ધ હિંદુ સમાજનો બચાવ કરવા માટે ઘણા ઉપાયો યોજ્યા. તેથી અનેક પેઢાસાતિઓ, દેશાંતર જવા વિરૂદ્ધ નિયમો, બાળલગ્નો, એ બધું આ વખતથી વિશેષ જોવામાં આવે છે. (૭) પુરાતન આર્યપદ્ધતિ પ્રમાણે આખા દેશમાં જે રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલતી તેનો હવેથી લોપ થયો અને તુર્કો રિવાજો પ્રમાણે ઉત્તર હિંદનો વલિવટ ચાલવા માંડ્યો. (૮) હિંદુ ને તિબેટ તથા ચીન વચ્ચેનો વ્યવહાર બંધ થયો ને બૌદ્ધ ધર્મ તદ્દન નાશ પામ્યો.

*વિભાગ ૪થો

મુસલમાનો અને હિંદુઓ

દિલ્હીના સુલ્તાનો અને રજપુતો

પ્રકરણ ૧લું

ગુલામવંશ

કુત્બુદ્દીન, ૧૨૦૬-૧૨૧૦—શિલાલુદ્દીન ઘોરી મરી ગયો એટલે તેના તુર્કી ગુલામ કુત્બુદ્દીને હિંદનો પ્રદેશ પોતાની હકુમત નીચે લીધો. તેણે સિંધમાં ને ગઝનીમાં પોતાના શત્રુઓને હરાવ્યા ને હિંદમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. આ સુલ્તાન ઘણો ઉદાર હતો તે લાહેર મુકામે “પોલો” રમતાં ઘોડા ઉપરથી પડી મરી ગયો, ૧૨૧૦.

આરામશાહ—કુત્બુદ્દીન પછી તેનો પુત્ર આરામશાહ લગભગ એક વર્ષ સૂઝી ગાદી ઉપર રહ્યો. પણ પછી સરદારોએ તેના બાપના ગુલામ અસ્તમશને ગાદી આપી.

અસ્તમશ, ૧૨૧૧-૧૨૩૫—અસ્તમશ એક વાર ગુલામ હતો. તે આપવડાઇથીજ મુખ્ય સત્તા ઉપર આવી શક્યો. પહેલાં તો તેણે સિંધના, પંજાબના ને બંગાળના પોતાના હરીફોને દાબી દીધા. પછી ગ્વાલીઅર, રણથંભોર ને માળવાના હિંદુઓને હરાવ્યા. ઉજ્જૈનમાં મહાકાલના મંદિરનો નાશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૨૩૫માં તે મરી ગયો. બગદાદના ખલીફાએ તેને સુલ્તાનનો પોશાક મોકલ્યો હતો.

---

* આ ભાગ અલ્પસંખ્યકમાં બહાર છે તેથી આગળનો ઇતિહાસ સમજવા માટે તેનું દ્રુક ૩૫ આદિ વાપરવામાં આવ્યું છે.

ચિગિઝખાંની સવારી, ઇ. સ. ૧૨૨૧—મેગલ ખાન ચિગિઝે આ વખત ચીન, ખોખારા, સમરકંદ ને ખીવા જીતી લીધાં. તેથી ખીવાનો શાહ જલાલુદ્દીન ઠેઠ સિંધુ નદી સુધી નાસી આવ્યો. તેણે અસ્તમશની મદદ માંગી પણ સુલતાને મદદ આપવા ના પાડી. દરમ્યાન મેગલોએ સિંધુ નદી ઉપર જલાલુદ્દીનને હરાવ્યો પણ હિંદનાં આમોલવા માફક ન આવવાથી તેઓ પાછા હટી ગયા ને હિંદ તેમનાથી બચી ગયું.

અસ્તમશ—ગુલામ વંશને હિંદમાં ખરી રાજ્યસત્તા અપાવનાર આ સુલતાન હતો. તેણે રાજ્યવલિવટમાં સુધારાઓ કર્યાં. દિલ્હીનો કુલ્ખીનાર તેના વખતમાં પૂરે થયો. તેનું ચણતર હિંદુ મંદિરોનાં સાહિત્યોમાંથી કરવામાં આવ્યું છે.

રુકનુદ્દીન—અસ્તમશ પછી દિલ્હીના અમીરોએ પહેલાં તો મલ્દુમ સુલતાનના પુત્ર રુકનુદ્દીનને ગાદી આપી. પણ તે નબળો હોવાથી તેની મા કારબાર કરતી. તેને શાહઝાદી રજિયા સાથે તકરાર થવાથી અમીરોએ બંનેને પદબ્રષ્ટ કર્યાં ને રજિયા બેગમ સુલતાના થઈ.

રજિયા બેગમ, ૧૨૩૬-૧૨૪૦—રજિયાનો બાપ ગાદીનો વારસો તો પુત્રીનેજ આપી ગયો હતો, પણ અમીરોએ તે વસીઅતનામું કબુલ રાખ્યું નહોતું ને રુકનુદ્દીનને ગાદી આપી હતી. ગાદીએ આવ્યા પછી રજિયાએ પોતાના શત્રુઓને દાખી દીધા. તે ચતુર, શરી ને ઉદાર સ્ત્રી હતી. રાજ્યનો કારબાર તે ખુલ્લા દરબારમાં કરતી ને લડાઈમાં મોખરે યુદ્ધ કરતી; પણ એક લખસી નોકર ઉપર તે બહુ પક્ષપાત દર્શાવતી તેથી અમીરો તેના ઉપર નાખુશ થઈ ગયા ને સરદાર અલ્તુનિયાએ બળવો કર્યો. યાકુતનું ખુન કરવામાં આવ્યું. પછી રજિયાએ અલ્તુનિયા સાથે લગ્ન કર્યું ને બંનેએ દિલ્હી ઉપર ચઢાઈ કરી; પણ સુલતાનના બાઈ ખહેરામશાહે તેમને હરાવ્યાં તેથી તેઓ ઉત્તર તરફ નાસી ગયાં. રસ્તામાં હિંદુઓએ બંનેને મારી નાંખ્યાં.

બહેરામશાહ ને મહમૂદશાહ, ૧૨૪૦-૧૨૪૬—રઝિયા પછી તેના ભાઈ બહેરામે એક વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું પણ તેનું ખૂન થયું એટલે અસ્તમશનો પૌત્ર મહમૂદ સને ૧૨૪૬ સુધી સુલતાન રહ્યો. તે ફર હતો. તેથી અમીરોએ અસ્તમશના એક પુત્ર નાસિરુદ્દીનને ગાદી આપી.

નાસિરુદ્દીન મહમૂદ, ૧૨૪૬-૧૨૬૬—નાસિરુદ્દીન બહો સુલતાન હતો ને કુરાન લખી પોતાનો નિર્વાહ કરતો. તેના વખતમાં ભોગલો હિંદ ઉપર વારંવાર ચઢી આવવા લાગ્યા; વઝીર બલખને કારભાર સારો કરી સસ્તનતને ટૂંકી જતાં બચાવી. બલખને રજપુતાને પણ તામે કર્યા ને રાજકોટી ખાનોને દાખી દીધા. સુલતાનના મરણ પછી તે પોતે ગાદી ઉપર આવ્યો.

બલખન, ૧૨૬૬-૧૨૮૬—બલખન મૂળ તુર્ક હતો. તે જ્યારે નાનો હતો ત્યારે ભોગલોએ તેને કેદ કરી બગદાદમાં ગુલામ તરીકે વેચ્યો હતો. ત્યાંથી તે અસ્તમશ પાસે આવ્યો ને ક્રમે ક્રમે તે મોટી પદવીઓ ઉપર ચઢતો ગયો. નાસીરના વખતમાં તે વઝીર થયો. સુલતાનના મરણ પછી અમીરોએ બલખનને સુલતાન બનાવ્યો. નવા સુલતાને પહેલાં તો ગુલામોની સત્તાને નબળી કરી નાંખી. પછી તેણે એક મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું ને ભોગલો ને હિંદુઓ ઉપર ત્રાસ વર્તાવ્યો. તેણે આખા રાજ્યમાં અફધાનોને નોકરીમાં રાખ્યા, હિંદુઓને કારભારમાંથી બાતલ કર્યા, દરેક દેકાણે જમસો રાખી બધી બાતમી મળે એમ વ્યવસ્થા કરી ને અદલ દનસાફ આપી વહિવટ સુધાર્યો. બંગાળામાં તેનો ગુલામ સ્વતંત્ર થયો હતો પણ બલખને તેને દરાવી માર્યો ને પોતાના પુત્રને તે પ્રાંતના વહિવટ ઉપર નીચ્યો. બલખન શૂરો, રાજકરણમાં નિપુણ, પણ ફર સુલતાન હતો. તે દરબારમાં પૂરે દમામથી બેસતો. તેને હુમમશ્કરી જરા પણ ગમતાં નહિ. શિકારનો તે શોખીન હતો. એશિયાના ઘણા રાજવંશીઓએ ભોગલોથી ત્રાસી તેના દરબારમાં આશ્રય લીધો હતો. બલખનનો શાહબદો વિદ્વાન હતો તે કવિઓને ને લેખકોને આશરો આપતો. ખુશરૂ કવિ તેના વખતમાં થઈ ગયો.

૨. હાહાદા મહામુદનો પરાજય ને નાશ—આ વખતે મોગલોએ કામુલમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી ને ત્યાંથી પંજાબ ઉપર તેઓ ચઢી આવતા હતા. શાહજાદો મહમુદ ઇ. સ. ૧૨૮૫માં તે લોકો સાથે લડતાં માર્યો ગયો. પુત્રના મરણનો અફસોસ કરતો બલખન પણ ઇ. સ. ૧૨૮૬માં મરી ગયો. તેના પછી તેનો પૌત્ર કૈકોબાદ ગાદીએ આવ્યો.

કૈકોબાદ, ૧૨૮૬-૧૨૯૦—સુલતાન કૈકોબાદ નબળો હતો તેથી અમીરો તેની સામા થયા. તેમાં ફિરોજશાહ નામનો એક ખિલજ તેમનો આગેવાન થયો. કૈકોબાદનું ખુન કરવામાં આવ્યું. થોડા વખત માટે તેનો પુત્ર સુલતાન રહ્યો પણ પછી તેનુંયે ખુન કરવામાં આવ્યું ને ફિરોજ પોતે બલાલુદીન નામ ધારણ કરી રાજ્યનો ધણી થઈ પડ્યો. આવી રીતે ગુલામ વંશનો અંત આવ્યો.

પ્રકરણ ૨જું—ખિલજ વંશ

બલાલુદીન ખિલજ, ઇ. સ. ૧૨૯૦-૧૨૯૫—આ સુલતાન ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૭૦ વર્ષની હતી. તે ઉદાર, પરગજુ ને ઘણો નરમ માણસ હતો તેથી લુટારાઓ, ખટપટીઓ ને બળવાખોરોનું જોર વધી પડ્યું. પોતાના બંડખોર અમીરોને સુલતાને હરાવ્યા પણ રણથંભોરના રજપુતોને તે હરાવી શક્યો નહિ. આ વખતે પણ મોગલો તો હિંદ ઉપર ચઢી આવતા હતા પણ તેમને પૈસા આપી પાછા કાઢવામાં આવ્યા. તેમાંના કેટલાએક મોગલો નોકરીમાં રહ્યા, દિલ્લી પાસે વસ્યા ને સુસલમાન બન્યા. સુલતાનના ભત્રીજા અલાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૯૪માં અયોધ્યામાંથી લસકર ભેગું કરી મહારાષ્ટ્ર ઉપર ચઢ્યો કરી ને દેવગિરિ (દોલતાબાદ)ના રાજા રામચંદ્ર યાદવ તથા તેના પુત્ર શંકરદેવ પાસેથી અખુટ ધન લીધું. પછી યાદવ રાજાને રાજ્ય સુપ્રત કરી તે ઉત્તર હિંદ પાછો ગયો ને ત્યાં કપટ કરી પોતાના કાકાની મુલાકાત લેતી વખતે તેનું ખુન કરી સુલતાન થયો.

અલાઉદ્દીન ખિલજી, ઇ. સ. ૧૨૯૫-૧૩૧૫—અલાઉદ્દીને હિંદીની સલ્તનતની સત્તા ધણી વધારી દીધી. તેણે મોગલોનાં ટોળાંઓને સિંધુ નદીની આ પાર આવવા દીધાં નહિ. ઇ. સ. ૧૨૯૭માં અલાઉદ્દીને ગુજરાત ઉપર સવારી મોકલી વાઘેલા રાજ કરણને હરાવી આખો પ્રાંત કબજે કર્યો. અલાઉદ્દીન સુલતાને રણથંભોરનો કિલ્લો રજપુતો પાસેથી લઈ લીધો અને ચિતોડના રાણા ભીમસીની સ્ત્રી પદ્મિનીના રૂપની ખ્યાતિથી લલચાઈ ચિતોડ ઉપર સવારી કરી ૩૦,૦૦૦ રજપુતોનો વધ કરી તે કિલ્લો સર કર્યો. આ ઘેરા વખતે પદ્મિની વગેરે રજપુતાણીઓ બળી મુઠ્ઠા એવી જ રીતે માળવા પણ તામે કરવામાં આવ્યો. કરણ રાજાની વિધવા ને પછી સુલતાનની બેગમ કમલાદેવીના આગ્રહથી સુલતાને તેની કુંવરી દેવળદેવીનો કબજો મેળવવા બાગલાણ ઉપર ને કરણને મદદ કરનાર દેવગિરિના રાજા રામદેવ જાદવ તથા તેના પુત્ર શંકરદેવને કબજો કરવા મલિક કાફૂરને મોકલ્યો. રામદેવ શરણ થયો. પણ સુલતાને તેને “રાયરાયણ”નો ઇલ્કાબ આપી ખંડિઓ રાજ બનાવ્યો ને બરાડ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. દેવળદેવી શાહઝાદા ખીજરખાંની બેગમ થઈ ત્યારપછી શંકરદેવને મારી નાંખવામાં આવ્યો ને મહારાષ્ટ્ર મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. કાફૂરે વરંગુલના રાજાને ને તેની માને હરાવ્યાં ને તેલંગણ ખંડિયું રાજ્ય બન્યું, ઇ. સ. ૧૩૦૯. પછી કાફૂરે મલબાર, મહેસુર તથા કોંકણના રાજાઓને હરાવી તે પ્રદેશો ઉપર મુસલમાની સત્તા સ્થાપી. ને ત્યાંથી તે અપુટ ધન ઉત્તર હિંદ તરફ લઈ ગયો. એ વખતે મદુરાની ગાદી માટે તકરાર થવાથી તેના એક હક્કદારની માંગણીથી કાફૂરે મદુરા પણ સર કર્યું. આવી રીતે અલાઉદ્દીનના સમયમાં મુસલમાનો દખ્ખણમાં પેલા.

આ સિવાય સુલતાને વહિવટમાં પણ ઘણા ફેરફારો કર્યા. અલાઉદ્દીન સુલતાનનો વિચાર એક નવો ધર્મ કાઢવાનો હતો પણ મૌલવીઓ વિરુદ્ધ પડવાથી તે વિચાર તેણે મૂકી દીધો. લશ્કરના ઘોડાઓ ઉપર ડાઘ પાડવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. એ સુલતાને લશ્કરનો સારો ખંદોબસ્ત કર્યો. દરેક સિપાઈને સુલતાન પોતે નજરે જોઈ નોકરીમાં રાખતો હતો. રોકડ પગાર

આપવાની પદ્ધતિ ચાલુ થઈ. હિંદુઓને નોકરીમાંથી બાતલ કરવામાં આવ્યા ને તેમની પાસેથી હથિયારો છીનવી લેવામાં આવ્યાં. હિંદુઓને ઘોડા ઉપર બેસવાની પણ મનાઈ કરવામાં આવી; હમેશાં તેઓ ગરીબ ને પરતંત્ર રહે એ ધોરણ ઉપર રાજ્યનો વહિવટ ધડવામાં આવ્યો. દુષ્ખળનું અખુટ ધન ઉત્તરમાં આવવાથી ઉત્તર હિંદમાં ઘણી મોંઘવારી થઈ પડી. તેથી રાજના ઉપયોગની ચીજોના ભાવો સુલતાને નફી કર્યા. અમીરોના અસ્પરસ સંબંધમાં

સુલતાનની દરમ્યાનગીરી થવી જોઈએ એવું ધોરણ ઘાખલ કરવામાં આવ્યું. પછી ઇનામી જમીનોને સુલતાને ખાલસા કરી ને અમીરોની સત્તા તોડી પાડવામાં આવી. દારનો ઉપયોગ એકદમ બંધ કરવામાં આવ્યો, ને દિલ્હી પાસે એક નવું શહેર વસાવવામાં આવ્યું.

અલાઉદ્દીન ઇ. સ. ૧૩૧૫માં મરી ગયો. તે ઘાતકી, કપટી, અભણ, દુરાચારી પણ બહાદુર ને કડક હતો. તે વખતના લોકો એને સિકંદર સાથે સરખાવતા.

કવિ અમીર ખુશરૂ—બલખનના પુત્ર મહમુદનો અમીર ખુશરૂ મિત્ર હતો. અલાઉદ્દીનની ધણી સવારીઓમાં તે હાજર હતો. તે ફારસીમાં સુંદર દિવાનો લખતો ને હિંદીમાં સારી કવિતા લખતો. ખિજરખાં ને દેવલદેવીના પ્રેમ-લમનું તેણે સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે.

ઉમર, ઇ. સ. ૧૩૧૫-૧૩૧૬—અલાઉદ્દીનના મરણ પછી કાફૂરે ખિજરખાં વગેરે શાહજદાઓને મારી નાંખ્યા ને ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ થોડા જ વખતમાં અમીરોએ કાફૂરને જ મારી નાંખ્યો એટલે અલાઉદ્દીનનો બીજો પુત્ર મુઆરક સુલતાન થયો.

મુઆરક, ૧૩૧૬-૧૩૨૦—થોડા વખત સુધી તો મુઆરકે રાજ્ય ચુકવવાનું કર્યું. પણ પાછળથી તે બગડી ગયો. તેના વખતમાં દેવગિરિના રાજા હરપાળદેવને જીવતાં ચામડી ઉતારી મારી નાંખવામાં આવ્યો. મુઆરકના માનીતા ખુશરૂએ તેલંગણ ને મલખારના રાજાઓ પાસેથી કેટલોક સુલક લીધો. તેથી મુઆરકે રાજ્યની લગામ ખુશરૂના હાથમાં જ સોંપી દીધી. પણ એ હલકા માણસે સુલતાનનું ખુન કરાવ્યું ને પોતે ગાદી ઉપર બેઠો. મુઆરકના વખતમાં મુસલમાનોએ મહારાષ્ટ્ર, તેલંગણ ને મદુરામાં રાજ્યવહિવટનો પહેલી વાર બંદોબસ્ત કર્યો.

ખુશરૂ, ઇ. સ. ૧૩૨૦—ખુશરૂ અસલ ગુજરાતનો વતની હતો ને જાતે હલકો હતો. તેથી ગાદીએ આવતાં વાર તેણે મુસલમાનોને ત્રાસ

આપવા માંડ્યો, ને હિંદુઓને ને ખાસ પોતાની નાતના માણસોને મોટા હોદ્દાઓ આપવા માંડ્યા. તેથી અમીરો તેની સામે થયા તેને ધ્યાસુદીન તથલખે દિલ્હી ઉપર સવારી કરી ખુશરૂને હરાવ્યો. ખુશરૂ નાસી ગયો પણ પછી પકડાઈ જતાં તેનો વધ કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે ખિલજી વંશનો અંત આવ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું—તથલખ વંશ

ધ્યાસુદીન, ઇ. સ. ૧૩૨૦—૧૩૨૫—નવો સુલતાન ધ્યાસુદીન ગરીબી અવસ્થામાંથી સુલતાન થયો હતો. તેણે તેલંગણના હિંદુ રાજ્યનો નાશ કર્યો ને તે દેશને ખાલસા કર્યો. પછી તેણે અંગાણામાં દરમ્યાનગીરી કરી તેના રાજ્યને સુધાર્યું. અંગાણાથી બ્યારે તે પાછો આવતો હતો ત્યારે એક લાકડાના મંડપમાં તેનો સત્કાર કરવા શાહજહા મહમ્મદ તૈયારી કરી. પણ સુલતાન મંડપમાં દાખલ થયો કે તુરત મંડપ તુટી પડ્યો ને સુલતાન દબાઈ મુઝા. આ સુલતાને દિલ્હી પાસે તથલખાબાદ વસાવ્યું હતું.

મહમ્મદ તથલખ, ઇ. સ. ૧૩૨૫—૧૩૫૧—મહમ્મદ મોટો વિદ્વાન હતો. અરબી, ફારસી ને હિંદી બાપાઓ તે સારી રીતે જાણતો. તેનું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પણ અદ્ભુત હતું. તેની ઉદારતા પણ અગાધ હતી. તે ચુસ્ત મુસલમાન હતો; છતાં હિંદુઓ સામે તેને લેશ માત્ર તિરસ્કાર નહોતો; પણ પોતાના સ્વભાવ ઉપર તે જરા પણ કામુ રાખી શકતો નહિ. વળી રાજ્યના કારભાર સંબંધીના તેના વિચારો જમાનાને અનુકૂળ નહોતા. તે ધણો જુલમ ગુજારતો; પણ તે ગાંડો નહોતો તેથી તેના અમલ લોકોને બારે થઈ પડ્યો.

કારભાર—પહેલાં તે સુલતાને જમીન ઉપરના કરો વધારી દીધા તેથી ખેડુતો પાપમાલ થઈ ગયા. પછી તેણે રાજધાની દિલ્હીથી દેવગિરિ ફેરવવાનો હુકમ આપ્યો, કારણકે દિલ્હીમાં મોગલોની બીક લાગતી ને દેવગિરિ વધારે અનુકૂળ હતું; વળી દખ્ખણમાં ઘણા બળવાખોરો જન્યા હતા. તેથી દિલ્હીની તમામ પ્રજાને દેવગિરિ જવાની આજ્ઞા થઈ. લોકોને માટે તમામ

સાધનો પૂરાં પાડવામાં આવ્યાં હતાં, પણ તેથી કંઈ વધ્યું નહિ ને લાખો માણસો પાયમાલ થઈ ગયાં. આ સુલતાને ચલણને સુધારવા માટે ધરિન ને ચીનનાં રાજ્યોનો દાખલો લઈ તાંબાનાણું દાખલ કર્યું ને તેની કિંમત ચાલતા રૂપાના નાણા જેટલી ઠરાવી. પરિણામે, દરેક જણે રૂપાનાણું સંધરવા માંડ્યું અને અદળતક ખોડું તાંબાનાણું બહાર આવ્યું સુલતાને સતીનો તે રજપુતોને ત્રાસ આપવાનો ચાલ બંધ કર્યો. ન્યાય તે પોતે જ આપતો. પહેલાં તેને ધરિનના એક પ્રાંતને જિતવાનું મન થયું પણ પછી તે વિચાર તેણે મૂકી દીધો ને હિમાલયની તળેટીના બંડખોર રાજાઓને વશ કરવા એક મોટું લશ્કર મોકલ્યું. પણ એ સવારીમાં આખું લશ્કર નાશ પામ્યું. આ ચઢાઈ ચીન ઉપર કરવામાં આવી નહોતી એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. આ સુલતાન માણસોનો પણ શિકાર કરતો.

બંડો—ઉપર જણાવેલાં કૃત્યોથી સુલતાનના અમીરો કંટાળી ગયા ને રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોમાં બંડ થયાં. પહેલું બંડ મલખારમાં થયું. પછી બંગાળામાં બળવો થયો. અયોધ્યાનો અમીર પણ સુલતાનની સામે થયો. એટલે સુલતાને તેનાં માણસોને સખ્ત શિક્ષા કરી. પણ અમીરને મારી આપી. ત્યાર પછી સિંધના બંડખોરોને સુલતાને દાખી દીધાં. છતાં તેલંગણનો હિંદુ રાજા, મલખારના રાજાઓ, દેવગિરિના અમીરો, ગુજરાતના અમલદારો તેની સામે ઉઠ્યા. હિંદુ હરિહરે ઇ. સ. ૧૩૪૭માં વિજયનગરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. અમીર હસન કંકુએ ઇ. સ. ૧૩૪૭માં અલાઉદ્દીન બલમનશાહ નામ ધારણ કરી કલચુર્ગામાં બલમની વંશની સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. બળવાખોરોને એક પછી એક હરાવવા જતાં તેલંગણથી દેવગિરિ, દેવગિરિથી ગુજરાત, ગુજરાતથી સિંધ, એમ કુચ કરતાં સુલતાન ૧૩૫૧ માં સિંધમાં ઠૂઠા આગળ મરણ પામ્યો. આ નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તે બંડખોરોને સખ્ત શિક્ષા કરતો.

ઈબ્ન બતૂતા—મહમ્મદના વખતમાં તાંજોરથી ઈબ્ન બતૂતા નામનો એક મૂર મુસાફર દિલ્હી આવ્યો. સુલતાને તેનો સારો સત્કાર કર્યો ને દિલ્હીના

જાણની જગ્યા ઉપર તેને નીમ્યો. નવ વર્ષ સુધી તે દિલ્હી રહ્યો. પછી તે ચીનમાં હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયો. તે પોતાના પ્રવાસનું જે વર્ણન કરતો ગયો છે તે ઉપરથી મહમ્મદ તથા લખના કારભારની ખરી હકીકત આપણને મળી આવે છે.

ફિરોઝશાહ તથા લખ, ઇ. સ. ૧૩૫૧-૮૮—મહમ્મદ પછી તેનો ભત્રીજો ફિરોઝશાહ સુલતાન થયો. ફિરોઝ તથા લખની મા ભટ્ટી રાજની પુત્રી હતી. પણ તેનો સ્વભાવ લગાયક ન હોવાથી દિલ્હીની સલ્તનત તુટી પડી. તે ધર્માધ હતો; હિંદુઓને ને શિયા મુસલમાનોને તેણે ધણો ત્રાસ આપ્યો. આઘાણો ઉપર તેણે ઝઝીયા વંશે નાંખ્યો ને દરેક બાબતમાં તે મુશ્કેલીઓ ને મૌલવીના કહેવા પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યો. ફિરોઝ શુલામોનો ધણો શોખીન હતો. સુન્ની મુસલમાનો તરફ તે દયાળુ ને ઉદાર હતો. તે વિદ્વાનો પ્રત્યે સદ્ભાવ રાખતો. તેણે દવાખાનાંઓ, નહરો, ધર્મશાળાઓ ને પાઠશાળાઓ સ્થાપી, જવનપુર, ફિરોઝાબાદ, વગેરે શહેરો વસાવ્યાં, જમીનના મહેસુલની પદ્ધતિમાં સુધારાઓ કર્યા, કરવેરાઓ કુરાનની શિક્ષાઓ પ્રમાણે ગોઠવ્યા, કેટલાક ગેરવ્યાજખી કરે માફ કર્યા, ચલણમાં સુધારો કર્યો, જુના સ્તંભો, વગેરેનું સ્ફણ કરાવ્યું ને ખગોળ તથા વેદક ઉપરના સંસ્કૃત ગ્રંથોના ફર્સી અનુવાદો કરાવ્યા. ફિરોઝના વખતમાં બંગાળાનો મુલક સ્વતંત્ર થયો. તેણે નગરકોટ ને દ્વા જીની લીધાં પણ દખ્ખણ તરફ તેણે કશું લક્ષ આપ્યું નહિ. સુલતાન ઇ. સ. ૧૩૮૮માં ૯૦ વર્ષની ઉમરે મરી ગયો. કેટલાએક ફિરોઝને અકબર સાથે સરખાવે છે પણ તે યોગ્ય નથી.

બીજો ધ્યામુદીન ને અમુખકર—ફિરોઝ પછી તેનો પુત્ર ક્ષેત્રમાં ધ્યામુદીન નામ ધારણ કરી સુલતાન થયો પણ તે ખરાબ હોવાથી ઇ. સ. ૧૩૮૯માં તેનો વધ કરવામાં આવ્યો. તેના પછી અમુખકર ગાદી પર આવ્યો પણ શાહઝાદ મહમ્મદે તેને હરાવી ગાદી લીધી.

નાસિરુદીન મહમ્મદ ને હુમાયું ઇ. સ. ૧૩૯૦-૯૪—અમુખકર પછી નાસિરુદીન મહમ્મદ ને તેનો પુત્ર હુમાયું સુલતાન થયા. તેમના મરણ પછી મહમ્મદનો પુત્ર મહમુદ સુલતાન થયો.

મહમુદ, ઇ. સ. ૧૩૮૪-૧૪૧૨—મહમુદ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે દિલ્હીની સસ્તનત નળળી થઈ ગઈ હતી; તીમૂરના હુમલાથી તે તદ્દન બાંગી પડી.

તીમૂર, તેની સવારી, ઇ. સ. ૧૩૯૮—તીમૂરનો જન્મ સમરકંદ પાસે એક ગામમાં ઇ. સ. ૧૩૩૬માં થયો હતો. ૩૩ વર્ષની ઉંમરે યુગ્તાર્ધ તુર્કોની તેણે આગેવાની લીધી અને ઈરાન દેશ જતી લીધો. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૩૯૮માં તેણે હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેના પુત્રે સુલતાન કબજે કર્યું ને તીમૂરે પોતે પંજાબ સર કર્યો. પછી તે દિલ્હી ઉપર ઘસી આવ્યો. રસ્તામાં દશ લગ્નર હિંદુ કેદીઓની કતલ કરવામાં આવી. દિલ્હી શરણ થયું ને સુલતાન મહમુદ નાસી ગયો. દરમ્યાન દિલ્હીના હિંદુઓ અને તીમૂરના લશ્કર વચ્ચે તકરાર થતાં તેણે બે દિવસ સૂધી શહેરીઓની કતલ ચલાવી ને પેટભરી રાજધાની ઝુટી. લગ્નરો માણસોને કેદ કરવામાં આવ્યાં. પંદર દિવસ ને દિલ્હીમાં રહ્યા, પછી તે સ્વદેશ ગયો. પાછા જતાં રસ્તામાં મીરત, હરદાર, જમ્મુ, વગેરે સ્થળોના હિંદુઓને તેણે ઝુટયા, તેમની કતલ ચલાવી.

તીમૂરની સવારીથી મંચદેશના હિંદુ ને અફઘાન સરદારો, ચિતોડનો રાણો કુંભો ને ગુજરાત ને માળવાના બંડોમાર અમલદારો, એટલાની સત્તા વધી ગઈ. મોગલોએ હિંદુસ્તાન ઉપર પોતાનો દક્ષ સ્થાપિત કર્યો. તેનો લાભ આપરને મળ્યો. ખિઝરખાં સૈયદનું બળ પંજાબમાં વધી પડયું. દિલ્હી ને આગ્રાના પ્રાંતોમાં ખેતીને ઘાણું તુકસાન થયું. તીમૂર સાથે ઘણા હિંદી કારીગરો સમરકંદ ગયા. તેઓએ સમરકંદને શાભાવ્યું.

તીમૂર જેટલો શૂરો સેનાપતિ હતો તેટલો જ તે કૂર સરદાર હતો. તે પોતાની આત્મકથા લખી ગયો છે.

તીમૂરના ગયા પછી થોડે વખતે મહમુદ સુલતાન દિલ્હી પાછો આવ્યો. પણ રાજ્યનો કારભાર કરવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. તે ઇ. સ. ૧૪૧૨માં મરી ગયો. તેના પછી અફઘાન અમીરો સત્તા માટે લડવા લાગ્યા. છેવટે પંજાબના સુબા ખિઝરખાંએ તેમની સત્તા તોડી પાડી ને સૈયદ વંશ સ્થાપ્યો.

પ્રકરણ ૪થું—સૈય્યદ તથા લોદી વંશો—અફઘાન અમલ.

ખિઝરખાં, ઇ. સ. ૧૪૧૪-૧૪૨૧—નવો સુલતાન ખિઝરખાં સૈય્યદ હતો. પહેલાં તો તે સુલતાન થવા ના પાડતો ને તીમૂરના પ્રતિનિધિ તરીકેજ દિલ્લી મુકામે રાજ્ય કરવાનો ડોળ કરતો; પણ પાછળથી સુલતાન તરીકે રહેવા તેણે હા પાડી. તે દયાળુ ને અદલ ધનિસાફ આપનાર હતો. તે સને ૧૪૨૧માં મરી ગયો. તેના કારભારનો ધણો સમય સલ્તનતના જુદા જુદા ભાગોમાં અંડખાર સરદારોને દાખી દેવામાં ગયો હતો.

મુબારકશાહ, ઇ. સ. ૧૪૨૧-૩૪, મહમ્મદશાહ, ઇ. સ. ૧૪૩૪-૪૫ અહ્મદીદીન ઇ. સ. ૧૪૪૫-૪૮—ખિઝરખાં પછી ઉપર જણાવેલા ત્રણ સુલતાનો રાજ્ય કરી ગયા. તેમનાં રાજ્યમાં હિંદુ ને મુસલમાન અમીરો સુલતાનો સામે થતા. તેમની વિરુદ્ધ જે લડાઈઓ થઈ તે સિવાય બીજું ખાસ જાણવા જેવું બન્યું નહિ. છેલા સુલતાન પાસેથી બદલો લેવાની સત્તા ધીનવી લીધી ને અમીરોએ તેને મુખ્ય પદ આપ્યું. લોદી વંશનો તે મુખ્ય પુરુષ થાય.

બહલોલ લોદી, ઇ. સ. ૧૪૪૮-૧૪૮૮—પહેલાં બદલો લેવાની પંજાબમાં નોકરી કરતો. પછી દિલ્લીના કારભારની ખટપટમાં પડી પોતે પણ હિંદુ ને મુસલમાન સરદારો સાથે લડાઈઓ કરી ને જવનપુરના સુલતાનને હરાવી ઇ. સ. ૧૪૮૫ માં તે રાજ્યનો નાશ કર્યો. તે પોતે કદિ ગાદી ઉપર બેસતો નહિ. રહેણીકરણીમાં તે ધણો સાદો હતો, ને પોતાના અમીરો સાથે સમાન ભાવે રહેતો. તે ધણો ઉદાર હતો ને વિદ્વાનોને ધણો આશ્રય આપતો.

સિકંદર લોદી, ઇ. સ. ૧૪૮૮-૧૫૧૭—બહલોલ પછી તેનો પુત્ર સિકંદર સુલતાન થયો. તેણે અમીરોને નિયમમાં રાખ્યા ને આગ્રા વસાવી ત્યાં રાજધાની ફેરવી. સિકંદરે વલિવટ ને ખેતીને સુધાર્યા, વેપારને ઉત્તેજન.

આપ્યું ને એક સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથનો ફારસીમાં અનુવાદ કરાવ્યો; પણ હિંદુઓનો તે કદો દુશ્મન હતો. તે ઇ. સ. ૧૫૧૭માં મરી ગયો.

ઈશ્વાહીમખાં લોદી, ૧૫૧૭-૧૫૨૬—સિકંદરનો પુત્ર ઈશ્વાહીમ તુમાખી ને લોભી હતો તેથી સરદારે તેની સામે થયા ને તેમણે સુલતાનના ભાઈને જવનપુર મુકામે ગાદી આપી. પણ સુલતાને તેનું ખુન કરાવ્યું. ઈશ્વાહીમે ચિતોડના રાણા સંગ્રામસિંહને હરાવ્યો. હવે અફઘાન સરદારે ઈશ્વાહીમના જીવલમથી કંટાળી ગયા હતા. તેથી દૈલ્લતખાં લોદી નામના સરદારે કામુલ મુકામે મોગલ પાદશાહ બાબરને હિંદ આવવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. તેથી બાબરે પ્રથમ પંજાબ સુર કર્યો ને પછી કામુલ પાછો ગયો. દરમ્યાન દૈલ્લતખાં પોતાની ભૂલ સમજ્યો; પણ ઈશ્વાહીમના બીજા સંબંધીએ બાબરને ફરી આવવા વિનંતિ કરી. બાબર ફરી હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. તેણે ઈશ્વાહીમને પાણીપતના મેદાન ઉપર હરાવ્યો; સુલતાન માર્યો ગયો; લોદી વંશનો ને સાથે અફઘાન અમલનો પણ અંત આવ્યો.

અફઘાન અમલ—હવે આપણે અફઘાન અમલ ઉપર જરા વિવેચન કરીએ. સુલતાનના પદ ઉપર અફઘાન અમીરો રાજવંશમાંથી પોતાના પસંદ કરેલા માણસને મુકતા. રાજ્યના કારભાર માટે બે મોટા અમલદારો હતા. (૧) વકીલ. (૨) વઝીર. તે સિવાય બીજા નાના અમલદારો પણ હતા. સલ્તનતને અમીરો વચ્ચે જીંઘી નાંખવામાં આવતી. દરેક સરદાર કે ખાન પોતાને ખચે લસકર રાખતો ને જંગીરનો કારભાર કરતો. ફોજદારી ગુન્હાઓ માટે ઈસ્લામના ફરમાન પ્રમાણે સજા કરવામાં આવતી. હિંદુઓની સાથે ઘણું ખરાબ વર્તન રાખવામાં આવતું. તેથી આ વખતે ઘણા હિંદુઓ મુસલમાનો થઈ ગયા. અફઘાન સુલતાનોએ રજપુત રાજાઓ સાથે કદિ મિત્રતા કરી નહોતી. મૌલવીઓ ને ઉલ્લેખીઓના કહેવા મુજબ રાજ્યનો વહિવટ ચાલતો. મોગલો સામે તેમણે હિંદનો ખરો બચાવ કર્યો; નહિતર તેઓ રજપુતોને ને આર્ય સંસ્કૃતિને તદ્દન તોડી નાંખત. મુસલમાનોનો ધર્મ જોઈ હિંદુઓમાં મુધારકો ઉત્પન્ન થયા. તેથી ભક્તિમાર્ગનો પ્રચાર આ કાળમાં થયો.

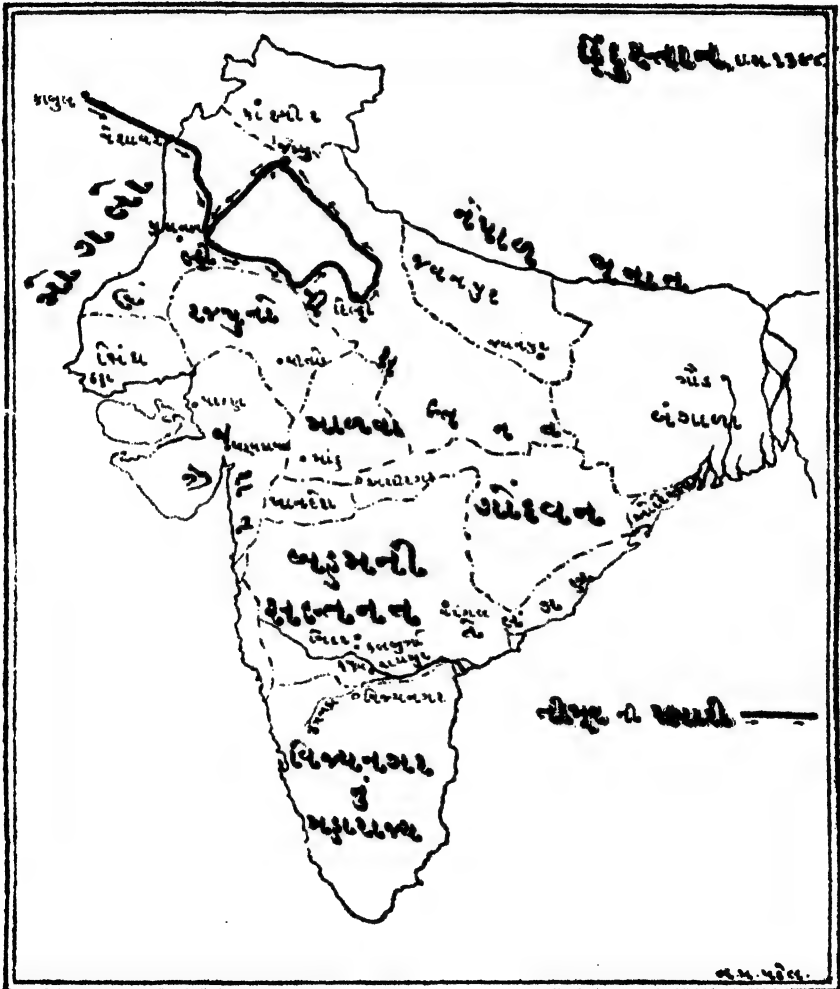
મુસલમાનો પાસેથી હિંદુઓ કેટલીક કળાઓ શીખ્યા, તો મુસલમાનો હિંદુઓ પાસેથી ગદો બાંધવાની, ઈમારતો શોભાવવાની, હાથીઓથી યુદ્ધ કરવાની અને બીજી કળાઓ શીખ્યા. હિંદુસ્તાનનો ઈરિન, ઈરિક, વગેરે દેશો સાથેનો પરિચય વધ્યો. જવનપુર, દિલ્હી, અહમદાબાદ, વગેરે સ્થળોએ હિંદુ ને મુસ્લીમ કળાનું મિશ્રણ થયું ને સ્થાપત્યનો જુદો જ વિકાસ થયો. કેટલાક મુલતાનોએ સંસ્કૃત સાહિત્યને કિત્તજન આપ્યું હતું. આ વખતના મુસલમાનો દેશનો ઇતિહાસ લખતા ગયા ને ખાસ નોંધવા જેવી વાત છે, કારણકે એવી રીતે ઇતિહાસ લખવાનો રીવાજ તેમના આવ્યા અગાઉ આપણે ત્યાં નહોતો. આ મુલતાનોના દરબારોમાં તુર્કો, પઝાણો ને હિંદુઓ, એવા ત્રણ પક્ષો હતા.

પ્રકરણ પમું—કેટલાંએક સ્વતંત્ર રાજ્યો

કાશ્મીર—ઉપર આપણે દિલ્હીના અફઘાનોનો અમલ જોયો. હવે આપણે ચાંદમા સૈદામાં દેશના બીજા ભાગોનો ઇતિહાસ જોઈએ. કાશ્મીરમાં ત્યાંના હિંદુ રાજના વર્ગરે મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેથી એના વંશના વખતમાં કાશ્મીરના હિંદુઓ ખોટા ભાગે મુસલમાનો થઈ ગયા. ઇ.સ. ૧૪૧૭થી ૧૪૬૭ સુધી ઝઘનિલ આબિદીન નામના મુલતાને રાજ્ય કર્યું. તેણે હિંદુઓ પ્રત્યે સમાન ભાવ રાખ્યો, ગોવધન અટકાવ્યો ને સંસ્કૃત સાહિત્યને કિત્તજન આપ્યું. ત્યારપછી ચક્ર વંશના મુલતાનો રાજ્ય કરતા થયા. અકબરે તે વંશનો અંત આણ્યો.

અંગાળા—અપ્સાર ખિલજીએ અંગાલદેશ લીધો ને આપણે ઉપર જોઈ ગયા. મુસલમાન અમલદારો સ્વતંત્ર થવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ગુલામ વંશ ને ખિલજી વંશના વખતમાં અંગાળા લગભગ સ્વતંત્ર હતું ને ફિરોઝ તખલખના વખતમાં તો ત્યાંના હાકેમો તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ ગયા. દુમાયુંએ ને શેરશાહે અંગાળા છતી લીધું પણ શેરશાહ પછી ત્યાંના હાકેમો સ્વતંત્ર થયા ને અકબરના વખત સુધી ને સ્વતંત્રતા જાળવી રાખ્યા. આ વખતમાં અંગાળા બહુ આવ્યા હતા. ગાંડ દેશની રાજધાની હતું. એક અંગાળી મુલતાન તો “રામાયણ” ને “મહાભારત”નાં અંગાળીમાં ભાષાંતરો પણ કરાવતો ગયો છે.

જવનપુર—દિરોઝ તથા જામે બંગાળના હાકેમોને નિયમમાં રાખવા ગોમતી નદી ઉપર જવનપુર વસાવ્યું, પણ મહમુદ તથા જામેના વખતમાં સુલતાનના એક માનીતા માણસે તકનો લાભ લઈ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી ને તેણે કનોજ, અયોધ્યા, બિહાર, વગેરેના જગીરદારોને પોતાના કબજામાં લીધા. આ વંશને પૂરખી અથવા શરકી (પૂર્વ) વંશ કહેવામાં આવે છે. જવનપુરના

સુલતાનો કે દિલ્હી સૂધી પહોંચી જતા. આ નવા રાજ્યની આબાદી આખા હિંદમાં મશહૂર થઈ પડી. તે વખતે જવનપુર વિધાનું કેન્દ્રસ્થાન ગણાતું. બહસોલ લોદીએ તેની સ્વતંત્રતાનો અંત આણ્યો.

માળવા—અલ્તમશના વખતથી તે કે. ઇ. સ. ૧૪૦૧ સૂધી માળવાદેશ દિલ્હીના સુલતાનોના હાથમાં રહ્યો. પછી એક મુસ્લીમ સરદારે ધારામાં રાજધાની કરી પોતાની સત્તા જમાવી. તેના પુત્રે માંડુગઢ મુકામે રાજધાની કરી ને સુંદર મકાનો બાંધી શહેરની શાબામાં ઘણો વધારો કર્યો. તેના પુત્રને વઝીરે મારી નાંખ્યો એટલે માળવામાં ખિલજ વંશ થયો, ઇ. સ. ૧૪૩૬. ગુજરાત, જવનપુર, દિલ્હી, કલખુર્ગા ને મેવાડના રાજ્યકર્તાઓ સાથે યુદ્ધો કરવામાં આ સુલતાનોએ અમલ કાઢ્યો. સોળમાં સૈકામાં એક સુલતાને અધ્યાન સરદારોને દાખમાં રાખવા રજપુત મેદિનીરાયને બોલાવ્યો, ત્યારથી માળવામાં રજપુતો વગવાળા થયા. ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહે માળવા જિતી લીધો. પણ હુમાયુએ બહાદુરશાહને હરાવ્યો એટલે માળવાદેશ મોગલોના હાથમાં આવ્યો. પછી શેરશાહે તે દેશ કબજે કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૨માં માળવાના અમલદાર બાઝ બહાદુર પાસેથી તે દેશ અકબરની સરદારોએ મોગલ સામ્રાજ્યમાં ભેળવી દીધો.

ગુજરાત—ઇ. સ. ૧૪૦૧ માં ગઢરમાં નામનો સરદાર દિલ્હીના સુલતાનથી ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર થયો; પાટણ પાસેના થોડાક બાગ આ પહેલા સુલતાનના કબજામાં હતો. અલમદશાહે (૧૪૧૧-૪૩) અલમદાબાદ વસાવી ત્યાં રાજધાની કરી ને જુનાગઢ, ઈડર, ધાર, વગેરેના રાજ્યકર્તાઓ સાથે લડાઈ કરી પોતાની સત્તા વધારી. તેનો પૌત્ર મલમુદ ખિગડો (ઇ. સ. ૧૪૫૯-૧૫૫૧) પ્રતાપી સુલતાન થઈ ગયો. તેણે જુનાગઢ, આંખાનેર, સુરત, કચ્છ, દીવના ફિરંગીઓ, માળવાના સુલતાનો, વગેરે સાથે લડી ગુજરાતની કીર્તિ આખા હિંદમાં વધારી. મલમુદાબાદ વસાવનાર આ સુલતાન હતો ને તેની ખ્યાતિ યુરોપમાં પણ પ્રસરી હતી. ઇ. સ. ૧૫૨૬થી ઇ. સ.

૧૫૩૭ સૂધી ગુજરાતમાં બહાદુરશાહ સુલતાને રાજ્ય કર્યું. તેણે મેવાડના રજપુતો, મોગલો ખિલજીઓ, નિઝામશાહ ને ફિરંગીઓ સાથે લડી નામ અમર કર્યું. પણ તેના પછીના સુલતાનો નબળા હોવાથી ઇ. સ. ૧૫૭૨માં ગુજરાત દેશ અકબરના હાથમાં ગયો. એ સુલતાનો ગુજરાતમાં જૈન મંદિરોના સ્થાપત્ય ઉપરથી સુંદર મસ્જિદો બંધાવી ગયા છે ને વાવ કૂવા, વગેરે ખોદાવી ગયા છે. અહમદાબાદની જુમામસ્જિદનું તથા સરખેજના રોજનું કોતરકામ ખાસ જોવા જેવું છે.

ખાનદેશ—ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપનાર ફિરોઝ તઘલખનો એક અમલદાર હતો. અકબરના વખત સૂધી ખાનદેશમાં આ વંશની સત્તા રહી.

બહમની સુલતાનો—મહમ્મદ તઘલખના બંડખોર સરદારોએ દોલતાબાદ મુકામે મખ નામના માણસને પોતાનો સુલતાન બનાવ્યો; પણ તેણે મુખ્ય સત્તા પોતાના માનીતા સિપાઈ હસન કંકુને આપી. હસન કંકુ ઇ. સ. ૧૩૪૭માં કલ્હુર્ગામાં સુલતાન થયો. હસન ઇરાનના શાહ બહમનનો વંશજ હતો, તેથી તેણે પોતાના વંશનું નામ બહમની વંશ રાખ્યું. તેણે કોંકણ મહારાષ્ટ્ર, તેલંગણ ને બરાડના પ્રદેશો જીતી લીધા ને પોતાના અમીરોને જીતાએલા ભાગોમાં મોકલી વહીવટનો બંદોબસ્ત કર્યો. તેના પછીના સુલતાનો વિજયનગરના હિંદુ રાજાઓ સાથે રાયચુર દુઆબ માટે, ને ઓરિસ્સાના કબજા માટે ત્યાંના રાજાઓ સાથે, હમેશાં લડતા. આ સુલતાનો ઇરાણીઓને ને તુર્કોને નોકરીમાં રાખતા ને હિંદુઓ તરફ ધણું ખરાબ વર્તન રાખતા. કલ્હુર્ગાની સમૃદ્ધિની ખ્યાતિ આ વેળા આખા એશિયામાં પ્રસરી. કલ્હુર્ગા મુકામે મહમુદ ગવાન નામનો ઉદાર, સાદો, વિદ્વાન, પ્રામાણિક અને નિખાલસ વજીર થઈ ગયો; પણ દુષ્ખણી અમીરોની ઈર્ષ્યાથી તેનું ખુન કરવામાં આવ્યું. આ વખતથી બહમની સલ્તનતની પડતી થવા લાગી, ને બીજાપુરમાં આદીલશાહી, અહમદનગરમાં નિઝામશાહી, ખુર્દાનપુરમાં ઈમાદશાહી, ને ગોવળકોંડામાં કુત્બશાહી, વંશો સ્થાપાયા. માત્ર બિહર આગળ મહમુદના વંશજોએ ઇ. સ. ૧૫૨૭

સૂધી રાજ્ય કર્યું; ત્યાં પણ ઇ. સ. ૧૫૨૭માં અમીર બરીદે બરીદશાહી વંશ સ્થાપ્યો. આવી રીતે બહમની રાજ્યના પાંચ ભાગો થઈ ગયા. બરીદશાહીને બિગ્નપુરી સુલતાને ડૂબાડીઃ ઇમિદશાહી ઇ. સ. ૧૫૭૪ સૂધી ટકી; અહમદનગરના સુલતાને બરાડ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો એટલે બાકી રહ્યા ત્રણ:—(૧) બિગ્નપુર (૨) ગોવળકોંડા (૩) અહમદનગર

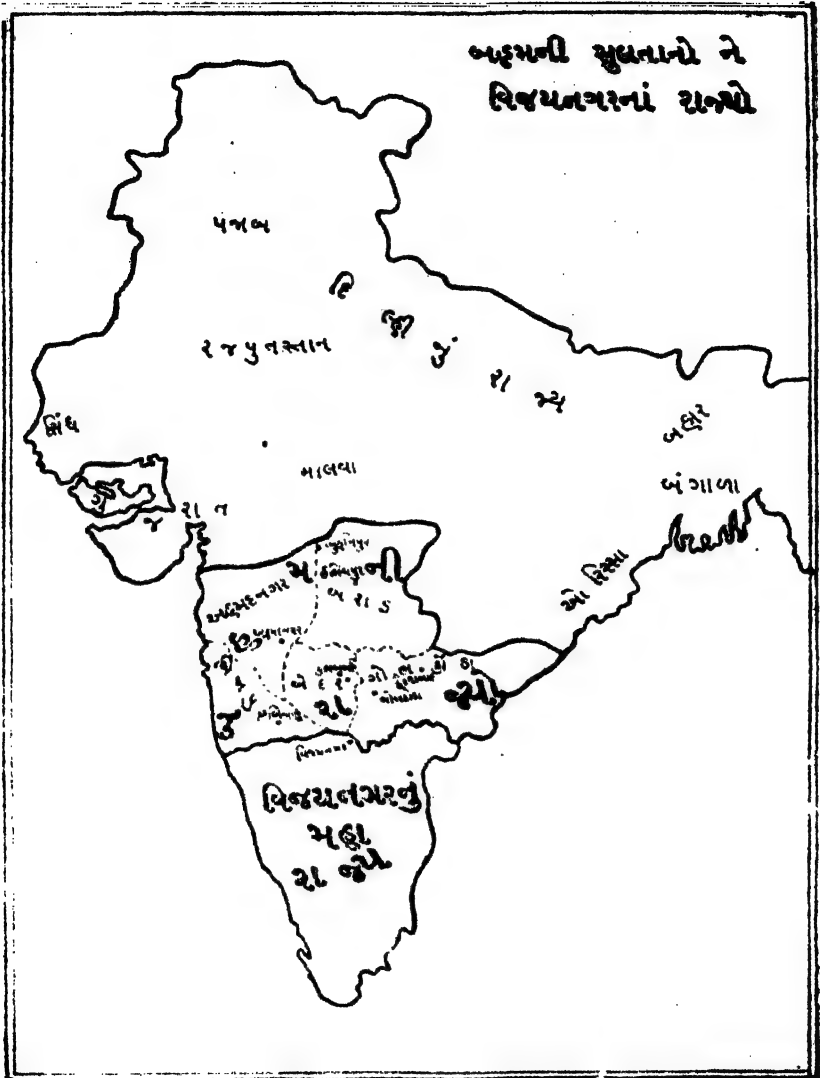
બિગ્નપુર—બિગ્નપુરના પ્રથમ સુલતાને શિયા ધર્મ સ્વીકાર્યો. તે હિંદુઓને પ્રસન્ન રાખતો. તેની સ્ત્રી હિંદુ હતી. બિગ્નપુર મુકામે મરાઠી ભાષામાં રાજ્યનું દક્ષતર રાખવામાં આવતું. આ વખતે ઘણાં મરાઠી કુટુંબો રાજ્યની નોકરીમાં રહી કારભાર માટે ને યુદ્ધ માટે તૈયાર થયાં. બિગ્નપુરના સુલતાનોએ કોંકણ, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર ને કેંદ્ર મહેસુર સુધી પોતાની સત્તા ફેલાવી. તેઓ સાહિત્ય ને કળાના ઉપાસકો હતા. બિગ્નપુરની મસ્જિદનો ધુમ્મટ ઘેરાવામાં દુનિયામાં બીજો નંબર આવે છે. આરંગઝમે ને શિવાજીએ આ રાજ્યોનો અંત આણ્યો.

ગોવળકોંડા—ગોવળકોંડાના સુલતાનો શિયાપંથી હતા. આરંગઝમે તે રાજ્યનો નાશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૭.

અહમદનગર—અહમદનગરના નિઝામશાહી સુલતાનો શાહજહાંના અમલ સૂધી ટક્યા.

વિજયનગર—વરંગુલના રાજની નોકરીમાં એક યાદવકુળના ક્ષત્રિયના પાંચ પુત્રો હતા. ઇ. સ. ૧૩૨૩માં મુસલમાનોએ એ રાજને હરાવ્યો એટલે તેઓ હાથસાલ રાજની નોકરીમાં રહેવા તુંબદ્રા પાસે આનિગુંદી મુકામે આવ્યા. તે સ્થળ પણ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું, એટલે પાંચ ભાઈ એમાંથી મોટા બે, હરિહર ને તુક, દિલ્હી ગયા. ત્યાંથી તેઓ દખ્ખણમાં પાછા આવ્યા અને મુસલમાન અમલદારોને કાઢી મૂકી આનિગુંદી પાસે નાનું રાજ્ય સ્થાપી સ્વતંત્ર કારભાર કરવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૩૪૭માં તેમણે પ્રસિદ્ધ

“વિધારણ્યસ્વામી” પ્રધાન માધવની મદદથી તુંગભદ્રા નદી ઉપર વિજયનગરની સ્થાપના કરી. ક્રમે ક્રમે વિજયનગરના રાજ્યોએ હોયસાલોના ને મદુરાના સુલતાનના પ્રદેશો ઉપર પોતાની સત્તા ફેલાવી અને થોડાંએક વર્ષોમાં તુંગભદ્રાથી

તે દેહ કન્યાકુમારી સૂધી રાજ્ય વધારી દીધું. વિજયનગરના રાજાઓ પાસે ચીન, ઈરાન, વગેરે દેશના પ્રતિનિધિઓ આવતા. ગોવાના ફિરંગીઓ સાથે તેમની પ્રજા સારો વેપાર ખેડતી. ઘણા યુરોપીય મુસાફરોએ વિજયનગરનું સુંદર વર્ણન આપ્યું છે. પ્રજા સુખી હતી. રાજાઓ મોટું લશ્કર રાખતા. તેઓ બહમની સુલતાનો ને પછી બિજાપુર, અહમદનગર ને ગોવળકોંડાના સુલતાનો સાથે રાયચુર દુવાબ માટે લડતા, બધા ધર્મો પ્રતિ સમાન ભાવ રાખતા, સંસ્કૃત, કાનડી, તેલુગુ ને તામિલ સાહિત્યને સારી રીતે પોષતા, તળાવો, નહેરો વગેરે ખોદાવી ખેતીને સાફ ઉત્તેજન આપતા, ને પોતે કવિતાઓ વગેરે પણ લખતા. હરિહર, બુક્કરાય, બીજા હરિહર, કૃષ્ણરાય, ને રામરાય પ્રતાપી રાજાઓ થઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૫૬૫ના જનવારમાં તાલીકાટા પાસે રામરાજ મુસલમાનો સાથે લડતાં માર્યો ગયો એટલે વિજયનગરના રાજ્યનો અંત આવ્યો; પણ રામરાજ પછી તેના ભાઈએ નાસી જઈ બીજા ગામ ગાદી સ્થાપી. તેનો એક વંશજ ચંદ્રગિરિ ગયો. આ ચંદ્રગિરિના રાજા પાસેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જમીન ઇ. સ. ૧૬૩૯માં ખરીદી હતી. ચંદ્રગિરિના રાજાને ગોવળકોંડાના સુલતાનના સરદાર મીરજુમ્લાએ કાઢી મૂક્યો એટલે એ રાજ્યનો અંત આવ્યો. મહેસૂર ને ત્રાવણકોરના રાજાઓના વડીલો એકવાર વિજયનગરના નોકરો હતા ને તે મહારાજ્યના છેલ્લા રાજ્યકર્તાનો વંશજ અભ્યારે નિઝામ સરકારનો જાગીરદાર છે. વેંદના ટીકાકાર સાયણાચાર્ય “વિજયનગરના” રાજા બીજા હરિહરના પ્રધાન હતા અને તેમના ભાઈ વિદ્યારણ્યસ્વામી માધવાચાર્ય બુક્કરાયના વખતમાં પ્રધાન થઈ ગયા. ઇટલિયા ને ગોવાથી યુરોપિયનોએ તેમ જ તીમરના પુત્રના વકાલે આ રાજ્યમાં પ્રવાસ કર્યો હતો. તેમનાં લખાણો ઉપરથી આપણને તે વખતની તામિલ, કાનડી ને મલબારી પ્રજાઓની સ્થિતિનું સાફ જ્ઞાન મળી શકે છે. દરેક લખાણમાં વિજયનગરની સમૃદ્ધિનું ને વિલાસજન્ય દુર્ગુણોનું વર્ણન મળી આવે છે. આખા રાજ્યનો કારખાર મંડલેશ્વરે મારફત ચાલતો. આ મંડલેશ્વરોની મુદ્દતી ને લશ્કરી સત્તા અનિયંત્રિત હતી. વિજયનગરના રાજાઓ ફિરંગીઓ પાસેથી દારૂખાનું ને ઘોડાઓ ખરીદતા. દુર્ગની પૂજામાં લોકો પશુવધ કરતા. મહાદેવ, વિષ્ણુ અને

જૈન તીર્થંકરોની ઉપાસના મુખ્યત્વે પ્રચલિત હતી.*

મેવાડ—મેવાડના રાજાઓમાં રાણો કુંભો ખાસ જાણીતો થઈ ગયો. તે સંગીત, સાહિત્ય અને કળાનો મોટો ઉપાસક હતો. તે પોતે આ વિષયો ઉપર કેટલુંક સાહિત્ય લખતો ગયો છે. મેવાડની ભવિષ્યની રજપુતોની સરદારી તેના વખતથી શરૂ થઈ, ૧૪૧૯-૧૪૬૯.

આ વખતમાં વાઙ્મય ને કલાનો વિકાસ—મુસલમાની રાજાઓમાં હિંદુઓની પરિસ્થિતિ ખરાબ હતી, પણ હિંદુ કારીગરવર્ગ અને વેપારીવર્ગની રાજ્યકર્તાઓને જરૂર પડતી. તેથી ઘણા હિંદુઓ મુસલમાનો થઈ ગયા. ખાસ અંગાળા ને પંચનખમાં મુસલમાનોની સંખ્યા વધી ગઈ. આ વખતે દાખખણનો પ્રદેશ ધણો ધનાઢ્ય હતો; ઉત્તર હિંદમાં પણ નાણું પુષ્કળ હતું. કરનો બોળે મુખ્યત્વે હિંદુઓ ઉપર પડતો. મુલતાનો મોટાં કારખાનાંઓ ચલાવતા ને ત્યાં જોઈતો માલ તૈયાર કરાવતા. ખંભાત, ભરૂચ, કાલિકટ, વગેરે બંદરે દેશાવર સાથે વેપાર ચલાવતાં. મુસલમાની, ચીની ને ખ્રિસ્તી મુસાફરો ગુજરાત, અંગાળા, મલખાર, વગેરે પ્રાંતોની આબાદીનું સાઈ વર્ણન કરી ગયા છે.

કળામાં પ્રથમ તો મુસલમાનોએ બગદાદ વગેરે શહેરોની ઇમારતોના નમુનાઓ પસંદ કરવા માંડ્યા, પણ પછી તેઓએ હિંદુ ને જૈન સ્થાપત્યની અદ્ભુત સુંદરતાને પોતાના સ્થાપત્યમાં દાખલ કરી અને એ વખતની કળામાં એ બે પદ્ધતિઓનું મિશ્રણ જોવામાં આવે છે. ઇમારતો બાંધનારા હિંદુ કારીગરો હતા એટલે આવા મિશ્રણને સહજ ઉત્તેજન મળતું.

મુસલમાનોમાં અમીર ખુશરૂએ હિંદીમાં કવિતા લખવી શરૂ કરી. મુસલમાની ઇતિહાસલેખકો પણ આ વખતે થઈ ગયા. ફિરોઝ તથાલખના વખતમાં એક મુસલમાન પંડિતે સંસ્કૃત સાહિત્યનો કેટલોક ભાગ ફારસીમાં ઉતાર્યો. હિંદુ ધર્મમાં પણ આ જમાનામાં જાણીતા ઉપદેશકો થઈ ગયા, જેમાંથી કેટલાએકો વિષે માહિતી નીચે આપી છે.

* વિજયનગર અને ગુજરાતના સંબંધ માટે ત્રીજી આવૃત્તિનું પાનું ૧૨૭, નોંધ જુઓ.

શ્રી રામાનુજાચાર્ય—તેઓ ઇ. સ. ૧૦૧૭માં ત્રિચિનાપલી જિલ્લામાં જન્મ્યા હતા ને કાઝીમાં તેમણે અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ પ્રથમ શ્રીરંગમ મુકામે રહેતા, પણ તેનો રાજા શેવ હોવાથી આચાર્ય મદિસુર ગયા. તેમણે અહમદશાહ ઉપર ભાષ્ય લખ્યું છે ને ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો છે. રામાનંદાચાર્ય રામાનુજના શિષ્ય હતા ને તેઓ શંકરાચાર્યના કેવળાદ્વૈત વિરુદ્ધ હતા.

ચૈતન્ય, ૧૪૮૬-૧૫૨૭—અંગાળામાં આ સમયમાં ન્યાયનો ખાસ અભ્યાસ થતો હતો. એ પ્રાંતમાં બૌદ્ધ ધર્મનો લોપ થયો ત્યાર પછી ભક્તિ-માર્ગનું બળ વધવા લાગ્યું. આ ભક્તિમાર્ગના મુખ્ય ઉપદેશક ગોરાંગ પ્રભુ અથવા ચૈતન્ય પંદરમા સદામાં અંગાળામાં થઈ ગયા.

શ્રી મધ્વાચાર્ય—ઇ. સ. ૧૧૯૯માં કર્ણાટકમાં મધ્વાચાર્યનો જન્મ થયો હતો. તેઓ ભક્તિમાર્ગના ઉપદેશક થઈ ગયા. તેઓ દ્વૈતવાદી હતા, કારણ કે જગતને તેઓ મિથ્યા માનતા નહોતા.

શ્રી વલ્લભાચાર્ય—શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય ઇ. સ. ૧૪૭૯માં ચંપકરણ્યમાં જન્મ્યા હતા. તેઓ મુળ તેલંગી બ્રાહ્મણ હતા. શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિ કરવાથી જીવ મુક્તિપદ પામે છે અને ભગવાનની કૃપાથી સર્વસિદ્ધિ થાય છે એમ તેઓ ઉપદેશ આપતા તેથી તેમના પંથને પુષ્ટિમાર્ગ કહે છે. ગુજરાતના ને મારવાડના વૈષ્ણવો તેમના અનુયાયીઓ છે. વિજયનગરના રાજાના દરબારમાં તેમણે શૈવોને હરાવ્યા હતા.

કબીર, ઇ. સ. ૧૩૮૦-૧૪૨૦—કબીર રામાનંદના શિષ્ય હતા. તેઓએ જ્ઞાતિભેદ ને મૂર્તિપૂજા વિરુદ્ધ ઉપદેશ કર્યા છે ને હિંદુઓ ને મુસલમાનોને માટે એક થવા શિક્ષાવચનો લખ્યાં છે. શુદ્ધ ચારિત્ર રાખવાથી જ મોક્ષ મળે છે ને તેમનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. તેથી આંધર, દંબ, વગેરે ઉપર તેમણે સચોટ સાખીઓ લખી છે. હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ને મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં ધર્મની ભાવના પ્રકટ કરનારાઓમાં તેઓ પ્રથમ સ્થાન લેશે. સિખ પંથના સ્થાપક ગુરુ નાનક કબીરપંથી હતા.

જૈનો—ગુજરાત, કર્ણાટક તથા તેલંગણ ને તામિલદેશમાં શ્વેતાંબરી તથા દિગંબરી જૈનોએ સંસ્કૃતમાં ને તે દેશોની ભાષાઓમાં કાવ્યો, ટીકાઓ, રાસાઓ, વ્યાકરણો ને દ્વિલસુરી ઉપર મોટા મોટા ગ્રંથો આ વખતે લખ્યા.

નામદેવ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ—આ વખતમાં મરાઠી ને ગુજરાતી સાહિત્યમાં નામદેવ, નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈ, એ નામ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

માધવાચાર્ય વિદ્યારણ્ય—આ પંડિત વિષે ઉપર કહી જવામાં આવ્યું છે. માધવાચાર્યે “ સર્વદર્શનસંગ્રહ ” અને “ શંકરદિગ્વિજય ” ખાસ લખ્યાં છે. સંન્યાસ લીધા પછી તેમણે “ વિદ્યારણ્યસ્વામી ” નામ ધારણ કર્યું ને “ પંચદશી ” નામે મોટો સંસ્કૃત ગ્રંથ રચ્યો.

નાનકશાહ—પંજાબમાં લાહોર પાસે એક ગામમાંના કોઈ ખત્રીના કુટુંબમાં સિખ ગુરુ બાપા નાનક અથવા નાનકશાહનો દ. સ. ૧૪૬૯ના જિનાળામાં જન્મ થયો હતો. નાનકને નાનપણથી એક મુસ્લીમ ઓલિયા સાથે પરિચય થયો હતો. તે દ. સ. ૧૫૩૭માં મરી ગયો.

નાનક પછીના સિખ ગુરુઓ—નાનક પછી જે સિખ ગુરુઓ થયા તેમાં રામદાસ ગુરુએ અમૃતસર વસાવ્યું, ગુરુ અર્જુને સિખોનો “ આદિગ્રંથ ” પંજાબની ગુરુમુખી ભાષામાં તૈયાર કર્યો, સિખો ઉપર આવકના દસમા ભાગ જેટલો આયપતવેશે નાંખ્યો અને તેમની સત્તા વધારી. ખુશનના બંડ વખતે તેણે શાહઝાદાનો પક્ષ લીધો હતો. તેથી પાદશાહ જહાંગીરે તેને શિક્ષા કરી. ગુરુ ગોવિંદે શાહજહાંના વખતમાં બંડ કર્યું ને તેના પૌત્રે દારાનો પક્ષ લીધો તેથી તેની પછીના ગુરુ તેજબહાદુરને આરંગઝેબે ઘાતકીપણે મારી નંખાવ્યો.

તેજબહાદુર પછી ગોવિંદસિંહ સિખ ગુરુ થયો. તેણે સિખોને સિપાઈ-ગીરી શીખવી, મોગલ પાદશાહો સામે થવા ઉશ્કેર્યા, “ખાલસા”ની સંસ્થાને

ઉભી કરી, પોતાના અનુયાયીઓને તંબાકુ, ભાંગ ને દારૂનો, ઉપયોગ કરતા અટકાવ્યા, કિરપણુ એટલે નાની તલવાર, કેશ, વગેરે રાખવાનો ચાલ પાડ્યો, અને સિખોને લડાયક બનાવ્યા. ગોવિંદ પછી બંદા ગુરુ થયો. તેના વખતમાં સિખો મોગલો સામે બહાદુરીથી લડ્યા. બંદાને ઇ. સ. ૧૭૧૬માં ફર રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યો.

સિખ ધર્મ—સિખો મુસલમાનો વિરુદ્ધ હતા. તેમના ધર્મમાં મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મની માન્યતાઓ છે. તેઓ ઈશ્વર ને જગત્ એક છે એમ માને છે. નાનકના ઉપદેશમાં યાત્રા, યોગ, ગુરુ ઉપર શ્રદ્ધા. મહાત્માઓની પૂજા, વગેરે આવી જાય છે. નાનક માંસાહાર વિરુદ્ધ હતો ને તે પોતે જ્ઞાતિમાં માનતો. સિખો ગૃહસ્થજીવનમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખે છે ને ગુરુ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી મોક્ષ મળે છે એમ માને છે. નાનક ને તેના પછીના ગુરુઓના પંથમાં ધણા ખર્ચાઓ, જટો ને વેશો ભળ્યા. અત્યારના સિખો માંસ ખાય છે ને દારૂ રાખે છે ને પોતાના નામ પાછળ “સિદ્ધ” શબ્દ રાખે છે.

મિસલ, ખાલસા ને દળખાલસા—સિખ લોકોની સર્વસામાન્ય સંસ્થાને “ખાલસા” નામ આપવામાં આવતું. “ખાલસા”માં દરેક સિખ ટોળા કે “મિસલ”નું પ્રતિનિધિત્વ હતું. આવી કુલ ચાર “મિસલો” હતી. દરેક “મિસલ” પોતાના અંગત વિષયોમાં સ્વતંત્રપણે વર્તતી, ને દરેક સિખ “મિસલ”માં જોડી શકતો. લડાઈમાં મળતી હુટ બધા સરખે દિરસે બંધવી લેતા. સામાન્ય દીત માટે “ખાલસા” મારફત કામ લેવાતું. “ખાલસા”ના મુખ્ય પુરુષ તરીકે સૈાથી બાહ્યેશ સિખને સરકારે નીમતા. અમૃતસર શહેર “ખાલસા”ની રાજધાની હતું. વિચારો કરવા માટે વર્ષે એવાર એક સામાન્ય સભા બોલાવવામાં આવતી. “ખાલસા”નું ખર્ચ બધા સિખો પાસેથી ઉધરા-ણામાંથી નભતું. લશ્કરને “ખાલસાદળ” અથવા “મુહાલ્લી” કહેવામાં આવતું. આ લશ્કરમાં શસ્ત્રીરૂપણા ને ધર્મના જનુન માટે “અકાલી” સિખો ખાસ પંકાતા.

વિભાગ પાંચમો

મોગલાઈ

પ્રકરણ ૧૬. સામાન્ય વિચારો.

મોગલાઈ—હવે આપણે મોગલોનો ઇતિહાસ લઈએ. અફઘાન કે પઠાણ સુલતાનો જે ન કરી શક્યા તે મોગલ પાદશાહો કરી શક્યા. તેમણે આખા દેશને એકચક્રી રાજ્ય આપ્યું. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા રજવાડાંઓએ દાખલ કરી. તેમણે કળા, સ્થાપત્ય, સંગીત, સાહિત્ય, વગેરેને ઉત્તેજન આપ્યું. રજવાડાંઓ સાથેના વ્યવહારમાં ધોરણ ને નિયમો ઘડ્યાં ને જમાવંધી, અદાલતો, લશ્કર, સરદારી, વગેરે સંસ્થાઓને જુદો ઓપ આપ્યો. ઔરંગઝેબ સિવાય બધા મોગલ પાદશાહોએ હિંદુઓને રાજ્યકારભારમાં સાથે રાખ્યા. ધર્મના વિષયમાં તેમને સતાવ્યા નહિ, અને એકચક્રી મહારાજ્યની શુભ ભાવના હિંદી પ્રજાઓનાં મનમાં ઉત્પન્ન કરી. મોગલાઈના વખતમાં યૂરોપિયન પ્રજાઓ હિંદમાં વેપાર કરવા આવી અને હિંદ ને બીજા દેશો સાથેના રાજ્યકીય સંબંધ ને વેપાર વધ્યાં. મોગલાઈની ભલક હજુ પણ લોકોના મનમાં તાજ છે.

મોગલો કોણ હતા ?—મોગલ લોકો તાર્તાર જાતિના હતા ને પહેલાં મધ્ય એશિયામાં રહેતા. ચિંગિઝખાંની સરદારી નીચે મોગલોએ બોખારા, ખીવા, ઇરાન ને અફઘાનીસ્તાન સર કર્યા અને તીમૂરની સરદારી નીચે તે લોકોએ એશિયા ને યૂરોપના મોટા મોટા પ્રદેશોને વેરાન કરી નાંખ્યા. તુર્ક લોકો પણ મોગલો પાસે રહેતા તેથી મોગલોને હિંદુસ્તાનના લોકો પ્રથમ તો ચિંગિઝખાંના દીકરાના નામ ઉપરથી યુગ્તાર્થ કે જગતાર્થ તુર્કો કહેતા, પણ ધીમે ધીમે પહેલું નામ વધારે જાણીતું થતું ગયું ને અત્યારે તો બાબર અને તેના વંશજોના અમલને આપણે મોગલાઈના નામથી ઓળખીએ છીએ.

પ્રકરણ રજું

મોગલાઈની સ્થાપના વખતનું હિંદુસ્તાન, ઇ. સ. ૧૫૨૬.

પહેલાં આપણે આ વખતની સંજ્ઞકીય સ્થિતિનો વિચાર કરીએ. તે વખતે બંગાળમાં એક સ્વતંત્ર સુલતાન રાજ્ય કરતો હતો. બિહાર, અયોધ્યા ને અવ્ધાદ્યાવાદના પ્રાંતોમાં દિલ્હીના સુલતાનનો અમલ માત્ર નામનો હતો; ત્યાં પકાણો મોટી મોટી જાગીરોના ધણી થઈ પડ્યા હતા. દિલ્હીમાં સુલતાન

ધધ્વાહીમખાં અમલ કરતો હતો પણ તે લોભી અને કૂર હતો અને દિલ્હીની આસપાસના બધા જગીરદારો લગભગ સ્વતંત્ર લઈ ગયા હતા. લાહોર ને સરહિંદ ઉપર દોલતખાં લોદી સુલતાનને નામે અમલદારી કરતો હતો. કાશ્મીરમાં મુસલમાની રાજ્ય હતું. સિંધનો ઉત્તર ભાગ કંદહારના હાકેમે જીતી લીધો હતો; દક્ષિણ સિંધમાં નાના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા; કંદહારના હાકેમે સુલતાન પણ વશ કર્યું હતું. ગુજરાતમાં બહાદુરશાહ સુલતાન રાજ્ય કરતો હતો. કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, માળવા, રજપુતસ્તાન, ખાનદેશ અને દક્ષિણે ઠેઠ થાણા સૂઝી તેની હાક ઓલાતી. માળવામાં માંડુ મુકામે ખિલજ વંશનો સુલતાન રાજ્ય કરતો હતો ને તેના રાજ્યમાં ચંદેરીના રાજા મેદિનીરાય વગેરે રજપુતો મોટી વગ ધરાવતા હતા. ખાનદેશમાં ફરૂખી વંશનો સુલતાન રાજ્ય કરતો હતો. ઉત્તર હિંદના રજપુતો આ વેળા બહુજ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. પંદરમા સૈકામાં કુંભા રાણાએ ચિતોડની સત્તા ધણી વધારી દીધી હતી; અત્યારે તે સત્તા રાણા સંઘાભાસિંહના હાથમાં હતી. આખા રજપુસ્તાનના રાજાઓ તેના ખંડિયાઓ હતા. આ તમામ રજપુત રાજાઓ ઉત્તરના ને દક્ષિણના મુસલમાનો વિરૂદ્ધ આર્યસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરી રહ્યાં હતાં. તેઓ જો ન હોત તો ગુજરાતનું મુસલમાની રાજ્ય ધણું જોરાવર થઈ પડત અને રજપુતો અને સત્તાઓ વચ્ચે બીડાઈ કચરાઈ ગયા હોત. દક્ષિણમાં મનીલગદના રાજ્યને અહમદનગરના સુલતાને ખાલસા કર્યું હતું. ગોવગકોંડામાં કુતબશાહી, બિજ્જપુરમાં આદિલશાહી અને બિદરમાં બરીદશાહી ચાલતી હતી. આ અહમની સુલતાનોની આણ કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, હૈદરાબાદ, વગેરે ઉપર ફરતી. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણે વિજયનગરનો હિંદુ રાજા દક્ષિણ હિંદના ખાકીના દેશેષ ઉપર અમલ કરતો હતો. જેવી રીતે ઉત્તર હિંદમાં રજપુતો સંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરી રહ્યા હતા તેવીજ રીતે વિજયનગરના રાજવંશીઓ પણ દક્ષિણમાં શિયા-પંથીઓથી આર્યસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરી રહ્યા હતા. દક્ષિણના પ્રદેશેષ એ વખત ધનાઢ્ય અને ગીચ વસ્તીવાળા હતા. દિરંગીઓ પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વેપાર કરતા હતા. ખંભાત, ઘોઘા, ભરૂચ, ચાલ, હુગલી, કાલિકટ, માંગલોર, વગેરે મોટાં મોટાં બંદરો હતાં. વેપાર રાજગાર ને ખેતી સારાં હતાં. વેપારમાં

આપણે સમાજ તે વખતે દુનિયાના બીજા સમાજો કરતાં આગળ પડતો હતો; યુદ્ધકળામાં આપણે પછાત હતા તેથી મોગસો ફાવી ગયા.

પ્રકરણ ૩જું

મોગલાઈની સ્થાપના અથવા બાબર પાદશાહ,
ઈ. સ. ૧૫૨૬-૧૫૩૦.

બાબર—બાબર બાબના પક્ષે તીમૂરથી છઠ્ઠી પેઢીએ અને માના પક્ષથી ચિંગિઝખાંથી ચૌદમી પેઢીએ થઈ ગયો. તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૪૮૩માં થયો હતો. બાબરની ચૌદ વર્ષની ઉંમરે બાપ મરી ગયો ત્યારે ઘણી મુશ્કેલીથી તેને આપીકા ગાદી મળી. ત્યાર પછીના તેના ઊવનનો દાનિલાસ ચાર વિભાગોમાં આપી શકાય.

(૧) બાબરનો હેતુ પોતાના વડવા તીમૂરની રાજધાની સમરકંદને સર કરવાનો હતો. તે શહેર તેણે તેના કાકાના પુત્ર પાસેથી લઈ લીધું; પણ બાબર પોતાની રાજધાનીમાં

ગયા એટલે શત્રુઓએ સમરકંદ પાછું સર કર્યું. તે શહેર ફરી એકવાર બાબરના હાથમાં આવ્યું. પણ મોગસોના એક કદા શત્રુએ બાબરને સમરકંદમાંથી ને તેને પોતાની રાજધાનીમાંથી પણ કાઢી મૂક્યો, ઈ. સ. ૧૫૦૨.

બાબર

(૨) બે વર્ષ સુધી બાબરે રખડ્યા કર્યું; પછી તે કામુલ આવ્યો. ત્યાં તેના પિત્રાર્ધને એક સરદારે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો હતો. તેથી તે સરદારને બાબરે નસાડી મૂક્યો ને પોતે કામુલની ગાદી ઉપર બેઠો. ત્યાર પછી બાબરે સમરકંદ પણ સર કર્યું.

(૩) બાબર ને હિંદ, ઇ. સ. ૧૫૧૯-૧૫૨૬—હવે બાબરનું મન હિંદ તરફ ગયું. તેના વડવા તીમૂરે દિલ્હીની સલ્તનતને એક વાર ડગાવી દીધી હતી, તે તે બૂલી ગયો નહોતો. કામુલમાં તેણે પાદશાહનું બિરૂદ ધારણ કર્યું ને ઇ. સ. ૧૫૧૯માં જિલ્લમ ને ચિનાબ નદી વચ્ચેનો તમામ મુલક સર કર્યો. પણ તે કામુલ ગયો કે તુરત મોગલ સુબાને લાહોરના અમલદાર દૌલતખાં લોદીએ કાદી મૂક્યો; એ કારણથી બાબર બીજી વાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને હેઠે લાહોર ને મુલતાન સુધી જઈ પહોંચ્યો. ત્રીજી વાર તે હેઠે સિઆલકોટ સુધી આવી ગયો. દરમ્યાન ઈબ્રાહીમખાં લોદીએ પોતાના બાઈનું ખુન કર્યું હતું; તે મુલતાન ઉમરાવોની અદ્દેખાર્ધ કરતો હતો ને તેમના હક્કો પાછા ખેંચી લેવા માંગતો હતો. તેથી મુલતાનના કાકાએ ને દૌલતખાં લોદીએ બાબરની મદદ માગી. એટલે બાબરે ચોથી વાર હિંદ ઉપર ચઢાર્ધ કરી ને લાહોર કબજે કર્યું; પણ દૌલતખાં લોદીએ દગો દીધો તેથી તે આગળ ન વધતાં કામુલ પાછો ગયો, ઇ. સ. ૧૫૨૦.

પાણીપતનું યુદ્ધ—હવે બાબરે ઇ. સ. ૧૫૨૬માં પંજાબ ઉપર પાંચમી ચઢાર્ધ કરી. તેમાં દૌલતખાં હારી ગયો. તેથી ઈબ્રાહીમખાં લોદી ને બાબર પાણીપત આગળ ઇ. સ. ૧૫૨૬ના એપ્રિલની ૨૧મી તારીખે સામ-સામા થયા. ઈબ્રાહીમખાં પાસે લગભગ એક લાખનું લશ્કર હતું પણ તે પંદર લગ્ગર માણસો સહિત માર્યો ગયો, ને બાબર હિંદનો પાદશાહ થયો. એ વખતે શાહજાદા હુમાયુએ દિલ્હી ને આગ્રા કબજે કર્યાં.

(૪) હિંદની પાદશાહી, અફઘાન પરાજય—દરમ્યાન હારેલા અફઘાનોએ નવો મુલતાન ઉભો કર્યો હતો પણ હુમાયુએ તેમને હરાવ્યા ને

કનોજ, જવનપુર, અયોધ્યા, વગેરે સર કર્યું. તેણે ગ્વાલીઅરનો કિલ્લો હિંદુ રાજા પાસેથી લઈ લીધો.

સંગ્રામસિંહ ને કાનવાનું યુદ્ધ—આ વખતે રાણો સંગ્રામસિંહ રજપુતોમાં મુખ્ય ગણાતો હતો ને તેણે ચિતોડ મુકામે મોટી સત્તા જમાવી હતી. આખરે જે કિલ્લાઓ જીતી લીધા હતા તેમાંથી કેટલાએક ઉપર સંગ્રામસિંહે પોતાનો હક્ક છે એમ કહ્યું ને તેમને છોડી દેવાનો આખરને સંદેશ કહેવરાવ્યો. ઉપરાંત તેણે કેટલાક ઝમીનદારોને પોતાના પક્ષમાં લીધા ને પાસેના મોગલ થાણા ઉપર હુમલો કર્યો, તેથી આખર તેની સામે આવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૭ના માર્ચની ૧૬ મીએ બંને સૈન્યો ફતેહપુર સિક્રિયા ૨૩ માઈલ દૂર સામાં થયાં. પાંડેલાં તો મોગલો રજપુતો સાથે લડતાં થાકી ગયા ને આખરને હારનો ડર લાગ્યો. તેથી મેદાન ઉપર ઘડ પીવાની બંધી કરી ને ધર્મમાં અડગ શ્રદ્ધા રાખી પોતાના લશ્કરને રજપુતો ઉપર તૂટી પડવા હુકમ કર્યો. એ વખતે શૂરા રજપુતો કેસરી માફક લજ્જા પણ આખરના બચકર તોપખાના આગળ તેમનું શૈય ઝાઝો વખત નબળું નહિ. યુદ્ધકળા તેઓ ગ્વણતા નહોતા. પરિણામે રજપુત સૈન્ય હારી ગયું.* રાણો સંગ્રામસિંહ નાસી ગયો. આ જીત પછી આખરે માળવામાં ચંદેરીનો ગઢ રજપુતો પાસેથી કબજો કર્યો. આવી રીતે મોગલોએ રજપુતો ઉપર ફતેહ મેળવી.

અકબરના પરાજય, ઇ. સ. ૧૫૨૯—દરમ્યાન ગિલ્દાર પ્રાંતના અકબરનો સામા થયા પણ આખરે તેમની સામે લશ્કર મોકલ્યું એટલે તેઓ

---

* રજપુત લોકોનો ઈતિહાસકાર કર્નલ ટાડ ને સંગ્રામસિંહનું જીવનચરિત લખનાર હરવિલાસ શારદા એમ કહે છે કે રજપુત સૈન્ય રાયસીના કુંવર શીલા-દિત્યના દગાથી હારી ગયું હતું.

તેની સરહદી નીચે સાત મહારાજાઓ, નવ રાજા ને ૧૦૪ રાજાઓ તથા ૮૦,૦૦૦ ઘોડસવારો હતા. સંગ્રામસિંહે એક આંખ પોતાના બાઈ સાથે લડતાં ખોઈ હતી; એક હાથ લોદી સુલતાન સાથે લડતાં ખોયો હતો; તેનો એક પગ તોપનો ગ્રોળો લાગતાં ઉડી ગયો હતો ને બાકાના ને તરવારના કુલ ૮૦ જખમો તેના શરીર ઉપર જોવામાં આવતા.

અંદર અંદર લડી પડ્યા ને વીખરાઈ ગયા. બિહાર પ્રાંત હવે મોગલોના હાથમાં આવ્યો. બંગાળના મુલતાને હારેલા અફઘાનોને મદદ મોકલી પણ શાહઝાદા હુમાયુએ તેમને હરાવ્યા એટલે બાબર તેમનાથી નિર્ભય બની ગયો.

બાબરનું મૃત્યુ—દરમ્યાન હુમાયુ બદ્દશાન ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો આવતાં તેને સખ્ત તાવ આવ્યો તેથી બાબર ગબરાયો. તેણે હુમાયુના પક્ષગ આસપાસ ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા લીધી અને હુમાયુનો રોગ પોતાના દેહમાં પ્રવેશ કરે એવી પ્રાર્થના કરી. આ એક બ્લેમ હતો પણ ત્યાર પછી ધીમે ધીમે બાબરનું શરીર લેવાતું ગયું ને તે ઈ. સ. ના ૧૫૩૦ના ડિસેમ્બરમાં મરી ગયો. બે ને છવ્વે હોત તો તેનો વિચાર માળવા અને બંગાળા ને બદ્દશાન પણ હાથ લેવાનો હતો. બાબરના શયને કામુલમાં દાટવામાં આવ્યું છે.

બાબરના ગુણદોષ—બાબર શરીરે સુંદર હતો. તે સ્વભાવે મીલન-સાર હતો. તેનામાં પરિશ્રમ વેડવાની શક્તિ અગાધ હતી; કસરત ઉપર તેને ઘણી પ્રીતિ હતી. એક દિવસમાં ૪૦ ગાંઠની મજલ ઘોડા ઉપર બેસી તે કરી શકતો; તેનું શરીર એટલું તો કસાએલું હતું કે ગદના એક ખુરજ ઉપરથી બીજા ખુરજ ઉપર દરેક બગલમાં અકેકે માણસ રાખીને તે આખી દીવાલ ઉપર ફરી શકતો. તુર્કી, અરબી, ફારસી ને હિંદી ભાષા તે સારી રીતે જાણતો. તુર્કી ભાષાની તેની કવિતાઓ ઘણી વખણાય છે ને તે ભાષામાં તેણે ધર્મશાસ્ત્ર, પિંગળ, વગેરે વિષયો ઉપર પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેણે પોતાની આત્મકથા પણ તુર્કીમાં લખી છે. બાબર સંગીતનો ખાસ શોખીન હતો. તેનો સ્વભાવ સાહસિક ને રસિક હતો. તે જખ્ખરો તરનારો હતો. લડાઈમાં તેની સરદારી અજબ હતી. તેથી તેણે ઇશ્લાહીમખાને ને સંત્રામસિંહને હરાવ્યા. તે સ્વભાવે ઉદાર હતો. તે શત્રુઓ તરફ સદ્ભાવ બતાવી શકતો. પોતાના કુટુંબીઓ ઉપર તેને અથાગ મમતા હતી. અલખત, કેટલીક વાર તે ફૂર થઈ જતો; પણ તેના વખતમાં ફૂરતા તે સામાન્ય દોષ હતો. બાબર ચુસ્ત મુખી હતો, પણ તેનામાં ધર્મીધતા નહોતી. ખુદનો ને

તેની શક્તિનો તેને પૂર્ણ ભરોસો હતો. તે સિવાય કુદરત તરફ બાબર મુગ્ધ બની જતો. ચાંદની, અરુણોદય, પ્રભાત, સંધ્યા, નદી, ખીણો, પર્વતો, ઝાડો, બગીચાઓ, ફળ, ફૂલ, પક્ષીઓ, પશુઓ, વગેરેનો તે વીગતવાર અભ્યાસ કરતો. કુદરતી દેખાવાની તે સુંદર પરીક્ષા કરી શકતો. તે આનંદી હતો. તેની અભિલાષાઓ મોટી હતી; ઘરનો તેને ઘણો શોખ હતો. બાબર હિંદમાં આવ્યો એટલે હિંદનો તે મધ્ય એશિયાનો સંબંધ તાજો થયો. આપણા દેશમાં મોગલોએ શરૂબતો, અત્તરો, બરફ, નવાં ફળો, નવી તરેહના બગીચાઓ, વગેરે લખલ કર્યાં. તે મોટો સરદાર હતો; પણ બાબર મોટો મુસદ્દી કે કારભારી નહોતો. હિંદુસ્તાનમાં તે ઝાઝું જીવી શક્યો નહિ; પણ તે હિંદમાં મોગલાઈ સ્થાપતો ગયો. તેના પુત્ર હુમાયુએ નબળાઈથી રાજ્ય ખોડ્યું; પણ બાબરે દિલ્હીની ગાદી ઉપર સ્થાપેલા હક તેના પૌત્ર અકબરે સિદ્ધ કર્યો અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મોગલ મહારાજ્યની સ્થાપના કરી.

બાબરની આત્મકથા—બાબરે પોતે પોતાનું જીવનચરિત તુર્કી ભાષામાં લખ્યું છે. તે ચરિત દુનિયામાં આત્મચરિત ઉપરનાં પુસ્તકોમાં સૌથી સુંદર ગણાય છે. તેમાં બાબરે જેનએલા જુદા જુદા મુલ્કોનું ને તેમની પ્રજાઓનું આમેદુગ્ધ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેની ભાષા ઘણી જ સરળ ને આકર્ષક છે. તેનાં પૃથોમાં લેખકનું પોતાનું જીવન, પારદર્શક કાચમાં જેમ જેનનારનું પ્રતિબિંબ પડે તેમ લખાએલું છે. બાબરને હિંદુસ્તાન ને તેના લોકો માટે સારો અભિપ્રાય ન હોય તે સ્વાભાવિક છે; વળી તેને આખા દેશનો પરિચય નહોતો; નહિતર, જહાંગીરની માફક તે પણ હિંદુસ્તાનમાં ફળદ્રુપો વગેરેથી મોહ પામી તે વિષે સુંદર લખાણો કરી ગયો હોય. બાબરે પરદેશીઓની માફક બાબર પણ હિંદુસ્તાનની દોલતથી મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. દુનિયાના ઘણા રાજવીઓએ ને મુસદ્દીઓએ પોતાની “આત્મકથા” લખી છે પણ બાબરની “આત્મકથા” આવા તમામ સાહિત્યમાં પહેલે દરજ્જે આવે છે.

● બાબરના હિંદુસ્તાન ઉપરના વિચારો માટે ત્રીજી આવૃત્તિનું પાનું ૧૪૦મું જુઓ.

પ્રકરણ ૪ થું

મોગલોની હાર અથવા હુમાયું, ઇ. સ. ૧૫૩૦-૧૫૪૦.
ભાઈ એનો ભાગ—બાબરને હુમાયું, કામરાન, અસ્કરી અને હિંદલ,

એ ચાર પુત્રો હતા. તેમાંથી
બાબરની ઇચ્છા મુજબ હુમાયું
આગ્રા મુકામે પાઠશાલ થયો.
હવે બાબરે મરણ સમયે
એની આજ્ઞા કરી હતી કે
હુમાયુંએ પોતાના ભાઈઓ
સાથે સદ્ભાવથી વર્તવું. એ
આજ્ઞા પ્રમાણે હુમાયુંએ
ગાદીએ આવ્યા પછી ભાઈઓ
માટે ગુલા ભાગો કાઢી
આપ્યા. તેમાં કામરાનને
ભાગ કામુલકંદહાર આપ્યાં.
પણ ભાઈઓમાં કુસંપ હતો
ને કામરાને પંગખનો કબજો
જબરદસ્તીથી લીધો તેથી
હુમાયુંનું જોર ઘણું ઓછું
થઈ ગયું. વળી મોગલોના
સૈન્યની ભરતી હજુ કામુલ,

હુમાયું

કંદહાર, વગેરે પ્રાંતોમાંથી થતી પણ તે દેશો તો હવે કામરાનના ભાગમાં
ગયા એટલે હુમાયુંને વધુ નુકસાન થયું.

હુમાયું અને ગુજરાતી સુલતાન બહાદુરશાહ, ૧૫૩૪-
૧૫૩૭—મોગલોના શત્રુ અફઘાનો બહાદુરશાહને જવનપુરનો સુલતાન

અનાવવા પેરવી કરતા હતા પણ બહાદુરશાહ ઇ. સ. ૧૫૨૬માં ગુજરાતનો સુલતાન થયો એટલે તે પેરવી અટકી પડી. બહાદુરશાહે માળવા સર કુર્ચુ, ખાનદેશના સુલતાનને પોતાના રક્ષણ નીચે લીધો, હુમાયુના રાજસોહી બનેલીને અને ખીજા અફઘાનોને આશ્રય આપ્યો ને ચિતોડને ઘેરા ધાલ્યો. પણ ચિતોડની વિધવા મહારાણી પદ્માવતીએ હુમાયુને રાખડી મોકલી ભાઈ માન્યો અને બહાદુરશાહ વિરુદ્ધ મદદ માંગી. તેથી હુમાયુએ ચિતોડના પગ પછી ૧૫૩૫માં બહાદુરશાહને માળવામાં હરાવ્યો. બહાદુર ભાગી ગયો ને માળવાની રાજધાની-માંડુ-મોગલોના હાથમાં આવી. પછી હુમાયુએ ચાંપાનેરનો ગઢ, ખંભાત, અમદાવાદ, વડોદરા, વગેરે કબજે કર્યા, એટલે બહાદુરશાહ ખંભાત નાસી ગયો. તેણે ફિરંગીઓની મદદ લીધી. દરમ્યાન હુમાયુએ ગુજરાતની સુબાગીરી ઉપર મિરજા અસ્કરીને નીમ્યો હતો પણ તેના કાર-ભારથી ગુજરાતીઓ કંટાળી ગયા તેથી તેમણે મોગલોને પોતાના દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા ને બહાદુરશાહ ફરી ગુજરાતનો સુલતાન થયો. તે જ વખતે માળવાના લોકોએ પણ મોગલોને કાઢી મૂક્યા. આવી રીતે આગસ, દુર્વ્યવસ્થા ને અધીરાઈથી હુમાયુએ ગુજરાત ને માળવાનાં રાજ્યો ખોવાં. આ વખતે એક ખીજો બયંકર દુસ્મન શેરખાં બિહારમાં ને ગંગાનામાં ઉભો થયો હતો.

શેરખાં. પૂર્વ ચરિત—શેરખાંનું અસલ નામ ફરીદ હતું ને તેનો દાદો તથા આપ પંચજનમાં લોહી સુલતાનની નોકરી કરતા હતા. એ સુલતાનોએ તેમને જગીર આપી હતી. સિકંદર લોહીના વખતમાં શેરખાંના આપની બહલી બિહારમાં કરવામાં આવી ને ત્યાં કાગીયા થોડે છેટે સદસ્ત્રામ નામના ગામની પાસે સારી જગીર આપવામાં આવી. હવે ફરીદની મા આણુમાનીની સ્ત્રી હતી તેથી તેને નાનપણમાં ધાણું દુઃખ વેડવું પડ્યું. પણ ફરીદ આજાક

ગુજરાતની તે વખતની જહોજલાલીનું સુદર ચિત્ર મિરાત-ઇ—સિકંદરીને લેખક મંત્રુ ગુજરાતી આપતો ગયો છે. બહાદુરશાહ ને હુમાયુ વચ્ચે ચાલેલો આસલ પત્રવ્યવહાર પણ તેણે આપ્યો છે. સિકંદર સુલતાન વારંવાર કહેતો કે દિલ્હીની સક્તનતનું મહેસુલ જુવાર ને બાજરીના ઉત્પન્નમાંથી આવતું ત્યારે ગુજરાતની આબાહી તો તેનાં ૮૪ બંદરો ને દેશાવરના ધમધાકાર વેપારને લઇને હતી.

હતો તેથી તેણે મોટા મોટા અમલદારોની પ્રીતિ મેળવી અને રાજકારભારને સારો અનુભવ લેવા માંડ્યો. તેમની વગથી તેણે પોતાના આપની જાગીરનો કબજો મેળવ્યો ને ખેડુતોને લાભ આપી, ખેતી સુધારી, જંગલો વગેરે કાપી, જાગીરની આવકમાં ઘણો વધારો કર્યો. શેરખાં જનનપુરના અધિકારીના પુત્રના શિક્ષક તરીકે કામ કરતો હતો ત્યારે તેણે એક વાર સિંહનો શિકાર કર્યો તેથી તેને શેરખાનનો ઇલકાબ આપવામાં આવ્યો. ન્યારે બાબર પાદશાહ થયો ત્યારે તેણે શેરખાને વધારે જાગીર આપી.* પછી શેરખાંએ સુનારના મજબુત કિલ્લાના સરદારની ખૂબસુરત વિધવા સાથે લગ્ન કરી તે કોટનો કબજો કર્યો પણ હુમાયુએ તેની માંગણી કરતાં તેને તે કિલ્લો પાછો સોંપી દીધો.

શેરખાં ને બંગાળા—આની રીતે શેરખાં બિહાર પ્રાંતનો લગભગ ધણી થઈ ગયો હતો. હવે તેણે બંગાળાના સુલતાનના એક બંડખોર અમલદારને મદદ કરી તેથી બંને વચ્ચે લડાઈ થઈ. તેમાં બંગાળાનો સુલતાન હારી ગયો. એટલે શેરખાંએ આખો બંગાળા દેશ જીતી લીધો.

શેરખાં ને હુમાયુ—હુમાયુ આ વખતે ગુજરાતની સવારીમાં પડ્યો હતો તેનો લાભ લઈ શેરખાંએ સુનાર પણ પાછું સર કર્યું. હુમાયુને આ બાબતની ખબર પડી એટલે તરત તે ગુજરાતથી પાછો ફર્યો ને તેણે સુનારને સર કર્યું. આ મુશ્કેલી વખતે શેરખાંએ રોટાસગદના હિંદુ રાજા પાસેથી તે મજબુત કિલ્લો દગો કરી સર કર્યો ને પોતાના કુટુંબને ને માલમીલકતને ત્યાં રાખ્યાં. સુનારનો કોટ હુમાયુના હાથમાં પડ્યો ત્યારે શેરખાં બંગાળામાં નાસી ગયો; પણ તે દેશના સુલતાને મોગલોની મદદ

---

* એમ કહેવાય છે કે એક વાર બાબરે પોતાના દરબારીઓને મોટી મીજબાની આપી હતી ત્યારે શેરખાં પણ હાજર હતો. મીજબાનીમાં તરેહ તરેહની વાનીઓ પીરસવામાં આવી હતી. તેમાં એક ફળ હતું. તેને કાપવા માટે શેરખાં પાસે જઈ નહોતી તેથી પોતાની તરવાર આનમાંથી બહાર કાઢી તેણે ફળના કટકાઓ કરી મોઢામાં મૂકી દીધા. બાબરે આ જોયું ત્યારે તે તાજબુબ થઈ ગયો, ને બોલી હાથો કે શેરખાં એક વાર સાંઝે નામ કાઢશે.

માંગી તેથી હુમાયુએ બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી ને તેના પાટનગરમાં તે દાખલ થયો. આ કારણથી શેરખાંએ પોતાના તમામ સિપાઈઓને બંગાળા-માંથી ખાજ ખોલાવી લીધા. ચોમાસું એસી ગયું હતું તેથી પાદશાહથી બંગાળાની આ બાજુ જઈ શકાય એમ નહોતું તેના લાભ લઈ તેણે અયોધ્યા સુધીના તમામ મોગલ પ્રાંતો સર કરી લીધા. એ જ વખતે દિલ્હી મુકામે હુમાયુના બાઈ હિંદાવે પોતાની પાદશાહી જાહેર કરી. જ્યારે ચોમાસું ક્તિયું એટલે હુમાયું બંગાળાની બહાર નીકળ્યો, પણ શેરશાહે લડવા બંધી તૈયારી કરી રાખી હતી.

શેરખાં શેરશાહ તરીકે—શેરખાં હવે હુમાયું સામે થયો અને તેણે પાદશાહને ગંગા નદી ઉપર બકસર આગળ સપ્ત દાર ખવરાવી, ઇ. સ. ૧૫૩૮. હુમાયુંને એક બીસ્તીએ નદીમાં ડૂબતાં બચાવ્યો ને તેનો બધો ઝનાનો શત્રુના હાથમાં ગયો. પછી હુમાયું ત્રાસી આગ્રા ગયો એટલે શેરખાંએ બધો બંગાળદેશ કબજે કર્યો. હવે બંગાળાનો ને જવનપુરનો તે સ્વતંત્ર હાકેમ બન્યો.

હુમાયુંનો છેવટનો પરાજય ને કનોજનું યુદ્ધ. શેરશાહ પાદશાહ—આગ્રા મુકામેથી પાદશાહ હુમાયુંએ બાઈ કામરાનની મદદ માંગી પણ કામરાને ના પાડી એટલે પોતે એકસો લશ્કર લઈ કોઝ પાસે શેરખાં સામે થયો. પણ શેરખાં યુદ્ધવિદ્યામાં પ્રવીણ હતો. તેથી લડાઈમાં હુમાયું હારી ગયો તેના ૪૦,૦૦૦ માણસો ખીલકૂલ લજ્જા નહિ. આ વખતે શેરશાહ પાસે માત્ર ૧૦,૦૦૦ માણસો હતા. હુમાયું હવે પંજાબ થઈ સિંધ બાગી છૂટ્યો.

હુમાયુંની નાસલાગ ને ફરી રાજ્યપ્રાપ્તિ—મોગલોની આવી સખ્ત હારથી કામરાન કામુલ નાસી ગયો, અસ્કરી કંદહાર ચાલ્યો ગયો ને હિંદાવ સિંધ ગયો. હુમાયુંનો વિચાર સિંધથી ગુજરાત જઈ ત્યાંથી માળવા ઉપર સવારી કરી હિંદુસ્તાન સર કરવાનો હતો, પણ સિંધના હાકેમે વિન્નો કબાં કર્યા. તેથી તેણે મારવાડના રાજા માલદેવ સાથે મદદ માટે વાટાઘાટ કરવા માંડી, પણ તે રાજા ઉપર શેરશાહ ચઢી આવ્યો તેથી હુમાયું કંટાળી સિંધમાં ઉમરકોટના રાણાની પાસે ચાલ્યો ગયો. એ રાણાએ તેને સાંકે માન

આપ્યું. હુમાયુએ આ નાસભાગ વખતે એક હમીદખાનુ નામની સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તે બાઈએ ઉમરકોટ મુકામે ઇ. સ. ૧૫૪૨ના નવેમ્બરની* ૨૩મી તારીખે અકબરને જન્મ આપ્યો. સિંધમાં નિષ્ફળ થતાં હુમાયુ ધસીન ગયો, ત્યાં હુમાયુને મોટું માન મળ્યું. ધરાની શાહે કામુલ, કંદહાર, ને બદ્શાન પાછાં મેળવી આપવા વચન આપ્યું ને હુમાયુ કંદહાર શાહને સુપ્રત કરવા બંધાયો. પછી હુમાયુએ ૧૫૪૫ માં પોતાના બાઈ અસ્કરી પાસેથી કંદહાર લઈ લીધું પણ તે શહેર શાહને પાછું ન આપતાં તેણે પોતાની પાસે રાખ્યું. પછી તેણે અફઘાનીસ્તાન દેશ લીધો ને હિંદુસ્તાન પર ચઢી આવવા તૈયારી કરી. બીજી વાર તે હિંદનો પાદશાહ કેવી રીતે થયો તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું. અહીં તો તેની રાજ્યવ્યવસ્થા અને તેનું ચરિત આપણે તપાસી જઈશું.

હુમાયુના ગુણદોષ, તેના રાજ્યવિષયના પ્રયોગો—હુમાયુનો સ્વભાવ લહેરી હતો. આ દોષને લઈને તેણે ચિતોડને બદાદુરશાહના હાથમાં જવા દીધું ને શેરશાહને બંગાળામાં પ્રવેશ કરવા દીધો. તે કોઈ જાતનો નિર્ણય કરી શકતો નહિ. ગુજરાત ને માળવાની જીત પછી તેણે ત્યાં ઘણી નબળી રાજ્યવ્યવસ્થા કરી તેથી થોડી મુદતમાં તે બંને દેશો તેના હાથથી જતા રહ્યા. શત્રુઓને તે યોગ્ય સગ્ન આપતો નહિ તેથી તેઓ ફાટી ગયા. તેનો બાઈ કામરાનફ હમેશાં ખટપટ કર્યા કરતો; પણ હુમાયુએ છેવટની ઘડી

* પુત્રજન્મની ખુશાલી નિમિત્તે હુમાયુ પાસે બક્ષીસ મંદિર કોઈ સાધન રહ્યું નહોતું; પણ થોડીએક કરતૂરી પાસે રહેલી તે પોતાના નોકરો વચ્ચે તેણે બેઠી આવી અને બેઠેલી વખતે પોતે બિભિષવાણી વદતો હોય એમ બોલ્યો કે જેમ આ કરતૂરીની મુગ્ધ ચોતરફ ફેલાય છે તેમ આ નવા બાળકની કીર્તિ આખા જગતમાં ફેલાશે. રહ્યુંમાં દુઃખના કાળમાં જીવરથી થએલી આ પ્રાર્થના અક્ષરશઃ ફળી.

ફ કામરાન કવિતા કરતો. છેવટે તે હારી ગયો. હુમાયુએ તેની આંખો ફેડી નખાવી. આપણી દૃષ્ટિએ આ શિક્ષા ઘણી ઘાતકી કહેવાય; પણ કામરાને રાજદ્રોહ અનેક વાર કરેલો ને તે દેહાંતરંગને યોગ્ય હતો. તેની આંખો ફેડવામાં આવી તે બાબતનું દૃઢચદ્રાવક વર્ણન હુમાયુના નોકર જૈહરે કર્યું છે.

સૂધી તેની ઉપર દયા રાખી. રાજના કામકાજમાં શત્રુઓને સજન આપ્યા સિવાય રાજ્ય ટકતું નથી. હુમાયુએ આ નીતિસૂત્રનો ભંગ કર્યો અને રાજ્ય ખોડ્યું. તેનામાં દીર્ઘદષ્ટિ નહોતી, તેમ કારભાર કરવાની શક્તિ પણ નહોતી; રાજકારણમાં તે જરાપણ નિપુણ નહોતો. લડાઈના મેદાન ઉપર તે શૂરો હતો; અણીને પ્રસંગે પણ તે હિંમત હારતો નહિ; પણ તેનામાં સરદારગીરી નહોતી; દરેક લડાઈ વખતે તેણે બહાદુરી બતાવી ખરી પણ બાહોશી તો કદિ બતાવી નહિ. હુમાયુ માણસોની પરીક્ષા જરાય કરી શકતો નહિ. તે અપ્રીણનો બંધાણી હતો પણ હુમાયુ વિદ્વાન હતો. ખગોળ, ગણિત, ફિલસૂફી, ભૂગોળ, કાવ્યશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, વગેરે વિષયોના તે મોટો અભ્યાસી હતો. રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રયોગો કરવાનો તેને મોટો શોખ હતો. પાંચ વર્ષના કારભારમાં તો તેણે પાંચ પાંચ ફેકાણે રાજધાની કરવાના પ્રયોગો કરી નેત્યા. પોતાના હવાઈ વિચારો મુજબ તેણે અમલદારોના ને પ્રજાના વિભાગો પાંચા, જમના નદી ઉપર વહાણોના પાયા ઉપર ત્રણમજલી મહેલ બાંધ્યો, પ્રજાની દાદ સાંભળવા માટે એક દોલ રાખવાનો હુકમ આપ્યો અને નક્ષત્ર ને તારાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે દરબાર ભરવાની યોજના કરી. હુમાયુની ખુદી ચપળ હતી પણ માત્ર વિદ્વતા ઉપર ને ખુદિની ચપળતા ઉપર રાજ્ય ટકતું નથી. હુમાયુ એક સારો કારીગર પણ હતો.

પ્રકરણ પમું

અફઘાન સત્તાની ફરી સ્થાપના અથવા શેરશાહ સૂર અને તેના વંશજો, ઇ. સ. ૧૫૪૦-૧૫૫૬.

શેરશાહ, ઇ. સ. ૧૫૪૦-૧૫૪૫—શેરશાહ હુમાયુને હરાવ્યો ત્યાર પછી તેણે આગ્રા ને દિલ્હી કબજે કર્યા અને પોતાની નવી પાદશાહી જાહેર કરી. ત્યાર પછી તુરત તેણે પંજાબમાંથી મોગલોને કાઢી મૂક્યા ને સરહદના તોફાની લોકોને હરાવ્યા. સરહદનું રક્ષણ કરવા તેણે બારે ખર્ચ

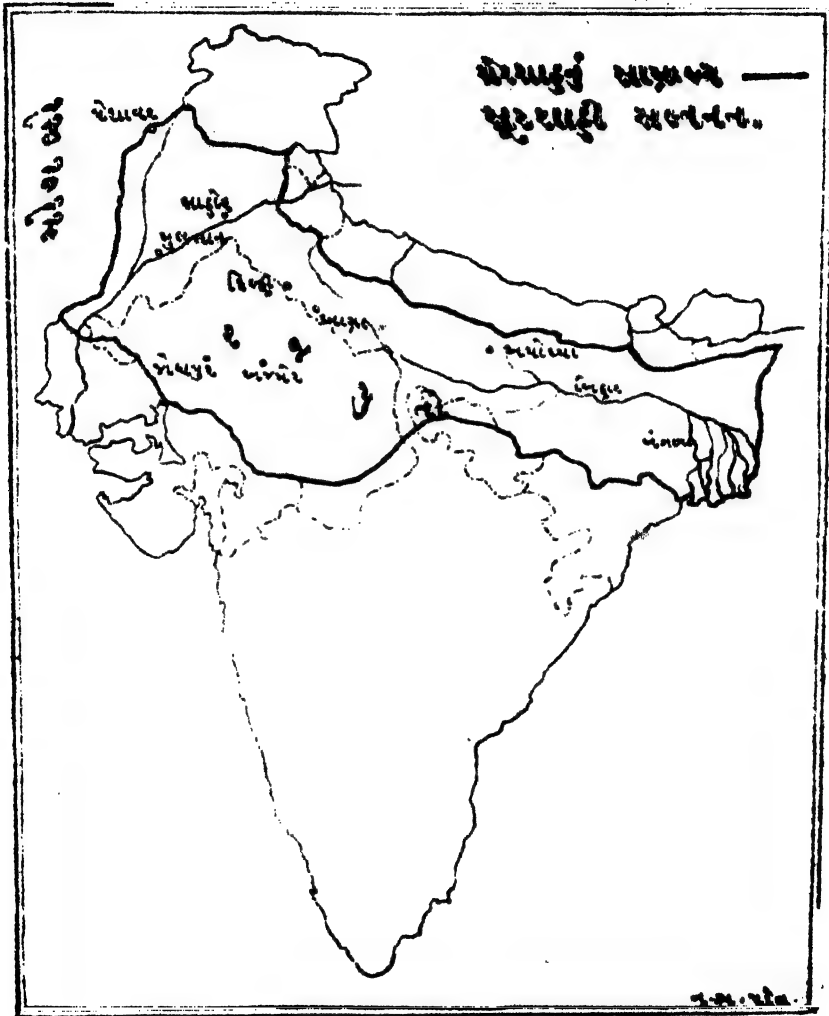
કરી રાજાસનો કિલ્લો બાંધ્યો. પછી બંગાળામાં એક ઉમરાવે બંડ ઉઠાવ્યું હતું તેથી શેરશાહે ખુદ ત્યાં જઈ તેને હરાવ્યો ને બંગાળાની કારબારની નવી વ્યવસ્થા કરી.

માળવાનો કબજો—આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે હુમાયુનો વિચાર સિંધથી ગુજરાત તાબે કરી, માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી, આગ્રા ને દિલ્હી પાછાં મેળવવાનો હતો. શેરશાહે મોગલો બીજી વાર હિંદમાં ન આવે તે માટે પંજાબનાં નાકાં બંધ કર્યાં હતાં પણ સિંધ ને મારવાડ ખુલ્લાં હતાં અને માળવાના ગુદા ગુદા સરદારો તેની વિરુદ્ધ ખટપટ કરી રહ્યા હતા. તેથી તેણે ૧૫૪૨માં માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી. શેરશાહે સામ, દામ, દંડ, ભેદ, વગેરેથી માળવાના સારા સારા કિલ્લાઓ લઈ લીધા. તેમાં રજપુત રાજા પૂરણમલ્લે રાઈસી કિલ્લો શેરશાહને સોંપવાની ના પાડી; પણ પાછળથી તેની પાસે અભયવચન માંગી કોટ તેને સ્વાધીન કર્યો; છતાં એક ઝનુની શેખની શીખવણીથી મુસલમાનો રજપુતો ઉપર તુટી પડ્યા ને તેમનો દગ્ગાથી વધ કર્યો. આ વખતે રજપુત સ્ત્રીઓ જોહર કરી બળી મરી. શેરશાહ આ બનાવ વખતે ગુપચુપ બેસી રહ્યો.

મુલતાન ને ઉત્તર સિંધ ખાલસા—ઉપર કહ્યું તેમ શેરશાહને હુમાયુ સામે સિંધુ નદીનાં તમામ નાકાં બંધ કરવાં હતાં; તેથી તેના એક મુઆએ મુલતાનનો કબજો કર્યો અને સિંધમાં બખ્ખર ને કૂટા જતી લીધાં. આવી રીતે સિંધનો બધો ઉત્તર ભાગ શેરશાહના તાબામાં આવ્યો. હવે રહ્યા રજપુતો. તેમનો વારો તુરત આવ્યો.

શેરશાહ અને મારવાડનો મહારાજા માલદેવ—રાણા સંગ્રામ-સિંહની હાર પછી મારવાડ અથવા જોધપુરના મહારાજા માલદેવે રજપુતોની આગેવાની લીધી હતી. તે હુમાયુને પોતાના પક્ષમાં લઈ શેરશાહને સતાવવાનો વિચાર કરતો હતો, તેથી શેરશાહે ઇ. સ. ૧૫૪૪માં તેના ઉપર પણ ચઢાઈ કરી. તેણે ખોટા કાગળો લખી દગ્ગાથી મારવાડી લશ્કરને હરાવ્યું.

રાજા માલદેવ જોધપુરમાં ભરાઈ ગયો. શેરશાહે અજમેર, આખું ને જોધપુર
પણ સર કર્યાં. માલદેવ નાસી ગયો ને ચિતોડના સિસોદીઆઓ પણ શરણ
આવ્યા. આવી રીતે આખું રજપુતસ્થાન શેરશાહને તાબે થયું.

કાલંજરનો ઘેરો ને શેરશાહનું મૃત્યુ—બુંદેલખંડમાં કાલંજરના

રાજ્યએ બહારવટીઆઓને આશરો આપ્યો હતો તેથી શેરશાહે ૧૫૪૪માં તેના ગઢને ઘેરો ઘાલ્યો પણ ગઢ મજબુત હતો ને સાત મહિના સંઘી ઘેરો ચાલુ રહ્યો. એક વખતે છાવણીમાં બૌદ્ધ ફાટવાથી પાસેનું ઘરુખાનું સળગી ઉઠ્યું અને તેમાં શેરશાહનું અર્ધું અંગ દાગી ગયું. કિલ્લો સર થયો પણ શેરશાહ મરણ પામ્યો, મે, ૧૫૪૫.

શેરશાહના ગુણદોષ—શેરશાહ અકબર જેટલો પ્રતાપી કે પ્રતિભાવાળો નહોતો પણ અકબરના કરતાં તેનામાં કારભાર કરવાની શક્તિ વધારે હતી. તે બૌદ્ધ અધધાન સુલતાનોના જેવો ધર્મના વિષયમાં ઝુનૂની નહોતો. તેણે હિંદુઓને સતાવ્યા નહિ; અલબત્ત તેણે ઝઝીયાનો વેરો કાઢી નાંખ્યો નહિ; પણ તેણે ધર્મને નામે જુલમ કર્યો નહિ એ ચોક્કસ છે. રાજકારણમાં તે નિપુણ હતો. યુદ્ધવિદ્યામાં તે પૂરો કામગીર હતો. તેથી તેણે હિંદની પાદશાહી લીધી. તે દગાબાજ હતો; રાયસી ને રોટાસના કિલ્લાઓ તેણે દગાથી લીધા હતા. નિર્દોષ માણસોને નિર્થક વધ કરવામાં તે મોટાઈ માનતો નહિ, જોકે રાયસીના રજપુતોના વધ માટે તે જવાબદારીથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. તેણે હિંદુઓનાં પવિત્ર દેવળોને તોડ્યાં નહિ તેમ મોટા પાયા ઉપર “કાફરો”ની કતલ ચલાવી નહિ. તે હારેલા શત્રુઓ તરફ સદ્ભાવ રાખતો. તેનો સ્વભાવ માયાળુ, ઉદાર ને અનુકંપાવાળો હતો. તેનો ઇન્સાફ અદ્દલ હતો. શેરશાહ પોતાના પુત્રને પણ યોગ્ય શિક્ષા આપવા અચકાતો નહિ. શેરશાહ ધણેજ નિયમિત ને ઉઘમી હતો. તે કારભારની દરેક બાબત ઉપર નજર રાખતો. શેરશાહનું ચરિત તદ્દન દોષ વિનાનું હતું. આ બાબતમાં તે અકબરથી પણ ચઢી જાય છે. અકબરના જેવી તેનામાં કલ્પનાશક્તિ નહિ હોય; પણ શિવાજીના જેવો તે કારભારમાં કુશળ હતો. અધધાન સુલતાનોમાં તેના જેવો કોઈ થયો નથી. તેના કેટલાક સુધારાઓ સુલતાન અલાઉદ્દીને દાખલ કરેલા; પણ તેથી કાંઈ શેરશાહની મહત્તા ઓછી થતી નથી.

શેરશાહનો કારભાર (૧) પ્રાંતિક વ્યવસ્થા—શેરશાહના અમલ પહેલાં પ્રાંતોનો કારભાર કરવા કશી વ્યવસ્થિત યોજના નહોતી. શેરશાહે

તે માટે નવી યોજના તૈયાર કરી. તેણે સસ્તનતના નાના નાના વિભાગો કરી નાંખ્યા. દરેક વિભાગને સરકારનું નામ આપવામાં આવ્યું. પ્રત્યેક સરકારમાં તેણે મુખ્ય અમલદાર તરીકે શિક્ષકારને નીમ્યો. એ અમલદાર દિવાની ને ફૌજદારી સત્તા ધરાવતો અને આખા સરકારની વ્યવસ્થા તેને વશ હતી. આ “શિક્ષકાર” તે અસારનો “ક્લેક્ટર” સમજવો. દરેક સરકારને પરગણાઓમાં જેથી નાંખવામાં આવ્યો ને દરેક પરગણા ઉપર અલગ શિક્ષકાર કામ કરતો. શિક્ષકારને મદદ કરનાર મુલકી અમલદાર આમીલ કહેવાતો. બધાં પરગણાઓના આમીલો ઉપર મુખ્ય મુનસિફ નજર રાખતો. આવી રીતે શેરશાહે મુલકી ને લશ્કરી ખાતાંઓને જુદાં કરી નાંખ્યાં. શેરશાહ મોટા મુખાઓ કે મોટા પ્રાંતોની વિરુદ્ધ હતો. તે જાતની વ્યવસ્થા અકબરના વખતમાં દાખલ થઈ. ખીજું તેના વખતના તમામ અમલદારો માત્ર સુલતાનના અંકુશ નીચે હતા; શેરશાહે કારકુનથી માંડીને તે દેહ વઝીર સુધીની નોકરીઓ માટે લોકોને કેળવ્યા. તે પોતાના અમલદારોને રોકડ પગાર આપતો.

(૨) લશ્કર—શેરશાહે અશ્વધાન સુલતાનોનાં વખતનાં જંગીરદારોનાં લશ્કરોને કાઢી નાંખ્યા ને આખા મુલકમાં માત્ર એક લશ્કરી યોજના રાખી. લશ્કરની ભરતી તે પોતે કરતો. દરેક સિપાઈને રોકડ પગાર સરકારી ત્રિગુરીમાંથી મળતો. સસ્તનતની અગત્યની જગ્યાઓએ ફૌજદાર નામના અમલદારોની નીચે શેરશાહ જુદી જુદી ફોર્મો રાખતો પણ આ ફૌજદારો ફક્ત સુલતાનની આજ્ઞા ઉઠાવતા. લશ્કરી વિષયમાં મુલકી અધિકારીઓ દરમ્યાનગીરી કરી શકતા નહિ. માત્ર અપવાદ રૂપે સિંધુ નદી ઉપર તેણે ફૌજદારોને શિક્ષકારોની સત્તાઓ આપી હતી. જનાવરો ઉપર “ઝાઘ” પાડવામાં આવતા તેથી સિપાઈઓ સરકારને છેતરી શકતા નહિ. એના રાજ્યમાં હિંદુઓ પણ મોટી મોટી નોકરીમાં હતા. શેરશાહનું જનસુસ ખાતું ઘણું સાફ કામ આપતું ને તેનું તોપખાતું આખા હિંદમાં વખણાતું.

(૩) જમીનનો બંદોબસ્ત—શેરશાહે જમીનની નવી માપણી

કરાવી અને દરેક ખેડુતે કે ખાતેદારે સરકારને શું આપવું તે જમીનના કસ પ્રમાણે નક્કી કરાવ્યું. બધે સ્થળે એક સરખા “ગજ”નું માપ દાખલ થયું. ખેડુત મહેસુલ રોકડ અથવા ભાગખટાર્ધના ધોરણ ઉપર જમા કરાવી શકતો. ઉપજનો ચોથો ભાગ રાજ્યનો હરાવવામાં આવ્યો. નકામા વેરાઓ કાઢી નાંખવામાં આવ્યા. મહેસુલની આંકણી દરેક વર્ષ થતી ને દુષ્કાળ કે બીનવર્ષ નિમિત્તે ખેડુતોને રાહત આપવામાં આવતી. શેરશાહે ધર્માદાની ધણી જમીનો ખાલસા કરી.

(૪) ચલણ ને વેપાર—શેરશાહે દેશના ચલણમાં મોટા સુધારાઓ કર્યા. આપણો “રૂપીઓ” શેરશાહના વખતમાં દાખલ થયો. શેરશાહે નવું તાંબાનાણું કાઢ્યું, ને જુદે જુદે સ્થળે ટંકશાળો ખોલી. સરહદ ઉપરની જગાત સિવાય બીજી સ્થાનિક જગાતો કાઢી નાંખવામાં આવી. આખા રાજ્યમાં રસ્તાઓ ને સરાઈઓ બાંધવામાં આવ્યાં તેથી વેપારોજગાર વધ્યા. શેરશાહ કડક મુલતાન હતો. તેથી ઝુટાડઓ, ચોરા ને ડાકુઓ ઘણા પહોંતા ને વેપારીઓ નિર્ભય બન્યા.:

(૫) સ્થાપત્ય, રસ્તાઓ, સરાઈઓ ને ડાકની સગવડ ને કિલ્લાઓ—શેરશાહે રાજ્યમાં ચાર મોટી સડકો બાંધી ને તેમના ઉપર ઝાડો રોપાવ્યાં. હિંદુ અને મુસલમાન મુસાફરો માટે જુદી જુદી સરાઈઓ અથવા ધર્મશાળાઓ બંધાવી. અને ત્યાં ન્હાવા માટે, જમવા માટે અને આરામ લેવા માટે સગવડો કરાવી આપી. દરેક સરાઈ આગળ ડાક (પોસ્ટ) લઈ જવા માટે ઘોડા તૈયાર રાખવામાં આવતા. આ ડાક આસપાસ કાળક્રમે ન્હાનાં ગામડાં અથવા શહેરો પણ વસ્યાં. તે સિવાય તેણે રોટાસ, શેરગઢ-બખ્ખર, વગેરે મજબુત કિલ્લાઓ બાંધ્યા. પોતાની જગીરના ગામ સહઆમમાં તેણે પોતા માટે બંધાવેલી કબર આગ્રાના તાજમહાલથી બીજે નંબરે ગણાય છે.

પ્રકરણ ૬૬

સૂર વંશના સુલતાનો અને અફઘાનોની ફરી હાર.

સુલતાન સલીમશાહ, ઇ. સ. ૧૫૪૫-૧૫૫૩—શેરશાહ મરી ગયો ત્યારે તેનો નાનો પુત્ર સલીમશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીએ આવ્યો. ને મોટા પુત્ર નાસી ગયો. સલીમશાહે પોતાના બાપના મોટા અમલદારોને સતાવ્યા પણ એકંદર તે બાહોશ રાજ્યકર્તા થઈ ગયો. તે ઇ. સ. ૧૫૫૩માં મરી ગયો.

ફિરોઝશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૩—સલીમ પછી તેનો બાર વર્ષનો પુત્ર ફિરોઝ ગાદીએ આવ્યો; પણ તેના મામાએ અથવા શેરશાહના બાઈના પુત્રે તેને મારી નાંખ્યો અને પોતે મહમ્મદશાહ અથવા આદિલશાહ નામ ધારણ કરી ગાદીપર આવ્યો.

મહમ્મદ આદિલશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૩-૧૫૬૦—આદિલશાહના વખતમાં ચાતરફ લુટફટો થવા લાગી. પાદશાહ પોતે ખરાબ ચાલના હતા; તેનામાં કશી હિંમત નહોતી; વળી તે બહુ કિડકિડ હતો. તેથી રાજ્યના તમામ સરદારો સામા થયા. પણ એ બંડખોરોને હેમુ નામના એક વણિકે દયાવી દીધા તેથી આદિલ તેને વઝીરાત આપી.

ઈબ્રાહીમખાં સૂર—શેરશાહનો એક પિત્રાઈ સુલતાનની જાહેન વેરે પરણ્યો હતો. તેણે બંડ કર્યું ને પોતાની સુલતાની જાહેર કરી; પણ હેમુએ તંતે હરાવ્યો તેથી તે નાસી ગયો. છેવટે તેનું ખુન કરવામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૫૪.

સિકંદર સૂર—આદિલના બીજા સાળાએ પંજાબમાં બંડ કર્યું ને સિકંદર સૂરનું નામ ધારણ કરી તે સુલતાન થયો.

હુમાયુની હિંદપર સવારી, સરહિંદનું યુદ્ધ—આવી રીતે સૂર વંશના સુલતાનો અંદર અંદર લડતા હતા. તેનો લાભ અફઘાનોના દુશ્મન.

હુમાયુને મળ્યો. તે પાદશાહ હવે હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. ઇબ્રાહીમ સૂર સરહિંદ પાસે તેની સામે થયો. પણ લડાઈમાં તે હારી ગયો, ઇ. સ. ૧૫૫૫. હુમાયુએ હવે દિલ્હી તરફ કુચ કરી ને તે શહેર તેણે તુરત તાબે કર્યું. સિકંદર સૂર નાસી ગયો ને હુમાયુ હિંદનો પાદશાહ થયો. એ વખતે અકબર પંચમમાં હતો.

હુમાયુ પાદશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૫-૧૫૫૬; તેનું મરણ—
હુમાયુ ગાદી ઉપર તો બેઠો પણ તે ઝાઝો વખત ગાદી ભોગવી શક્યો નહિ. એક સમી સાંજે પાદશાહ પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી નીચે ઉતરતો હતો ત્યારે બાંગ થતાં તે ઉભો રહ્યો, પણ હાથમાં પકડેલી લાકડી આરસ ઉપર લપસી પડી તેથી તે નીચે ભોંયપર પડી ગયો, ને પછી મરણ પામ્યો, જાનેવારિ, ઇ. સ. ૧૫૫૬.

પાણીપતનું યુદ્ધ, અકબરનો વિજય ને સૂર વંશની હાર,
ઇ. સ. ૧૫૫૬—હુમાયુના મરણ વખતે અકબર પંચમમાં હતો. હેમુ પાસે મોટું લશ્કર હતું. તેથી તેણે મોગલો પાસેથી દિલ્હી પહોંચી લીધું. પછી તે અકબરને હરાવવા પાણીપતના મેદાન ઉપર આવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૬ના નવેમ્બરની પાંચમી તારીખે બંને પક્ષો વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમાં હેમુની આંખમાં એક તીર વાગવાથી તે બેભાન થઈ હાથીના હોદ્દા ઉપરથી નીચે પડ્યો. એટલે આખું અધ્ધાન લશ્કર નાસી ગયું. હેમુ પોતે પણ પકડાઈ ગયો. અકબરના વાલી બહેરામખાંએ તેનો વધ કર્યો. મુસલમાની ઇતિહાસકારો હેમુને વખોડી કાઢે છે પણ હેમુ બાહોશ વજીર હતો.*

સૂર વંશનો અંત—સિકંદર સૂર તાબે થયો એટલે અકબરે તેને જાગીર આપી. આદિલશાહ બંગાળમાં લડતાં માર્યો ગયો. તેના પુત્રને મોગલોએ હરાવ્યો. આવી રીતે શેરશાહના વંશનો ને અધ્ધાન સલ્તનતનો અંત આવ્યો. એકંદરે અધ્ધાનો રાજ્ય કરવા નાલાયક હતા.

*પાણીપતના યુદ્ધમાં મોગલોના હાથમાં અખૂટ ધન આવ્યું. ઇતિહાસ લેખક બદાયૂની એક રચણે લખે છે કે વર્ષો સુધી યુદ્ધના મેદાનને જરાક ખજાતાં ધણુને મહોરો કે મોતીઓ કે એવું કાંઈક કાંઈક હાથ લાગતું. આટલી બધી દોલત શેરશાહે ને હેમુએ દૂક મુદતમાં ભેગી કરી હતી.

પ્રકરણ ૭મું

રજપુતો ને મોગલોની વચ્ચે હોસ્તી

અકબર પાદશાહ, ઇ. સ. ૧૫૫૬-૧૬૦૫.

અકબર

અકબર—અકબરનો જન્મ
 ઇ. સ. ૧૫૪૨ ના નવેમ્બરમાં થયો હતો. ઇતિહાસમાં તેને જલાલુદ્દીન મહમ્મદ અકબરના નામથી ઓળખવામાં આવે છે; હુમાયુના મરણ વખતે તે પંજાબમાં હતો તેથી તેનો રાજ્યાભિષેક એજ પ્રાંતમાં થયો હતો.

અકબરના અમલના મુખ્ય વિભાગો—અકબરના અમલના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો થઈ શકે છે. (૧) બહેરામખાનો કારભાર, સને ૧૫૫૬-૧૫૬૦. (૨) પછી ઝનાનાની ખીખીઆનો કારભાર, સને ૧૫૬૦-૧૫૬૪.

(૩) અકબરનો પોતાનો કારભાર, સને ૧૫૬૪-૧૬૦૫.

બહેરામખાનો કારભાર—અકબર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સગીર હોવાથી બહેરામખાં કારભાર કરવા લાગ્યો. પણ તે મરાઠાની ને શિયાપંથી હતો. તેથી વળી હેમુએ જ્યારે દિલ્લી ઉપર સવારી કરી ત્યારે તેણે દિલ્લીના કિલ્લેદાર તારદીએગને ફાંસી આપી હતી તેથી ધણા ઉમરાવો કાચવાયા હતા. ઉપરાંત બહેરામખાં અકબરને પૂરી સ્વતંત્રતા આપતો નહોતો. તે ઉદ્ધત

હતો અને પોતાના સિવાય પાદશાહી ઉધી વળી જશે એમ માનતો હતો. આ કારણોથી પાદશાહની મા અને દૂધમા તથા બીજા સરદારો તેની સામે થયાં ને જ્યારે બહેરામ આગ્રા હતો ત્યારે અકબરે તેને મક્કા જવા હુકમ કર્યો. બહેરામખાંએ પહેલાં તો હા પાડી પણ પછી ખરાબ શીખવણથી બંડ કર્યું. પણ અકબરે તેને હરાવ્યો ને મારી આપી મક્કા જવાની પરવાનગી આપી. બહેરામખાં સુરત થઈ મક્કા જતો હતો ત્યારે ગુજરાતમાં પાટણ પાસે તેણે એકવાર મારેલા એક અફઘાન સરદારના પુત્રે તેનું ખુન કર્યું, ઇ. સ. ૧૫૬૧.

બહેરામખાંના વખતમાં મોગલોએ જ્વાલિયર ને જવનપુરના પ્રાંતો હાઈ લીધા હતા.

બીબીઓનો કારભાર—બહેરામખાં તો ગયો, પણ બાદશાહ હજુ નાનો હતો તેથી રાજ્યની લગામ હમીદખાનુ, તેની દૂધમા ને તેમના પક્ષકારોના હાથમાં આવી. તેમણે માળવા તામે કર્યું ઇ. સ. ૧૫૬૧-૬૩.

અંબેરની રજપુત ડુંવરી સાથે લગ્ન, ઝઝીયા વગેરેની માફી—આ વખતે અકબરે અંબેરના રજપુત રાજા બિહારીમલ્લની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું ને તેના સગા માનાસિંહ રાજાને માફી જગ્યા આપી. તેણે જત્રાણુ ઉપરના તમામ વેરાઓ રદ કર્યાં ને ઝઝીયા વેરો પણ કાઢી નાંખ્યો.

બીબીઓના કારભારનો અંત—અકબર પોતાની દૂધમાના કારભારથી એકદમ કંટાળી ગયો, કારણકે તેઓએ માળવામાં ને બીજે સ્થળે ઘણી ગરબડ કરી હતી.

અકબરનાં બુદ્ધિમતા ને ડહાપણ—જ્યારથી અકબરે રાજ્યનો તમામ વહિવટ પોતાના હાથમાં લીધો ત્યારથી પોતાની રાજ્યનીતિનાં મૂળ સૂત્રો તેણે નક્કી કરી નાંખ્યાં. પાદશાહ પોતે જીવન હતો. જીદ્દ જીદ્દ સરદારો ઉપર પૂરો વિશ્વાસ રાખી શકાય એમ નહોતું. સત્તા માટે તેઓ અંદરે અંદરે ક્ષેષ કરતા હતા. બંગાળ ને ગુજરાતના અફઘાનો હજુ જોરમાં હતા.

કાશ્મીર, સિંધ, અંગાણ, ખાનદેશ ને ગુજરાતનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો મોગલોની સત્તા સામે ખટપટ કરે એવો પૂરો સંભવ હતો. અફઘાનીસ્તાનમાં અકબરનો એરમાન બાઈ સગીર વધતો હતો ને ત્યાંના સરદારો અકબરને મદદ કરવા નાખુશ હતા. મોગલો હિંદને હળુ પરદેશ ગણતા હતા; પણ અકબરને તો હિંદમાં મોગલ નહિ, પણ સ્વદેશી અથવા હિંદી, પાઠશાહી સ્થાપવી હતી; તેણે દૂરદર્શિત્વ ખતાવી વીર રજપુતોને વિશ્વાસમાં લીધા, હિંદુઓ પ્રત્યે સહિષ્ણુતા દર્શાવી, અને તેમની મદદથી હિંદુસ્તાનમાં મોગલાઈની સ્થાપના કરી. આ નીતિ માટે અકબર પોતે જવાબદાર હતો એ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે.

ગોંદવનનો કબજો—માળવા પાસે ગોંદવનમાં ચંદેલરાજપુત્રી રાણી દુર્ગાવતી અને તેનો પુત્ર રાજ્ય કરતાં હતાં. અકબરના એક સરદારે ગોંદવન ઉપર સવારી કરી; રાણી દુર્ગાવતી હારી ગઈ ને પોતાને હાથે મરી ગઈ. તેનો પુત્ર પણ માર્યો ગયો. ગોંદવન મોગલોના હાથમાં આવ્યું. આ રાજ્ય ખૂબ પૈસાદાર હતું. ઇ. સ. ૧૫૬૪.

ચિતોડ ઉપર સવારી, ઇ. સ. ૧૫૬૭—ચિતોડમાં રાણો ઉદયસિંહ રાજ્ય કરતો હતો. તેણે અકબરના શત્રુઓને આશ્રય આપ્યો હતો ને તેનો પુત્ર પાઠશાહની રજા વગર ચિતોડ નાસી આવ્યો હતો. વળી જે રજપુતો ચિતોડ નાસી આવ્યા હતા તેઓ અકબર સામે ખટપટ કરતા હતા તેથી અકબરે ઇ. સ. ૧૫૬૭માં મોટું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને ઉદયસિંહના મુલક ઉપર સવારી કરી. રાણો અરવલ્લીના દુંગરોમાં નાસી ગયો ને ત્યાં તેણે ઉદયસાગર સરોવર ખોદાવી ઉદેપુર શહેર વસાવ્યું. મોગલોએ ચિતોડને ઘેરો ઘાસ્યો હતો પણ ચિતોડગઢ ઘણો મજબુત હતો ને રાજા જયમલ રોકડ ગઢનું રક્ષણ કરતો હતો. તેને એકવાર અકબરે ગઢની દિવાલ ઉપર ગોળીથી ઠાર કર્યો. બીજે દિવસે રજપુત સ્ત્રીઓ જતહર કરી બળી મુઠ્ઠા ને ચિતોડગઢ મોગલોએ સર કર્યો. આ વખતે અકબરે ૩૦,૦૦૦ રજપુત સૈનિકોનો વધ કરવા આજ્ઞા આપી. ઉદયસિંહ ૧૫૭૨માં મરી ગયો; પણ તેના શૂરા પુત્ર રાણા પ્રતાપે

મોગલો સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. તેનો બાઈ અકબરના પક્ષમાં આવ્યો ગયો હતો. જ્ઞેધપુર, બિકાનેર, અંબેર, જુંદી, વગેરે સંસ્થાનોના રાજાઓ અકબરને મદદ કરતા હતા. દ્રવ્ય, માણસ, ઘરગોળો કે કાંઈ સાધન પ્રતાપ પાસે નહોતું. તેના કુટુંબને ખાવાનાં પણ સાંસાં હતાં. છતાં વીર પ્રતાપે પોતાનામાં જીવ હતો ત્યાં સૂધી ચિતોડ ને મેવાડ પાછાં મેળવવા મોગલોને સતાવ્યાં કર્યાં. ઇ. સ. ૧૫૭૬માં અકબરે પ્રતાપ સામે મોટું લશ્કર મોકલ્યું. બંને વચ્ચે હલદીઘાટ પાસે બંધકર યુદ્ધ થયું. પ્રતાપ પોતાના પ્રિય અશ્વ ચૈતક ઉપર ખેસી નાસી ગયો. થોડા વખતમાં આખો મેવાડ અકબરે લઈ લીધો; પણ પ્રતાપ ડગ્યો નહિ. પાદશાહ છેવટે થાકી ગયો ને ચિતોડ ને અજમેર સિવાય બધાં ગામો પ્રતાપે પાછાં મેળવ્યાં. તે ઇ. સ. ૧૫૯૭માં મરી ગયો. આ લડાઈમાં જયમલ્લ ને પટ્ટાની બહાદુરીથી અકબર આનંદશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે આગ્રા મુકામે બે આરસના હાથીઓ ઉપર બંને યોદ્ધાઓનાં આરસનાં પૂતળાં તૈયાર કરાવી દરબારગઢના ઝરખા નીચે મુકાવ્યાં.*

બીજાં રજપુત રાજ્યો—અકબરે સિરોહી, જ્ઞેધપુર, આમુ, ઇડર, વગેરે રજપુત મથકો લીધાં અને દિલ્હીથી ગુજરાત જવાનો રસ્તો પોતાના કબજામાં લીધો.

ગુજરાત ખાલસા—અકબરે ઉત્તર હિંદનો કબજો સાબુત કર્યો એટલે તેની દૃષ્ટિ ગુજરાતની સલ્તનત ઉપર ગઈ. હુમાયુએ ગુજરાત દેશ જીતી લીધો હતો એટલે અકબરનો હક્ક તેના રાજ્ય ઉપર તો હતો જ. તે સિવાય ગુજરાતનો સુલતાન ત્રીજો મુઝફ્ફર નબળો હતો અને જુદા જુદા ઉમરાવો સત્તા માટે પરસ્પર લડતા હતા. એમાંથી એક ઉમરાવે અકબરની મદદ માંગી. વળી અકબરના બંડખોર કુટુંબીઓએ અને માળવા તથા ગોંદવનના બંડખોરોએ ગુજરાતમાં આશરો લીધો હતો, તેથી અકબરને તે

* શાહુજહાંના વખતમાં આ પ્રતિમાઓને દિલ્હી લઈ જવામાં આવી. ઔરંગઝેબે તેને તોડી નાંખી.

દેશ ઉપર ચઢાઈ કરવા માટે સાફ બહાનું મળી આવ્યું. ઇ. સ. ૧૫૭૨માં અકબર ગુજરાતમાં દાખલ થયો. મુઝફ્ફર શરણ થયો, ને અકબરે પોતાના : બંડખોર કુટુંબીઓને હરાવ્યા. પછી તે જિતાએલા પ્રદેશોનો બંદોબસ્ત કરવા રાજ ટોડરમલને સુખો નીમી ગયો. દરમ્યાન સુલતાન મુઝફ્ફરે અમદાવાદ, ભરૂચ, વગેરે શહેરો પાછાં જીતી લીધાં તેથી બહેરામખાંના પુત્ર અબ્દુર્રહીમખાંએ તેને ગુજરાતમાંથી કાઢી મૂક્યો. મુઝફ્ફર હવે કચ્છ ને કાઠિયાવાડમાં બરાઈ ખેડો, પણ તે પ્રદેશો મોગલોએ જીત્યા એટલે કચ્છના રાવે મુઝફ્ફરને મોગલોને સોંપી દીધો. રસ્તામાં કેદી સુલતાને આપવાત કર્યો. ગુજરાત પ્રાંત હવે મોગલોનો બન્યો, ઇ, ૧૫૮૨.

ગુજરાતની ચઢાઈથી અકબરને પારસી, જૈન અને ફિરંગીઓના ધર્મ-ગુરુઓનો પરિચય થયો. તેથી તેના ધર્મસંબંધી વિચારોમાં મોટું પરિવર્તન થયું. ગુજરાતની નવી કળા અકબરે ઉત્તર હિંદમાં દાખલ કરી. :

બંગાળનો કબજો—બંગાળા દેશમાં ઘણા વખત થયાં મુસલમાનો સ્વતંત્ર સત્તા ધરાવતા હતા. ત્યાંના સુલતાન પાસે દોઢ લાખ પાયદળ, અર્ધી લાખ ઘોડેચાર, ને ૩૬,૦૦ હાથીઓનું લશ્કર હતું. તે સિવાય તેનું તોપખાનું બહુ ઊંચી પ્રતિનું હતું. તેથી અકબરે રાજા ટોડરમલને તેની સામે મોકલ્યો. ટોડરમલે તેને હરાવી મારી નાંખ્યો. ને બંગાળામાં મોગલાઈની સ્થાપના થઈ. લડાઈ પછી અકબરે કેટલીક ઈનામી જમીનને ખાલસા કરી. વળી તેના નવા પંથથી પ્રાંતના મુસલમાન અમલદારો કટાણી ગયા. તેથી તેમણે મોટું બંડ કર્યું. પણ તેમને દબાવી દેવામાં આવ્યા ને આખો બંગાળા પ્રાંત મોગલોને તાબે થયો.

અકબરના ઓરમાન ભાઈની હિંદ ઉપર સવારી—બંગાળામાં બળવો થયો તે વખતે જુના વિચારના કેટલાક મુસલમાનોએ અકબરને

જ્યા એક માત્ર કલ્પના નથી. “આઈન”માં અબુલફઝલ એ બાબત સ્પષ્ટ-પણે લખે છે. ઉત્તર હિંદની આ વખતની સ્થાપત્યની કળા ઉપર માત્ર ગુજરાતની જ નહિ પણ બંગાળાની કારીગરીની પણ અસર થઈ હતી.

ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાની ને તેને બદલે તેના ઓરમાન બાઈ કામુલના રાજ્યકર્તા મહમ્મદ હકીમને ગાદી ઉપર બેસાડવાની ખટખટ કરી. હકીમે પંબાજ ઉપર સ્વારી કરી ને દેડ લાહોર સુધી તે આવી પહોંચ્યો. પણ અકબરે જખરદસ્ત તૈયારી કરી હતી. તેથી હકીમ કામુલ પાછો આવ્યો ગયો. અકબરે હકીમની પૂંડ લીધી એટલે મિરઝા હકીમ કામુલ છોડી નાસી ગયો. જ્યારે અકબર હિંદ આવ્યો ત્યારે હકીમ પાછો કામુલ આવ્યો. હકીમની હાર પછી અકબર તદ્દન નિર્ભય બન્યો.

કાશ્મીર ખાલસા—કાશ્મીરનો સુલતાન અકબરને શહેનશાહ તરીકે સ્વીકારતો નહોતો તેથી પાંદશાહે કાશ્મીર ઉપર ચઢાઈ કરી. સુલતાનને અને તેના શાહઝાદાને જાગીશે આપી સંતોષવામાં આવ્યા ને કાશ્મીર મોગલોએ ખાલસા કર્યું, ઇ. સ. ૧૫૮૬.

સરહદી લોકોનું બંડ—આ વખતે રોશની પંથના મુસલમાનોએ વાયવ્ય સરહદ ઉપર બળવો કર્યો અને અકબરના સૈન્યને હરાવ્યું. રાજા ખીરખલ આ લગ્નમાં માર્યો ગયો. આ બંડખોરોનું જોર અકબર શમાવી શક્યો નહિ, ઇ. સ. ૧૫૮૬.

સિંધ ખાલસા—હમૂના હાકેમે અકબરનું અપમાન કરેલું હોવાથી સુલતાનના સુઆએ તેને ઇ. સ. ૧૫૯૧માં હરાવ્યો અને સિંધદેશ ખાલસા કર્યો.

ઓરિસ્સા ખાલસા—રાજા માનસિંહે ઓરિસ્સાના અધિકારીને હરાવી તે પ્રાંત ખાલસા કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૯૨.

કંદહાર ને બલુચિસ્તાન ખાલસા—અકબરના સરદારે બલુચિસ્તાન ખાલસા કર્યું ને કંદહારના એક ઇરાણી અમલદારે કોટનો કબજો વગર મુદ્દે આપી દીધો. આવી રીતે હિંદનાં પશ્ચિમ દિશાનાં બધાં અગત્યનાં નાકાં અકબરે સાકુત કર્યાં ને ઉત્તર હિંદમાં એકચક્રી રાજ્ય સ્થાપ્યું, ઇ. સ. ૧૫૯૫.

દક્ષિણનાં રાજ્યો ઉપર ચઢાઈ—ખાનદેશનો સુલતાન અકબરનો સામંત બનવા નાખુશ હતો. તેનો અસીરગઢનો કિલ્લો દક્ષિણની “ચાવી” સમાન હોવાથી અકબર તે લેવા ઘણા વખતથી તલપતો હતો. ઉપરાંત ખાનદેશ, અહમદનગર ને બિજાપુરનાં રાજ્યોને જીતી ફિરંગીઓનાં બંદેશ ગોવા ને દમણ હાથ લેવાનો પાદશાહનો વિચાર હતો, કારણ કે ફિરંગીઓ હજી પદયા જતા મુસલમાનોને ને વેપારીઓને કનડતા હતા. આ કારણોથી અકબરે દક્ષિણ હિંદ ઉપર મોટું લશ્કર મોકલ્યું.

અહમદનગર ઉપર ચઢાઈ, ચાંદબીબીની લડત, બરાડ પ્રાંતનો કબજો—પ્રથમ અકબરે શાહઝાદા મુરાદને લશ્કર લઈ દક્ષિણ જવા હુકમ કર્યો. આ વખતે બિજાપુરની સુલતાના ને અહમદનગરના સુલતાનની બહેન ચાંદબીબીએ અહમદનગરનું બાહ્યોશીથી રક્ષણ કર્યું. તેથી મોગલોએ બરાડનો પ્રાંત સ્વીકારી સંધિ કરી. અહમદનગરના સુલતાને અકબરને શહેનશાહ તરીકે સ્વીકારવાનું વચન આપ્યું. પણ ચાંદબીબીના શત્રુઓએ સંધિની શરત પાળી નહિ તેથી પાછી લડાઈ શરૂ થઈ. ખુદ પાદશાહ દક્ષિણ આવ્યો. બહાદુર ચાંદબીબીએ કોટનું બહાદુરીથી રક્ષણ કર્યું પણ તેનું ખુન થયું એટલે અહમદનગરનો કોટ મોગલોએ લઈ લીધો, ઇ. સ. ૧૬૦૦

ખાનદેશ ને અસીરગઢનો કબજો—ખાનદેશનો સુલતાન મરી ગયો તેથી તેનો પુત્ર ગાદીએ આવ્યો. તેણે મોગલોનો અમલ સ્વીકારવા ના પાડી એટલે અકબરે મજબુત ગઢ અસીરગઢને ઘેરે ઘાલ્યો. કિલ્લો ઘણો મજબુત હતો. પણ લાંબા વખતના ઘેરાથી લોકોને ઘણો ત્રાસ પડ્યો ને સુલતાને તે કોટની ચાવી પાદશાહને સોંપી દીધી, ઇ. સ. ૧૬૦૧. આ લડાઈથી ખાનદેશ ખાલસા થયો. અકબરે બરાડ, ખાનદેશ ને અહમદનગરના પ્રદેશ ઉપર અમલ કરવા શાહઝાદા દાનિઆલને નીમ્યો. આવી રીતે ૪૫ વર્ષમાં અકબરે તમામ હિંદુસ્તાન ને દખ્ખણમાં બરાડ જિતી લીધાં. તેનો વિચાર બદલાવ અને બિજાપુર, ગોવળકોંડા ને અહમદનગર તાબે કરવાનો હતો પણ તે વિચાર ફળીભૂત થયો નહિ.

શાહઝાદા સલીમનો ખળવો—શાહઝાદો સલીમ અંબેરના રાજાની પુત્રીને પેટે જન્મ્યો હતો ને તેનું લગ્ન રાજા ભગવાનદાસની પુત્રી જોધબાઈ વેરે થયું હતું. પાદશાહે તેને દરબારમાં પહેલો હોદ્દો આપ્યો હતો પણ સલીમ દારૂડીઓ ને ખરાબ ચાલનો હતો. પાદશાહ જ્યારે દક્ષિણ ગયો ત્યારે તેણે સલીમને મેવાડના રાણા સામે જવા હુકમ કર્યો પણ સલીમ તે હુકમનો અનાદર કર્યો. એટલુંજ નહિ પણ તેની આસપાસ અકબરની નવી નીતિના વિરોધીઓએ ખટખટ ઉભી કરી અને શાહઝાદાએ બંડ કર્યું. અકબર આ બંડથી ધણો મુંઝાયો તેણે દક્ષિણમાંથી પોતાના મિત્ર અબૂલફઝલને બોલાવ્યો; પણ રસ્તામાં સલીમની શિખવણીથી તે દિલસુદને એક રાજ્યએ મારી નાંખ્યો. પોતાના બહાલા મિત્રના ખુનની ખબર પડતાં અકબરને ધણો ક્રોધ થયો પણ તેની મા વગેરે વચમાં પડ્યાં. તેથી બાપદીકરા વચ્ચે ઉપલકીઓ સંપ થયો ને અકબરે સલીમને પોતાની ગાદીનો વારસ જાહેર કર્યો. પણ સલીમને વિશ્વાસ બેઠો નહિ. તેને એમ લાગતું હતું કે અકબર છેવટની ઘડીએ પોતાના જ પુત્ર ખુશનને ગાદી આપશે.

અકબરનું મૃત્યુ—સલીમ બંડખોર થયો હતો. શાહઝાદો દાનિઆલ દારૂના વ્યસનથી મરી ગયો હતો. મુરાદ પણ મરી ગયો હતો. આવી રીતે પાદશાહ ઉપર ઘડપણમાં દુઃખો પડ્યાં. છેવટે અકબરને ઇ. સ. ૧૬૦૫માં મરેડો થયો ને થોડા દિવસની માંદગી પછી તે મરી ગયો. મરણ સમયે ગાદી માટે મોટી ખટખટ ચાલતી હતી પણ પાદશાહે પોતે સલીમને ગાદી આપી અને રાજ્યના મુસલમાન સરદારોએ ઇસ્લામના કાનુન પ્રમાણે વર્તવાની શરતે તેને મદદ આપવા વચન આપ્યું.

પ્રકરણ ૮મું

અકબરનો અમલ

અકબરના ગુણદોષ—અકબર શરીરે ધણો મજબુત હતો ને તે લાંબી લાંબી મજલો કરતો. તેને શિકારનો મોટો શોખ હતો. મસ્તમાં મસ્ત

હાથી તેની પાસે ગરીબ ગાય માફક વર્તે. તે ફર હતો પણ મોટી ઉંમરે તેનો સ્વભાવ ધણો ક્રોધળ થઈ ગયો હતો. તેની રહેણીકરણી મોટા પાદશાહને છાજે એવી હતી. આરોગ્ય કેમ સાચવવું તે અકબર સારી રીતે સમજતો. તેનો ખોરાક હમેશાં સાદો હતો. માંસનો આહાર તેણે તજ દીધો હતો પણ તે તાડી ને અપીણુ સેવતો. અકબર ઘણી કારીગરી જાણતો અને તેણે કેટલીક શોધો પણ કરી હતી. પાદશાહને લખતાં વાંચતાં આવડવું નહિ એમ કેટલાકો કહે છે પણ નાનપણથી તેને વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ હતી ને વિદ્વાનોના સંગથી એકા બળતરે. તે મોટો પંડિત ગણાતો. તેની યાદશક્તિ જામરી હતી. કારબારની ઝીણીઝીણી હકીકત પણ તેના ધ્યાન બહાર નહોતી. તે બહાદુર સિપાઈ ને સમર્થ સરદાર હતો. સ્થાપત્ય, કળા, હસ્તાક્ષર, સંગીત, ફિલસૂફી, દત્તિહાસ, વગેરેનો તે મોટો અભ્યાસી હતો. હિંદવાસીઓ તેને રાજા વિક્રમ તથા રાજા બોજ સાથે સરખાવે છે. અકબર મોટો મુસદ્દી હતો. રાજકારણમાં તે ઘણો ચતુર હતો અને પોતાના અંતરની વાત તે કદિ કોઈને પણ કહેતો નહિ. માણસની પરીક્ષા કરવામાં તેના જેવો બાહોશ રાજ્યકર્તા બાગ્યેજ હશે. મિત્રતા* તે કદિ ભૂલતો નહિ. બધા અમલદારોએ તેની નોકરી પૂરી વફાદારીથી કરી. વફાદાર નોકરીનું મૂલ્ય આંકતી વેળા અકબર પૂરો ઉદાર હતો. તેની આકાંક્ષાઓ એક શહેનશાહને છાજે તેવી હતી. ખરેખર, તે વખતના રાજ્યકર્તાઓમાં અકબર પ્રથમ પંક્તિએ આવશે. ઈંગ્લેન્ડની રાણી દલિઝમેથ, ઈંસનો રાજા ચોથો હેનરિ કે સ્પેઈનનો પાંચમો આર્લ્સ અકબર પાસે ટોઈ દિસાખમાં નથી. તે સલીમ માટે એક મોટું સામ્રાજ્ય,

---

* અકબરને લખવા વાંચવાનો ધણો કંટાળો લાગતો. તે માટે “અકબરનામા”માં ઘણા ઉદ્દેશો અબ્બલફઝલ જુદી જુદી રીતે કરી ગયા છે; “આઈન” વાંચતાં એમ લાગે છે કે અકબર તદ્દન નિરક્ષર તો નહોતો.

× ફેઝી જ્યારે મરજુપધારી પર હતો ત્યારે અકબર તેને ઘેર ગયા ને તેનું માથું ખોળે મૂકી કહેવા લાગ્યો:—“શેખજી, શેખજી, આમ જુઓ તો ખરા; તમારે માટે હું ખાસ હકીમને અહીં લાવ્યો છું.” કવિને ત્રિદોષ થયા હતા તેથી કાંઈ જવાબ ન આપતાં તેણે પોતાનો ફેટો નીચે ફેંકી દીધો.

અખુટ નાણું, જળરહસ્ત લસકર, સંતુષ્ટ ને આખાદ પ્રજા ને વ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્ર મૂકતો ગયો.

અકબર અને હિંદુ સંસ્કૃતિ—અકબરે હિંદુસ્તાનનાં નાનાં મોટાં ખીન્ન રાજ્યો જીતીને ખાલસા કર્યાં, પણ રજપુત રાજ્યોને તેણે સ્વતંત્ર રહેવા દીધાં ને તેમની પાસેથી માત્ર ખંડણી સ્વીકારી. આ વલણનું કારણ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ. પરિણામે શૂરા, વફાદાર ને ભોળા રજપુતો અકબરના તેજથી અંબઈ ગયા. તેઓ ૩૦૦ વર્ષ સૂધી મુસલમાનો સાથે લડતા હતા. મુસલમાનો રજપુતોને ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છતાં વશ કરી શક્યા નહોતા. અકબરે આપણા ઇતિહાસનો આ મુખ્ય શિક્ષામંત્ર પોતાના દૃઢ ઉપર કોરી રાખ્યો. તેણે અશ્વધાનોને, સિંધીઓને ને દક્ષિણના શિયાઓને જીતી તેમનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યાં; પણ રજપુતોને જીતી તેણે તેમને તેમના મુલકો પાછા આપ્યા; તેમની સાથે લગ્નવ્યવહાર કર્યો; તેમને મોટી મોટી જગ્યાઓ આપી; અને તેમની મદદથી મોટું સામ્રાજ્ય ઉભું કર્યું; નહિતર નાની સંખ્યામાં આવેલા મોગલોનું સૈન્ય રજપુતસ્તાન ને બંગાળ તથા ગુજરાતના પ્રદેશોમાં સમાઈ જત ને મોગલાઈ ઉભી થાત નહિ. આ નીતિ માટે અકબર પોતે જવાબદાર છે. વીસ વર્ષની ઉંમરે તેણે આ વિચાર વ્યવહારમાં મૂક્યો હતો ને રજપુતોને વિશ્વાસમાં લીધા હતા. તેણે જત્રાગુ ઉપરના કરો ને ઝઝીયા વેરો માફ કરી હિંદુઓનાં મન જિતી લીધાં. ટોડરમલ્લ જેવો મુત્સદ્દી ને યોદ્ધા, ખીરખલ જેવો રમુજ વિદ્વાન, ગંગ જેવો સમર્થ કવિ, તાનસેન જેવો ચતુર સંગીતનો કિસ્તાદ, લાલ કલાવંત જેવો ચિત્રકાર, પ્રસિદ્ધ કવિ સુરદાસ, વગેરે રત્નોને તેણે સંઘર્યા; બ્રાહ્મણો, જૈનો, ખ્રિસ્તીઓ, સુરીઓ એમ દરેક પંથના પ્રતિનિધિઓને તેણે પોતાની ઉદારતાના અનુભવી બનાવ્યા ને હિંદુ સાહિત્યને ઉત્તેજન આપ્યું. પ્રસિદ્ધ કવિ તુલસીદાસ તેના વખતમાં થઈ ગયો. અકબરે અથર્વવેદ, મહાભારત, રામાયણ, લીલાવતીનું ગણિત, વગેરે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો ફારસીમાં અનુવાદ કરાવ્યો. તેના દરબારના કેટલાક મુસલમાનો સંસ્કૃત શિક્ષા આવી રીતે અકબરે હિંદુ સમાજને મોગલાઈના ઉદાર હાર્દથી પરિચિત કર્યો.

ને ઔરંગઝેબના વખત સુધી મોગલો ને હિંદુઓ આપણા દેશના જાહેર જીવનમાં સાથે રહ્યા. ટૂંકમાં, મુસલમાનોના આવ્યા પછી અકબર સમસ્ત હિંદી પ્રજાઓનો પહેલો પાદશાહ થઈ ગયો.

જુદા જુદા પંથો અને અકબર—હવે આપણે અકબરના ધર્મ ઉપરના વિચારો તપાસીએ. સોળમા સૈકામાં બધે દેકાણે ઇસ્લામને સુધારવા માટે પ્રયત્ન પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા. ઉપરાંત, ઇતિહાસના વાચનથી અકબરને એમ પણ જણાયું કે જેમ બગદાદના ખલીફાઓના વખતમાં કુરાન તથા ઇસ્લામને સર્વમાન્ય કરવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા તેમ હિંદમાં પણ તેની જુદી જુદી પ્રજાઓને કુરાન ને મહંમદ પયગંબરના આદેશોને સર્વમાન્ય કરવા ઉદાર નીતિની જરૂર છે. હવે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે બચપણમાં અકબરને સુરીવાદનો ને શિયાપંથનો પરિચય થયો હતો. કુલાયારે તે સુન્ની હતો, પણ મોટા મોટા રાજ્યકર્તાઓ માફક તેને ધાર્મિક ચર્ચાઓ સાંભળવાનો ધણો શોખ હતો. અકબરને ફકીરો, ઓલીઆઓ, સાધુઓ ને સંન્યાસીઓના ઉપાસક થવું બહુ ગમતું. અજમેરમાં ખ્વાજા મુહમ્મદીન ચિરતીની દરગાહની મુલાકાતે તે ચારંવાર જતો. સિકીના ફકીર શેખ સલીમ ચિરતીનો તે એટો ઉપાસક હતો ને બાવિકતાની યાદગીરી રૂપે પોતાના પુત્રને તેણે સલીમનું નામ આપ્યું હતું. આ કારણોથી પાદશાહે સિકી મુકામે એક ઇબાદતખાનું તૈયાર કરાવ્યું. ત્યાં પહેલાં તો દર ગુરુવારે સૈયદો, શેખો, મૌલવીઓ, ઉલ્લેખાઓ ને ઉમરાવો મળી રાતબર ધર્મ ઉપર ચર્ચા કરતા. પછી તો બધા ધર્મના પંડિતો ત્યાં આવવા લાગ્યા. મુરત સર કર્યા પછી અકબરને નવસારીના પારસી મોખેદ મેહેરજી રાણાનો સંગ થયો. તેથી પાદશાહે ઝરથુસ્ત્રના પંથના કેટલાક નિયમો સ્વીકાર્યા. અકબરના ઝનાનામાં રજપુતાણીઓ હતી. તેના મિત્રો હિંદુઓ હતા. તેમની સોજતને પરિણામે તેણે હિંદુ ધર્મના ધણા નિયમો સ્વીકાર્યા. ગુજરાતનો કબજો લીધા પછી અકબરને જૈન ધર્મનો પરિચય થયો. પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી હીરવિજયસૂરિ વગેરે પાદશાહી નિમંત્રણ મળવાથી ધર્મચર્ચામાં ભાગ લેવા સિકી ગયા. તેમના ઉપદેશથી અકબરે માંસ ખાવું તજ દીધું ને અમુક દિવસ માટે આખા રાજ્યમાં હિંસા થતી બંધ કરાવી.

ઝોવાથી ખ્રિસ્તી પાદરીઓ આ ચર્ચામાં ભાગ લેવા ગયા ને અકબર ખ્રિસ્તી
 ધંધને માન આપવા લાગ્યો. આવી રીતે પારસીઓને એમ લાગ્યું કે પાદશાહ
 પારસી થઈ ગયો છે; જૈનોએ એમ ધાર્યું કે અકબર જૈન થઈ ગયો છે;
 હિંદુઓએ તેને હિંદુ માન્યો; ખ્રિસ્તીઓએ તેને પોતાના પંથનો માન્યો; પણ
 સર્વ અનુભવના સારરૂપે અકબરે પોતાનો જુદો પંથ કાઢ્યો. આ પંથનું
 સ્વરૂપ નીચે આપ્યું છે.

દીનેઈલાહી અથવા અકબરનો નવો પંથ—અબ્દુલ અને
 કવિ ફૈઝીનો બાપ શેખ મુઆરફ પ્રવિત્ર ને વિદ્વાન હતો ને અકબર પાસે
 તે મોટી વગ ધરાવતો હતો. તેણે અકબરને ઈસ્લામના જુના ને સંકુચિત
 વિચારોનો ત્યાગ કરવા, હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી પ્રજાઓને તથા નવા કાળને
 અનુકૂળ પડે તેવા ઈસ્લામમાં સુધારાઓ કરવા, અને તે નવા સુધારાઓની
 આગેવાની લેવા સૂચના કરી. ધર્માંધ ને સંકુચિત વિચારોવાળા શેખો ને
 ઉલેમાઓથી અકબર કંટાળી ગયો હતો તેથી આ સૂચનાનો અમલ પાદશાહે
 તુરત કર્યો. તેને ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા હતી; તે ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનતો હતો;
 પયગંબરોના પયગામમાં પણ તેને શ્રદ્ધા હતી; પણ ઈસ્લામની જુની માન્ય-
 તાઓ તેના વિચારોને અનુકૂળ નહોતી. તેથી ૧૫૭૯માં સિક્રીની જુઆ
 મસ્જિદમાં પરંપરા વિરુદ્ધ ખુદ પાદશાહે બાંગ પોકારી, પાદશાહે ખ્રિસ્તી પંથના
 પોષના જેટલી સત્તા પોતાને હસ્તક લીધી, ને પોતે ખલીફા છે એમ જાહેર
 કરવામાં આવ્યું. હવે તે સારી ઈસ્લામી દુનિયાનો મુખ્ય ઈમામ બન્યો ને;
 ધર્મની તકરારોમાં તેનો અભિપ્રાય પક્ષકારોને બંધનકર્તા થશે એમ જાહેર
 કરવામાં આવ્યું. અકબરના ઓરમાન ભાઈ મહમ્મદ હકીમની હાર થઈ
 એટલે તે તદ્દન નિર્ભય બન્યો. હવે તેણે પોતાના ધર્મવિચારો છોડ્યાં જાહેર
 કર્યાં. આ પંથ દીનેઈલાહીના નામથી જાણીતો થયો. આ નવા પંથમાં દાખલ
 થનાર પોતાનાં જનમાત્ર, દીન-ધર્મ ને સ્વમાનની કુરબાની કરવા ને આંસા-

---

આ બાંગ બદાયૂનીએ પોતાના ઇતિહાસમાં આપી છે, તે જણાવે છે કે અકબરે
 ધુન્ટે સ્વરે ને ભાંગ્યા તુટ્યા શબ્દોમાં આ બાંગ પોકારી હતી.

હારનો ત્યાગ કરવા વચન આપતો. કેટલાએકો એમ કહે છે કે અકબરે મુસલમાન મઠી ગયો હતો પણ આ વાત માનવા જેવી નથી. તે સુધારક હતો અને તેનો નવો પંથ ખરા ઈસ્લામની વિરુદ્ધ નથી એમ ઘણા લોકો હવે માને છે. તે ઈસ્લામનો શત્રુ નહોતો પણ સુધારક હતો એટલી સાચી વાત છે. આ નવા પંથમાં ઝાઝા દરખારીઓ ભળ્યા નહિ એ સૂચવે છે કે અકબરે પોતાના પંથના વિરોધીઓ ઉપર જુલમ ગુળથો નહોતો. એ પંથમાં હિંદુ ધર્મ, જૈન દર્શન, પારસી પંથ, ખ્રિસ્તી ધર્મ ને ઈસ્લામના મુખ્ય આચારવિચારોના તારણ સિવાય બીજું કંઈ નથી નહોતું.*

અકબરની રાજ્યવ્યવસ્થા—હવે આપણે અકબરનું રાજ્યતંત્ર જોઈએ. એ તંત્રનો ખરો ઉત્પાદક અને સંચાલક અકબર પોતે હતો. શાહ-ઈન શાહ આખા યંત્રના કેન્દ્રરૂપ હતો. તેના પછી વકીલ અથવા મુખ્ય પ્રધાન આવતો, ને પાદશાહની ગેરહાજરીમાં તે કારભાર કરતો. હિસાબી વહિવટ વઝીરના હાથમાં રહેતો. વઝીર પછી મુખ્ય અમલદાર મીર બક્ષી હતો. તે બધા દરખારીઓને ને લશ્કરીઓને પગાર આપતો ને લશ્કરની ભરતી માટે મુખ્ય જવાબદારી ધરાવતો. ચોથો અમલદાર સદર હતો. તે ધર્માદાના વિષયમાં ને ન્યાયના વિષયમાં કુલ સત્તા ધરાવતો. પાદશાહ હમેશાં દરખાર ભરતો ને રાજકારણના અગત્યના વિષય ઉપર મુખ્ય દરખારીઓની સલાહ લેતો. એ મંડળને દિવાને ખાસ કહેવામાં આવતું. અરજ સાંભળવા માટે મીર અર્જ નામનો અમલદાર હતો. કાજી ન્યાય કરતો. પાદશાહી દરમિયાનના બાકીઓ કાદતા. તે સિવાય પાદશાહનાં ખાનગી ખાતાં માટે તથા જનાના માટે બીજા અમલદારો હતા. પાદશાહના સીલ માટે, ઝંડા માટે, જંગલો માટે ને નૌકા માટે જુદા જુદા અમલદારો રહેતા. મોગલ પાદશાહો નૌરોઝ, દશેરા, રક્ષાબંધન, દીવાળી, હોળી, શિવરાત્રી, ઈદ, વગેરે હિંદુ, ને પારસી તહેવારોમાં પણ ભાગ લેતા.

* અકબરે જૈનોને આપેલા ફરમાન માંડે ત્રીજી આવૃત્તિનું પાનું ૧૭૮, નોંધ જોવી.

પ્રાંતિક વ્યવસ્થા—અકબરે આખી સત્તનતના પંદર વિભાગો કર્યા હતા. દરેક વિભાગને સુબા કહેવામાં આવતો. સો કે વધારે સરકારેનો

એક સુબો થતો; ધણાં પરગણાંનો એક સરકાર થતો. મુખ્ય સુબાઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે; બિહાર; બંગાળા; અયોધ્યા; અલાહાબાદ; આમ્રા; દિલ્હી; લાહોર; મુલતાન; કામુલ; ગુજરાત; અજમેર; માળવા; બરાડ; ખાનદેશ અને અહમદનગર. કાશ્મીર લાહોરના સુબામાં ને ઓરિસ્સા બંગાળાના સુબામાં ગણાતાં. દરેક સુબાના મુખ્ય અધિકારીને સિપાહી સાલાર અથવા સાઈલ્ડ-સુબા અથવા સુબેદાર કહેવામાં આવતો. દર એ કે ત્રણ વર્ષે તેની ફેરવદલી થતી. મહેસુલી આવતમાં સુબેદાર પાસે દિવાન નામના અધિકારીને ખુદ પાઠશાલ નીમતો. સુબેદાર પાસે મુલકી અને લશ્કરી સત્તા રહેતી. સરકારનો મુખ્ય અધિકારી કૌબદાર કહેવાતો ને પરગણાનો મુખ્ય અધિકારી ચૌધરી કહેવાતો. મોટાં શહેરોનો વલિવટ કોટવાળો કરતા. દરેક શહેરમાં અદાલતી કામ માટે કાજીઓ રહેતા ને ન્યાય આપવા મીર અદલ રહેતો. તેમના ન્યાય વિરુદ્ધ અપિલ કરવી હોય તો પરગણાના, સરકારના કે સુબાના દિવાન પાસે જવું પડતું. આ અધિકારીઓની નીમણાકે પાઠશાલ પોતે કરતો. મોગલોના રાજ્યમાં કેદખાનાંઓ કે જેલો બહુ નહોતી. ગુનેગારોને આકરી સજા કરવામાં આવતી. તે વખતે વકીલો નહોતા. ગામ-ડાંઓમાં નાતોની પંચાયતો મારફત ચુકાદાઓ આપવામાં આવતા. દરેક સ્થળે પાઠશાલ તરફથી જસુસો રહેતા.

મનસબદારો—અકબરે હિંદમાં મનસબદારી નામની અમલદારી દાખલ કરી. દરેક મોટા દરબારી થોડાવત્તા પ્રમાણમાં મનસબ ધરાવતો. અકબરના વખતમાં એવી મનસબો ૩૩ જાતની હતી. મનસબદાર મરી જાય એટલે તેની બધી મીલકત પાઠશાહને જતી ને મનસબ પણ બંધ થતી. આવા અમલદારો અકબરના વખતમાં કુલ ૧૫૦૦ હતા. દરેક મનસબદારને પોતાની મનસબ પ્રમાણે શેકડ પગાર મળતો ને તે પગારમાંથી તેને અમુક લશ્કર રાખવું પડતું. ૮૦૦૦ ને ૧૦,૦૦૦ની મનસબો શાહઝાદાઓ માટે રાખવામાં આવતી. મોટા મનસબદારો ઉમરાવ, અમીર-ઇ-આઝમ, અમીર-ઉલ-ઉમરા, ખાનખાનાં, વગેરે ખીતાબો ધરાવતા. અકબર ઉઘાર રાજ્યકર્તા.

હતો છતાં તે મનસખદારોમાં મુસલમાનોની વધારે ભરતી કરતો. મોટી જગ્યાઓ ઉપર હિંદુઓ માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા જ હતા.*

લશ્કર—મનસખદારો લડાઈ વખતે પોતાના લશ્કરને લાવતા. તે સિવાય ખંડિયા રાજાઓ પોતાનાં લશ્કરો લાવતા. પાદશાહ પોતે ખાસ લશ્કર રાખતો. પણ મોગલ સૈન્ય શેરશાહના સૈન્ય જેવું વ્યવસ્થિત નહોતું. વળી તેનું તોપ-ખાનું પાયદળ ને નૌકાયળ તદ્દન નમાતાં હતાં.*

મહેસુલનો બંદોબસ્ત—અકબરે આખા સામ્રાજ્યમાં મહેસુલનો બંદોબસ્ત કર્યો. પહેલો પ્રયોગ ટોડરમલ્લે ગુજરાતમાં દસ વર્ષ માટે કરી જોયો. ને પછી તે પ્રયોગને આખા દેશમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો. પહેલાં તો આખા રાજ્યના એક સરખા ૧૮૨ ભાગો કરવામાં આવ્યા અને દરેક ભાગ ભાગ ઉપર કરોડી નામનો અધિકારી નીમવામાં આવ્યો, કારણકે દરેક વિભાગનું ઉત્પન્ન એક કરોડ ટંકા અથવા અઢી લાખ રૂપીઆ જેટલું ધારવામાં આવ્યું હતું. પાછળથી આ બંદોબસ્તને મુઢી દેવામાં આવ્યો અને સુબેદારોને તથા ચૌધરીઓને મહેસુલ ઉઘરાવવાનું કામ આપવામાં આવ્યું. પછી અકબરે તમામ જમીનની માપણી કરાવી ને તે માટે “ગજ” નું માપ નક્કી કર્યું. ખેડની મુદત પ્રમાણે જમીનના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા અને વીસ વર્ષની સરાસરી ઉપજ ઉપર જમીનનું મહેસુલ નક્કી કરવામાં આવ્યું. અકબરે રૈયતવારી ધોરણ મુજબ એટલે ખેડતો સાથે સીધું મહેસુલ નક્કી કર્યું. તેને તાલુકા-દારો કે જમીનદારો ઉપર શ્રદ્ધા નહોતી. દરેક ખેડુત પોતાનું મહેસુલ ભાગવટાઈના ધોરણ ઉપર અથવા રોકડ સરકારને આપી શકતો. ખેતીના ઉત્પન્નનો ત્રીજો ભાગ સરકારને જતો. અકબરે નાના મોટા વેરાઓ માફ કર્યા તેથી આગળના

---

* “આઈન-ઈ-અકબરી”ના પહેલા પુસ્તકમાં મનસખદારોની જે દીપ આપવામાં આવી છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે ૪૧૫ મનસખદારોમાં ૫૧ હિંદુઓ હતા; હિંદુસ્તાનની મુસલમાનોની સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી હતી.

* દેક ચંદ્રગુપ્તના વખતથી પશ્ચિમના દેશોની સરખામણીમાં આપણી યુદ્ધકળા ઉતરતી રહી છે એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

કરતાં ખેડુતો સુખી થયા ને ખેતી સુધરી. તે વખતના ચલણના આંકડામાં અકબરના વખતનું મહેસુલ ૧૭ કરોડ અને ૪૫ લાખ રૂપીઆ જોટલું હતું.

બીજા સુધારાઓ—અકબરે ફત્તેહપુર સિક્રી નગર બાંધ્યું અને તેને થોડાક વખત સૂધી પોતાની રાજધાની બનાવ્યું, ચલણમાં સુધારાઓ કર્યા. અટક, અક્ષાહાબાદ, વગેરે હેકાણે કોટ બાંધ્યા, સતીનો ચાલ બંધ કર્યો, લગાઈમાં પકડાએલા કેદીઓને ગુલામ તરીકે વેચાતા અટકાવ્યા, સ્થાપત્યમાં હિંદુ અને ઈરાણી પદ્ધતિનું સંમેલન કરી નવીન પદ્ધતિ કાઢી ને રસ્તાઓ બાંધ્યા.

અકબરના વખતમાં દેશની આર્થિક સ્થિતિ—એ વખતે લોકો મુખ્યત્વે અત્યારની માફક ખેતી કરતા ને ખેતીનાં સાધનો અત્યારનાં જેવાં હતાં. પણ દુનરો ને ઉદ્યોગોમાં આપણે બીજા લોકો કરતાં ઘણા આગળ વધેલા હતા. આપણે દેશને જોઈતો બધો માલ ઉત્પન્ન કરતા, દૂર-દૂરના વેપારીઓ તે માલ લઈ આપણને બદલામાં સોનું, રૂપું કે પોતાના દેશની કોઈ નવાઈની ચીજો આપી જતા પણ લોકો અત્યારથી કાંઈ બહુ વધારે આબાદ તો નહોતા. દેશમાં વહાણોનો દુનર મોટા પાયા ઉપર ચાલતો. પરદેશ સાથેનો વેપાર અરબ, ફિરંગી, ચાહુદી ને આરમીનિઅનોના હાથમાં હતો. હિંદના વેપારીઓની શાખ ઉત્તમ હતી. અમદાવાદ, ગુર્જાનપુર, દિલ્હી, બીજાપુર, ગોવર્ગકોંડ, લાહોર, લાકા, ગાંડ, વગેરે મોટાં મોટાં શહેરો હતાં. સુરત, ભરૂચ, અંબાત, ઘોઘા, ચાલ, માંગલોર, કોચીન, કલિકટ ને મચુલીપટ્ટમ જેવાં મોટાં બંદરો હતાં. મધ્યમવર્ગની ગેરલાજરીમાં કળા, સાહિત્ય, વગેરેને ઉત્તેજન આપનારા માત્ર પાદશાહ ને તેના દરબારીઓ હતા. અકબરના વખતમાં ભયંકર દુષ્કાળો પડેલા. દેશના કેટલાક ભાગોમાં સોનાની, રૂપાની ને હીરાની ખાણો હતી પણ તેનું ઝાઝું ઉત્પન્ન આવતું નહિ. લોકો તારીનો ઉપયોગ કરતા. ઉમરાવોનાં ને પાદશાહનાં જીવન ઘણાં ખર્ચાળ હતાં ને તેઓ પૈસો પાણી માફક વાપરતા. એકંદરે લોકો અત્યારથી બહુ વધારે સુખી હોય એમ માનવાનું કશું કારણ નથી; પણ એ વખતના બીજા દેશોની પ્રજા કરતાં આપણા લોકો વધારે આબાદ હતા ને તો ચોક્કસ છે.

અકબરનો દરબાર, અબુલફઝલ ને ફૈઝી—હવે આપણે અકબરના દરબારીઓ લઈએ. અબુલફઝલ અને ફૈઝી અકબરના દરબારમાં મુખ્ય હતા. ફૈઝી કવિ હતો. અબુલફઝલે અકબરના મુનશી ને મંત્રીની જગ્યાએ ઘણાં વર્ષો સુધી કામ કર્યું હતું. તેણે આઠન-ઠ-અકબરી ને અકબરનામા લખ્યાં છે. આઠન-ઠ-અકબરી સોળમા સૈકાના ઉત્તર હિંદની આર્થિક સ્થિતિ જાણવાનું એક જ અને ઉત્તમ સાધન છે. અકબરનામામાં અકબરના અમલનો ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. ઉત્તર હિંદમાં રસપૂર્વક વંચાતા રામચરિતમાનસ અથવા રામાયણના લેખક મહાત્મા તુળસીદાસ આ વખતમાં થઈ ગયા. સુરદાસ ને ગંગાભટ્ટ એ બે હિંદુ કવિઓ અકબરના દરબારમાં બેસતા. તાનસેન ગ્વાલિયરના રાજની સંગીતશાળામાં સંગીત શીખ્યો હતો, ને રેવાના રાજના આદેશથી અકબર પાસે ગયો હતો. ખીરખલ કાઢીનો શ્રલભટ્ટ હતો. તેનું મૂળ નામ મહેશદાસ હતું. અકબરનો તે ઘણો માનીતો હતો, કારણકે સંગીતમાં, કથા કરવામાં ને હાસ્યવિનોદમાં ખીરખલ એકો હતો. તે “કવિરાય” કહેવાતો. રાજ ટોડરમલ્લ જાતે ખત્રી હતો. શેરશાહના વખતના ઇતિહાસમાં પણ તેનું નામ આવે છે. તેણે મેવાડ, ગુજરાત, અંગાણા, વગેરે પ્રાંતોમાં મોટા સરદારની નોકરી કરી હતી. તે સિવાય દિસાખી ખાતામાં ને મહેસુલી બંદોબસ્ત કરવામાં તે ઘણો નિપુણ હતો. ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત કરી તે પોતાનું નામ અમર કરી ગયો. છે. તે ફારસી ભાષામાં દિસાખ રાખવાનો નિયમ કરતો ગયો તેથી તેના વખતથી હિંદુઓ ફારસી શીખતા થયા ને એવી રીતે મોગલોના દરબારમાં મોટી પાયરી ઉપર ચઢ્યા. રાજ ભગવાનદાસ અંબેરનો રાજા હતો. તે અકબરની પહેલી રજપુત બેગમનો ભાઈ થાય. રાજ માનસિંહ તેનો વારસ હતો. એ બંને જણાઓ અકબરની સાથે રહી પોતાના સંબંધીઓની સામે પણ લડેલા. એ બંને જણાઓ છેવટ સુધી ચુસ્ત હિંદુઓ રહ્યા હતા, ને દીનેઈલાહીમાં ભળવા તેમણે ના પાડી હતી. માનસિંહરાજની ખુદને શાહઝાદા સલીમ વેરે પરણાવવામાં આવી હતી તેથી આ બંને રાજાઓ સલીમના પુત્ર ખુશરૂના પક્ષમાં હતા. માનસિંહ ૭૦૦૦ની મનસખ ધરાવતો હતો. મુસલમાનોના

વખતમાં હિંદુઓ આવી મોટી પાયરી ઉપર ઝાઝી સંખ્યામાં ચઢી શક્તા નહિ એ યાદ રાખવાની જરૂર છે. આ બંને જાણા મોટા સરદારો હતા અને ગુજરાત, બંગાળા, કાશ્મીર, મેવાડ, વગેરે પ્રાંતોમાં ખાસ નોકરી ઉપર હતા. અબ્દુલ કાદિર બદાગુનીએ અકબરના વખતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. તે ચુસ્ત સુન્ની હોવાથી અકબરના નવા પ્રયોગોનો વિરોધી હતો. છતાં તેનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન એટલું તો સાફ હતું કે અકબરે તેની પાસે મહાભારતનો ને રામાયણનો ફારસીમાં અનુવાદ કરાવેલો. ગુજરાતનો બક્ષી નિઝામુદ્દીન અહમદ પણ એક સુન્ની ઇતિહાસલેખક થઈ ગયો. ફિરિષ્તા અથવા મહમ્મદ કાસિમ હિંદુશાહ આ વખતે થઈ ગયો. તેણે મુસલમાનોનો ઇતિહાસ અકબરના અમલ સૂધી લખ્યો છે. ગુજરાતનો મુબેદ્દર ખાનખાનાં અબ્દુ-રહીમ બહેરામખાનો પુત્ર હતો. તે હિંદીમાં સ્તરી કવિતા લખી ગયો છે. તે સંસ્કૃત સારી પેઢે જાણતો. જૈન સાધુઓ હીરવિજયસૂરી ને ભાનુચંદ્ર એ એ બીજાં રત્નો હતાં.

પ્રકરણ હમું—રજપુતો ને મુસલમાનોનું સહકાર્ય.

જહાંગીર, ઈ. સ. ૧૬૦૫-૧૬૨૭.

જહાંગીર—અકબર મરી ગયો એટલે ઈ. સ. ૧૬૦૫ના આકટોબરમાં શાહઝાદો સલીમ, જહાંગીર નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. અકબરે જહાંગીરને બહુ સારી કેળવણી આપી હતી. પણ નાનપણથી તે મોજ-શોખમાં કાઢ્યો હતો તે ઘરમાં મસ્ત રહેતો અને તે હિંદુસ્તાની છ શેર ઘર પીતો એમ તે પોતે પોતાનાં સ્મરણોમાં લખી ગયો છે. જહાંગીર સ્વભાવે મોહકો હતો ને તેનામાં જનસ્વભાવની ખરી પરીક્ષા કરવાની

જહાંગીર.

ઝાઝી શક્તિ નહોતી. પરિણામ એ આવ્યું કે રાજ્યનો તમામ વહિવટ બીજા-ઓના હાથમાં આવ્યો ગયો. સુબ્બાએ, જહાંગીરની બેગમ નૂરજહાંએ અકબરના ધોરણ મુજબ રાજ્ય ચલાવ્યું તેથી તેના વખતમાં મોગલાઈનો આડંબર વધ્યો.

શાહઝાદા ખુશરૂં બંડ—અકબરના વખતમાં રાજા માનાસિંહ ખુશરૂંને ગાદી અપાવવા ખટપટ કરતો હતો તે આપણે જોઈ ગયા. મરણ સમયે અકબરે જહાંગીરને ગાદીનો વારસ બનાવ્યો એટલે થોડા વખત માટે તો ખુશરૂં શરણ થયો. પણ તે શાહઝાદો નબળા મનનો હતો. આગ્રામાં તેને નજરકેદ રાખવામાં આવ્યો હતો ત્યાંથી તે નાસી ગયો ને પછી તેણે પોતાના આપ સામે બંડ કર્યું. પંજાબમાં સિખોના ગુરુ અર્જુનને તેને આશીર્વાદ આપ્યો. પણ જહાંગીરે લશ્કર મોકલ્યું એટલે ખુશરૂંના અનુયાયીઓ વીખરાઈ ગયા ને તે પોતે હારી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૦૬. જહાંગીરે બંડખોરોને ફર સજા કરી. ગુરુ અર્જુનને મોટા દંડ કરવામાં આવ્યો પણ દંડ ભરવાની તેણે ના પાડી એટલે તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો. શાહઝાદા ખુશરૂંને હવે કેદમાં નાંખવામાં આવ્યો પણ એકવાર ખુશરૂંના પક્ષકારોએ કાવતરું કર્યું તેથી જહાંગીરના ફરમાનથી ખુશરૂંની આંખો ફેડી નાંખવામાં આવી. બ્યારે શાહજહાં દખ્ખણ ગયો ત્યારે ખુશરૂંને તેણે પોતાના હવાલામાં લીધો, ને શાહઝાદાને તેણે મારી નાંખાવ્યો ઇ. સ. ૧૬૨૧.

મેવાડના રાણાની હાર—જહાંગીરે મેવાડના રાણા પ્રતાપના પુત્ર અમરસિંહ સામે લશ્કરો મોકલ્યાં. અમરસિંહનો કુંવર કરણ મોગલો સામે હારી ગયો. પણ રાણો અમરસિંહ નમ્યો નહિ તેથી જહાંગીર પોતે અજમેર આવ્યો ને ત્યાંથી તેણે શાહઝાદા ખુર્મને મેવાડ મોકલ્યો. ખુર્મે આખા મેવાડની આસપાસ મોગલ થાણાંઓ ગોઠવી દીધાં તેથી રાણો થાકી ગયો, ને તેણે ખંડિયા રાજા તરીકે રહેવા કબુલ્યું. પણ રાજધાનીમાં પાદશાહની બીજમતમાં રહેવા તેણે ના પાડી. સુલેહની શરતમાં પાદશાહ તરફથી મેવાડનો બધો દેશ રાણાને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો ને ચિતોડગઢને દુરસ્ત ન કરવાનું વચન રાણા પાસેથી લેવામાં આવ્યું. આવી રીતે મેવાડ સામેના યુદ્ધનો અંત આવ્યો. આ ફત્તેહ માટે ખુર્મને “ શાહ ” નો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો.

નૂરજહાં—હવે આપણે બેગમ નૂરજહાંનું જીવનચરિત લઈએ. નૂરજહાંનો દાદો ઇરાનમાં મોટા અધિકાર ઉપર હતો. ને તેના પુત્ર અથવા નૂરજહાંના આપનું નામ મિરજા ધ્યાસુદીન મહમ્મદ હતું. એક વાર તે પોતાના કુટુંબ સહિત એક વણજારા સાથે હિંદ આવતો હતો ત્યારે રસ્તામાં તેની બધી મીલકત હુઠાઈ ગઈ ને તેની સ્ત્રીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો. માઆપોએ આ પુત્રીનું નામ મિહર-ઉન્-નિસ્સા રાખ્યું. એક મિત્રે તેને અકબરના દરબારમાં નોકરી અપાવી. ધીમે ધીમે તે મોટી પાયરી ઉપર ચઢ્યો. મિહર-ઉન્-નિસ્સા અકબરના દરબારી પણ મળ ઇશાણી શેર અફગન સાથે પરણી. આ માણસ પ્રથમ શાહજાદા સલીમની નોકરીમાં હતો. પણ સલીમે ન્યારે બંડ કર્યું ત્યારે શેર અફગન અકબરના પદમાં ભળ્યો. છતાં સલીમે તેને મારી આપી અને બંગાળામાં જંગીર દીધી. પછી જહાંગીરના વખતમાં ન્યારે બંગાળામાં બંડ થયું ત્યારે ત્યાંના સુબા વચ્ચે ને શેર અફગન વચ્ચે એકવાર મારામારી થઈ અને તેમાં બંને માર્યા ગયા. તેથી મિહર-ઉન્-નિસ્સા અને તેની પુત્રી લાડલિ બેગમ આગ્રા આવ્યાં ને અકબરની વિધવા બેગમની નોકરીમાં રહ્યાં.

મોગલ શહેનશાહો વસંતઋતુમાં અમુક દિવસોએ ખાસ બજારો fancy fairs-ભરતા ને તેમાં અમારકમરાંવા ને ખુદ પાદશાહ પોતે પોતાને ગમતી ચીજો મેળે માગેલા દામે ખરીદતા. આવા એક બજારમાં મિહર-ઉન્-નિસ્સા ને જહાંગીરનો મેળાપ થયો. તેમાં બંને વચ્ચે પ્રીતિ બંધાઈ ને પછી તેમની શાદી થઈ. મિહર-ઉન્-નિસ્સા પ્રથમ નૂર મહાલ ને પછી નૂરજહાં તરીકે પ્રખ્યાત થઈ.

* જહાંગીરના સમયના ઇતિહાસકારોએ નૂરજહાંના લગ્નની યાદી ઉપર પ્રમાણે આપી છે. સત્તરમી સદીના છેલ્લા ભાગના ઇતિહાસકારોએ જુદી હકીકત આપી છે. તે ઉપરથી અદારમાં સૈકાના યૂરોપિઅન લેખકોએ અનુવાદ કર્યો એટલે ત્યારપછી લખાએલા બધા ઇતિહાસોમાં એ અનુવાદને સત્ય હકીકત રૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યો ને ખરી વાત છાની રહી ગઈ. વધુ માટે ઇલિઅટ ને પ્રો. બેનીપ્રસાદનો “જહાંગીર” જોવાં.

નૂરજહાંના ગુણુદોષ—શાદી થયા પછી જહાંગીરે ગુન્યનો તમામ કારભાર નૂરજહાંને સોંપી દીધો.

નૂરજહાં શરીરે પાતળી ને ઘણી સુંદર હતી. તેને શિકારનો ઘણો શોખ હતો. તે ઉદ્ધર ને માયાળુ હતી ને રાજકારણમાં જહાંગીર કરતાં વધારે શક્તિ ધરાવતી હતી. ઉપરાંત તે બુદ્ધિશાળી ને સંસ્કારી હતી. તેથી જ્યાં સુધી નૂરજહાંના હાથમાં કારભાર રહ્યો ત્યાં સુધી સલ્તનતમાં મુલેહ રહી. નૂરજહાંને સત્તા ઘણી જ પ્રિય હતી. જેના ઉપર તેની મહેરબાની થતી તે આખાદ થઈ જતો; પણ એક વાર નૂરજહાંની કફ થઈ એટલે મોટામાં મોટો અમલદાર પણ પાયમાલ થઈ જતો. નાના ફકનવીસના

નૂરજહાં.

જેટલી તે રક્ષણના ઉપાયો શોધવામાં પ્રવીણ હતી. પણ તે સ્ત્રી હોવાથી શાહઝાદા ખુર્મ આગળ હારી ગઈ. હાર ખાધા પછી તેણે કદિ રાજ્યખટપટમાં ભાગ લીધો નહિ. નૂરજહાં ઉદ્ધર ને માયાળુ સ્વભાવની હતી. ઘણી ગરીબ કન્યાઓનાં તેણે લગ્ન કરાવી આપ્યાં હતાં. નૂરજહાંએ કસબ, ભરત, વગેરેમાં અજીબ ફેરફારો કરાવ્યા ને હુન્નરોને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું.

સામ્રાજ્યના પાંચ સ્તંભો. નૂરજહાંનો કારભાર—નૂરજહાંએ બાર વર્ષ સુધી કારભાર ચલાવ્યો. તેટલાં વર્ષ દરમિયાન દેશની આખાદી વધી

ને મોળલાઈનો પાયો ઊડા ગયો. તેણે એકંદરે અકબરના નક્કી કરેલા ધોરણ પ્રમાણે અમલ કર્યો. આ વખતે રાજ્યમાં પાંચ જણ મોટી લાગવગ ધરાવતાં હતાં. (૧) નૂરજહાં. (૨) નૂરજહાંની મા. (૩) તેનો આપ. તે મોટા મનસબદાર ને શાંત, ઉદાર, રાજકારણમાં ચતુર, પણ ઘણો લાંચીઓ હતો. (૪) તેનો ભાઈ આસફખાં. જમાબંધી ને હિસાબી કામકાજમાં તે ખીજે ટોડરમલ્લ હતો. (૫) શાહજહાં પુર્રમ. સલીમનો મોટો પુત્ર પુર્રમ રજપુતાણીને પેટ જન્મ્યો હતો. હવે તે આસફખાંની બેટી અર્જુમંદ બાનુ બેગમની સાથે પરણ્યો એટલે તેની સત્તા ઘણી વધી પડી. રાજકારણ, યુદ્ધકળા ને વહિવટી જ્ઞાનમાં તે ઘણો બાહોશ હતો. તે ૩૦,૦૦૦નો મનસબદાર હતો ને બધાની દૃષ્ટિમાં તે ગાદીનો વારસ હતો. નૂરજહાંને આ વાત ગમતી નહોતી તેથી છેવટે બન્નેને અણબનાવ થયો. પણ એ અણબનાવથી સામ્રાજ્યની સુલેહનો ભંગ થયો. છેવટે નૂરજહાં દારી ગઢ ને શાહજહાં ગાદીએ આવ્યો.

નૂરજહાંના કારભાર દરમ્યાન સલ્તનતના તમામ દસ્તૂરો નૂરજહાં પોતે કાઢતી. જહાંગીરનાં ફરમાનો ને કેટલાક સિક્કાઓમાં પણ નૂરજહાંનું નામ પાદશાહ સાથે જોવામાં આવે છે. અલ્પવયસ્ક, જહાંગીરને પાંચ જણાંનો શૂરો વિશ્વાસ હોવાથી તે મોટે ભાગે દરમ્યાનગીરી ન કરતો. પણ ઇ. સ. ૧૬૨૨માં પાદશાહ માંદો પડ્યો એટલે નૂરજહાંએ પોતાના મનસુબા મુજબ કારભાર કરવા માંડ્યો. એ કારણથી મોટા મોટા મુત્સદ્દીઓ તેની વિરુદ્ધ થઈ બેઠા. શાહજહાં પુર્રમ પણ સામે થયો. તેથી નૂરજહાંની ટોળી વિખરાઈ ગઈ. બેગમ પોતે રાજ્યકારભારથી અલગ થઈ ગઈ ને પુર્રમ ગાદીનો ધણી થયો. પણ એકંદરે જહાંગીર જેવા ચપલ બુદ્ધિવાળા પાદશાહના વખતમાં નૂરજહાં જેવી ચતુર બેગમનો કારભાર દેશને ઘણો લાભકારક નીવડ્યો.

નૂરજહાં સાથે લગ્ન થયા પછી જહાંગીરે દાર પીવાનો ઓછો કર્યો. તેની ફરતા પણ ઘટી ગઈ. વળી રાજ્યકારભારમાં વ્યવસ્થિત થયો.

યૂરોપના પ્રવાસીઓ—જહાંગીરના વખતમાં હાકિસ, રો, વગેરે

જે પૂરોપીય પ્રવાસીઓ હિંદમાં એક યા બીજા કામ અથે આવ્યા તેમાંથી સર થામસ રોની વકીલાતનું નીચે થોડુંક વર્ણન આપ્યું છે.

સર થામસ રો—ઈંગ્લંડના રાજા પહેલા જેઠમ્સે દિલ્હીપતિ જહાંગીર પાસેથી વેપારના હક્કો મેળવવા માટે સર થામસ રોને એલચી તરીકે ઇ. સ. ૧૬૧૫માં હિંદ મોકલ્યો. સર થામસ રો સુરત આવ્યો ને ત્યાંથી અજમેર મુકામે પાદશાહ પાસે ગયો. પાદશાહ એ વેળા ગુજરાત ને માળવામાં ફરતો હતો તેથી તે પણ તેની સાથે ફર્યો. પણ ઈંગ્લંડના રાજાની માંગણીઓ વધારે પડતી લાગવાથી જહાંગીરે તેમનો સ્વીકાર ન કર્યો, પરિણામે રો સ્વદેશ ગયો. રોએ પાદશાહના શાહજાદા પરવીઝના દરબારનાં તથા જોએલી જગ્યાઓનાં સારાં વર્ણનો આપ્યાં છે; પણ રાજ્યખટપટનો હેવાલ આપતી વેળા બીજા પૂરોપીય પ્રવાસીઓ માફક ને પણ ગપ્પાટકો લખવામાં જરાય પાછો નહતો નથી. તેથી તેના પ્રવાસનું ચિત્ર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તદ્દન વિશ્વાસપાત્ર નથી.

મલિક અંબર—જહાંગીરે અકબરના કારબારનાં તમામ ધોરણો કાયમ રાખ્યાં ને પોતાના આપતી માફક તેણે અહમદનગરનું નિઝામશાહી રાજ્ય છતી લેવા ધણા પ્રયત્નો કર્યા. અહમદનગરમાં તે વખતે જન્મે હાજરી, પણ પાછળથી દબ્બખણી, મલિક અંબર મોટી લાગવગ ધરાવતો હતો. નિઝામશાહી પરગણાંઓમાં તેણે ટાડરમલ્લના જેવો મહેસુલી બદોબસ્ત કર્યો ને મરાઠાઓને યુદ્ધકળા શીખવી. મલિક અંબર છત્રો ત્યાં સૂધી તેનાં મરાઠી લશ્કરો મોગલો સામે બહાદુરીથી લડ્યાં. તેથી નિઝામશાહીને ત્રીસ વર્ષ સૂધી અધિક છવન મળી શક્યું. મલિક અંબરે એક પ્રાંત મોગલો પાસેથી જિતી લીધો તેથી જહાંગીરે તેની સામે લશ્કરો મોકલ્યાં પણ તેમનાથી કાંઈ થઈ શક્યું નહિ. તેથી શાહ ખુર્મ પોતે ઇ. સ. ૧૬૧૭માં દબ્બખણમાં આવ્યો ને ખુદ પાદશાહે માંડુ મુકામે સવારી ઉપર જાતે નજર રાખવા છાવણી નાંખી. દક્ષિણમાં આવ્યા બાદ એ શાહજાદાએ મલિક અંબર સાથે સુલેહ કરી તેથી બિગ્ગપુરના સુલતાને પણ પાદશાહ સાથે આ વખતે મિત્રતા કરી.

દમ્પણની ક્તોહ માટે શાહઝાદા ખુર્મને “ શાહજહાં ” નો ઈલકાબ આપવામાં આવ્યો ને તેને એકવાર ખુદ પાદશાહની ગાદી પાસે આસન આપવામાં આવ્યું. મલિક અંબર ઇ. સ. ૧૬૨૬માં મરી ગયો. તેના પુત્રે મોગલ સરદારને મોટી લાંચ આપી ગુમાવેલો દેશ સર કર્યો. આવી રીતે જહાંગીરના સરદારો દમ્પણમાં પરસ્પર ક્લેશ કરી ને લાંચ રુશવતો લઈ ફરજ બગવવામાં નિષ્ફળ ગયા.

નૂરજહાં અને શાહજહાં વચ્ચે અણબનાવ ને શાહજહાંનું

ખંડ—શાહઝાદા ખુર્મની સત્તા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી તેથી નૂરજહાં ને અદેખાઈ થઈ. બીજો શાહઝાદો પરવીઝ દારૂડીઓ ને મિથ્યાભિમાની હતો તેથી તે નૂરજહાંને જરાય ગમતો નહિ. પણ પાદશાહને એક રખાતથી થએલા શાહઝાદા શહરિયારને નૂરજહાંએ પોતાની આગલાં ઘરની પુત્રી પરણાવી હતી. શહરિયાર નમાલો હતો. તે નૂરજહાં જેમ કહે તેમ વર્તવા તૈયાર હતો. તેથી બેગમે તેનો પક્ષ લીધો. હવે શાહજહાંએ ખુશરુનું ખુન કરાવ્યું તેનો લાભ લઈ નૂરજહાંએ જહાંગીર આગળ તેનું વગાણું કરવા માંડ્યું. શાહજહાં આસ-ક્રખાંતો જમાઈ થતો હોવાથી તે સરદારે શાહઝાદાનો પક્ષ લીધો. વૈળી નૂરજહાંનાં માથાપ હવે મરી ગયાં હતાં; એટલે તેનો પક્ષ એકદમ નબળો થઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૬૨૨માં ઇરાનના શાહે કંદહાર ઉપર સવારી કરી તેનો લાગ જોઈ નૂરજહાંએ શાહજહાંને ત્યાં જવા આજ્ઞા કરી; પણ શાહજહાંએ તે માન્ય રાખી નહિ, કારણ કે જો તે કંદહાર જાય તો પોતાની વગ ઘટી જાય અને સામો પક્ષ જોર ઉપર આવી જાય. શાહજહાંની ના આવતાં પાદશાહે તેની તમામ જગીરો જપ્ત કરી, તેને દરબારમાં આવતો અટકાવ્યો ને પરવીઝને મોટી નવાજેશો કરી. આ વખતે શાહજહાં દમ્પણમાં હતો. તેથી તેણે તુરત ખંડ કર્યું ને ઉત્તર હિંદ તરફ મોટા લશ્કર સાથે પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. ઇ. સ. ૧૬૨૩.

શાહજહાંનું ખંડ—પણ નૂરજહાંના લશ્કરે શાહજહાંને હરાવ્યો તેથી તે દક્ષિણ પાછો ફર્યો. શાહજહાંને બિજાપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો

પાસેથી પણ કાંઈ મદદ ન મળી અને પાદશાહનો સરદાર મહાબતખાં નર્મદ સુધી આવી ગયો હતો તેથી તે તેલંગણ નાસી ગયો. ત્યાંથી તેણે ઓરિસ્સા કબ્જે કર્યું ને પછી બંગાળા, બિહાર ને પ્રયાગ સુધીના પ્રદેશો હાથ કર્યા. આ બાબતુ નૂરજહાંએ તુરત જ મહાબતખાંને દખ્ખણમાંથી પાછો બોલાવ્યો ને પ્રયાગ તરફ મોકલ્યો. પરિણામે શાહજહાં પાછો હડી ગયો ને તેણે નૂરજહાં સાથે સલાહ કરી ને પોતાના સદ્વર્તન માટે બહાના તરીકે તેણે રોડાસ ને અસીરગઢના બે કોટ પાદશાહને આપ્યા ને બે પુત્રો-દારા ને આરંગઝેબને દરબારમાં મોકલ્યા. દક્ષિણમાં તેને થોડા વખત માટે નાસબાગ કરવી પડી પણ પાછળથી મહાબતખાંની મિત્રતા થવાથી તેનું જોર વધી પડ્યું. ઇ. સ. ૧૬૨૬.

મહાબતખાં—મહાબતનું મૂળ નામ ઝમાનાબેગ હતું. તે કાબુલી હતો. અકબરના વખતમાં તેને સલીમની નોકરી ઉપર રાખવામાં આવ્યો હતો. તે સ્પષ્ટવક્તા, ઉદાર, શૂરો, વફાદાર, ધર્માત્મા ને બાહોશ રાજપુરુષ હતો. રાજપુત સૈનિકો તેને ખૂબ ચાહતા તેથી કેટલાએક લેખકોએ બૂલથી તેને રાજપુત કહ્યો છે.

મહાબતખાંનું બંડ—જ્યારે શાહજહાંએ બંડ કર્યું ત્યારે મહાબતખાં કાબુલ હતો. નૂરજહાંએ તેને શાહજહાં સામે મોકલ્યો. મહાબતખાંએ શાહજહાંને ઘણો થકવી દીધો. હવે મહાબતખાં શાહજહાં પરવીઝનો પક્ષકાર હોય એવો શક નૂરજહાંને પડ્યો તેથી તેણે તે સરદારને બંગાળા જવા હુકમ કર્યો ને તેના ઉપર ખોટા આરોપો મૂક્યા પણ નિર્દોષ ને ચતુર મહાબતે બંગાળા જવા ના પાડી ને પાદશાહ કાશ્મીરથી કાબુલ જવા જિલમ નદી ઉતરતો હતો ત્યારે પોતે પાંચ હજાર શૂરા રાજપુતો લઈ આવી પહોંચ્યો. પાદશાહ કેદ પકડાઈ ગયો ને નૂરજહાં ને તેનો જમાઈ શહરિયાર સામે કઠિ નાસી ગયાં. છેવટે તેઓ પણ શરણ થયાં; પણ મહાબતનું જોર વધારે વખત રહ્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૬૨૬માં પાદશાહની સવારી કાબુલથી હિંદ પાછી આવતી હતી ત્યારે નૂરજહાંએ ચાલાકીથી પાદશાહને મહાબતના પાશથી છોડાવી દીધો. પરિણામે મહાબત પોતે દક્ષિણમાં શાહજહાં પાસે નાસી ગયો.

જહાંગીરનું મૃત્યુ—પણ નૂરજહાં બેગમની સત્તાનો ઘડો હવે પૂરે ભરાઈ ગયો હતો. લાહોર મુકામે જહાંગીર ઇ. સ. ૧૬૨૭ના આકટોબરમાં મરી ગયો. આસફખાં શાહજહાંનો સસરો થતો હતો તેથી તેણે પોતાની બહેન નૂરજહાંને કેદ કરી ને શાહજહાંને દક્ષિણમાં પાદશાહના મૃત્યુના ખબર આપ્યા. દરમ્યાન શહરિયારને બાબૂએ રાખવાના હેતુથી તેણે ખુશરૂના પુત્ર બુલાખી કે દાવર બક્ષને પાદશાહ બનાવ્યો. પરવીઝ, જહાંગીર પહેલાં બે રોજ અગાઉ મરી ગયો હતો, તેથી કેટલાક સરદારોએ શહરિયારને લાહોર મુકામે પાદશાહ બનાવ્યો પણ આસફખાંએ લાહોર છૂટી લીધું, શહરિયારની આંખો ફોડી નાંખી અને શાહજહાંને પાદશાહ બહેર કર્યો. શાહજહાં ઇ. સ. ૧૬૨૮માં ગાદીએ આવ્યો. હવે શહરિયાર, વગેરે શાહઝાદાઓને મારી નાખવામાં આવ્યા ને નૂરજહાંને લાહોર મુકામે વર્ષાસન ઉપર રહેવા દેવામાં આવી. તે અદ્દર વર્ષ પછી મરી ગઈ. માત્ર દાવર બક્ષ ઇશન નાસી ગયો. આવી રીતે નૂરજહાંનો ને જહાંગીરના અમલનો અંત આવ્યો.

જહાંગીરના ગુણદોષ—જહાંગીર વિપરી, મોહલો ને શિકારનો શોખીન હતો. તે યુદ્ધમાં પ્રવીણ નહોતો. રાજકારણ તે ઝાઝું સમજતો નહિ. તેની કારભાર કરવાની શક્તિ સાધારણ હતી. જહાંગીર અપણ બુદ્ધિનો ને દારૂડીઓ હતો. છતાં નૂરજહાંના કારભારથી તેના કેટલાક સદગુણો દંકાઈ ગયા છે. જહાંગીરે ધર્મની આપતમાં અપાર સહિષ્ણુતા બતાવી, ને ખ્રિસ્તીઓને પોતાનો ધર્મ ઉપદેશવાની પરવાનગી આપી. જહાંગીરને ઇસિના પંથનાં ચિત્રા ઉપર ઘણી પ્રીતિ હોવાથી ખ્રિસ્તી પાદરીઓ તેને ખ્રિસ્તી ધારતા પણ કોઈ પણ ધર્મ ઉપર તેને ખાસ પ્રીતિ નહોતી. અકબરની માફક તે યોગીઓનો ઉપાસક હતો. પણ ધર્મના વિષયમાં તેણે નવા નવા પ્રયોગો કર્યા નહિ. તેને કેટલાએક નાસ્તિક કહે છે, પણ તે વાત ખોટી છે. તે ઈશ્વર ને પયગંબરોને માનતો, પણ બહેમ, ધર્મીધતા, દંભ, વગેરે ઉપર તેને પૂરો ધિક્કાર હતો. તેણે સિખ ગુરુ અર્જુનને દેહાંતદંડ આપ્યો તેથી કેટલાએક તેને ધર્મીધ કહે છે પણ ખરું જોતાં આ સગ્ન રાજકીય કારણોને લઈને આપવામાં આવી હતી.

જહાંગીરનાં કેટલાંક કૃત્યો ફરતા ભરેલાં હતાં પણ ફરતા તે તેના ચારિત્રનો મુખ્ય દોષ નહોતો. તે એકંદર માયાળુ હતો. પ્રજાને અદલ ધનિસાદ મળી શકે તે માટે તેણે દરબારમાં એક સોનાની સાંકળની સવડ રાખી હતી, પણ આની પ્રચાથી દરેકને અદલ ધનિસાદ મળી શકતો તેમ માનવાનું કાંઈ કાસ્ય નથી. જહાંગીરે આખા મહારાષ્ટ્રમાં દારૂનો ઉપયોગ ને તંબાકુનું બાવેતર બંધ કરાવ્યાં. જહાંગીરે ગાદીએ આવ્યા બાદ ખાસ હુકમો કાઢી અમલદારોને વેપારીઓ ઉપર ને પ્રજા ઉપર જુલમો કરતા અટકાવ્યા હતા ને સરકારના નોકરો તરીકે પ્રજા સાથે વ્યવહાર કરવા તેમને આજ્ઞા કરી હતી. જહાંગીરે નક્ષત્રોના યોગ ઉપરથી સુંદર સિદ્ધાંતો ટંકશાળામાં પડાવ્યા હતા. તે મોટા કળાવિદ્ હતા.

જહાંગીરની આત્મકથા—જહાંગીર પોતાની આત્મકથા લખતો ગયો છે. જહાંગીર બાબરના જેવો મોટો લેખક, કવિ કે કુદરતનો અભ્યાસી નહોતો. પણ તે આત્મકથામાં જહાંગીરે પોતાના ચરિતનું ને અમલનું આખું-હુલ્લ વર્ણન આપ્યું છે અને તેમાં પોતાના દોષોને પણ તેણે સુંદર રીતે જાહેર કર્યા છે. તે સિવાય તેમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રદેશોનાં ફળ, ફુલો, પશુઓ, પક્ષીઓ, માણસો, વગેરેનું પણ સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

પ્રકરણ ૧૦મું

રજપુતો ને સુસલમાનોનું સહકાર્ય. શાહજહાં,

ઈ. સ. ૧૬૨૮-૧૬૫૮.

શાહજહાં—શાહઝાદો ખુર્રમ અથવા શાહજહાં મોગલ પાદશાહોમાં અકબર સિવાય સૌથી પ્રતાપી પાદશાહ થઈ ગયો. તેના વખતમાં ખાનજહાં લોદીનાં ઝંડ સિવાય ને વાયવ્ય તથા દક્ષિણની સરહદના બનાવો સિવાય આખા રાજ્યમાં સુલેહ રહી. તેથી દેશની આખાદી સારી રીતે વધી. વળી પાદશાહને ખોતાને બચ્ચતા, કળા અને સુંદરતા ઉપર અત્યંત મોહ થસથી તેના વખતમાં જગતની કળાની સમૃદ્ધિ સાથે ટકર મારી શકે તેવાં મયૂરાસન, તાજમહલ, દિવાનેખાસ, વગેરે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં.

શાહજહાં

ખાનજહાં લોદીનું ઝંડ—શાહજહાંના અમલના પહેલા વર્ષમાં ખાનજહાં લોદીએ ઝંડ કર્યું. ખાનજહાં લોદી જાતે અકબરના હતો અને જહાંગીરના વખતમાં તેણે જુદે જુદે સ્થળે નોકરી કરી હતી. જ્યારથી દક્ષિણમાં તેણે મોટી લાંચ લીધી હતી ત્યારથી શાહજહાં તેને શક્તી દૃષ્ટિએ જોતા હતા. તેથી જ્યારે શાહજહાં ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેને પાદશાહનો

ભરેસો ન આવ્યો. તેથી તેણે બંડ કર્યું. મોગલ સૈન્યે તેને ચંબલ નદી ઉપર હરાવ્યો. એટલે તે દખ્ખણમાં નાસી ગયો. અહમદનગરના ને બિજાપુરના સુલતાનો પાસેથી તેને કાંઈ મદદ ન મળી એટલે તે વળી ઉત્તર હિંદ પાછો વળ્યો. પણ કાલંજર પાસે તે અને તેના પુત્રો મોગલો સામે લડતાં માર્યા ગયા, ઇ. સ. ૧૬૩૦.

બુંદેલાઓનો પરાજય—બુંદેલખંડમાં નાના મોટા રજપુત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં એક રાજાએ પાદશાહના એક ખંડિયા રાજા પાસેથી મોટો દંડ વસુલ કર્યો. બુંદેલખંડ દખ્ખણના માર્ગ ઉપર હોવાથી શાહજહાંને આ વાત ગમી નહિ. તેથી તેણે ઔરંગઝેબને બુંદેલખંડમાં મોકલ્યો. બંડખોર બુંદેલરાજાઓ નાસી ગયા. મોગલનો આશ્રિત રાજા ગાદીએ આવ્યો. આ વખતે કેટલાક મોગલો ને બુંદેલાઓ વચ્ચે જે વેર થયું તે દેહ મોગલાઈના અંત સૂધી ચાલ્યું ને બુંદેલા રાજાઓએ મરાઠાઓને સારી રીતે મદદ કરી. બુંદેલખંડમાં શાહજહાંએ ઘણાં હિંદુ મંદિરો તોડી મચ્છદો બનાવી ને બુંદેલ રાજવંશીઓને પરાણે મુસલમાનો બનાવ્યા, ઇ. સ. ૧૬૩૬.

અહમદનગર ખાલસા—જહાંગીરના અમલમાં અહમદનગરના સુલતાન સાથે શાહ ખુર્રમે સુલેહ કરી હતી ને પ્રખ્યાત સરદાર મલિક અંબરના પુત્રને ફાંડ્યો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. આ દગાખોર માણસે એક સુલતાનને મારી નાંખી તેને બદલે એક નાના ખાળકને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. ન્યારે ન્યારે મોગલ સરદારો ને શાહજાદાઓ બંડ કરતા ત્યારે ત્યારે તેઓ દક્ષિણની સ્વતંત્ર સલ્તનતોની સાથે ભળી કાવાદાવા કરતા, તેથી શાહજહાંએ અહમદનગર, બિજાપુર ને ગોવળકોંડાને કબજે લેવા નિશ્ચય કર્યો. પરિણામે ઇ. સ. ૧૬૩૩માં અહમદનગર કબજે કરવામાં આવ્યું ને ત્યાંના સુલતાનને ખાલિયર રાજકેદી તરીકે મોકલી દેવામાં આવ્યો.

શાહજી ભોંસલે, બિજાપુર ને ગોવળકોંડા,—અહમદનગરની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો એટલે બિજાપુરના હિંદુ પ્રધાનની મદદથી શિવાજીના

બાપ ને અહમદનગરના સરદાર શાહજીએ એક બાળકને સુલતાન કર્યો ને તેને નામે પોતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ કારણથી શાહજીનાં પોતે ઇ. સ. ૧૬૩૬માં દખ્ખણ આવ્યો. ગોવળકોંડાનો સુલતાન ખંડિઓ થયો. શાહજી પણ શરણ આવ્યો ને અહમદનગરના સુલતાનને વાલિયર રાજકેદી તરીકે મોકલી દેવામાં આવ્યો. આવી રીતે અહમદનગરની નિઝામશાહીનો અંત આવ્યો. નવા સુલકોની સુબાગીરી ઉપર શાહજીદા ઔરંગઝેબની નીમણાક કરવામાં આવી.

બાગલાણનો કબજો—અત્યાર સુધી ખાનદેશ ને ગુજરાત વચ્ચે આવેલો બાગલાણનો ક્ષુદ્રરૂપ ને ઉપયોગી પ્રાંત હિંદુ રાજાઓના કબજામાં હતો. શાહજીદાના અમલમાં ઔરંગઝેબે ચલાઈ કરી તે પ્રાંતને સર કર્યો.

મીર જુમલા—આ વખત દરમ્યાન ગોવળકોંડાના સુલતાને મીર જુમલાની મદદથી આખા કર્ણાટકમાં પોતાની સત્તા ફેલાવી હતી. મીર જુમલાનું મૂળ નામ મહમ્મદ સય્યદ હતું અને તે ઇરાનનો રહેવાસી હતો. તેનો બાપ ઇરાનમાં તેલનો વેપાર કરતો હતો. મીરજુમલા દખ્ખણ આવી હીરાનો વેપાર કરવા લાગ્યો. ગોવળકોંડાના સુલતાન અબ્દુલા કુત્બશાહે તેની બાહોશી જોઈ તેને વઝીર બનાવ્યો. રાજકારણમાં, હીસાબી ખાતામાં, કારભારમાં ને યુદ્ધકળામાં તે ધણેજ પ્રવીણ હતો. તેણે યૂરોપિયનોની મદદથી પોતાનું તોપખાનું સુધાર્યું અને ઉત્તર કર્ણાટક જીતી ત્યાંના હિંદુ ઝમીનદારોને ખૂબ જુડી અખુટ દ્રવ્ય ભેગું કર્યું. મીર જુમલાની કર્ણાટકની જગીરનું વાર્ષિક કિલ્લત આગીસ લાખ જેટલું આવતું અને તે પોતાના ખર્ચે ૩૦,૦૦૦નું લશ્કર નીભાવતો. આવી પ્રબળ સત્તાથી ગોવળકોંડાનો સુલતાન ગભરાયો અને બંનેને તકરાર થઈ. પરિણામે મીર જુમલા મોગલો સાથે મળી ગયો. મીર જુમલા પોતાના લશ્કર ઉપર ઘણો સારો કાબુ રાખી શકતો અને કુચ કરતી વેળા સાધારણ સિપાઈની દશા વેઠવામાં તેને શરમ આવતી નહિ.

* યૂરોપીય પ્રવાસી થેવેનો (Thevenot) કહે છે કે મીર જુમલા પાસે ૨૦ મણ તો હીરા હતા.

ગોવળકોંડાના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ—આ વખતે દખ્ખણની સુઆગીરી ઉપર ઔરંગઝેબ હતો. ગોવળકોંડાની સલ્તનત ધણી સમૃદ્ધિવાળી હતી. હીરા, પોલાદ, બારીક વણાટકામ, શેતરંજીઓ, વગેરેનો હુન્નર અને વેપાર જોઈ ઔરંગઝેબને ગોવળકોંડા જીતવાનો લોભ લાગ્યો. કારણો શોધવાં પડે એમ નહોતું. ગોવળકોંડાનો સુલતાન અબ્દુલા કુત્બશાહ મોગલ પાદશાહને નિયમસર ખંડણી ભરતો નહોતો. કર્ણાટકમાં ચંદ્રગિરિના રાજ્યએ તેની વિરુદ્ધ ઔરંગઝેબની મદદ માંગી. કુત્બશાહનો વિખ્યાત ને ધનાઢય સરદાર ને કર્ણાટકનો જીતનાર મીર જુમલા મોગલોને શરણ આપ્યો. ઔરંગઝેબે કુત્બશાહને મીર જુમલાના કુટુંબને છુટું કરવા ને તેની મીલકત સુપ્રત કરવા આજ્ઞા કરી. કુત્બશાહે હીલ કરી એટલે મોગલોએ હંદરાબાદ સર કર્યું. કુત્બશાહ ગોવળકોંડા નાસી ગયો. તે શહેરને પણ ઔરંગઝેબે ઘેરો ઘાલ્યો. તેનો વિચાર ગોવળકોંડાના રાજ્યને ખાલસા કરવાનો હતો. પણ શાહજહાં વિરુદ્ધ પડ્યો તેથી તેણે સંધિ કરી. ગોવળકોંડાના સુલતાને પોતાની શાહજાદી ઔરંગઝેબના મોટા પુત્રને આપી, મોટા દંડ ભર્યો ને કેટલોક મુલક મોગલોને સ્વાધીન કર્યો. મીર જુમલા દિલ્હી ગયો. ત્યાં પાદશાહે તેને વઝીર બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૬.

બિજપુર ઉપર સ્વારી—છેલ્લાં વીસ વર્ષ દરમ્યાન બિજપુર સંસ્થાને કોંકણ, મહેસુર અને દક્ષિણ કર્ણાટકમાં પોતાની સત્તા વધારી હતી. તે સિવાય તેનો સુલતાન મહમ્મદ આદિલશાહ શાહજહાં સાથે સત્તા, દોલત, અને ઈજ્જતમાં બરોબરી કરતો હતો. તે ઇ. સ. ૧૬૫૬માં મરી ગયો. તેથી તેનો પુત્ર અલી આદિલ ગાદીએ આવ્યો. પણ ઔરંગઝેબે તેના ગાદી ઉપરના હક્કને સ્વીકારવા ના પાડી. વળી દિલ્હી મુકામે વઝીર મીર જુમલાએ શાહજહાંને દખ્ખણમાં દરમ્યાનગીરી કરવાની સલાહ આપી. તેથી પાદશાહે ઔરંગઝેબને પોતાનું મનગમતું કરવાની પરવાનગી આપી. તુરત ઔરંગઝેબે બિજપુર ઉપર ચઢાઈ કરી. તે સલ્તનત ઔરંગઝેબના હાથમાં આવી જવાની તૈયારીમાં હતી. પણ શાહજહાંએ લઢાઈ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો. તેથી બંને વચ્ચે સંધિ થઈ. આદિલશાહે ૩. એક કરોડનો દંડ ભર્યો ને મોગલોને

નિઝામશાહીનો અધો પ્રદેશ તથા કેટલાક કિલ્લાઓ સુપ્રત કર્યા, ઇ. સ. ૧૬૫૭.

હુગલીના ફિરંગીઓનો પરાજય—આ વખતે ફિરંગીઓ હિંદનાં અંદરે વાટે મોટો વેપાર કરતા હતા અને તેમણે કિનારા ઉપર ઘણે દેકાણે કોઠીઓ કરી હતી. અંગાળાના ફિરંગીઓએ પાદશાહની રજા સિવાય હુગલી ઉપર કોટકામ બાંધ્યું હતું ને પાસેનાં અંદરોને તેમની હાજરીથી મોટી આંચ આવતી. વળી કેટલાક ફિરંગીઓ પાદશાહી રાયતને પરાણે ખ્રિસ્તી બનાવી યુરોપ મોકલી દેતા હતા ને તેઓ મોગલ પાદશાહની હકુમત સ્વીકારવા ના પાડતા હતા. એ કારણોથી શાહજહાંએ ફિરંગીઓને શિક્ષા કરવા અંગાળાના સુબાને હુકમ કર્યો. તેણે હુગલી ઉપર સવારી કરી. ફિરંગીઓ બહાદુરીથી લડ્યા પણ હારી ગયા ને તેથી તેમને સુલેહ કરવી પડી, ઇ. સ. ૧૬૩૨.

અદ્ધાન અને અલખ—આખર ને અકબરની માફક શાહજહાંને પણ અલખ ને અદ્ધાન જિતવાનો ઘણો લોભ હતો, કારણ કે તે પ્રાંતો એક વાર પોતાના વડવાઓના કબજામાં હતા. તેથી તે અદ્ધાનની ગાદીની તકરારમાં વચ્ચે પડ્યો. તેણે ત્રણ મોટી સવારીઓ એ દેશો ઉપર મોકલી અને તે પોતે પણ કામુલ ગયો. આ લડાઈમાં તેણે ચાર કરોડ રૂપીઆનું પાણી કર્યું અને ઘણા માણસોની ખુવારી થઈ. પણ છેવટે મોગલોને પાછા હટવું પડ્યું.

કંદહારમાં મોગલોનો પરાજય—કંદહાર અફઘાનીસ્તાનનું નાક હતું. જ્યાં સુધી મોગલો અફઘાનીસ્તાનના ધણી રહે ત્યાં સુધી કંદહાર ખીજ સત્તાના હાથમાં જવું જોઈએ નહિ એવી શાહજહાંની દૃઢ માન્યતા હતી. તે સિવાય હિંદનો માલ કંદહાર થઈને ઇરાન જતો. ઇરાણીઓએ તે કિલ્લાને સર કર્યો. તેથી શાહજહાંએ લશ્કરો મોકલ્યાં પણ ઇરાણીઓ આગળ તેઓ ફાવ્યાં નહિ. આ ઘેરામાં શાહજહાંએ ચાર કરોડ રૂપીઆનો ધૂમાડો કર્યો. પરાજયનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે મોગલો ઇરાણીઓથી કોટના બચાવકામમાં ને તેને સર કરવાના કામમાં ઘણા ઉતરતા હતા.

ધ. સ. ૧૬૩૦-૩૨નો દુકાળ—શાહજહાંના વખતનો ઇતિહાસકાર ઇ. સ. ૧૬૩૦-૩૨ના વર્ષોમાં દખ્ખણ, માળવા ને ગુજરાતમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યાનું જણાવે છે. અમદાવાદમાં શાહજહાંએ વીસ દિવસ સૂધી અર્ધો લાખ રૂપીઆ ગરીબ લોકોમાં વહેંચ્યા અને ખેડુતોને બીજી રાહત આપી. તે સિવાય જગીરદારોએ પણ યોગ્ય ઉપાયો લીધા. અલખત, દુષ્કાળ-નિવારણ માટે મોગલોના વખતમાં અત્યારના જેવા ઉપાયો લેવામાં આવતા નહોતા.

પાદશાહનો મંદવાડ ને ગાદી માટે લડાઈની તૈયારીઓ—

ઇ. સ. ૧૬૫૭માં શાહજહાં માંદો પડ્યો. થોડા વખત માટે તે હવાફેર માટે આગ્રા ગયો ને ત્યાં તેને સાફ થવા લાગ્યું; પણ આખા દેશમાં એવી ગપ ઉડી કે પાદશાહ મરી ગયો છે અને મોટો શાહજહાં દ્વારા પોતાના સ્વાર્થ માટે તે વાત ગુમ રાખે છે. તેથી બીજા શાહજહાંઓ ગાદી માટે લડવાની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. એક માસમાં તો પાદશાહ સાજો થઈ ગયો પણ દરમ્યાન આ બધી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી.

શાહજહાંના ચાર પુત્રો—શાહજહાંને ચાર પુત્રો હતા. (૧) દારા. (૨) મુઝ. (૩) ઔરંગઝેબ. (૪) મુરાદબક્ષ. તેમાં સૌથી મોટો દારા હતો. બધા પુત્રો એક માના હોવાથી પરંપરાએ ગાદી ઉપર મોટા પુત્ર દારાનો હક્ક હતો. શાહજહાં તેને હમેશાં પોતાની પાસે રાખતો. દારા પાસે અઘ્લાહાબાદ, પંજાબ ને મુલતાનની સુબાગીરી રહેતી ને તે ૬૦,૦૦૦નો મનસબદાર હતો. દરબારમાં તે પાદશાહની પાસે બેસતો. ઉપરાંત રાજ્યનો તમામ વહિવટ કરતો. દારાની ઉંમર પાદશાહના મંદવાડ વખતે ૪૨ વર્ષની હતી. તે ટેરટમેંટ ને ઉપનિષદોનો મોટો અભ્યાસી હતો ને એ વિષય ઉપર તેણે સારાં પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. તેને ઇસ્લામમાં શ્રદ્ધા હતી, જો કે તે રમઝાનના રોજ કે એવી ક્રિયાઓમાં માનતો નહિ. દારા હમેશાં શાહજહાં પાસે રહેતો તેથી તેને યુદ્ધનો કે કારભારનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ નહોતો ને તેને માણસની પરીક્ષા કરતાં આવડતું નહિ. દારાને ખુશામત પ્રિય હતી. ઘણી વાર તે ગુસ્સે થઈ જતો.

વળી તે મિથ્યાભિમાની હતો. એક મોટા રાજ્યના ધણી થવાની તેનામાં શક્તિ નહોતી. શાહજહાંએ મંદવાડ વખતે વસીયતનામું કર્યું તેમાં તેણે દારાને વારસ કરાવ્યો હતો. ઔરંગઝેબને ને દારાને અણુઅનાવ હતો. પાદશાહની બેટી જહાન્ આરા દારાના પક્ષમાં હતી.

મહમ્મદ શુબ—ખીજે શાહજહાં શુબ બુદ્ધિશાળી, કળાનો જાણકાર, પરાક્રમી અને મીઠાનસાર હતો; પણ બંગાળની સુબાગીરી ઉપર સત્તર વર્ષ સુધી રહેવાથી તે બેદરકાર, લંપટ, આળસુ અને નાલાયક થઈ ગયો હતો. તે બહાદુર સિપાઈ અને સાધારણ સરદાર હતો.

ઔરંગઝેબ—ઔરંગઝેબ શાહજહાંનો ત્રીજો પુત્ર હતો. તેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૧૮માં દાહોદ મુકામે થયો હતો. તે નિડર, વિદ્વાન, કપટી, કરકસરીઓ, ધર્મીય, શૂરો, બુદ્ધકળામાં પ્રવીણ ને રાજકારણમાં પ્રેરે નિપુણ હતો. કપટબાજીઓ રમવામાં તે ઘણો બાહોશ હતો. દારાને ને જહાન્ આરાને તે ધિક્કારતો. ગાદી પચાવી પાડવાનો તેને મોટો લોભ હતો, પણ પોતાના મનોરથો ખીજા આગળ શુભ રાખવાની કળા તે સારી પેઠે સમજતો હતો. તેથી બધામાં તે કાવી ગયો. શાહજહાંદી રૈશન આરા તેના પક્ષમાં હતી.

મુરાદ—બોચા શાહજહાં મુરાદે બદખ્શ, દખ્ખણ ને ગુજરાતમાં કામગીરી કરી હતી. શાહજહાં માંદો પડ્યો ત્યારે તે ગુજરાતનો સુબો હતો. તે મૂર્ખ ને મોજીયો હતો ને અનુભવનો લાભ લેવાની તેનામાં શક્તિ કે ઇચ્છા નહોતી. પણ તે ઘણો હિદાર હતો. નાણું તે પાણી માફક વાપરતો તેથી તેની પાસે મોટું લશ્કર તૈયાર રહેતું. મુરાદ એક બહાદુર સિપાઈ હતો. પણ તેનામાં સરદારી કરવાની શક્તિ નહોતી. તે ભોજો હતો. ઔરંગઝેબે બોળપણનો દુરુપયોગ કર્યો ને તેથી મુરાદનો નાશ થયો.

લાઈઓ વચ્ચે લડાઈ, દારાની હાર, શાહજહાં કેદ—પાદશાહ માંદો પડ્યો કે તુરત મુરાદે ને શુબએ પાદશાહી જાહેર કરી, ને

મુરાદે માળવા તરફ કુચ કરી. તે દરમ્યાન ઔરંગઝેબ ને મુરાદ વચ્ચે સંધિ થઈ ગઈ હતી. ઔરંગઝેબે પંજાબ, અફઘાનીસ્તાન, કાશ્મીર ને સિંધના પ્રાંતો મુરાદને આપવા કમુક્ષાત આપી ને બંને ભાઈઓએ પોતાનાં લશ્કરોને ભેગાં કરી આગ્રા તરફ જવાનો સંકેત કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાં દારાએ જ્ઞેધપુરના રાડોડ રાજા જશવંતસિંહને ને કાસિમખાને ઔરંગઝેબ સામે ને જયપુરના રાજા જયસિંહ તથા પોતાના પુત્ર સુલેમાનને શુભ સામે મોકલ્યા. જશવંતની ને ઔરંગઝેબ ને મુરાદની ભેટાભેટી ઉજ્જન પાસે થઈ. જશવંતના લશ્કરના મુસલમાનો ઔરંગઝેબ સામે લડ્યા નહિ. ઔરંગઝેબના તોપખાના આગળ શૂરા રજપુતો ચાળણીની માફક વીધાઈ ગયા. રાજા પોતે જ્ઞેધપુર નારી ગયો. પછી બંને શાહજહાંઓ ચંબલ નદી આગળ આવ્યા. ત્યાં દારાએ પોતે મોટું લશ્કર લઈ પડાવ નાંખ્યો હતો. તેથી અબ્નણે માર્ગે ચંબલ ઉતરી આગ્રા નજીક તેઓ દારા સામે આવ્યા. લડાઈમાં દારાના સ્વાથી ઉપર સખ્ત ધા પડવાથી તે નીચે ઉતર્યો. લશ્કરને એમ લાગ્યું કે શાહજહાં માર્યો ગયો છે એટલે તેના બધા માણસો નારી ગયા. દારા પોતે આગ્રા ગયો. ત્યાંથી શાહજહાંએ તેને દિલ્લી તરફ રવાના કર્યો. તુરત ઔરંગઝેબે શાહજહાંને કેદ કર્યો. આગ્રા સર કર્યું ને દિલ્લીમાં આલમગીર નામ ધારણ કરી ગાદી લીધી, ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મુરાદનો નાશ—ઔરંગઝેબ હવે રાજ્યનો ધણી થઈ ગયો હતો. તેથી મુરાદને તેની અદેખાઈ આવી. તે સિવાય ઔરંગઝેબે તેને કરાર પ્રમાણે સિંધ, વગેરે પ્રાંતો આપવા ના પાડી. મુરાદે પોતાનું લશ્કર વધારવા માંડ્યું.* ઔરંગઝેબને પણ મુરાદનો ડર લાગવા માંડ્યો. તેથી એક વાર તેણે મુરાદને બોળવી જમવા બોલાવ્યો. જમ્યા પછી ઊંઘી ગએલા મુરાદને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યો ને તેને કેદી તરીકે આલિઅર મોકલી દેવામાં આવ્યો પણ

* નોંધ—ઔરંગઝેબ, મુરાદને પાદશાહ બનાવી પોતે ફકીરી લેશે એવી છેતરપીંડી કર્યાનું લખાણ કરવામાં આવે છે તે હવે વળન વગરનું ગણાય છે. વધુ માટે જુઓ પ્રો. જુનનાથ સરકારકૃત ઔરંગઝેબના સમયનો ઇતિહાસ પુસ્તક બી.સુ., પૃષ્ઠ, ૮૬-૮૬.

તેને છુટો કરવાનું કાવતરું બહાર પડી ગયું તેથી ગુજરાતની સુબાગીરી વેળા મુરાદ કરેલા એક ખુનનો તેના ઉપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યો ને તેને દેહાંતદંડ દેવામાં આવ્યો.

દારા શિકોહનો પરાજય ને નાશ—હવે ઔરંગઝેબ દારા પાછળ પડ્યો. દારા દિલ્હીથી લાહોર નાસી ગયો હતો. પણ ઔરંગઝેબે તેની પૂઠ પકડી. તેથી નિરાધાર દારા સિંધ વાટે અમદાવાદ ગયો. સુબાગ્યે ગુજરાતના સુબાએ તેને આવકાર અને મદદ આપ્યાં. બેઘપુરથી જશવંતસિંહે મદદ આપવાનું વચન આપ્યું એટલે દારા અજમેર ગયો. પણ ત્યાં ઔરંગઝેબના લશ્કર સાથે ત્રણ દિવસ બંધકર યુદ્ધ થયું. લડાઈમાં દારા હારી ગયો. તેથી પાછો તે અમદાવાદ ને ભુજ ગયો, પણ ક્યાંય આશરો ન મળતાં છેવટે તેણે ધરિન જવાનો ઇરાદો કર્યો. પણ તેની બેગમે તેને એટલે છોટે જવા દીધો નહિ. તેથી કામુલ જવાનો નિર્ણય કરી તે બલુચીસ્તાનના એક ઝમીનદારને આશરો ગયો. એ હરામખોર અને બુઝ્યા માણસે ગરીબ દારાને તેના શત્રુઓને સ્વાધીન કર્યો. દિલ્હીમાં ઔરંગઝેબે દારાને ગંદી હાથણી ઉપર સવારી કરાવી બજારમાં ફેરવ્યો. દિલ્હીના લોકો ઉસ્કેરાઈ ગયા. તેથી દારા ઇસ્લામનો ને રાજ્યનો શત્રુ છે એ આરોપ ઉપર તેનો વધ કરવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૦. વૈરખુદ્દિવાળા, ફૂર, ને લાગણી વગરના ઔરંગઝેબે ભાઈના શયને રાજધાનીમાં ફેરવી કોઈ ગતના સંસ્કાર કર્યા વગર દાટવાનો હુકમ કર્યો. દારાનો મોટો પુત્ર સુલેમાન શિકોહ પંચજી નાસી જતો હતો ત્યારે તેને કેદ કરવામાં આવ્યો ને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં તેને ઝેર પાઈ મારી નાંખવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૬૨.

શુબનો પરાજય ને નાશ—દારાએ પોતાના પુત્ર સુલેમાન શિકોહને, જયસિંહને ને દિલીરખાને શુબ સામે મોકલ્યા હતા. તે યાદ હશે. તેઓએ કાશી પાસે શુબના લશ્કર ઉપર આચિતો છાપો માર્યો. તેથી શુબ બિહાર પ્રાંતમાં નાસી ગયો. ઔરંગઝેબ પાદશાહ થયો એટલે તેણે શુબને મેળવી લેવા પ્રયાસ કર્યો. પણ શુબ બેવકૂફ નહોતો. તેને ઔરંગઝેબનો

જસય ભરોસો નહોતો. તેથી તકનો લાભ લઈ તુરત તે આમા ઉપર ધસી આજ્યો. ઔરંગઝેબ ને તેની વચ્ચે અથોધ્યા પ્રાંતમાં યુદ્ધ થયું; તેમાં શુબ હારી ગયો. વઝીર મીર જુમલાએ હવે તેની પૂઠ પકડી એટલે તે ગંગા નદીને પેલે પાર ચાલ્યો ગયો. તેની પાસે યૂરોપિઅન અમલદારોવાળું જળરક્ત તોષખાનું અને નૌકસૈન્ય હતાં. તેમની મદદથી તેણે થોડા વખત માટે તો મીર જુમલાને હંકાર્યો. આ વખતે ઔરંગઝેબનો મોટો પુત્ર સુલતાન મહમ્મદ શુબના પક્ષમાં લખી ગયો. પણ ઔરંગઝેબે મીર જુમલાને મદદ મોકલ્યા કરી તેથી શુબ ઢાકા તરફ નાસી ગયો. ત્યાં તેને મદદ ન મળી એટલે ફિરંગીઓની મદદથી તે આરાકન નાસી ગયો; ઇ. સ. ૧૬૬૦. ત્યાર પછી તેનું શું ભવિષ્ય થયું તેની હકીકત કોઈએ આપી નથી. ઔરંગઝેબે પોતાના બેવકા પુત્ર સુલતાન મહમ્મદને કેદ કર્યો ને તે કેદખાનામાં મરી ગયો.

ઔરંગઝેબનો બીજો રાજ્યાલિષેક—બાપને ને પુત્રને કેદ કર્યા; બે ભાઈઓને ને એક ભત્રીજાને મારી નાંખ્યા; એક ભાઈને હિંદમાંથી કાઢી મૂક્યો; એટલે ઔરંગઝેબ નિર્ભય બન્યો ને પોતે પૂરે ભભકાથી બીજા વાર તખ્તનશીન થયો, ઇ. સ. ૧૬૫૯. શાહજહાંનો અમલ તે સાથે પૂરો થયો. નીચે આપણે તે અમલનાં લક્ષણો તપાસીએ.

ઝનુની શાહજહાં—અકબરે અને જહાંગીરે હિંદુ ધર્મ તરફ સમાન ભાવ રાખ્યો હતો. શાહજહાંએ એ ધોરણમાં ધણો ફેરફાર કરી નાંખ્યો. બંડખોર બંદેલ રાજના કુટુંબીઓને ને ઝનાનાને તેણે પરાણે મુસલમાન બનાવ્યાં હતાં તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા; અકબરના વખતથી મોગલ સામ્રાજ્યમાં ઇસ્લામી રીત મુજબ દિવસવાર ગણવામાં આવતાં. શાહજહાંએ હવે ઇસ્લામી દબ મુજબ ગણતરી કરવાનો હુકમ કર્યો. તેણે નવાં મંદિરો બાંધવાની મનાઈ કરી અને હિંદુઓને ને ખ્રિસ્તીઓને સતાવ્યા પણ ખરા. રજપુત રાજાઓને મોટી નોકરી ઉપર રાખવાથી તે વિરુદ્ધ હતો. પાદશાહ થયા પછી તેણે એશઆરામમાં રહેવા માંડયું. છતાં તેના રાજ્યની સમૃદ્ધિ

મહાનક હતી. આ સમૃદ્ધિ ઉપરથી એ અનુમાન થઈ શકે કે તે વખતે આપણો દેશ ઘણો આબાદ* હશે. શાહજહાં પુષ્કળ નાણું ભેગું કરી શક્યો હતો. તે એકંદરે ઉદાર, માયાળુ અને બાહોશ પાદશાહ થઈ ગયો.

શાહજહાંનો ભભકો—શાહજહાં કળાનો ખાસ શોખીન હતો. તેથી તેણે પોતાની અર્જુનદંડ્યાનુ ભેગમ અથવા મુમતાઝ મહાલની યાદગીરી કાયમ રાખવા આશ્રા મુકામે જમના નદી ઉપર આરસનો તાજ-મહાલ બંધાવ્યો. સ્થાપત્યના પંડિતો તેને “આરસનું સ્વપ્ન” કહે છે.x

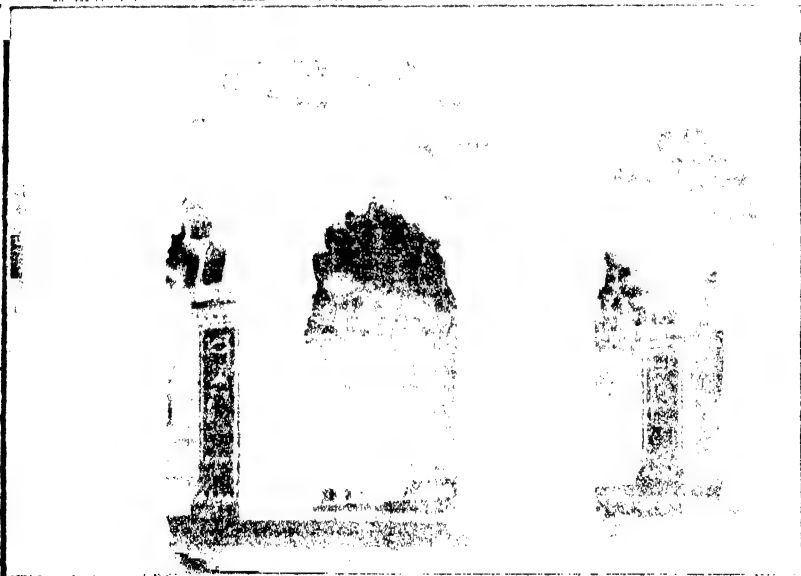

દિવાને આમ

* શાહજહાંના સેનાપતિ આસરખાંની મીલકતની વીગત માટે ત્રીજી આવૃત્તિનું પાનું ૨૦૮, નોંધ જુઓ.

x “It is a dream in marble or tear transformed into a stone formed by Titans and finished by jewellers.” તાજ ને મયૂરાસન-તખ્ત-ઈ-તાસ-ત્રિમે વધારે માહિતી માટે લેખકનું પુસ્તક History of Mughl. Rule in India જોવું

તાજને બાંધતાં ૨૨ વર્ષ લાગ્યાં હતાં ને તે માટે ઈસિ જેટલેથી દૂર દૂરના કારીગરો રોકવામાં આવ્યા હતા. શાહજહાંએ ગુના દિલ્હી પાસે નવું શહેર વસાવ્યું ને તેને શાહજહાંનાબાદનું નામ આપ્યું. ત્યાં તેણે દિવાને આમ ને દિવાને ખાસ બાંધ્યાં. દિવાને ખાસની કચેરીની કમાનો ઉપર એવો લેખ લખવામાં આવ્યો છે કે-“જો પૃથ્વી ઉપર ક્યાંય પણ સ્વર્ગ હોય તો તે અહિં છે, અહિં છે, અહિં છે.” શાહજહાંએ ખચખચતા હીરામાણેક ને મોતીથી શણગારેલું એક નવું તખ્ત* કરાવ્યું. તેનો ઘાટ મોર જેવો હોવાથી તે મયૂરાસન કહેવાય છે. દિલ્હીમાં શાહજહાંએ મોટી મસ્જિદ બંધાવી. શાહજહાં ચિત્રકામનો ઘણો શોખીન હતો. એમ કહેવાય છે કે તેના દરબારના ચિતારઓ ખીસકોલીના માત્ર એક

દિવાને ખાસ

* આ મયૂરાસન અથવા તખ્ત-ઈ-તૌઝના વર્ણન માટે ત્રીજી આવૃત્તિનું પાનું ૨૦૫ મું જુઓ.

તાજમહાલ

વાળની પીછીથી ચિત્ર ઉપર રંગ પૂરી શકતા. તેણે જમના નદીની જુની નહેર સમી કરાવી ખેતીને સુધારી. અમદાવાદમાં શાહજહાંએ શાહ-ધ-બાગ કરાવ્યો હતો, જે હજુ મોજુદ છે.

શાહજહાંનું છેવટ—જુવાનીમાં શાહજહાં વિપત્તિ હતો તેથી કેટલાક એમ કહે છે કે આગ્રાના કિલ્લામાં કેદી તરીકે પણ તેણે તે હલકી ટેવનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. પણ એ વાત ખોટી છે. કેદી તરીકે શાહજહાંએ ઔરંગઝેબનાં અધાં અપમાનો ધીરજથી સહન કર્યા અને પોતાની ઉત્તર અવસ્થા ખુદની બંદગીમાં ગાળી. ઘરડા પાદશાહની માવજત કરવા તેની વિદુષી બેટી જહાન આરા હમેશાં પાસે રહેતી. ઔરંગઝેબે તેના ઉપર પાકો પહેરો રાખ્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૬૬૬માં મરી ગયો. મરતી વખતે શાહજહાંએ ઔરંગઝેબને મારી આપી હતી. પણ ઔરંગઝેબ ભૂતકાળ ભૂલી જાય એવો ઉદાર મનનો નહોતો. તેણે આપના શબને પાદશાહી સંસ્કાર કરાવવા જોડ્યો પણ વિવેક કર્યો નહિ.

મુરોપના પ્રવાસીઓ—શાહજહાંના વખતમાં પિટર મુંડી નામનો અંગ્રેજ હિંદ આવ્યો હતો. તેણે ગુજરાતના દુષ્કાળનું સાઈ વર્ણન આપ્યું છે. બર્નિઅર નામનો ફ્રેંચ ઘાતર ઘરા પાસે રહેતો. તેણે શાહજહાંના યુદ્ધનું અને ઘરાની નાસભાગનું વર્ણન આપ્યું છે. તે વર્નિઅર નામનો બીજો ફ્રેંચ ઝવેરી શાહજહાંના મયૂરાસનનું સુંદર વર્ણન આપતો ગયો છે. તે એટલે સધી કહે છે કે શાહજહાં પોતાની પ્રજાને પુત્રવત્ પાળતો. ઇટલિનો પ્રવાસી મનૂકી મોગસોના તોપખાનામાં નોકર હતો. તેનું લખાણ એ વખતનો ઇતિહાસ સમજવા બહુ ઉપકારક થઈ પડે છે.

પ્રકરણ ૧૧મું

જુના ધોરણનો ત્યાગ ને અવનતિનાં બીજ
ઔરંગઝેબ, ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૭૦૭.

ઔરંગઝેબના અમલના બે વિભાગ—ઔરંગઝેબના અમલના બે વિભાગો થઈ શકે (૧) ઇ. સ. ૧૬૫૮-૧૬૮૧. આ વખત દરમ્યાન પાદશાહે કિતર હિંદમાં રહી શત્રુઓને હરાવ્યા. (૨) ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૭૦૭. આ વખતે પાદશાહ દક્ષિણમાં રહ્યો અને બિજ્જપુર, ગોવળકોંડા ને પછી મરાઠાઓ સાથે લડ્યો.

કુચબિહાર અને આસામ—કુચબિહારના રાજાએ મોગલ સરહદ ઉપર ચઢાઈ કરી ને આસામના રાજાએ બંડ કર્યું. તેથી ઔરંગઝેબે મીર જુમલાને

ઔરંગઝેબ

તેમની સામે મોકલ્યો. તેણે કુચબિહાર ને આસામ છતી લીધાં પણ પાણી લાગવાથી તે મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૬૬૩. તુરત આસામીઓ મોઝલો સામે શ્યા તેથી મોઝલોને તેમનો દેશ છોડી દેવો પડ્યો. કુચબિહાર પણ સ્વતંત્ર મર્યાદાયું.

સાતગાંવને કબજે—અંગાળાનું બંદર સાતગાંવ આરાકાનના રાજના કબજામાં હતું. તેણે પૂર્વ અંગાળાનાં કેટલાંક પરગણાંઓ સર કરી લીધાં હતાં. બ્રહ્મી અને ફિરંગી ચાંચીઆઓ મોગલ પ્રજાને ને વેપારીઓને બહુ ત્રાસ આપતા હતા. શુભ આરાકાન નાસી ગયો હતો તેથી તેની પૂઠ પકડવાની પણ જરૂર હતી. એ કારણથી ઔરંગઝેમે સાતગાંવ સર કરવા અંગાળાના સુબા ને પોતાના મામા શાયસ્તાખાને હુકમ કર્યો. તેણે આરાકાનીઓને હાંકી કાઢ્યા, ને પૂર્વ અંગાળાના લોકોને ચાંચીઆના ત્રાસથી છુટા કર્યા, ઇ. સ. ૧૬૬૬.

સરહદ ઉપરના પડાણો—આ વખતે સરહદ ઉપર રહેતા પડાણોએ મોઝલો સામે બંડ કર્યું તેથી પાદશાહે સામ, દામ, દંડ, ભેદ, વગેરે વાપરી સુલેહ કરી. પડાણો સામા થએલા હોવાથી તેમને પાદશાહ રજપુતસ્તાન અથવા મહારાષ્ટ્રમાં નોકરી ઉપર મોકલી શક્યો નહિ.

હિંદુઓ સામે પાદશાહના દસ્તૂરો—અકબરે અને જહાંગીરે હિંદુસ્તાનની તમામ પ્રજાઓ ઉપર જ્ઞાતિ, ધર્મ કે કોઈ ભેદભાવ વગર રાજ્ય કર્યું હતું. શાહજહાંના વખતમાં આ ધોરણથી વિનિપાત થયો હતો તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. ઔરંગઝેમ તેના આપથી ઘણો આગળ ગયો. તેણે હિંદુ ને મુસલમાની પ્રજાના મનમાં એવી પ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરી કે મોગલાઈ માત્ર સુન્ની મુસલમાનો માટે સરખાઈ છે અને બીજા પંથના લોકોનો તેની કીર્તિ કે ભવ્યતા ઉપર કોઈ જાતનો હક્ક નથી. જ્યારે ઔરંગઝેમ દખ્ખણ ને ગુજરાતમાં સુબો હતો ત્યારે તેણે જુનાં મંદિરોનો ઉદ્ધાર થતો અટકાવ્યો હતો અને નવાં મંદિરો બાંધવા વિરુદ્ધ મનાઈ હુકમો કાઢ્યા હતા. ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે આખા રાજ્ય માટે એવા હુકમો બહાર પાડ્યા. તેણે “કાફર” લોકોની બધી નિશાળો બંધ કરાવી. એક બુંદેલ રાજ્યએ મથુરામાં

૩૧. ૩૩ લાખના ખર્ચે કેશવમંદિર બંધાવ્યું હતું; પાદશાહે આ ભવ્ય મંદિરને તોડી નાંખ્યું ને ત્યાં મસ્જિદ બાંધી. મથુરાનું જીતું નામ કાઢી નાંખી તેનું “ઈસ્લામાબાદ” નામ પાડવામાં આવ્યું. મંદિરો તોડવા માટે ને ઈસ્લામના કાનુનો પ્રમાણે લોકો વતે છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવા માટે પાદશાહે આખા મહારાજ્યમાં ખાસ અમલદારો નીમ્યા. ત્યાર પછી ઝંઝીયાવેરો તાળે કરવામાં આવ્યો. તે સામે દિલ્હીની હિંદુ પ્રજાએ પાદશાહ પાસે ઘટ માંગી ત્યારે તેમના ઉપર છુટા હાથીઓ છોડી દેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. મુસલમાનોને જકાતમાંથી મારી આપવામાં આવી. હિંદુઓને નોકરીમાંથી ખાતલ કરવામાં આવ્યા, ને જે હિંદુઓ મુસલમાન થાય તેમને નોકરીમાં પસંદગી આપવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. રજપુતો સિવાય બધા હિંદુઓને પાલખીમાં બેસવાની મનાઈ કરવામાં આવી. હિંદુઓના મેળા, તહેવારો, વગેરે ઉપર સાત બંદોબસ્ત રાખવામાં આવ્યો ને દીવાળી ઉજવવાની મનાઈ કરવામાં આવી.

ઔરંગઝેબ એક ચુસ્ત ને અંધ સુન્ની તરીકે—ઔરંગઝેબ માત્ર હિંદુઓ ઉપર કડક નહોતો; સુન્ની પંથ સિવાયના બીજા મુસલમાનો ઉપર પણ તે તેટલો જ કડક હતો. ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે કેટલાક વેરાઓ કાઢી નાંખ્યા તે સિવાય તેણે બીજા રાહત પ્રજાને આપી નહિ. તેણે સિક્કાઓ ઉપર કુરાનનાં વાક્યો પાડવાની મનાઈ કરી. ઈરાણી બધા મુજબ નૌરોઝનો ઉત્સવ મોગલ પાદશાહો અત્યાર સુધી કરતા હતા તે હવે બંધ થયો. દરબારમાં સંગીત, નૃત્ય, વગેરેની બંધી થઈ. એક વાર દિલ્હીના સંગીતના એક હજાર ઉસ્તાદો સંગીતની નનામીઓ તૈયાર કરી મસ્જિદ પાસેથી લઈ જતા હતા ત્યારે ઔરંગઝેબે ટોળ કરી કે સંગીતને એવું ઘટજો કે તે ફરીથી ઉઠવા ન પામે. પાદશાહે દરબારમાં પાન, અત્તર, ગુલાબ, રેશમ, વગેરે શોખની ચીજોના વપરાશની બંધી કરી. તેણે કેટલાક સુરીઓને, શિયાઓને ને ખ્રિસ્તીઓને ધર્મના નામે દેહાંતદંડ આપ્યો. વોરા લોકોના ગુરૂ સૈઅદ કુતુબુદ્દીનને અમદાવાદ મુકામે સાતસો વોરાઓ સાથે શિક્ષા કરવામાં આવી હતી.

ધર્મધતાની પ્રત્યક્ષ અસરો—ઐરંગઝેબે પ્રલક્ષ અને પરીક્ષ રીતે હિંદુઓને સત્તાવવા માંડ્યું તેનું ફળ એ આવ્યું કે આખા રાજ્યના હિંદુઓ ખળભળી ઉઠ્યા અને કેટલાએકાએ તો બંદો કર્યા. પહેલાં મથુરાને આગ્રાનાં પરગણાંઓના હિંદુ ખેડુત જાટ લોકો પાદશાહ સામ્રાજ્ય ઉઠ્યા. તેમના સરદાર ચુડામણ જાટે પાછળથી ભરતપુરનું સંસ્થાન વસાવ્યું. પછી સત્તારાખી અથવા મુંડીઆ પંથના લોકો ઉઠ્યા. મોટા મોટા સરદારો તેમની સામે જવા હિંમત ધરતા નહોતા. છેવટે ખુદ પાદશાહે પોતાના હસ્તાક્ષરથી લખેલી પ્રાર્થનાઓ લશ્કરમાં વહેંચી ને સત્તારાખીઓને દાખી દેવામાં આવ્યા. ઐરંગઝેબે સિખ ગુરુ હરકૃષ્ણને ગાદીએ આવતાં વિદ્નો ઉત્પન્ન કર્યાં. તેથી સિખ ગુરુ ગોવિંદસિંહે સિખોને સિપાઈઓ બનાવ્યા અને મોગલો સામે યુદ્ધ કરવા ઉત્કેર્યાં. ખુંદેલખંડના ખુંદેલાઓ તો ઉત્કેરાએલા જ હતા; ને તેમના સરદાર વીર છત્રસાહે ઐરંગઝેબના મૃત્યુ પછી પનાનું સંસ્થાન વસાવ્યું ને બીજા પેશવા બાહરાવને ખુંદેલખંડમાં બોલાવી ત્યાંથી મુસલમાનોને હાંકી કઢાવ્યા. છેવટે ઐરંગઝેબની ધર્મધતાથી રજપુતો તેની વિરુદ્ધ થઈ ગયા ને મારવાડમાં ને મેવાડમાં તેને મોટાં મોટાં લશ્કરો રોકવાં પડ્યાં.

રજપુતો સાથે લડાઈઓ. મારવાડ ખાલસા—મારવાડ અથવા જોધપુરના મહારાજા જશવંતસિંહે દારાના પક્ષકાર તરીકે ઐરંગઝેબ સામે યુદ્ધ કર્યું હતું; તે શુભ સાથે મળી ગયો હતો અને તેણે દારાને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આ બધી બાબતો પાદશાહ ઐરંગઝેબ બૂલી જાય તેવો નહોતો. તે સિવાય નવી રાજ્યનીતિથી રજપુતો વિરુદ્ધ પડે તે ચોક્કસ હતું અને જોધપુરનું રાજ્ય રજપુતસ્થાનમાં આગેવાન ગણાતું હોવાથી પાદશાહને તે હમેશાં ખુંચ્યા કરતું હતું. જોધપુર જ્ઞે હાથમાં આવે તો સિસોદિઆનો મેવાડ મુસલમાની સત્તાથી ઘેરાઈ જાય અને સિંધ તથા ગુજરાત જગના માર્ગો મોગલોને હમેશ માટે ખુદ્દા થઈ જાય. પાદશાહને રોકોડોનો મુલક જીતી લેવાનું બહાનું એકદમ મળી આવ્યું. મહારાજા જશવંતસિંહ સરહદથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં મરી ગયો. મારવાડની ગાદીનો વારસ જશવંતસિંહના

મોટા ભાઈનો પૌત્ર ઇંદ્રસિંહ હતો. પણ તેને ગાદી નહિ આપતાં ઔરંગઝેમે મારવાડ દેશ ખાલસા કર્યો ને હિંદુઓ ઉપર ગુલમ ગુજારવા માંડ્યો. દરમ્યાન જયવંતસિંહની વિધવાએ અનિતસિંહને જન્મ આપ્યો. આ ખખર જાણતાં તુરતજ ઔરંગઝેમે ઇંદ્રસિંહને પોતાનો વારસો સંભાળવા બેધપુર મોકલ્યો ને અનિતના હક્કને સ્વીકારવા ના પાડી તેને દિલ્હી કેદ રાખવાનો હુકમ કર્યો; ઉપરાંત તેણે એમ કહ્યું કે જો અજીત મુસલમાન થાય તો તેને તેનો તમામ વારસો પાછો મળે, નહિતર નહિ. આ બનાવથી રોડોડ રજપુતો ગભરાઈ ગયા, ઇ. સ. ૧૬૭૯.

વીર દુર્ગાદાસ—આ વખતે જયવંતસિંહના પ્રધાનના પુત્ર વીર દુર્ગાદાસે અનિતને ને મારવાડની આર્યસંસ્કૃતિને બચાવવાનું ખીંટું ઝડપ્યું. દુર્ગાદાસ શૂરો, એકવચની, વક્રાદાર, રાજકારણમાં નિપુણ, ઉદાર અને નિડર રજપુત હતો. ભવિષ્યમાં તેણે શાહઝાદા અકબરને સંભાળના દરબારમાં પહોંચાડ્યો અને અકબરની પુત્રીને મુસ્લીમ શાહઝાદીને છાજતી કેળવણી આપી તેના શિયળને ટેક સૂધી સાચવ્યું. એવા પરમ ભક્ત ને બહાદુર યોદ્ધાને પાદશાહે ધર્મના ખોટા આવેશમાં શત્રુ કર્યો. હવે દુર્ગાદાસે બહાદુરીથી અને અકબરથી અનિતને ને તેની મા મહારાણીને આપ્ત મોકલી આપ્યાં. પાદશાહે એક ગોવાળણના છોકરાને અનિતસિંહ તરીકે દિલ્હીમાં મોટા કરવા માંડ્યો. ઇંદ્રસિંહને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો ને બધો મારવાડ મોગલોને હાથ ગયો. પરિણામે રોડોડો પાદશાહ સામા ઉઠ્યા.

ઉદેપુરના મહારાણા રાજસિંહ ઉપર ચઢાઈ ને મેવાડ ખાલસા—મોગલોના મારવાડના કબજાથી ને પાદશાહની બદલાએલી નીતિથી ઉદેપુરનો રાણો ગભરાયો. વળી આ અનિતસિંહ મેવાડનો બાણેજ થતો હતો તેથી મેવાડે ઔરંગઝેબ સામે લડાઈ જાહેર કરી. મોગલોએ ઉદેપુર સર કર્યું. રાણો અરવલ્લીના ડુંગરોમાં નાસી ગયો પણ રોડોડો અને સિસોદિઆઓ મોગલોને ધણા હેરાન કરતા તેથી પાદશાહે પોતાના ત્રણ પુત્રોને રજપુતસ્તાનમાં રાખ્યા; છતાં રજપુતો દયાયા નહિ.

અકબરનું બંડ—ઔરંગઝેબનો સૌથી નાનો ને બહોલો પુત્ર સુલતાન મહમ્મદ અકબર આ વેળા ૨૩ વર્ષનો હતો. તે રજપુતો આગળ ફાવતો નહોતો તેથી પાદશાહ તેને વારંવાર ટપકો આપતો. અકબરને તેથી બહુ મારું લાગ્યું. હવે ઉદેપુરનો રાણો રાજસિંહ અને તેના મરણ પછી રાણો જયસિંહ ને દુર્ગાદાસ તેની સાથે ખાનગી પત્રવ્યવહાર ચલાવતા હતા. તેમનાથી ખીનઅનુભવી અકબર ભોળવાઈ ગયો ને રજપુતો સાથે ભળી ગયો. તુરત રજપુતોએ અકબરને પાદશાહ બનાવ્યો અને અજમેર પાસે છાવણી નાંખી પડી રહેલા ઔરંગઝેબ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને પદબ્રષ્ટ ને કેદ કરવા મદદ આપવાનું વચન આપ્યું, ઇ. સ. ૧૬૮૧.

અકબરનું રાયગઢ લાગી જવું, ઔરંગઝેબનું કપટ—પણ ઔરંગઝેબ આ બનાવથી મુઝાય એવો નહોતો. તેણે શાહજાદાને એક ભેદી કાગળ લખ્યો કે “રજપુતોને ભોળવ્યા તે ઠીક કર્યું. હવે લડાઈ વખતે તારે તેમને મોખરે રાખવા એટલે તેમને તુરત હલાલ કરી નંખાય.” આ કાગળ પાદશાહે ઇસ્લામપૂર્વક દુર્ગાદાસના હાથમાં જવા દીધો. રજપુતો તો ખુબ ગભરાયા. તેમને શાહજાદા ઉપર શક પડ્યો. તેઓ રાતોરાત નાહા. બીજો દિવસે સવારે અકબર જાગીને જુએ છે તો ૭૦,૦૦૦નું સૈન્ય વીખરાઈ ગયું છે અને પોતે ૩૫૦ માણસો સાથે એકલો રણ ઉપર પડ્યો છે. તેથી તે પણ રજપુતો પાસે નાસી ગયો પણ રજપુતસ્તાનમાં ને સલામત નહિ રહી શકે તેમ લાગવાથી દુર્ગાદાસે બંડમાર શાહજાદાને રાયગઢમાં મરાઠા રાજા સંભાજીના દરબારમાં પહોંચાડી દીધો; પણ દખ્ખણમાં અકબરને જરાય ગમ્યું નહિ. મરાઠાઓએ તેને કરી મદદ આપી નહિ તેથી તે નિરાશ થઈ ઇસ્લામ ગયો ને ત્યાં મરી ગયો.

મેવાડ સાથે સંધિ—દરમ્યાન ઉદેપુરના મહારાણા જયસિંહને યુદ્ધનો કંટાળો આવ્યો તેથી તેણે સુલેહ કરી ને ઝઝીયા વેરા પેટે કેટલીક જમીન કાઢી આપી. પાદશાહે તેને મેવાડ પ્રાંત સુખ્રત કર્યો, ઇ. સ. ૧૬૮૧.

મારવાડીઓ અને મોગલો—મેવાડ સાથે પાદશાહે સંધિ કરી. પણ રોડોડોએ તેના મરણ સુધી મોગલોને હંકાવ્યા કર્યું. દુર્ગાદાસે અકબરની એક બેટીને ને એક પુત્રને પાદશાહને સુપ્રત કર્યા ને અજિતસિંહે પાદશાહને મારવાડનો થોડોક ભાગ આપ્યો. પણ ઔરંગઝેબે દુર્ગાદાસને મારવા માટે ઉપાયો લેવા માંગ્યા તેથી ફરીથી લડાઈ શરૂ થઈ. ઠેક ઇ. સ. ૧૭૦૯માં અજિતસિંહ જોધપુર મેળવી શક્યો. વીર દુર્ગાદાસના જીવનનો હેતુ સફળ થયો. ત્રીસ વર્ષનું મારવાડનું યુદ્ધ ઔરંગઝેબની હડીલાઈ ને સંકુચિત દષ્ટિ સાખીત કરી આપે છે.

રજપુત વિગ્રહની અસરો—ઔરંગઝેબે આ રજપુત વિગ્રહમાં માણસો, પૈસા, આબર, બધું ખોયું. દખ્ખણના મરાઠાઓ સામે લડવા માટે તેની પાસેનાં સાધનો દિનપ્રતિદિન ઓછાં થતાં ગયાં. ચૌહાણ, હાડા, વગેરે રજપુતો વિરુદ્ધ થઈ બેઠા. માળવા, બુંદેલખંડ, દખ્ખણ ને ગુજરાત જવાના રસ્તાઓ સલામત ન રહ્યા અને તેના મરણ પછી રજપુતોએ મરાઠાઓ સાથે સંધિ કરી મુસલમાની સત્તાનો નાશ કરાવ્યો.

હુગલીના અંગ્રેજો—ઇ. સ. ૧૬૮૬માં હુગલી મુકામે અંગ્રેજોએ મોગલો સામે શસ્ત્ર સંજ્યાં, કારણ કે બંગાળના અમલદારો તેમની પાસેથી જખરદસ્તીથી વધારે વેરાઓ ને જગાતો માંગતા હતા. તે સિવાય સુરતના અંગ્રેજો શિવાજી ને તેના મરાઠાઓ સાથે ખટપટ કરતા હતા. લડાઈ ચાર વર્ષ ચાલી. પણ મોગલો પાસે નૌકાબલ નહોતું તેથી તેઓ બહુ ફાવ્યા નહિ.

દખ્ખણ—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે ઔરંગઝેબના વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરી ગયા. હવે નીચે આપણે દક્ષિણનાં રાજ્યો સાથેનો તેનો વ્યવહાર તપાસીએ. એ વેળા દખ્ખણમાં ત્રણ સત્તાઓ હતી. (૧) બિજ્જપુર (૨) ગોવળકોંડા (૩) શિવાજી ને તેના પછી સંભાજી તથા રામરામ. પહેલાં આપણે શિવાજી લઈએ.

ઔરંગઝેબ અને શિવાજી—આ વખતે શિવાજીએ કોંકણમાં પોતાની સત્તા ઠીક જમાવી હતી, ને તેને અહમદનગર આગળ મોગલો સાથે

પણ લડવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. તેથી ઇ. સ. ૧૬૫૮માં ઔરંગઝેબે શાયસ્તાખાને શિવાજીને સબ્જ કરવા હુકમ કર્યો ને દખ્ખણની સુબાગીરી આપી.

શાયસ્તાખાંની હાર—નવા સુબેદાર શાયસ્તાખાંએ પૂના ને ઉત્તર કોંકણ સર કર્યા ને પૂનામાં શિવાજી જે ધરમાં બચપણમાં રહ્યો હતો તે ધરમાં તે પોતાના કુટુંબ સાથે રહેવા ગયો. પણ રમઝાનની એક રાત્રે શિવાજીએ સિંહગઢના કિલ્લામાંથી થોડાએક માણસો સાથે રાત્રે એક વરધોડામાં બળી જઈ સુબાના ઘર ઉપર આર્થિતો છાપો માર્યો. નાસભાગમાં નવાબની આંગળી કપાઈ ગઈ, ને તે પોતે માંડ માંડ નાસી છુટ્યો. એજ રાત્રે પૂનાથી થોડે છેટે રાજા જશવંતસિંહ મોટા લશ્કર સાથે છાવણી નાંખી પડ્યો. હતો પણ શિવાજી તેનાથી છટકી ગયો ને મોગલોને હાર ખાવી પડી, ઇ.સ. ૧૬૬૩.

સુરતની લુટ—ઉપર આપણે જ્ઞેયું કે ઔરંગઝેબ શિવાજીને પૂના ને અહમદનગર આગળ મહાત કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેથી શિવાજીએ હિંદુસ્તાનના ને એશિયાના સૌથી તાલેવર બંદર ને મોગલાઈના નાક સમાન સુરતને પાંચ દિવસ સુધી પેટભરી લુટ્યું. સુરતનો મોગલ કિલ્લેદાર સુરતીઓનો બચાવ કરી શક્યો નહિ. માત્ર અંગ્રેજોએ અને વલંદાઓએ શહેરનો બચાવ કર્યો. શિવાજી સુરતની લુટથી એક કરોડ રૂપિયાથી વધારે રકમ ખેંચી ગયો. ઇતિહાસકારો એમ કહે છે કે આ લુટમાં શિવાજી માત્ર સોનું, જવાહીર, હીરા, મોતી ને માણેક લઈ ગયો. ઇ. સ. ૧૬૬૪.

રાજા જયસિંહની સવારી—સુરત લુટયાની ખબર પડી એટલે પાદશાહ ઘણો ગુસ્સે થયો. તેણે પોતાના આહોશ સરદાર, પંડિત ને મુસ્તફી રાજા જયસિંહને દખ્ખણની સુબાગીરી ઉપર નીમ્યો. જયસિંહે પહેલાં તો શિવાજીના જીના દુશ્મનોને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા. પછી તેણે કોંકણના કિલ્લાઓ લઈ લીધા. આ વખતે શિવાજીના પ્રભુ જાતના સરદાર મુરાર બાજુ દેશપાડેએ અનુલ પરાક્રમ કરી સ્વામિકૃત્ય કરતાં પોતાના પ્રાણ આપ્યા. શિવાજી શરણ થયો ને બન્ને વચ્ચે પુરંદર મુકામે કરાર થયો.

પુરંદરનું તહ—આ તહથી શિવાજીએ ચાર લાખના ઉત્પત્તિ જેટલો પ્રદેશ ને ત્રેવીસ કિલ્લાઓ પાદશાહને આપ્યા અને પાદશાહે વળતરમાં તેને રાયગઢ ને બીજા અગિયાર કિલ્લાઓ પાછા આપ્યા. સિવાય, શિવાજીનો પુત્ર સંભાજી મોગલ દરબારમાં જાય, બિજાપુર ઉપર સવારી કરતી વેળા મરાઠાઓએ મોગલોને મદદ કરવી અને કોંકણનો થોડોક ભાગ શિવાજીને બિજાપુર પાસેથી અપાવવો, એ આ તહની બીજી શરતો હતી.

શિવાજી આગ્રામાં—જયસિંહે શિવાજીને આગ્રા જવા આગ્રહ કર્યો તેથી શિવાજી પોતાના પ્રધાનોની સંમતિ લઈ અને કારભારની બંધી વ્યવસ્થા કરી સંભાજી સાથે આગ્રા ગયો. જયસિંહે તેને અભયવચન આપ્યું હતું અને તે માટે પોતાના પુત્રને તેની પાસે રાખ્યો હતો. પણ આગ્રામાં પાદશાહે શિવાજીનું ઘટતું માન ન કર્યું એટલું જ નહિ પણ આપદીકરને પાકી ચોકી નીચે રાખ્યા. ત્રણ મહિના શિવાજીએ આવી રીતે કાઢ્યા. પછી તેણે મંદવાડનો ડોળ કર્યો ને બ્રાહ્મણોને મીઠાઈ વહેંચવા માંડી. એક દિવસ મિઠાઈના ખાલી ટોપલાઓમાં એસી આપદીકરો આગ્રાથી નાસી છુટ્યા. સંભાજીને મથુરા રાખી શિવાજી બાવાને વેષે મથુરા, પ્રયાગ, કાશી, ગયા, પુરી, વગેરે સ્થળોએ જત્રા કરતો કરતો રાયગઢ પહોંચી ગયો. પાદશાહે હવે પુરંદરનું તહ માન્ય રાખ્યું અને શિવાજીને રાજ્યનો ઇલકાબ આપ્યો.

શિવાજી મિત્ર તરીકે—ત્યાર પછી શિવાજી મોગલો સાથે રહી બિજાપુરનો સામે લડ્યો. તેથી પાદશાહે ખુશ થઈ સંભાજીને બરાડ પ્રાંતમાં જગીર આપી.

શિવાજી સાથે પાછી લડાઈ—પણ મોગલો ને શિવાજી વચ્ચેની આ મિત્રતા માત્ર કૃત્રિમ હતી. ઔરંગઝેમે તેની વિરુદ્ધ કપટ રમવા માંડ્યું. શિવાજીએ હિંદુઓ વિરુદ્ધના દસ્તૂરો સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. તેથી બંને પક્ષો વચ્ચે પાછું યુદ્ધ શરૂ થયું. આ વખતે તાનાજી ભાલસુરે નામના એક સરદારે પોતાનો જીવ આપી કોંકણનો કિલ્લો સર કર્યો. તેની ખબર પડતાં શિવાજી

બોલી ઉઠ્યો—“ ગઢ આવ્યો પણ સિંહ ગયો ” ને શૂરા સરદારની યાદગીરી રાખવા કોટને સિંહગઢનું નામ આપ્યું. મરાઠાઓએ ખીજા કિલ્લાઓ પણ જિતી લીધા ને અહમદનગર સુધી હુટકાટ ચલાવી. મોગલ સરદારો વચ્ચે અણુઅનાવ હોવાથી પાદશાહી સૈન્ય કાંઈ કરી શક્યું નહિ.

સુરતની ખીજ હુટ—શિવાજીએ આ અણુઅનાવનો પૂરો લાભ લીધો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૭૦માં સુરત શહેરને ખીજ વાર ત્રણ દિવસ સુધી હુટ્યું ને તે ૬૬ લાખ રૂપીઆનો માલ લેતો ગયો. આ બે હુટોથી બંદરના વેપારનો સદંતર નાશ થઈ ગયો.

વધતા જતા મરાઠાઓના દરેરા—મોગલોની નબળાઈ જોઈ મરાઠાઓ ખાનદેશ, આગલાણુ, બરાડ, નાસિક, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, વગેરે પ્રદેશોમાં ચોથ ઉઘરાવવા લાગ્યા. સુરતના લોકો શિવાજી જીવ્યો ત્યાં સુધી તેના નામમાત્રથી બંધીતા ને શિવાજી આવે છે એટલું સાંભળતાં તુરત બહારગામ ચાલ્યા જતા. ઇ. સ. ૧૬૭૪માં શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક થયો.

શિવાજીનું મૃત્યુ—દરમ્યાન મોગલો ને મરાઠાઓ વચ્ચે નાની મોટી લડાઈઓ ચાલ્યા જ કરતી હતી. વચમાં શિવાજીનો પુત્ર સંભાજી મોગલો સાથે મળી ગયો પણ ખરો છેવટ શિવાજી પોતે ઇ. સ. ૧૬૮૦ ના એપ્રિલની ૫ મી તારીખે મરી ગયો. થોડા વખત માટે રાજરામ ગાદી ઉપર રહ્યો પણ પાછળથી સંભાજીએ ગાદી લીધી.

રાજા સંભાજીનો વધ ને મહારાષ્ટ્ર ખાલસા—સંભાજીના ગાદીએ આવ્યા પછી તુરત મરાઠાઓએ ગુલ્હાનપુરનો સમૃદ્ધ કિલ્લો ત્રણ દિવસ સુધી મનમાનતી રીતે હુટ્યો. શાહઝાદો અકબર બંડ કરી રાયગઢ આવ્યો. હતો પણ સંભાજી આ પરિસ્થિતિનો લાભ થઈ શક્યો નહિ. તે વ્યભિચારી, કૂર, સ્વછંદી, ઉતાવળીઓ, અભિમાની અને બેઢી હતો. તેણે મોગલો સામે પ્રચંડ યુદ્ધ કરવાને બદલે સિદ્દી અને ફિરંગીઓ સાથે લડાઈ કરવામાં

વખત કાઠી નાંખ્યો. અકબરના બંડથી પાદશાહ પોતે ઇ. સ. ૧૬૮૧માં મોટા લશ્કર સાથે બુહાનપુર આવ્યો ને સંભાળના રાજ્ય ઉપર પોતાના તથા એટાને ને બીજા સરદારોને મોટાં લશ્કરો સહિત મોકલ્યા. તેમણે સંભાળના મોટા મોટા અમલદારોને લાંચ રૂશવતો આપી ફોજા ને સંભાળના કુટુંબને કેદ કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૮૭માં ઔરંગઝેબે બિજાપુર ને ગોવળકોંડા ખાલસા કર્યાં એટલે દખ્ખણનું આખું મોગલ સૈન્ય મરાઠાઓ ઉપર તુટી પડ્યું. સંભાળ આ વેળા દૂર પ્રદેશમાં ચાલ્યો ગયો હતો. પણ એક મોગલ સરદારે ચોક્કસ આતમી મેળવી તેને ને તેના મિત્ર બ્રાહ્મણ “કવિકુલેશ”ને પકડી પાદશાહ પાસે ખડા કર્યાં. મોગલ છાવણીમાં તેમના ઉપર અપમાનોની વૃદ્ધિ વરસાવવામાં આવી. પાદશાહ તરફથી સંભાળને મુસલમાન થવાનું કહેવામાં આવતાં તેણે પાદશાહને ને પયગંબરોને ગાળો ભાંડી ને પાદશાહની એટી લક્ષમાં માંગી. તેથી ઔરંગઝેબના કાઝીઓએ બંનેને દેહાંતદંડની શિક્ષા ફરમાવી ને ઇ. સ. ૧૬૮૯માં ભીમા નદી ઉપર કોરગાંવ મુકામે રાજાને અને તેના બ્રાહ્મણ મંત્રીને ઘાતકી રીતે મારી નાંખવામાં આવ્યા. પછી મોગલોએ એક મરાઠાના દગાથી રાયગઢ લીધું ને સંભાળના પુત્ર શાહ વગેરેને કેદ કર્યાં; પણ રાજારામ સંન્યાસીને વેષે જિંજ નાસી ગયો. હવે આપણે બિજાપુર ને ગોવળકોંડા તરફ નજર કરીએ.

બિજાપુર ને મોગલો—બિજાપુરના મુલતાન અલી આદિલશાહે મોગલ પાદશાહને ખંડણી નિયમસર ભરી નહોતી. તેમ અગાઉ કરેલા કરાર પ્રમાણે કેટલીક જમીન પાદશાહને સ્વાધીન કરી નહોતી. તેણે શિવાજી ઉપરની સ્વારીઓ વખતે મોગલો સામે ખટપટ કરી હતી. ઔરંગઝેબ ચુસ્ત સુન્ની હતો; બહમની મુલતાનો શિયા હતા. વળી અકબરના સંમયથી મોગલોને આખો દખ્ખણ કબજે કરવાનું મન હતું; એટલે તકનો લાભ લઈ ઔરંગઝેબે રાજા જયસિંહને બિજાપુર મોકલ્યો. પણ તે રાજા કાંઈ કરી શક્યો નહિ. દરમ્યાન અલી આદિલ ઇ. સ. ૧૬૭૨માં મરી ગયો. તેથી તેનો ચાર વર્ષનો પુત્ર સિકંદર ગાદીએ બેઠો. પણ રાજ્યનો કારભાર વઝીરના હાથમાં

હતો. બિજનપુર સુક્રમે અધ્યાન, હવસી, સૈયદ અને હિંદુઓ, એવા ચાર પક્ષો હતા અને તેમની વચ્ચે હવે સત્તા માટે ખટપટો થતી હતી. ઔરંગઝેમે આ ખટપટોનો લાભ લેવા પોતાના દુષ્ખણના સુબાઓને આજ્ઞા કરી. તેથી મોગલોએ કેટલાંક પરગણાં ખાલસા કર્યાં ને અલી આદિલે પોતાની બહેન ઔરંગઝેબના એક પુત્ર વેરે પરણાવી પણ મોગલોથી બિજનપુર કબજે થઈ શક્યું નહિ.

અકબરના બંડ પછી ઔરંગઝેબ પોતે દુષ્ખણ આવ્યો ને મરાઠાઓ સામે મદદ આપવા બિજનપુરની સરકારને તેણે કહેવરાવ્યું પણ બિજનપુર સંસ્થાને કોઈ જાતની મદદ ન આપી. તેથી તેણે બિજનપુરનો નાશ કરવા નિર્ણય કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૫માં બિજનપુરને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો. ખુઝાતી આદિલશાહીને સંભાળ્યે ને ગોવળકોંડાના કુતબશાહે મદદ મોકલી પણ બિજનપુરનું હવે આવી બન્યું હતું. તે સંસ્થાનના સરદારો પરસ્પર લડી મરતા હતા. તેનો સુલતાન સગીર હતો; મોગલો તેના અમલદારોને લાંચ આપી ફોડતા હતા; છતાં બિજનપુરીઓએ રાજધાનીનો સત્તર માસ સૂઝી બહાદુરીથી બચાવ કર્યો. છેવટે કંટાળી જઈ તેમણે શહેર મોગલોને સોંપી દીધું સુલતાનને દોલતાબાદ મોકલી દેવામાં આવ્યો. આવી રીતે બિજનપુરનો અંત આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૮૬.

ગોવળકોંડાની કુતબશાહીનો નાશ—ગોવળકોંડાનો નમાલો સુલતાન અબ્દુલ્લા કુતબશાહ ઇ. સ. ૧૬૭૨માં મરી ગયો એટલે તેનો બીજો જમાદ અમુલ હસન તખ્ત ઉપર આવ્યો. તે મહુમ સુલતાનના જેવો નાલાયક હતો. તેથી રાજની લગામ એક બ્રાહ્મણના હાથમાં આવી. તેણે બિજનપુર અને મરાઠાઓની સાથે રહી મોગલોના હુમલાઓ સામે ગાદીનો બચાવ કર્યો પણ ગોવળકોંડાની સસ્તનતની પડતી શરૂ થઈ ચૂકી હતી. બિજનપુરના રાજ્ય માફક તે પણ હવે અંદરથી સડી ગયું હતું. પાદશાહને ગોવળકોંડા જેવી સમૃદ્ધ સસ્તનતને જીતવાનો હેઠ ઇ. સ. ૧૬૫૬થી મોહ લાગ્યો હતો. પ્રધાને મોગલોને ખંડણી નિયમસર ભરી નહોતી. તેણે બિજનપુરને, શિવાજીને ને

સંભાળને મદદ કરી મોગલોના કેટલાક પ્રાંતો પચાવી પાડ્યા હતા. મીર જુમલાની કળીટકની જગીર ગોવળકોંડાના સુલતાને હજુ પોતાના કબજામાં રાખી હતી તેથી પાદશાહે શાહઝાદા શાહઆલમને મોટા લશ્કર સાથે મોકલ્યો. તેણે હૈદરાબાદ સર કર્યું. સુલતાન અયુલ હસન ગોવળકોંડા નાસી ગયો. તેણે મોગલોને ૩૧ એક કરોડનો દંડ ભરી અને બે પરગણાં આપી સલાહ કરી ને પોતે હૈદરાબાદ પાછો આવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૮૬.

ઔરંગઝેબે બિજપુર સર કરી તે સંસ્થાનને ખાલસા કર્યું એટલે તેણે તુરત કુતબશાહ સામે શાહઆલમને મોકલ્યો. તેણે વળી હૈદરાબાદ લીધું. વળી સુલતાન ગોવળકોંડા નાસી ગયો. પાદશાહના કેટલાક શિયા ને સુન્ની અમલદારો ગોવળકોંડાના રાજ્યને ખાલસા કરવા વિરુદ્ધ હતા. શાહઝાદો શાહઆલમ પોતે તે વિચારનો હતો. પણ ઔરંગઝેબે તે શાહઝાદાને કેદ કર્યો ને બીજા અમલદારોને નોકરીમાંથી બાતલ કર્યા પછી ગોવળકોંડાને ઘેરો ઘાલવામાં આવ્યો. પણ કોટ ધણો મજબુત હતો તેથી મોગલો ફાવી શક્યા નહિ. છેવટે એક અફઘાનના દગાથી ઇ. સ. ૧૬૮૭માં ગોવળકોંડાના દરવાજાઓ ઉઘડી ગયા. સુલતાન અયુલ હસનને દૌલતાબાદ મોકલી દેવામાં આવ્યો ને કુતબશાહી ખાલસા કરવામાં આવી. ઔરંગઝેબના હાથમાં કરોડો રૂપીઆની મીલકત સાથે લગભગ ત્રણ કરોડ રૂપીઆની આમદાનીવાળું રાજ્ય આવ્યું.

મોગલોની અવધિ—સંભાળ પડ્યો; આદિલશાહી ને કુતબશાહી દુખી. ઔરંગઝેબ આખા હિંદનો પાદશાહ થયો. પણ સંભાળના દૂર વધથી મરાઠાઓ છંછેડાઈ ગયા હતા. તેઓ હવે આખા દખ્ખણમાં મોગલોને સતાવવા લાગ્યા. પરિણામે પાદશાહ બધી બાળ હારી બેઠો.

દખ્ખણ—રાજારામ જિજી નાસી ગયો હતો તેથી ઔરંગઝેબને હજુ ત્રણ મુદ્દાઓ સિદ્ધ કરવાના હતા. (૧) બિજપુર અને ગોવળકોંડાના રાજ્યોના મુલકોનો બંદોબસ્ત કરવો. (૨) જિજી મુકામે રાજારામની સત્તાને તોડી પાડવી. (૩) મહારાષ્ટ્રના દખ્ખણીઓને મોગલોને સતાવતા અટકાવવા. તે પહેલો મુદ્દો

પાર પાડી શક્યો પણ બીજા બે મુદ્દાઓ પાર પાડી શક્યો નહિ, કારણ કે સંભાળના દૂર વધ પછી તમામ મરાઠી પ્રજા મોગલો સામે ઉઠી.

મોગલો સામે મરાઠી રાષ્ટ્રીય સંઘામ. ઔરંગઝેબની નિષ્ફળતા. મૃત્યુ—આ સંઘામની માત્ર ટૂંકી રૂપરેખા આપવાની જરૂર છે. મોગલોએ જિંદગીને ઘેરો ઘાડ્યો તે આઠ વર્ષ રહ્યો. મોગલ સરદાર બુલદક્કરખાં રાજરામના દરબાર સાથે વાટાઘાટ ચલાવતો હતો. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૯૮માં જિંદગી શરણ થયું. પણ રાજરામ મહારાષ્ટ્ર ભાગી ગયો. દરબ્યાન મરાઠી કિલ્લાઓ સર કરતાં મોગલોને ઘણી મુશ્કેલી નડવા લાગી. મરાઠી સરદારો ચોતરફ લુટફાટ કરવા લાગ્યા અને ઠેક માળવા ને ગુજરાતમાં જઈ મોગલોને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. તેમણે એક વાર તો બે મોટા મોગલ સરદારોને કદ કર્યા. રાજરામ ઇ. સ. ૧૭૦૦માં મરી ગયો એટલે તેની વિધવા તારાબાઈ કારભાર કરવા લાગી. તેણે ઔરંગઝેબને સુલેહ માટે અરજ કરી પણ પાદશાહે ના પાડી. તેથી યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. ઔરંગઝેબે પૂર્વમાં કર્ણાટક પ્રાંત ખાતસા કર્યો. ને મહારાષ્ટ્રના કિલ્લાઓ, એક પછી એક, સર કરવા માંડ્યા પણ તેમાં તેની ઘણી ખુવારી થઈ. તેથી પાદશાહે દિલ્લી જવા નિશ્ચય કર્યો પણ અહમદનગર આવતાં કાળ પાસે આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેથી તે આગળ ગયો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૦૭ના માર્ચમાં તે મરી ગયો. મરતી વેળા તેની આંગળીઓ માળાના મણકાઓ ઉપર હતી ને આઠ ઉપર કહીમાનો પાક પડતો હતો. ઔરંગઝેબ શુક્રવારના પવિત્ર દિવસે મોત માંગતો હતો. થયું પણ તેની ઇચ્છા પ્રમાણે.

દક્ષિણમાં ઔરંગઝેબ કેમ નિષ્ફળ ગયો ?—આવી રીતે ઔરંગઝેબના જીવનનો હેતુ નિષ્ફળ ગયો. તેનાં કારણો આપવાની અહિં ખાસ જરૂર છે. પ્રથમ તો ઔરંગઝેબનું લશ્કર વતનથી ઘણે દૂર લડતું હતું ને તેની પાસે પચીસ વર્ષના આ મહાભારત સંઘામ માટે આવશ્યક સાધનો

• ઔરંગઝેબના વસીયતનામા માટે ત્રીજી આવૃત્તિના ૨૨૭મા પાનાની નોંધ જોવી.

મુટી ગયાં હતાં. મરાઠાઓની લડવાની યુક્તિએ પાદશાહી લશ્કરોને હંફાવી દીધાં. તેઓ ખુલા મેદાનમાં કદી લડતા નહિ. મોગલોને ઘણોપાણી બંધ કરી ને તેમનો જ દેશ હુટી તેઓ આખા પ્રદેશને વેરાન કરી નાંખતા ને અચાનક શત્રુ ઉપર છાપો મારી સામસામા યુદ્ધથી છટકી જતા. બિઝપુરનાં ને ગોવળકોંડાનાં હારેલાં લશ્કરોના ધણા સિપાઈઓ મરાઠી સેનામાં ભળ્યા ને મોગલોને વધારે કનડગત કરવા લાગ્યા. ઔરંગઝેબનો સંગ્રામ આખા દખ્ખણ ઉપર ચાલતો હતો; નર્મદથી તે ઠેઠ જિંજ સુધી ને મદ્રાસથી તે ઠેઠ કોંકણના દેશ સુધી તેને શત્રુઓ સામે લડાઈ કરવી પડતી. એ પ્રદેશ મોગલોનો બળીતો નહોતો; પણ મરાઠાઓને ને ખાલસા થએલી બહમની સલ્તનતના માણસોને એ તમામ પ્રદેશ પરિચિત હતો. તેમનું તો તે વતન હતું. પાદશાહ પોતે ઘરડો થઈ ગયો હતો; તેના સરદારો અંદર અંદર કલેશ કરતા હતા ને દક્ષિણના લાંબા, દારણ ને નિષ્ફળ પ્રયાસથી કંટાળી ગયા હતા. ખુદ શાહઝાદાઓનો ને મોટા મોટા સરદારોનો પણ પાદશાહને ભરોસો નહોતો. એ કારણથી કોઈ મન દઈને કામ કરતું નહિ. આવી પરિસ્થિતિનું ભયંકર પરિણામ આવે તેમાં કોઈ નવાઈ નહોતી. આ આખત નીચેના વિચારોથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

દખ્ખણના મહાભારત યુદ્ધની અસરો—ઔરંગઝેબે ઇ. સ. ૧૬૮૧ થી ૧૭૦૭ સુધી એટલે પચીસ વર્ષ સુધી દખ્ખણમાં મહાભારત સંગ્રામ કર્યો તેથી તેના રાજ્યની પાયમાલી થઈ. આખો દખ્ખણ વેરાન થઈ ગયો. મરાઠાઓ જોર ઉપર આવી ગયા. ખેતી, કારભાર, ભાંગી પડ્યાં. દુષ્કાળ, રોગચાળો, હુટફટ અને લશ્કરની હીલચાલોથી ખેડુતોનાં ને વેપારીઓનાં મન ઉંચાં થઈ ગયાં. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો કારભાર ઢીલો થઈ ગયો. બંગાળા સિવાય બીજા પ્રાંતોનું વસુલ આવતું બંધ થઈ ગયું. માળવાના ને શુંદેલખંડના રસ્તાઓ હુટારાઓની કનડગતથી સલામતી વગરના થઈ ગયા. યુદ્ધોમાં લાખો માણસો ને ઢોરોની ખુવારી થઈ. શાહી રસ્તાઓ શાહી રણ જેવા થઈ ગયા. હુન્નરઉદ્યોગો નાશ પામ્યા. કળા, સાહિત્ય વગેરે ને કશું ઉત્તેજન મળી શક્યું નહિ. ખુદ પાદશાહના દરબારમાં સત્તા માટે મોટી ખટપટો ઉભી

થઈ. જુના ને અનુભવી સરદારો ને મનસબદારો લડાઈમાં ખપી ગયા તેમને બદલે પાદશાહની આસપાસ ખુશામતખોર અને સ્વાર્થી સરદારો એકઠા થયા. સલ્તનતને નાણાંની મોટી ખોટ જણાવા લાગી. અકબરે, જહાંગીરે અને શાહજહાંએ ભેગો કરેલો તમામ ખજાનો ખુટી ગયો. રજપુત કોમ લડાઈમાં ધણી ખપી ગઈ. હિંદુસ્તાનમાં જાટ, શુદ્ધલા અને સિખો સામે લડાઈ કરવા જેટલા માણસો મળવા હવે મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. પચીસ વર્ષનાં અસ્ખલિત યુદ્ધોથી લોકો કંટાળી ગયા. મોગલ સિપાઈઓ સ્વદેશ જઈ પોતાના કુટુંબને મળી પણ શક્યા નહિ ને પાદશાહની માફક તેમણે પોતાની જિંદગી દખખણમાં પૂરી કરી. દખખણ રૂપી વેરાન રણમાં મોગલાઈનું પાણી ચુસાઈ ગયું.

ઔરંગઝેબની ભૂલ ક્યાં થઈ?—ધણા ઇતિહાસલેખકો ઔરંગઝેબના દખખણના કારભારને વખોડી ગયા છે. ઔરંગઝેબે બિગ્નપુર અને ગોવળકોંડાનાં સંસ્થાનોને જીવતાં રહેવાં દીધાં હોત અને તેમની મદદથી શિવાજીની ઉગતી સત્તાને તોડી પાડી હોત તો મોગલાઈનો વિનાશ મોડે થાત અને મરાઠાઓ જેટર ઉપર ચાલી જાત નહિ. એમ એ લોકો માને છે. પણ એ માન્યતા દોષથી ભરેલી છે. પહેલાં તો બિગ્નપુરનાં ને ગોવળકોંડાનાં બંને રાજ્યો નિર્બળ થઈ ગયાં હતાં. તેમનામાં મોગલોને મરાઠાઓ વિરુદ્ધ મદદ આપવાની સત્તા ખીલકુલ રહી નહોતી. બીજું, દખખણનાં મુસલમાની સંસ્થાનોનો ખરો દુશ્મન શિવાજી નહિ પણ ઔરંગઝેબ હતો અને તેઓ કદિ શિવાજી વિરુદ્ધ એકસંપી કરી શકત નહિ. આ બે બહમની સંસ્થાનોનો બેહેલોમોટો નાશ નિમિત્ત જ હતો, કારણ કે તેઓ ધણાં નબળાં થઈ ગયાં હતાં. જો મોગલોએ તેમને જીતી લીધાં ન હોત તો મરાઠાઓ તેમને ગળી જાત. ઔરંગઝેબને મરાઠાઓ સાથે ગમે તે પ્રકારે સંઘામ કર્યા વિના છુટકો નહોતો. ઔરંગઝેબની ભૂલ મરાઠાઓ સાથે તે જે પ્રકારે લડ્યો તેમાં થઈ. એ ભૂલ સર્વસામાન્ય ભૂલ હતી. તેવી ભૂલ તેણે મેવાડમાં ને મારવાડમાં કરી. શિવાજીની સાથે તે દરો રમ્યો એટલે મરાઠાઓને તેનો વિશ્વાસ રહ્યો

નહિ સંભાળીને કૂર રીતે વધ થવાથી મરાઠાઓ મરણીઆ થયા. બિજાપુર ને ગોવળકોંડા જીતી સંભાળીને ખંડિઓ બનાવી જે ઔરંગઝેબ દિલ્હી પાછો ગયો હોત તો હિંદુસ્તાનનો ઢીલો પડી ગએલો કારભાર વ્યવસ્થિત કરી શકત અને મોગલાઈનો પાયો વધારે સાચુત થાત. પણ ઔરંગઝેબને રાજ્યલોભ વળગ્યો હતો. ઉત્તરમાં મેવાડ ને મારવાડ અને દખ્ખણમાં મહારાષ્ટ્ર અને ક્ષણિક તેને મોગલાઈમાં ભેળવી દેવાં હતાં. તે મોગલાઈની સત્તાને અવિચળ માનતો હતો. તેને દખ્ખણની પ્રતિરોધક ને બચાવ કરવાની શક્તિની ખચર નહોતી. એ અજ્ઞાન દશામાં મોગલાઈના વિનાશનું ખીજ છુપાઈ રહ્યું હતું. એક દૃષ્ટિએ ઔરંગઝેબે દખ્ખણની બે મુસલમાની સત્તાને તોડી તે ઠીક થયું, કારણ કે હવેથી દખ્ખણમાં મોગલ સુખાઓ આવતા ગયા. તેમાં નિઝામ-ઉલ-મુલ્કે મરાઠાઓની સામે સત્તા જમાવી ને ઠેઠ દક્ષિણમાં પણ નાના મોટા મુસલમાન સરદારો ભવિષ્યમાં સ્વતંત્ર થઈ શક્યા. એ બધાએ મરાઠાઓને દખ્ખણમાં સાર્વભૌમ થતા અટકાવ્યા.

ઔરંગઝેબના ગુણદોષ : તેના અમલની સમીક્ષા—ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે ઔરંગઝેબનો કારભાર તપાસી ગયા. તેના મુખ્ય દોષો પણ આપણે જોઈ ગયા. એ દોષો માટે પાદશાહ પોતે જવાબદાર હતો તેથી તેના ગુણદોષનો આપણે ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. ઔરંગઝેબ ચુસ્ત સુત્રી હતો. તેનું જીવન તદ્દન સરલ હતું. તેની બધી ટેવો નિયમિત હતી. તેની હિંમત અપાર હતી. ગ્રાહ, તડકો, વર્ષાદ, વગેરે ઋતુઓના ઢંગો સહન કરવાની તેનામાં અજબ શક્તિ હતી. તે યુદ્ધમાં શૂરો હતો. તે સરદારી ને સિપાઈગીરી પૂરી જાણતો. રાજકારણમાં તે પૂરો ચતુર હતો. કર્તવ્યયુદ્ધિમાં તેના જેવો રાજ્યકર્તા ભાગ્યે મળી શકશે. કારભારની ઝીણામાં ઝીણી બાબત પણ તેના ખ્યાલ બહાર ન રહેતી. રાજનો પૈસો તે કદી ઉડાવતો નહિ. તે કુરાન હાથે લખતો ને પોતે જે ટોપીઓ બનાવતો તેના વેચાણમાંથી ગુજરાન ચલાવતો. તેણે ઈસ્લામના બધા કાયદાઓનું એકીકરણ કરાવ્યું. તે કદિ મીઠાજ ખોતો નહિ. તે મોટો પંડિત હતો. તે હરામખોરોને સખ સળ કરતો. વિષય-

વાસના તેને જરા પણ સ્પર્શી શકતી નહિ પણ તેનામાં ગુણો હતા તેથી વધારે દોષો હતા. તે કપટી હતો. તેની વૈરમુદ્દિ રોજ સતેજ રહેતી. તેણે પોતાનાં આપ, ભાઈઓ, ભત્રીજાઓ, બેટાબેટીઓ ને બહેનોનો એક પણ અપરાધ માફ કર્યો નહિ. તેણે બે પુત્રોને કેદ કર્યા; એક પુત્ર ને એક પુત્રી કેદખાનામાં મરી ગયાં. તે ક્રૂર હતો. સંભાળ, ઘરા વગેરેનો વધ કરતી વેળા તેણે અક્ષમ્ય કરતા બતાવી હતી. તે દુરાચારી હતો. પોતાના મોટા અમલ-ઘરેનો તેને પૂરો ભરોસો નહોતો. તેથી દબ્બણનો તમામ કારભાર બગડી ગયો. તેણે દરબારમાં જુદા જુદા પક્ષોને લડાવી માર્યા. તે ધર્માંધ હતો તેથી હિંદુઓ, સિખો ને શિયાઓ તેની વિરુદ્ધ ગયા. ધર્માંધતા ઓરંગઝેબનો મોટો દોષ હતો તેથી તેણે પોતાનું જીવન ધૂળ કર્યું. તેની માન્યતા પ્રમાણે મોગલાઈ એટલે સુન્ની મુસલમાનોનું રાજ્ય; તેમાં હિંદુઓ કે શિયાઓ માટે કાંઈ સ્થાન ન હોતું જોઈએ. આવી મુદ્દિ માટે ઓરંગઝેબનો અમલ અક્ષમ્ય ગણાશે. હિંદુસ્તાનની પંચરંગી પ્રજાના રાજ્યકર્તાએ ધર્માંધ મુદ્દિથી વિમુખ રહેવું જોઈએ. મુસલમાન ઇતિહાસકેષકો તેની પ્રશંસા કરી ગયા છે પણ આ દૃષ્ટિએ તે પ્રશંસા વાજબી કદી શકાય નહિ. એવી ગેરવ્યાજબી મુદ્દિને પરિણામે અકબરે બાંધેલી, જહાંગીરે ટકાવી રાખેલી અને શાહજહાંએ ભવ્ય કરેલી મોગલાઈની ધર્મારત ટુંકી મુદતમાં હવેમયવા લાગી ને પડી એકદમ તુટી પડી. ઓરંગઝેબ તેના વડવાઓએ હિંદની પ્રજાઓના મનમાં ઉત્પન્ન કરેલી સામ્રાજ્યની ભાવના ટકાવી શક્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૨મું

બૂઝાતી મોગલાઈ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૧૬.

બહાદુરશાહ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૧૨. ઔરંગઝેબના શાહ-
ઝાદાએ વચ્ચે યુદ્ધ—ઔરંગઝેબનો મોટો પુત્ર કેદમાં મરી ગયો હતો.
એથી પુત્ર બંડખોર અકબર ધરિનમાં મરી ગયો હતો. મોટો શાહઝાદો
મુઆઝમ અથવા શાહઆલમ બાપના મરણ વખતે લાહોર ને કાબુલનો સુબો
હતો. તે હવે બહાદુરશાહ પાદશાહ તરીકે જાહેર થયો ને આગ્રામાં દાખલ થયો.
બીજા પુત્ર આઝમે પણ પાદશાહી જાહેર કરી પણ તે ચંબલ નદી આગળ
લડતાં માર્યો ગયો. છેલ્લો પુત્ર કામબક્ષ બિજાપુરનો સુબો હતો. તેણે પાદશાહી
જાહેર કરી. પણ હંદરાબાદ પાસે બહાદુરશાહ સામે લડતાં તે માર્યો ગયો.

રજપુતો ને સિખો સામે યુદ્ધ—જેઠપુરના મહારાજા અજિત-
સિંહે, જયપુરના મહારાજા જયસિંહે અને મેવાડના રાણા અમરસિંહે પાદશાહી
સ્વીકારવાની ના પાડી એટલે બહાદુરશાહે તેમના ઉપર સવારી કરી. સિખ
ગુરુ બંદાએ સરહિંદ પરગણામાં ધણાં મોગલ ગામો સર કર્યા હતાં તેથી
બહાદુરશાહે સિખો ઉપર પણ ચઢાઈ કરી. આ વખતે રજપુત રાજાઓએ
પુષ્કરના પવિત્ર સરોવર આગળ પરસ્પર સોગન લઈ કરાર કર્યો કે મોગલોને
રજપુતસ્તાનમાંથી હાંકી કાઢવા ને યોગ્ય સમયે દખ્ખણના મરાઠાઓને ઉત્તર
હિંદમાં મદદ કરવી. ઔરંગઝેબની રાજનીતિનું આ પરિણામ હતું એ
લખવાની જરૂર નથી.

બહાદુરશાહ—બહાદુરશાહ લાહોર મુકામે ઇ. સ. ૧૭૧૨ના
જનનેવારમાં મરી ગયો. મુસલમાન ઇતિહાસકારો બહાદુરશાહને શાહ-ઈ-
એખબર-એદરકાર પાદશાહ કહી ગયા છે. તે ધણે ઉદાર, માયાળુ, વિદ્વાન,
નિયમિત ને શિયા પંથનો પક્ષપાતી હતો. એકંદર તેના અમલમાં પાદશાહીની
આબરૂ ટકી રહી. ડચ લોકોએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ બહાદુરશાહના દરબારમાં
મોકલ્યા હતા.

જહાંદારશાહ—બહાદુરશાહને ચાર પુત્રો હતા. તેમની વચ્ચે માદી માટે લગ્ન થઈ. તેમાં મોટા પુત્ર જહાંદારશાહને ફત્તેહ મળી ને બીજાઓ માર્યા ગયા, તેથી જહાંદાર માદીએ આવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૧૨.

જહાંદારશાહ નાનપણમાં બહાદુર ને હોશિયાર હતો; પણ હવે તે ઉગાઉ, વ્યભિચારી, અંધાણી, ફૂર ને તકરારી થઈ ગયો હતો. દરબારમાં તેની એક રખાતનું ચાલતું હતું તેથી તેના અમલનો એકદમ અંત આવ્યો.

ફરુખસિયરનું બંડ—જહાંદારના ભાઈ અઝીમશાહનો પુત્ર ફરુખસિયર પોતાના આપના મરણ વખતે પટણામાં હતો. તે હવે પોતાની રજપુત માના કહેવાથી આપનું વેર વાળવા તૈયાર થયો. આ સાહસમાં તેના આપના મિત્રો, હુસેન અલીખાં, હસન અલીખાં અથવા અબ્દુલ્લાખાં નામના સૈન્યદ ભાઈઓ, છખીલરામ નાગર ને તેના ભત્રીજા ગીરધરલાલ તેની મદદે ચઢ્યા. તે મદદ લઈ ફરુખે પાદશાહને હરાવી મારી નંખાવ્યો ને પોતે માદી લીધી. સૈન્યદોએ જોધપુરના મહારાજા અજીતસિંહને હરાવી તેની પુત્રી ઈન્દ્રકુમારીનું લગ્ન પાદશાહ સાથે નક્કી કર્યું ને સિખ ગુરુ બંદોને ને તેના ચેલાઓને હરાવી ધાતકી રીતે મારી નંખાવ્યા. આ સૈન્યદ ભાઈઓ વિષે થોડીક માહિતી નીચે આપી છે.

સૈન્યદ ભાઈઓ—સૈન્યદોના વડવાઓ ઇરાકથી પતીઆલા પાસે પ્રદેશમાં પ્રથમ રહેવા આવ્યા હતા. અકબરના વખતથી તેઓ મોગલ સૈન્યને મોખરે લડતા. મોટા ભાઈ અબ્દુલ્લાખાં હસને દખ્ખણમાં ને રજપુતસ્તાનમાં નોકરી કરી હતી. નાના ભાઈ હુસેને ઉત્તરમાં નોકરી કરી હતી. હુસેન હાથનો વધારે ઉદાર હતો ને રાજકારણ વધારે સમજતો, જ્યારે અબ્દુલ્લા પૈસાનો લોભી લંપટ ને મિત્તજી હતો.

ફરુખસિયર ને સૈન્યદો વચ્ચે અણબનાવ—ફરુખસિયર માદીએ આવ્યો એટલે તેણે કેટલાક દરબારીઓને ધાતકી શિક્ષા કરી. સૈન્યદ બીરાદરોને આ વાત પસંદ પડી નહિ. સરકારી નોકરી ઉપર નિમણૂકો કરવામાં

પણ બંનેને ફાવ્યું નહિ. વળી પાદશાહ અવિશ્વાસુ કૃતક્રી અને આવડત વગરનો હતો. મોટા સૈન્યદ અબ્દુલ્લાખાં લોબી પ્રકૃતિનો હોવાથી લાંચ લેવા લાગ્યો, તેથી તેમનો કારભાર અણુમાનીતો થઈ પડ્યો; વળી પાદશાહના ઈરાણી અને તુરાણી દરબારીઓ તેમની વિરુદ્ધ હતા. તેમાંના કેટલાકને એવો શક પડ્યો કે બંને બાઈઓ ગાદી પચાવી પાડવા માંગે છે. જેમ વખત જવા માંડ્યો તેમ સૈન્યદો અધિકારથી અંધ થઈ ગયા. મરાઠાઓ ઉપર ને હિંદુઓ ઉપર તેમનો ખાસ પક્ષપાત હતો. આ કારણોથી પાદશાહની સાથે તેમને અણુબનાવ થયો ને પાદશાહ અને તેના પક્ષકારો સૈન્યદ બાઈઓને છુટા પાડી તેમનો નાશ કરવા મોટાં કાવતરાં કરવા લાગ્યા. તેમણે અબ્દુલ્લાને રજપુતસ્તાનમાં મોકલ્યો ને હુસેન અલીખાંને દખ્ખણમાં મોકલ્યો. તે જ વખતે રજપુતસ્તાન. દખ્ખણ ને ગુજરાતના સરદારોને બંને બાઈઓની સામે થવાની સૂચના કરવામાં આવી. પણ આ કાવતરું પકડાઈ ગયું તેથી અબ્દુલ્લાએ શત્રુ સાથે સુલેહ કરી. દખ્ખણમાં અલીખાં ને દાઉદખાં પત્ની લગ્યા તેમાં દાઉદ માર્યો ગયો. પછી બાગાણ વિશ્વનાથ પેશવા અને બીજા મરાઠી સરદારોએ તેમને મદદ આપી ને બધા દિલ્લી ગયા. ત્યાં કરૂંખનો વધ કરવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૮. પાદશાહનો સમરો મહારાજ અગિતસિંહ આ કાવતરામાં સામેલ હતો.

બે નામના પાદશાહો—કરૂંખ પછી સૈન્યદ બાઈઓએ બહાદુર-શાહના ત્રીજા દીકરાના બે શાહઝાદાઓને ચાર માસની મુદતમાં ગાદીએ બેસાડ્યા. પણ તેઓ મરી ગયા તેથી તેમણે બહાદુરશાહના ચોથા પુત્રના પુત્રને ગાદી આપી. આ નવા પાદશાહે મહમ્મદશાહનું નામ ધારણ કર્યું.

ઝઝીયા માફ—આ વખતે ઝઝીયા વેરો રદ કરવામાં આવ્યો.

ફરૂખસિયરે અંગ્રેજોને આપેલું ફરમાન—ઇ. સ. ૧૭૧૫માં બેંગાળના અંગ્રેજોએ મોગલ પાદશાહ પાસે કેટલાક વેપારના હક્કો મેળવવા બે અલ્લીઓને મોકલ્યા. તે વખતે ડૉ. હમિયતે પાદશાહને મંદવાડમાંથી

સાગ્ને કર્યો હતો એટલે એલચીઓનું સ્વાગત સારી રીતે કરવામાં આવ્યું ને ઇ. સ. ૧૭૧૭માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનિને એક ફરમાન આપવામાં આવ્યું. એ ફરમાનથી કંપનિને મદ્રાસ પાસે કેટલીક જમીન મળી ને સુરત ને હુગલીનાં બંદરો વાટે જતા આવતા તેમના માલ ઉપરનું દાણુ માફ થયું. હમિલ્ટને અંગ્રેજોની કરેલી સેવાનું વર્ણન હવે અસત્ય માનવામાં આવે છે.

મરાઠાઓને સ્વરાજ્ય, ચોથ ને સરદેશમુખીના હુકો—
પેશવા બાબાજી વિશ્વનાથ અને મરાઠી સરદારો સૈયદ હુસેન અલીખાંની મદદે દિલ્હી ગયા હતા; તેથી સૈયદ બાઈઆએ તેમને સ્વરાજ્ય, ચોથાઈ અને સરદેશમુખીની સનદો આપી. પહેલી સનદથી શિવાજીના જીતેલા મુલકો ઉપર મરાઠા રાજા શાહ સ્વતંત્ર રાજા થયો. બીજી સનદથી છ મોગલ સુબાઓના ઉત્પત્તનો ચોથો ભાગ, ને ત્રીજી સનદથી દસમો ભાગ મરાઠાઓને મળ્યો. તે બદલ મરાઠાઓએ ૧૫૦૦૦ માણસનું લશ્કર રાખી મોગલ સુબાઓનું રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યું. છ સુબાઓ એટલે ખાનદેશ, ખરાડ, હંદરાબાદ, બિદર, બિજ્જાપુર ને કર્ણાટકના પ્રદેશો.

પ્રકરણ ૧૩મું

મોગલાઈનો અસ્તકાળ. મહમ્મદશાહ,

ઇ. સ. ૧૭૧૯-૧૭૪૮.

મહમ્મદશાહ—મહમ્મદશાહ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે સત્તર વર્ષનો હતો. રાજકારભારમાં તે જરાય લક્ષ આપતો નહિ ને તમામ વખત દુકામશ્કરીમાં અને શાહનામા ને મહાભારત વાંચવામાં ગાળતો. તેથી તેના દરબારમાં સ્ત્રીઓ, પવાનઓ અને ખુશામતીઓનું ચલણ થયું ને મોગલાઈ ટૂંપી ગઈ.

સૈયદ બાઈઓનો દખખણ ને માળવામાં પરાજય—આટલાં વરસો સૂધી સત્તા ઉપર રહેવાથી સૈયદ બાઈઓ ઘણા છકી ગયા હતા, તેથી

નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક ને તેના મોગલો તેમની સામે થયા. આ નિઝામને માળવાનો સુબો બનાવવામાં આવ્યો હતો, પણ તેને દખ્ખણમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવી હતી, તેથી માળવા નહિ જતાં તે દખ્ખણ તરફ આક્રમ્યો ગયો. રસ્તામાં સૈય્યદનો પક્ષકાર તેની સામે થયો પણ તે લડાઈમાં માર્યો ગયો. પછી સૈય્યદનો ભત્રીજો તેની સામે થયો. તે પણ લડાઈમાં માર્યો ગયો ને નિઝામ સુબેથી દક્ષિણમાં રહ્યો.

હુસેન અલીખાનું ખુન—પોતાના પક્ષકારોની હારથી સૈય્યદ ખીરાદરો ગભરાઈ ગયા. તેમણે પાદશાહને સાથે લીધો ને દખ્ખણ તરફ કુચ કરવા તૈયારી કરી. પણ રસ્તામાં પાદશાહે અને સૈય્યદ ભાઈઓના શત્રુઓએ તેમનો નાશ કરવા કાવતરું કર્યું અને ઊવણીમાં હુસેન અલીખાનું ખુન કરવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૭૨૦.

હસન અબ્દુલ્લાખાં સૈય્યદનો પરાજય ને નાશ—આ વખતે મોટા સૈય્યદ અબ્દુલ્લાખાં દિલ્હી હતો. તેણે ભાઈના ખુનની ખબર પડતાં એક ખીજા મોગલ શાહઝાદને ગાદી આપી. પણ પાદશાહ સામે લડાઈ થતાં તેનો પરાજય થયો ને તેને કેદ કરવામાં આવ્યો. એ વર્ષ પછી દુશ્મનોએ તેનું ખુન કરાવ્યું. હવે નિઝામને વઝીરાત આપવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૭૨૦.

નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની વઝીરાત—સૈય્યદનો નાશ થયો ખરો; પણ મહમ્મદશાહને નિઝામનો જરા પણ ભરોસો નહોતો. નિઝામને રાજ્યકારભારનો બંદોબસ્ત કરવો હતો, ન્યારે પાદશાહને મજા કરવી હતી. આરંગઝબના ધોરણ પ્રમાણે કારભાર ચાલવો જોઈએ એવો તેનો મત હતો. પણ પાદશાહને ને તેના ખુશામતીઆઓને આ બાબત પસંદ નહોતી. તેઓ વઝીર વિરુદ્ધ ખટપટ કરવા માંડ્યા. તેથી ખટપટથી કંટાળી નિઝામ પાછો દખ્ખણ આક્રમ્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૭૨૪.

નિઝામ દખ્ખણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપે છે—ન્યારે નિઝામ દખ્ખણ ગયો ત્યારે ત્યાંના સુબાને પાદશાહે પોતાની ટેવ પ્રમાણે નિઝામની

સામે થવા આજ્ઞા કરી. પણ તે નિઝામ સાથે લડતાં માર્યો ગયો. આ યુદ્ધ પછી નિઝામે દખ્ખણમાં સ્વતંત્ર સુબા તરીકે વર્તવું શરૂ કર્યું. અલખત, તેણે ઠેક સૂધી સુબાગીરી પાદશાહને નામે કરી; પણ વસ્તુતઃ તે તદ્દન સ્વતંત્ર હતો.

નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક—નિઝામનું મૂળ નામ કમરુદ્દીન હતું ને તેના વંડવાઓ બોખારાના વતનીઓ હતા. તેનો બાપ ઔરંગઝેબના દરબારમાં મોટો સરદાર હતો ને તેની મા વઝીર સાદુલ્લાખાની બેટી થતી હતી. તે બુદ્ધિમાન, શૂરો, ચતુર, ઉદાર, મનસ્વી અને દયાળુ હતો. તે નકામી લડાઈ કરતો નહિ ને લોકો સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતો.

ગુજરાતમાં મરાઠી સત્તાની સ્થાપના—બાલાજી વિશ્વનાથને ચોથાઈ ને સરદેશમુખીની સનદો દિલ્હીપતિએ લખી આપી હતી તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. ત્યારપછી મરાઠાઓએ ગુજરાત ઉપર સવારીઓ કરવા માંડી. તેથી પાદશાહે મરાઠાઓને મહાત કરવા એક મોગલ સરદારને અમલ બાદમાં સુબેદાર નીમ્યો. પણ નિઝામ એક વાર ગુજરાતનો સુબો હતો તેથી તેના દિવાન ને નવા સુબેદારના દિવાન વચ્ચે ગુજરાતના હવાલા સંબંધી તકરાર થઈ અને તેમાં મરાઠાઓ વચ્ચે પડ્યા. પરિણામે મહી નદીની બંને બાજુના મુલકો ઉપર ચોથાઈ ઉઘરાવવા મરાઠી લશ્કરે દર વર્ષે ગુજરાતમાં આવવા લાગ્યાં. પિલાજી ગાયકવાડ, અને ત્ર્યંબકરાવ દાબાડે, એ મુખ્ય મરાઠી સરદારો હતા. ધીમે ધીમે પિલાજી ગાયકવાડે અને તેના પછી તેના શૂર ને ચતુર પુત્ર દામાજી ગાયકવાડે આખા ગુજરાતમાં ને કાઠિયાવાડમાં પોતાની આજ્ઞા ફેલાવી. તે પ્રાંતના કેટલાક મોગલ અમલદારો પાલણપુર, રાધનપુર ને જુનાગઢ મુકામે દિલ્હીથી સ્વતંત્ર થયા અને તેમણે ગાયકવાડની સત્તા નીચે આવવા કબુલ કર્યું. આવી રીતે કાળક્રમે મોગલો ગુજરાત બોઈ બેઠા.

માળવામાં મરાઠી સત્તાની સ્થાપના—મરાઠી લશ્કરે સત્તરમા સૈકાથી વારંવાર માળવા ઉપર ચઢી આવતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૭૨૧માં નાગર મુત્સદ્દી સરદાર ગિરધરલાલ માળવાનો સુબેદાર થયો. તેનો કારબાર ધણો

કડક હતો તેથી મોટા મોટા જગીરદારો વિરુદ્ધ પડ્યા. જયપુરનો મહારાજ સવાઈ જયસિંહ ગિરધરલાલનો દૂષી હતો અને તેને નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની વઝીરાત જરા પણ પસંદ નહોતી, કારણ કે તે વઝીર આંગ્રેજોના ધોરણ મુજબ વર્તવા માંગતો હતો તેથી આ જગીરદારો ને રાજ જયસિંહ મરાઠાઓ સાથે ભળી ગયા ને ધર્મને નામે તેમણે માળવામાંથી મોગલ સત્તાનું જડ-મૂળ કાઢી નાંખ્યું. મહારાવ હોળકર, ઉદ્ધણ પવાર, રાણોણ શિંદે, વગેરે ઈંદોર, ધાર ને જ્વાલિયર મુકામે સ્થિર થયા. બીજા પેશવા બાહરાવના ભાઈએ રાજ ગિરધરલાલને ઇ. સ. ૧૭૨૪માં હરાવ્યો. લડાઈમાં રાજ બહાદુર માર્યો ગયો. તેની પછી જયસિંહ ને તેનો પિત્રાઈ દયારામ માળવાના મુખ્યાઓ થયા. જયસિંહ મરાઠાઓ સાથે મળેલો હતો. દયારામે માળવાના કૂટેલા જમીનદારોની મદદ માટે કેટલીએ આજીજ કરી પણ માળવાના તમામ હિંદુઓ વિરુદ્ધ થઈ ગયા હતા તેથી જ્યારે બાહરાવ પેશવા માળવા ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે તેને મોગલ સैन्यની તમામ હીલચાલની ખબર કૂટેલા જગીરદાર નંદલાલ ચૌધરી તરફથી મળી ગઈ ને લડાઈમાં નાગર મુખ્યો દયારામ માર્યો ગયો. તેના પછીના મુખ્યાએ દિલ્લીથી મદદ ન મળતાં મરાઠાઓ સાથે મુલેહ કરી. બાહરાવ પેશવાના પુત્ર બાણાજી પેશવાએ માળવા ઉપર સવારીઓ કરવી ચાલુ રાખી તેથી પાદશાહે તેને માળવાનો મુખેદાર બનાવ્યો. આવી રીતે મરાઠાઓ માળવામાં હમ્મેશ માટે ઘુસી ગયા ને રજપુત રાજ્યો સાથે કરારો કરી ઉત્તર હિંદમાં મોગલાઈને વધારે નબળી કરવા લાગ્યા. ઉત્તર હિંદમાં જે મરાઠી કુટુંબો આવ્યાં તેમાં, પવાર, શિંદે ને હોળકરનાં કુટુંબોએ સૌથી વિશેષ ખ્યાતિ મેળવી.

બુંદેલખંડમાં મરાઠી સત્તાની જમાવટ. રાજ છત્રસાલ, ને બાહરાવ પેશવા—શાહજહાંના વખતથી મોગલો અને બુંદેલ રાજ્યો વચ્ચે અણબનાવ થયો હતો. ચંપતરાવ બુંદેલ મોગલોને હમ્મેશાં સતાવતો. તેની સ્ત્રી પણ તેના જેટલી બહાદુર હતી. તેના મરી ગયા પછી

* મરાઠી વિભાગમાં આ દગાના ઉદાહરણ તરીકે એક કાગળ આપ્યો છે.

તેના પુત્ર હત્રસાલે માત્ર અગિઆર વર્ષની ઉમરે આપની જવાબદારી સ્વીકારી. તે હોશિયાર હતો. તેણે બુંદેલાઓની આગેવાની સ્વીકારી. તેથી અલ્લાહાબાદના સુબાએ હત્રસાલને ખૂબ કનડગત કરી અને હત્રસાલે બાહરાવ પેશવાની મદદ માંગી. તેણે મોગલોને હરાવ્યા. હત્રસાલ મરતી વેળા બાહરાવ પેશવાને પુત્રવત્ માની જાંસી, વગેરે પ્રદેશો આપતો ગયો. તેમનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૩૩ લાખ હતું અને તે પ્રદેશો અલ્લાહાબાદ ને આગ્રાની પાસે હોવાથી મરાઠા લોકો મોગલાઈને આંગણે આવી ગયા.* ઇ. સ. ૧૭૩૧.

મરાઠાઓ દિલ્હી આગળ—બાહરાવ પેશવાને માળવા ને ગુજરાતની આઘાઈ માટે સનદ જોઈતી હતી તેથી તે દુવાખમાં મોટા લશ્કર સાથે દાખલ થયો પણ પાદશાહનું લશ્કર નજીકમાં હોવાથી પાછો દડી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૩૭.

નિઝામની વઝીરાત—આવી રીતે મરાઠાઓ ગુજરાત, માળવા, રજપુતસ્તાન, બુંદેલખંડ અને કેટલાક દુવાખ સુધી આવી પહોંચેલા હોવાથી અને દરબારમાં કોઈ હોશિયાર સલાહકાર ન મળવાથી પાદશાહે નિઝામને દખ્ખણથી વઝીરાત ઉપર ફરી બોલાવ્યો ને તેને આસફઝનો ખિતાબ આપ્યો. પણ બાહરાવે તુરત હિંદુસ્તાન ઉપર સવારી કરી. તેથી નિઝામને એકદમ નર્મદા તરફ આવવું પડ્યું.

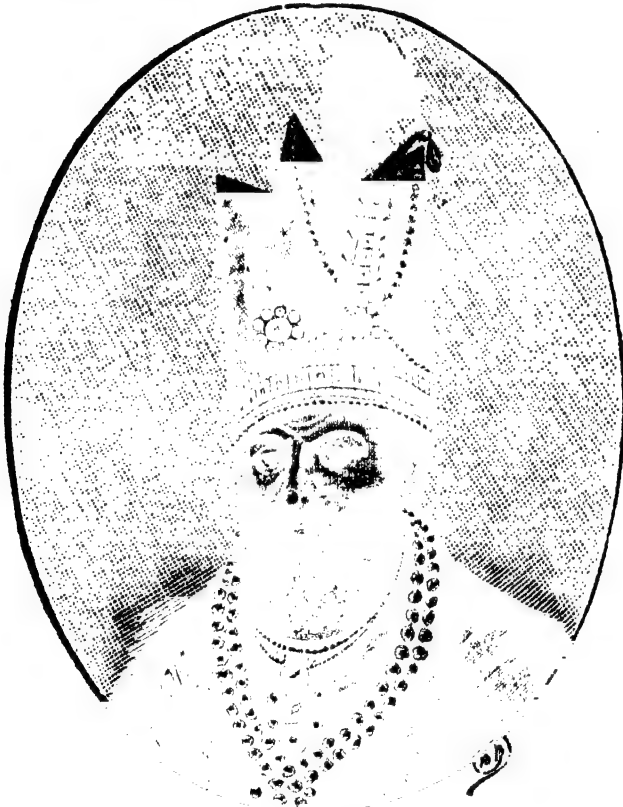
ભોપાળનો ઘેરો ને સિરોંજનો કરાર—જ્યારે મોગલ સૈન્ય ભોપાળમાં આવ્યું ત્યારે બાહરાવે તેને ઘેરો ધાવ્યો. પણ હવે નિઝામને વઝીરાતનો જરાપણ મોહ નહોતો. બુઝાતી મોગલાઈને તે બચાવી શકે એમ નહોતું. તેથી સિરોંજ પાસે તેણે બાહરાવની સાથે કરાર કર્યો કે બાહરાવ ચંબલ ને નર્મદા નદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં કુલ અધિકાર ભોગવે ને ૫૦ લાખ

---

* બાહરાવે હત્રસાલને મોગલોથી બચાવ્યો તે કામને તે વખતના હિંદુ લેખકો ગર્વેદ્રમોક્ષની સાથે સરખાવી ગયા છે. “જે ગત મહ ગર્વેદ્રકી સો ગત ભઈ હે આજ, બાહુ જત બુંદેલાઈ રખો બાહુ લાજ, ” જુઓ પારસનીસકૃત મરાઠાઓનાં પરાક્રમે, પા. ૬૫.

૩૫૧મા લગ્નના દંડ બદલ પાદશાહ મરણાઓને આપે. બાજરાવની સાથે તે સમાધાની થઈ; પણ દરમ્યાન વાયવ્ય કોણ ઉપર એક પરદેશી શત્રુ ચઢી આવ્યો તે શત્રુનું નામ નાદિરશાહ હતું.

નાદિરશાહ—નાદિરનું મૂળ નામ અલીકુલી હતું. તેનો બાપ ઘેટાનાં ચામડાની ટોપીઓ બનાવી ગુજરાત ચલાવતો. અલીકુલીએ ધરિનના શાહની

નાદિરશાહ

નોકરીમાં ખ્યાતિ મેળવી ને તેને બાપીકા ગાદી મેળવવા મદદ કરી. શાહના મરણ પછી તેનો વારસ સગીર હોવાથી અલીકુલી અથવા નાદિર રાજ્ય-કારભાર ચલાવવા લાગ્યો ને શાહના મરણ પછી પોતે ધરિનનો શાહ બન્યો.

નાદિરશાહની સવારી—મહમ્મદશાહની સરકારે નાદિરના શત્રુઓને પોતાના મુલકમાં આવવા દીધા હતા ને નાદિરે જ્યારે ગાદી લીધી ત્યારે મુખ્યારકબાદીનો સંદેશો તેને મોકલ્યો નહોતો. ઉપરાંત મોગલ પાદશાહના ધરાણી ને મોગલ અમલદારોએ હિંદુસ્તાનીઓનો ને મરાઠાઓનો પરાજય કરાવવા પરદેશી નાદિરને હિંદ બોલાવ્યો તેથી નાદિર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. તેણે કામ્બુલ, લાહોર ને સરહિંદના પ્રાંતો કબજે કર્યા ને બેસુમાર લુટ ચલાવી. પછી કર્નાલ આગળ તેણે મોગલ સैन्यને ઇ. સ. ૧૭૩૯માં હરાવ્યું. પછી નાદિરે દિલ્હીનો કબજો લીધો ને પોતાના નામની આણુ ફેરવી. દરમ્યાન, દિલ્હીના કેટલાક મહોલ્લામાં એવી ગપ ઉડી કે શાહનું ખુન કરવામાં આવ્યું છે. તુરંત શહેરના મવાલીઓએ ધરાણી સિપાઈઓની બે રોજ સૂધી કતલ ચલાવી. નાદિર આ બનાવથી હાલેહાઈ ગયો ને ગુન્હેગાર મહોલ્લાવાળાઓની કતલ કરવા તેણે હુકમ આપ્યો. આ કતલ આમ આખા શહેરમાં સર્વસામાન્ય થઈ પડી ને પાંચ કલાક ચાલી. કેટલાક લેખકો આ કતલની અતિશયોકિત કરી ગયા છે, છતાં એકંદરે ૨૦,૦૦૦ માણસો ધરાણીઓના ભોગ થઈ પડ્યા. બે માસ પછી શાહ દિલ્હી છોડી ગયો. તે કોહિનૂર, મયૂરાસન ને ખીજ એટલી અખુટ દોલત ખેંચી ગયો કે ધરિન જતાં તેણે પોતાની પ્રજા પાસેથી ત્રણ વર્ષ સૂધી તો કોઈ કર વસુલ કર્યો નહિ અને અદ્ધર મહિનાનો પચ્ચર સિપાઈઓને બક્ષીસમાં આપ્યો.

નાદિરશાહની સવારીનાં પરિણામો—ધરિન જતી વખત નાદિરશાહે મહમ્મદશાહને દિલ્હીની ગાદી પાછી આપી. તે બદલ પાદશાહે નાદિરને કાશ્મીર, સિંધ ને અફઘાનીસ્તાનના સુબાઓ સુપ્રત કર્યા ને સરહદની કેટલીક જમીન પણ આપી. ઇ. સ. ૧૭૪૭માં નાદિરનું ખુન થયું. પણ તેના પછી અહમદશાહ અબ્દાલીએ કામ્બુલ, કંહાર, સિંધ ને કાશ્મીર હાથ કર્યા એટલે પશ્ચિમ તરફથી હમ્મશને માટે મોગલોને ડર રહેવા લાગ્યો. મોગલાઈનું પોગળ હવે ખુલ્લું થઈ ગયું. તેનો બધો ખજાનો લુટાઈ ગયો. ધરાણીઓ ને તુરાણીઓ મોગલાઈની નોકરીમાં આવતા બંધ થઈ ગયા.

હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં પરદેશીઓની મદદ વગર મોગલાઈના શત્રુઓને હંકારવાની સત્તા રહી નહોતી. એ કારણોથી પાદશાહી તુરત ડૂબી ગઈ.

બંગાળા ઉપર મરાઠી હુમલા ને ઓરિસ્સામાં મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના—બંગાળામાં આ વખતે અલીવર્દીખાં નામનો સુબો પાદશાહથી સ્વતંત્ર રીતે વર્તતો હતો. તેણે ઓરિસ્સામાંથી એક અમલદારને હરાવી કાઢી મૂક્યો, તેથી તેણે બરાડના મરાઠી સેનાપતિ રઘુજી ભોંસલેની મદદ માંગી. મરાઠાઓને તો એટલું જ જોઈતું હતું તેઓ હવે વારંવાર ઓરિસ્સા, બિહાર ને બંગાળા ઉપર ચઢી આવવા લાગ્યા. તેમનાથી ડરી જઈ અંગ્રેજ વેપારીઓએ રક્ષણ અર્થે હુગલી આગળ એક ખાઈ તૈયાર કરાવી. મરાઠાઓના હુમલાઓથી કંટાળી જઈ બંગાળાના સુબાએ ભોંસલેને કડક ને બાલેશ્વરના પ્રાંતો આપ્યા ને બંગાળા ને બિહારની ચોથાઈ માંડી આપી, ઇ. સ. ૧૭૪૧-૫૧.

અહમદશાહ અબ્દાલી. પહેલી સવારી—અબ્દાલીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૨૪ને સુમારે થયો હતો. પહેલેથી શૂર ને ચાલાક હોઈ તેણે નાદિરશાહનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે હિંદની સવારીમાં શાહની સાથે હતો. નાદિરશાહના ખુન પછી તેણે કંદહાર ને ગઝની લઈ લીધાં. પછી તેણે દુર્રાણીની અટક ધારણ કરી ને નાદિરે જીતેલા પ્રાંતો પાછા મેળવવા હિંદ ઉપર સવારી કરી; પણ શાહઝાદા અહમદે તેને સરહિંદ આગળ હરાવ્યો તેથી તે પાછો ચાલ્યો ગયો, ઇ. સ. ૧૭૪૮.

મહમ્મદશાહનું મૃત્યુ, ૧૭૪૮—આવી રીતે મોટું સામ્રાજ્ય બોળી મહમ્મદશાહ ઇ. સ. ૧૭૪૮માં મરી ગયો. તેના ગુણદોષ વિષે કાંઈ ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર નથી. તેના પછી તેના પુત્ર અહમદશાહ ગાદીએ આવ્યો.

પ્રકરણ ૧૪મું

**સમાપ્ત થતી મોગલાઈ; મરાઠાઓ દિલ્હીમાં;
પાદશાહીનો નાશ, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૮૫૮.**

અહમદશાહ, ઇ. સ. ૧૭૪૮-૧૭૫૪—મહમદશાહ પછી તેનો પુત્ર અહમદશાહ પાદશાહ થયો, પણ તે નમાસ્તો ને ખીનઅનુભવી હોવાથી રાજ્યકારભારની તમામ લગામ તેની મા ને તેના માનીતાઓના હાથમાં ગઈ.

અબ્દાલીની બીજી સવારી—આ વખતે અહમદશાહ દુર્રાણીએ હિંદ ઉપર બીજી સવારી કરી પેશાવર, ગુજરાત, વગેરે પરગણાં હાથ કર્યા, ઇ. સ. ૧૭૪૯.

અયોધ્યા ને રોહિલખંડ સ્વતંત્ર—અહમદશાહના વખતમાં વઝીરનો ભાણેજ સફદરજંગ અયોધ્યા પ્રાંતના સુબા તરીકે, ને દિલ્હી ને અયોધ્યા વચ્ચે રોહિલ્લા લોકો જુદા જુદા સરદારો નીચે, સ્વતંત્ર થઈ ગયા.

અબ્દાલીની ત્રીજી સવારી—અબ્દાલી ત્રીજી વાર રોહિલ્લા વગેરે મરાઠાઓના શત્રુઓના નિમંત્રણે પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યો. પંજાબનો સુબો તેની સામે થયો, પણ હારી જતાં તેણે તેને લાહોર પ્રાંત આપી રવાના કર્યો. આ વેળા અબ્દાલીએ સિંધ ને મુલતાનના પ્રાંતો પણ કબજે કર્યા, ઇ. સ. ૧૭૫૧-૫૨.

મરાઠાઓ રોહિલખંડ ને દુઆબમાં—રોહિલ્લાઓ ધણા ફાટી ગયેલા હોવાથી વઝીર સફદરજંગે મરાઠી સરદારો જન્યાપા શિંદે ને મલ્હારરાવ હોળકરને મદદે બોલાવ્યા ને રજપુતસ્તાન, સિંધ, પંજાબ ને રોહિલખંડની ચોથાઈની સનદો* તેમને માંડી આપી. તેથી રોહિલ્લાઓએ સુલેહ કરીને

---

* આ સનદની નકલ ત્રીજી આવૃત્તિમાં પરિશિષ્ટમાં આપી છે. પાણીપતનું લાંબકર પ્રકરણ અહીંથી રાદ થયું.

મોટા દંડ ભરવા કબુલ્યું. પણ વઝીરે તે દંડ મરાઠી સરદારોને ભરવાનું સૂચવ્યું, તેથી દંડ વસુલ કરવાને બદલે મરાઠી સૈન્યો વારંવાર રેહિલખંડ ને ને દુઆબ ઉપર તુટી પડવા લાગ્યાં. આ ખટપટથી વઝીર સફદરનંગ કંટાળી ગયો ને અયોધ્યા ચાલ્યો ગયો. દિલ્હી મુકામે નિઝામનો પૌત્ર મીર શિહાબુદ્દીન વઝીર થયો, ઇ. સ. ૧૭૫૧-૫૪.

અહમદશાહ પદબ્રિજ—પાદશાહ અને તેની મા આ નવા વઝીર વિરુદ્ધ ખટપટ કરતાં હોવાથી તેણે મરાઠાઓને બોલાવ્યા, પાદશાહને કેદ કર્યો ને જહાંઘરશાહના પુત્ર બીજા આલમગીરનું નામ આપી ગાદી આપી, ઇ. સ. ૧૭૫૪.

બીજો આલમગીર. વઝીરાત માટે ખટપટ—બીજો આલમગીર પાદશાહ વ્રદ્ધ ને નમાસો હતો તેથી રાજ્યતંત્ર યુવાન વઝીર મીર શિહાબુદ્દીનના હાથમાં આવ્યું. પણ મહુમ પાદશાહ મહમ્મદશાહની વિધવા જળ્યરી ખટપટી સ્ત્રી હતી, ને રેહિલા સરદાર નજબખાં વઝીરાત ઉપર નજર કરતો હતો. તેથી તેમની વચ્ચે અણબનાવ થયો ને પાદશાહે વઝીરને કાઢી મૂકવા રેહિલાઓને મદદે બોલાવ્યા.

રાધોબા દુઆબમાં—વઝીરે મરાઠાઓને બોલાવ્યા એટલે બધી બાજુ બદલાઈ ગઈ. ત્રીજા પેશવા બાળાજી બાજરાવને દુઆબનાં હિંદુ યાત્રાનાં સ્થળો કબજે કરવાં હતાં. તેથી તેણે પોતાના ઓગણીસ વર્ષના નાના ભાઈ રાધોબાને દુઆબ સર કરવા મોકલ્યો. રાધોબાએ રેહિલાઓને કાઢી મૂક્યા, પણ પૂરતો બંદોબસ્ત કર્યા સિવાય તે પૂના પાછો ગયો, ઇ. સ. ૧૭૫૪-૫૫.*

---

* આ વખતે રાધોબાએ ચાનો અનુભવ લીધો હોય એમ જણાય છે. એક દેકાણે તે લખે છે:—ચહા ધાવયાઘી પ્યાલે, ઉત્તમ, લવકર ન તપેત અસે, હોન પાટવૂન શાંવે. એટલે ચાહ પીવાના સારામાં સારા ન તપે એવા એ ખ્યાલા મોકલી આપજો.

અખ્દાલીની ચોથી સવારી, પંજબનું નુકસાન—દુઆબમાં મરાઠાઓ આવ્યા; રોહિલાઓ પરાજિત થયા; એટલે યુવાન વઝીરે પંજબનો ક્ષરભાર પોતાના હાથમાં લીધો. વળી રોહિલાઓએ મરાઠાઓને ને તેમના મિત્ર વઝીરને મહાત કરવા પરદેશી દુર્ગોળીને બોલાવ્યો. તે કાબુલીએ લાહોર, દિલ્હી ને મથુરા ખૂબ લૂટ્યાં, પંજબમાં પોતાનાં થાણાં મૂક્યાં, નજબને વઝીરાત આપી, એ મોગલ શાહઝાદીઓને પોતાના ને પુત્ર તીમૂરના ઝનાનામાં લીધી ને પછી તે સ્વદેશ ગયો. આવી રીતે રોહિલા નજબખાંએ લાહોર પ્રાંત પરદેશીઓના હાથમાં જવા દીધો, ઇ. સ. ૧૭૫૬-૫૭.

મરાઠાઓ પંજબમાં—પંજબ પ્રાંત પરદેશી અખ્દાલીના હાથમાં ગયો તેથી વઝીર મીર શિહાબુદ્દીને ફરીથી મરાઠાઓને નિમંત્રણ કર્યું. પછી રાધોબાએ પંજબમાંથી બધાં અધધાન થાણાંને ઉઠાડી મૂક્યાં ને પોતે કેઠ અટક સૂધી આવ્યો ગયો. આ ફત્તેહથી મરાઠી આકાંક્ષા પાર પડી. “મરાઠી ઘોડા” સિંધુ નદીનાં પાણી પીતાં થયાં, ને સારા હિંદુસ્તાન ઉપર મરાઠી ભગવો ઝંડો ફરકતો થયો, ઇ. સ. ૧૭૫૭-૫૮.

અખ્દાલીની પાંચમી સવારી—ઉત્તર હિંદની આવી સ્થિતિથી ને ખાસ પોતાનો પ્રિય પંજબ હાથથી ગયેલો જોઈ અહમદ અખ્દાલી છંછેડાઈ ગયો. નજબખાંએ તેને ફરી હિંદ આવવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. તેથી ઇ. સ. ૧૭૫૮માં તે પાંચમી વાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો. આ વખતે તેણે મરાઠી સૈન્ય સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રથમથી નિશ્ચય કરી લીધો હતો. તેથી તેણે પંજબમાંથી બધા મોગલોને ને મરાઠાઓને હાંકી કાઢ્યા ને પોતે દિલ્હીમાં દાખલ થયો.

પાદશાહનું ખુન—દરમ્યાન આલમગીર પાદશાહ વઝીર વિરુદ્ધ ખટપટ કરતાં પકડાઈ ગયો. તેથી વઝીરે તેનું ખુન કરાવ્યું ને એક મોગલ શાહઝાદને ગાદીએ બેસાડ્યો પણ તે બહુ વખત પાદશાહ રહેા નહિ; કારણ કે તુરત આલમગીરના શાહઝાદાએ શાહઆલમનું નામ ધારણ પાદશાહી જાહેર કરી. એ વખતે અખ્દાલી દિલ્હીમાં દાખલ થઈ ગયો હતો.

પાણીપતનું ઘનઘોર યુદ્ધ ને મરાઠાઓનો લચકર પરાજય.*

પંજાબમાંથી ખસી ગયા પછી મરાઠાઓ દિલ્હી ને દુઆબમાં દાખલ થયા. અબ્દાલી પણ દુઆબમાં આવ્યો. પહેલાં મરાઠાનો સરદાર દત્તાજી શિંદે માર્યો ગયો. સિવાય બીજાં નાનાં મરાઠી લશ્કરો પાછાં હડી ગયાં તેથી દુખખુશી પેશવાએ પોતાના પિત્રાઈ સદાશિવરાવ બાકિને ને મોટા પુત્ર વિશ્વાસરાવને મોટું તોપખાનું ને જખંડ લશ્કર આપી ઉત્તર તરફ રવાના કર્યાં. તેમણે દિલ્હી સર કર્યું ને ગેરહાજર પાદશાહ શાહઆલમના પુત્રને કારભાર સોંપ્યો. પછી તેઓ અબ્દાલી સામે યુદ્ધ કરવા પાણીપત તરફ રવાના થયા. પહેલાં તો અબ્દાલીનો પરાજય થયો, પણ તે કુશળ સરદાર હતો તેથી તેણે પાણીપતના મેદાનમાં મોરચા નાંખીને પડેલા મરાઠી સૈન્યને ત્રણે બાજુથી ઘેરી લીધું ને તેનાં દાણોપાણી ને ઘાસચારો બંધ કર્યાં. મુલેદને માટે વાટાઘાટ ચાલી; પણ અહમદશાહ મરાઠી સરદારને માત્ર બનાવતો હતો. મરાઠી સૈન્યમાં દુષ્કાળ વર્તવા લાગ્યો ને “ ઘડો ભરાઈ ગયો છે; પાણીનું એક ટીપું વધારે માથે તેમ નથી ”, એવા કિદગારો બાકિએ કાઢવા માંડ્યા. મકરસંક્રાંતિનો ઉત્સવ કરી બીજે દિવસે એટલે ઇ. સ. ૧૭૬૧ના જાન્યુઆરીના ૧૪મી તારીખે સદાશિવરાવ બાકિએ મરાઠી રીત પ્રમાણે લડતાં લડતાં દુર્ગાણીના લશ્કરને ભેદી પેલે પાર જવા નિશ્ચય કર્યો ને યુદ્ધ કરવા હુકમ કર્યો. સવારથી તે ઠેક બપોર સુધી મરાઠી સૈનિકોએ ને તોપોએ અક્રધાનોનો ને શેહિલાઓનો જખરો સંહાર કર્યો. પણ બપોર પછી તમામ મરાઠી સૈન્ય થાકી ગયું. વિશ્વાસરાવને ગોળી લાગતાં તે હાથીના હોદ્દા ઉપર મરી ગયો તેથી સદાશિવરાવ બાકિ એકદમ આવેશમાં આવી ગયો. તે શત્રુઓ ઉપર તુટી પડ્યો ને પછી અદૃશ્ય થઈ ગયો. બાકિએ બધું સૈન્ય લડાઈમાં રોક્યું હતું તેથી અબ્દાલીએ શત્રુને થાકેલા બેઠ, પોતાના ખાસ લશ્કરને (જે હળુ સુધી આરામ લેતું હતું) એકદમ મરાઠાઓ ઉપર તુટી પડવા હુકમ કર્યો. તુરત મરાઠી સૈન્ય છિન્નભિન્ન

* અબ્દાલી વિષે દુ. આ. તિવારીનું પદ અહીં આપ્યું છે-દાઢીકે રખનેવાલે, કાબુલ કંદહારવાલે, ખોરસે લટનેવાલે, જંગસે ન હટનેવાલે ! સૂં સૂં સણણણ બાણોંકી બરસાત બરસનેવાલે.

થઈ ગયું, ઘણાં માર્યા ગયા; ઘણા નાસી છુટયા; ઘણા ખાનદાન સ્ત્રીપુરુષો પરદેશમાં ગુલામ તરીકે વેચાયાં. અહમદશાહ દુર્ગાણીના લશ્કરનોથે એટલો જ કુચ્ચડધાણ નીકળી ગયો; મુખ્યત્વે રોહિલાઓ ખૂબ માર્યા ગયા. પાંચતખ્ત દિલ્હીના મરાઠી સરદાર પાસે સારો ખમ્મનો ને મોટું લશ્કર હતું; જતાં પાણીપતની હાર સાંભળી તે પણ નાહિંમત થઈ નાસી ગયો. દામાજી ગાયકવાડ, મહાદજી શિંદે, મહારાવ હોળકર ભાગી છૂટયા. મરાઠી તોપખાનાનો સરદાર ખિયાડીમખાં ગાર્દી ને જંકાજી શિંદે વગેરે મોટા મોટા સરદારો નાશ પામ્યા. પેશવા પોતે ખીજું મોટું લશ્કર લઈ ચંબલ નદી સૂધી આવ્યો હતો તે પણ એક વેપારીના કાગળ ઉપરથી પરાજય થયો જાણી પાછો આવ્યો ગયો. એ કાગળમાં એમ લખ્યું હતું કે—“એ મોતીનો નાશ થયો છે; સત્તાવીસ સોનામહોરો ગુમ થઈ છે ને રૂપા તથા ત્રાંખાના નાણાના નુકસાનનો તો અંદાજ થઈ શકે તેમ નથી.” અબ્દાલી દિલ્હીમાં ત્રણ માસ સૂધી રહી સ્વદેશ પહોંચ્યો. તેણે પંજાબ ઉપર કેટલીક સવારીઓ કરી. પણ ઇ. સ. ૧૭૭૩માં તે મરી ગયો. તે પછી પંજાબમાં સિખોના પરાક્રમથી એક સ્વતંત્ર સત્તા ઉપસ્થિત થઈ.

શાહઆલમ—શાહઆલમના વખતમાં મોગલાઈ તદ્દન ટૂંપી ગઈ અંગ્રેજોએ ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં પ્લાસ્સિના યુદ્ધમાં બંગાળના નવાબ સિરાજ-ઉદ-દૌલાને હરાવ્યો ને બંગાળા હાથ કર્યો. શાહઆલમ પોતે ઇ. સ. ૧૭૬૪માં બકસર પાસે અંગ્રેજો આગળ હારી ગયો એટલે બંગાળા, બિહાર, ને ઓરિસ્સાની દીવાની તેણે કંપનિને માંડી આપી. ત્યાર પછી તે અક્ષાહ્યાદ રહેવા લાગ્યો; કારણ કે દિલ્હીમાં તેના દુશ્મનોનું જોર હતું. તે વારંવાર અંગ્રેજોને મદદ માટે વિનવણી કરતો પણ તેઓ ના પાડતા. છેવટે તે ઇ. સ. ૧૭૭૧માં મહાદજી શિંદેની મદદથી દિલ્હી આવી શક્યો. એવી રીતે ફરી દુઆબમાં ને મોગલ રાજધાનીમાં મરાઠી સત્તાની સ્થાપના થઈ. શિંદેની ગેરહાજરીમાં ગુલામ કાદિર નામના ઉમરાવે પાદશાહની આંખો ફેડી નાંખી,

પણ મહાદુરશાહને બચાવ્યો ને ખુની ઉમરાવને ભગાડી મૂક્યો. મહાદુરના મરણ પછી આંધળો પાદશાહ દોલતરાવ શિંદેના રક્ષણ નીચે આવ્યો. વસંદના તહ પછી શિંદે ને કંપની વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેથી દિલ્હી ને આગ્રા અંગ્રેજોના કબજામાં ગયાં, એટલે અંધ મોગલ પાદશાહ અંગ્રેજોને શરણ ગયો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૬માં મરી ગયો.

અકબર બીજો—શાહઆલમ પછી તેના પુત્ર અકબરે પાદશાહનું નામ ધારણ કર્યું; પણ વસ્તુતઃ તે કંપનીના વર્ષાસન ઉપર રહેતો. તે ઇ. સ. ૧૮૩૭માં મરી ગયો.

મહમ્મદ બહાદુરશાહ—અકબર પછી તેનો પુત્ર બહાદુરશાહ મોગલ પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૮૫૭માં સિપાઈઓના બળવા વખતે બંગાળેશ્વરે દિલ્હી લઈ તેનો અમલ ચાલુ કર્યો એટલે જ્યારે બળવો ખલાસ થયો ત્યારે તે નિર્દોષ પાદશાહને રંગૂન મોકલી દેવામાં આવ્યો. ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૨માં મરી ગયો. તેના બે નિર્દોષ વંશજોને કુષ્ટન હાડસને દિલ્હીમાં હુમાયુની કબર પાસે ગોળીબહાર કર્યાં. એવી રીતે મોગલાઈનો નાશ થયો.*

પ્રકરણ ૧૫મું

સિંહાવલોકન

મોગલાઈના વિનાશનાં કારણો—અહિં આપણે મોગલાઈ વિષે થોડાંએક વિચાર કરીએ ને તેમાં તેના વિનાશનાં કારણોને પ્રથમ તપાસીએ. (૧) અકબરે જે વિશાળ અને દીર્ઘદષ્ટિવાળી સામ્રાજ્યની યોજના તૈયાર કરી

---

* "In brothers' blood did Aurangzib mount to the throne and in the blood of his children's children did the royal name pass away from his race". Sarkar, II, 220.

હતી તેનો ઔરંગઝેબે એકદમ ત્યાગ કર્યો તે મોગલાઈની વિનાશનું મુખ્ય કારણ હતું. એ કારણનું સવિસ્તર અવલોકન આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ. (૨) દરેક શહેનશાહના મરણ પછી જાદી માટે ભાઈઓ વચ્ચે યુદ્ધ થતાં. તેમાં ઘણા અમીરોનો ને ઉમરાવોનો નાશ થતો. (૩) શહેનશાહતના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં અમીરો ને મનસબદારો સત્તા માટે પરસ્પર લડતા. તેથી પરદેશીઓ ને મરાઠાઓ સાથે લઢવા માટે સારા સરદારો ને ચોક્કસ સલાહકારોની સંખ્યા ઘટી ગઈ. (૪) બુંદેલાઓ, રજપુતો, સિખો, દખ્ખણીઓ, ને પદ્માણે એમણે જુદી જુદી સ્વતંત્ર સત્તાઓ સ્થાપી, એટલે દિલ્લીપતિનો ખાસ પક્ષ કરી કોઈ લડવા બહાર પડ્યું નહિ. (૫) મોગલાઈની અમીરાત ઘણી નબળી હતી. બીજા દેશોમાં અમીરો આમવર્ગની આગેવાની કરી પ્રજાનું બલું કરવા તત્પર રહે છે તે ગુણ પેટીઘરપેટી ચાલતો આવે છે. જુની અમીરાત નવી અમીરાતમાં સમાઈ જાય છે ને રાજા ને પ્રજા વચ્ચે સાંકળરૂપે રહી બંનેનું કલ્યાણ સાધે છે. મોગલાઈની અમીરાતમાં આવો સહજ ગુણ નહોતો. એકાદ પેઢી માટે મોગલ મનસબદારો યુદ્ધકળામાં, રાજકારણમાં, કારબારમાં અને સાહિત્ય વગેરે વિષયોમાં આગળ પડતા. પણ પાછળથી તેઓ નબળા પડી જતા. તેમની જગ્યાએ બીજા મનસબદારો થતા નહિ અને તેથી પાદશાહોને હંમેશાં ઈરિન, તુર્કીસ્તાન ને ઈરાકની પ્રજાઓ ઉપર આધાર રાખવો પડતો. મોગલ પાદશાહો હિંદુઓનો ઝાઝો વિશ્વાસ કરતા નહિ. માત્ર અકબર ને જહાંગીર અપવાદ રૂપે હતા. તેથી બ્યારે ઔરંગઝેબના મરણ પછી સિંધુ નદીને પેલે પારથી પરદેશી મુસલમાનો હિંદમાં આવતા અટક્યા અને હિંદુઓને પાદશાહી નોકરીમાં રાખવાની મનાઈ કરવામાં આવી ત્યારે ખરી મોગલ અમીરાત નષ્ટ થઈ ગઈ અને સલ્તનતનો નાશ થયો. (૬) ઔરંગઝેબ પછીના મોગલ પાદશાહો ઘણા નબળા થયા. તેઓ પોતાના શાહઝાદાઓને દરબારમાં રાખતા ને તેમને કદિ નોકરી ઉપર કે રણસંગ્રામમાં મોકલતા નહિ. પરિણામે ટીલાતોમાં રાજ્યની લગામ સાચવવાની શક્તિ આવી નહિ. તેઓ વિષયલપટ થયા, સારા ઉમરાવો સ્વતંત્ર થયા અને સામ્રાજ્યના પાયા ઢીલા થયા. (૭) મોગલ સૈન્ય પ્રથમથી જ નબળું હતું. મોગલો પાસે

સારૂં તોપખાનું હતું જ નહિ. તે માટે તેમને યૂરોપિઅનોનો ને તુર્કોનો આશરો લેવો પડતો. મોગલો પાસે સારી આરમાર પણ નહોતી. તેથી તેઓ નાદિરશાહ પાસે ને અંગ્રેજો પાસે હારી ગયા. (૮) મોગલ દરબારમાં તુરાણી, ઇરાણી, અફઘાન ને હિંદુસ્તાની, એવા ચાર પક્ષો હતા. પહેલા ત્રણ પક્ષો હંમેશાં ક્ષાવી જતા, કારણ કે મોટી મોટી જગ્યાઓ તેમના હાથમાં હતી. નાદિરશાહને ને અહમદશાહને બોલાવનાર આ લોકો હતા. તેઓ ક્ષાવી જત પણ મરાઠાઓનું ને સિખોનું જોર વધી ગયું હતું. તેથી છેવટે પરદેશી મુસલમાનો સત્તા માટેની ખટપટમાં પાછા પડ્યા ને પાદશાહી દૂર્બી ગઈ. (૯) મોગલ પાદશાહોએ દેશનાં સાહિત્ય ને કળા માટે સારા પ્રયાસો કર્યા. પણ તેમના દરબારીઓ પરદેશી હોવાથી તુર્કો ને ફારસી સાહિત્યનો તેમને વધારે મોહ હતો. પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદના મન્યમ વર્ગના ને ગરીબ મુસલમાનો આ સાહિત્યથી અજાન રહ્યા. હિંદુઓ તો તેમના પુરાતન સંસ્કૃત ને અર્વાચીન પ્રાકૃત, સાહિત્યથી વાકેફ રહી શકતા. મુસલમાનોને ને સાહિત્ય હરામ હતું. તેથી તેમનું જીવન નીરસ થઈ ગયું. સારી બાવનાવાળા સાહિત્ય વગર રાજ્ય ઝંઝીવાર ટકી શકતું નથી.

મોગલાઈનો સેવાઓ—મોગલાઈથી આપ્તા હિંદમાં પરિવર્તન થઈ ગયું. એક ડિઠ્ઠ ને ફારસી બાપા, એક જાતનો પોશાક, એક જ જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા, એક જ દત્તિદાસ, એક જ મહેસુલી બંદોબસ્ત, એ બધાં મોગલાઈનાં લક્ષણો હવે આપણે અનુભવીએ છીએ. મરાઠી રાજ્યમાં એ બધાંનો સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. મોગલાઈના વખતમાં આપણે, અફઘાનો, ઇરાણીઓ ને તુર્કો સાથે નિકટ સંબંધમાં આવ્યા. મોગલ પાદશાહ અકબરના ને જહાંગીરના વખતમાં ધર્મસહિષ્ણુતાનું ધોરણ રાખવામાં આવ્યું, તેથી હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર ઓછા સંકોચથી મળવા લાગ્યા. સુફીઓ, કર્મીરંપંથીઓ, નાનકંપંથીઓ, બધા સાથે રહી ધર્મનો બોધ લોકોને આપવા લાગ્યા. તેથી બંને પ્રજાનો વિરોધ ઓછો થયો. આપણી બાપાઓમાં તુર્કો અરબી ને ફારસી શબ્દો દાખલ થયા. આપણે મોગલો પાસેથી યુદ્ધકળા,

કોટનો બચાવ કરવાની કળા, મોટાં મોટાં લશ્કરોની સરદારી કરવાની કળા, એ બધું શિખી શક્યા. મોગલ પાદશાહોએ સુંદર મસ્જિદો ને મહેલો બાંધ્યાં. તેથી આપણા સ્થાપત્યની સંપત્તિ ઘણી સમૃદ્ધ થઈ. ચિત્રકળા, બગીચાઓ, નવાં ફળફૂલનું વાવેતર, જનવરની ઉછેર, પોશાક, વગેરે વિષયોમાં આપણે આગળ આવ્યા. મોગલ પાદશાહોના દરબારની સમૃદ્ધિથી અંગ્રહ દેશપરદેશના નામાંકિત પ્રવાસીઓ આ વિષયોમાં પોતાના અનુભવનો લાભ આપણને આપતા. મોગલાઈના વખતમાં આપણો દેશ, ઈરાન, તુર્કિસ્તાન, અરબસ્તાન ને ઈરાકના લોકોના સહવાસમાં રહી શક્યો. અફઘાનીસ્તાન તે વખતે હિંદની પાદશાહીના તાબાનો મુલક હતો. તેથી આપણે મધ્ય ને પશ્ચિમ એશિયા સાથે તે વખતે સંસ્કૃતિમાં જોડાએલા હતા. સત્તરમાં સૈકામાં મોગલ પાદશાહો દુનિયાના હાકેમોમાં સૌથી વધારે સંપત્તિવાળા અને શોખીન ગણાતા. મોગલાઈનો ઘેરાવો અશોક મહારાજના સામ્રાજ્યના ઘેરાવા કરતાં વધારે હતો. એનાં જેવું એકચક્રી રાજ્ય આપણા દેશને કદિ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. મોગલાઈ ડૂબતી હતી ત્યારે જે સરદારો ને નવજુવાનો સ્વતંત્ર થયા તેમાંના ઘણા ખરાનાં રાજ્યો હજુ હયાત છે ને તેના ઇલ્કાબ વગેરે પેઢીઘરપેઢી હજુ ચાલ્યા આવે છે. મોગલ પાદશાહો હિંદમાં રાજરજવાડાંઓ સાથેનો સંબંધ ધોરણ ઉપર લાવ્યા. એવી રીતે ઘણી બાબતોમાં આપણે મોગલાઈના ઋણી છીએ.

વિભાગ ૬૮૦

મહારાષ્ટ્રમાં “સ્વરાજ્ય”ની સ્થાપના ને મરાઠાઓનો
દિગ્વિજય ને પરાજય.

પ્રકરણ ૧૬

મરાઠાઓનો ઉદય

મરાઠી સત્તાનો ઉદય—હવે આપણે મરાઠી ઇતિહાસ લઈએ.
મરાઠી ઇતિહાસના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય. (૧) મરાઠી સત્તાનો ઉદય, ઇ. સ.
૧૬૪૬-૧૭૦૭. (૨) મરાઠી સત્તાનો વિકાસ, ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૮૫. (૩)
મરાઠી સત્તાનો અસ્ત, ઇ. સ. ૧૭૮૫-૧૮૧૮. ખ્રીષ્ઠ લેખકો મરાઠી અસ્ત
ઇ. સ. ૧૭૬૧ની પાણીપતની લડાઈથી શરૂ કરે છે; પણ તે મત અહિં
સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી. કારણ પછી જણાઈ આવશે.

મરાઠી સત્તાના ઉદયનાં કારણો—હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું ખાસ
લક્ષણ એ છે કે ઉત્તરની પ્રગ્નની સંસ્કૃતિ દક્ષિણની પ્રગ્નઓએ સ્વીકારી
પોતાના જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી લીધી છે, પણ ઉત્તરની સત્તા દખ્ખણે
હમેશાં સ્વીકારી નથી અને જ્યારે જ્યારે ઉત્તર હિંદ તરફથી દક્ષિણ
જીતવા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે ત્યારે દરેક વખતે દક્ષિણની પ્રગ્નઓએ
પોતાના સ્વાતંત્ર્યનો બચાવ કર્યો છે. દખ્ખણના આ પ્રતિરોધક સ્વભાવને
મરાઠી સત્તાના ઉદયનું પહેલું ને ગુપ્ત કારણ લેખી શકાય. (૨) મહારાષ્ટ્રના
કેટલાક ભાગનાં ને મુખ્યત્વે દ્રાક્ષણાં આબોહવા ઘણાં સારાં હોવાથી ત્યાંના
લોકો મજબુત બાંધાના, ચતુર ને બુદ્ધિવાળા છે. (૩) મહારાષ્ટ્ર, ડુંગરાળ દેશ
છે ને શત્રુ વિરુદ્ધ તેનો સારો બચાવ થઈ શકે એમ છે. ત્યાં પરદેશીઓ
ઝાઝો વખત લશ્કરોને રોકી શકે એમ નથી. ગંધા, મજબુત ને કુદરતી

રક્ષણુવાળા કોટકિલ્લાઓ મહારાષ્ટ્રના દરેક ભાગમાં આવેલા છે. (૪) મહારાષ્ટ્રના ખેડુતો જમીનની માલીકી ભોગવનારા હોવાથી તેઓ શિવાજી જેવા સરદારની આગેવાની નીચે પરદેશીઓના જીલમ વિરુદ્ધ પોતાનું રક્ષણ કરવા તુરત તૈયાર થઈ ગયા. દમ્ખણની ગ્રામસંસ્થાઓ સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની પોષક નીવડી. (૫) દમ્ખણના સુલતાનો હિંદુઓને મોટી પાયરીઓ આપતા. કારણ એ હતું કે દમ્ખણમાં બહારથી મોટી સંખ્યામાં મુસલમાનો આવી શકે તેમ નહોતું. દમ્ખણના રાજ્યવહિવટમાં ધણા હિંદુઓએ નામાંકિત નોકરીઓ કરેલી. કેટલાક સુલતાનો હિંદુ સ્ત્રીઓ પરણેલા તેથી જ્યારે સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રસંગ નજીક આવ્યો ત્યારે ઘાડગે, ધોરપડે, શિકે, જાધવ, ભોંસલે, વગેરે ઘણાં અનુભવી ને વિખ્યાત કુટુંબો મહારાષ્ટ્રમાં રહેતાં હતાં. (૬) સત્તરમા સૈકામાં મહારાષ્ટ્રમાં સુધારાની પ્રવૃત્તિ આવી રહી હતી. એ સૈકામાં તુકારામ ને રામદાસ જેવા મોટા મોટા સંતો મહારાષ્ટ્રમાં થઈ ગયા. તેઓ હિંદુઓની ધ્યાનનક સ્થિતિથી પૂરતા વાકેફ હતા. તુકારામે શિવાજીને રામદાસ પાસે મંત્ર લેવા મોકલ્યો હતો ને રામદાસે શિવાજીને મરાઠી લોકોને એકત્ર કરી “મહારાષ્ટ્રધર્મ”ની વૃદ્ધિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. આવી રીતે મહારાષ્ટ્રના સંતોએ લોકોને પ્રવૃત્તિધર્મમાં પ્રેર્યા. (૭) સત્તરમા સૈકાની પહેલી વીસીમાં ધણાં મરાઠી કુટુંબો નિઝામશાહી, કુત્બશાહી ને આદિલશાહીમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવી શક્યાં હતાં. તે વખતે મોગલોએ દમ્ખણ ઉપર હુમલાઓ કરવા માંડ્યા. નિઝામશાહી અસ્ત થઈ. કુત્બશાહી ને આદિલશાહી પણ ઉડી જવાની તૈયારીમાં હતી. ઉત્તર હિંદમાં ને દક્ષિણ હિંદમાં આ વખતે ઔરંગઝેબનો અમલ હિંદુઓ સામે વળવા લાગ્યો. તેથી બધી અસ્તવ્યસ્ત પરિસ્થિતિઓને એકત્રિત કરી શિવાજી જેવા સમર્થ મુત્સદ્દીએ અને સરદારે મરાઠી પ્રજાઓને ભગવા જંડા નીચે લઈ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાની હિંમત કરી ને રામદાસ સ્વામી જેવા સંતે તે સાહસને પુષ્ટિ આપી.

રામદાસ સ્વામી—રામદાસ સ્વામી જાતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતા.

• “મહારાષ્ટ્રધર્મ” એટલે દેવશાસ્ત્રાચાર, દેશાચાર, કુલાચાર ને જાત્યાચારનું રક્ષણ કરવું તે, (રાજવાડે પ્રમાણે).

તેઓ નાનપણથી રામભક્ત હતા. તેમણે સારા હિંદુસ્તાનમાં ફરી દેશ, કાળ, વગેરેનો પાકો અનુભવ લીધો ને પછી “દાસબોધ”નો સમર્થ ગ્રંથ લખ્યો ને બધા મહારાષ્ટ્રને તેમણે રાષ્ટ્રકર્મમાં ચોળ્યો ને “જેટલા મરાઠા તેટલા બધાને એક કરવા ને ‘મહારાષ્ટ્રધર્મ’ની વૃદ્ધિ કરવી” એવો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ કરવાનો બોધ લોકોને આપ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી

છત્રપતિ શિવાજી

શિવાજીનો આપ શાહજી ભોંસલે—એમ કહેવાય છે કે ચિતોડના રાણાનો એક વંશજ મુસલમાનોથી, ત્રાસી દખ્ખણમાં આવ્યો, ને તેના પુત્રોએ મુસલમાની રાજ્યો નીચે નોકરી કરવા માંડી. તેમાંના એકનું નામ ભોંસાજી રાણા હતું તેથી કુટુંબનું નામ ભોંસલે પડ્યું. શિવાજી આ ભોંસલે કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. તેનો દાદો અહમદનગરનો ને બિજાપુરનાં રાજ્યોનો સરદાર હતો ને તેનો આપ શાહજી, જાધવ કુટુંબના મોટા જગીરદારની દોકરી જીજ્ઞાબાઈની વેરે પરણ્યો હતો. અહમદનગરના રાજ્યની છેલ્લી પળોમાં શાહજીએ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાની જે કોશીશો કરેલી તે આપણે મોગલ વિભાગમાં જોઈ ગયા છીએ. નિઝામશાહે તેને પૂના પાસે જગીર આપી હતી. નિઝામશાહીના નાશ પછી શાહજીએ બિજાપુર સંસ્થાનની નોકરી કરી અને કર્ણાટક, મુંબઈ ને પાસેના પ્રાંતોમાં ને મહારાષ્ટ્રમાં પૂના પાસે વધારે જગીર મેળવી.

શિવાજીનું બચપણ—શિવાજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૨૭માં એપ્રિલ, તા. ૧૭ ને શનિવારે જુનર કે શિવનેરીના કિલ્લામાં થયો હતો.* શાહજીને જીજ્ઞાબાઈ ઉપર પ્રીતિ નહોતી, કારણ કે જીજ્ઞાબાઈનો આપ મોગલોનો પક્ષકાર

*આ જન્મદિવસ સંબંધી ગરમાગરમ તકરાર ચાલે છે પણ જ્યાં સૂધી તે તકરારનો અંત આવ્યો નથી ત્યાં સૂધી જુની તારીખ આપવી ઉચિત છે.

શિવાજી

હતો. શાહજી કર્ણાટકમાં રહેતો ને શિવાજી અને જીજ્ઞભાઈ મહારાષ્ટ્રની જંગલોમાં રહેતાં. શિવાજી પોતાની મા જીજ્ઞભાઈને સાક્ષાત્ ભવાનીરૂપ માનતો. જીજ્ઞભાઈ માની અને આગ્રહી સ્ત્રી હતી. તેથી તેની પાસે રહેવાથી ને જન્મથી દુઃખના દિવસો ગાળવાનો પ્રસંગ આવેલો હોવાથી શિવાજી સ્વતંત્ર

મિળજનો, સ્વાશ્રયી, સાહસિક ને ધૈર્યવાન થઈ શક્યો. બાળ શિવાજીને “રામાયણ,” “મહાભારત,” વગેરે સાંભળવાનો ધણો શોખ હતો. તે નાનપણમાં ઘોડે બેસતાં, તીર ફેંકતાં, ઊંચા ટેકરા ચઢતાં ને તરવાર વગેરેનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો. તેનો ગુરુ દાદાજી કોંડદેવ નામનો બ્રાહ્મણ શાહજીનો વિશ્વાસુ સુબેદાર હતો. તે પ્રામાણિક, અનુભવી, ધાર્મિક ને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ પાસે શિવાજીએ શિક્ષણ લીધું. શિવાજીને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહોતું એમ કેટલાએક લોકો કહે છે, પણ તે મત માટે તેઓ કોઈ પુરાવો રજૂ કરી શકતા નથી. શિવાજી મોટો થયો એટલે શાહજીએ એક મોટા જગીરદાર ને સુલતાન બનાવનાર તરીકે કામ કર્યું હતું તે ખ્યાલમાં રાખી તેણે સ્વતંત્ર સત્તા* સ્થાપવા પ્રયત્ન કરવા શરૂ કર્યાં. પોતાની આસપાસ વફાદાર, બહાદુર ને પ્રામાણિક માણસો એકઠાં કર્યાં, ને બિજાપુર સંસ્થાનના મુલકો ઉપર હુમલાઓ કરવાનું શરૂ કર્યું.

શિવાજીએ પ્રથમ માવલ દેશના લોકોને પોતાના પક્ષમાં લીધા ને “જત્રપતિ”ની પદવી ધારણ કરી સ્વતંત્ર મુદ્રાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.

આદિલશાહી ઉપર સવારી—પૂના પાસેની શિવાજીની જગીરો વચ્ચેનો પ્રદેશ આદિલશાહી સરહદમાં આવેલો હતો. તે શિવાજીની સ્વતંત્ર સત્તા આડે આવતો હતો. તેથી તેનાં માણસોએ તોરણાકોટ ઇ. સ. ૧૬૪૬માં લઈ લીધો. શિવાજીએ તેની નજીક રાયગઢનો ગઢ બાંધ્યો. તે પછી સિંહગઢ,

---

* ઇ. સ. ૧૬૪૫માં એટલે અઠાર વર્ષની ઉંમરે પોતાના મિત્ર દાદાજી નરસ પ્રભુને લખેલા કાગળમાં શિવાજી કહે છે કે “શ્રી ગૌહિરેશ્વરે મને યશ આપ્યો છે અને આગળ ઉપર હિંદવી રવરાજ્ય રથાપી તેઓ મારા બધા મનોરથો પૂરા કરશે.”

† પોતાની મુદ્રાનો લેખ પણ તેણે એવા રાખ્યો હતો. પ્રતિપદ્મચંદ્રેશ્વર વર્ધિષ્ણુર્વિશ્વવંદિતા । શાહસૂનોઃશિવસ્યૈષા મુદ્રા મદ્રાય રાજતે ॥ એટલે કે બીજાના ચંદ્રની માફક હમેશાં વૃદ્ધિ પામતી, આખી દુનિયા જીતે નમે છે તેવી, કલ્યાણ અર્થે, શાહજીના પુત્ર શિવની આ મુદ્રા છે. એમ કહેવાય છે કે આ મુદ્રા—સીલ—seal—શિવાજીએ મોરે કુટુંબ પાસેથી લીધી હતી.

પુરંદર, ને કલ્યાણના ગઢો શિવાજીના હાથમાં આવ્યા. પરિણામે તેણે આપની જાગીરોને શત્રુથી સલામત કરી. ઇ. સ. ૧૬૪૬-૪૮.

શાહજી કેદ ને તેના છુટકારો—યુવાન શિવાજીનાં તોફાનોથી બિજાપુરની સરકાર ચમકી. તેણે શાહજીને પકડાવી બિજાપુરમાં કેદ કર્યો. શિવાજીએ આપનો છુટકારો કરવા દખ્ખણના સુબા ને શાહજીનાં શાહઝાદા મુરશ્મને વિનંતિ કરી, પણ એટલામાં શાહજીના મિત્રોએ સુલતાન પર વગ લાવી તેને છોડવ્યો, ઇ. સ. ૧૬૪૬-૪૮.

જવલીના સરદાર મોરે ને તેના કુટુંબીઓનો વધ—બિજાપુરના સુલતાને જે સરદારને શિવાજી ઉપર મોકલ્યો હતો તેને સાતારા જલ્લામાં આવેલા જવલીવાળા “ચંદ્રરાવ”નો ખીતાબ ધરાવનાર સરદાર મોરેએ આશ્રય આપ્યો હતો. તે શિવાજીએ યાદ રાખી લીધેલું. તેથી શિવાજીના અમલદારે જવલી સર કર્યું. પહેલાં તો મોરે શિવાજીને શરણ થયો. પણ તે ખટખટ કરવા લાગ્યો તેથી તેની કન્યાનું માણું કરવાને બદલે શિવાજીએ પોતાનાં માણસોને મોકલી તે સરદાર ને તેના કુટુંબનાં ખુન કરાવ્યાં ને જવલીની જાગીર ને મોરેનું અખૂટ ધન ખાલસા કર્યો. મોરેના વધનો બચાવ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, ઇ. સ. ૧૬૫૫-૫૬.

અફઝલખાંનો વધ—જવળીના પ્રકરણ ઉપરથી બિજાપુરની સરકારે શિવાજીને મારવા નિશ્ચય કરી સરદાર અફઝલખાંને રવાના કર્યો. આ અફઝલે શિવાજીના મોટા ભાઈનું કર્ણાટકમાં ખુન કરાવ્યું હતું. સવારી વખતે તેણે તુલજાપુર ને પંદરપુરનાં હિંદુ દેવળોને તોડી નાંખ્યાં. ખાનનો વિચાર શિવાજીને કપટથી મેળાપ વેળા મારી નાંખવાનો કે જીવતો પકડવાનો હતો. તેથી તેણે એક વકીલને શિવાજી પાસે મોકલ્યો. શિવાજીએ વખત વિચારી લડવું પસંદ ન કરતાં સુલેહ કરવા હા પાડી અને પોતાના વકીલને ખાન આગળ મોકલ્યો. મહાબળેશ્વર નજીક પ્રતાપગઢ પાસે બંનેની મુલાકાત થઈ. શિવાજી દગ્ગો સમજી ગયો હતો. તેથી તેણે બખ્તર, વાઘનખ, ભવાની તલવાર, ખિછવા વગેરે

હથિમારે સાથે લીધાં હતાં. મુલકાત કરતી વેળા ઉઝિયા અફઝલે દાંઘણા શિવાજીને નીચે નમાવી મારવા ચલ કાઢ્યો. તુરત શિવાજી ચેતી ગયો ને વાઘનખથી શત્રુને ઘાયલ કર્યો. અફઝલખાં માર્યો ગયો એટલે આસપાસની ઝાડીમાં ગોઠવાઈ ગયેલું મરાઠી સૈન્ય તેના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યું. એ વેળા મરાઠાઓના હાથમાં પુષ્કળ હુલ આવી, ઇ. સ. ૧૬૫૯. તે પછી શિવાજીએ કોલ્હાપુર પ્રાંત સર કર્યો ને તે ઠેઠ બિજાપુર સુધી આલ્યો ગયો.

આજી પ્રભુતું અદ્ભુત પરાક્રમ:—એક વાર શિવાજી પન્હાણાના કોટમાં હતો ત્યારે બિજાપુરી લશ્કરે તેને ઘેરો ઘાલ્યો. કોટનો બચાવ થઈ શકે એમ નહોતું તેથી એક મધરાતે શિવાજી છાનોમાનો પાસેના વિશાળગઢના કિલ્લામાં ભાગી ગયો. શત્રુઓ પાછળ પડ્યા પણ રસ્તામાં એક ખીણમાં તેના સરદાર આજી પ્રભુએ બહાદુર બચાવ કર્યો ને જ્યારે તેને તોપના અવાજથી ખબર પડી કે શિવાજી સલામત વિશાળગઢ પહોંચી ગયો છે ત્યારે એ પરાક્રમી સરદારના પ્રાણ ગયા. જ્યાં આવા નોકરો હોય છે ત્યાં સ્વરાજ્ય તુરત મળી શકે છે.

બિજાપુર સાથે તલ:—શિવાજી સામા પોતાના બધા પ્રયત્નો વિકળ ગયા એટલે બિજાપુરના મુલતાને તેની સાથે તલ કર્યું ને સર કરેલો પ્રદેશ તેની પાસે રહેવા દીધો. ઇ. સ. ૧૬૬૦-૬૨.

શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક. સ્વરાજ્યની સિદ્ધિ:—ખુદ પાદશાહે શિવાજીને રાજાનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો. બિજાપુર ને મોગલાઈ તેની સામે લડતાં થાકી ગયાં હતાં. મોગલાઈના કેટલાક પ્રાંતો ઉપર તે ચોચાઈ ઉઘરાવતો હતો એટલે સ્વરાજ્યની સ્થાપના તો થઈ ચૂકી હતી. ને જાહેર કરવા માત્ર હિંદુ વિધિ પ્રમાણે રાજા શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક થવાની જરૂર હતી. તેથી કાશીના એક વિખ્યાત બ્રાહ્મણે શિવાજી દાનિય છે એમ જાહેર કર્યું ને ઇ. સ. ૧૬૭૪ના જુન માસમાં રાયગઢ મુકામે તેના રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો. આ વખતે શિવાજીએ રામદાસ સ્વામીના સ્મરણમાં ભગવા

જંડાને રાષ્ટ્રીય જંડા તરીકે રાખ્યો, કારભારમાં સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાનો ચાલ દાખલ કર્યો ને રાજ્યાભિષેકના દિવસથી જુદો શક શરૂ કર્યો. શિવાજી હવેથી રાષ્ટ્રપતિ શિવાજી મહારાજ, “ ગોવિંદરાજપ્રતિપાલક,” “ સ્વધર્મસંરક્ષક,” “ સ્વરાષ્ટ્રસંવર્ધક,” વગેરે નામોથી ઓળખાવા લાગ્યો.

પશ્ચિમ કિનારા ઉપર હુમલો—કોંકણમાં આવેલા નંજિરાનો સિદ્દી હાકેમ શિવાજીના કોંકણ પ્રાંતને વેરાન કરતો ને તેને બિજાપુરની ને મોગલોની મદદ હતી. વળી કોંકણના બંદરો ઉપર તે વેળા મોટા વેપાર ચાલતો તેથી શિવાજીએ નંજિરાનો કોટ લેવા ધણા યત્નો કર્યા પણ મરણ સુધી તે ફાવી શક્યો નહિ.

બિજાપુરનો કર્ણાટકી પ્રદેશ ખાલસા—આ વખતે શિવાજીએ બિજાપુર સંસ્થાનની અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈ તેનો કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચેનો ઘણો મુલક જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૬૭૩-૭૬.

કર્ણાટક ખાલસા—શાહજીએ કર્ણાટકની નગીર ઉપર વ્યંકોજીને રાખ્યો હતો. શિવાજીએ તેમાં ભાગ માંગ્યો. વ્યંકોજીથી શાહજીના કેટલાક અમલદારો રીસાઈ રાયગઢ આવ્યા હતા ને તેઓ કર્ણાટકને મોગલોના હાથમાં જતો અટકાવવા શિવાજીને આગ્રહ કરતા હતા. શિવાજીને તો એ જોઈતું હતું તેથી તેણે મોગલો સાથે ને ગોવળકોંડા ને બિજાપુરનાં સંસ્થાનો સાથે સુલેહ કરી. પછી તે પૂર્વ કર્ણાટક જઈ ચઢ્યો. તેણે ધારવાડ, જિંજ, તાંજેર, વગેરે સર કર્યા ને વ્યંકોજીએ શિવાજીના આશ્રિત તરીકે રહેવાનું કમુલ રાખ્યું. આવી રીતે શાહજીએ દક્ષિણમાં મેળવેલી નગીરો ઉપર શિવાજીએ પોતાનો અમલ ચાલુ કર્યો.

સંભાળનું બંડ—શિવાજીનો મોટો પુત્ર સંભાળ વ્યભિચારી હતો તેથી રાષ્ટ્રપતિએ તેને એક વાર સજા કરી, તેથી અવિચારી સંભાળ રીસાઈ મોગલો સાથે મળી ગયો. એકાદ વર્ષ પછી તે પાછો આવ્યો ત્યારે શિવાજીએ તેને એક મળખુત કોટમાં કેદ રાખ્યો, ઇ. સ. ૧૬૭૮-૭૯.

શિવાજીનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૬૮૦—સંભાળના અંક પછી જીવપતિ બહુ ઉદાસીન રહેતો. પોતાના પુત્રો રાજારામ ને સંભાળ વચ્ચે ગાદી માટે ખટખટ થશે એ બીક તેને લાગવા લાગી. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૮૦ના એપ્રિલમાં એ પરાક્રમી પુરુષ ટૂંકી માંદગી ભોગવી મરી ગયો. નીચે તેની યોગ્યતા આપવામાં આવી છે.

શિવાજીની યોગ્યતા—આપણા દેશના ઇતિહાસમાં જે પરાક્રમી પુરુષો થઈ ગયા છે તેમાં શિવાજી પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. શિવાજી વર્ણે ગોરો, કદે હીંગણો ને દેખાવે ભરાવ અને રવાખદાર હતો. મુસલમાની ઇતિહાસ-લેખકો તેને ડુંગરાઉ ઉંદર કહી ગયા છે. અંગ્રેજ લેખકો તેને લુટારો કહી મયા છે. પણ એ વર્ણન યથાર્થ નથી. તે લોકોત્તર પુરુષ થઈ ગયો. એક જગીરદારના પુત્રમાંથી તે મોટો રાષ્ટ્રસ્થાપક થઈ શક્યો. દક્ષિણ ને ઉત્તરના હિંદુઓને તેણે બતાવી આપ્યું કે સ્વરાજ્ય મેળવવાની શક્તિ હિંદુઓમાં હજી રહી શકી છે. શિવાજી મોટો સરદાર હતો; કોઈકે જ પ્રસંગ વખતે તેણે હાર ખાધી હશે. તે જળ્યરો કાવાખાજ હતો. તે દેશકાળને સમજી કામ લેતો. અલખત, તે દગો રમ્યો હશે; પણ તેથી તેની કીર્તિ ઝાંખી થતી નથી, કારણ કે તે સંત નહિ પણ રાજ્યનો સ્થાપક હતો. તે નિરાશ્રિતોને આશ્રય આપતો. “ગોઆદાણુપ્રતિપાલક”નું નામ તેણે ખોટું ધારણ કર્યું નહોતું. તે પ્રતિભાશાળી હતો. અષ્ટપ્રધાનમંડળ, આરમાર, કિલ્લેબંદી ને કારભાર માટે સંસ્કૃત શબ્દોની રચના, એ ઉપરથી તેની અસીમ પ્રતિભા જણાઈ આવે છે. હિંદુને ને મુસલમાનને તે સરખા ગણતો. તે મહારાષ્ટ્રના રક્ષણ માટે આખું જીવન લડ્યો પણ તેણે ખ્રિસ્તામી સંસ્થાઓનું ખંડન કર્યું નહોતું. તેણે સ્ત્રીઓને ને નિરાધાર બાળકોને કદિ હેરાન કર્યાં નહોતાં. રાજકારણને તે પૂરું સમજતો. ધર્મ ઉપર તેને અતુલ શ્રદ્ધા હતી. તે હરામખોરોને સજા કરતો તો લાયકને માન આપી તેમની કદર કરતો. તેના પુત્ર સંભાળના વધ પછી વીસ વર્ષ સુધી મરાઠી પ્રજા શત્રુ સામે ટકર ઝીલી શકે તે જ શિવાજીની શક્તિને સાબીત કરી આપે છે. શિવાજીને કુલ સાત સ્ત્રીઓ હતી; પણ તે

અમો તેને રાજકીય કારણોને લઈને કરવાં પડ્યાં હતાં. તેનું ચારિત્ર ધણું ઉચ્ચ હતું.* તે તદ્દન નિર્વ્યસની હતો. તેનો ખોરાક ધણો સાદો હતો ને તેનું જીવન બહુ નિયમિત હતું. તે લશ્કરમાં નિયમ સારી રીતે સાચવી શકતો. તે કારભારમાં ધણો કુશળ હતો. ટૂંકામાં શિવાજી સાહસમાં બાબરથી, પ્રતિભા ને ધર્મસાહિબજીતામાં અકબરથી, હાપણમાં નૂરજહાંથી, કારભાર કરવાની શક્તિમાં ને યુદ્ધકળમાં શેરશાહથી, ને રાજકારણમાં કૌટિલ્યથી ચઢી જશે.

અષ્ટપ્રધાનમંડળની વ્યવસ્થા—નવા રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા માટે શિવાજીએ ચાલુ પદ્ધતિનો ત્યાગ કરી આર્ય નીતિશાસ્ત્રના ઉપદેશ પ્રમાણે એક પ્રધાનમંડળ ઉભું કર્યું. આ પ્રધાનમંડળ નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય.

ફારસી નામ.	સંસ્કૃત નામ.	કર્તવ્ય.
૧ પેશવા,	પંત પ્રધાન.	મુખ્ય દિવાનગીરી.
૨ મુઝમુદાર,	પંત અમાત્ય.	મુલ્કી વસુલ, ને હીસાબ.
૩ મુરનીસ,	પંત સચિવ.	દફતરની સંભાળ.
૪ વાકનીસ,	મંત્રી.	ખાનગી કારભાર.
૫ ડખીર,	સુમંત.	પરરાજ્ય સાથેનો સંબંધ.
૬ સરનાયત,	સેનાપતિ.	લશ્કરની સંભાળ.
૭ —	ન્યાયાધીશ.	ન્યાય કરવો.
૮ —	પંડિતરાવ.	શાસ્ત્રાર્થ ને ધનધર્મ.

આ આઠ પ્રધાનોની સંસ્થા ઉભી કરવામાં છત્રપતિનો મુદ્દો એ હતો કે રાજ્યનો કારભાર પોતાની ગેરહાજરીમાં પણ ચલાવી શકાય. પ્રધાનોની નીમણૂકો છત્રપતિ પોતે કરતો ને દરેક પ્રધાન માત્ર છત્રપતિને જવાબદાર રહેતો. પંડિતરાવ ને ન્યાયાધીશ સિવાયના પ્રધાનો લલ્લઈ કરવા પણ જતા.

સ્વરાજ્ય ને મોગલાઈ—છત્રપતિએ મેળવેલો દેશ સ્વરાજ્ય કહેવાતો. જે મુલક ઉપર છત્રપતિ ચોથાઈ કે સરદેશમુખી ઉધરાવતો તે

* હયાલના સુબેદારની પુત્રી તરફ શિવાજીનું વર્તન કેટલું આદરીય છે.

ભાગ મોગલાઈ કહેવાતો. શિવાજીનું સ્વરાજ્ય ઉત્તરમાં ધરમપુર સુધી, દક્ષિણમાં બેંગલોર સુધી, પશ્ચિમમાં કોંકણ પટ્ટી સુધી ને પૂર્વમાં ધારવાડ સુધી હતું. તે બરાડ, ખાનદેશ તથા અહમદનગરના જિલ્લા ઉપર સોંપાઈ ને સરદેશમુખી ઉધરાવતો. આખા સામ્રાજ્યને સુબાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું હતું. દરેક સુબા ઉપર અકેક સુબેદાર હતો. તેની નીચે કમાવી-સદાર, પાટિલ, કુણકુણી વગેરે જિલ્લાના, તાલુકાના ને ગામના અમલદારો હતા. દરેક ખાતા માટે ખાસ અમલદારો હતા. “સ્વરાજ્ય”ના કિલ્લાઓ માટે શિવાજીએ યોગ્ય બંદોબસ્ત કર્યો હતો. કિલ્લામાં બચાવનું કામ મરાઠા હવાલદારને, કારખાનીસનું કામ પ્રભુને, ને ઉત્પન્ન વસુલ કરવાનું કામ બ્રાહ્મણ સખનીસને આપવામાં આવતું. નોકરીમાં બ્રાહ્મણ, પ્રભુ, મરાઠાઓ, મુસલમાનો, બધાને રાખવામાં આવતા. શિવાજીએ જુના કિલ્લાઓને દુરસ્ત કર્યા ને ઘણા નવા કોટા બાંધ્યા. એવા કુલ ત્રણસો કિલ્લાઓ બન્યા, જળ, ને દારૂગોળાથી સમૃદ્ધ રાખવામાં આવતા. ખેડુતો પાસેથી શિવાજી ઉત્પન્નતો કે ભાગ રોકડમાં અથવા ભાગખટાઈના ધોરણ ઉપર વસુલ કરતો. તે નોકરોને રોકડ પગાર આપતો; જગીરદારોની સંસ્થા શિવાજીને ખીલકુલ ગમતી નહિ. શિવાજીના વખતની નોકરી વંશપરંપરાના ધોરણ ઉપર નહોતી. તેણે જમીનનું ઉત્પન્ન વસુલ કરવા જમીનદારોને કે તાલુકદારોને કદિ નીમ્યા નહિ. શિવાજીએ મોટા ખર્ચનો ભોગો કર્યો હતો.

લશ્કર ને આરમાર—શિવાજીના લશ્કરના બે વિભાગો પાડી શકાય.

(૧) ઘોડેસવાર (૨) પાયદળ. તેની વ્યવસ્થા નીચે આપી છે.

પાયદળ—૧૦ સિપાઈ ઉપર ૧ નાયક. ૫૦ સિપાઈ ઉપર ૧ હવાલદાર. ૧૦૦ સિપાઈ ઉપર ૧ જુમલેદાર. ૧૦૦૦ સિપાઈ ઉપર એક હજારી. ૫૦૦૦ સિપાઈ ઉપર સરનાયત.

ઘોડેસવાર—૨૫ સવારો ઉપર ૧ હવાલદાર. ૧૨૫ સવારો ઉપર ૧ જુમલેદાર. ૧૨૫૦ સવારો ઉપર ૧ સુબેદાર. ૧૨૫૦૦ સવારો ઉપર ૧

પંચહજારી અમલદાર. ઘોડેસવારોના બે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. (૧) બારગીર, એટલે સરકારના પોતાના નોકરો (૨) પોતાના ઘોડાઓ સાથે શિલેદારો. આખા લશ્કરમાં જનસુસો, વણુઝારાઓ, વગેરેની પૂરતી બ્યવસ્થા હતી. દશેરા પછી લશ્કર લડવા નીકળતું. ચોમાસામાં બધા પોત પોતાને વતન જઈ રહેતા. આખી ફોજમાં સખ નિયમ પાળવામાં આવતો. હુટ છત્રપતિને જતી ને હુટમાંથી લશ્કરને બક્ષીસ આપવાનો અધિકાર છત્રપતિનો પોતાનો હતો. શિવાજી પાસે મોટી આરમાર હતી ને તેનું બધું બાંધકામ કોંકણનાં બંદરોમાં થતું.

દક્ષિણાખાતું. વિદ્યાદાન. શુદ્ધિ—શિવાજીએ વિદ્યાના ઉત્તેજન માટે એક નોખું ખાતું ખોલ્યું હતું. તેનો મુખ્ય ચાલક “પંડિતરાવ” કહેવાતો. આ અમલદાર બ્રાહ્મણોને દાન આપતો, મંદિરોનો ઉદ્ધાર કરતો ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપતો. શિવાજીના વખતથી મરાઠાઓ કારસી કરતાં મરાઠીનો વધારે ઉપયોગ કરતા થયા. શિવાજી શુદ્ધિને પણ અનુમોદન આપતો. એક મરાઠા સરદાર જાગીરના લોભે મુસલમાન થઈ આદિલશાહની બેટી પરણ્યો હતો પણ પાછળથી તેને પસ્તાવો થયો તેથી શિવાજીએ પોતાની દીકરી તે સરદારના મોટા દીકરા વેરે પરણાવી ને આખું કુટુંબ હિંદુ સમાજમાં પાછું આવ્યું.

શિવાજીની રાષ્ટ્રીય ચળવળ—શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું તેની અસર માત્ર દખ્ખણ ઉપર નહિ પણ ઉત્તર હિંદ ઉપર પણ થઈ. ત્યાંના હિંદુઓને હવે હિંમત આવી ને સિપો, બુંદેલાઓ ને રજપુતો ઔરંગઝેબના એકપક્ષી કારભાર સામે થયા. તે ભાવનાની અસર હતી પણ ચાલુ છે. મહારાષ્ટ્રનો અત્યારનો રાષ્ટ્રીયપક્ષ શિવાજીના પ્રવૃત્તિમાર્ગનો પક્ષપાતી છે,

પ્રકરણ ૩ નું

મરાઠાઓ ને મોગલો, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૭૦૭.

સંભાળ, ઇ. સ. ૧૬૮૧-૧૬૮૬—સંભાળ શિવાજીનો મોટો પુત્ર થય. તેની મા ગુજરી ગઈ હતી. રાજરામ શિવાજીનો બીજો દીકરો થય.

તેની મા જીવતી હતી. સંભાળ આપના મરણ વખતે કેદ ભોગવતો હતો. રામરામ રાજધાની રાયગઢમાં હાજર હતો. તેથી પહેલાં રામરામ ગાદીએ પણ આવ્યો. સંભાળને ખબર પડતાં તેણે તુરત રાયગઢનો કબ્જો કર્યો, રામરામના પક્ષકારોને મારી નાખાવ્યા ને ગાદી કબ્જો કરી, ઇ. સ. ૧૬૮૧.

બ્રાહ્મણ “કલુષ”—ગાદીએ આવ્યા પછી સંભાળએ એક ઉત્તર હિંદના બ્રાહ્મણને પોતાનો પ્રધાન બનાવ્યો. આ બ્રાહ્મણ ભોંસલે કુટુંબનો ગાર હતો. તે ગંજેરી, લંપટ, પણ મીઠા બોલો ને પરદેશી હોવાથી છત્રપતિને ગમી ગયો અને તેના મત મુજબ કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. તે “કવિકુલેશ” કહેવાતો. પણ મરાઠાઓ તેને “કલુષ” (પાપ)ના નામથી ઓળખતા.*

સંભાળ ને મોગલો—શાહજાદો અકબર પોતાના બાપ સામે ખંડ કરી વીર દુર્ગાદાસની મદદથી રાયગઢમાં સંભાળને આશ્રયે કેમ આવ્યો અને ઔરંગઝેમે ખુદ દખ્ખણમાં આવી સંભાળના વધ સૂધી મરાઠાઓ સામે કેવી રીતે લડાઈ ચલાવી તે બધું આપણે તે પાદશાહના અમલનો ઇતિહાસ વિચારતી વખતે જોઈ ગયા છીએ. એ મહાભારત સંગ્રામ પાદશાહના મરણ સૂધી એટલે ત્રીસ વર્ષ સૂધી ચાલ્યો. પણ સંભાળને માત્ર મોગલો સાથે ઝગડો કરવાનો નહોતો. તે ઈંગ્લેન્ડ, ફિરંગીઓ ને સિદ્દી સામે પણ લડ્યો.

પશ્ચિમ કિનારા માટે સંભાળનો ચળવળ—શિવાજીની માફક સંભાળએ નંજિરાના સીદીઓ સામે યુદ્ધ કર્યું ને ફિરંગીઓને પણ સતાવ્યા. તે લોકો મરાઠી પ્રજાને ને વેપારીઓને ઘણી પીડા આપતા ને મોગલોને મદદ આપતા. પણ સંભાળથી આ દિશામાં ઝાઝું થઈ શક્યું નહિ.

સંભાળના ગુણદોષ—સંભાળ શિવાજી જેવો શૂરો, પરાક્રમી,

---

* સંસ્કૃત કલુષમાંથી ઇંગ્લેજ Kalusha થયું. તેમાંથી તરજુમીઈ લખાણ “કલુશ” (?) થયું. તેથી અનુદયો વાચક તેને વાળીઓ ધારે તો જરા પણ ખોટું નથી ! વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં લેખકને હમેશાં નવાઈ લાગતી કે બ્રાહ્મણ “કલુશ” કેમ કહેવાયો હશે !

જિંદર અને માની હતો. પણ તેનામાં સમયસચ્ચકતા નહોતી. બધા શત્રુઓ સામે એકી સાથે લડી તેણે રાજ્યની સંપત્તિ ખરચી નાંખી. તે ઉતાવળીઓ, કૂર, બહેમી, લંપટ અને વ્યસની હતો. તેણે રાજ્યના ધુરંધર મુત્સદ્દીઓનો પહેલેથી તિરસ્કાર કર્યો. તેથી તેને અપયશ મળ્યો. તેણે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં ઝાઝું લક્ષ આપ્યું નહિ. પણ સંભાળ તદ્દન નાલાયક નહોતો. તેણે મંરણ સમયે ખૂબ ધૈર્ય બતાવ્યું ને આખો અમલ ઔરંગઝેબ જેવા મોટા દુશ્મન સાથે લડવામાં વીતાડ્યો. તેને ગેરવ્યાજખી કૂરતા માટે પાછળથી પસ્તાવો થતો. ઘણી વાર તે ઉદ્ધરતા બતાવી શકતો. જે તેનામાં આપના જેટલી આવડત હોત તો તે પરાક્રમી થઈ શકત.

રાજારામ—સંભાળ પછી તેનો ભાઈ રાજારામ ગાદીએ આવ્યો. રાજારામ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે વીસ વર્ષનો હતો. પણ મોગલોએ રાયગઢ લીધું ને સંભાળનો પુત્ર શાહ ને તેની મા વગેરે મોગલોનો હાથમાં પડ્યાં તેથી રાજારામ ભિખારી વેષે જિંજી નાસી ગયો. તે મહારાષ્ટ્રનો કારભાર એક વક્રાદાર ને બાહોશ પ્રધાનને સોંપતો ગયો. તે પ્રધાને ખાનદેશ, ગુજરાત, માળવા, બિજાપુર, વગેરે પ્રાંતો ઉપર સવારીઓ મોકલી, બ્યારે રાજારામે જિંજી મુકામેથી જગીરે આપી નાના મોટા સરદારોને મોગલો સામે મોકલ્યા ને ઠેઠ ઇ. સ. ૧૬૮૮ સુધી જિંજીનો બચાવ કર્યો. જિંજી પડ્યા પછી રાજારામ મહારાષ્ટ્ર પાછો આવ્યો ને ખાનદેશ, બરાડ, વગેરે પ્રાંતોમાં તેણે હુટ ચલાવી.

રાજારામનો કારભાર—આવી રીતે સંભાળના વધ પછી તે ઠેઠ ઇ. સ. ૧૭૦૦ સુધી રાજારામે છત્રપતિપદ ધારણ કરી, મોટા હોદ્દાઓ ઉત્પન્ન કરી, લાયક સરદારોને મોગલાઈમાં મોટી મોટી જગીરે આપી, મરાઠી પ્રજાને શત્રુ વિરુદ્ધ લડવા ઉત્તેજન આપ્યું. જે છત્રપતિએ આવું ધોરણ ન રાખ્યું હોત તો પાદશાહ મરાઠી સરદારોને પોતાના પક્ષમાં લઈ પ્રજાના તમામ ઉત્સાહનો ભંગ કરી નાંખત. રાજારામ નિર્ભળ, વ્યસની ને રૂવાળ વિનાનો હતો. પણ તે વિશ્વાસુ, કઠર કરનારો ને સ્વાર્થસાગી હોવાથી લોકોને તેના

ઉપર ભરોસો બેઠો અને અઘર વર્ષ સુધી મરાઠાઓએ મોગલોને હંકાર્યા કર્યું- તેણે સાતારા મુકામે રાજ્યધાની કરી. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦માં મરી ગયો.

તેના વખતમાં સંતાળ ધારપડે ને ધન્ના જાધવ નામના બે શૂરા સરદારો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. તેમનાં અદ્ભુત પરાક્રમેથી મરાઠી લશ્કરોમાં પારાવાર હિંમત આવી. મોગલ સિપાઇઓ તો તેમનાં નામભાત્રથી બ્હીતા.

સગીર શિવાજી. તારાબાઈનો કારભાર—રાજરામનો પહેલો પુત્ર શિવાજી આપના મરણ વખતે દસ વર્ષનો હતો ને બીજો પુત્ર સંભાજી ત્રણ વર્ષનો હતો. મોટો શિવાજી ગાદીએ આવ્યો પણ તે સગીર વયનો હોવાથી કારભાર તેની પ્રસિદ્ધ મા તારાબાઈ કરવા લાગી. આ બાઈ માની, સ્વાર્થી, ઉદ્યોગી, ખટપટી ને રાજ્યવહિવટ કરવામાં ઘણી કુશળ હતી. તે પોતે સેનાપતિઓ, પ્રધાનો, વગેરેની નિમણૂકો કરતી. લડાઈ ક્યાં ક્યાં કરવી, ક્યા ક્યા મોગલ પ્રાંતો ઉપર આક્રમણો લઈ જવાં, દેશની આબાદી કેમ વધારવી, એ બધું તે યુક્તિપૂર્વક તપાસતી. તેણે પોતાની બુદ્ધિથી ને અનુભવી સરદારોની ને પ્રધાનોની મદદથી પાદશાહ ઔરંગઝેબને ચકવી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૦૦-૧૭૦૭. મરાઠી ઇતિહાસનો પહેલો વિભાગ અહીં પૂરો થાય છે.

પ્રકરણ ૪થું

“સ્વરાજ્ય”ની સ્થાપના ને બાળાજી વિશ્વનાથ,

ઇ. સ. ૧૭૦૭-૧૭૨૦.

રાજા શાહુ—સંભાજીના પુત્ર શિવાજી બેંદે શાહને રાયગઢ મુકામે તેની મા સહિત મોગલોએ કેદ કર્યો હતો તે યાદ હશે. તે શાહ ઔરંગઝેબ સાથે છાવણીમાં રહેતો ને ઔરંગઝેબની પુત્રી ઝેબુનનિસાએ આ નિરાધાર મરાઠી રાજકુટુંબની સારી માવજત રાખી. તેથી શાહ રાજા પાદશાહનો માનીતો બન્યો. ઔરંગઝેબનો એવો વિચાર હતો કે રાજરામ, ને તેના મરણ પછી

તારાઆઈના પુત્ર શિવાજી અને શાહ વચ્ચે ખટપટ કરાવી મરાઠી સત્તાને નબળી પાડી નાંખવી. પણ તેમાં તે ફાળો નહિ. ઇ. સ. ૧૭૦૭માં તે મરી ગયો. તેનો પુત્ર અઝીમશાહ ગાદી માટે પોતાના મોટા ભાઈ શાહઆલમ સાથે લડવા ઉત્તર તરફ જતો હતો ત્યારે તેણે અનુભવી સરદારોની સલાહથી રાજા શાહને છોડી મૂક્યો. શાહએ મહારાષ્ટ્ર આવી સામ, દામ, દંડ ને ભેદ વાપરી તારાઆઈનો પક્ષ ઢીલો કર્યો ને સાતારા કબ્જે કરી તે જ સ્થળે પોતાની રાજધાની નક્કી કરી. તારાઆઈ લડતાં થાકી ગઈ, તેથી તે કોલ્હાપુર આવી ગઈ, ને તેનો પુત્ર સંભાજી કોલ્હાપુરના મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠો. આવી રીતે શાહના આવવાથી 'મરાઠી સત્તાના' એ ભાગો પડી ગયા— (૧) સાતારા (૨) કોલ્હાપુર. કોલ્હાપુર સંસ્થાન અત્યારે પણ છે.

નબળા છત્રપતિઓ.—શાહએ બાળાજી વિશ્વનાથ ને પેશવાઈ આપી તે વખતથી પેશવાનું કુટુંબ આગળ આવ્યું. તેના મરણ પછી છત્રપતિઓ તદ્દન નબળા થઈ ગયા. તેથી હવેથી પેશવાઓનો કારભાર આપવામાં આવશે. શાહ ઇ. સ. ૧૭૪૯માં મરી ગયો.

બાળાજી વિશ્વનાથ પેશવા.—બાળાજી વિશ્વનાથને બ્યારે પેશવાઈ મળી ત્યારે તેની ઉંમર ૫૩ વર્ષની હતી. તે મૂળ જંજીરા સંસ્થાનમાં આવેલા શ્રીવર્ધન ગામનો હતો અને તેના વડવાઓ તે ગામની દેશમુખી અથવા દેસાઈમીરી કરતા. બાળાજીના પિતાએ ને દાદાએ શિવાજીની નોકરી કરી હતી. મુસલમાનોના ત્રાસથી તેના કુટુંબીઓ છત્રપતિની સરહદમાં આવ્યા. બાળાજીને વસુલાત, જગત, લસ્કર, વગેરે ખાતામાં નોકરી મળી. તેણે કમાવીસદારી, સુબેદારી ને બક્ષીગીરી કરી હતી એમ જણાય છે. ઇ. સ. ૧૭૧૩માં તેની લાયકાત જોઈ શાહએ તેને પેશવાઈ આપી. બાળાજીએ શાહ માટે સેના ઉભી કરી. તેથી તેને સેનાકર્તાનો ખિતાબ મળ્યો. ઉપરાંત શાહએ બાળાજીને માળવા, ખાનદેશ ને કર્ણાટકમાં મરાઠી સત્તા સ્થાપવાની રજા આપી.

“સ્વરાન્ય”માં શત્રુઓનો નાશ—શાહ પાસે પૂના ને સાતારા વચ્ચેનો મુલક હતો, તેથી પહેલાં તો બાબાજી વિઘ્નાયે તારાબાઈના પક્ષકારોને હરાવી રાન્યને શત્રુઓથી સલામત કર્યું ને આખા મહારાષ્ટ્રમાં નવા રાજ શાહની આજ્ઞા ફેરવી.

મોગલો પાસેથી મળેલા હકકો—ઔરંગઝેબના મરણ પછી મોગલો દિલ્હી તરફ રવાના થયા ત્યારે દક્ષિણનો સુબેદાર મરાઠાઓનો પક્ષકાર હતો ને છ સુબાઓની ચોથાઈ ને સરદેશમુખી મોગલ અમલદારો વસુલ કરી છત્રપતિને ભરપાઈ કરે તેવો કરાર લખી આપવાની ઇચ્છા રાખતો હતો. પણ જ્યાં સુધી શાહ અને તારાબાઈ લડતાં બંધ ન થાય ત્યાં સુધી એવી યોજના કરવી નહિ એમ તેને દિલ્હીથી વઝીરની આજ્ઞા થતાં તે કાંઈ કરી શક્યો નહિ. જ્યારે નિઝામ-ઉલ-મુલક સુબેદાર તરીકે આવ્યો ત્યારે તેણે શાહ વિરુદ્ધ કોલ્હાપુરના રાજાનો પક્ષ લીધો. તેના પછી તેનો શત્રુ હુસેન અલીખાં સૈયદ દખ્ખણનો સુબેદાર થયો. પાદશાહ ફરુખસિયર આ વખતે સૈયદોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો તેથી નવા સુબેદારે શાહ રાજાનો પક્ષ સ્વીકાર્યો ને જ્યારે તે દિલ્હી જવા ઉપડ્યો ત્યારે પેશવા અને ખીજા મરાઠી સરદારો મોટાં લશ્કર લઈ તેની સાથે ગયા. ત્યાં ફરુખસિયર પદબ્રષ્ટ થયો ને મરાઠાઓને ત્રણ સનદો મળી, ઇ. સ. ૧૭૧૮-૧૯.

પાદશાહ તરફથી મળેલી ત્રણ સનદોઃ—આ ત્રણ સનદોથી (૧) શિવાજીના વખતમાં જેટલા મુલક ઉપર મરાઠી સત્તા હતી તે તમામ મુલક એટલે “સ્વરાન્ય”નો મુલક ને (૨) ખાનદેશ, બરાડ, હૈદરાબાદ ને કર્ણાટકમાં મરાઠાઓએ મેળવેલો મુલક, શાહને મળ્યો. (૩) દખ્ખણના છ સુબાઓ, બિદર, બરાડ, ખાનદેશ, હૈદરાબાદ, બિજાપુર અને કર્ણાટક ઉપર શાહ પોતે પોતાના અમલદારો રાખી ચોથાઈને સરદેશમુખી પણ ઉધરાવે એમ નક્કી થયું. (૪) આ હકકો બદલ શાહ રાજાએ ૧૫૦૦૦ માણસો

• મરાઠાનો ઇતિહાસ લખનાર ગ્રાંટ રુફે આ અસલ સનદો જોઈ હતી.

શખી દખખણમાં મોગલ સત્તાનો બચાવ કરવા ને દસ લાખ રૂપીયાની વાર્ષિક ખંડણી ભરવા કબૂલ્યું. ઉપરાંત શાહએ કોલ્હાપુરના છત્રપતિને સંતાપવો નહિ ને (૫) પાદશાહે શાહની મા વગેરેને દખખણ પાછાં જવા દેવાં, એ બીજી શરતો હતી.

આ હડકોથી શાહ પાદશાહનો ખંડિયો રાજ બન્યો. પણ બીજાં રાજ્યોની અપેક્ષાએ તે સ્વતંત્ર થયો. વળી મરાઠાઓને દખખણમાં અગત્યના હડકો મળ્યા. એ હડકો બળવવા તેમના સરદારો દખખણના સુબાઓમાં જવા માંડ્યા ત્યારે મોગલ અમલદારો તેમની વિરુદ્ધ પડ્યા એટલે તેઓ મોગલ પ્રાંતો ઉપર જવા માંડ્યા.

ચોથાઈ ને સરદેશમુખીનો અર્થ—“સ્વરાજ્ય”નો અર્થ ઉપર આવી ગયો છે. છ સુબાઓનું ઉત્પત્ત કાગળ ઉપર ૩. અદાર કરોડનું મંડાતું. તેમાંથી ચોથાઈ એટલે ૨૫ ટકા ને સરદેશમુખી એટલે ૧૦ ટકા એટલે કુલ ૩૫ ટકા શાહને મળે ને બાકીનું ઉત્પત્ત મોગલો રાખે; ચોથાઈ ને સરદેશમુખી મોગલ અમલદારો નહિ પણ મરાઠી અમલદારો ઉધરાવે; આ હક્ક બદલ છત્રપતિ મોગલાઈનો બચાવ કરે; એ ચોથાઈ ને સરદેશમુખીનું ખર્ચ ૨૨.૫ છે.

ચોથાઈ ને સરદેશમુખીની વાટણી. સરંજમી પદ્ધતિ— ચોથાઈ ને સરદેશમુખી મરાઠી અમલદારોએ વસુલ કરવાની હતી તેથી બાળાજી પેશવાએ તે સંબંધી ઘણી અગત્યની ગોઠવણ કરી. એ ગોઠવણથી આખા હિંદમાં મરાઠી સત્તાની જમાવટ થઈ તેથી અહિં તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ આપતું જોઈએ. સરદેશમુખી છત્રપતિ પોતે ખાતો ને વસુલ કરવા અધિકારીઓની નીમણૂક પણ છત્રપતિ પોતે કરતો. ચોથાઈ ને સ્વરાજ્યનું ઉત્પત્ત રાજ્ય માટે જમા થતું. તેમાંથી થોડાક ભાગ છત્રપતિ પોતે પોતાના ખર્ચ માટે લેતો ને બાકીના ભાગો જુદા જુદા સરદારો વચ્ચે બહેંચી આપતો. આ ગોઠવણ પ્રમાણે પેશવા ખાનદેશમાં, સેનાપતિ દાભાડે બામલાણ ને

ગુજરાતમાં, ને “ સેનાસાહેબ ” બોંસલે બરાડમાં ચોથાઈ ઉધરાવવા લાગ્યા. બીજા સરદારોને કોંકણ, કર્ણાટક, વગેરે ભાગોમાં ચોકસ હિસ્સાઓ આપવામાં આવ્યા. દરેક સરદારને પોતાને આપેલા મુલકમાં મુલકી ને લશ્કરી વહિવટ કરવો પડતો, હિસાબ છત્રપતિને નિયમસર મોકલવો પડતો, ને દેવસ્થાન, જાગીર, વગેરે કાયમ રાખવાં પડતાં. તેને પરરાજ્યો સાથે છત્રપતિ કે પેશવાની પરવાનગી સિવાય કોઈ વ્યવહાર કરવાની છુટ નહોતી. બ્યારે છત્રપતિ ને પેશવા નમ્રણ થયા ત્યારે આ સરદારો બળવાન થઈ પડ્યા ને સ્વચ્છંદથી વર્તવા લાગ્યા. તેમની સરદારી વંશાનુગત થઈ ગઈ. તેથી મરાઠી સત્તા નમ્રણી થઈ ગઈ. પણ શરૂઆતમાં સરંજામી પદ્ધતિથી મરાઠી સત્તાનો ઘણો વિસ્તાર થયો.

બાળાજીનું મૃત્યુ. તેની યોગ્યતા—પેશવા દ્વિતીયી પાછો આવ્યો કે નુરત મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૨૦. તે મોટો મુત્સદ્દી હતો ને હિસાબી ને મહેસુલી ખાતામાં ઘણો કુશળ હતો. પણ તેનામાં બહુ દીર્ઘ દૃષ્ટિ નહોતી. જો તે દીર્ઘદષ્ટ હોત તો સરંજામી પદ્ધતિનો વિકાસ કરી મરાઠી સત્તાના વિનાશનાં બીજ વાળી ગયો હોત નહિ. શાહ પોતે પાઠશાહના ખંડિયા રાજ તરીકે રહેવા માંગતો હતો, બ્યારે બાળાજીને સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવી હતી. પણ તે શાહ વિરુદ્ધ ગયો નહિ. એ વખતે શાહ પોતે રાજ્યકારભાર જોતો. તેથી બધા દોષોને માટે પેશવાને જવાબદાર ગણવો યોગ્ય નથી.

પ્રકરણ પમું

પહેલો બાહરાવ, ઇ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૦.

પહેલો બાહરાવ પેશવા, ઇ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૪૦—બાળાજી પછી તેનો મોટો પુત્ર બાહરાવ બાવીસમે વર્ષે પેશવા થયો. બાહરાવ મુખ્યત્વે યોદ્ધા હતો. તેના ઉપર બીજા સંસ્કારો પડી શક્યા નહોતા. તે લંપટ હતો. અસ્તાનીના રૂપમાં તે મોહ પામી ગયો ને મરણ સુધી તે મુસલમાન બાઈ

તેની સાથે રહી. તે પોતાની સ્ત્રી ને પોતાનાં છોકરાં પ્રત્યે બેદરકાર રહ્યો, ને તેમની બધી દેખરેખ તેનો નાનો ભાઈ ચિમાજી રાખતો. બાજીરાવ બીન-અનુભવી ને ઉતાવળીઓ હોવાથી શાહને તેનો પૂરતો ભરોસો નહોતો, પણ તેના પક્ષકારોએ છત્રપતિ આગળ પેશવાના પક્ષને ઠંઠ સૂધી સતેજ રાખ્યો. તેથી બાજીરાવ ઉત્તર હિંદમાં મરાઠી સત્તા સ્થાપી શક્યો. એ વખતે શાહના દરબારમાં બે પક્ષો હતા:—(૧) શ્રીનિવાસરાવ પ્રતિનિધિનો દખ્ખણી પક્ષ. (૨) પેશવાનો હિંદુસ્તાની પક્ષ. પહેલો પક્ષ એમ કહેતો કે પ્રથમ દખ્ખણમાં નિઝામશાહીનો પરાજય કરી શાહએ હિંદુસ્તાન લેવો. બીજો પક્ષ એમ કહેતો કે પાદશાહીને તોડવી એટલે આપોઆપ સુબેદારો મરાઠી સત્તા નીચે આવી જશે. “ઝાડનું થડ કાપી નાંખો એટલે ડાળીઓ એની મેજે નીચે પડશે.” એક વાર ભર દરબારમાં બંને પક્ષો વચ્ચે વાદ થયો. તેમાં શાહ રાજ્યએ બાજીરાવના પક્ષને અનુમોદન આપ્યું ને બાજીરાવને કહ્યું કે “તું તારા બાપથી પણ સવાયો થઈશ અને ભગવો ઝંઝો ઠંઠ હિમાલય સૂધી સ્થાપીશ.”

નિઝામ ને મરાઠાઓ—બાજીરાવનો ખરો પ્રતિસ્પર્ધી પ્રતિનિધિ નહિ પણ નિઝામ હતો. નિઝામ—ઉલ—મુલ્કે સૈયદોના પક્ષકારોને હરાવી માયાં હતા. તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તે પછી બંને સૈયદ ભાઈઓનો નાશ થયો ને દિલ્લી મુકામે નિઝામનો પક્ષ જોરમાં આવ્યો. તેથી દક્ષિણમાં નિઝામે શાહ વિરુદ્ધ કપટ રમવાનું શરૂ કર્યું. પહેલાં તો તેણે મરાઠા અમલદારોને ચોથાઈ ઉધરાવતા બંધ કર્યા. પછી તેણે કોલ્હાપુરના રાજાને પોતાના પક્ષમાં લીધો. પણ મરાઠાઓથી હારી જતાં તે શાંત થયો. નિઝામે કર્ણાટક તાબે કરવા પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. તેથી બાજીરાવે ગુજરાત ને માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી. બાજીરાવે નિઝામને હરાવ્યો એટલે નિઝામે તહ લખી આપ્યું. તે તહથી મરાઠાઓને છ સુબાઓની ચોથાઈ ને સરદેશમુખી પોતાના અમલદારો મારફત ઉધરાવવાની પરવાનગી મળી ને નિઝામે કોલ્હાપુરનો પક્ષ છોડી દીધો.

* આ વિષયનું વર્ણન મોગલ વિભાગમાં મહમ્મદશાહના અમલમાં સવિસ્તર કરવામાં આવ્યું છે.

દેખાણની ખટપટથી પરવારતાં નિઝામે બાજરાવને માળવા ને ગુજરાતમાં સત્તાવવાની ખટપટ શરૂ કરી. પણ ભોપાળ પાસે તે હારી મથો એટલે મરાઠાઓ ગુજરાતમાં ને માળવામાં નિર્ભય બન્યા, ઇ. સ. ૧૭૨૦-૧૭૩૮.

ગુજરાતમાં દાલાડેની હાર અને ગાયકવાડના રાજ્યની સ્થાપના—પૂના પાસે તળેગાંવનો એક પટેલ દાલાડે કુટુંબનો આદિપુરુષ થાય. શિવાજી ને સંભાળના વખતમાં તેનું કુટુંબ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું ને રાજરામે તેને તળેગાંવ ધનામમાં આપ્યું. તેના પુત્ર ખંડેરાવને “સેનાખાસખેલ” બનાવ્યો ને સેનાપતિની જગ્યા આપી. આ ખંડેરાવે ગુજરાત પ્રાંતમાંથી મોગલોને કાઢી મૂકવાનું બીડું ઝડપ્યું. પણ તેનો પુત્ર ત્ર્યંબકરાવ દાલાડે ને પિત્રાજી ગાયકવાડ મોગલો સાથે રહી પેશવા વિરુદ્ધ ખટપટ કરતા ને તેમણે ગુજરાતના કારભારમાં પેશવાઓની દરમ્યાનગીરી સ્વીકારવાની ના પાડી. તેથી પેશવાના ભાઈ ચિત્રાજી આખાએ ગુજરાત ઉપર સવારી કરી તેના સુખેદાર પાસેથી ચોથાઈ લખાની લીધી. આથી દાલાડે ચીડાઈ ગયો. તેથી શાહએ તેને શિક્ષા કરવા બાજરાવને મોકલ્યો. ડભોઈ આગળ ઇ. સ. ૧૭૩૧માં ત્ર્યંબકરાવ દાલાડે ને બાજરાવ વચ્ચે લડાઈ થઈ. તેમાં ત્ર્યંબકરાવ માર્યો ગયો. શાહએ હવે સમાધાન કર્યું કે ગુજરાતનો કારભાર સેનાપતિએ ને ગાયકવાડે પેશવાની દેખરેખ નીચે ચલાવવો. પણ નવો સેનાપતિ દાલાડે નમાલો હોવાથી પિત્રાજી ગાયકવાડ ગુજરાતમાં બળવાન થયો. મહારાજ શાહએ તેને “સેનાખાસખેલ” બનાવ્યો. હજુ પણ મહારાજ ગાયકવાડ સરકાર આ ઇતિહાસ ધારણ કરે છે.

જંજીરાના સિદ્દીઓ—જંજીરાનો સિદ્દી પેશવાના ને શાહના ગુરુ બ્રહ્મસ્વામીને હેરાન કરતો હતો. સિદ્દીનો પરાજય કરવા મરાઠાઓ હમેશ આતુર હતા. સ્વામીનું માત્ર બ્હાનું મળ્યું. તેથી જંજીરામાં ગાદી માટે ખટપટ થતાં મરાઠાઓ વચમાં પડ્યા. પણ સિદ્દીને અંગ્રેજ, દ્વિરંગી ને મોગલોની મદદ હોવાથી, તેનો પૂરો પરાભવ થઈ શક્યો નહિ.

• બ્રહ્મસ્વામી પાસે ધણું નાણું હતું તે નાણા ઉપર પેશવાની સવારીઓ નભતી.

ફિરંગીઓ સામે લડાઈ ને વસંધનો કબજો—મરાઠાઓને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ હક સાબુત કરવો હતો. પણ એ કિનારા ઉપર ફિરંગીઓનું ઘણું જોર હતું. ગોવાના ફિરંગી ગવર્નરે એક મરાઠી સરદારને ધાર્મિક ન્યાયાધીશી—“ Inquisition ”—આગળ ખડો કર્યો હતો ને જાગીર ખાલસા કરી હતી તેથી એ સરદારે બાજીરાવની મદદ માંગી. તુરંત મરાઠાઓએ થાણા ને સાષ્ટી સર કર્યા ને ૧૭૩૯માં ચિમાજી આપ્પાએ ઘોર સંઘ્રામ પછી વસંધ બંદર પડાવી લીધું. આ લડાઈથી મરાઠાઓને ઘણો ઘરગોળો, ઘણો ખજાનો ને વિશાળ મુલક મળ્યાં. x

નિઝામનો પરાજય—હૈદરાબાદનો નિઝામ કરાર મુજબ વર્તતો નહોતો તેથી બાજીરાવે તેના મુલક ઉપર સવારી કરી. પરિણામે મરાઠાઓને કેટલોક મુલક મળ્યો.

ગુજરાત. માળવા. બુંદેલખંડ. દિલ્હી—બાજીરાવે માળવા ને બુંદેલખંડમાં મરાઠી સત્તા કેવી રીતે સ્થાપી તથા ગુજરાતમાં મરાઠાઓ કેમ આવી શક્યા તે મોગલ વિભાગમાં જણાવી દીધું છે.

બાજીરાવ ને નાદિરશાહ—નાદિરશાહની સવારી વખતે બાજીરાવનો વિચાર એવો હતો કે અંદર અંદરની તકરારો એક બાજુ મૂકી દઈ પરદેશી શત્રુને મહાત કરવો. પણ નિઝામ ને તેના પક્ષની ખટપટથી તે કાંઈ કરી શક્યો નહિ.

x બ્રહ્મંડસ્વામીને લખેલા એક કાગળમાં ચિમાજીએ વસંધના વિજયને રાષ્ટ્ર-ચંદ્રોળ અને વાનરોએ કરેલા લંકાના વિજય સાથે અરખાવ્યો છે: “ જ્યાં પ્રકારે બાનરાકર્મી લંકા ધેવલિલી, ત્યાં પ્રકારે હે ગોષ્ઠ જ્ઞાતિ... જે સેવક હે પરાક્રમ પાહત અસ-તીલ, ત્યાંજે જન્મ ધન્ય આહેત. જે કામાસ આલે (મરી ગયા) ત્યાંની તો હા લાક વ પરલોક સાધિલા x x સારાંશ, હે તર્વૂદ x + યા સમગ્રાંત હે હિંમત, હે ગોષ્ઠ, મનીંહી કલ્પવત નાહીં. હીં કર્મે હૈશ્વર સમાન આહે. અર્થ—વાનરોએ લંકા લીધી તેવી વાત આહિં બની. જેઓએ આ પરાક્રમ જોયું તેમનો જન્મ ધન્ય થયો. જેઓ લડાઈમાં મરી ગયા તેઓએ તો આ લોકને પરલોક બંને સંભ્યાં. ટુંકામાં આ સમયમાં આવી હિંમત, આવાં પરાક્રમ, કલ્પનામાં પણ ન આવી શકે. આવાં કર્મો હૈશ્વરસમાન છે.

નાગપુરના ભોંસલેઓ—આજીરાવના વખતમાં કેટલાંક મરાઠી કુટુંબો આગળ આવ્યાં તેમાં નાગપુરનો ભોંસલે રાજા મુખ્ય હતો તેણે શિવાજી, સંભાજી, ને રામરામના વખતમાં નોકરી કરી હતી ને રામરામે તેને સેનાસાહેબસુખાનો ખિતાબ આપી બરાડ મોકલ્યો હતો. તેના વંશજે નાગપુર તામે કરી ત્યાં રાજધાની કરી ને ગોંદવન, ઓરિસ્સા, કટક, બંગાળા ને બિહારના પ્રાંતો ઉપર ચઢાઈઓ કરવા માંડી. ભોંસલેઓ છત્રપતિઓના કુટુંબીઓ હતા. તેથી તેમને પેશવાઓ સાથે બનતું નહિ.

વડોદરાના ગાયકવાડો—એમ કહેવાય છે કે કોઈ કિલ્લેદારે એક મુસલમાન કસાઈની પાસેથી ગાયોને બચાવી લીધી. તે વખતે ગાયોએ ઢોટના કવાડ-કમાડમાં આશરો લીધો. તેથી તે સરદારે ગાયકવાડનું નામ ધારણ કર્યું. તેના વંશજ પિલાજીએ ગુજરાતમાં ગાયકવાડની ગાદી સ્થાપી. ગાયકવાડોની રાજધાની પહેલાં નવસારી પાસે સોનગઢના ઢોટમાં હતી પણ પાછળથી વડોદરા રાજધાની થયું.

ઈંદોરના હોળકરો—હોળકરના વંશજે હોળ નામના ગામમાં રહેતા તેથી “હોળકરો” કહેવાયા. હોળકર મહારાવનો બાપ તેના ગામનો ચાંધરી હતો. તે મહારાને ત્રણ વર્ષનો મૂકી મરી ગયો તેથી તેની વિધવા ખાનદેશમાં પોતાના બાઈ પાસે રહેવા ગઈ, ને મામા સાથે મહારાવ સિપાઈગીરી કરવા લાગ્યો. તે બીજા પેશવા આજીરાવની નીચે માળવા ને ઉત્તર હિંદમાં વિખ્યાતિ પામ્યો. ઈંદોરના હોળકર મહારાજના વંશનો ને મુખ્ય પુરુષ થાય.

ગ્વાલિયરના શિંદેઓ અથવા સિંધિયાઓ—શિંદેઓ મૂળ સંદ્રક રજપુતો કહેવાતા ને સતારા પાસે એક ગામની પાટિલગીરી કરતા. રાણોજી શિંદેનો બાપ પેશવા આજીરાજી વિશ્વનાથનો પદરી હતો ને આજીરાવના લશ્કરમાં રાણોજી પોતે પેશવાના જોડા સાચવતો. એ ગ્વાલિયરના સિંધિયા મહારાજની ગાદીનો સ્થાપક થાય.

આજીરાવ પેશવાનું મરણ. તેના કારભાર ઉપર કેટલીક ટીકાઓ—આજીરાવ પેશવા ઇ. સ. ૧૭૪૦માં નર્મદકાંઠે મરી ગયો. આજીરાવ વિષે કેટલુંક વિવેચન આપણે ઉપર કરી ગયા છીએ. તે તીખા સ્વભાવનો હતો. કારભાર કરવામાં અને હિસાબી કામકાજમાં તે સમજતો નહિ. માળવા, ગુજરાત ને યુદ્ધેલખંડનાં પ્રકરણોમાં તેણે પોતાની શક્તિ ખરચી નાંખી ને કર્ણાટક ઉપર જોઈતું લક્ષ આપ્યું નહિ. શાહના દરબારીઓને તે કદિ પ્રસન્ન કરી શક્યો નહોતો. કેટલાએક લેખકો તેને માત્ર લુટારાઓનો સરદાર કહી વગોવે છે. પણ તે વર્ણુન બરાબર નથી, કારણ કે તે વખતે મરાઠાઓ એ જ રીતે લડતા. આજીરાવે ઘણી લડાઈઓ કરી. પણ તેણે કોઈ વાર પોતાની પ્રજાપર, ત્રાસ વર્તાવ્યો નહિ. બધા સરદારો આજીરાવને ધિક્કારતા. માત્ર શિંદે ને હોળકર આજીરાવને ચલાતા. આજીરાવે તાંબે કરેલા મુલકોના કારભારની પૂરતી વ્યવસ્થા કરી નહિ. તેણે લશ્કરની વ્યવસ્થામાં કાંઈ સુધારો કર્યો નહિ. તેને તો રાજ્યનો વિસ્તાર જોમ અને તેમ વધારવો હતો. પરિણામે નિઝામ આગળ આજીરાવ તદ્દન ઝાંખો પડી ગયો છે. આજીરાવના કારભારનો એક ગુણ અહિં યાદ રાખવાની જરૂર છે. તેને મન બ્રાહ્મણો ને બ્રાહ્મણોતરો, બધા સરખા હતા ને તેના અમલ દરમ્યાન મરાઠા કુટુંબો સારી પ્રસિદ્ધિમાં આવી શક્યાં. મુસલમાનો પણ આજીરાવને ચાહતા. મરતાની* ઉપરના આજીરાવના મોહ વિષે આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેણે મસ્તાનીથી થએલા પુત્રને હિંદુ સમાજમાં દાખલ કરાવવા ઘણી મહેનત કરી હતી. આજીરાવ પૂનામાં શનવારવાડો બંધાવતો ગયો.

---

* બુંદેલ રાજ્ય છત્રસાહે આજીરાવને મરતાની આપી હતી.

પ્રકરણ ૬૬

**સામ્રાજ્યની સ્થાપના ને પાણીપતનું યુદ્ધ, ત્રીજે પેશવા
બાબાજી બાજીરાવ, ઈ. સ. ૧૭૪૦-૧૭૬૧.**

ત્રીજે પેશવા નાના સાહેબ અથવા બાબાજી બાજીરાવ, ઈ. સ. ૧૭૪૦-૧૭૬૧—બાજીરાવ પેશવાને બે પુત્રો હતા. (૧) બાબાજી (૨) રઘુનાથરાવ અથવા રાઘોબા. બાબાજીની વિરુદ્ધ એક મોટો પક્ષ હતો. પણ શાહને તેના કુટુંબ ઉપર વિશ્વાસ અને પ્રીતિ હોવાથી બાબાજીને પેશવાઈ મળી. એ વખતે તેની ઉંમર માત્ર ઓગણીસ વર્ષની હતી.

બાબાજીના કારભારના બે વિભાગો થઈ શકે:- (૧) ૧૭૪૦-૧૭૪૯ એટલે શાહના મરણ સુધી (૨) ૧૭૫૦-૧૭૬૧. આ વખતે બાબાજીએ સ્વતંત્રપણે કારભાર કર્યો.

માળવા ને છુંદેલખંડની કાયમ વ્યવસ્થા—પાદશાહે બાજીરાવને માળવાની સુબેદારી માટે વચનો તો આપ્યાં હતાં પણ નિઝામ તેની વિરુદ્ધ હતો. તેથી બાબાજીએ માળવા ઉપર સવારીઓ મોકલી. આ વખતે માળવામાં જયપુરનો રાજા જયસિંહ સુબેદાર હતો. તે બાજીરાવનો મિત્ર હતો. તેથી તેની મદદથી મરાઠાઓ માળવામાં ધુસ્યા. બાબાજીએ માળવા, ગુજરાત ને છુંદેલખંડના કારભાર માટે કાયમ વ્યવસ્થા કરી અને પવાર, શિંદે ને હોળકરના જુદા જુદા ભાગો નક્કી કર્યા.

બાબાજી અને રઘૂજી ભોંસલે—નાગપુરવાળો રઘૂજી ભોંસલે બાહ્ય શત્રુ સરદાર હતો. તે પેશવાનો દુશ્મન હતો ને કર્ણાટક, બંગાળા ને બિહાર ઉપર હુમલાઓ કરી ધણો પૈસાદાર થયો હતો. તેની સામે બંગાળાના સુબાએ ને મોગલ પાદશાહે પેશવાની મદદ માંગી. તેથી બાબાજી બંગાળામાં ઠેઠ મુશીબ્યાદ સુધી લશ્કર લઈ ગયો. રઘૂજી યુદ્ધકળામાં પેશવાથી ચઢી

જાય તેવો હતો. પણ પેશવા રાજ્યખટપટમાં તેને હક્કો એવો હતો. અંતે શાહ વચ્ચે પડ્યો ને બંને વચ્ચે સમાધાન થયું. આ કરારથી રઘૂજી ભોંસલે ખંજાણા, બિહાર, બરાહ અને ઓરિસ્સા સંબંધી સ્વતંત્ર થયો. તેણે ઉત્તર હિંદુસ્તાનની ખટપટમાં ઘરમ્યાન ન થવાનું પેશવાને વચન આપ્યું.

કર્ણાટકનું પ્રકરણ—વાચકને યાદ હશે કે તાંજોરમાં પણ મરાઠી રાજ્ય હતું. બાબાજીના વખતમાં ત્યાંના રાજા ઉપર કર્ણાટકના નવાબે સવારી કરી તેથી તેણે પોતાના ભાયાત શાહની મદદ માંગી. તુરત શાહએ રઘૂજીને મોકલ્યો. તેણે નવાબના જમાઇ ચંદ્રસાહેબને કેદ કરી સાતારા મોકલી આપ્યો, ઈ. સ. ૧૭૪૦-૧૭૪૧. ચંદ્રસાહેબના કુટુંબને પોંદિચેરિના ફ્રેંચ ગવર્નરે આશરો આપ્યો હતો. તેથી રઘૂજીએ તેના ઉપર પણ ચઢાઈ કરી પણ તે અતુર ને બાહોશ ફ્રેંચે રંગીલા મરાઠી સરદારને ફ્રેંચ દારૂથી સંતોષી પાછો કાઢ્યો. બ્યારે નિઝામે બીજી વાર કર્ણાટક ઉપર લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે શાહએ બાજીરાવના પિત્રાઈ સદાશિવરાવ ભાડેને કર્ણાટક મોકલ્યો. તેણે તે તરફના નાનાં મોટાં રાજ્યો પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી.

પેશવા અને હૈદરાબાદ સંસ્થાન—ઈ. સ. ૧૭૪૮માં નિઝામ મરી ગયો. તે પછી બીજો કર્ણાટક વિગ્રહ થયો. પરિણામે હૈદરાબાદ મુકામે ફ્રેંચોની વગ ઘણી વધી પડી. બાબાજી પેશવાનો વિચાર એવો હતો કે ફ્રેંચોને પોતાના પક્ષમાં કે નોકરીમાં લઈ નિઝામીને ડૂબાવવી. પણ ફ્રેંચો વફાદાર નોકરો હતા, તેથી પેશવા આ ખટપટમાં ફાવ્યો નહિ. તેની બીજી ખટપટ એ હતી કે હૈદરાબાદની ગાદી નિઝામના મોટા પુત્રને અપાવવી. પણ તેને ઝેર દઈને મારી નાંખવામાં આવ્યો એટલે એ વિષયમાં પણ બાબાજી ફાવી શક્યો નહિ. હવે તેણે નિઝામના બીજા પુત્રનો પક્ષ લીધા; પણ ગાદીએ આવ્યા પછી તેણે પોતાના બાપનું ધોરણ પસંદ કર્યું અને તે પણ મરાઠાઓની વિરુદ્ધ વર્તવા લાગ્યો.

ઉદ્ગીરનું યુદ્ધ—મરાઠાઓ અને નિઝામ વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થયાં કરતી. મરાઠાઓએ અહમદનગરના કિલ્લેદારને લાંચ આપી તે શહેર સર

કર્ચું ને પછી સદાશિવરાવ ભાઉએ નિઝામના લશ્કરને ઉદ્ગીર આગળ ઇ. સ. ૧૭૬૦માં સપ્ત હરાવ્યું. નિઝામે લાચાર થઈ મરાઠાઓને રૂ. ૬૨ લાખના ઉત્પન્ન જોટલો પ્રદેશ આપ્યો ને સુલેહ કરી. આ વિજયથી અસીરગઢ, બહાનપુર, દોલતાબાદ, બિજાપુર ને અહમદનગરના પ્રાંતો મરાઠાઓના કબજામાં આવ્યા.

બાળાજી અને ગાયકવાડ—ગુજરાતની ચોથાઈ માટે પેશવા બાળરાવ અને દાભાડે વચ્ચે ચાલેલી તકરારો વિષે આપણે ઉપર કેટલુંક વિવેચન કરી ગયા છીએ. ડભોઈની લડાઈમાં દાભાડે માર્યો ગયો એટલે તેનો ભાઈ સેનાપતિ થયો. પણ તે નમાલો હતો. તેથી ગુજરાતમાં પિલાજી ગાયકવાડ ને તેનો પુત્ર દમાજી જોર ઉપર આવ્યા. પણ તેમની સાથે જુની તકરારો તો કાયમ રહી. દાભાડેની મા પ્રતાપી સ્ત્રી હતી. તેણે પેશવા વિરુદ્ધ ખટપટ કરી, ને દમાજી પોતે દખખણમાં મૌદું ગુજરાતી સૈન્ય લઈ ઉતરી પડ્યો. પણ તેની હાર થવાથી તેણે ગુજરાતની ચોથાઈ સંબંધી પેશવાના મનનું સમાધાન કર્યું ને પેશવાએ ગુજરાતમાંથી મોગલોને નસાડી મુકવાનું વચન આપ્યું. આ સમાધાન પછી ગુજરાતમાં ને કાઠિયાવાડમાં મરાઠાઓએ કાયમ કાબુ મેળવ્યો.

આંગ્રેનો પરાજય. પેશવાની ગંભીર ભૂલ—કોંકણમાં તુળાજી આંગ્રે તારાબાઈનો પક્ષ કરતો હતો. તેથી અંગ્રેજોની મદદ લઈ બાળાજીએ તુળાજીનો પરાજય કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૫૫. તે પછી અંગ્રેજ સરદારો વોદસને ને ક્લાઈવે તેની રાજધાની લઈ લીધી ને તુળાજીને કેદ કર્યો. પરિણામે કોંકણના કિનારા ઉપર મુંબઈવાળા અંગ્રેજો ફાવી ગયા, ને વીસ વર્ષ પછી તેઓ મુંબઈ ઇલાકામાં રાધોબાનો પક્ષ લઈ મરાઠાઓ સામે લડ્યા. બાળાજી પેશવાએ આંગ્રેનો નાશ કરવામાં મોટી ભૂલ કરી.

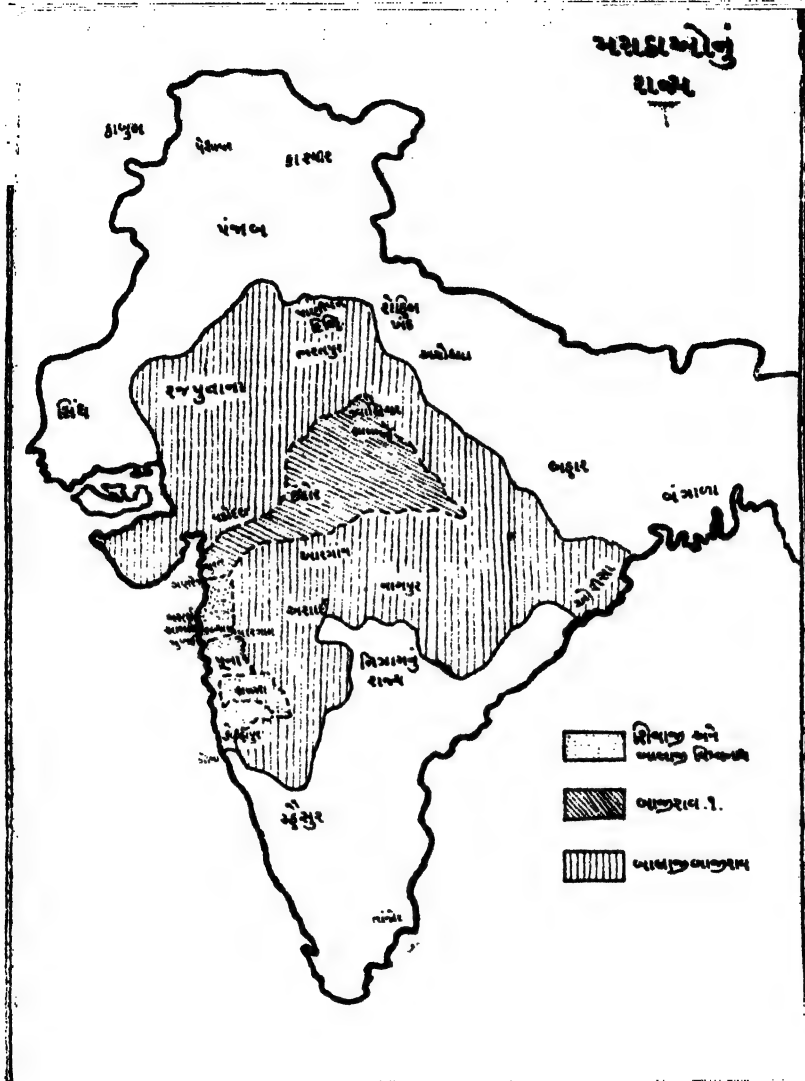
પેશવાઈ માટે બાળાજીના વંશમાં કાયમની સનદ—શાહ રાજા અપુત્ર હતો. પેશવાનો એવો વિચાર હતો કે શાહ ડોલ્હાપુરના રાજા સંભાળને દત્તક લે ને તેને ગાદીનો વારસ હરાવે, જેથી બંને રાજ્યો એકત્ર

शाय ने कोल्हापुरनी ताराबाईनी भटपट समूहगी टणी जय. पणु शाहने संभाळ गमतो न्होतो. वणी शाहनी आनी विचार भोंसलेने दटक लक्ष पेशवानी सत्तानो नाश करवानो હતો. राजकुटुंबनी आ भटपटમાં એક વાર શાહ રાજ્યએ આજાળ પેશવાને નોકરીમાંથી રજા આપી હતી. પણ તે જગ્યા કોઈ લઈ શકે તેમ ન હોવાથી ફરીથી તેને પેશવાઈ મળી ને તે હોદ્દા તેના વંશમાં કાયમ રહે એવો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો. હવે શાહએ તારાબાઈના પુત્ર શિવાજીના પુત્ર રામરાજને વારસ તરીકે સ્વીકાર્યો. શાહ રાજા ઇ. સ. ૧૭૪૯માં મરી ગયો.

શાહુનો કારભાર—શાહના વખતમાં મરાઠી સત્તા ઉત્તર હિંદમાં ફેલાઈ. શાહ મોગલ છાવણીમાં રહી મોજશોખી થઈ ગયો હતો. પણ તે કોઈ નમાલો નહોતો. હરામખોરોને સજા કરવામાં અને લાયકની કદર કરવામાં તે કદિ ચૂકતો નહિ. માત્ર એક જ વાર તે લડવા માટે બહાર નીકળેલો. પણ તે બીકણુ ને આજસુ નહોતો. તેનાથી બધા અમલદારો ડરતા. તે રાજ્યકારભારમાં પૂરતું લક્ષ આપતો. તેનામાં એક પણ દુર્વ્યસન નહોતું. શાહ મોગલાઈથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતો નહિ, કારણ કે ઔરંગઝેબની છાવણીમાં તેનો સારો સહાર થએલો—એટલો બધો તે કૃતજ હતો. તે જુની પરિસ્થિતિનો નાશ કરવાની વિરુદ્ધ હતો. બ્રાહ્મણો ને બ્રાહ્મણેતરો, બધાને તે એકસરખા ગણતો. તે કુટુંબીઓ ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખતો ને અમલદારો, સરદારો ને પ્રજા, બધાને પુત્રવત્ રાખતો. શાહ ફારસી, સંસ્કૃત ને મરાઠી ભાષાઓ સારી પેઠે જાણતો. પૂના સાતારા તેના વખતમાં મોટાં વિદ્યાધામ થયાં. શાહએ સાતારા બહાર શાહનગરની સ્થાપના કરી. મરાઠી બખ્ખરકારો* તેને “અખતશયુ મહારાજ” કહી ગયા છે.

---

* જશી કાશી તસે સાતારા પુળે વિદ્યાપીઠ્ય જ્ઞાલે. નીતિ ન્યાયે કરુન પ્રજાચે પાલનપોષન કેલે. ગરીબ અનાયાચે ઠાયીં બહુત દયા કરુન ત્યાંચે દુઃખ પરિહાર કરાવે, રયતેસ ઉપદ્રવ કાહી માત્ર નાહીં, પરજન્યવૃદ્ધિ થયાકાલ હોજન પૃથ્વીને ધાન્યપીક બહુત થાવે અસે સુમિદ્ધ જ્ઞાલે.

એટલે કે, કાશી માફક પૂનાસાતારા વિદ્યાનાં ધામ બન્યાં. (શાહુએ) નીતિન્યાયથી પ્રબળને પાળી, ગરીબ ને અનાથો ઉપર દયા કરી તેમનું દુઃખ દૂર કર્યું. તેના રાજ્યમાં રૈયતને કશેો ઉપદ્રવ નહોતો. મેઘરાજ ઋતુસર આવતા. અનાજ સાંચે નીપજતું. બધે લીલાદહેર પર્તી રલાં હતાં.

ઉત્તર હિંદમાં મરાઠી સત્તાનો વિકાસ, ૧૭૫૦-૧૭૬૧—
 કુઆબ, રોહિલખંડ, રજપુતસ્તાન, અંગાળા, બિહાર, ઓરિસ્સા, અને પંજાબમાં
 મરાઠાઓ કેવી રીતે આગળ આવ્યા ને પછી પાણીપતના સંગ્રામમાં તેઓ
 કેમ પરાજય પામ્યા તે આપણે મોગલ વિભાગમાં જોયું છે. આ વખતે
 રાધાબાએ, શિંદે ને હોળકરે મારવાડ ને જયપુરમાં ખટપટ કરી મરાઠાઓ
 વિરુદ્ધ એક સખળ પક્ષ ઉભો કર્યો, તેથી રજપુતો મરાઠાઓ વિરુદ્ધ થઈ ગયા.

રામરાજ છત્રપતિ, તારાબાઈ ને પેશવા—રામરાજએ બધો
 કારભાર પેશવાને આપી દીધો તેથી તારાબાઈ નાખુશ થઈ ગઈ. ૧૭૫૦માં
 તે વૃદ્ધ પણ ચતુર બાઈએ ચંપાપટ્ટીને દિવસે રામરાજને જમવાને બહાને
 પોતાની પાસે બોલાવી સાતારાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. તે પછી પેશવાઓ પૂનામાં
 રહી સ્વતંત્રપણે કારભાર કરવા લાગ્યા, છત્રપતિઓ ઇતિહાસથી અદૃશ્ય થઈ
 ગયા, અને પેશવાઓ કુલ સત્તા ઉપર આવી ગયા. તારાબાઈ પોતે પાણીપતના
 યુદ્ધ પછી તુરંત મરી ગઈ. તે બ્યાં સૂઝી જીવી ત્યાં સૂઝી તેણે પેશવા તરફ
 ક્ષમાપ્રુદ્ધિ દર્શાવી નહિ. પાણીપતના પરાજયથી પણ ખિન્ન ન થતાં તે ઉલટી
 હર્ષવેલી થઈ ગઈ; એટલી તે સ્વાર્થી હતી. બાળાજી ઇ. સ. ૧૭૬૧માં
 ક્ષયથી મરી ગયો.

બાળાજીના ગુણદોષ: તેનો કારભાર—બાળાજી મુત્સદ્દી હતો.
 બાજરાવના જેવી તેનામાં સિપાઈગીરી નહોતી. તે માત્ર રાજકીય હેતુ સાધવા
 માટે લશ્કર સાથે રહેતો; લડવા માટે નહિ. હિસાબ, મહેસુલ, રાજકારણ, અને
 ખટપટમાં તે એકો હતો. તે લંપટ હતો. પણ તેથી તે રાજકારણથી વિમુખ
 રહેતો નહિ. તમામ મરાઠી સરદારો તેનાથી ડરતા. તે ઝેરીલો હતો ઇ. સ.
 ૧૭૫૦ પછી તે ઉત્તર તરફ ગયો નહિ. ઉપરાંત આંગ્રેની કોંકણી સત્તાનો
 નાશ કરવામાં તેણે મોટી ભૂલ કરી. આ બે અપવાદો બાદ કરતાં રાજકીય
 પરિસ્થિતિ ઉપર તેનું લક્ષ ઉત્તમ રીતે રહી શકતું. બાળાજીનો વિચાર એવો
 હતો કે મરાઠાઓએ કાશી, પ્રયાગ, અયોધ્યા, બુદ્ધગયા, હરદ્વાર, વગેરે હિંદુ-

ઓનાં પવિત્ર સ્થળોનો કબજો લેવો, અયોધ્યાના નવાબ-વઝીરને બિહારમાં કાંઈક હિસ્સો આપવો, અંગ્રેજોને બંગાળામાંથી ને કોંકણમાંથી કાઢી મૂકવા, ને રોહિલાઓનો નાશ કરી પાદશાહને મરાઠી રક્ષણ નીચે લેવો. પણ આ આકાંક્ષા ફળીભૂત થઈ નહિ. બાળાજી પેશવાએ પૂના પાસે ટેકરી ઉપર રાજમહેલ બંધાવ્યો ને પૂનાને મરાઠી રાજ્યની રાજધાની બનાવ્યું. તેણે યૂરોપિઅન પદ્ધતિ પ્રમાણે દાડખાનાનો ઉપયોગ કરવાની શરૂઆત કરી ને મરાઠાઓને તે યુદ્ધકળામાં કેળવણી આપવાની પહેલ કરી. બાળાજીએ મહેસુલનો સારો બંદોબસ્ત કરાવ્યો હતો.

સદાશિવરાવ ભાઉ—આ વીર પુરુષ બાળરાવના ભાઈ ચિમાજી આખાનો પુત્ર થાય. તેણે ન્હાની ઉંમરે કર્ણાટકની સવારી કરી પ્યાતિ મેળવેલી. ઉદ્ગીરના વિજયમાં તે સેનાપતિ હતો. પાણીપતના સંગ્રામમાં તે માર્યો ગયો. ફ્રેંચોના ને અંગ્રેજોના તોપખાનાથી તે મુઘ્ધ થઈ ગયો તેથી તેણે ઈશ્વરીમખાં ગાદીને નોકરીમાં રાખી લીધો. ભાઉ હિસાબના કામકાજમાં ઘણો બાહેધાર હતો.

પાણીપતના યુદ્ધ ઉપર કેટલોક ઉપસંહાર—પાણીપતના મેદાન ઉપર મરાઠી સૈન્યનો નાશ થયો તેની જવાબદારી માત્ર એક સદાશિવરાવ ભાઉને શિર નહોતી. પ્રથમ, રાઘોઆએ રોહિલખંડ ને પ્રયાગ, વગેરે કબજો કરેલા દેશનો કાંઈ બંદોબસ્ત કર્યો નહિ. બીજું શિંદે ને હોળકર જયપુર ને મારવાડની ખટપટમાં ગુદા પડી કામ કરવા લાગ્યા. તેમણે રજપુત રાજ્યોને વિરુદ્ધ કર્યા, તેથી પાણીપત વખતે મરાઠાઓને જાટ સિવાય બીજા હિંદુસ્તાનીઓએ મદદ કરી નહિ. યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપર મરાઠાઓ ઉતાવળીઆ ને મરણીઆ થઈ ગયા. આ કારણોથી પાણીપત ઉપર તેમનો પરાજય થયો. છતાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે મરાઠાઓ ખરા હિંદીઓ તરીકે પરદેશી સાથે લડ્યા, બ્યારે નજીબખાં, શુજા, વગેરે મુસલમાનો શત્રુઓ તરફ રહી લડ્યા. પહેલાં એમ માનવામાં આવતું કે પાણીપતની હારથી મરાઠી સત્તાનો નાશ થયો. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી છે. અલબત્ત, પાણીપતની હારથી

થોડાંએક વર્ષો સૂધી મરાઠી સત્તા દુઆખ આગળથી ખસી ગઈ. તેમ છતાં રજપુતસ્તાન, માળવા, ગુજરાત ને છુંદેલખંડમાં મરાઠાઓ પહેલાં જોટલા જોરદાર રહ્યા ને માધવરાવ પેશવાના વખતમાં તેઓ પાછા દિલ્હી ને આગ્રા આગળ વગ ધરાવતા થયા.

પ્રકરણ ૭મું

મરાઠાઓનો દિગ્વિજય ને કુસંપનો આરંભ અથવા પહેલો માધવરાવ પેશવા, ઈ. સ. ૧૭૬૧-૧૭૭૨.

માધવરાવ પેશવા. કાકાભત્રીજ વચ્ચે અણુખનાવ-આળાજી આજીરાવ પછી તેનો પુત્ર માધવરાવ પેશવા થયો. એ વખતે તેની ઉંમર માત્ર સોળ વર્ષની હતી. તેથી તેનો કાકો રઘુનાથરાવ અથવા રાઘોઆ દાદા-સાહેબ કારભાર કરવા લાગ્યો. રાઘોઆના મનમાં દગો હતો. તેને પોતાને પેશવાઈ જોઈતી હતી. તેથી કાકા ભત્રીજ વચ્ચે અણુખનાવ થયો. રાઘોઆએ પેશવાના શત્રુઓ સાથે મિત્રતા કરી માધવરાવને કેદ કર્યો. પણ પેશવા કાકા કરતાં ઘણો ચાલાક હતો. તેણે શત્રુઓને મહાત કર્યા, શિંદે ને હોળકરને પોતાના પક્ષમાં લીધા. ને રાઘોઆને હરાવી તેને નાસિક પાસે રહેવા ફરજ પાડી. આ ધરકંકાસથી માધવરાવ ઉત્તર હિંદમાં ને દખ્ખણમાં મનમાનતી આજી રમી શક્યો નહિ.

ભોંસલે, પેશવા ને નિઝામ—પાણીપતના પરાજયનો ને પેશવાના ધરકંકાસનો લાભ લઈ નિઝામે ઉદ્ગીરના યુદ્ધનું કલંક કાઢી નાંખવા પ્રયાસ કરવા માંડ્યા. પણ પેશવાએ નિઝામને હરાવ્યો એટલે તેણે સંધિ કરીને ભોંસલેનો ને રાઘોઆનો પક્ષ છોડી દીધો. નિઝામ સાથેનો આ કરાર બત્રીસ વર્ષો સૂધી ચાલ્યો. ભોંસલેએ આ પછી પેશવા સાથે સુલેહ કરી.

માધવરાવ અને હૈદરઅલી—માધવરાવના વખતમાં હૈદરઅલી જોર ઉપર આવ્યો. તેણે કૃષ્ણા ને તુગંભદ્રાની વચ્ચેના પ્રદેશોને પોતાના

કચ્છમાં લેવાના પ્રયાસો કર્યા. આ પ્રદેશો શાહજીની જગીરમાં હતા ને ત્યાં મરાઠી સરદારોની હકુમત ચાલતી. વળી હૈદર રાધોબાનો પક્ષકાર હતો. તેથી માધવરાવે તેના ઉપર પાંચ સવારીઓ કરી. પહેલી ચાર સવારીઓમાં તે પોતે હાજર હતો પણ પાંચમી સવારીમાં ખરાબ તખીઅતને લઈને તેણે ત્ર્યંબકરાવ મામાને તે કામ સોંપ્યું. આ વખતે પટવર્ધન કુટુંબે પેશવાને ઘણી સારી મદદ કરી. લડાઈનો તમામ બોજો લગભગ તેમના ઉપર હતો. પહેલી સવારીમાં કાંઈ થઈ શક્યું નહિ. બીજી સવારીમાં પેશવાએ હૈદરને હરાવ્યો ને સાવનુર ને ધારવાડ કચ્છને કર્યા. તેથી હૈદરે સુલેહ કરી, સાવનુર પેશવાને આપ્યું ને રૂ. ૩૨ લાખનો દંડ ભર્યો. ત્રીજી સવારીમાં હૈદરે પેશવાને રૂ. ૩૩ લાખનો દંડ ને કેટલાક મુલક આપ્યા. પણ હૈદરે કાકાભત્રીજના કજીઆનો લાભ લઈ ચોથી વાર પેશવાના મુલકો લઈ લીધા. તેથી માધવરાવે ફરી તેના ઉપર ચઢાઈ કરી ને હૈદરનો લગભગ તમામ મુલક લઈ લીધો. છેવટે ઇ. સ. ૧૭૭૨માં શ્રીરંગપટ્ટણ પાસે હૈદરે સુલેહ કરી ને મરાઠાઓને શાહજીની બધી જગીરો પાછી આપી દીધી.

મરાઠાઓનો દિલ્હીમાં પુનઃ પ્રવેશ ને પાણીપતનું વેર—

મરાઠાઓના પાણીપતના પરાજય પછી દિલ્હી મુકામે જુદા જુદા પક્ષો વચ્ચે તકરારો ચાલ્યા કરતી હતી. ધરકંકાસથી માધવરાવ ઉત્તર તરફ ધ્યાન આપી શક્યો નહિ. પણ કાકાથી સ્વતંત્ર થતાં તેણે આપનું કામ હાથમાં લીધું.

પહેલાં પેશવાએ રાધોબાને ઉત્તર તરફ મોકલ્યો. પણ તે ખાસ કાંઈ ન કરતાં તુરત પાછો આવ્યો, તેથી પેશવાએ મહાદજી શિંદેને ને તુકોજી હોળકરને ઉત્તર તરફ રવાના કર્યા. તેમણે ભરતપુરની ગાદીની તકરારમાં ભાગ લીધો ને જાટો પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી. પછી તેમણે રોહિલાઓ ઉપર ચઢાઈ કરી ને તેમનો મુલક કચ્છને કર્યો. ત્યાર પછી દિલ્હી સર કરી તેમણે અલ્લાહાબાદથી પાદશાહ શાહઆલમને રાજધાનીમાં પાછો બોલાવી તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો. આવી રીતે પાણીપત વખતનું બાકી રહેલું કામ માધવરાવે સમાપ્ત કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૧.

માધવરાવ પેશવાનું અકાળ મરણ—માધવરાવ પેશવા ક્ષયના રોગથી ૧૭૭૨માં ભરજીવાનીમાં મરી ગયો. તેના મરણથી પાણીપતના પરાજય કરતાં પણ મરાઠી સત્તાને વધારે નુકસાન થયું. શિવાજી પછી મહારાષ્ટ્રમાં તેના જેવો બાહોશ રાજ્યકર્તા કોઈ થયો નહોતો. કર્ણાટકમાં ને ઉત્તર હિંદમાં તેના બાપ નાનાસાહેબ પેશવાએ જે કામગીરી નહોતી કરી તે તેણે કરી બતાવી. માધવરાવ સ્પષ્ટવક્તા, શૂરો, પ્રમાણિક, કડક ને કૃત્રિમ રાજ્યકર્તા થઈ ગયો. તે છત્રપતિનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા માંગતો હતો. પણ રાધોબાના વિરોધથી તે કામ પાર પાડી શક્યો નહિ. તેણે ગાયકવાડ, શિંદે, હોળકર ને ભોંસલેની સરદારીનો બંદોબસ્ત કર્યો. જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો મરાઠી સત્તા વિશેષ બળવાળી થઈ શકત. તેણે અંગ્રેજો પાસેથી બંગાળા ને બિહાર, ને મુંબઈનો ટાપુ લેવાનો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો ને આરમાર, તોપો ને દારૂખાનું બનાવવા માટે કારખાનાંઓ, વગેરે માટે બંદોબસ્ત કર્યો હતો. પણ તે ઝાઝું જીવ્યો નહિ. તેથી એ બધું અપૂર્ણ રહ્યું. માધવરાવે નવાં કુટુંબોને ને નવાં માણસોને રાજ્યની નોકરીમાં રાખ્યાં. નાના ફડનવીસ, અહ્યાબાઈ, મહાદેવ શિંદે, પટવર્ધનો, રામશાસ્ત્રી પ્રભુણે, વગેરે વિખ્યાત વ્યક્તિઓ તેના અમલમાં પ્રકાશમાં આવી શકી. તે ગુણુરા પેશવા હતો. માધવરાવ ધણો કડક હતો ને પોતાની માને પણ કારભારમાં વચ્ચે આવવા દેતો નહિ. તે મરતી વખતે વસીયતનામું કરી રાધોબાનો બંદોબસ્ત કરતો ગયો. પણ દુર્ભાગ્યે રાધોબાએ તે પ્રમાણે વર્તવા ના પાડી.†

× માટે ટકની ઉક્તિ છે. “The plains of Panipat were not more fatal to the Maratha empire than the early end of this excellent prince.”

† એમ કહેવાય છે કે એક વાર રામશાસ્ત્રી માધવરાવ પેશવાને મળવા ગયા. પેશવા સંધ્યાદિકર્મમાં રોકાયો હતો. તેથી શાસ્ત્રીજી આદ્ય ગયા. બીજી વાર મળવા આવતાં તેમણે માધવરાવને સ્પષ્ટ કહી દીધું કે પેશવાઓ બ્રાહ્મણો તો માત્ર જન્મથી છે; કર્મથી તો તેઓ ક્ષત્રિય છે; તેથી સનાન સંધ્યાદિ અનુષ્ઠાનમાં તેમણે ઝાઝો વખત કાઢવો જોઈએ નહિ. પેશવાએ આ શિક્ષા શિરસાવંધ ગણી ને તે વખતથી તે પ્રમાણે વર્તવા બંધાયો. જ્યાં આવા રાજપુત્રો હોય ત્યાં જ રાજ્ય ટકી શકે છે.

પ્રકરણ ૮ મું

કુસંપનો ઉદય. પેશવા નારાયણરાવ, ઇ.સ. ૧૭૭૨-૧૭૭૩

નારાયણરાવ પેશવા. રાધોબાનું કારસ્તાન—માધવરાવ પછી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ સત્તર વર્ષની ઉંમરે પેશવા થયો, પણ તે સગીર હોવાથી રાજ્યનો કારભાર કાકો રાધોબા (દાદા સાહેબ) કરવા લાગ્યો. રાધોબાને પોતાને પેશવા થવું હતું તેથી શરૂઆતમાં તેણે હૈદર ને નિઝામ સાથે સંધિ કરી તેમના બધા મુલકો પાછા આપ્યા. પણ રાધોબાનું ફિતુર પકડાઈ ગયું. તેને ફરી કેદ કરવામાં આવ્યો, જેનું પરિણામ ધાતુંજ બચકર આવ્યું, ઇ.સ. ૧૭૭૨-૭૩.

પેશવાનું ખુન—રાધોબા ને તેની સ્ત્રી ખટપટી હતાં. તેમને કેદથી છુટા થવું હતું. પૂનામાં શનવારવાડામાં ગાર્દી લોકો (સિપાઈઓ)ના મુખીઓએ તેમને મદદ કરવા બીંદુ ઝડાવું તેમનો સંકેત એવો હતો કે નારાયણરાવને કેદ કરી રાધોબાને પેશવા ને મુખ્ય કારભારી બનાવવો. નારાયણરાવ પોતે ઉતાવળીઓ, ઉદ્ધત ને દુર્જન હતો ને તેની પેશવાઈ કાઢીને ગમતી નહિ. તેથી ઇ. સ. ૧૭૭૩માં ગણપતિકૃત્સવને છેલ્લે દિવસે ગાર્દી લોકોએ શનવારવાડામાં દાખલ થઈ પેશવાને પકડ્યો ને કાકા રાધોબાની હાજરીમાં મારી નાંખ્યો.

* ખુનની બાબતમાં પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ રામશાસ્ત્રીએ તપાસ કરી બધો દોષ કાકા રાધોબા ઉપર મૂક્યો. ગ્રાંટ ડક, ને પારસનીસ ને કિંકેડના કહેવા પ્રમાણે રાધોબાના પક્ષકારોએ તો પેશવાને પકડવાનો ગાર્દીઓને હુકમ આપેલો, પણ રાધોબાની સ્ત્રી આનંદીબાઈએ કાગળના અક્ષરો ફેરવી નાંખ્યા ને તેથી પેશવાનું ખુન કરવામાં આવ્યું. રા. રા. ગોવિંદ સંખારામ સરદેશાઈનો અભિપ્રાય એવો થાય છે કે આનંદીબાઈ આ બાબતમાં નિર્દોષ હતી ને ખરો ફેરફાર ગાર્દીના મુખીઓએ કર્યો હોય એમ જણાય છે. સરદેશાઈનો અભિપ્રાય વધારે સપ્રમાણ છે. કાગળમાં પેશવાને પકડવો ધરાવે એમ લખેલું. ગાર્દીના મુખીઓએ ધ નો મ કરી દીધો ને મરાવે “મારવો” એવો અર્થ કરી પેશવાનું ખુન કર્યું.

રાધાબા પેશવા—નારાયણરાવના ખુનથી મરાઠી ઇતિહાસ જુદી દિશામાં પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં તો પૂનાના મુત્સદીઓએ રાધાબાને પેશવાઈ આપી. પણ આ સ્થિતિ માત્ર થોડો વખત ચાલી. બ્યારે તેમને ખબર પડી કે નારાયણરાવની સ્ત્રી ગંગાબાઈ ગર્ભવતી છે ત્યારે મરાઠી મુત્સદીઓએ કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો, ને બાઈને પુરંદર મોકલી આપી. આ વખતે રાધાબા કર્ણાટકમાં હતો. ખબર પડતાં તે તુરત પાછો ફર્યો. પણ રાધાબા બીકણ હતો. તેથી તે ઉત્તર હિંદ બાગી ગયો. ત્યાં શિંદેએ ને હોળકરે મદદ આપવા ના પાડી એટલે તે ગુજરાતમાં આવ્યો ને સુરત મુકામે તેણે અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૭૫.

પ્રકરણ ૯મું

મહારાષ્ટ્રની સત્તાનો અવધિ, અથવા પેશવા સવાઈ માધવરાવ, ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫.

પેશવા સવાઈ માધવરાવનો જન્મ—પુરંદર મુકામે મહંમ પેશવાની સ્ત્રી ગંગાબાઈએ ઇ. સ. ૧૭૭૪માં પુત્રને જન્મ આપ્યો. તેનું નામ સવાઈ માધવરાવ રાખવામાં આવ્યું. સાતારાના છત્રપતિ રામરામએ તે બાળકને પેશવાઈનાં વસ્ત્રો આપ્યાં, એટલે પૂનાના મંત્રિમંડળમાં ફરી ઉત્સાહ આવ્યો ને તેમણે નવા પેશવાને નામે કારભાર કરવો શરૂ કર્યો. એ કારભારનો મુખ્ય પ્રમુખ નાના ફડનવીસ હતો.

નોંધ—નારાયણરાવની મા ગોપિકાબાઈ ઘણી બાહોશ ને માની બાઈ હતી. એટલે પુત્ર વિશ્વાસ પાણીપતમાં ગયો; વચ્ચે માધવરાવ ભરજીવાનીમાં ગયો; સૌની નાનો નારાયણ ખુનીને હાથે અકાળ મરાયો; તેથી ગોપિકાબાઈ ખિન્ન થઈ સંસારથી નિવૃત્ત થઈ ને નાસીક પાસે પંચવટીમાં રહી ઘેરઘેર બિદ્ધા માંગી પોતાનું જીવન ગાળવા લાગી. મરાઠી ઇતિહાસમાં આવાં આવાં અનેક નરરત્નો ને નારી-રત્નો જોવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં તેમને વિષે જરા પણ ખબર નથી. શાળાઓમાં તો ક્યાંથી હોય ?

પહેલો મરાઠી વિમલ—રઘુનાથરાવે અંગ્રેજોની મદદથી આ કાર-
ભારને સંભાળમાં ઉતાર્યો તે આપણે અંગ્રેજી વિભાગમાં જોઈશું. તે સંભાળની
સમાપ્તિ સાલબાઈના તહથી થઈ. એ વખતે નાના ફૂડનવીસના ને મહાદેજ
શિંદેના પ્રયાસોથી મરાઠાઓ અંગ્રેજોના રક્ષિત થતા બચ્યા.

નાનાનો મુશ્કેલીઓ—નાના ફૂડનવીસના કારભારને માત્ર રાધોબાનો
ને અંગ્રેજોનો પરાભવ કરવાનો નહોતો. એક કનોજી બ્રાહ્મણ સદાશિવરાવ
ભાઉને નામે બહાર પડ્યો હતો. પણ ખાતરી કરી તેને દેહાંતદંડ આપવામાં
આવ્યો. ઉપરાંત, નાનાએ રાધોબાના પક્ષકારોને કેદ કરી શત્રુપક્ષને નબળો
પાડી નાંખ્યો ને નિઝામ, હૈદર વગેરેને કબજામાં રાખ્યા.

નાના ફૂડનવીસનો પૂર્વધીઠિકા—મરાઠી ઇતિહાસના ઉત્તરાર્ધ
ભાગમાં ત્રીસ વર્ષ સુધી નાના ફૂડનવીસ રાજ્યતંત્રનો મુખ્ય ચાલક હતો એમ
કહીએ તો કશી અતિશયોક્તિ નથી. આ પુરુષનું નામ બાળાજી જનાર્દન
ભાનુ હતું ને તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૪૧માં થયો હતો. ભાનુ કુટુંબનો ને
પેશવાના કુટુંબનો સંબંધ વંશાનુગત હોવાથી પહેલેથી નાનાસાહેબને પેશવાના
એ પુત્રો સાથે સારી પેઢે પરિચય હતો. નાના કર્ણાટકની સવારીમાં ને
પાણીપતની લડાઈમાં હાજર હતો. માધવરાવ પેશવાએ તેને ફૂડનીસી આપી
ને ત્યારે તે પેશવા કર્ણાટક ગયો ત્યારે બધો કારભાર નાનાને સોંપતો ગયો.
પણ ઠીક ન પડતાં નાનાએ તે જગ્યા છોડી દીધી. માધવરાવે તેને મરણ
વખતે ખાસ વિશ્વાસમાં લીધો હતો.

ટિપુ સુલતાન ને નાના—નાનાએ ઇ. સ. ૧૭૮૫માં ટિપુ ઉપર
લશ્કર મોકલ્યું, કારણ કે તેણે એક મરાઠી સરદાર ઉપર ચઢાઈ કરી હતી.
ટિપુ હારી ગયો એટલે તેણે મરાઠાઓને કેટલોક મુલક આપ્યો ને રૂ. ત્રીસ
લાખનો દંડ ભર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૦માં લૉડ કોર્નવાલિસે ટિપુ સામે લડાઈ
જાહેર કરી ત્યારે નાનાએ અંગ્રેજોની મદદે લશ્કરો મોકલ્યાં ને સુલેહ થઈ
ત્યારે ટિપુએ મરાઠાઓને કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચેનો કેટલોક મુલક આપ્યો.

મહાદજી શિંદેનો ઉદય—આ વખતે મહાદજી શિંદે ઉદયમાં આવ્યો. સંજોળ શિંદેના ત્રણ પુત્રો ને એક પૌત્ર પાણીપતની સવારીમાં ખપી ગયા હતા અને ચોથો પુત્ર રજપુતો સાથે લડતાં માર્યો ગયો હતો. માત્ર એક જ પુત્ર મહાદજી શિંદે પાણીપતના મેદાનમાંથી ધાયલ થઈ બચ્યો હતો, નહિતર શિંદેનું કુટુંબ નિર્વંશ જત. રાધોબા તેની વિરુદ્ધ હતો ને સરદારીનો હક્ક તેને આપતો નહોતો, એટલે તેણે માધવરાવ પેશવાનો પક્ષ લીધો. તેથી માધવરાવ સ્વતંત્ર થયો ત્યારે તેણે મહાદજીને શિંદેની સરદારીનો વારસ બનાવ્યો. તે ઉત્તર હિંદ ગયો. પહેલા મરાઠી વિગ્રહમાં મહાદજીએ અંગ્રેજોને બાહુધરી આપી એટલે હેસ્ટિંગ્સને લેના ઉપર પક્ષપાત થયો, ને અંગ્રેજો સાથે કરાર થયો ત્યારે મહાદજી શિંદે મુખ્ય મરાઠી સરદાર ને મુત્સદી તરીકે આગળ આવ્યો. હવે ઉત્તર હિંદની તમામ જવાબદારી તેના ઉપર આવી. આ વેળા અંગ્રેજ તોપખાનું ને કવાયતી લશ્કર જોઈ તેણે દબાયન ને પેશ નામના બે ફ્રેંચ અમલદારોને નોકરીમાં રાખી પશ્ચિમની ઢળ મુજબ મોટું લશ્કર તૈયાર કર્યું.

ઉત્તર હિંદમાં શિંદેની અજબ કામગીરી—નાના દક્ષિણમાં બાળ પેશવાનો કારભાર કરતો હતો ત્યારે મહાદજી શિંદે ઉત્તરમાં દિલ્હી ને આગ્રા મુકામે સ્વામિસેવા કરતો હતો. નારાયણરાવ પેશવાના ખુન પછી ગંગાજમનાના પ્રદેશમાંથી તમામ મરાઠી ચાણને શત્રુઓએ ઉઠાડી મૂક્યાં. પાદશાહ પાસે મરાઠી પક્ષનો તદ્દન નાશ થઈ ગયો હતો, અને અંગ્રેજોને પક્ષપાતીઓનું જોર વધી ગયું હતું. મહાદજીએ ફરીથી પાદશાહ આગળ મરાઠી સત્તા સ્થાપી. તેથી પાદશાહે પેશવાને વકિલ-ઈ-મુતાલિક ને શિંદેને નાઇબ વકીલ બનાવ્યા. તેણે મહાદજીને આગ્રા ને દિલ્હીના પ્રાંતો લશ્કરના ખર્ચ પેટે માંડી આપ્યા ને આખા મહારાજ્યમાં ગોવધ વિરુદ્ધ ફરમાન કાઢી આપ્યું. તે પછી શિંદેએ રજપુતો પાસે ખંડણી ઉધરાવવા માંડી, તેથી તેઓ સામા ગયા. આ લડાઈમાં મહાદજી હારી ગયો. દરમ્યાન રોહિલા સરદાર ગુલામ અદિરે શાહઆલખને પોતાના કબજામાં લઈ તેની આંખો ફાડી નાંખી;

પણ મહાદેવજીએ એ દૂર સરદારને નસાડી મૂક્યો ને ગરીબ પાદશાહને મુસલમાન સરદારોના જુલમોથી બચાવ્યો. ત્યાર પછી શિંદેએ ફ્રેંચ દબાયનની મદદથી જયપુર ને જોધપુરનાં સંસ્થાનોને હરાવ્યાં ને ત્રીજી વાર મરાઠાઓ દિલ્હીમાં ઘાંખલ થઈ પાદશાહને નામે અમલ કરતાં થયા. આવી રીતે પાંચું પાણીપતનું વેર વસુલ થયું, ઇ. સ. ૧૭૮૪-૮૯.

મહાદેવજી અને નાના—મહાદેવજી સાલબાઈના કરાર પછી સ્વતંત્રપણે વર્તતો હતો. મહાદેવજીની સત્તા ધણી વધી ગઈ હતી. તેથી શંકાશીલ નાના ધણો ડરવા લાગ્યો. નિયમ મુજબ નાના મહાદેવજી પાસે ઉત્તરના કારભારનો હિસાબ માંગતો. શિંદે તેને ગણકારતો નહિ. તેથી નાનાને એમ લાગ્યું કે શિંદે પેશવાને કાઢી મૂકી છત્રપતિના અમલની પુનઃસ્થાપના કરી તેને નામે કારભાર કરવા ઇચ્છે છે. આ વખતે શિંદે ને હિાળકરનાં લશ્કરોની વચ્ચે યુદ્ધ ચતાં હોળકર હારી ગયો. તે વેળા મહાદેવજી દખ્ખણમાં હતો, તેથી નાના ગભરાયો. પણ યુવાન પેશવા સવાઈ માધવરાવે વચમાં પડી સમાધાન કર્યું. પેશવાએ કહ્યું કે—“તમો બંને તો મારા રાજ્યના સરખા સ્તંભરૂપ છો.”

પૂનાનો ભવ્ય સમારંભ—ઉપર કહ્યું તેમ પાદશાહે પેશવાને ને શિંદેને ખાસ ઇલકામો આપ્યા હતા. એ ઇલકામોના પોશાકો લઈ શિંદે પૂના આવ્યો. ભર દરબારમાં પેશવાએ પાદશાહના પોશાકનો ને તેણે આપેલા ખીતાબનો સ્વીકાર કર્યો. આવો ભવ્ય સમારંભ પૂનામાં કદિ પણ ઉજવાયો નહોતો. તેનાથી યુવાન પેશવા દિઠમૂઠ થઈ ગયો.

મહાદેવજીનું મૃત્યુ—આ બધી હકીકતથી નાનાનો ગભરાટ વધી પડ્યો. પણ ઇ. સ. ૧૭૯૪માં શિંદે મરી ગયો. એટલે તેના ભત્રીજાનો પુત્ર દાંલતરાવ સરદારી ઉપર આવ્યો. પૂનાના તંત્રમાં વળી મોટા ફેરફારો થયા.

મહાદેવજીની યોગ્યતા—મહાદેવજી મોટો પુરુષ થઈ ગયો. તે નાના સાહેબ પેશવા અને માધવરાવ પેશવાને પગલે ચાલનારો હતો. તેણે હિંદમાં એ બંને પેશવાઓનું કાર્ય પાર ઉતાર્યું. પશ્ચિમની વિદ્યા મુજબ હિંદીઓને

યુદ્ધની તાલીમ આપવામાં પણ તેણે તેમનું અનુકરણ કર્યું હતું. નાના સિપાઈગીરી કરી શકે એવો નહોતો; પેશવા સગીર વયનો હતો; તેથી મહાદેવે ઉત્તરમાં મરાઠી સત્તાનો વિકાસ કર્યો. અંગ્રેજોના દરેક ધોરણથી તે વાકેફગાર હતો ને તેમના વિરુદ્ધ તેણે પાઠશાહનો પક્ષ લીધો હતો. અંગ્રેજોએ તેના માર્ગમાં ઝાઝાં વિધો નાંખ્યાં નહિ. તે બહાદુર સિપાઈ ને સરદાર હતો. મહાદેવનું મન સમજી શકવા કોઈ પણ સમર્થ નહોતું. રાજ-કારણમાં તે નાનાથી પણ ચઢી જતો. તે કદિ પોતાનો મિનિજ ખોતો નહિ. સ્વભાવે તે ધણો આનંદી હતો. તે દેશકાળ પ્રમાણે વર્તતો. બધા લોકો તેને આહવા. મહાદેવ હિસાબી કામકાજમાં કુશળ નહોતો. પણ તે કારભાર કરી શકતો નહિ. તેના લસ્કરમાં કે રાજ્યમાં કોઈ વ્યવસ્થા નહોતી ને તે હંમેશાં નાણાંભીડમાં રહેતો. મહાદેવ શિંદે દેવાદાર સ્થિતિમાં મરી ગયો.

ખડાની લડાઈ—ત્રીસ વર્ષો થયાં નિઝામ ને મરાઠાઓ વચ્ચે સુલેહ રહી હતી પણ બંનેના હિસાબ બાબતની તકરાર તો ચાલુ હતી. એક વાર નિઝામના દિવાને ભર દરબારમાં નાનાના નામને ઉદ્દેશીને અક્ષમ્ય અપમાન કર્યું તેથી બંને વચ્ચે લડાઈ થઈ. આ વખતે નાનાએ બધા મરાઠી સરદારોને મદદે બોલાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૯૫માં નિઝામ ખડા આગળ સપ્ત હાર ખાઈ બેઠો. તેથી તેણે ૩. ત્રણ કરોડનો દંડ ભર્યો ને ભોંસલેને તથા પેશવાને મોટો મુલક કાઢી આપ્યો. આ લડાઈથી ને શિંદેના ઉત્તરના દિગ્વિજયથી મરાઠી સત્તા અવધિએ આવી ગઈ. પણ એ અવધિ તેના અંતનો સમારંભ ગણી શકાય.

પેશવાનું મૃત્યુ—યુવાન પેશવાની કેળવણી માટે નાનાએ ધણો પરિશ્રમ કરી વ્યવસ્થા રાખી હતી પણ તે તેના બાપના જેવો ઉદ્ધત ને અવિચારી હતો.* તેને રાધોબાના પુત્ર બાજીરાવ સાથે મિત્રતા હતી. નાનાને

* બીજા પુસ્તકોમાં સવાઈ માધવરાવ પેશવાના ચારિત્રની રતુતિ કરવામાં આવી છે. રા. સરદેશાઈના પુસ્તકમાં આ બાબતનો વીગતવાર પુરાવા સહિત ઇનકાર કરવામાં આવ્યો છે ને તે જ વિચાર અહીં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. વિરોધ (મરાઠી) રત્નાકરનો ૧૯૨૫ના ઑક્ટોબર માસના અંકનો લેખ વાંચવો અને રા. સરદેશાઈકૃત “મરાઠી રીયાસત”નો પ્રસ્તુત ભાગ વાંચવો.

આ વાત પસંદ નહોતી. સવાઈ માધવરાવને ક્ષયનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. એકવાર મહેલની અગાશીમાંથી મૃત્યુ આવતાં તે પડી ગયો ને મરી ગયો. સવાઈ માધવરાવના મૃત્યુથી પેશવાઈ માટે ખટખટ શરૂ થઈ, ને અંગ્રેજો વચમાં આવ્યા. મરાઠી સત્તા નબળી હતી તેથી આ વાર તેઓ કાવી ગયા. ઈ. સ. ૧૭૯૫.

અહલ્યાબાઈ—મલ્હારરાવ હોળકર મોટી ઉંમરે મરી ગયો હતો. તેનો પુત્ર ખંડેરાવ કુંભેરના ઘેરામાં માર્યો ગયો હતો. પણ વિધવા અહલ્યાબાઈ, એક પુત્ર ને પુત્રી મૂકતો ગયો હતો. તેથી અહલ્યાબાઈ, પુત્રને નામે અમલ કરવા લાગી, પણ પુત્ર મરી જતાં તેણે તુકોજીરાવને દત્તક લીધો ને તેને સરદારી આપી. અહલ્યાબાઈને મહાદેજી શિંદે લગભગ સરખી ઉંમરનાં હતાં. તે બાઈ વિધવા ને મરાઠા છતાં ખુલ્લે મોઢે સફેદ વસ્ત્રમાં સજ્જ થઈ દરબાર ભરતી. તે સતી સાધ્વી તરીકે આખા હિંદુસ્તાનમાં હજી પણ પૂજાય છે. મહાદેજી, પેશવા, નાના, ભોંસલે, હેદર ને ટિપુ સુલતાન, બધા તેના તરફ પૂજ્યભાવ રાખતા. આ સાધ્વી સ્ત્રીએ ઘણી બાહોશીથી કારભાર કર્યો. તેણે રાજ્યમાં રહેતા બીજાને સુધાર્યા ને ઇંદોર શહેરને સમૃદ્ધ કર્યું. કોઈ પણ દેશના ઇતિહાસમાં આવી સતી સાધ્વી સ્ત્રી હજી સુધી રાજ્યકારભાર ઉપર જોવામાં આવી નથી. તે ઈ. સ. ૧૭૯૫માં મરી ગઈ.

તુકોજી હોળકર—અહલ્યાબાઈનો દત્તક તુકોજી હોળકર સરદારી કરતો. તે બાહોશ સિપાઈ હતો. પણ હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં તેણે મલ્હારરાવનું ધોરણ સ્વીકારી રોહિલાઓનો પક્ષ કર્યો. તેથી શિંદે ને પેશવા મુશ્કેલીમાં આવ્યા. તે ઈ. સ. ૧૭૯૭માં મરી ગયો.

મરાઠી સત્તાનું દુર્ભાગ્ય—આવી રીતે ચાર પાંચ વર્ષોમાં રાજ્યના સ્તંભરૂપ મોટી મોટી વ્યક્તિઓ રંગભૂમિ ઉપરથી અદ્રશ્ય થઈ ગઈ. નાના પણ ઈ. સ. ૧૮૦૦માં મરી ગયો ને ખ્રિસ્તી સૈન્યો ખલાસ થયો તે સાથે મરાઠી રાજ્યના નાટકનો પણ પડદો પડ્યો.

પ્રકરણ ૧૦મું

મરાઠાઓનો પરાજય ને અસ્ત

ખીજે બાજીરાવ પેશવા—ખીજે બાજીરાવ પેશવા રાધોબાનો ને આનંદીબાઈનો પુત્ર થાય. તે ન્હાનપણથી કેદી તરીકે રહ્યો હતો.

સંસ્કૃતમાં, ધનુર્વિદ્યામાં, અશ્વવિદ્યામાં ને તરવાની બાજી રમવામાં તે એકો હતો. તેના જેવા મીઠાભોલા બહુ ઓછા હશે. પણ તે ખટપટી, ટૂંક નજરનો, લંપટ, તુચ્છ ને ખીકણુ હતો. આ અવગુણોથી તેણે પોતાની પ્રજાની સ્વતંત્રતાનો નાશ કર્યો ને દમ્પણમાં કંપનિના રાજ્યને પેસવા દીધું.

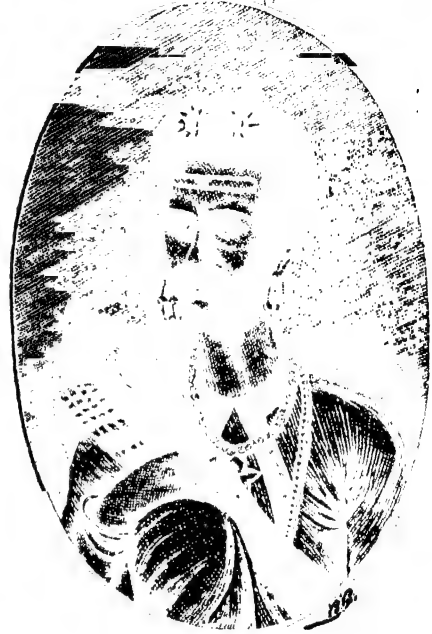
બાજીરાવ અને નાના—

નાના પ્રથમ તો બાજીરાવ વિરુદ્ધ હતો. પણ જ્યારે દોલતરાવે બાજીરાવને કેદ કર્યો તે તેના નાનાબાઈને પેશવા બનાવ્યો ત્યારે નાનાએ ખટખટ

ખીજે બાજીરાવ પેશવા કરી આ યોજનાને ભાંગી નાંખી ને બાજીરાવ નાનાની મદદથી પેશવા થયો. પણ તુરત બંને વચ્ચે અણબનાવ થયો. તેથી બાજીરાવે શિંદેની મદદથી નાનાને કેદ કરાવ્યો. હવે તેણે શિંદે વિરુદ્ધ ખટખટ કરવા માંડી, તેથી દોલતરાવે નાનાને મુક્ત કર્યો. પણ નાનાએ માત્ર થોડો કાળ સત્તા ભોગવી. ઇ. સ. ૧૮૦૦માં તે મરી ગયો.

નાનાની યોગ્યતા—આવી રીતે આ મહાન પુરુષનો અંત આવ્યો. નાનાનો સ્વભાવ એકદમ તપી જતો. તે ભાગ્યે પોતાનાથી હલકા દરજ્જાના

માણસો સાથે છુટથી મળતો. તે ઘણું થોડું બોલતો. લોકો તેની પાસે એકદમ જઈ શકતા નહિ ને વિશ્વાસુ માણસો પણ તેનાથી છોટ રહેતા. તે પાપબીર હતો ને બીજાની નબળાઈનો લાભ લેતાં અચકાતો. તે પોતાનું વચન હમેશાં પાળતો. વીસ વીસ વાર તેની જિંદગી લેવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી તે ઘણા જાણુસો રાખતો. નાના એમ ધારતો કે પોતાના વિના રાજ્ય કદિ ચાલશે નહિ. હિંદનું રાજ્યતંત્ર પૂનાથી જ ચાલવું જોઈએ એમ એ માનતો. તેથી તેણે ઉત્તર હિંદ તરફ દુર્લક્ષ આપ્યું. નાના મહાદેવની રાજ્યનીતિને કદિ સમજી શક્યો નહિ. તે પેશવાનો ફડકીસ હતો છતાં તેણે આખા રાજ્યની સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. તેથી બીજા લોકો નામુશ થયા. તે બીજાનો અપરાધ કદિ જૂલી જતો નહિ. તેણે પેશવાના લશ્કર માટે કાંઈ કર્યું નહિ. અંગ્રેજો જેવા સમર્થ લોકો સાથે પેશવાને હવે હરીફાઈ કરવી પડશે તે નાના સારી પેદા સમજતો હતો. છતાં તે માટે તેણે ખાસ ઉપાયો લીધા નહિ. ટૂંકમાં તે નવા જમાનાને ઓળખી શક્યો નહિ. નાનાનું જીવન ઘણું નિયમિત હતું. નાનો યુદ્ધ કરી જાણતો નહિ, નહિતર બાહ્યરાવને તે માંકડની માફક ચોળી નાખત. તે બીકણ, પણુ ઉદાર, ધર્મનિષ્ઠ, વિદ્વાન, કરકસરીઓ, દીર્ઘદષ્ટિવાળો, રાજકારણમાં ચતુર, ને મુશ્કેલીઓને દૂર કરવા યોગ્ય ઉપાયો લેવામાં ઘણો ચાલાક હતો. નાના હિસાબી કામકાજમાં ઘણો બાહોશ હતો. તેની પાસે અઢળક ધન હતું. તેથી લોકો તેને “નવકોટ નારાયણ” કહેતા. અંગ્રેજો પૂનામાં સત્તાવાન થાય તેથી તે વિરુદ્ધ હતો. તે જીવ્યો

નાના ફડકવીસ

થયા. તે બીજાનો અપરાધ કદિ જૂલી જતો નહિ. તેણે પેશવાના લશ્કર માટે કાંઈ કર્યું નહિ. અંગ્રેજો જેવા સમર્થ લોકો સાથે પેશવાને હવે હરીફાઈ કરવી પડશે તે નાના સારી પેદા સમજતો હતો. છતાં તે માટે તેણે ખાસ ઉપાયો લીધા નહિ. ટૂંકમાં તે નવા જમાનાને ઓળખી શક્યો નહિ. નાનાનું જીવન ઘણું નિયમિત હતું. નાનો યુદ્ધ કરી જાણતો નહિ, નહિતર બાહ્યરાવને તે માંકડની માફક ચોળી નાખત. તે બીકણ, પણુ ઉદાર, ધર્મનિષ્ઠ, વિદ્વાન, કરકસરીઓ, દીર્ઘદષ્ટિવાળો, રાજકારણમાં ચતુર, ને મુશ્કેલીઓને દૂર કરવા યોગ્ય ઉપાયો લેવામાં ઘણો ચાલાક હતો. નાના હિસાબી કામકાજમાં ઘણો બાહોશ હતો. તેની પાસે અઢળક ધન હતું. તેથી લોકો તેને “નવકોટ નારાયણ” કહેતા. અંગ્રેજો પૂનામાં સત્તાવાન થાય તેથી તે વિરુદ્ધ હતો. તે જીવ્યો

ત્યાંસુધી કોઈ પણ એક લશ્કરી પક્ષ પૂનામાં સત્તા ઉપર આવી શક્યો નહિ. નાનાને સ્ત્રીમતિ ઉપર બહુ મોહ હતો. તે એકંદર નવ સ્ત્રીઓ પરણ્યો હતો. તે સત્તાનો બહુ લોભી હતો ને ઉત્સાહી યુવકોને આગળ કરતાં ડરતો. તેથી છેવટે તે સત્તા ખોઈ ખેડો. વસ્તુતઃ તે નસીબ સામે લડતો હતો, કારણ કે મહાદેવ શિંદે, અહલ્યાબાઈ ને તુકોજી હોળકર જેવી વૃદ્ધ ને બાહોશ વ્યક્તિઓ મરણના પાસમાં સપડાઈ ગઈ હતી ને બાહુરાવ જેવા યુવકો નાનાના ડહાપણને હસતા.

બાહુરાવ, જશવંતરાવ હોળકર ને વસઈનો કશર—
નાનાના મૃત્યુ પછી બાહુરાવ પોતાના સરદારો હોળકર ને શિંદેનું જોર ઓછું કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે દોલતરાવ ને જશવંતરાવ હોળકરની તકરારોમાં દરમ્યાન થયો. તેણે હોળકરના ભાઈને મારી નાંખાવ્યો, તેની જાગીરો ખાલસા કરી, ને તેના ભત્રીજાને નજરકેદ રાખ્યો. તેથી જશવંતરાવ દખખણ ઉપર ચઢી આવ્યો. તેણે પૂના આગળ દોલતના સૈન્યને હરાવ્યું, રાધેબાના દત્તક અમૃતરાવને કારભારી બનાવ્યો ને તેના પુત્રને પેશવાઈ આપી. બાહુરાવે નાસી જઈ વસઈ મુકામે ૧૮૦૨ના છેલ્લા દિવસે અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યો.

ઈતિશ્રી—વસઈના તહ પછી મરાઠાઓની સત્તાનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ સમાપ્ત થાય છે. બાહુરાવ ઇ. સ. ૧૮૧૮માં ગાદી ખોઈ ખેડો. બિથુર મુકામે કેદી તરીકે તેણે જિંદગી પૂરી કરી.

સિંહાવલોકન—આવી રીતે શિવાજીએ ને પેશવાઓએ ઉભું કરેલું સામ્રાજ્ય ખત્તાસ થયું. મરાઠી સત્તાના ઉદય વખતે પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ પ્રમાણે રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. પણ પછી જેમ જેમ મરાઠાઓ મુસલમાનોના સંબંધમાં વધારે ને વધારે આવતા ગયા તેમ તેમ તેમણે તે વ્યવસ્થામાં મુસલમાની પરિભાષા વગેરે દાખલ કર્યાં. હિંદના ઇતિહાસમાં દખખણના લોકોએ ઉત્તરમાં સામ્રાજ્ય ભોગવ્યાનો પહેલો દાખલો મરાઠાઓનો છે. ખુદ મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓનું તંત્ર સાડે ચાલતું. લોકો સુખી હતા. દેશનું નાણું મહારાષ્ટ્રમાં તણાઈ આવતું. મરાઠી પ્રજામાં સિપાઈગીરી, મુસ્લિમીગીરી ને વહીવટ કરવાની શક્તિ આ વખતે સારી રીતે વિકાસ પામી.

પણ મરાઠાઓ મહારાષ્ટ્ર બહાર બીજા લોકો સાથે સંકેતથી રહેતા. તેમનાં પ્રાંતિકપણથી તેમની સત્તાને વાંધો આવ્યો ને રજપુતો, મુસલમાનો, વગેરે બધા સાથે તેઓ ઘણા અપ્રિય થઈ પડ્યા. યુદ્ધકળામાં તેઓ અંગ્રેજોની ઉતરતા હતા. તેથી તેમની સામે લડતાં તેઓ હારી ગયા, મરાઠાઓને મહારાષ્ટ્ર બહાર રાજ્યતંત્ર ચલાવતાં આવડ્યું નહિ. તેઓએ પોતાના સામ્રાજ્યમાં રસ્તાઓ, ભૂગોળ, કેળવણી, વિજ્ઞાન, નહેરકામો, કળાવિધાનો, વેપાર વગેરે તરફ જરા પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. આ બાબતમાં તેઓ મોગલો ને અંગ્રેજોની ઉતરે છે. મુંબઈમાં ને કલકત્તામાં અંગ્રેજ સરકાર આ વિષયો પર ખાસ લક્ષ આપતી હતી, તે મરાઠાઓએ કદિ વિચાર્યું નહિ. તેઓ મોગલો સામે ફાવ્યા, પણ અંગ્રેજો સામે હારી ગયા. નાણાંનો વહીવટ કરવામાં મરાઠાઓ નિષ્ફળ ગયા. મરાઠી સત્તા વિષે એક સારી બાબત ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. મરાઠી રાજ્યો ગુલમી કે ફ્રી નહોતા. રાધોબાએ એટલી એટલી ખટપટ કરી, છતાં તેનો કે તેના કોઈ કુટુંબીનો એક વાળ પણ વાંકો થવા પામ્યો નહિ, જ્યારે મોગલ પાદશાહો પોતાના કુટુંબીઓનાં ખુન કરતા. મરાઠી રાજ્યકર્તાઓમાં આ દોષ જરાય જોવામાં આવતો નથી. મહારાષ્ટ્રમાં આત્મણ, આત્મજોતર, ચિત્પાવન, કર્ણાડા, દેશરથ, એ પક્ષો વચ્ચે હંમેશાં ખટપટો ચાલતી. મરાઠી સત્તા પ્રગ્નકીય સત્તા કહી શકાય નહિ. મહારાષ્ટ્રનાં ઘણાં વગવાળાં કુટુંબો શત્રુઓ સાથે ભળી જતાં. છત્રપતિઓ ને પેશવાઓ સંસ્કૃત ને મરાઠી સાહિત્યને ખાસ ઉત્તેજન આપતા. વેદ વગેરેનો અભ્યાસ મહારાષ્ટ્રમાં આ વેળા સારી રીતે થતો હતો. અંગ્રેજો પહેલાં આખા હિંદની લગામ પોતાના હાથમાં હતી તે વાત સ્વાભાવિક રીતે મહારાષ્ટ્રના લોકો કદિ ભૂલી જશે નહિ. મહારાષ્ટ્રનો સાંપ્રત રાષ્ટ્રીય પક્ષ આ લાગણીમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યો છે. મરાઠી સામ્રાજ્યને લઈને હજુ પણ ગુજરાત, માળવા ને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં મરાઠી રાજ્યો છે અને અત્યારના મદ્રાસ ઇલાકાના બાહોશ આગેવાનો ત્યાં એક વાર વસેલાં મરાઠી કુટુંબોના વંશજો છે.*

* મરાઠાઓના પરાજયનાં સવિસ્તર કારણો માટે રા. રા. ગો. સ. સરદેશાધના Main Currents of Maratha Historyનું છું બાપણ જુઓ.

બીજી અગત્યની નોંધો માટે જુઓ ત્રીજી આવૃત્તિનાં પાનાં ૩૦૩-૩૦૫.

વિભાગ ૭મો

યૂરોપિઅન વેપારીઓ

પ્રકરણ ૧લું

યૂરોપ અને હિંદ વચ્ચેનો વેપાર

આપણા પ્રાચીન ને અર્વાચીન ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે આપણે જોયું હતું કે તે વખતે હિંદ અને યૂરોપ વચ્ચે સારો વેપાર ચાલતો હતો. એ વેપારના માર્ગો નીચે પ્રમાણે કહી શકાય. (૧) સમુદ્રવાટે, અરબી ને રાતા સમુદ્રોથી અલેક્ઝાંડ્રિયા અને ત્યાંથી બ્હેનીસ, જિનોઆ, વગેરે ઇટલિનાં બંદરો વાટે. (૨) કંદહાર, ઇરાન, ને ઇરાક થઈ એશિયા માઈનોર અને પેલેસ્ટાઈનના બંદરોથી ઇટલિ વાટે. (૩) કંદહાર, કાબુલ, બલ્ખ, સમરકંદ અને કંસ્પિઅન સમુદ્ર વાટે સ્તંબુલ થઈને અથવા વાલગા નદી વાટે જર્મનીનાં ઉત્તર કાંઠાનાં બંદરોએ થઈને. આ વેપાર પ્રથમ અરબો ને મુસ્લિમો દ્વારા ચાલતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૫૩માં તુર્કોએ સ્તંબુલ-કૉસ્ટૉન્ટિનોપલ સર ક્યું એટલે ઇટલિનાં બંદરોનો વેપાર નાશ પામ્યો અને યૂરોપની પ્રગતિને હિંદ તરફનો બીજો જળમાર્ગ શોધવાની જરૂર પડી. પોર્ચુગલના લોકો એ વખતે ઘણા સાહસિક હતા. તેથી ઇ. સ. ૧૪૮૫-૮૭માં બાર્થો લોમ્બુ દીઆસ કેમ્પેઃ ઓવ ગુડ હોપની આ પાર સૂધી આવી પહોંચ્યો, ઇ. સ. ૧૪૮૨માં કોલંબસ હિંદ માટે જળમાર્ગ શોધવા જતાં અમેરિકા પહોંચ્યો ને ઇ. સ. ૧૪૯૮માં વાસ્કોડગામા કલિકટ આવ્યો. ત્યારથી હિંદ અને યૂરોપ વચ્ચેનો વેપાર યૂરોપિઅનો માટે ખુલ્લો થયો.

વેપારીઓ, વેપારની. બીજો બંદરો—ગુજરાત વગેરે પ્રદેશોથી કાપડ, મલખાર વગેરે પ્રદેશોથી તજ, લવીંગ, એલચી, સુંઠ અને હીરા,

એટલાં વાનાં એ વખતે આપણા દેશથી દેશાવર ખાતે મોકલવામાં આવતાં-
તે બદલ અરમો ને યૂરોપના વેપારીઓ આપણે ત્યાં સોનું, રૂપું, ઘોડા, રેશમ,
તાંબું, કલાઈ, સીસું, પારો, હાથીદાંત ને ચિત્રવિચિત્ર વસ્તુઓ લાવતા. બંદરોમાં
સિંધનું દેવલબંદર, સુરત, ભરૂચ, ખંભાત, દમણ, દીવ, ઘોઘા, વસઈ, ડાબોલ,
ચાલ, ગોવા, ભાતકુલ, કોચીન, કાલીકટ, સાતગાંવ, વિઝગાપટ્ટમ, એ મુખ્ય
હતાં. મદ્રાસના ચેટ્ટીઓ, ગુજરાતના વણિકો, અરમો, ઇરાણીઓ, આર્મિન-
ઓ, ખત્રીઓ અને ચાહુદીઓ મુખ્ય વેપારીઓ હતા. યૂરોપિઅન વેપારીઓ
આપણે ત્યાંથી કાપડ, ગળી, લાખ, ચોખા, ખાંડ, નવસાર, ઘઉં, વગેરે
દેશાવર ચલાવતા.

પ્રકરણ ૨જું

ફિરંગી સત્તાનો વિકાસ ને નાશ

પોર્ચુગલ ને હિન્દ—વાસ્કોદગામા કાલિકટ આવ્યો ત્યારે પહેલાં
તો ત્યાંનો ઝામોરિન તેને અનુકૂળ થયો. પણ અરમો વિરુદ્ધ થયા એટલે
વાસ્કોદગામા પાછો ગયો. બ્યારે વાસ્કોદગામા ફરી હિંદ આવ્યો ત્યારે તે
કાલિકટના ઝામોરિન સામે લડ્યો અને કોચીનના રાજ્યકર્તા સાથે મિત્રતા
કરી. આ વેળા તેને જણાયું કે પશ્ચિમ હિંદનો વેપાર હાથ કરવા માટે
લડાયક શક્તિની જરૂર છે. તેથી ફિરંગીઓએ અગત્યનાં મથકો કબજે
કરવા માંડ્યાં. એ જ વખતે રોમના પોપે નવા શોધાએલા પ્રદેશોની પોર્ચુગલના
અને સ્પેઈનના રાજાઓ વચ્ચે વહેંચણી કરી આપી. તે સમયની ખીજ
યૂરોપીય પ્રજાઓ નબળી હતી. તેથી ફિરંગીઓએ એ વહેંચણીનો સારો લાભ લીધો.

હવે પોર્ચુગલના રાજાએ ફ્રાંકિસ્ક દ આલ્મેઇડા નામના બાહોશ સરદારને
હિંદ મોકલ્યો. તેણે પોતાના દેશના હિતનો અચ્ચાવ કરવા ખલાસીઓને કેળવ્યા,
આફ્રિકાના કિનારા ઉપર ફિરંગી સત્તા સ્થાપી, કોચીનમાં રાજધાની કરી.

* ઝામોરિન=સમુદ્રશય=દરિયાનો રાજા.

લંકાં સર કર્યું, દીવ પાસે બહેનીસ, ઇજિપ્ત ને ગુજરાતના કાફલાઓને હરાવ્યા, અને ઝામોરિનને નિયમમાં રાખ્યો, ઇ. સ. ૧૫૦૫-૧૫૦૯.

આલ્મેદા પછી આલ્મુકેકે ગવર્નર તરીકે હિંદ આવ્યો. તેણે ફિરંગી સત્તાનું સૂત્ર ફેરવી નાંખ્યું. તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ હતા. (૧) વેપાર માટે આખા એશિયામાં મથકો સ્થાપવાં ને ત્યાં ફિરંગીઓ અને દેશીઓ વચ્ચે લગ્નો કરાવી વસતિ કરાવવી. (૨) બચાવ માટે કોટ કિલ્લાઓ બાંધવા. (૩) પાટોશી રાજ્યોને ફિરંગીઓના મિત્રો કે માંડલિક રાજ્યો બનાવવા. (૪) હાથ કરેલા મુલકમાં વહિવટ માટે સંસ્થાઓ ઉભી કરવી. (૫) દેશીઓને ક્વાયત શિખવી સિપાઈઓ તરીકે તૈયાર કરવા. (૬) મૂર લોકોને હિંદી મહાસાગરમાંથી કાઢી મૂકવા અને હિંદનો તમામ વેપાર ફિરંગીઓના હાથમાં લેવો. (૭) ફિરંગી સંસ્થાનોમાં વસતી પ્રજાઓને ગમે તે પ્રકારે ખ્રિસ્તી બનાવવી. આલ્મુકેકે કડક ગવર્નર હતો ને તે જરા પણ પાપબીર નહોતો. તેણે શત્રુઓને ઝેર સુધ્ધાં આપેલું. આવા અવગુણોથી સત્તાનો નાશ થાય છે.

આલ્મુકેકે ગોવા ને મલાક્કા સર કર્યાં અને તે તરફનો વેપાર એકઠું કર્યો. પરિણામે તુર્કો, બિઝપુર તથા ઇજિપ્તનાં લશ્કરોએ ગોવાને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ અલ્મુકેકે તેમને પાછાં હાંકી કાઢ્યાં. પછી તેણે ધરાનના અખાતમાં ઔર્મઝનો ટાપુ લીધો. મલાયા, જાવા ને સુમાત્રાના ટાપુઓ, ને દીવ અને એડન ઉપર પણ તેની નજર હતી. તેણે વિજયનગર, કોચીન અને બીજાં પાટોશી રાજ્યો સાથે સંધિ કરી ફિરંગીની સ્થિતિને મજબુત કરી, આલ્મુકેકે ઇ. સ. ૧૫૧૫માં મરી ગયો.

આલ્મુકેકે પછી ફિરંગીઓએ દીવ, ખંભાત. વગેરે સ્થળો લીધાં અને બંગાળામાં કોહીઓ નાંખી. તેઓ જાવા, સુમાત્રા, જાપાન, ચીન અને તિબેટ સુધી જઈ ચઢ્યા ને ત્યાં તેઓએ વેપાર તથા ખ્રિસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કર્યો. પણ ઇ. સ. ૧૫૬૪ પછી તેમની સત્તાનો નાશ થયો તે નાશનાં કારણો નીચે આપ્યાં છે.

પ્રકરણ ૩જું

ફિરંગી સત્તા ઉપર વિચારો.

ફિરંગીઓની સત્તાના નાશનાં કારણો—(૧) ઇ. સ. ૧૫૮૦માં સ્પેઈનને પોર્ચુગલ લીધું એટલે પોર્ચુગલના તમામ એશિઆઈ મુલકો સ્પેઈનના હાથમાં ગયા. સ્પેઈન અને ડચ લોકોને ત્રીસ વર્ષો સૂધી સંગ્રામ ચાલ્યો તેથી ડચ લોકોએ પોતાના શત્રુઓના બધા એશિઆઈ મુલકો લઈ લીધા. તેમાં પોર્ચુગલનો મુલક પણ આવી ગયો. (૨) અંગ્રેજો અને ડચ લોકો સાથે હરીફાઈમાં ફિરંગીઓ ટકી શક્યા નહિ. (૩) ફિરંગીઓ બુદ્ધિબળમાં અને શારીરિક શક્તિમાં ખવાઈ ગયા હતા. (૪) તેઓ વેપાર અને ધર્મના ફેલાવામાં ધણી ચિંતા બતાવતા ને રાજકીય વિષયોને ગૌણ લેખતા. આ તેમની ભૂલ હતી. (૫) તેઓ હિંદના લોકોને પરાણે ખ્રિસ્તી બનાવતા તે કારણોથી બહમની ને ગુજરાતી સુલતાનો, મોગલ પાદશાહો અને તેમના પોતાના પ્રજાજનો સામા થયા. (૬) તેઓ ધણા કૂર હતા. ફિરંગી સરકારે ધાર્મિક વિવાદો સાંભળવા Inquisition નામની એક અદાલત સ્થાપી હતી. આ અદાલતનો ન્યાય ધણા કૂર અને એકપક્ષી હતો. (૭) ફિરંગી સંસ્થાનિકો ચારિત્રમાં ધણા હલકા હતા. (૮) વિજયનગરના ઇતિહાસ* લખનાર સેવેલના મત મુજબ ઇ. સ. ૧૫૬૫માં તાલીકોટા આગળ વિજયનગરના હિંદુ મહારાજ્યનો બહમની સુલતાનોએ વિનાશ કર્યો તે પણ ફિરંગીઓના નાશનું એક કારણ ગણી શકાય, કારણ કે તેથી તેમનો વેપાર ભાંગી પડ્યો. (૯) મોગલાઈનો આર્થિક ઇતિહાસ લખનાર મોરલેડ* એક બીજું કારણ આપે છે. તેના મત મુજબ ફિરંગી સંસ્થાનિકો પાસે બચાવનાં સાધનો ધણાં ઓછાં હતાં.

ફિરંગી સત્તાની અસરો—ફિરંગીઓએ હિંદમાં અને એશિઆમાં ધણાં વર્ષો સૂધી રાજ્ય બોગવ્યું તેથી તેની અસરોનો આપણે અહિં અંદાજ

* The History of a Forgotten Empire.

x India from Akbar to Aurangzeb.

કરવો જોઈએ. ફિરંગી ભાષાના ધણા શબ્દો આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જોવામાં આવે છે. એ વખતે અત્યારે અંગ્રેજ છે તેમ, ફિરંગી ભાષા આખા એશિયામાં યુરોપ સાથેના વ્યવહાર માટે વપરાતી. ફિરંગી પાદરીઓ મોગલ દરબારમાં રહેતા અને શાહઝાદાઓના શિક્ષકો તરીકે કામ કરતા. બંગાળા, બિજાપુર, ગોવળકોંડા, વગેરેના રાજ્યકર્તાઓ અને મોગલ પાદશાહો ફિરંગી તોપખાનું ખાસ વાપરતા. ફિરંગીઓ આપણા દેશમાં પ્રવાસી તરીકે આવી કેટલાંક ઉપયોગી અવલોકનો લખી ગયા છે. વેદકના વિષયમાં પણ આપણે તેમના ઋણી છીએ. તેમણે પારકા ને પોતાના દેશોનાં ફળફૂલો હિંદમાં દાખલ કર્યાં. દીવ, દમણ ને ગોવામાં અત્યારે તેમનું રાજ્ય છે.

પ્રકરણ ૪થું

વલંદાઓ, ડેઈનો, ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો

વલંદાઓ.—હવે આપણે યુરોપની બીજી પ્રજાઓનો આપણી સાથેનો સંબંધ લઈએ. ઇ. સ. ૧૬૦૨માં “સંયુક્ત ડચ કંપની—United Dutch Company”ની સ્થાપના થઈ. ડચ લોકોએ પોતાના શત્રુ સ્પેઈનના રાજાના મુલકો એક પછી એક પડાવવા માંડ્યા ને બટેવિઆ તેમની સત્તાનું કેંદ્રસ્થાન થયું. તેઓએ મલાક્કા ને લાંકા લીધાં ને પુલિકટ, નેગાપટ્ટમ, ચિનસુરા, સુરત, કોચીન, ભરૂચ, વગેરે સ્થળોએ કોડીઓ નાંખી, પણ વલંદા લોકો હિંદમાં બહુ બળવાન થઈ શક્યા નહિ.

ડેઈનો.—સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ડેઈનોએ હિંદ સાથે વેપાર કરવા વેપારીઓનું એક મંડળ સ્થાપ્યું હતું અને પૂર્વ કિનારા ઉપર કોડીઓ કરી હતી. પણ તેઓ જરાય ફાવ્યા નહિ.

ફ્રેંચો.—સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ફ્રેંચોએ હિંદ સાથે વેપાર કરવા વેપારીઓનું મંડળ ઉભું કર્યું. તેમણે પોંદેચેરિમાં, ચંદ્રનગરમાં, સુરતમાં, ભરૂચમાં, માહેમાં ને કારિકલમાં કોડીઓ કરી હતી.

ફ્રેંચોના દૂતા નામના ગવ્હર્નરે કુર્ણાટકના નવાબ સાથે મિત્રતા કરી હતી. નવાબના જમાઈ ચંદ્ર સાહેબના કુટુંબને મરાઠાઓના હુમલા વખતે પોંદિચેરિમાં આશ્રય આપ્યો હતો ને ભોંસલેને બહાદુરી ભરેલો જવાબ આપી ફ્રેંચોની કીર્તિ આપ્યા હિંદમાં વધારી હતી. મોગલ પાદશાહે ખુશ થઈ તેને નવાબ બનાવ્યો હતો. દૂતા પછી દૂપ્પે ગવ્હર્નર થયો. તેના વખતમાં ફ્રેંચોની સત્તા એકદમ વધી ગઈ.

અંગ્રેજો ને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની—જ્યાં સુધી પોર્ચુગલ જોરમાં હતું ત્યાં સુધી યૂરોપની બીજી પ્રજાઓ હિંદના વેપારનો લાભ લઈ શકી નહિ. તેથી પહેલાં તો અંગ્રેજોનું લક્ષ ઉત્તર દિશા વાટે હિંદ તરફનો માર્ગ શોધવા ભણી વળ્યું. ઇલિઝબેથ રાણીના અમલ વખતે ડેમકે, જેવા પ્રસિદ્ધ દરિયાઈ પ્રવાસીઓએ એશિયાના પ્રદેશો જોયા. પણ અંગ્રેજોએ સ્પેઈનના આર્માદોનો પરાજય કર્યો ત્યારે તેમને હિંદમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવાની ખરી તક આવી. ઈ. સ. ૧૬૦૦ના ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખે રાણી ઇલિઝબેથે લંડનના વેપારીઓના મંડળ અને તેમના ગવ્હર્નરને હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાનો તમામ અધિકાર આપ્યો ને બીજા અંગ્રેજોને એ પ્રદેશમાં વેપાર કરવાની બંધી કરવામાં આવી. હવે ફિરંગીઓ ને વલંદ લોકો હિંદી મહાસાગરમાં ઘણું બળ ધરાવતા હતા એટલે અંગ્રેજોથી તે તરફ વેપાર થઈ શકે તેમ નહોતું. તેથી તેમણે ઈ. સ. ૧૬૧૧માં મસુલિપટ્ટમમાં ને ઈ. સ. ૧૬૧૨માં સુરતમાં કોઠીઓ નાંખી. પછી તેઓએ ફિરંગીઓને હરાવ્યા એટલે દરિયા ઉપર તેઓ નિર્ભય બન્યા. ઈ. સ. ૧૬૧૫માં સર ચામસ રો જહાંગીર પાસે જોઈમ્સના એલચી તરીકે આવ્યો. અત્યાર સુધી અંગ્રેજો હિંદના વેપાર તરફ ખાસ લક્ષ આપતા નહોતા. પણ ઈ. સ. ૧૬૨૩માં અમ્બોયનાના ટાપુમાં ડચ લોકોએ કેટલાએક અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેમને દેહાંતદંડ આપ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોએ હિંદ તરફ લક્ષ પહોંચાડ્યું. પહેલાં તેઓએ બંગાળામાં કોઠી કરી ને ઈ. સ. ૧૬૩૯માં ચંદ્રગિરિના રાજા પાસેથી મદ્રાસ અથવા ફોર્ટ સેઈન્ટ જ્યોર્જ પટ્ટા

ઉપર લીધું. ઈ. સ. ૧૬૬૮માં બીજા ચાર્લ્સે પોતાની રાણીને કરીઆવરમાં મંગેલો મુંબઈનો ટાપુ કંપનિને દસ પૌંડનું વાર્ષિક ભાડું લેવાની શરતે આપી દીધો. પછી અંગ્રેજોએ ફોર્ટ વિલિયમ કે કલકત્તા વસાવ્યું. આ અરસામાં કંપનિની પશ્ચિમ હિંદની કોઠીઓનું કેંદ્રસ્થાન સુરતને બદલે મુંબઈ થયું. કંપનિના હરિકેએ ઈંગ્લંડમાં નવી કંપનિ કાઢી હતી પણ ઈ. સ. ૧૭૦૨માં ખંતે સંસ્થાઓ એકત્રિત થઈને હિન્દ સાથેનો વેપાર એકદમ એકઠથ્યુ થઈ ગયો.

કંપનિની સત્તાઓ—અંગ્રેજો આપણા દેશમાં સાર્વભૌમ થયા તેથી તેમની કંપનિની વહિવટી સત્તાના ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરવાની ખાસ જરૂર છે. કંપનિને પહેલો પટ્ટો માત્ર પંદર વર્ષ માટે આપવામાં આવ્યો હતો. તેમાં કંપનિને દસ્તૂરો કાઢવાના, સગ્ન કરવાના ને એકઠથ્યુ વેપાર કરવાના અધિકારો આપવામાં આવ્યા હતા. રાજા જેઠમ્સે આ પટ્ટાને કાયમ કરી આપ્યો. રાજા બીજા ચાર્લ્સે કંપનિને ન્યાય કરવાની, અમલદારો નીમવાની સુલેહ અને લડાઈ કરવાની ને કોટ બાંધવાની સત્તાઓ આપી. પછીના પટ્ટામાં કંપનિને એક રાજ્યસત્તાધારી સંસ્થાના જેવા કેટલાક હક્કો આપવામાં આવ્યા હતા. ત્યારપછી કંપનિ ગમે તે એશિઆઈ રાજ્ય સામે લડાઈ જાહેર કરી શકે ને તે માટે લશ્કર તૈયાર કરી શકે એમ ફરમાવવામાં આવ્યું. આવી રીતે કંપનિની સત્તાનો ધીમે ધીમે વિકાસ થતો હતો. તે વખતે હિંદમાં મોગલ પાદશાહો, તેમના સુબેદારો ને બીજા રાજ્યકર્તાઓ તરફથી કંપનિને વેપાર કરવાના પરવાના, ફરમાનો, વગેરે પણ મળતાં હતાં. તેમાં ઈ. સ. ૧૭૧૭માં ફર્કીખસિયરે આપેલી સત્તાઓ ખાસ અગત્ય ધરાવે છે. આપણે એ વિષે મોગલ વિભાગમાં ઉલ્લેખ કરી ગયા છીએ.

કંપનિનો વહિવટ—ઈંગ્લંડમાં કંપનિનો વહિવટ બે સંસ્થાઓ કરતી: (૧) પ્રોપ્રાએટરોની કોર્ટ (૨) ડાયરેક્ટરોની કોર્ટ. પ્રોપ્રાએટરો Proprietors—દર વર્ષે ડાયરેક્ટરોને ચુંટતા. ડાયરેક્ટરો Directors કુલ ચોવીસ હતા ને બીજાતવાર કારભાર કરતા. પ્રોપ્રાએટરો તે કારભારને માત્ર તપાસતા. હિંદમાં

કરભાર કરવા મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા ખાતે કંપનિ ત્રણ ગવર્નરો ને વ્યારથી સોળ સભ્યોની કાઉન્સિલો નીમતી. જુદા જુદા ઈલાકાઓ વચ્ચે કશું સંબંધન નહોતું. કંપનિના નોકરોના ચાર વર્ગો હતા. (૧) વેપારીઓ (૨) સિનિઅર ફેક્ટરો Factors (૩) Junior-જુનિઅર ફેક્ટરો (૪) કારકુનો. ખાસ ઉભી કરવામાં આવેલી અદાલતો દિવાની અને ફૈજદારી ન્યાય કરતી. સુધરાઈઓ શહેરોનો વહિવટ કરતી.

પ્રકરણ પમું

કર્ણાટકમાં ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો, ઇ. સ. ૧૭૪૪-૧૭૬૧.*

કર્ણાટક—આપણે ઉપર જોયું કે કર્ણાટકમાં ફ્રેંચ ગવર્નર દૂમાએ તેના નવાખ ને નવાખના જમાઈ ચંદાસાહેબ સાથે મિત્રતા કરી હતી અને મરાઠી સરદાર રઘૂજી ભોંસલે સામે તેણે ચંદાસાહેબના જનાનાને આશરો આપ્યો હતો. તેની ગાદી માટે ખટપટ ચાલી તેથી મોગલ શહેનશાહના દખખણના સુબેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલકે પોતાના અમીર અન્વર-ઉદ્-દીનને મહુમ નવાખના સગીર પુત્રના વાલી તરીકે કર્ણાટક મોકલ્યો. પણ સગીર નવાખ મરણ પામ્યો. એટલે અન્વર પોતે નવાખ થયો. ચંદાસાહેબ આ વખતે સાતારા મુકામે મરાઠાઓનો કેદી હતો.

ફ્રેંચો અને અંગ્રેજો વચ્ચે પહોલો કર્ણાટક વિચલ—આ અરસામાં યુરોપમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ વચ્ચે લડાઈ શરૂ થઈ હતી. ઇતિહાસમાં

* આપણા દેશના ઇતિહાસમાં ૧૭૫૦-૧૭૬૫નો સમય ધણી અગત્ય ધરાવે છે; તે વખત દરમ્યાન, મરાઠાઓ ચઢ્યા ને પડ્યા; ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો વચ્ચે હરીફાઈ ચાલી ને તેમાં અંગ્રેજો ફાળ્યા; ઝંઝાળામાં અંગ્રેજો ધણી થયા; નિઝામ નખળો થયો; મોગલાઈ ડૂબી; કાબુલીઓ હિંદ આવી પાછા ચાલ્યા ગયા; પ્લાસિ, ઉદ્ગીર, વાંદિવારા, પાણીપત, ને બક્સરની શક્રવર્તક લડાઈઓ થઈ. છતાં આ કાળનો ઇતિહાસ આપણી નિશાળોમાં ને કોલેજોમાં કેટલા ધ્યાનપૂર્વક વંચાય છે ને શીખવાય છે ! વિશેષ માટે આ લેખકનું પુસ્તક A History of the Mogul rule in India, 1526-1761, જુઓ.

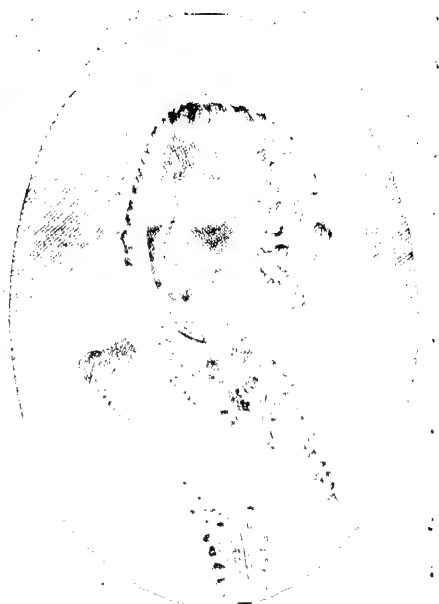
તેને War of the Austrian Succession કહે છે. તે લડાઈના છાંટા કર્ણાટકમાં ઉચ્ચા લાલુદેને નામના ફ્રેંચ દરિયાઈ અમલદારે મદ્રાસ લીધું ને ૩૧. ૪૪ લાખ પેટે તે શહેર તેણે અંગ્રેજોને સોંપવા વચન આપ્યું. પણ પોંદ્વિરિના ગવર્નર દૂધેનો વિચાર અંગ્રેજોને કર્ણાટકમાંથી કાઢી મૂકવાનો હતો. તેથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને ન સોંપતાં તે શહેર તેણે ફ્રેંચોના કબજામાં રાખ્યું, ઇ. સ. ૧૭૪૬.

અર્કાટના નવાબની હાર—હવે અંગ્રેજો ને ફ્રેંચો બંને કર્ણાટકના નવાબના રક્ષિતો હતા, ને ફ્રેંચોએ મદ્રાસ નવાબને પાછું સોંપવાની શરત કરી હતી. પણ હવે તેમણે તે વચન પાળવામાં વિલંબ કર્યો. તેથી નવાબે પોતાના પુત્રને ફ્રેંચો સામે મોકલ્યો તેના મોટા લશ્કરને ફ્રેંચ સરદારે એક નાના લશ્કર વડે માછલાપોર અથવા સાન થોમે પાસે સમ્પત હાર ખવરાવી. આ લડાઈથી હિંદીઓ યુરોપીય ઢબ મુજબ સારી રીતે લડી શકે છે અને એવી ક્વાયત પામેલું નાનું લશ્કર મોટા લશ્કરને તુરત હાર ખવરાવી શકે છે એ પૂરવાર થયું, ઇ. સ. ૧૭૪૬.

એલાશાપેલનું તહ—ઇ. સ. ૧૭૪૮માં યુરોપમાં એલાશાપેલ (Aix-la-chapelle)નું તહ થયું એટલે કર્ણાટકમાં બંને પક્ષકારો લડતા બંધ થયા. એ તહથી અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું મળ્યું. આવી રીતે પહેલા કર્ણાટકી વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

દૂધે—દૂધે હિંદમાં ઇ. સ. ૧૭૨૬માં આવ્યો હતો ને પ્રથમ ચંદ્રનગરમાં (Intendant) (ઇંતંદાં) કે નાયબસુબા તરીકે કામ કરતો હતો. તેણે એ ફ્રેંચ સંસ્થાનને ઘણું સુધાર્યું. પછી દૂધે પોંદ્વિરિનો ગવર્નર થયો. અત્યાર સુધી દૂધેએ વેપાર તરફ જ લક્ષ આપ્યું હતું પણ બ્યારે તેણે સાન થોમેના યુદ્ધમાં જોયું કે ક્વાયત શિખેલા હિંદીઓ યુરોપિઅન અમલદારો નીચે બહાદુરીથી અને ધૈર્યથી લડી શકે છે અને એવી તાલીમ પામેલું નાનું લશ્કર મોટા પણ બીન કેળવાએલા લશ્કરને માંકડની માફક ચોળી નાંખે

છે ત્યારે તેણે ક્વાયત શીખેલી હિંદીઓની લશ્કરી ટૂંકડીઓ ઉભી કરવાં માંડી. દુષ્કેએ પોતાના દેશની સારી સેવા કરી. તેણે ફ્રેંચ કંપનિ માટે પોતાનું ધણું નાણું ખર્ચી નાંખ્યું. તે મોટા મુત્સદ્દી હતો, પણ તેનામાં લડાયક શક્તિ નહોતી. એ કારણથી તેના બધા મનોરથો મનમાં રહી ગયા. જ્યારે તેને સ્વદેશ જવાનો હુકમ સંભળાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે બર સભામાં બોલી ઉઠ્યો કે “ધણું જીવો આપણો રાજા”—આવો તો દુષ્કે ધૈર્યશીલ અને સ્વદેશપ્રેમી હતો.

દુષ્કે

પહેલા કર્ણાટકી વિગ્રહમાં દુષ્કેએ ફ્રેંચોને રાજ્યસત્તાનો ખરો સ્વાદ ચખાડ્યો ને કર્ણાટકમાં ફ્રેંચો ચાહે તે કરી શકે એમ એને પ્રતીતિ

થઈ. તે આકાંક્ષા પાર પાડવામાં અંગ્રેજોને આડખીલીરૂપે આવી રહ્યા હતા તેથી તેમને ગમે તે પ્રકારે કર્ણાટકમાંથી કાઢવા એ દુષ્કેની નીતિનું મુખ્ય સૂત્ર થઈ પડ્યું. ખરી રીતે તો અંગ્રેજોને પોતે દુષ્કેને આ માર્ગ બતાવ્યો હતો. થોડાં વર્ષો અગાઉ તાંજોરના રાજ્યની આંતરિક ખટપટમાં અંગ્રેજોને વચ્ચે આવ્યા હતા. દુષ્કેએ તે શિક્ષામંત્ર પ્રમાણે મોટા પાયા ઉપર કર્ણાટકની રાજ્ય-ખટપટમાં માથું મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કર્ણાટકની નવાબી ને નિઝામની ગાદી માટે ખટપટ—ઈ.

સ. ૧૭૪૮માં નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક મરી ગયો. મરતી વખતે તે પોતાની પુત્રીના પુત્ર મુઝફ્ફરજંગને દમ્પણીની મુબેદારી આપતો ગયો મુઝફ્ફરે ચંદાસાહેબને દુષ્કેની મદદથી કેદમાંથી છોડાવ્યો, અને કર્ણાટકની નવાબી

આપવા તેને વચન આપ્યું. પછી બંને જણાઓએ ફ્રેંચોની મદદથી કર્ણાટકના નવાબ અન્વર-ઉદ્-દીનને અંબુર આગળ ઈ. સ. ૧૭૪૮માં માર્યો. પરિણામે ચંદ્રસાહેબ કર્ણાટકનો નવાબ થયો. મહુમ નવાબ અન્વર-ઉદ્-દીનનો વારસ મહમ્મદઅલી ત્રિચિનાપક્ષી નાસી ગયો. ત્યાંથી તેણે અંગ્રેજોની મદદ માંગી. આ વખતે નિઝામ-ઉલ-મુલ્કનો બીજો પુત્ર નાસિરજંગ મુઝફ્ફરજંગ સામે થયો. પણ લડાઈમાં તે મરાયો એટલે મુઝફ્ફરજંગ દખ્ખણનો પાકો સુબેદાર થયો. મુઝફ્ફરના મરણ પછી નિઝામનો બીજો પુત્ર સલામતજંગ ગાદીનશીન થયો. તે ફ્રેંચોનો દોસ્ત હતો તેથી દૂધ્સેની અભિલાષા સિદ્ધ થઈ. દખ્ખણની સુબેદારી ને કર્ણાટકની નવાબી ફ્રેંચોને ઘેર વસી.

કલાધવ

માત્ર ત્રિચિનાપક્ષીમાં મહમ્મદઅલીને દાબી દેવાનું બાકી રહ્યું. પણ તેમ ડરતાં તેમને અંગ્રેજો સામે લડાઈ કરવાની જરૂર પડી. અંગ્રેજોને માટે તો ત્રિચિનાપક્ષીને ફ્રેંચોના હાથમાં જતું કેમ અટકાવવું એ આ વખતે મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. તે માર્ગ કલાધવે બતાવ્યો ને તે સાથે બીજો કર્ણાટકી વિચિત્ર શરૂ થયો.

કલાધવ ને અર્કાટનો અજબ ખ્યાલ. ફ્રેંચોની હાર—કલાધવનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૨૫માં થયો હતો. નાનપણમાં તે ધણી તોફાની હતો અને નિશાળમાં કદિ

અભ્યાસ ઉપર લક્ષ આપતો નહિ. તેથી તેના બાપે કટાણી જઈ તેને મદ્રાસ

મોકલી આપ્યો. પહેલાં તો તે કારકુની કરતો પણ તે નોકરી તેને ગમી નહિ ને એક વાર તો આવેશમાં તે આપઘાત કરી મરવાની તૈયારીમાં હતો. પણ પહેલા કર્ણાટકી વિગ્રહમાં તેણે બહાદુરી બતાવી હતી તેથી તેને લશ્કરમાં નોકરી આપવામાં આવી. ત્રિચિનાપલ્લીના ઘેરા વખતે ફલાધવિ મદ્રાસમાં હતો. ત્યાં તેણે ગવ્હર્નરને એવી સલાહ આપી કે ત્રિચિનાપલ્લીના બચાવ માટે અંગ્રેજોએ અર્કાટને ઘેરા ધાલવો, એટલે ચંદા સાહેબનું લશ્કર અર્કાટ બચાવવા ત્રિચિનાપલ્લીને છોડી દેશે અને મહમ્મદઅલી છુટા થશે. ગવ્હર્નરે ફલાધવની સલાહને માની અને ૨૦૦ અંગ્રેજો અને ૩૦૦ સિપાઈઓનું લશ્કર લઈ ફલાધવિ અર્કાટમાં દાખલ થયો. આ નાના લશ્કરે ૫૩ દિવસ સૂધી બચાવ કર્યો. ચંદાસાહેબે તુરત ત્રિચિનાપલ્લીના લશ્કરને ઓછું કરી અર્કાટ પાછું લેવા પોતાના પુત્રને મોકલ્યો. ફલાધવે તેને આરણી પાસે હરાવ્યો. ચંદાસાહેબના દોસ્તો ફ્રેંચો પણ કાવેરીપાક પાસે હારી ગયા. એ જ વખતે ચંદાસાહેબ હારી તાંજેર ભાગી ગયો. ત્યાં તેનું ખુન થયું. અંગ્રેજો ત્રિચિનાપલ્લીમાં દાખલ થયા. ઈ, સ. ૧૭૫૩માં ફલાધવિ સ્વદેશ ગયો. પણ ટૂંક સુદતમાં મદ્રાસના ગવ્હર્નર તરીકે હિંદ પાછો આવ્યો ને કોણલમાં આવેલા ઘેરિયા અથવા વિજયદુર્ગનો કબજો કરી મદ્રાસ પહોંચી ગયો.

નિઝામ અને બુક્કિસ—સલાબતનગ અને તેના ભાઈ નિઝામઅલી વચ્ચે હંમેશાં સુબેદારી માટે ખટપટ ચાલ્યાં કરતી હતી તેથી બુક્કિસની લશ્કરી મદદની સલાબતને પૂરી જરૂર હતી. એ કારણથી લશ્કરના ખર્ચના નિભાવ માટે સલાબતે એ ફ્રેંચ સરદારને ઉત્તર સરકારનું મહેસુલ માંડી આપ્યું. આવી રીતે બુક્કિસે એ હૈદરાબાદ મુકામે પ્રબંધ સત્તા જમાવી.

સુલેહ—પણ પોતાના જ લોકો હિંદમાં લડે ને યુરોપમાં બંને પ્રજાઓ વચ્ચે મિત્રતા હોય તે ઝાઝા વખત સૂધી કેવી રીતે નબી શકે? તેથી ફ્રેંચ સરકારે દૃષ્ટે ઉપર સ્વદેશ આવવા હુકમ મોકલ્યો ને તેને બદલે બીજા માણસોની નીમણૂક કરી. તેણે અંગ્રેજો સાથે સુલેહ કરી. સુલેહથી

અને પક્ષકારોએ હિંદી ખિતાબો તથા દીધા અને હિંદનાં રાજ્યોની ખટપટોમાં વચ્ચે ન પડવા કબુલ કર્યું. આ સુલેહનો ભંગ થયો તે આપણે હમણાં જોઈશું.

ફ્રેંચોના પરાજય. ઇલ્લો ક્લાર્કની વિગ્રહ—યોડા વખત માટે તો ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો વચ્ચે ક્લાર્કમાં કાંઈ બખેરો જાગ્યો નહિ. પણ ઈ. સ. ૧૭૫૬માં યૂરોપમાં ફ્રાંસ અને ઈંગ્લેંડ વચ્ચે સાત વર્ષનો વિગ્રહ શરૂ થયો. તેથી આપણે ત્યાં પણ તે વિગ્રહના છાંટા ઉડ્યા. તુરત અંગ્રેજોએ બંગાળમાં ચંદ્રનગર મુકામે આવેલું ફ્રેંચ થાણું હાથ કર્યું ફ્રાંસથી જનરલ લેલિ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. તેણે સેન્ટેવિડનો કિલ્લો સર કર્યો. પણ લેલિ પાસે નાણું કે માણસો નહોતાં. હિંદના ફ્રેંચ અમલદારોએ તેને યોગ્ય મદદ આપી નહિ. વળી અંગ્રેજોનો નૌકાધિપતિ ફ્રેંચ નૌકાધિપતિ કરતાં વધારે બળવાન હતો. છતાં લેલિએ મદ્રાસ સર કર્યું. પણ દરમ્યાન અંગ્રેજોને મદદ મળી ચૂકી હતી. તેથી લેલિ મદ્રાસ છોડી અર્કાટ ચાલ્યો ગયો તેણે ખુસ્સિને હૈદરાબાદથી પાછો બોલાવી લીધો. આ એક દૃષ્ટિએ જોતાં મોટી ભૂલ થઈ, કારણ કે તુરત ઉત્તર સરકારમાં કર્નલ ક્લૉડે ફ્રેંચોને હરાવ્યા. પરિણામે હૈદરાબાદના સુબેદાર સલામતજંગે ઉત્તર સરકાર અંગ્રેજોને માંડી દીધો ને રાજમહેંદ્રના રાજ્યએ અંગ્રેજોને વિજાગાપટમ જેવાં બંદરો આપ્યાં. ક્લાર્કમાં અંગ્રેજ સરદાર સર આયર ફૂટે વાંદિવાસ મુકામે લેલિને ને ખુસ્સિને હરાવ્યા, ને પોંદિચેરિ ને બ્રીજાં ફ્રેંચ થાણાંઓ અંગ્રેજોએ વશ કર્યા, ઈ. સ. ૧૭૬૦. લેલિ ફ્રાંસ ગયો અને ત્યાં તેને ફ્રાંસી દેવામાં આવી. તે બહાદુર સિપાઈ હતો. પણ તેનામાં દીર્ઘદૃષ્ટિ કે મુસ્લમીગીરી નહોતી. ઈ. સ. ૧૭૬૩માં પેરિસ મુકામે તહ થવાથી સાત વર્ષના વિગ્રહનો અંત આવ્યો. તેમાં ફ્રેંચોનાં પાંચ મુખ્ય થાણાંઓ તેમને પાછાં મળ્યાં. પણ તેમની બીજી સત્તા નાશ પામી. ઈ. સ. ૧૭૮૧-૮૩માં એક વાર ફ્રાંસે પોતાની ગુમાવેલી વગ પાછી મેળવવા યત્નો કર્યા પણ તેમાં કાંઈ વળ્યું નહિ.

ફ્રેંચોની હારનાં કારણો—ફ્રેંચો અંગ્રેજોથી કેમ હાર ખાઈએ? ફ્રેંચ સરદારો લેલિ ને ખુસ્સિ અંગ્રેજ સરદારો ક્લાઇવ, ફૂટે, ક્લૉડે, વગેરેથી

કોઈ ઉતરે તેમ નહોતા. દૂધે જળરો મુત્સદી હતો અને અંગ્રેજોમાં તેનો ખરોખરીઓ કોઈ નહોતો. હિંદના રાજાઓના દરબારોમાં ફ્રાંસની શાખ ઈંગ્લંડનાં કરતાં વધારે સારી હતી. ફ્રેંચોએ અત્યારે આફ્રિકામાં અને એશિયામાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું છે એટલે સંસ્થાનો વસાવવામાં કે જીતવામાં તેઓ કોઈ નબળા નહોતા. તેઓ કાસ્તાનમાં અંગ્રેજોથી કોઈ રીતે ઉતરતા નહોતા અને નથી. છતાં હિંદમાં તેઓ હારી બેઠા. તેનાં કારણો ધણાં ઊંડાં છે. ફ્રાંસનો મુખ્ય પુરુષ દૂધે મુત્સદી હતો. પણ તેનામાં લડાયક શક્તિ નહોતી; અંગ્રેજ સરદાર કલાઈવ સાહસિક ને લડાયક હતો. ફ્રેંચ અધિકારીઓ હિંદમાં કોઈ કામ એક સંપથી કરી શકતા નહિ. દરિયાઈ અમલદારો ને લશ્કરી સરદારો હંમેશાં લડતા. મુલકી અમલદારો પણ પરસ્પર લડી મરતા. બ્યારે ફ્રેંચ અમલદારો હિંદથી સ્વદેશ જતા ત્યારે તેમના તરફ રાજ્યસત્તા કટાક્ષથી જોતી એટલું જ નહિ પણ ઘણી વાર તે તેમને ખુબ દંડતી. હિંદુસ્તાનના ફ્રેંચોને તેમની માતૃભૂમિથી ઘણી ઓછી મદદ મળતી. હિંદના અંગ્રેજોને ઈંગ્લંડના લોકોનો પૂરેપૂરો ટેકો હતો. બંગાળા અંગ્રેજ મુલક હોઈ ત્યાંથી દક્ષિણમાં માણસો ને નાણું મોકલી શકાતાં; ફ્રેંચોને આવો કોઈ જતનો આશ્રય નહોતો. પેરિસ મુકામે ફ્રેંચ સરકાર દેવાદાર થઈ ગઈ હતી, બ્યારે ઈંગ્લંડનો નાણાનો વહિવટ સદ્દર હતો. નૌકાયળમાં ઈંગ્લંડ ફ્રાંસથી હંમેશાં ચઢતું આવ્યું છે, ફ્રાંસની નબળાઈ આ ક્ષેત્રમાં અક્ષમ્ય હતી. ફ્રેંચ સરકાર યુરોપમાં હાથ નદી ઉપર લડાઈઓ કરતી તેથી તેને ફ્રાંસની પૂર્વ સરહદ ઉપરના શત્રુઓને વશ કરવા હિંદના લાભોને ધણી વાર જતા કરવા પડતા. ફ્રેંચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સ્વતંત્ર નહોતી; તેનો બધો વહીવટ પેરિસનું મંત્રિમંડળ કરતું; પણ અંગ્રેજોની કંપની મંત્રિમંડળથી સ્વતંત્ર હતી અને તેને નાણાં, વહિવટ, વગેરે બાબતોમાં સ્વતંત્રતાથી કામ કરવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થતા. ઈ. સ. ૧૬૮૯ના પ્રચંડ વિપ્લવ-French Revolution-પછી ફ્રાંસે અમેરિકામાં ને ઈ. સ. ૧૮૧૫ પછી આફ્રિકામાં સત્તા વધારવાનો આરંભ કર્યો. ફ્રેંચ સત્તાના નાશનું સમર્થન કરવાને આ કારણો પૂરતાં છે. એ ઉપરથી અંગ્રેજોની ફત્તેહનાં કારણો પણ એકદમ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

પ્રકરણ ૬૬

બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાની સ્થાપના, પ્લાન્સની લડાઈ સૂધી.

અંગ્રેજો ને સિરાજ-ઉદ્-દૌલા—ઇ. સ. ૧૭૫૬માં સિરાજ ઉદ્-દૌલા બંગાળાનો નવાબ થયો. અંગ્રેજોએ આ વખતે બંગાળામાં કોડીઓ કરી હતી. નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા અવિચારી હતો. તેણે પોતાનાં સગાંઓ પાસેથી પૈસા કઢાવવા માંડ્યા. તેથી તેની સગી એક બાઈનો માણસ કલકત્તામાં અંગ્રેજોને શરણ ગયો. તેઓએ શરણ આવેલા આ માણસને સોંપવા ના પાડી, તેથી નવાબે મુર્શીદાબાદ પાસે આવેલી કાસિમબગરની અંગ્રેજ કોડીને લુટી અને મિ. વૉટસ નામના કોડીના મુખીને કેદ કર્યો. પછી તેણે કલકત્તા સર કર્યું. કલકત્તાના ઘણા અંગ્રેજો નાશી ગયા, પણ જે બાકી રહ્યા તેમને નવાબે કેદ કરવા હુકમ કર્યો એટલે તેના નોકરોએ કેદી અંગ્રેજોને કલકત્તાના કારાગૃહમાં પૂર્યા.

કલકત્તાનું કારાગૃહ—The Black Hole of Calcutta આ બનાવ વિષે દરેક ઇતિહાસકાર લખી ગયો છે. કલકત્તામાં અંગ્રેજો પોતાના ગતભાઈઓને ને હિંદીઓને આજ કારાગૃહમાં પૂરી રાખતા. ખુદ ઈંગ્લંડમાં કારાગૃહોની વ્યવસ્થા એ વખતે ઘણી ખરાબ હતી ને કલકત્તાના કારાગૃહ જેવાં હજારો કારાગૃહો એ વખતે યુરોપમાં હતાં. નવાબે કેટલા અંગ્રેજોને આ “અંધારી” કોઠડીમાં મોકલ્યા ને બીજા દિવસે સવારે જવતા કેટલા નીકળ્યા તે સંખંધી ચોક્કસ વિગત હજી સૂધી પ્રમાણસર મળી શકતી નથી, પણ કુલ ૧૪૬ અંગ્રેજોને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા ને તેમાંથી બીજા દિવસે ૨૩ જણા અધમુખ્યા બહાર આવ્યા હતા ને બાકીના મરી ગયા હતા એમ કહેવામાં આવે છે. આમાં એક સ્ત્રી હતી. કારાગૃહના બનાવ માટે નવાબની જવાબદારી વિશેષ સંભવતી નથી. કેદ

પકડાએલા અંગ્રેજોની બાબતમાં તેણે બેદરકારી બતાવી એટલું જ. તેમને ક્રેદખાનામાં ગુંગળાવી મારી નાખવાનો તેનો ધરાદો નહોતો, તેમ કેદી અંગ્રેજોની ભયાનક સ્થિતિથી તે માહીતગાર પણ નહોતો, કારાગૃહની બધી જવાબદારી નવાબનાં માણસોને શિર રહેશે. કારાગૃહ તદ્દન અંધારી કોટડી જેવું નહોતું. કારાગૃહની ખીના ખોટી છે એ હળુ સિદ્ધ થયું નથી. બધા દેશોના ઇતિહાસમાં આવા અનેક પ્રસંગો બને છે. માત્ર અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો કલકત્તાના કારાગૃહને વિશેષ મહત્ત્વ આપી અમુક પ્રસંગ માટે પોતાનો પક્ષપાત બતાવે છે.

કલાઈવની હીલચાલો—કલકત્તા પડયું તે ખબર મદ્રાસ પહોંચી એટલે કલકત્તા તરફ એક લશ્કર રવાના કરવામાં આવ્યું. દરમ્યાન ક્લાઈવે ને વાટસન મદ્રાસ આવી ગયા હતા. તેથી તેઓ પણ કલકત્તા તરફ ઉપડી ગયા. ઇ. સ. ૧૭૫૭માં કલકત્તા પાછું સર કરવામાં આવ્યું. આ વખતે ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો વચ્ચે ધૂરોપમાં લડાઈ શરૂ થઈ ચૂકી હતી. તેથી ક્લાઈવે ફ્રેંચ સંસ્થાન ચંદ્રનગર કબજે કર્યું. હવે ચંદ્રનગરના ફ્રેંચો નવાબના આશ્રિત હતા; તેથી નવાબે ક્લાઈવના આ કૃત્ય સામે વાંધો ઉઠાવ્યો. દરમ્યાન તેને પદબ્રષ્ટ કરવાને મોટું કાવતરું ઉભું કરવામાં આવ્યું.

નવાબ સામે કારસ્તાન—સિરાજ પોતાના અમલદારોને ખાસ ખુંચતો હતો. હવે અંગ્રેજો તેની વિરુદ્ધ થયા હતા. ઉપરાંત બંગાળામાં ક્લાઈવે ને મદ્રાસના અંગ્રેજોના જેવો વેશ ભજવવો હતો. મર્દુમ નવાબ અલીવર્દીખાંનો બનેલી ને સિરાજના લશ્કરનો બધી મીરજાદરખાં આ કારસ્તાનમાં ભળ્યો, ને ક્લાઈવ વગેરે અંગ્રેજોએ સિરાજને પદબ્રષ્ટ કરી તેની નવાબી આપવા કમુલ કર્યું. મીરજાદરે સામું ફ્રેંચોને કાઢી મૂકવાનું વચન આપ્યું. આ કારસ્તાનમાં જગત્શૈઃ જેવો મોટો વેપારી સામેલ થયો. પણ અમીચંદ નામનો એક સિખ સરાફ, જે આ બેદમાં પહેલેથી હતો તેણે એમ જાહેર કર્યું કે જો ૩. વીસ લાખ તેને આપવામાં આવે તો તે પક્ષકારોનો કરાર ગુપ્ત રાખશે; નહિતર સર્વ વાત નવાબને કાને નાંખશે. તેથી ક્લાઈવે અમીચંદને

વિશ્વાસમાં લીધો. તેણે એ જાલના કાગળો ઉપર કરાર લખ્યો-ખરો કરાર સફેદ કાગળ ઉપર, જેમાં અમીચંદની દલાલી વિષે કોઈ ઉલ્લેખ નહોતો, ને ખીજો લાલ કાગળ ઉપર, જેમાં અમીચંદને દલાલી મળે એમ સ્પષ્ટપણે લખવામાં આવ્યું હતું. આ લાલ કાગળ ઉપર સત્યવાદી એડ્મિરલ વોટ્સને સહી આપવા ના પાડી, એટલે કલાધવની સૂચનાથી એક ખીજા અંગ્રેજ વોટ્સનની સહી કરી. કલાધવના વર્તનનો બચાવ કરવાથી સત્યને અન્યાય થશે.

પ્લાસ્સિનું યુદ્ધ—ફલાધવે નવાબ સામે કોઈ જાતનું સમાધાન ન કરતાં તુરત તેના ઉપર લશ્કર લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. બંનેનાં લશ્કરો પ્લાસ્સિના ક્ષેત્ર ઉપર પડાવ નાંખી પ્રજાં. જુનની ૨૩મીએ નામનું યુદ્ધ થયું. નવાબનું લગભગ ૫૦,૦૦૦ પાયદળનું ને ૧૮,૦૦૦ ઘોડેસવારનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું. માત્ર કેટલાએક ફ્રેંચો આખર સૂધી લડ્યા. નવાબનો સેનાપતિ માર્યો ગયો ને નવાબ પોતે ભાગી ગયો. અંગ્રેજોએ મીરજાદરને ખાલી પડેલી બંગાળાની નવાબી આપી. પ્લાસ્સિના યુદ્ધ પછી આપણા ઇતિહાસનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું ને અંગ્રેજો વેપારી મટી મુત્સદ્દી ને રાજ્યકર્તા થયા. તેથી આ ભાગ અહિં સમાપ્ત થવો જોઈએ.

વિભાગ ૮મો

અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય. સ્થાપના ને વિકાસ. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિ

પ્રકરણ ૧૬

પ્લાસિના યુદ્ધ વખતનું હિંદુસ્તાન

પ્લાસિના યુદ્ધ વખતનું હિંદુસ્તાન—ઈ. સ. ૧૭૫૭ના જુન માસમાં ક્લાઈવે અંગાળાના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાનો પરાજય કર્યો ત્યારથી તે ઈ. સ. ૧૮૫૮ના સિપાઈઓનો બળવા સૂધીના સમયને આપણા દેશના ઇતિહાસમાં સંક્રાંતિનો સમય કહી શકાય. એ વખતે અલ્લાહાબાદ, આગ્રા, દિલ્લી ને સરહિદના પ્રાંતો સિવાય મોગલાઈની ખરી હકુમત ક્યાંય પણ ચાલતી નહોતી. અંગાળા, બિહાર, અને એરિસ્સાના પ્રાંતો ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનિને આશ્રિત નવાબના હાથમાં હતા. અયોધ્યાનો નવાબ મોગલ પાદશાહથી સ્વતંત્રપણે વર્તતો હતો. શેરહિલાઓ શેરહિલખંડમાં સત્તા મોગલતા હતા. લાહોર, મુઝતાન, કાશ્મીર અને સિંધના પ્રાંતો અફઘાનીસ્તાનના અહમદશાહ અબ્દાલીના કબજામાં હતા. રજપુતસ્તાનનાં નાનાં મોટાં રાજ્યો કમળેર થઈ ગયાં હતાં. બરતપુર મુકામે જાટ લોકોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. રજપુત ને જાટ રાજ્યો પાસેથી ને જુંદેલખંડ, રેવા, વગેરે સંસ્થાનોમાં મરાઠાઓ ઉધ-રાણું કરતા હતા. શિંદે તથા હોળકર પેશવાના પ્રતિનિધિઓ તરીકે મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં રાજરજવાડાં પાસેથી ખંડણી વસુલ કરતા હતા. ગુજરાત ને કાઠિયાવાડ ઉપર મરાઠી સત્તા ફેલાવવા વડોદરેથી ગાયકવાડ સરકાર પ્રયત્નો કરતી હતી. નાગપુરના ભોંસલે રાજની આણુ નાગપુર, બરાડ, કટક ને બાલેશ્વર ઉપર ફરતી હતી. બોખાલનું નાનું મુસલમાની રાજ્ય નાગપુર ને ઈંદોર મુકામે

આવેલાં બે મરાઠી રાજ્યો વચ્ચે ખીલારપે આવી રહ્યું હતું. નાગપુરના રાજ્યની દક્ષિણે હૈદરાબાદ ને તેની દક્ષિણે કર્ણાટક આવેલાં હતાં. કર્ણાટકનો નવાબ મહમ્મદઅલી અંગ્રેજોનો રક્ષિત હતો. પણ કર્ણાટકમાં ફ્રેંચો ને અંગ્રેજો વચ્ચે જખરી ખટપટ ચાલી રહી હતી. મહેસુર એક મોટા રાજ્યની સ્થિતિમાં આવવા તૈયાર થતું હતું. આખા મહારાષ્ટ્ર ઉપર મરાઠાઓની આણુ ફરતી હતી. મરાઠી સત્તાનો નામધારી પ્રમુખ ને શિવાજીનો વંશજ છત્રપતિ સાતારામાં નજરકેદ હતો. કોલ્હાપુરમાં શિવાજીના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. કિનારાપર, અંગ્રેજો, આંગ્રે તથા સિદ્દીના અમલથી મરાઠી સત્તા નબળી ગણાય ખરી. મરાઠી રાજ્ય તાંજોરને કર્ણાટકનો નવાબ ગણી જવા ઇચ્છતો હતો. મરાઠાઓ મોગલાઈના કબજો કરી હિંદમાં સાર્વભૌમ થવા ઇચ્છતા હતા. પણ ઉત્તરનાં ને દક્ષિણનાં રાજ્યો તેમની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન ખટપટ કરી રહ્યાં હતાં. તે વેળા અંગ્રેજોને તાંબે મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા હતાં. ને સુરત, બરૂચ, તેલિચેરી મસુલિપટ્ટમ, મુર્શીદાબાદ, વગેરે સ્થળોએ તેમની કોઠીઓ હતી. ફ્રેંચોના કબજામાં પોંદિચેરી, કારિકલ, ચંદ્રનગર, યાનામ ને માહે હતાં. હૈદરાબાદ મુકામે ને ઉત્તર સરકારમાં તેમનું ઘણું જોર હતું. ડચ લોકોને તાંબે ચિનસુરા વગેરે બંદરો હતાં. ગોવા, દમણ ને દીવામાં ફિરંગીઓ હતા. આપણી પંડોશમાં કામુલના અહમદશાહ અબ્દાલી સિવાય ખીજો કોઈ પ્રતાપી ને સત્તાવાળો રાજ્યકર્તા નહોતો. ઔરંગઝેબ પછી હિંદુસ્તાનમાં કલા, સાહિત્ય, વગેરેમાં ખાસ પ્રગતિ થઈ નહોતી. પણ મુસલમાનોનું ધર્મનું ઋન આગળ કરતાં ઘણું ઓછું થઈ ગયું હતું.

સૈકાનાં આવશ્યક લક્ષણો—પ્લાર્સિનું યુદ્ધ હિંદના ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. તે પછી અંગ્રેજો આખા દેશના ધણી થયા. લશ્કરી યોજના તે વખતથી એકલથ્યુ થતી ગઈ. રાજ્યવ્યવસ્થામાં મોટા ફેરફારો કરવામાં આવ્યા, મોટા મોટા હોદ્દાઓ અંગ્રેજોના હાથમાં જતા રહ્યા. આપણા ઉદ્યોગોને ને કળાને રાજ્ય તરફથી જોઈતું ઉત્તેજન મળી શક્યું નહિ. આપણાં નાણાંનો તમામ વહિવટ અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો.

આપણું પાટોશી રાજ્યો સાથેના સંબંધમાં પણ આપણે ઈંગ્લેન્ડના તાબેદાર થઈ ગયા. સંક્રાંતિકાળના આ બધા ગેરફાયદાઓ હતા. લાભોમાં રેલ્વે, નેહરો, તાર, ટપાલ, શાંતિ, કેળવણી, વગેરેનો વિકાસ, ગણતંત્ર શકાય. તે સિવાય આપણે આપણો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ભૂલી ગયા હતા તેને આપણે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે તાજેને કર્યો. હવે આપણે પશ્ચિમની વિદ્યાથી રંગાયા ને આપણી ભાવનાઓનું સ્વરૂપ ફરી ગયું. તેથી આપણામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાના નવા અંકુરો ફૂટ્યા. આ વિચારો, આ ભાવનાઓ, આ પરિસ્થિતિઓ, ઈ. સ. ૧૮૫૮ પછીના કાળમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થવા લાગ્યાં.

પ્રકરણ ૨નું

બંગાળમાં અંગ્રેજોનો કારભાર, ઈ. સ. ૧૭૫૭-૧૭૭૨.

મીરજાદરની નવાબી—સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને પદબ્રષ્ટ કરી કલાહવે મીરજાદરને નવાબી આપી તે આપણે આગળ જ્ઞેઈ ગયા. પણ મીરજાદર ઘરડો ને ગંજેરી હતો ને તેણે કંપનીના અમલદારોને ખુબ્બ રૂશવત આપી ત્રિજુરી ખાલી કરી દીધી હતી. તેણે કંપનીને કલકત્તાની દક્ષિણે આવેલાં ચોવીસ પરગણાંની જમીનદારી આપી, ને હુગલી નદી ઉપર માલ લઈ જવા માટે કંપનીનું ઘણું માફ કર્યું. તેથી તેને નાણાની અછત પડવા લાગી.

નવાબ, પાદશાહ ને વઝીર—પણ આ નવીન નવાબીના શત્રુઓ ઘણા હતા. મોગલ પાદશાહનો શાહઝાદો ને અયોધ્યાનો નવાબ-વઝીર શુગન-ઉદ્-દૌલા બિહાર પ્રાંત ઉપર ચડી આવ્યા. બંને વચ્ચે કુસંપ હોવાથી પહેલી વાર તો તેનું પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું પણ એ શાહઝાદો પોતે શહેનશાહ શાહઆલમ થયો ત્યારે તે દેઃ મુર્શિદાબાદ લગી આવી પહોંચ્યો.

* અમીરખાને એક પૂરી બદામ પણ ન મળી. તેણે આપઘાત કર્યો તે વાત હવે ખોટી ઠરી છે. લંડનમાં અનાયાશ્રમને માટે ને ગુરુ ગોવિંદના મંદિરને માટે તેણે પાછળથી નાણાંની સારી મદદ આપી હતી. અંગ્રેજો સાથે તેણે વેપાર પણ કર્યો હોય એમ જણાય છે.

પણ અંગ્રેજોએ તેને નસાડી મૂક્યો. આ વખતે અંગ્રેજોએ કલકત્તાની ઉત્તરે વીસ માઇલ દૂર ડચ થાણું ચીનસુરા હાથ કરીને ડચની સત્તાનો નાશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૦.

મીરજીર પદબ્રષ્ટ—આવી રીતે કંપનિએ પોતે ઉભી કરેલી નવાબીનું રક્ષણ કર્યું. પણ ફલાધવ ઈંગ્લંડ ગયો કે તુરત મીરજીરની નવાબીનો અંત આવ્યો. ફલાધવ પક્ષીનો બંગાળાનો ગવર્નર ઘણો નબળો હતો ને તેના સલાહકારો લાંચીઆ અને કૃતદ્વી હતા. તેથી કલકત્તાની કાઉન્સિલના અંગ્રેજોએ મીરજીરને વર્ષાસન આપી પદબ્રષ્ટ કર્યો અને તેના જમાઈ મીરકાસિમને બંગાળાનો નવાબ બનાવ્યો, ઇ. સ. ૧૭૬૦.

મીરકાસિમનો કારભાર—મીરકાસિમે કંપનીને ખરદાન, ચિત્તા-ગાંવ અને મિદનાપોરનાં પરગણાં લખી આપ્યાં ને કલકત્તાની કાઉન્સિલના અમલદારોને મોટી બક્ષીસો આપી. તેણે મીરજીરનું દેવું ચુકવી દીધું પણ મીરકાસિમનો કારભાર કંપનિના નોકરોને જરા પણ ગમે તેવા નહોતો. નવાબે નાણાંનો તમામ વહિવટ પોતાને હસ્તક લીધો અને ઘણું નકામું ખર્ચ ઓછું કરી નાંખ્યું. લશ્કરને ઓછું કરવામાં આવ્યું ને તે સાથે તેની વ્યવસ્થામાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. તમામ ઝમીનદારો પાસેથી મહેસુલ નિયમસર ઉઘરાવવાનું શરૂ થયું. નવાબે લશ્કરનાં માણસોને યૂરોપીય ઢંગ મુજબ ક્વાયત શિખવવા એ આર્મિનિઅનોને નોકરીમાં રાખ્યા, જેમાંથી એક જણ પાછળથી “સુમરૂ” નામે પ્રખ્યાત થયો. બંગાળાના નવાબોની રાજધાની અત્યાર સુધી મુર્શીદાબાદમાં હતી. મીરકાસિમે મુંદીરમાં રાજધાની કરી, કેમકે મુર્શીદાબાદ કંપનિની સરહદની નજીકમાં હતું. મીરકાસિમ કંપનિના શત્રુઓ સાથે બીલકુલ ખટપટ કરતો નહોતો. તે માત્ર પોતાના કારભાર ઉપર ધ્યાન આપતો હતો. પણ નીચે જણાવેલાં કારણોથી તેના જેવા બાહોશ નવાબને પણ પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો.

મીરકાસિમ પદબ્રષ્ટ—કંપનિ ને મોગલ પાદશાહ વચ્ચે બંગાળા પ્રાંતની દિવાની માટે વાટાઘાટ ચાલતી હતી, તે નવાબને સ્વાભાવિક રીતે

ગમતું નહોતું. કંપનિના લશ્કરી અમલદારો તેને તુચ્છકારતા હતા. ગવર્નરની કાઉન્સિલના અમલદારો મીરમક્રર સાથે ખટખટ કરતા હતા. પણ આ બધાં નાનાં કારણો હતાં. ખાસ કારણ બંગાળના વેપાર સંબંધી હતું. મોગલ પાદશાહ ફરુખસિયરે લખી આપેલા ઇ. સ. ૧૭૧૭ના પદ્મ મુજબ કંપનિની બંગાળના પરદેશ સાથેના વેપાર ઉપરની જગત માફ હતી. બ્યારે કંપનિની સત્તા આખી નવાબી ઉપર થઈ ત્યારે તેના અમલદારો બંગાળનો અંદરનો વેપાર પણ જગત આપ્યા વગર કરવા લાગ્યા. હવે નવાબની પ્રજાને તો જગત આપવી પડતી. તેથી સ્વદેશી વેપારીઓ કંપનિની પાસેથી વેચાતા પરવાના કે દસ્તકો લઈ વગર જગતે વેપાર કરવા લાગ્યા. ખીચારા નવાબને બેવડો માર પડ્યો. ત્રિજેરીમાં નાણું ઓછું આવવા માંડ્યું. મીઠું, તંબાકું, ને સોપારી, એ ત્રણ ચીજોનો તમામ વેપાર કંપનિના ગુમાસ્તાઓ મારફત વગર જગતે ચાલવા લાગ્યો. જો નવાબના અમલદારો જગત વસુલ કરે તો કંપનિના નોકરો ને ભાડુતી માણસો તેમને સતાવે. પરિણામે નવાબનો તમામ વહીવટ દીલો થઈ ગયો. નવાબે ધણું કહ્યું. પણ કંપનિના માણસોએ તેને જરા પણ દાદ આપી નહિ. તેથી મીરકાસિમે તમામ જગત માફ કરી. આ હુકમથી કંપનિના નોકરોને મોટી ખોટ જાય તે સ્પષ્ટ છે. એટલે લશ્કરી શરૂ થઈ.

મીરકાસિમની હાર—નવાબના લશ્કરે પટના સર કર્યું ને ત્યાંના અંગ્રેજ વેપારીઓને ડેદ કરી મુંઝીર મોકલી દીધા. પણ મેજેર અંગ્રેજો નવાબને ઘેરીઆ પાસે દરાવ્યો. તેથી તે પટના નાસી ગયો ને ત્યાંના લગભગ બધા અંગ્રેજોને કતલ કરાવી અયોધ્યા પ્રાંત તરફ ભાગી ગયો, ઇ. સ. ૧૭૬૩.

બક્સરનું યુદ્ધ—હવે મોગલ પાદશાહ શાહ આલમ, મીરકાસિમ, ને અયોધ્યાનો નવાબ શુજાઉદ્દૌલા, એ ત્રણ જણા બિહાર પ્રાંત ઉપર ચઢી આવ્યા. પણ તેમને હેકટર મન્રોએ ઇ. સ. ૧૭૬૪માં બક્સર પાસે હરાવ્યા. તેથી મીરકાસિમ બુંદેલખંડ તરફ નાસી ગયો, ને પાદશાહે ને અયોધ્યાના નવાબે સુલહ કરી.

પાછા એ નવા નવાઓ—મીરકાસિમ પછી મીરજાદર ખીજ વાર નવાળ થયો. પણ તે મરી ગયો તેથી તેનો પુત્ર નવાળ થયો.

ફલાઈવનો છેલ્લો કારભાર—જ્યારે હિંદના અંગ્રેજોના બેશરમ કારભારનો વૃત્તાંત ઈંગ્લેંડ પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં પ્રોપ્રાએટરોએ બંગાળના ગવર્નર તરીકે ફલાઈવની નીમણૂક કરી અને તેને કુલ અધિકાર સુપ્રત કર્યો. ફલાઈવ ઈ. સ. ૧૭૬૫માં કલકત્તા આવ્યો. આવ્યા પછી તુરત તેણે કંપનીના બંગાળના કારભાર ને મોગલ પાદશાહ તથા શુભ-ઉદ્-દોલા સંબંધી ઘટતી વ્યવસ્થા કરી. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં આ કારભાર ધણો અગત્યનો છે તેથી તેનું રીતસર અવલોકન થવું જોઈએ.

ફલાઈવે કરેલી બંગાળના કારભારની નવી વ્યવસ્થા—

(૧) પ્રથમ તો ફલાઈવે બધા અંગ્રેજ નોકરો પાસે કરારો લખાવ્યા કે કોઈએ ખાનગી વેપાર કરવો નહિ અને બક્ષીસો સ્વીકારવી નહિ. (૨) ખાનગી વેપારની બંધી થઈ એટલે કંપનીના નોકરોને ખોટ જાય તે સ્પષ્ટ છે. એ ખોટના બદલા માટે ફલાઈવે એક નવીન ગોઠવણ કરી. બંગાળમાં કંપની તંબાકુ, સોપારી ને મીઠાનો વેપાર કરતી. હવે આ વેપાર કંપનીના નોકરોએ એકલથ્યુ કર્યો ને વેપારના નફામાં તમામ અમલદારોનો સૌ સૌના દરજ્જા મુજબ ભાગ નક્કી કરવામાં આવ્યો. માલની કીંમત ઉપર સેકડે ૩૫ ટકાની જગાત કંપનીના નોકરો કંપનીને આપતા. આ યોજનાથી બંગાળના દેશી વેપારીઓને ખોટ ગઇ અને તે ત્રણેય ચીજોના ભાવ વધી જવાથી બંગાળની તમામ પ્રજાને ધણું વેઠવું પડ્યું. (૩) ફલાઈવે લશ્કરી અમલદારોને મળતું બમણું ભથ્થું બંધ કર્યું તેથી અંગ્રેજ અમલદારો ધણા નાપુશ થઈ ગયા ને કેટલાકોએ બળવાની તૈયારીઓ કરી. પણ ફલાઈવને ખબર પડતાં તેણે લશ્કરમાં બીજાઓની ભરતી કરવા માંડી તેથી બળવાની તૈયારી બંધ રહી. (૪) ફલાઈવે કારોબારી સભાના સભ્યોમાં ઘટાડો કરી માત્ર ત્યાં ચાર જણાઓ રાખ્યા. અત્યાર સુધી તેમાં બારથી સોળ સભ્યો કામ કરતા; તેથી કામ તાબડોલજી થઈ શકતું નહિ.

અલ્લાહાબાદનું તહ—ફલાઈવે મોગલ પાદશાહ શાહઆલમ પાસેથી કંપનિ માટે અંગાળા, બિહાર ને ઓરિસ્સાની દીવાની લખાવી લીધી. દિવાની એટલે જમીનનું મહેસુલ ઉઘરાવવાનો અને દીવાની વિવાદો ચુકવવાનો અધિકાર. કંપનિએ તે બદલ મોગલ પાદશાહને દર વર્ષે રૂ. ૨૬ લાખ આપવા એમ હતું. ફલાઈવે અલ્લાહાબાદ ને કોરાના બે પ્રાંતો અયોધ્યાના નવાબ પાસેથી લઈ પાદશાહને આપ્યા. ને પાદશાહે ઉત્તર સરકારના પ્રાંતની દીવાની કંપનિને લખી આપી.

અયોધ્યાનો નવાબ—કંપનિએ નવાબ વઝીરને તેનો બધો મુલક પાછો આપ્યો, ને તેની પાસેથી લડાઈના દંડ તરીકે રૂ. ૫૦ લાખ લીધા. વળતરમાં નવાબે પોતાની હકુમતમાં કંપનિને નિરાબાધ વેપારના હક્કો આપ્યા. આ તહથી કાશીના રાજાને કંપનિએ પોતાના આશરા નીચે લીધો.

નવાબીની યોજના—નવી યોજનાથી અંગાળાના નવાબ પાસેથી તમામ રાજ્યસત્તા લઈ લેવામાં આવી ને વાર્ષિક રૂ. ૫૩ લાખની રકમ સિવાય તેના ખીજા બધા અધિકારો નાશ પામ્યા. કંપનિએ અંગાળા, બિહાર ને ઓરિસ્સા માટે ત્રણ નાનકડા દિવાનો નીમ્યા ને તેઓએ કંપનિની દેખરેખ નીચે તે પ્રાંતનો વહિવટ કરવા માંડ્યો.

અવલોકન—આ યોજનાથી કંપનિ ને તેના નોકરોને ઘણો લાભ થયો તે આપણે ઉપર કહી ગયા. અત્યાર સુધી કંપનિની અંગાળાની સત્તા અંડખોર ગણાતી, પણ હવે દીવાનીનો અધિકાર મળવાથી એ સત્તા ધોરણુ-સર બની. અંગાળાની પ્રજાને બિહારના હુમલાઓથી હવે મુક્તિ મળી. ફલાઈવે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી અંગાળા ને બિહાર પૂરતું લક્ષ આપ્યું. જે કંપનિએ વિશેષ મહત્વાકાંક્ષા દર્શાવી હોત તો ચોક્કસ મરાઠાઓ ને ખીજા રાજાઓ વિરુદ્ધ પડત. અંગાળાની નવાબી તો માત્ર નામની હતી. ખરી સત્તા અંગ્રેજો હસ્તક હતી. પણ અંગ્રેજોની દૃષ્ટિ હજી વેપાર તરફ હતી. કારભાર પર કંપનિની પૂરતી દેખરેખ ન રહેતી. તેથી લોકોને કોઈ લાભ ન થયો.

ઉલટું, કંપનિના નોકરો પોતાની નવી સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા. કંપનિ અને નવાખ, એ બે સત્તાઓના અમલદારો અંગાળામાં વહિવટ કરતા હતા તેથી આ રાજ્યવ્યવસ્થા “ Double Government ” અથવા “ દ્વિરાજ્યક પદ્ધતિ ” ના નામથી ઓળખાય છે. આગળના ઇતિહાસકારો કલાઈવિની યોજનાની ઘણી પ્રશંસા કરી ગયા છે, પણ હવે તે વલણ બદલાઈ ગયું છે. કંપનિ ને તેના નોકરોનાં ખીસ્સાં તર કરવા સિવાય એનો ખીજો હેતુ નહોતો. આગળ ચાલતી નવાખી કરતાં આ કારભારની વ્યવસ્થા વધારે ખરાબ હતી. કલાઈવિ ઈ. સ. ૧૭૬૭માં ઇંગ્લંડ ગયો.

અંગાળા, ઈ. સ. ૧૭૬૭-૧૭૭૨—કલાઈવિ પછી જે એ ગવર્નરનો આવ્યા, તેમણે અંગાળાનો વહિવટ સુધારવા કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા, પણ તે બધા નિષ્ફળ ગયા. ઈ. સ. ૧૭૭૦માં અંગાળામાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો તેથી વસતીનો ત્રીજો ભાગ મરણ પામ્યો.

કલાઈવનું છેવટ: પાર્લિમેન્ટનો ઠરાવ—કલાઈવિ ઈ. સ. ૧૭૭૪ સુધી જીવ્યો. તેની વિરુદ્ધ પાર્લિમેન્ટમાં ભારે ચર્ચા ચાલી. છેવટે ગિંદગીથી કંટાળી તેણે આપઘાત કર્યો. બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે તેના વર્તન ઉપર દ્વિ-અર્થી ઠરાવ કર્યો. પહેલાં તો તેણે એમ જણાવ્યું કે કલાઈવે સત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો છે અને પછી એમ જાહેર કર્યું કે કલાઈવે પોતાના દેશની સારી સેવા પણ બજાવી છે. આ ઠરાવમાં વિરોધ લાગે છે અને ઘણા ઇતિહાસ-લેખકોએ તેની ભાષાને વખોડી કાઢી છે. પણ વસ્તુતઃ એ ખરો ઠરાવ છે અને તેમાં કલાઈવના જીવનની બંને પ્રવૃત્તિઓને બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટે ખરોખર દર્શાવી દીધી છે.

કલાઈવના ગુણદોષ—કલાઈવના જીવનચરિત્રમાં જે ચિત્રવિચિત્ર રંગો પૂરવામાં આવ્યા છે તેમાં અતિશયોક્તિ થઈ છે. તેની અંગાળાની રાજ્યઘટના નિષ્ફળ* થઈ; તેણે અમીચંદને છેતર્યો, મીરજાદર પાસેથી લાંચ

લીધી. ને બગીર કદાવી, પોતાની સ્થિતિનો લાભ લઇ કંપનિના શેરોનો વેપાર કર્યો, ઈંગ્લંડ જઇ ત્યાં નવાખી ઢાઢ ધારણ કરી પાર્લમેન્ટમાં અને ઈડિઆ હાઉસમાં ખટખટ કરી; તેથી તેનો ખટખટી અને સ્વાર્થ સ્વભાવ સિદ્ધ થાય છે. તેનામાં દીર્ઘ દૃષ્ટિ હતી, સરદારી કરવાની શક્તિ હતી, કારભાર કરવાનું પાણી હતું. તેનો મુખ્ય હેતુ પોતાની અને પોતાના દેશની આર્થિક સ્થિતિ સારી કરવાનો હતો. મોટા પિટ્ટે કલાધવને એક “ ઈશ્વરી સરદાર-*Heaven-born General*” કહી તેનાં વખાણ કર્યા હતાં. પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે કર્ણાટકમાં રાજસાહેબની સરદારી સામે ને બંગાળમાં સિરાજ-ઉદ્-દૌલાની સામે ખાસ લશ્કરી કુશળતા દર્શાવવાનો પ્રસંગ કલાધવને આવ્યો નહોતો. અલખત, સંકટને વખતે તે પણ પૂરતું ધૈર્ય રાખી શકતો. તેને આપણે ફ્રેડરિક, નેપોલિયન, વેલિંગ્ટન, હૈદરઅલી, રણજિતસિંગ, શિવાજી, એમાંથી એકેની સાથે પણ સરખાવી શકીએ નહિ.

પ્રકરણ ૩જું

દક્ષિણ હિંદના અંગ્રેજો, ઇ. સ. ૧૭૫૭-૧૭૭૨.

દક્ષિણ હિંદ, ઇ. સ. ૧૭૫૭-હવે આપણે દક્ષિણ હિંદ લઈએ. આ વખતે કર્ણાટકમાં એ નવાખો હતા, એક અંગ્રેજી નવાખ મહમ્મદઅલી. ખીજા ફ્રેંચોનો આશ્રિત રાજસાહેબ. મહમ્મદઅલીના એ ભાઈઓ તેની વિરુદ્ધ ખટખટ કરતા હતા. આખા કર્ણાટક પ્રાંતમાં કિલ્લેદારો ને સુબેદારો સ્વતંત્ર રીતે વર્તતા હતા. મરાઠાઓની નજર કર્ણાટક ઉપર ધણા વખત થયાં હતી. તાંજોર, મ્દૈસુર અને ત્રાવણકોરનાં રાજ્યો તથા ખીજી નાની ઝમીનદારીઓ વારંવાર પરસ્પર લડી મરતાં હતાં. હૈદરાબાદનો નિઝામ ખુસ્સિના રક્ષણ નીચે આખા દક્ષિણ હિંદ ઉપર નામધારી સત્તા ભોગવતો હતો. તેના એ ભાઈઓ તેની વિરુદ્ધ ખટખટ કરતા હતા. ટૂંકામાં પૂર્વ હિંદ કરતાં દક્ષિણ હિંદની પરિસ્થિતિ વધારે વિકટ અને ગરબડ ભરેલી હતી. ફ્રેંચો

અને અંગ્રેજો વચ્ચેના છેલ્લા કર્ણાટકી વિગ્રહનું આપણે યુરોપીય વેપારીઓના વિભાગમાં વિવેચન કર્યું છે એટલે તે વિષે અહિં લખવાની કાંઈ જરૂર નથી.

અંગ્રેજો ને હૈદરઅલી—આ વખતે અંગ્રેજો ને હૈદરઅલી વચ્ચે વિગ્રહો થયા. પણ એ હકીકતનો ખ્યાલ વાચકને મળે તે અગાઉ હૈદરઅલીનું પૂર્વ ચરિત આપવાની જરૂર છે.

હૈદરઅલી—હૈદરના કુટુંબનું મૂળ વતન બગદાદમાં હતું. તેનો દાદો દક્ષિણમાં આવી વસ્યો. હૈદરનો આપ મહેસુરમાં ફોજદાર હતો. તેને એ પુત્રો હતા. તેમાં નાના પુત્ર હૈદરનો જન્મ ઈ. સ. ૧૭૨૨માં થયો હતો. આપના મરણ પછી હૈદર તેની મા સાથે બેંગલોર આવ્યો અને મહેસુરના રાજ્યમાં ફોજદાર થયો. તેણે એક મરાઠા સરદારને હરાવ્યો તેથી મહેસુરના રાજ્યએ ખુશ થઈ તેને “ફતેહ બહાદુર” ને “દલવી” બનાવ્યો ને એક પ્રાંતની નવાબી આપી. પછી હૈદરે બેદનુરની રાણી અને તેના દત્તક પુત્રને કેદ કરી કિલ્લો કબ્જે કર્યો. પછી તેણે ડેક કૃષ્ણા નદી સુધી મુલક તાબે કર્યો ને મલબારમાં પોતાની સત્તા બેસાડી. ઈ. સ. ૧૭૬૬માં મહેસુરનો રાજા કૃષ્ણરાજ મરણ પામ્યો ને નંદરાજ ગાદીએ આવ્યો. હૈદરે કુલ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. પણ તેની વધેલી સત્તાથી ચીઢાઇ પેશવાએ અને નિઝામે મહેસુર ઉપર ચઢાઈ કરી. પહેલાં હૈદરે પેશવાને પતાવ્યો. પછી તેણે નિઝામને પોતાના પક્ષમાં લીધો, ને અંગ્રેજો સામે લડાઈ જાહેર કરી.

પહેલો મહેસુર વિગ્રહ—પહેલા મહેસુર વિગ્રહમાં મદ્રાસના અંગ્રેજોનો વાંક હતો. અંગ્રેજોએ હૈદર વિરુદ્ધ હૈદરખાદના નિઝામને મદદ આપી હતી. કર્ણાટકમાં નવાબે ને નિઝામે અંગ્રેજોને હૈદરના રાજ્યમાં આવેલા કેટલાક મહાસોનું મહેસુલ માંડી આપ્યું હતું અને તે બદલ અંગ્રેજો મદદ કરવા બંધાયેલા હતા. આ કારણોથી હૈદરે કંપનિ સામે લડાઈ જાહેર કરી. પ્રથમ હૈદરે અંગ્રેજ સરદાર સ્મિથને ચંગમ આગળ હરાવ્યો, પણ સ્મિથે ત્રિનોમાલી પાસે હૈદરને હરાવ્યો, ઈ. સ. ૧૭૬૭. અંગ્રેજોની ઉશ્કેરણીથી

મલખારના મોપલાઓ હૈદર સામે ઉઠ્યા. પણ હૈદર જયારે મુત્સદી હતો. તેણે નિઝામને મેળવી લીધી. પછી અંગ્રેજ લશ્કરને આડો ઘેર તે ઠેઠ મદ્રાસ સુધી જઈ પહોંચ્યો. મદ્રાસની સરકાર ગાભરી બની ગઈ અને હૈદરના કહેવા મુજબ તેને સુલેહની શરતો કબૂલ કરવી પડી, ઇ. સ. ૧૭૬૯. સુલેહથી હૈદરને એક નાનો પ્રાંત મળ્યો, બંને પક્ષકારો અન્યોઅન્ય મિત્રો બન્યા ને સંકટ સમયે પરસ્પર મદદ કરવા બંધાયા.

હૈદરઅલી—હૈદરઅલી અને મરાઠાઓ વચ્ચેના સંબંધનો ઇતિહાસ આપણે માધવરાવ પેશવા, અને સવાઈ માધવરાવ પેશવાના કારભારો ઉપરનાં પ્રકરણોમાં જોઈ ગયા છીએ. અહિં માત્ર તેની બીજી હીલચાલોનો સાર આપવાની જરૂર છે. ઇ. સ. ૧૭૭૬માં મહેસુરનો રાજા મરી ગયો તેથી બીજો રાજા ગાદીએ આવ્યો. પણ કર્તાહર્તા હૈદર હતો. આ વખતે મરાઠાઓ અંગ્રેજો સાથે લડતા હતા. તેથી હૈદરને પોતાના લાભો કાયમ કરવાની સારી તક મળી. ને તેણે મહેસુરની સરહદ ઠેઠ તુંગભદ્રા નદી સુધી વધારી દીધી.

પ્રકરણ ૪થું

કંપનિની સત્તાની ખરી સ્થાપના અથવા વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૭૮૫.

Warren Hastings-વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સનો પૂર્વ વૃત્તાંત-વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સ કંપનિની નોકરીમાં ઇ. સ. ૧૭૪૯માં દાખલ થયો હતો. તેણે મુર્શીદાબાદ મુકામે રેજિડેન્ટ તરીકે ને કલકત્તા તથા મદ્રાસની કાઉન્સિલોના સભ્ય તરીકે કામ કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૭૭૨માં તેને બંગાળના ગવર્નરની જગ્યા આપવામાં આવી.

કારભારના બે વિભાગ—વૉર્ન હેસ્ટિંગ્સના કારભારના બે વિભાગો પડી શકે, (૧) ૧૭૭૨-૧૭૭૪, જ્યારે તે ગવર્નર હતો. (૨)

૧૭૭૪-૧૭૮૫, જ્યારે રેઝ્યુલેશનિંગ ઍક્ટ પ્રમાણે તે બંગાળનો ગવર્નર ઝનરલ હતો.

પ્રથમ કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૭૨-૧૭૭૪, સુધારાઓ, મહેસુલ-
ચાર્જ હેરિટિંઝ જ્યારે બંગાળનો ગવર્નર થયો ત્યારે કલાકે યોજેલી વ્યવસ્થા પડી ભાંગી હતી. જમીનના મહેસુલની હરોળ કરવામાં આવતી. તેથી જુના જમીનદારો પાયમાલ થઈ ગયા હતા. હવે કંપનિએ દીવાની પોતાના હાથમાં લીધી. ત્રણ નાયબ દિવાનોની જગ્યાઓ કમી કરવામાં આવી ને પાંચ વર્ષ સુધી મહેસુલ કાયમ રહે એવું ફરમાન થયું. પણ આ પાંચ વર્ષના કરારોની યોજના બીલકુલ નબી નહિ ને ફરી વાર્ષિક હરોળ દાખલ થઈ. આખા પ્રાંતને જિલ્લાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો, ને દરેક જિલ્લાવાર એક અંગ્રેજ અમલદારને નીમવામાં આવ્યો. હજુ પણ તે “કલેક્ટર”ના નામથી ઓળખાય છે. તમામ ઑફિસો કલકત્તા મુકામે આવી તેથી મુર્શિદાબાદને બદલે કલકત્તા બંગાળની રાજધાની બન્યું.

ન્યાયખાતું—દરેક જિલ્લાવાર દિવાની અને ફૌજદારી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી, ને અદાલતોના કામકાજ માટે જરૂરી નિયમો ઘડવામાં આવ્યા. છેવટની અપીલ સાંભળવા માટે કલકત્તા મુકામે સદર દીવાની અને સદર ફૌજદારી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. હવેથી જમીનદારોની દીવાની ફૌજદારી સત્તાઓ નાબુદ થઈ.

વેપાર—કંપનિના નોકરો ગુમાસ્તાઓ મારફત દેશમાં વેપાર કરતા તે હવે બંધ થયું. દસ્તકની બેશરમ પદ્ધતિ નાબુદ થઈ. નાની દાણચોપીઓ ઉઠાડી મૂકવામાં આવી. યૂરોપિઅનોને જગતની માફી બંધ થઈ. મીઠા વગેરેના એકલથ્યુ ઈમ્પીરમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. હેરિટિંઝે બંગાળના ચલણને સુધાર્યું. બૅંકો સ્થાપી ને હરામખોરોને સજા કરી લોકોને અભયદાન આપ્યું. તેના કારભારમાં અંગ્રેજોએ પહેલી વાર ભૂતાન ઉપર ચઢાઈ કરી ને પતિબેટમાં એલચી મોકલ્યો.

ખર્ચ કમી—મોગલ પાદશાહની હોણી રૂ. ૨૬ લાખની વાર્ષિક ખંડણી હવે બંધ થઈ. હેરિટ્જે અક્ષાહાત્યાદ ને કોરાના બે પ્રાંતો અયોધ્યાના નવાબને સુપ્રત કર્યા અને તે માટે તેની પાસેથી રૂ. ૫૦ લાખ લીધા. કારણ એ હતું કે આ વખત મોગલ શહેનશાહ મરાઠાઓનો આશ્રિત બન્યો હતો—જે કે તેમાં પાદશાહનો વાંક નહોતો. પ્રાંતના વહિવટનું ખર્ચ હવે કંપનિને ભોગવવાનું હતું, તેથી બંગાળના નવાબનો દરમાયો રૂ. ૧૬ લાખનો કરવામાં આવ્યો. આવી રીતે કંપનિ બંગાળમાં કાયદેસર ને સ્વતંત્ર સરકારની કક્ષામાં મુકાઈ.

રોહિલાઓની સત્તાનો નાશ—મરાઠા વિભાગમાં આપણે જોઈ ગયા તે પ્રમાણે મરાઠાઓ વારંવાર રોહિલખંડ ઉપર ચઢી આવતા અને ખંડણી ઉઘરાવતા. તેથી ઇ. સ. ૧૭૭૨માં એક રોહિલા સરદારે અયોધ્યાના નવાબ વઝીર શુગ્ન-ઉદ્-દોસ્તાને એવો કરાર લખી આપ્યો કે મરાઠાઓના હુમલા વખતે વઝીરે રોહિલાઓને મદદ કરવી અને તે બદલ રૂ. ૪૦ લાખ રોહિલાઓ તેને આપે. બ્યારે મરાઠાઓએ રોહિલખંડ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે તેમને વઝીરે કંપનિની મદદથી હાંકી મૂક્યા. પણ રોહિલાઓએ આ મદદ માટે રૂ. ૫ લાખ માત્ર વઝીરને આપ્યા તેથી વઝીર અને વૉર્નન હેરિટ્જ વચ્ચે કાશી મુકામે કરાર કરવામાં આવ્યો કે વઝીરે કંપનિને ખર્ચ ને રૂ. ૪૦ લાખ રોકડ આપવાં અને વઝીરે રોહિલખંડ હાથ કરવો. બીજે વર્ષે આ કરાર મુજબ વઝીરે અંગ્રેજ મદદ લઈ રોહિલાઓને હરાવ્યા. લડાઈમાં હારિજ મરાયો ને આખો રોહિલખંડ પ્રાંત અયોધ્યાના વઝીરે પોતાનો કરી લીધો. પાછળથી આ મુદ્દો ઘણો તકરારી વિષય થયો. કારણ કે રોહિલા સરદારોએ કદિ કંપનિનું અનિષ્ટ કર્યું નહોતું. આ કારણસર રોહિલાઓની સત્તાનો નાશ કરાવવાથી કંપનિએ પોતાની આબરુ ગુમાવી.

કંપનિ ને પાર્લમેન્ટ—કંપનિના આવા બેશરમ કારભારની બાબત હવે ઈંગ્લંડમાં ઘણી જાણીતી થઈ ગઈ હતી. વળી કંપનિ બહુ દેવાદાર થઈ

ગઈ હતી. મોટા મોટા પ્રાંતો કંપનિને તાબે આવ્યા હતા તેથી બંક વર્ગેરે ધણા અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓનું એવું માનવું થયું કે કંપનિ જેવા એક વેપારી મંડળ પાસે રાજ્યસત્તા હોવી જોઈએ નહિ અને કંપનિનો તમામ મુલક ખુદ ઈંગ્લંડના રાજની અંગત હકુમત નીચે આવવો જોઈએ. તેથી જ્યારે કંપનિએ ઈંગ્લંડની સરકાર પાસે નાણાંની મદદ માંગી ત્યારે મુખ્ય પ્રધાન લૉર્ડ નૉર્થે એ સમિતિઓને કંપનિના કારભાર વિષે રિપોર્ટ કરવાનું ફરમાવ્યું. એ રિપોર્ટમાં કંપનિનાં કર્તવ્યોને બહુ સખ ભાષામાં વખોડી કાઢવામાં આવ્યાં. તેથી સમિતિઓની ભલામણો મુજબ લૉર્ડ નૉર્થે કેટલાક કાનુનો પાર્લમેંટ પાસે પસાર કરાવ્યા. આ કાનુનોનો એક ભાગ કંપનિની નાણાંની સ્થિતિ પરત્વે હતો. બીજાને ભાગ બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યકારભાર પરત્વે હતો, આપણે આ બીજા કાનુનો કે જેને રેગ્યુલેશન ઍક્ટ કહે છે તે તપાસીશું.

રેગ્યુલેશન ઍક્ટના મુખ્ય મુદ્દાઓ—(૧) ઈંગ્લંડમાં જેની પાસે કંપનિનો ૧૦૦૦ પૌંડથી ઓછો શેર હોય તે પ્રોપ્રાયેટરના મંડળની ચુંટણી વખતે કોઈ મત ભોગવી શકે નહિ. (૨) ચોવીસ ડાયરેક્ટરોના મંડળની મુદત ચાર વર્ષની રહે ને દર વર્ષે છ ડાયરેક્ટરો નવા ચુંટાય. (૩) હિંદુસ્તાનમાં બંગાળના કારભાર માટે એક ગવર્નર જનરલ અને ચાર કાઉન્સિલરો પાંચ વર્ષો માટે નીમવા. (૪) કારભાર કાઉન્સિલની બહુમતિથી ચલાવવો. જે મત સમાન પડે તો ગવર્નર જનરલ એક મત આપી શકે ખરો. (૫) મદ્રાસ ને મુંબઈની સરકારો યુદ્ધ ને સુલેહના વિષયોમાં બંગાળાની સરકારની તાબેદાર રહે. (૬) તમામ પત્રવ્યવહાર ઈંગ્લંડના મંત્રિમંડળ પાસે કંપનિએ મોકલવો. (૭) કલકત્તામાં એક વરિષ્ઠ કોર્ટ Supreme Court નીમવી. તેના મુખ્ય ન્યાયાધીશની અને બીજા ત્રણ ન્યાયાધીશોની નિમણૂકો ઈંગ્લંડની સરકાર કરે. આ નવી અદાલત વિરુદ્ધ અપીલ માત્ર ઈંગ્લંડના રાજને થઈ શકે. (૮) રાજઓ, નવાબો ને વેપારીઓ પાસેથી બક્ષીસો લેવાનો ચાલ બંધ કરવામાં આવ્યો.

ટીકા—આ નવા ધારાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે કંપનિના અનિયમિત કારભાર ઉપર અંકુશ રાખવા બ્રિટિશ હિંદમાં એ કાયમ સંસ્થાઓ મૂકવી. વરિષ્ઠ સભા કે સુપ્રીમ કાઉન્સિલ ને સદર અદાલત કે સુપ્રીમ કોર્ટ, પણ મંત્રિમંડળે ઇંગ્લંડમાં કંપનિના કારભાર ઉપર કોઈ અંકુશ મૂક્યો નહિ. વરિષ્ઠ સભા બહુમતિથી કામ કરે એ નિયમથી ગવર્નરને કાઉન્સિલરો સાથે તકરારોમાં ઉતરવું પડ્યું. અણીને પ્રસંગે ગવર્નર ઝનરલને કુલ અધિકાર આપવામાં આવ્યો હોત તો આવી તકરારો ઉપસ્થિત થાત નહિ. વરિષ્ઠ અદાલતની સત્તા એક્ટમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી નહોતી. તેથી તેની વચ્ચે અને સદર દિવાની અને ફોજદારી અદાલતો વચ્ચે મોટી તકરારો થઈ. વરિષ્ઠ અદાલતે તમામ અધિકાર પોતાના હાથમાં લીધો અને હિંદીઓને બ્રિટિશ કાયદા મુજબ વર્તવાની ફરજ પાડી. બ્રિટિશ પ્રજાજન—British Subject—ની વ્યાખ્યા પણ એક્ટમાં આપવામાં આવી નહોતી. તેથી ઘણી મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ. બંગાળાની સરકારનો અને પ્રાંતિક સરકારોનો પરસ્પર સંબંધ કેવા હોવા જાઈએ તે સ્પષ્ટપણે એક્ટમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું નહોતું. વરિષ્ઠ અદાલત અને વરિષ્ઠ સભાનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટપણે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યો નહોતો. તેથી તે બે સંસ્થાઓ વચ્ચે અને કલકત્તા ને મુંબઈ ને મદ્રાસની સરકારો વચ્ચે તકરારો થઈ.

મહારાજા નંદકુમારનો કિસ્સો—આ વખતે બંગાળાના એક મોટા ઝમીનદાર મહારાજા નંદકુમારે હેરિસ્ટોન્સ ઉપર રૂશવતો લીધાનો આરોપ મૂક્યો. તેજ વખતે વરિષ્ઠ અદાલતમાં નંદકુમાર ઉપર કાવતરા—Conspiracy—ના આરોપસર કામ ચલાવવામાં આવ્યું અને તેને ગુનેહગાર ઠરાવવામાં આવ્યો. આ વિવાદ પૂરો થયો કે તુરત તેના ઉપર એક બંગાળીએ

---

* Conspiracy નો અર્થ કાયદામાં જુદો જ છે. પણ અહીં તે ઉપર વિશેષ લખવાની જરૂર નથી.

અનાવટી દસ્તાવેજો પર સહી કરવાનો આરોપ મકયો, કામ તેજ અદ્ય-
ક્ષતમાં ચાલ્યું. ગુન્હો સાબીત થયો. તેથી નંદકુમારને ફાંસીની સજા થઈ,
ઈ. સ. ૧૭૭૫. આ કિસ્સામાં નંદકુમારને અન્યાય થયો હતો, કારણ કે
ફાંસીની સજા અંગ્રેજ કાયદા મુજબ કરવામાં આવી હતી. આપણા કાય-
દામાં ખોટી સહી કરવાના આરોપ માટે ફાંસીની ફર સજા નહોતી. વળી
ગવર્નર તેને મારી અપાવી શક્યો હોત પણ તે વચ્ચે ન આવ્યો. વળી
નંદકુમારના ગુન્હાની તપાસ કરનાર પંચ બહુ અંગ્રેજોનું બનેલું હતું અને
તેઓ અંગાળી ભાષાથી પૂરતા માહિતગાર નહોતા.

પ્રથમ મરાઠી વિઘ્નહ. સુરત ને પુરંદરનાં તહો—અંગાળા
અને મદ્રાસના અંગ્રેજોએ નવાબો અનાવ્યા, મુલકો લીધા અને નાણાં ભેગાં
કર્ધા. પણ મરાઠાઓના પરિબળ સામે મુંબઈના અંગ્રેજોથી એવું કંઈ થઈ
શકતું નહિ તેથી તેઓ ઘણાજ નારાજ થતા હતા. મુંબઈના ટાપુ પાસે
સાપ્ટી, વસઈ, વગેરે સ્થળોનો કબજો મરાઠાઓનો હતો તે તેમને રચતું
નહિ. ભરૂચ ને સુરતના નવાબો ઉપર પણ તેમની વગ જેવી જોઈએ તેવી
નહોતી. છેવટે ધારેલી તક આવી. ઈ. સ. ૧૭૭૩માં પેશવા નારાયણરાવનું
ખુન થયું. તેના કાકા રઘુનાથરાવ કે રાધોબાને પેશવા થવું હતું. પણ
નારાયણરાવ પેશવાની વિધવા ગંગાબાઈનો પુત્ર બાળક સવાઈ માધવરાવ
પેશવા થયો; એટલે રાધોબાએ મુંબઈ સરકાર પાસે મદદ માંગી. ઈ. સ.
૧૭૭૫માં સુરત મુકામે કરારમાં અન્યોન્ય સહી થઈ કે અંગ્રેજોએ રાધોબાને
પેશવાઈ અપાવવી ને રાધોબાએ અંગ્રેજોને સુરત ને ભરૂચ પાસે રા. રર૫
લાખની વાર્ષિક આવકવાળી જમીન આપવી ને લશ્કરનું ખર્ચ ભોગવવું.
કર્નલ ક્રીટ્ટીજે ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૧૭૭૫માં અગ્રસ આગળ પેશવાના
લશ્કરને હરાવ્યું. દરમ્યાન અંગાળાની સરકારે સુરતના તહને ગેરકાદેસર,
અયોગ્ય, હુકમ વિરુદ્ધ અને અન્યાય ભરેલું કહી વખોડી કાઢ્યું ને પોતાના
આણસને બીજો કરાર કરવા પૂના મોકલ્યો. પરિણામે કંપની અને મરા-

હાઓ વચ્ચે ઈ. સ. ૧૭૭૬માં પુરંદરનું તહ થયું. મરાઠાઓએ કંપનિને સાબીનો ટાપુ આપ્યો. ૩૧. ૩ લાખની વાર્ષિક આવક જેટલી ભરૂચ પાસે જમીન આપવી, રાધોઆને ૩૧. ૩ લાખનું વર્ષાસન મળે, કંપનિએ બીજા લાભો છોડી દેવા ને નવા પેશવાની સત્તાને સ્વીકારવી, એ તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતાં. દરમ્યાન ખમર માથા કે ઈંગ્લિંડથી ડાયરેક્ટરોએ તો સુરતના તહને સ્વીકાર્યું છે. આ કારણથી મુંબઈ સરકાર જેર ઉપર આવી ગઈ. એક ફ્રેચમન પૂના આવ્યો હતો તેનો લાભ લઈ પુરંદરના તહને એક બાજુ મુકી રાધોઆ સાથે ઈ. સ. ૧૭૭૮માં બીજો કરાર કરવામાં આવ્યો અને મરાઠાઓ સાથે વિઘ્ન નાદુર થયો.

વિઘ્ન—મુંબઈથી મોકલેલા લશ્કરને મરાઠાઓએ તળેગાંવ આગળ દરાચ્યું તેથી વડગાંવનું નામોશી ભરેલું તહ અંગ્રેજોને લખી આપવું પડ્યું. એ તહમાં અંગ્રેજ સરદારે બધા લાભો છોડી દેવાનું, શિદેને ભરૂચ આપવાનું, બંગાળના લશ્કરને પાંચું મોકલવાનું, ને એ અંગ્રેજોને પૂના મુકામે બસના તરીકે રાખવાનું વચન આપ્યું. પણ મુંબઈ સરકારે આ તહને સ્વીકાર્યું નહિ. દરમ્યાન હેન્ડ્રિક્સે નાગપુરના ભોંસલે સાથે ખાનગી કરાર કરી તેને શત્રુ સાથે મળતો અટકાવ્યો. જનરલ ગાડોંડે ભોપાળના રાજ્ય સાથે મિત્રતા કરી ગુજરાત તરફ કુચ કરી, ને કનૈલ પોશમે ગોલદના રાણાને મિત્ર બનાવી મહાદેવ શિદેને ત્રાસ આપવા માંડ્યો, ને જ્વાલિયર, વગેરે સર કર્યાં. ઈ. સ. ૧૭૮૧માં ગાડોંડે વડોદરાના ગાયકવાડને મિત્ર કર્યો, ને અમદાવાદ સર કર્યું. પછી તે મહારાષ્ટ્રમાં દાખલ થયો, પણ ડુંગરાઉ પ્રદેશમાં ફાવી શક્યો નહિ. મુંબઈના લશ્કરે કલ્યાણ, વસઈ, વગેરે સર કર્યાં. એકંદર કંપનિ લઘાઈથી થાકી ગઈ હતી. વળી હંદરેઅલીની સાથે તેને વિઘ્ન ચાલતો હતો. તેથી સાલખાઈ આગળ ઈ. સ. ૧૭૮૨માં બંને પક્ષો વચ્ચે સુલેહ થઈ.

સાલખાઈની સુલેહ—આ સુલેહથી મહાદેવ શિદેને તેના બધા પ્રાંતો પાછા મળ્યા. એ ઉપરાંત તેને ભરૂચનો પ્રાંત મળ્યો, અંગ્રેજોને માત્ર

શાશ્ત્રીનો ટાપુ મળ્યો; રાધોબાએ રૂ. ૨૫૦૦૦ દર માસ લેવાનું સ્વીકારી પેશવાઈ લેવાના કવાદાવા કરવા બંધ કર્યા; અમદાવાદ ગાયકવાડને મળ્યું; પૂનાના મંત્રિમંડળે અંગ્રેજ સિવાય બીજા કોઈ યુરોપિઅનોને વેપાર વગેરેનો લાભ ન આપવો એવું વચન આપ્યું; ને અંગ્રેજોએ સવાઈ માધવરાવની પેશવાઈ કબ્જ કરી.

પરિણામો—આ સુલેહથી મહાદેજ શિંદેએ દિલ્હી, આગ્રા ને રજપુત રાજ્યો ઉપર પોતાનો અમલ દૃઢ કર્યો, ઉત્તર હિંદમાં કંપની ને શિંદે સિવાય બીજા કોઈ જખરી સત્તા રહી નહિ, ને મરાઠી સત્તાની નબળાઈઓ અંગ્રેજોને જાણીતી થઈ.

ફ્રેંચ ખટપટ—આ વખતે અમેરિકાનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનોએ ઈંગ્લંડ સામે બંડ ઉઠાવ્યું. ફ્રાંસ ઈંગ્લંડ સામે પડ્યું ને હિંદમાં ફ્રેંચોએ હૈદરને અને ટીપુને મદદ કરી. અંગ્રેજોએ બધાં ફ્રેંચ થાણાંઓ લઈ લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં બંને રાજ્યો વચ્ચે સુલેહ થઈ. તેથી અંગ્રેજોએ ફ્રાંસને તેનાં પાંચ સંસ્થાનો પાછાં આપ્યાં, જે હજી ફ્રાંસને તાબે છે. તેમનાં નામ ચંદ્રનગર (બંગાળા), પોંદિચેરિ, કારિકલ, યાનામ (પૂર્વ કિનારો), ને માહે (પશ્ચિમ હિંદ).

બીજો મહૈસુર વિગ્રહ—ઇ. સ. ૧૭૬૯ના કરાર મુજબ મદ્રાસ સરકાર હૈદરને મદદ આપવા કબ્જ થઈ હતી. પણ મરાઠાઓ ચઢી આવ્યા ત્યારે એક વાર પણ કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજો વત્યાં નહિ. તેથી હૈદર ધણો ગુસ્સે થઈ ગયો. આ વખતે અંગ્રેજોએ ફ્રેંચ થાણા માહે ઉપર લશ્કર રવાના કર્યાં. પણ એ પ્રદેશ હૈદરના રાજ્યની હદમાં આવેલો હોવાથી કંપનીને હૈદરની પરવાનગી માંગવી જોઈતી હતી. ઉપરાંત અંગ્રેજોએ હૈદરના એક જમીનદારને મદદ આપી હતી. આ કારણોથી બંને પક્ષો વચ્ચે લડાઈ જાહેર થઈ.

કર્નલ બેઈલિએ હૈદર ને ટિપુ સાથે ૬૩૦૦ પોલિસુર પાસે સખ્ત હાર આપી, ઇ. સ. ૧૭૮૦. પણ ૧૭૮૧માં સર આયર ફ્રેંચ હૈદરને પોર્ટોનોવો

પાસે હરાવ્યો. ત્યાર પછી પોસિલુર પાસે યુદ્ધ થયું પણ તેમાં કોઈની હાર-જિત થઈ નહિ. સોલિંગરની લડાઈમાં અંગ્રેજો દ્વાર્યા એમ કહી શકાય નહિ. ટિપુએ કર્નલ બ્રેથવેઈટને ક્રેદ કર્યો. દરમ્યાન અંગ્રેજોએ નિઝામને પોતાના પક્ષમાં લીધો ને મરાઠાઓ સાથે સુલેહ કરી. હૈદર થોડા વખત પછી મરી ગયો. તેના દિકરા ટિપુએ કર્નલ મેથ્યુસ પાસેથી બેદનુર કબજો કરી તેને ક્રેદ કર્યો ને મૈંગલોર સર કર્યું. પણ પૂર્વમાં અંગ્રેજોને વિજય થયો. છેવટે બંને વચ્ચે મૈંગલોરની પાસે સુલેહ થઈ તેથી પરસ્પર હાથ કરેલા પ્રાંતો અન્યોન્યને પાછા મળ્યા.

હૈદરના ગુણદોષ—હૈદર પ્રતિભાશાળી રાજ્યકર્તા હતો. તે એક સાધારણ સિપાઈના દરજ્જા ઉપરથી સુલતાનની સ્થિતિએ આવી શક્યો ને

હૈદર

તેની આહુરમની સાક્ષી તરીકે પૂરતું છે. ત્યારે તેણે મૈસુરની લગામ હાથમાં લીધી ત્યારે મૈસુર એક નાનું રાજ્ય હતું અને મરાઠાઓ ને નિઝામ તેના ઉપર તોમ બાજ કબુલ ઉપર ટાંપી બેસે, તેમ ટાંપી રહ્યા હતા. હૈદર મૈસુરને એક મોટા રાજ્યની સ્થિતિએ લાવ્યો અને તેણે તે રાજ્યની સત્તા હેઠ તુંગભદ્રા નદી સુધી પહોંચાડી. તેથી મરાઠાઓ મૈસુરમાં આવતા અંધ થઈ ગયા ને નિઝામના બધા મનોરથો મનમાં રહી ગયા. અંગ્રેજો હૈદરથી ઘણા બદીતા.

હૈદરે મલબારને વશ કરી ફ્રેંચ મદદ મળી શકે એવી સવડ કરી તે તેની દુરદર્શિતા સાબીત કરે છે. તેણે યુરોપિઅન હથ મુજબ એક મોટા લશ્કરને તૈયાર કર્યું ને ફ્રેંચ અમલદારો રાખ્યા. હૈદર પોતે મોટો સરદાર હતો. તેનું જાનસંખ્યાનું બહુ સારા પાયા ઉપર ચાલતું. હૈદર ધર્મોધતાથી વિમુખ

હતો. પ્રગ્ન તેને ચાહતી. હૈદર વિરુદ્ધ કોઈ મોટું કાવતરું થયું નહોતું. હૈદર લશ્કરી સરંગમ નિયમસર રાખતો. અલબત્ત, તેનામાં કૂરતા હતી. ઘણી વાર તે સખ્ત સગ્ન કરતો. હૈદરમાં માણસોની પરીક્ષા કરવાની સુંદર શક્તિ હતી. તે સારા સારા માણસોને એકદમ નોકરીમાં નોંધી લેતો. વિખ્યાત હિંદુ મુખ્ય મંત્રી પૂરણીયને નોકરીમાં રાખનાર હૈદર પોતે હતો. હૈદરનો સ્વભાવ રમુજી હતો. ટૂંકામાં અઢારમા સેકાના પ્રતિભાશાળી હિંદી નરેશોમાં હૈદરનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિએ આવવું જોઈએ.

કાશીરાજ ચૈતસિંહ—અયોધ્યાના નવાબવઝીરે કાશીરાજ ચૈતસિંહ ઉપરના તમામ હકકો કંપનિને આપી દીધા હતા. કંપનિએ કાશીરાજને સ્વતંત્ર દિવાનીશિજદારી, અને સિક્કા પાડવાના હકકો આપ્યા હતા ને તે બદલ કાશીરાજે કંપનિને રૂ. ૨૨૦ લાખની વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું ને રક્ષિત રાજ તરીકે વર્તવાનું લખી આપ્યું હતું. જ્યારે કંપનિને ફ્રાંસ સાથે મરાઠાઓ સાથે ને પછી હૈદર સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે હેરિટગ્સે મોટી રોકડ રકમો ને લશ્કરી મદદ રાજ પાસેથી જળ્યરદસ્તીથી લીધાં. ઉપરાંત હેરિટગ્સે રાજને રૂ. ૫૦) લાખનો દંડ કર્યો ને તે વસુલ કરવા પોતે કાશી ગયો. તેથી કાશીમાં બંડ થયું માંડમાંડ હેરિટગ્સ ભાગી છુટ્યો. ચૈતસિંહ અને તેનો ભાઈ નાસી ગયા. મહારાજને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો અને તેના ભાણેજને વાર્ષિક રૂ. ૪૦) લાખની ખંડણી આપવાની શરતે કાશીની ગાદી આપવામાં આવી. ચૈતસિંહ ખાનગી ખજાનો પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો તેથી કંપનિને કુટી બદામ ન મળી. આ મુદ્દામાં હેરિટગ્સનો વાંક હતો. તેને ચૈતસિંહ પાસેથી જળ્યરદસ્તીથી પૈસા પડાવવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. ગઝલનર ઝનરલ જાતે રાજની રાજધાનીમાં જઈ પૈસા વસુલ કરે તે તો હેરિટગ્સને જ સૂઝે.

અયોધ્યાની બેગમનો મુદ્દો—અયોધ્યાનો નવાબ વઝીર કંપનિના લશ્કરનું ખર્ચ આપવા કબુલ થયો હતો. પણ આ લશ્કરી ખર્ચમાં કંપનિએ

વધારે કર્યો. તેથી નવાખ કંપનિનો મોટા દેવાદાર બન્યો. દરમ્યાન અયોધ્યામાં મોટા દુષ્કાળ પડ્યો એટલે કંપનિને નવાખ વજીર પાસેથી કાંઈ મળ્યું નહિ. પણ હેરિટ્ગ્સને મરાઠી તથા મદ્રાસ વિગ્રહો માટે પૈસાની ઘણી જરૂર હતી, તેથી નવાખે ને હેરિટ્ગ્સે કરાર કર્યો. તે મુજબ વજીરની સાવકી મા અને દાદીની જગીરો ખાલસા કરવામાં આવી અને તેમની પાસેનો રૂ. ૭૬ લાખ જેટલો ખજાનો તેમના ખીદમતદારોને ખૂબ સત્તાવીને છીનવી લેવામાં આવ્યો. આથી વજીરનું દેવું કાંઈક પત્યું, પણ નિર્દોષ બેગમેને હુટવાથી કંપનિ બેઆખર થઈ. નવાખે તો લાચારીથી કરાર ઉપર સહી કરી હતી. વળી કંપનિએ બેગમેને અભયવચન આપ્યું હતું એ જુદું.

હેરિટ્ગ્સના કારભારનો અંત. પાર્લામેન્ટમાં તેના ઉપર ચાલેલું કામ—ઈ. સ. ૧૭૮૫માં હેરિટ્ગ્સ ઈંગ્લેન્ડ ગયો. ત્યાં દિવાનેઆમે તેના ઉપર જુદા જુદા આરોપો મૂક્યા અને ઉમરાવની House of Lordsની સભામાં તેના ઉપર કામ ચલાવ્યું. આ કામ છ વર્ષ સુધી ચાલ્યું. બર્ક, ફ્રાન્ક્સ, જેવા મોટા મોટા વકતાઓએ છટાદાર બાબતોથી આરોપીને પણ ગાળી નાખ્યો. તેમાં રોહિલખંડ, બેગમો, ચૈતસિંહ, નંદકુમાર, બંગાળના નવાબની વ્યવસ્થા, વગેરે બાબતો વિષે હેરિટ્ગ્સને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યો હતો. તેનો નિકાલ ફેબ્રુ. ૧૭૯૫માં થયો. હેરિટ્ગ્સ ફ્રેંચમાં આરોપથી સર્વાનુમતિએ નિર્દોષ ઠર્યો. પણ પોતાનો ખ્યાલ કરવામાં તે તદ્દન ખાયમાલ થઈ ગયો. તેથી કંપનિએ તેને ૪૦૦૦ પૌન્ડનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. કંપનિના કારભારની પોલ આ કામથી જગજગેર થઈ ગઈ.

હેરિટ્ગ્સના કારભારની સમાલોચના—હિંદમાં જે બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાઓ આવી ગયા તે બધામાં હેરિટ્ગ્સ આપણા દેશમાં સૌથી વધારે મુદ્દત સુધી રહ્યા. તેના વખતમાં સાંપ્રત બ્રિટિશ રાજ્યવ્યવસ્થાની યોજના રચવામાં આવી. તે બાહોશ મુસદ્દો હતો ને તેણે યોગ્ય

રાજ્યવ્યવસ્થાનાં ઘણાં અંગો હજી આપણા કારભારમાં ચાલુ છે. હેરિટાસને ઈંગ્લંડની રાજ્યવ્યવસ્થાનાં સૂત્રો હિંદમાં લાખલ કરવાનું ગમતું નહોતું. તેથી પ્રથમથી તેણે કેટલાક સુધારા સાથે આગલું રાજ્યતંત્ર અંગાળામાં ઉભું કર્યું. હેરિટાસે જે મોટા વિગ્રહોને કંપનીના લાભમાં પાર ઉતાર્યા. અલખત, તે વેપારી બુદ્ધિથી તદ્દન વિમુખ નહોતો. તેણે રક્ષિત રાજ્યોને સત્તાવવામાં આકરી રાખ્યું નહિ; તેણે રૂશવતો પણ લીધી. તેનું મહેસૂલી ખાતું બરાબર ચાલ્યું નહિ; અંગાળામાં ખેતીની સ્થિતિ દયાજનક રહી; ન્યાયાધીશોનું કામ ઘણું વધી પડ્યું; હેરિટાસે પોલિસખાતા ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ; અંગ્રેજ અમલદારો હજી ખાનગી વેપાર કરતા; એ પ્રધાને હેરિટાસ અટકાવી શક્યો નહિ. પણ હેરિટાસ એક અગત્યનો સુધારો કરતો ગયો. આપણા દેશની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં તેણે અત્ર ભાગ લીધો. તેણે એશિઆટિક સોસાયટીની સ્થાપના કરી ને અરબી, ફારસી ને સંસ્કૃતના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવા કલકત્તામાં મદ્રેસા ને કાશીમાં પાઠશાળા સ્થાપી.

વાર્નર હેરિટાસ પછી જે ગવર્નર ઝનરલ થયો તેના વખતમાં કાંઈ નજીવાળેગ બનાવ બન્યો નથી અને તેના કારભારને કોર્નવૉલિસે સમ્પત શબ્દોમાં વખોડી કાઢ્યો છે. તેના પછી બોર્ડ ઓફ કન્ટ્રોલના પ્રમુખનો ને મુખ્ય પ્રધાન પિટ્ટનો મિત્ર કોર્નવૉલિસ અંગાળાનો ગવર્નર ઝનરલ થઈ કલકત્તા આવ્યો.

પ્રકરણ પમું

પાર્લિમેંટ અને કંપની. ઇ. સ. ૧૭૭૪-૧૭૮૫

ઈંગ્લંડ ને બ્રિટિશ હિંદ—આ વખત દરમ્યાન કંપનીના કારભારને અવસ્થિત કરવા ઈંગ્લંડના મંત્રિમંડળે વારંવાર પ્રયત્નો કર્યા. આ પ્રયત્નોમાં ત્રણ મુદ્દાઓ સમાવેલા હતા. (૧) કંપની પાસેથી જેમ બને તેમ વધારે

પૈસા વસુલ કરવા. (૨) કંપનિ ઉપર વિશેષ અંકુશ રાખવો. (૩) રેગ્યુલેટિંગ ઍક્ટની ત્રુટિઓને દૂર કરવી. તેથી બ્રિટિશ પ્રધાન મંડળના આગેવાન ફ્રાંક્સે હિંદને લગતું એક બિલ્લ કોમન્સમાં તો પાસ કરાવ્યું પણ તે બિલ્લની ચર્ચા ઉપર રાજા ત્રીજા જ્યોર્જની ગેરકાયદેસર દરમ્યાનગીરીથી હાઉસ ઍફ લોર્ડ્સમાં તે હારી ગયો અને તેના મંત્રિમંડળનો અંત આવ્યો. રાજા ત્રીજા જ્યોર્જ પિટને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. પિટે ફ્રાંક્સના બિલ્લમાં ઘટતો ફેરફાર કરી ૬. સ. ૧૭૮૪માં પાર્લામેંટ પાસે પોતાનું બિલ્લ પસાર કરાવ્યું. આપણા દેશનો કારભાર ૬૬ ઇ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા સુધી આ ધારા મુજબ ચાલ્યો. તેથી તેના મુખ્ય મુદ્દાઓનું અવલોકન કરવાની જરૂર છે.

પિટનું બિલ્લ—ફ્રાંક્સના બિલ્લમાં કંપનિનો તમામ કારભાર પ્રિવિ કાઉન્સિલમાંથી ઈંગ્લંડના રાજાએ નીમેલા ૭ સભ્યોને સોંપી દેવાનો હતો. પણ પિટે કંપનિના કારભારના બે વિભાગ કરી નાંખ્યા અને ૭ સભ્યોએ કારભારનો રાજકીય વિભાગ માત્ર તપાસવો એવી ગોઠવણ કરી. **વેપારના વિષયમાં અને નિમણૂકોના સંબંધમાં કંપનિ હજી પણ આગળની માફક સ્વતંત્ર રહી.** ૭ સભ્યોમાંથી એક સેક્રેટરી ઍવ રેકર્ડિ ને બીજાને ખજાનચી હોવો જોઈએ એમ હતું. જે આ ૭ કમિશનરોએ હિંદના અમલદારો ઉપર ખાનગી હુકમો મોકલવા હોય તો તેઓએ ડાયરેક્ટરોમાંથી ત્રણ જણાઓની બનેલી ખાનગી સમિતિ—**Secret Committee**—સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો જોઈએ. સેનાધિપતિની જગ્યા ઈંગ્લંડનો રાજા ભરી શકે; પણ ગવર્નર જનરલ, ગવર્નર અને તેમની કાઉન્સિલોના સભ્યોની જગ્યાઓ પૂરવાનો અધિકાર કંપનિના ડાયરેક્ટરોને આપવામાં આવ્યો; માત્ર આ જગ્યાઓ પૂરતી વખતે કંપનિએ રાજાની પરવાનગી લેવી જોઈએ અને રાજા જો ધારે તો આવા મોટા અમલદારોને આપખુશીએ ઈંગ્લંડ પાછા બોલાવી શકે. સિવાય મુઘર્ષ અને મદ્રાસની સરકારો ઉપર કલકત્તાની સરકારને વિશેષ સ્પષ્ટ અધિકારો સોંપવામાં આવ્યા, કલકત્તાની કાઉન્સિલના સભ્યોની સંખ્યા ચારમાંથી

ત્રણની રાખવામાં આવી ને કંપનિના અમલદારોને હિંદમાં લડાઈ કરવાની અને કશવત કે બક્ષીસ લેવાની બંધી કરવામાં આવી.

અવલોકન—પિટ્તના કાયદાથી આપણી તમામ રાજ્યવ્યવસ્થા ફરી ગઈ. રેયુલેઈટિંગ અંકટને લઈને બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યતંત્રમાં જે ત્રુટિઓ પેસી ગઈ હતી તેનો હવે નિકાલ થયો. બ્રિટિશ હિંદનો બધો વહિવટ ઈંગ્લેન્ડના મંત્રિમંડળના હાથમાં આવ્યો. હિંદની સરકાર તાબેદાર સરકારની સ્થિતિમાં મૂકાઈ. હિંદુસ્તાન દેશ જેમ જેમ કંપનિના તાબામાં આવતો ગયો તેમ તેમ આ તાબેદારી વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઈ અને છેવટે હિંદી સરકાર માત્ર બ્રિટિશ સરકારની આણ મુજબ વર્તે એવું સૂત્ર આપણી શાસનપદ્ધતિમાં સ્વીકારાયું. અલખત, હવે પછી હિંદ આવતા અંગ્રેજ અમલદારો ક્લાઈવ, હેરિંગ્ટન, વગેરેથી ચારિત્રમાં ઘણા ચડતા હતા. પણ રાજ્યવ્યવહારમાં તેઓ ઈંગ્લેન્ડની સરકારના કહ્યા મુજબ વર્તતા. છ કમિશનરોને હિંદી ઇતિહાસના પારિભાષિકમાં નિયામક સભા અથવા Board of Control “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ” ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સમસ્ત રાજ્યકારભાર છ કમિશનરો ચલાવે ને વેપાર તથા નિમણૂકોની બાબતમાં કંપનિના મત મુજબ કામ ચાલે એવી વ્યવસ્થાને લઈને આ શાસનપદ્ધતિને ડ્યુઅલ અથવા ડબલ ગવર્નમેન્ટ—Dual or Double Government—કે દ્વિમુખી પદ્ધતિ પણ કહેવામાં આવે છે. છ કમિશનરોમાંથી ધીમે ધીમે બધી સત્તા એકાદ કે બે જણાના હાથમાં આવવા પામી ને સેક્રેટરિ પોતે મુખ્યત્વે મુખ્ય પ્રધાનનો મિત્ર કે આશ્રિત હોવાથી કંપનિના કારભારમાં મુખ્ય પ્રધાન ને તેના પક્ષની સત્તા વધી પડી.

પ્રકરણ ૬૬

સ્વતંત્ર સત્તા તરીકે કંપનિ. લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસ,
ઇ. સ. ૧૭૮૬-૧૭૯૮.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલિસનો કારભાર—કૉર્નવૉલિસ હિંદ આવ્યો તે અગાઉ તેના કહેવાથી પાર્લમેંટે એવો ધારો પ્રસાર કર્યો કે અગત્યની આમતોમાં ગવર્નર ઝનરલ પોતાની કાઉન્સિલના મત વિરુદ્ધ પણ વર્તી શકે. કૉર્નવૉલિસને મુખ્ય સેનાપતિ બનાવવામાં આવ્યો હતો.

કૉર્નવૉલિસ

ન્યાય ખાતું—નવા ગવર્નરે પ્રથમ ન્યાયખાતું સુધાર્યું. હવે મુલ્કી ખાતાને ન્યાય ખાતાથી જુદું પાડવામાં આવ્યું. હેરિટ્જસના વખતથી જિલ્લાની અદાલતોનાં કામો ધણાં વધી ગયાં હતાં, તેથી કલકત્તા, મુર્શિદાબાદ, દાકા અને પટના મુકામે વધારાની ચાર પ્રાંતિક અદાલતો Provincial Courts સ્થાપવામાં આવી અને તેમને મોટા વિવાદો તથા અપીલો સાંભળવાની સત્તા આપવામાં આવી. ન્યાયાધીશો

અત્યાર સુધી હાંસરો લેતા તેની બંધી થઈ. વકાલો માટે પરીક્ષાની પદ્ધતિ હાબલ કરવામાં આવી.

પોલિસ ખાતું—ચાર્ન હેરિટ્જે પોલિસ ખાતા તરફ ખીલકુલ લક્ષ આપ્યું નહોતું. કૉર્નવૉલિસે તે વાત હાથમાં લીધી. ફોજદારી ગુન્હાઓ

માટે પ્રાંતની ને જિલ્લાની અદાલતોને જવાબદારી આપવામાં આવી ને પુરાવાના નિયમોમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો. દરેક જિલ્લાના દસ દસ કોશવાર વિભાગો કરવામાં આવ્યા અને દરેક વિભાગ અથવા થાણા ઉપર એક થાણાદાર, દરોગા કે કૌસ્ટેબલ નીમવામાં આવ્યો. તેની નીચે વિલેજન પોલિસપટેલ ગામડામાં કામ કરતો થયો. આ અમલદારો પોતપોતાના પ્રાંત કે વિભાગની સુલેહ માટે જવાબદાર થયા. છેવટે કોર્ટના કામકાજના બધા નિયમોનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું.

પરિણામો—આ સુધારાઓથી કાંઈક અંશે સ્થિતિ સુધરી એ તો નિર્વિવાદ છે, પણ હિંદી ન્યાયાધીશોના પગાર બહુ ટૂંકા હોવાથી ન્યાય પ્રામાણિકપણે અને નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી મળી શક્યો નહિ. કોર્નવાલ્લિસે વકીલોની સંસ્થા ઉભી કરી તેથી જાહેર પ્રજાજીવનને ભવિષ્યમાં ધણો લાભ થયો, આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનનું મૂળ નાંખનાર તે સ્વતંત્ર વકીલમંડળ છે; પણ અસીસો કાયદાની બારીકી ઓળખી શકે તેવા ભણેલા તે વખતે તો જરાય નહોતા, તેથી પક્ષકારોની મુશ્કેલીઓ વધી ગઈ અને અદાલતોમાં ન્યાય મેળવવો એટલે પૈસાનું પાણી કરવું એવો અનુભવ સર્વ કોર્ટોને થવા લાગ્યો. ગામડાં ને શહેરોમાં નાતજાતનાં પંચોની પુરાતન સત્તાઓ ભાંગી પડી ને ગરીબ નિરાધારને ન્યાય મળવો અશક્ય થઈ પડ્યો. કૌસ્ટેબલોનો પગાર ઓછો પડ્યો તેથી તેઓ સુલેહ જાળવી શક્યા નહિ ને ડાકુઓ વધી પડ્યા. ડાકુઓ હજુ પણ બંગાળામાં ત્રાસ વર્તાવે છે એ બૂલવું જોઈએ નહિ. એકંદરે આ સુધારાઓ લાભદાયી હતા.

સનદી નોકરી. Civil Service—સિવિલિઅનો—કોર્નવાલ્લિસે મીઠા વગેરેના ઇન્જિરા બંધ કર્યા, ખાનગી વેપાર કરવાની પદ્ધતિ કાઢી નાખી અને અમલદારોના પગારો વધારી આપ્યા. મોટા હોદ્દાઓ ઉપર માત્ર અંગ્રેજોને નીમવાની પદ્ધતિ કોર્નવાલ્લિસના વખતથી શરૂ થઈ. એ પદ્ધતિના સ્વીકારથી હિંદીઓને ઘણી હાનિ થઈ છે.

બંગાળામાં કાયમ જમાબંધી—કંપનિએ બંગાળાના મહેસુલની ઉધરાણી કરવા માટે જે પ્રયોગો કરી જોયા તે આપણે ઉપર તપાસી ગયા છીએ. આ પ્રયોગોથી ખેતી બગડી, લોકો પાયમાલ થયા ને માત્ર નાણાં ધીરનાર લોકોનો વર્ગ સુખી થયો. કૌર્નવૉલ્લિસ ગવર્નર જનરલ થયો ત્યારે તેણે આ સવાલ પોતાની કાઉન્સિલ પાસે અને ઈન્ડિઅના મંત્રિમંડળ સમક્ષ મૂક્યો. કાઉન્સિલના સભ્ય જૉન શૌરનો એવો મત હતો કે દસ વર્ષ સુધી મહેસુલ કાયમ રાખવું અને પછી અનુભવે હંમેશને માટે કાયમ કરી દેવું. કૌર્નવૉલ્લિસ આ મતથી વિરુદ્ધ પડ્યો. તેની સાથે ઈન્ડિઅનું મંત્રિમંડળ સંમત થતાં તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૩માં બંગાળા, બિહાર ને ઓરિસ્સાના પ્રાંતોમાં ને કાશીમાં ઇ. સ. ૧૭૯૫માં, કાયમ જમાબંધી દાખલ કરી એટલે કે ઇ. સ. ૧૭૯૩માં જે જમીનદારો સરકારને મહેસુલ ભરતા તે જ જમીનદારો હંમેશને માટે જમીનની માલીકી ભોગવે ને સરકારને હરહમેશ એજ મહેસુલ ભરે એમ નક્કી થયું.

ગુણદોષ—કાયમની જમાબંધીથી થોડાં વર્ષો માટે તો કંપનિને લાભ થયો, કારણ કે ૧૭૬૫થી ૧૭૯૩ સુધીમાં બંગાળાનું મહેસુલ કંપનિને હાથે બમાવું કરવામાં આવ્યું હતું. પણ જેમ જેમ પડતર જમીન ખેડાતી થઈ અને ઉત્પન્નના ભાવો વધતા ગયા તેમ તેમ જમીનદારોને મહેસુલ વધારે મળતું ગયું અને તેથી એકંદર ભવિષ્યમાં મોટું નુકસાન ગયું. જમીનદારો કાંઈ પુરાતન કાળથી જમીનના માલિકો નહોતા. તેથી કૌર્નવૉલ્લિસની કાયમ જમાબંધીથી ખેડુતોના ને ઉભડ લોકોના હક્કો માર્યા ગયા. જમીનદારોને કાયમની માલીકીના હક્કો મળવાથી તેઓ કંપનિના વફાદાર બન્યા. તેમની સ્થિતિ સુધરતાં તેમના તરફથી કેળવણી, આરોગ્ય, ઉદ્યોગો, વગેરેને મદદ મળી. તેથી કૌર્નવૉલ્લિસ પછીના કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો, સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્ત અને બીજાઓ બંગાળાની ધણી પ્રશંસા કરી ગયા છે. તેમનું કહેવું એવું હતું કે એવી જમાબંધી બીજા પ્રાંતોમાં પણ દાખલ કરવી. પણ અત્યારે આ માન્યતા સર્વસંમત નથી.

કાર્નવૉલ્લિસ અને પરરાજ્યો. ત્રીજો મ્હેસુર વિગ્રહ—(૧)
 ઇ. સ. ૧૭૮૮માં મોગલ શાહઝાદાએ પોતાના આપ સામે કંપનિની મદદ માંગી પણ કાર્નવૉલ્લિસે ના પાડી. (૨) મરાઠાઓએ ટિપુ સામે લડાઈ કરી ત્યારે કંપનિએ મરાઠાઓને મદદની ના કહી, ટિપુ સામે સ્વતંત્ર યુદ્ધ જાહેર કરી મરાઠાઓની મદદ લઈ મ્હેસુર રાજ્યના કેટલાક અગત્યના પ્રાંતો કંપનિએ કબ્જે કર્યા. કારણો નીચે આપ્યાં છે.

પ્રથમ તો કાર્નવૉલ્લિસે નિઝામને શત્રુ વિરુદ્ધ મદદ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પણ આ વચનથી ટિપુને અન્યાય થયો હતો. કારણ કે ટિપુનું નામ મિત્રવર્ગમાં રાખવામાં આવ્યું નહોતું. મલબાર પ્રાંતમાં ટિપુના એક રક્ષિત રાજાની હદમાં અંગ્રેજોએ કોઠી નાંખી હતી. તેના ઉપર કંપનિએ ચડાઈ કરી. ટિપુએ આ કૃત્ય સામે વાંધો લીધો. ત્રીજું, ટિપુએ ત્રાવણકોરના રાજા પાસે કેટલાક કિલ્લાઓની માંગણી કરી. પણ ત્રાવણકોરના સંસ્થાને કંપનિનો આશ્રય લીધો. એટલે કાર્નવૉલ્લિસે નિઝામ અને મરાઠાઓ સાથે કરારો કર્યા ને ત્રણ પક્ષકારોએ મ્હેસુર વિરુદ્ધ વિગ્રહ જાહેર કર્યો, ઇ. સ. ૧૭૯૦.

અંગ્રેજોએ મલબાર પ્રાંત લીધો. પણ પશ્ચિમમાં ટિપુને વિજય મળ્યો ને તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને ઘણો સતાવ્યો. આ કારણોથી કાર્નવૉલ્લિસ દક્ષિણમાં ગયો. તેણે બેંગલોર લીધું ને આરિકેરિ પાસે ટિપુને હરાવ્યો. દરમ્યાન મરાઠી સરદારો કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદી વચ્ચેના બધા પ્રાંતો ઉપર ફરી વળ્યા ને નિઝામના લશ્કરે ને અંગ્રેજોએ જુદાં જુદાં મુલકો લીધા પછી ત્રણે લશ્કરોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરો ઘાલ્યો. તેમાં ફૂર્જનો રાજા વીરરાજ પણ સામેલ થયો. તેથી ટિપુએ સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૭૯૨.

ટિપુ સાથે તહ—શ્રીરંગપટ્ટણના તહથી ટિપુએ કંપનિને બેંગલોર સિવાય આખો મલબાર, દિંડીગુલ ને બારમહાલના પ્રાંતો, નિઝામને કડપા અને કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો પૂર્વ ભાગ, ને મરાઠાઓને બેલારિ અને બે નદીઓ વચ્ચેનો પશ્ચિમ ભાગ આપ્યા. ફૂર્જનો રાજા કંપનિનો આશ્રિત બન્યો. ત્રાવણકોર

સંસ્થાનને તેના બધા કિલ્લાઓ સ્વાધીન કરવામાં આવ્યા. આવી રીતે ટિપુએ રાજ્યનો ત્રીજો ભાગ લડાઈમાં ખોયો. તેણે કંપનિને ત્રણ કરોડ રૂપિયાનો દંડ ભર્યો અને જ્યાં સુધી દંડ ન ભર્યો ત્યાં સુધી પોતાના બે શાહઝાદાઓને કંપનિ પાસે રાખ્યા. કંપનિ ફળદ્રૂપ પ્રાંતોની ધણી થઈ, ટિપુ ધણો નબળો પડી ગયો, મરાઠાઓ અને નિઝામ વધારે જોરવાળા થયા ને કર્ણાટકથી મહેસુર જવાના બધા રસ્તાઓ કંપનિ માટે હવે ખુલ્લા થઈ ગયા. મૅંગલોર સિવાય ટિપુ પાસે દરિયાકિનારા ઉપર બીજું કોઈ બંદર રહ્યું નહિ.

આ વેળા ફ્રાંસ સાથે લડાઈ ચાલતી હોવાથી ઈંગ્લેંડે ફ્રાંસનો હિંદી મુલક કબ્જે કર્યો હતો. કૉર્નવૉલિસ ઇ. સ. ૧૭૯૩માં સ્વદેશ ગયો.

સર જૉન શૌર, ઇ. સ. ૧૭૯૩-૯૮—કૉર્નવૉલિસ પછી તેની કાઉન્સિલનો પ્રથમ સભ્ય સર જૉન શૌર ગવર્નર જનરલ થયો. તેનો કારભાર શાંત હતો.

કંપનિ. મરાઠાઓ. નિઝામ. અયોધ્યા. ડચ સંસ્થાનો. નવો પટ્ટો—આ વખતે મરાઠાઓએ નિઝામને ખરડા મુકામે સામ દાર ખવરાવી. તે વખતે અંગ્રેજોએ મદદ ન મોકલી તેથી નિઝામે એક ફ્રેંચ સરદાર રાખી મોટું લશ્કર તૈયાર કરવા માંડ્યું. અયોધ્યાના નવાબે અંગ્રેજોને અસ્લાહાબાદ આપ્યું અને રૂ. ૨૬ લાખની ખંડણી આપવાનું વચન દીધું. આ સમયે ડચ લોકો સાથે યુદ્ધ ચાલતું હોવાથી અંગ્રેજોએ લંકા, મલાયા, આમ્રોયના અને કેપ ગુડ હોપ લઈ લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૯૮માં શૌર સ્વદેશ ગયો. ને લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન હિંદ આવ્યો. શૌરના વખતમાં કંપનિને નવો પટ્ટો કરી દેવામાં આવ્યો હતો, ઇ. સ. ૧૭૯૩.

પ્રકરણ ૭મું

કંપનિની સાર્વભૌમ સત્તા. લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન અથવા
માર્કવેસ્સ વેલેસ્લીનો કારભાર, ઇ. સ. ૧૭૯૮-૧૮૦૫

નવો ગવ્હર્નર ઝનરલ—સર જૉન શોર પછી લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન
ગવ્હર્નર ઝનરલ થયો. તેણે બોર્ડ ઑફ કન્ટ્રોલમાં થોડા વખત માટે કામ

લૉર્ડ મૉર્નિંગ્ટન

કર્ચું હતું ને ત્યારે તેની
ઉંમર ૩૮ વર્ષની હતી.
તે વખતે ઈંગ્લંડ અને ફ્રાંસ
વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું.
યૂરોપમાં નેપોલિયનની
સત્તા જામતી જતી હતી
અને હિંદમાં આવેલા
ઈંગ્લંડના મુલકો સામે
તેની નજર ફરતી હતી.
વેલેસ્લી પોતે ગ્રીસ અને
રોમના ઇતિહાસનો અ-
ભ્યાસી હતો. રોમે યૂરોપ,
એશિયા અને આફ્રિકા-
માં એકચઢી રાજ્ય કેવી
રીતે સ્થાપ્યું તેની તેને
પૂરી વાકેફગીરી હતી.

પોતાની શક્તિનો તો તેને
ધણો ભરોસો હતો.

એ વખતના અનુકૂળ સંજોગો—આર્થર વેલેસ્લી, ને લેફ્ટનન્ટ,
જેવા સરદારો અને માલુમ ને જોકિસ જેવા અમલદારો એ વેળા કંપનિની

નોકરી કરતા હતા. હિંદના રાજ્યોમાં શક્તિ રહી નહોતી. તેમનામાં કુસંપ હતો. તેમનાં લશ્કરો કંપનિના લશ્કર કરતાં ઘણાં નબળાં હતાં. તેમની પ્રજાઓ ક્ષેત્રથી કંટાળી ગઈ હતી. દૈવતરાવ શિંદે પાસે ફ્રેંચ અમલદારોએ તૈયાર કરેલું લશ્કર હતું ને તે દિલ્હી, આગ્રા, દુઆબ ને મધ્ય હિંદમાં કુલ સત્તા ભોગવતો હતો. વેલેસ્લીનો વિચાર મરાઠાઓનો ને ફ્રેંચોની સત્તાનો નાશ કરવાનો હતો.

સહાયક યોજના—The Subsidiary System—આપણે વેલેસ્લીના કારભારની વીગતવાર તપાસ લઈએ તેના પહેલાં તેના કારભારના સૂત્રરૂપ સહાયક યોજનાનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. એ યોજના થોડા ઘણા અંશ ઉપર કંપનિએ અયોગ્યા, કર્ણાટક, મુરત, તાંજોર અને બંગાળના રાજ્યકર્તાઓને લાગુ પાડી હતી. વેલેસ્લીએ હિંદ આવી તેમાં ઘટતા સુધારાઓ કરી હિંદનાં તમામ રાજ્યોને તે લાગુ પાડવાનો વિચાર કર્યો. આ યોજનાથી હિંદનાં નાનાં મોટાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતાનો નાશ થયો એ વાત ખરી છે. પણ એક દૃષ્ટિએ તે યોજનાથી હિંદની પ્રજાને લાભ થયો, કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં શાંતિ ન હોય તો તેની બધી પ્રજાઓ કદિ સ્વરાજ્ય ભોગવી શકે નહિ એ નિર્વિવાદ છે. આપણે ત્યાં સાર્વભૌમ સત્તાનો અને નાનાં મોટાં રાજવાડાંઓનો સંબંધ કેવો હોવો જોઈએ તેનો પૂરો વિચાર આપણા દેશના બધા ઇતિહાસમાં માત્ર આ અંગ્રેજ અમલદારે કર્યો એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ કહેવાય. દરેકને ઐતિહાસિક ન્યાય તો મળવો જોઈએ. નાનું વેલેસ્લીની યોજનાનાં મુખ્ય અંગો તપાસીએ.

સહાયક યોજનાના મુખ્ય અંગો—(૧) કંપનિ મોગલ પાદશાહની સ્થિતિએ આવી બધાં રાજરજવાડાં ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે. (૨) કોઈ રાજ્યે કંપનિની દરમ્યાનગીરી સિવાય બીજા રાજ્ય સાથે વ્યવહાર રાખવો નહિ. (૩) કંપનિ તરફથી રાજ્યની રાજધાની મુકામે એક પ્રતિનિધિ રહે. (૪) દરેક રાજ્યે કંપનિના અમલદારોવાળું એક લશ્કર પોતાને ખર્ચે

રાજ્યમાં રાખવું અને પોતાના હસ્કરને બનતાં સૂધી રજા આપવી. (૫) આ હક્કો બદલ કંપનિ દરેક રાજ્યને જરૂર વખતે મદદ કરે. (૬) રાજ્ય-કર્તાની સગીર વયમાં કે નાદારી દરમ્યાન અથવા બીજા હરકોઈ વ્યાજબી કારણસર કંપનિએ રાજ્યનો વહિવટ પોતાના હસ્તક લેવો. (૭) રાજ્યના મુલકને માટે કંપનિએ જવાબદાર રહેવું અને (૮) પરદેશીઓને નોકરીમાં રાખતી વખતે રાજ્યએ કંપનિની પરવાનગી લેવી. એટલાં આ નવી યોજનાનાં મુખ્ય સૂત્રો હતાં. આ યોજનાને વેલેસ્લીએ subsidiary system નું નામ આપ્યું.

યોજનાનાં મુખ્ય પરિણામો—વેલેસ્લીના વખતમાં પેશવા, મહંસુર, નિઝામ, કેટલાંક રજપુત રાજ્યો, ભોપાળ, વડોદરા વગેરેએ આ યોજનાનો સ્વીકાર કર્યો. ન્યાં ન્યાં આ યોજના સ્વીકારાઈ ત્યાં બખ્ષડાઓ બંધ થયા, કારભાર મુઘર્યો, લોકો સુખી થયા અને રાજ્યોની ચિંતાઓ ઘટી. કંપનિને હસ્કરનું ખર્ચ બચ્યું. રાજ્યોની ચિંતાઓ ઘટવાથી તેઓ પહેલાં તો કેળવણી વગરના, આગસુ ને ઉડાઉ થઈ ગયા અને તેમનો કારભાર પાછળથી કંપનિને સંભાળવો પડ્યો. તેથી કંપનિને બેવડો લાભ થયો. દુર્વ્યવસ્થાના કારણસર ઘણા રાજ્યો પોતાનાં રાજ્યો ગુમાવી બેઠા. કંપનિ આખા હિંદમાં ચક્રવર્તી સ્થિતિ ભોગવતી થઈ. બધે સ્થળે એક જાતની રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ થઈ. નાનાં રાજ્યો મરાઠાઓ, વગેરેના ત્રાસથી ખાસ બચી ગયાં. જે મોટાં રાજ્યો આ યોજનામાં ન ભળ્યાં તેમની સાથે કંપનિને વહેલી મોડી લડાઈઓ થઈ અને તેઓ હાર ખાઈ યોજનામાં દાખલ થયાં. થોડાક અપવાદો સિવાય બધાં નાનાં મોટાં રાજ્યો એક સરખાં થઈ ગયાં. હસ્કરી યોજનામાં હવેથી આખા દેશમાં એક ધોરણ દાખલ થયું ને આપણાં પાડોશી રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર હવેથી એક ધોરણ ઉપર ચાલવા લાગ્યો. ટૂંકામાં વેલેસ્લી અગાઉ હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્ય હતું પણ વેલેસ્લીના ગયા પછી આખા હિંદનું રાજ્ય ઇંગ્લેંડનું થયું તેમ કહેવામાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

વેલેસ્લીના કારભારનાં બીજાં સૂત્રો—કંપનિ સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવતી થાય તે પ્રથમ સૂત્ર આપણે ઉપર સવિસ્તર જોઈ ગયા. પણ વેલેસ્લીની યોજના વિશાળ હતી. તેની દૃષ્ટિ વર્તમાન અને ભવિષ્ય, અને ઉપર એક સરખી પડતી હતી અને તેથી તે વિશાળ યોજનાનાં બીજાં આવશ્યક અંગો આપણે સાથે સાથે તપાસી જોવાં જોઈએ. (૨) જે જે સ્થળે દિમુખી કારભાર હતો તે બધે સ્થળે તેણે કંપનિની સત્તાની જવાબદારી દાખલ કરી. આ સૂત્ર ઉપર તેણે સુરત, તાંજોર, અને કર્ણાટકના રાજ્યકર્તાઓને વર્ષાસનો આપ્યાં. (૩) જે રાજ્ય તેની સામે થયું અથવા તેની યોજનાથી વિમુખ રહ્યું અથવા જેના તરફથી ખટપટની ધાસ્તી હતી તે દરેક રાજ્યને તેણે કંપનિ પરત્વે એક “ એટ ” Insulate-જેવું બનાવી દીધું—તેની આસપાસ કંપનિની કે કંપનિના મિત્ર રાજ્યોની જમીનો ગોઠવી દીધી. આ ધોરણ ઉપર નિઝામ સરકાર, મહારાષ્ટ્ર, મહેસુર, વડોદરા ને અયોધ્યા, એ રાજ્યો એકમેકથી નોખાં થઈ ગયાં. (૪) કંપનિના એક મુલકમાંથી બીજા મુલકમાં લસકર જઈ શકે તેવી રીતે વેલેસ્લીએ સરહદો નક્કી કરી. આ ધોરણ ઉપર મદ્રાસ ઇલાકા અને બંગાળા ઇલાકા વચ્ચે આવેલા ભોંસલે સરકારના એ પ્રાંતો કટક ને બાલેશ્વર કંપનિના મુલકો બન્યા. (૫) હિંદુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપર બ્રિટિશ સત્તા રાખવી. આ મુદ્દા ઉપર તેણે કટક, બાલેશ્વર, મલબાર, સુરત ને ભરૂચ જેવા દરિયા કિનારા પરના પ્રાંતો કંપનિના મુલકમાં ભેળવ્યા. (૬) અંગ્રેજો સિવાય બીજા કોઈ યુરોપિઅન પ્રજાના અમલદારોને હિંદના રાજની મુલકી કે લસકરી નોકરીમાં રહેવા દેવા નહિ એ આ વિશાળ યોજનાનું છેલ્લું અંગ કહી શકાય. આ ધોરણથી નિઝામ, પેશવા, અયોધ્યાનો નવાબ, મોગલ પાદશાહ, વગેરેમાંથી કોઈ પણ પાસે હવે ફ્રેંચ સલાહકારો રહ્યા નહિ.

આ યોજનાનાં તમામ અંગો હજુ કાયમ છે. હવે આપણે વેલેસ્લીનો કારભાર તપાસીએ.

છેલ્લો મહેસુર વિગ્રહ—શ્રીરંગપટ્ટણના તહ પછી ટિપુ ધણે.

આકુળવ્યાકુળ બની ગયો હતો. તુર્કી, અફઘાનીસ્તાન, ફ્રાંસ, વગેરે સ્થળે તેણે પોતાના એલચીઓ રોક્યા હતા. પણ ટિપુ ત્રીજા વિઘ્નહથી ધણો નબળો થઇ ગયો હતો. નિઝામ ને મરાઠાઓ તેના કદા દુશ્મનો હતા, તેમ નેપોલિયન હિંદ આવવાનો વિચાર સરખો પણ નહોતો કરતો. છતાં ફ્રાંસના તાબાના મૉરિશિયસ ટ્રાપુથી એક નહાનું લશ્કર મલબાર આવ્યું તેનો લાભ લઈ વેલેસ્લીએ ટિપુ સામે લડાઈ જાહેર કરી. આ વાર નિઝામની સરકાર કંપનિ સાથે રહી. કંપનિએ ટિપુને સિદ્ધેશ્વર મુકામે હરાવ્યો. બીજી વાર તે મેલવાલી મુકામે હારી ગયો. શત્રુઓએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લાવ્યો. લડાઈમાં ટિપુ માર્યો ગયો. તેથી તેના શાહજાદાઓને વેંચુર મુકામે નજરકેદ મોકલવામાં આવ્યા, ને મહેસુરની ગાદી ઉપર રાંગન કૃષ્ણરાજને બેસાડવામાં આવ્યો. તે વેલેસ્લીની યોજનાને સંમત થયો. દક્ષિણ કાનડા, કોઈમતુર, ઘાટ ઉપરના કેટલાક કિલ્લાઓ અને વેનાદ અને શ્રીરંગપટ્ટણ કંપનિએ રાખ્યાં ને ગુટ્ટી, કોલર અને સિરા નિઝામ સરકારને મળ્યાં. પણ તેણે દેવા પેટે તે બાગો કંપનિને લવાવે કર્યા. વેલેસ્લીએ બાજીરાવ પેશવાને સહાયક યોજના સ્વીકારવાની શરતે આમાંથી કેટલીક જમીન આપવા માંડી. પણ નાના ફૂડનવીસે ના પાડવાથી તે વાત બંધ રહી. આ વિજયથી મૉર્નિંગનને માકવેન્સ વેલેસ્લીનો ખિતાબ મળ્યો, ઈ. સ. ૧૭૯૮.

પરિણામો—આ લડાઈથી મહેસુરના સ્વતંત્ર રાજ્યનો વિનાશ થયો. દક્ષિણ હિંદમાં મરાઠાઓ અને કંપનિ, એ એ સ્વતંત્ર સત્તાઓ રહી. ને કંપનિની સરહદ બરોબર મહારાષ્ટ્રની સરહદને અડોઅડ આવી ગઈ.

ટિપુના ગુણદોષ—ટિપુ હૈદર જેવો શૂરો હતો. પણ તેનામાં આપના જેટલું ડહાપણ નહોતું. તેનામાં સરદારી કરવાની શક્તિ ઓછી હતી. તે ધર્મી હતો. તેણે મલબારના નાયરો અને હિંદુઓ ઉપર બહુ જુલમ કર્યો હતો. તે મિથ્યાભિમાની હતો. પણ ટિપુ બાપ કરતાં વધારે સંસ્કારી હતો અને કાવ્યશાસ્ત્ર, ધર્મ, ફિલસુફી, કળા, ઇતિહાસ, વગેરેનો તેને બહુ શોખ હતો. તેણે દારના ઉપયોગનો આખા રાજ્યમાં નિષેધ કર્યો હતો. ટિપુ

શુદ્ધ સુત્રી તરીકે જીવન ગાળતો. મદ્રાસ સરકારના અમલ કરતાં તેનો અમલ વધારે સારો હતો. માત્ર વેલેસ્લિની નીતિથી તેનો વિનાશ થયો. તેની રાજ-ધાનીમાંથી અંગ્રેજોના હાથમાં પુષ્કળ ખજાનો ને એક મોટો પુસ્તકોનો સંગ્રહ આવ્યો.

નિઝામ સરકાર—નિઝામે ખરડાના શુદ્ધ પંડી ફ્રેંચ અમલદારોની પાસે મોટું લશ્કર તૈયાર કરાવ્યું હતું; તેથી વેલેસ્લિએ ટિપુ વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કર્યા અગાઉ નિઝામ સરકારને કંપનિના રક્ષણ નીચે લીધી અને ફ્રેંચ અમલદારોને હેઠરાબાદથી રજા અપાવી. સહાયક યોજનાનો પહેલો સ્વીકાર કરનાર નિઝામ હતો.

ટિપુ

તાંબેર ખાલસા—તાંબેરનો મરાઠા રાજા મરી ગયો ત્યારે તેનો એક દત્તક પુત્ર ગાદી પર આવ્યો; પણ તેના કાકાએ વાંધો ઉઠાવ્યો તેથી કંપનિએ તેને રાજ્ય આપ્યું. પહેલા ઉમેદવારે વેલેસ્લીને અપીલ કરી. તેથી વેલેસ્લીએ તેને હક્કદાર ઠરાવ્યો પણ તેના દીવાની ફાજદારી હક્કો કંપનિએ રાખ્યા. રાજાને રૂ. નવ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું.

સુરત ખાલસા—આ વખતે સુરતનો નવાબ ને તેનો વારસ મરી ગયા તેથી કંપનિએ એક હક્કદારને રૂ. એક લાખનું વર્ષાસન આપી સુરત ખાલસા કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૦૦.

કર્ણાટક ખાલસા—કર્ણાટકના બીજા વિઘ્ન પટ્ટી અર્કાટના નવાબો કંપનિના આશ્રિત થયા હતા. નવાબના કુટુંબે ટિપુ સુલતાન ઉપર લખેલા ફેટલાક નિર્દોષ કાગળો કંપનિના અમલદારોના હાથમાં પડ્યા, તેથી વેલેસ્લીએ નવાબી કુટુંબ ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મૂક્યો ને જો કે આરોપ સાબીત થઈ શક્યો નહિ ને આરોપીઓ પોતે મરી ગયા હતા છતાં મરુમ નવાબના પૌત્રને વર્ષાસન આપી ગવર્નર ઝનરલે કર્ણાટક પ્રાંત મદ્રાસ ઇલાકામાં ભેળવી દીધો, ઇ. સ. ૧૮૦૧.

રોહિલખંડ અને ગોરખપુર ખાલસા—અયોધ્યાનો નવાબ કંપનિનો દેવાદાર બની ગયો હતો ને તેનું લશ્કર તદ્દન નકામું હતું. તેની પડોશનો મુલક કંપનિના હરીફ શિંદે અને મોગલ પાદશાહના કબજામાં હતો. કામુલનો શાહ લાહોર સુધી આવી ગયો હતો અને તે કદાચ દિલ્હી પણ પહોંચી જાય એવી ગપ ચાલતી હતી. દરમ્યાન અયોધ્યાના માજી નવાબે બ્રિટિશ રેજિડેન્ટનું ખુન કર્યું. આ બધી રાજકીય પરિસ્થિતિનો લાભ લઈ વેલેસ્લીએ નવાબને પોતાના લશ્કરને તેણે વધારવું ને તે માટે યોગ્ય બદલો આપવા કહેવરાવ્યું. નવાબે ના પાડી અને જવાબ આપ્યો કે તે પોતે મક્કા જઈ હજ પઢશે અને નવાબી બીજાને આપશે. પણ વેલેસ્લીએ નવાબી કોને આપવી એ સત્તા કંપનીને છે એમ જવાબ આપ્યો. તેથી નવાબે હજ

પદવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો ને કંપનિ તરફથી પોતાને અન્યાય થાય છે એમ લખ્યું. વેલેસ્લીને આ લખાણમાં અપમાન લાગ્યું. છેવટે વઝીરે લાચારીથી લશ્કર વધારી આપ્યું. તુરત લશ્કરના ખર્ચ માટે વેલેસ્લીએ ગોરખપુર ને શેલિફખંડનાં પ્રાંતો માંગ્યા. જો વઝીર ના પાડે તો આખું રાજ્ય જાય એવી ધાસ્તી હતી. તેથી તેણે વેલેસ્લીને એ બાબતમાં નમતું આપ્યું. કંપનિએ વળતું વચન આપ્યું કે હવે પછી તેના વંશજોની પાસેથી વધારે જમીન માંગવામાં આવશે નહિ, ઇ. સ. ૧૮૦૧.

ધરિન, વગેરે—આ વેળા ઈંગ્લંડને ફ્રાંસ સાથે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેથી વેલેસ્લીએ ધરિનમાં એલચી મોકલ્યો, મિસરમાં લશ્કર મોકલ્યું અને હિંદમાં આવેલાં ફ્રેંચ, પોર્ચુગીઝ અને ડચ થાણાંઓ કબજે કર્યાં.

વસઈનો કરાર—નાનાના મરણ પછી હોળકરે બાહરાવને પૂનામાંથી નસાડી મૂક્યો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૨માં વસઈ મુકામે બાહરાવે પેશવાઈ પાછી લેવા માટે સલાયક યોજનાને વશ થવા કબુલ કર્યું. સર આર્થર વેલેસ્લીએ પૂના જઈ બાહરાવને પેશવાઈ પાછી અપાવી. પણ મહારાજા દાલતરાવ શિંદે અને રઘુજી ભોંસલે આ કરારને સંમત થયા નહિ ને નર્મદાની પેલી પાર છાવણી નાંખી પડી રહ્યા. વેલેસ્લીએ તેમને છાવણી ઉઠાવી લેવા સંદેશો મોકલાવ્યો. પણ વસઈના કરારથી મરાઠી રાજ્ય નાશ પામશે એમ બંનેને લાગવાથી તેઓએ ના પાડી. તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૩ની આખરમાં લડાઈ શરૂ થઈ.

બીજો મરાઠી વિગ્રહ—ઉત્તર હિંદમાં શિંદેના લશ્કરના લગભગ બધા ફ્રેંચ અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યાં. લાર્ડ લેઈકે અલીગઢ લીધું ને દિલ્હી પાસે શિંદેના લશ્કરને હરાવી તે શહેર કબજે કર્યું. લાસવારી પાસે શિંદેના લશ્કરનો બીજો પરાજય થયો. પરિણામે આંધળો મોગલ પાદશાહ શાહ આલમ અંગ્રેજોનો રક્ષિત બન્યો ને દુવાયમાંથી મરાઠી સત્તા ઉઠી ગઈ. આર્થર વેલેસ્લીએ અહમદનગરનો કોટ લીધો અને પછી ઔરંગાબાદ

પાસે અસં આગળ શિંદેને અને ભોંસલેને હરાવ્યા. શિંદેના બુર્હાનપુર અને અસીરગઢના મજબુત કિલ્લાઓ કંપનિના હાથમાં આવ્યા. ભોંસલે રઘુજીનો બીજો પરાજય આકોલા જિલ્લામાં આરગાંવ પાસે થયો. તેના બે પ્રાંતો, કટક ને બાલેશ્વર કંપનિને હાથ ગયા. તે સિવાય અંગ્રેજ હુશ્કેરોએ બુંદેલખંડ, ભડચ અને ચાંપાનેર સર કર્યા, ઇ. સ. ૧૮૦૩.

સુલેહો.—આ હારથી ભોંસલેએ દેવગામ મુકામે અને શિંદેએ સુરજઅંજોગાંવ મુકામે સુલેહો કરી. કંપનિને ભોંસલે પાસેથી બાલેશ્વર, કટક, ગોદાવરી ને વર્ધા નદીઓ વચ્ચેના મુલકો મળ્યા. ભોંસલેએ નિઝામ સરકાર ઉપરના અને સંબલપુર પાસેનાં રજવાડાંઓ ઉપરના તમામ હકો છોડી દીધા ને અંગ્રેજ પરવાનગી વગર બીજા યૂરોપિઅનોને કે અમેરિકનોને પોતાની નોકરીમાં ન રાખવા એનું કબૂલ કર્યું. દોલતરાવ શિંદેએ અહમદનગર, ગોદાવરી ને અજંતાના ડુંગરોની વચ્ચેનો મુલક, ભડચ અને ગંગા જમના નદીઓ વચ્ચેનો દુવાખ, એટલા મુલકો આપ્યા. કંપનિએ તેને અસીરગઢ, ચાંપાનેર, બુર્હાનપુર અને ગોહદ પાછાં આપ્યાં, ને દુઆબમાં કેટલીક જગીરો આપી. શિંદેના શાહ આલમ, નિઝામ, ગાયકવાડ, જોધપુર, જયપુર ને છુંદી ઉપરના તમામ હકો રદ ગયા, આમાંથી અહમદનગરનો કોટ પેશવાને મળ્યો ને વર્ધા નદી પાસેની કેટલીક જમીન નિઝામને મળી.

લાલો.—આ લાલો કાંઈ નાનાસુના નહોતા. કંપનિનું રાજ્ય હવે જમના નદી સુધી આવી ગયું ને બ્રિટિશ સરકાર સતલજ નદી સુધીનાં સિખ રાજ્યોની સાથે અને ઉત્તરે નેપાળના રાજ્ય સાથે ને રજપુત રાજ્યો સાથે સંબંધમાં આવી. પાદશાહ શાહઆલમના કબૂલથી રજપુત રાજ્યો ઉપર ને આપ્યા હિંદુસ્તાનમાં કંપનિની વગ વધી. હવે કંપનિ મોગલાઈની સત્તા ને મોગલાઈની તમામ વગ ધોરણુસર વાપરી શકે એવી સ્થિતિ ઉભી થઈ. રજપુતસ્તાનમાં વગ થઈ એટલે ધીમે ધીમે મરાઠી સત્તા ત્યાંથી નાબુદ થવાની, એ નિઃસંશય હતું. શિંદેએ ને ભોંસલેએ નિઝામ સરકાર ઉપરના બધા હકો

મૂકી દીધા તે પણ મોટા લાભ કહેવાય. કંપનિનું રાજ્ય હવે પેશવા, નિઝામ, શિંદે, હોળકર, ગાયકવાડ અને ભોંસલેના મુલકોને વીંટાઈ વળ્યું. પેશવા કંપનિનો આશ્રિત થયો, ને શિંદે ને ભોંસલેનાં લશ્કરી સાધનો ઓછાં થઈ ગયાં.

હોળકર સાથે વિગ્રહ—અત્યાર સુધી જશવંતરાવ હોળકર વિગ્રહથી અળગો રહ્યા હતા. પણ હવે તેને સૂઝી આવ્યું કે શિંદે ને ભોંસલેના પરાજય બહુ દૂર નથી. દક્ષિણ હિંદમાં ને ઉત્તર હિંદમાં દુવાયમાં આવેલી પોતાની જાગીશ વિષે તેને બીક લાગવા માંડી. કંપનિના ત્રણ અંગ્રેજ જનસુસાને તેણે ફાંસી દીધી; સિવાય જયપુરના રાજા પાસે તેણે ખંડણી માંગી. તેથી કંપનિ તુરત વચ્ચે પડી. જશવંતરાવ હોળકર શૂરો ઝુટારો હતા. કંપનિનો એક સરદાર કર્નલ મૉન્સન કોટા પાસે મોકુન્દરાના ઘાટ આગળ હારી ગયો અને હોળકરે પાછળ પડી તેને ઠેઠ આગ્રા સુધી નસાડી મૂક્યો. આ લડાઈમાં ભરતપુરના રાજાએ હોળકરને મદદ કરી. પણ હોળકરનું લશ્કર ક્વાયત પામેલું નહોતું. તેથી તે દાગ અને ફરુખાબાદ પાસે હારી ગયો. કંપનિ ભરતપુરનો કિલ્લો લઈ શકી નહિ. તેથી તેણે ત્યાંના જાટ મહારાજા સાથે મુલેહ કરી. આ વખતે શિંદે લડાઈ કરવા તૈયારી કરતો હતો. તેવામાં વેલેસ્લી ઈંગ્લંડ ગયો. તેના પછી બાર્લોએ શિંદે ને હોળકર સાથે નવા કરારો કર્યા ને વિગ્રહનો અંત આવ્યો. આ કરારો આપણે હવે તપાસીશું.

વેલેસ્લીના કારભાર—કંપનિના નોકરો હિંદુસ્તાનની સંસ્કૃતિ સમજી શકે તે માટે વેલેસ્લીએ કલકત્તામાં કેળવણીનાં સાધનો કરી આપ્યાં; પણ એ શિક્ષણ ઇંગ્લંડમાં મળે તેવા ડાયરેક્ટરોએ મત આપ્યો તેથી યોજના બંધ રહી. જો ડાયરેક્ટરો વચ્ચે ન આવ્યા હોત તો સનદી નોકરીની પરીક્ષા આપણા દેશમાં લેવાત અને ભવિષ્યમાં મોટી જગ્યાઓ ઉપર હિંદુઓ નીમાઈ શકત. વેલેસ્લીએ ફાઈ વિલિઅમ ખાતે એક્ટેરિઅટ માટે વ્યવસ્થા કરી. તે સ્વદેશ ગયો ત્યારે પાર્લમેન્ટમાં તેના ઉપર કામ ચલાવવાની ખટપટ કરવામાં આવી ને પ્રોપ્રાએટરોએ તેના કારભારને વખોડી કાઢ્યો. પણ પાછળથી તેમણે તેને વર્ધાસન બાંધી આપ્યું.

પ્રકરણ ૮ મું

કૉર્નવૉલ્લિસ, બાર્લો ને મિટો. સાર્વભૌમ પદનો ત્યાગ,
ઇ. સ. ૧૮૦૫-૧૩.

લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસ—વેલેસ્લી પછી ડાયરેક્ટરોએ લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસને બીજી વાર હિંદુસ્તાન મોકલ્યો. તેનો વિચાર શિંદે અને હોળકર સાથે મુલેહ કરવાનો અને રજપુત તથા જનરાજ્યોને કંપનિએ આપેલું અમલવચન પાછું ખેંચી લેવાનો હતો. તે ઇ. સ. ૧૮૦૫માં કલકત્તા આવ્યો, પણ થોડાક માસમાં મરી ગયો. તેના પછી સર જ્યૉર્જ બાર્લો ગવર્નર જનરલ થયો.

સર જ્યૉર્જ બાર્લો—બાર્લોએ શત્રુઓ સાથે મુલેહો કરી. મુલહથી દૌલતરાવ શિંદેને જ્વાલિયર અને ગોહદ પાછાં મળ્યાં, ચંપલ નદી ખંનેના મુલકોની સરહદ થઈ ને કંપનિએ ઉદેપુર, જ્નેધપુર, કોટા અને માળવાનાં રજવાડાંઓ ઉપરના પોતાના હક્કો શિંદેને પાછા આપ્યા. હોળકર જશવંતરાવ છુંદેલખંડના રાજ્યો, પેશવા અને કંપનિ સામેના બધા અધિકારો જતા કર્યા ને ખાનદેશના કિલ્લાઓ તેને પાછા મળ્યા. કંપનિએ છુંદી, રામપુર, જયપુર ને ટાંકનાં રાજ્યો ઉપર સાર્વભૌમ સત્તા છોડી દીધી, ઇ. સ. ૧૮૦૫.

આ વ્યવસ્થાથી રજપુતસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ સુધી અવ્યવસ્થા રહી અને પિંદારાઓ, અમીરખાં, હોળકર, વગેરેનું જોર વધી ગયું. તે લોકો ઝુટારાઓ હતા તેથી ખિચારા લોકો ધણા દુઃખી થયા. પરિણામે છેલ્લો મરાઠી વિગ્રહ થયો. વેલેસ્લીની નીતિને પાર પાડ્યા સિવાય કંપનિ માટે બીજો માર્ગ નહોતો.

બેલુરમાં સિપાઈઓનો બળવો—આ વખતે બ્રિટિશ સેનાપતિએ લશ્કરી પહેરવેશમાં નવીન સુધારાઓ કર્યા. તે સુધારા સિપાઈઓને ગમ્યા નહિ. તેથી બેલુરમાં સિપાઈઓએ તોફાન કર્યું ને ૧૧૩ યૂરોપિઅન અમલ-

દારોમાં ખુન કર્યાં. પણ મદદ આવી પહોંચી ને બંડ સમી ગયું. વેલુરમાં નજરકેદ રાખેલા ટિપુના બે દીકરા ઉપર ખોટો શક આવવાથી તેમને કલકત્તા મોકલી દેવામાં આવ્યા, ઇ. સ. ૧૮૦૭.

લૉડ મિન્ટો—સર જ્યોર્જ બાર્લો પછી સર ગિલ્બર્ટ ઇલિઅટ (લૉડ મિન્ટો) ગવર્નર જનરલ થયો. તેણે વૉરન હેરિટસ અને સર ઇલિઝા ઇપે ઉપરના કામમાં ભાગ લીધો હતો અને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલના પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું હતું. હિંદમાં કંપની એકંદર તટસ્થ રહે એ જ ઠીક એવી તેની માન્યતા હતી પણ કંપનીના હક્કોનું રક્ષણ કરવા માટે તે યુદ્ધ કરવા તૈયાર હતો.

બુંદેલખંડ. ત્રાવણકોર—મિટોના વખતમાં કંપનીએ બુંદેલખંડના રાજાઓને વશ કર્યાં, બંગાળના ઉપસાગરનાં હિંદ મહાસાગરનાં વલંદા સંસ્થાનો હાથ કર્યાં, ને ત્રાવણકોરના બંડખોરોને દાખી દીધા.

પરદેશ સાથેનો સંબંધ—આ વખતે ઈંગ્લંડ ને નેપોલિઅન વચ્ચે વિગ્રહ ચાલતો હતો તેથી મિન્ટોએ ઈરાન, અફઘાનીસ્તાન, સિંધ ને પંજાબમાં એલચીઓ મોકલ્યા.

રણજિતસિંહ અને અમૃતસરનું તહ—ઇ. સ. ૧૭૬૧માં પાણીપતનાં મેદાન ઉપર અહમદશાહ અબ્દાલી મરાઠાઓને હરાવી કામુલ મયો ત્યારથી સિખ લોકો જોરાવર થઈ ગયા હતા. સિખોના મહારાજા રણજિત-સિંહનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૦માં થયો હતો. બાર વર્ષની ઉંમરે તેનો બાપ મરી ગયો તેથી કારબાર તેની મા કરવા લાગી. કામુલનો શાહ પંજાબથી પાછો જતો હતો ત્યારે રણજિતે તેને મદદ કરી તેથી શાહ તેને લાહોરનો સુબો બનાવતો ગયો. પછી રણજિતે અમૃતસર સર કર્યું. અફઘાનોને સિયાળ-કોટ, ગુજરાત, વગેરે પ્રાંતોમાંથી નાસાડી મૂક્યા અને સતલજ, બિઆસ અને રાવી નદી વચ્ચેનો મુલક લઈ લીધો. પછી તેણે પતીઆળા અને નાબાના

સિખ રાજાઓની તકરારનો લાભ લઈ બુધીઆના લીધું ને પાસેના સિખ રાજાઓ પાસેથી ખંડણી વસુલ કરી. હવે સતલજ અને જમના નદી વચ્ચેના સિખ રાજાઓ રણજિતસિંહથી ત્રાસી મિંટોની સરકારના આશ્રય તળે આવવા વિચાર કરતા હતા. તેથી મિંટોએ ચોવીસ વર્ષના Charles Metcalfe—આર્લ્સ મેટકાફ નામના એક અમલદારને લાહોર મોકલ્યો. રણજિતસિંહ કંપનિની દરમ્યાનગીરીથી ચીડવાઈ ગયો અને એકદમ સિખ રાજાઓ ઉપર લશ્કર લઈ ધસી ગયો પ્રથમ તો મિંટોએ મેટકાફને એવી સૂચના આપી હતી કે રણજિતસિંહ સાથે મિત્રતા કરી ફ્રેંચો વિરુદ્ધ ખટખટ કરવી. પણ દરમ્યાન નેપોલિયન તરફની ધાસ્તી નહોતી રહી એટલે મેટકાફે રણજિતસિંહને નીડરપણે જાહેર કર્યું કે જમના અને સતલજ નદી વચ્ચેનાં રાજાઓ તો કંપનિનાં આશ્રિત છે અને રણજિતે સતલજથી આગળ જવું નહિ. પછી કંપનિએ સર ડેવિડ આર્લ્સોનને રણજિત સામે મોકલ્યો. રણજિત ચમક્યો. તેણે અમૃતસર મુકામે ઇ. સ. ૧૮૦૯માં કરાર ઉપર સહી કરી આપી. એ કરારથી બંને પક્ષકારોએ સતલજ નદીને સરહદ તરીકે સ્વીકારી, બંને અન્યોન્ય મિત્રો થયા, અને પતીઆણા, નાભા, જિંદ ને કપુરથલાનાં રાજાઓ કંપનિનાં આશ્રિત બન્યાં. આ તહ પછી રણજિત કદિ પણ કંપનિની આડે આવ્યો નહિ ને તેણે કંપનિના શત્રુને કદિ મદદ કરી નહિ. તેથી ચોથા મરાઠી વિગ્રહમાં કંપનિ રણજિતની બીક વિના લડી શકી અને વેલેસ્લીની વિશાળ યોજના પંજાબ સિવાય આખા હિન્દમાં દાખલ થઈ શકી. અમૃતસરના તહની આટલી રાજકીય અગત્ય કહી શકાય.

રણજિતસિંહની સત્તાનો વિકાસ—હવે રણજિતસિંહે અટક, મુલતાન, પેશાવર ને કાશ્મીર પ્રાંતો કબજે કર્યા ને સિંધુ નદીની પેલી પારના પહાણોને વશ કર્યા, તેનો વિચાર સફર, બખર, રોહરિ, શિકારપુર ને છેવટે ખેરપુરને પણ ગળી જવાનો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૮માં તેણે કંપનિ સાથે બીજો કરાર કર્યો ને કાબુલના અમીર સામે લશ્કર મોકલ્યું. તે ઇ. સ. ૧૮૩૯માં મરી ગયો.

રણજિતના ગુણદોષ. આપણા ઇતિહાસમાં તેનું સ્થાન—

રણજિતસિંહ માણસોની પરીક્ષા સારી રીતે કરી શકતો. તે હિંદુ ધર્મને ને ઇસ્લામને પણ માન આપતો. તે દૂર નહોતો. પરદેશી મુસાફરો ને મુસ્લિમો તેની સારી પ્રશંસા કરી ગયા છે. રણજિતે સિખોને પંજાબના ધણી બનાવ્યા.

રણજિતસિંહ

તેના પહેલાં પંજાબમાં નાના મોટા સિખ, રજપુત ને પઠાણ ઝમીનદારો હતા. જે આ સ્થિતિ વધુ ટકા હોત તો પંજાબની સ્થિતિ અત્યારે રજપુતસ્તાન, ગુજરાત ને કાઠિયાવાડ જેવી હોત. રણજિતે તે સ્થિતિને આગળ વધતાં અટકાવી. તેણે સિખોને યૂરોપીય ઢબ મુજબ લડવાની કળા શીખવી. તેની પાસે ૮૦,૦૦૦નું લશ્કર હતું. હજુ પણ આપણા લશ્કરમાં સિખોની મોટી સંખ્યા છે. નવસો વર્ષ સુધી મુસલમાનો પંજાબમાં રાજ્ય કરતા હતા. રણજિતસિંહે તેમને

કાઠી સિખોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. રણજિતસિંહ હિંદુઓને ને મુસલમાનોને મોટા મોટા હોદ્દા આપતો. તેની મહેસુલી વ્યવસ્થા ઇન્ટરદારી ધોરણ ઉપર ચાલતી. તેથી તેના મરણ પછી સિખ સરદારો જંતરાવર થયા અને રાજ્યને પણ ડરાવવા લાગ્યા. તેના લશ્કરમાં ઇટલિ, વગેરે દેશના અમલારો હતા. રણજિત મોટા સરદાર હતો. અલખત, તેનું ચારિત્ર દોષવાળું હતું. પણ એકંદરે તે ઓગણીસમી સદીના આપણા દેશના ઇતિહાસમાં સમર્થ રાજ્યકર્તાની કોટિમાં આવી શકે છે. પોતાના મરણ પછી અંગ્રેજો પંજાબના ધણી થઈ પડશે એવું ભવિષ્ય એણે બાખ્યું હતું. તે તેની મુસ્લિમીરી સાખીત કરે છે. લોર્ડ મિંટો ઇ. સ. ૧૮૧૩માં સ્વદેશ ગયો. તેના પછી બ્રિટિશ યુવરાજનો

મિત્ર લોર્ડ મોયરા ગવર્નર જનરલ થયો.

કંપનિનો નવો પદો—ધોરણ મુજબ કંપનિના પદને વીસ વર્ષો થઈ ગયાં હતાં. તેથી ઇ. સ. ૧૮૧૩માં ઈંગ્લંડની પાર્લમેંટે કંપનિને નવો પદો કરી આપ્યો. નવા પદાથી એમ દ્યું કે (૧) કંપનિ મારફત ચાલતો હિંદનો એકલથ્યુ વેપાર હવેથી બંધ થાય. (૨) હિંદની સાથે ઈંગ્લંડનો કોઈપણ વેપારી વેપાર કરી શકે. (૩) કંપનિના ખીજા અધિકારો ખીજાં વીસ વર્ષો સધી રહે. (૪) હિંદમાં નોકરી કરતા અંગ્રેજ અમલદારોના ધાર્મિક લાભ માટે હિંદુસ્તાનને ખર્ચે “ચર્ચ” નીભાવવા એક પ્રિશપ અને ત્રણ આર્યડીકનોની નિમણૂકો થાય. (૫) ખ્રિસ્તિ ધર્મનો પ્રોધ આપવા પાદરીઓ હિંદમાં વિના બાધે આવી શકે ને (૬) વિજ્ઞાન—Science—અને સાહિત્યના ઉત્તેજન અર્થે દર વર્ષે કંપનિ ૩. એક લાખ ખર્ચે.

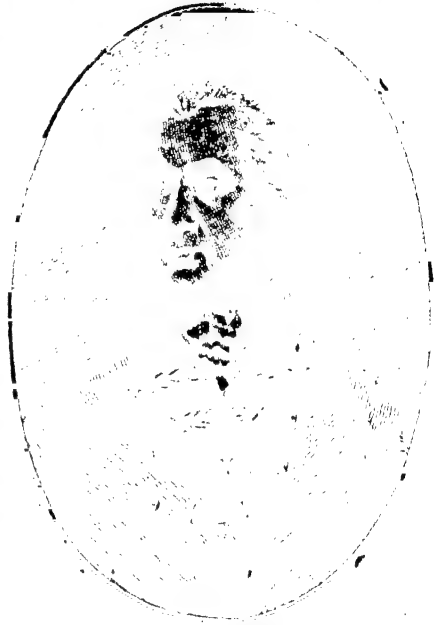
ઈંગ્લંડના લોકોને હિંદમાં વેપાર કરવાની ઘુટ આપવામાં આવવાથી કંપનિની સરકાર અને નવા વેપારીઓ ધીમે ધીમે એક થઈ ઈંગ્લંડનો માલ આપણા દેશમાં વધારે જથ્થામાં લાવવા લાગ્યા ને તેથી આપણા સ્થાનિક ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળી શક્યું નહિ. પાદરીઓએ આપણા દેશમાં આવી છાપખાનાંઓ, વર્તમાનપત્રો અને કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપી ને કેટલાક અંત્યજ વર્ગોને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા.

પ્રકરણ ૬મું

વેલેસ્લની યોજનાની પૂર્ણાહુતિ. માકવેસ્સ
હેરિટ્ગસ, ૧૮૧૩-૨૩.

માકવેસ્સ હેરિટ્ગસ—હેરિટ્ગસ ન્યારે હિંદ આગ્યો ત્યારે તેની ઉમર ૫૮ વર્ષની હતી. તેણે વેલેસ્લીની યોજનાની પૂર્ણાહુતિ કરી. તેના વખતમાં ગુરખા લોકો સામે વિગ્રહ થયો.

ગુરખા વિગ્રહ—નેપાળ, અને બંગાળ, અયોધ્યા અને શેલિલખંડની સરદારો નક્કી થઈ નહોતી. નેપાળના મહારાજના એક જગીરદારની જગીરો કંપનિના ગામમાં હતી. પણ તેને નેપાળના રાજ્યએ કમી કર્યો ને એ જગ્યા ખીજીને આપી. આ નવા જગીરદારે કંપનિની સત્તા સ્વીકારવાની ના પાડી. નેપાળના રાજ્યએ કેટલાએક જિલ્લાઓમાં પોતાનું લાગતું છે એમ જાહેર કર્યું. કંપનિએ આ તકરારોનો નિકાલ લાવવા એક અમલદારને નીમ્યો. પણ તે કુનેલથી કામ લઈ શક્યો નહિ. તેથી યુદ્ધ જાહેર થયું.

માકવેસ્સ હેરિટ્ગસ

ગજ્જનર જનરલે ચાર જુદા જુદા સરદારોને નેપાળ ઉપર મોકલ્યા. નેપાળનો મુલક ડુંગરાઉ ને તદ્દન અપરિચિત હોવાથી પ્રથમ તો કંપનિને ઘણી મુશ્કેલીઓ નડી. અંગ્રેજ સરદારો નેપાળના મજબુત કિલ્લાઓ ઘણી

* હેરિટ્ગસની રાજ્યનીતિ મઠિ જીઓ ત્રીજી આવૃત્તિનું પાનું ૩૮૮, નોંધ.

મુસ્કેલીથી લઈ શક્યા. ગુરખાઓ મકવાનપુર ને હરિહરપુર આગળ હારી ગયા. તેથી નેપાળના રાજાએ સિંગાઉલિ પાસે સુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૮૧૬.

સિંગાઉલીની સુલેહ—આ તહથી કંપનિને કુમાઉન, ગઢવાડ અને તરાઈના મુલકો મળ્યા, સિમલા પાસેના રજપુત રાજાઓ કંપનિના રક્ષિત બન્યા, નેપાળના મહારાજાએ ખટમંદુ મુકામે બ્રિટિશ રેજિડેન્ટ રાખવાને કમ્પલ કર્યું અને સિક્કિમ બ્રિટિશ આશ્રય તથા આવ્યું.

પરિણામો—સિમલા, મસુરી ને નૈનિતાલ જેવાં હવા ખાવાનાં હુગરાઉ સ્થળો હિંદુસ્તાનનાં થયાં, આપણે કાશ્મિર, ભૂતાન, ચીન ને તાર્તરિના મુલકો સાથે નવા સંબંધમાં આવ્યા, હિમાલયની તળેટીનાં જંગલોની પેદાશનો લાભ આપણા દેશને મળતો થયો અને ગુરખા જેવા લડાયક લોકોની સાથે કંપનિને દોસ્તી થઈ.

પેશવા, ગાયકવાડ, ને કંપનિ—ગાયકવાડ સરકાર ને પેશવા સરકાર વચ્ચે ઘણા જુના વખતથી નાણાનો વલિવટ ચાલતો હતો ને ગાયકવાડ સરકાર પેશવાની દેવાદાર થઈ ગઈ હતી. પહેલા મરાઠા વિગ્રહ પછી કંપનિએ ગાયકવાડને પોતાના રક્ષણ નીચે લીધો હતો, તે પેશવાને જરાપણ ગમતું ન હોતું. પેશવાએ અમદાવાદ તરફના પ્રદેશ ઉપરની ઉપજમાંથી પોતાનો ભાગ વસુલ કરવા તગાતો કર્યો. તેથી તેનો નીકાલ કરવા કંપનિએ વડોદરાથી ગંગા-ધર શાસ્ત્રીને બાંહેધરી આપી પૂના મોકલ્યો. પેશવા એ વખતે પંદરપુર જત્રાએ ગયો હતો તેથી શાસ્ત્રી પણ પંદરપુર ગયો. ત્યાં પેશવાના સલાહકાર ચંપકજી ડાંગલેના રોકેલા મારાઓએ તેનું ખુન કર્યું. તે સિવાય જગીરદારોના ખંડને શમાવી દેવા લશ્કરની જરૂર છે એ બહાને પેશવા ને તેના સલાહકારો લશ્કર ઉભું કરતા હતા. તેથી એલ્ફિન્સ્ટને બાજુરાવ પાસે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં પૂના મુકામે એક સખ્ત કમુલીઆત લખાવી લીધી. આ કમુલીઆતથી પેશવાએ બીજાં રાજ્યો ઉપરના તમામ હકો છોડી દીધા ને લશ્કરના ખર્ચ માટે રૂ. ૨૬ લાખના ઉત્પન્નવાળી જમીન કંપનિને આપી.

આ વખતે હોળકર, પિંઢારાઓ, ભોંસલે, પેશવા, ને શિંદે એકત્ર થઈ ફરીથી તોફાન કરવાની ખટપટ કરી રહ્યા હતા. આ એકત્રિત ખટપટોમાંથી છેલ્લો મરાઠી વિગ્રહ ઉપસ્થિત થયો.

પિંઢારાઓ.—પ્રથમ પિંઢારાઓ બિજાપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યોનાં લશ્કરોમાં નોકરી કરતા હતા. એ રાજ્યોના અસ્ત પછી તેઓ મરાઠાઓ સાથે બળ્યા અને હોળકર અને શિંદેનાં લશ્કરો સાથે ઉત્તર હિંદ ગયા. લુટફાટ કરવી, ગામો બાળવાં, સ્ત્રીઓને ને છોકરાઓને કેદ કરવાં ને શત્રુના લશ્કરની સાથે મેદાનમાં લડવા કરતાં હુંગરાઉ દેશમાં ને જંગલોમાં ભરાઈ રહેવું, એ તેમનો રોજનો ધંધો હતો. રજપુતો, હોળકર, શિંદે, ભોંસલે, બધા તેમનાથી ડરતા તેઓ તેમને લાંચ આપી છટકી જતા ને ઘણી વાર તેમને મદદ કરતા. આ પિંઢારાઓ છુંદેલખંડ, બિહાર, સુરત, ખાનદેશ, હૈદરાબાદ, મસુલિપટ્ટમ, અને કેટલાં ઉત્તર સરકાર સુધી લુંટ કરતા હતા. આવી પરિસ્થિતિ કોઈ સાર્વભૌમ સત્તા સાંખી શકે નહિ. ગમે ત્યારે કંપનિને પિંઢારાઓનો નાશ કર્યા સિવાય છૂટકો નહોતો.

કંપનિના જુદા જુદા કરારો.—તેથી હેરિટગ્સે ઇ. સ. ૧૮૧૭માં દાંલતરાવ શિંદે સાથે મિત્રતા કરી અને પિંઢારાઓને દાખી દેવા માટે તેની પાસેથી મદદનું વચન લીધું. તેણે ઉદેપુર, જોધપુર, જયપુર, છુંદી, કોટા, વાંસવાડા, વગેરેના રાજ્યોને રક્ષણ નીચે લઈ તેમની સાથે મિત્રતા કરી ને પિંઢારાઓને દાખી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી તેણે અમીરખાં સાથે દોસ્તી કરી.

અમીરખાં પટ્ટાણ.—અમીરખાં મળ મોરાદાબાદ પ્રાંતનો વતની હતો. તે બોપાળ અને ઇંદોરના રાજ્યમાં પહેલાં નોકરી કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૮૧૭માં બ્યારે હેરિટગ્સે મદદની માંગણી કરી ત્યારે તેણે તુરત હા પાડી અને તે બદલ તે ટોંક અને રામપુરનો નવાબ થયો.

ઇંદોર.—જશવંતરાવ હોળકર ઇ. સ. ૧૮૧૧માં મરી ગયો પાછળના વર્ષોમાં તે ગાંડો થઈ ગયો હતો. તેથી તેના રાજ્યનો તમામ કારભાર તેની

રખાત તુળસીબાઈના હાથમાં હતો. હોળકરના લશ્કરમાં કેટલાક મુસલમાન સરદારો મોટી લાગવગ ધરાવતા હતા. તેમને કંપનિ સાથે દોસ્તી કરવાની ને પિંદારાઓને દાખી દેવાની વાત બીલકુલ ગમી નહિ. તુલસીબાઈને તેમને અણુબનાવ હતો. તેથી બીકની મારી તે બાઈ નાસી છૂટી અને કંપનિની સાથે રહી લશ્કરી સરદારોની સત્તા ઓછી કરવાનો વિચાર કરવા લાગી. પણ આ બાબત બહાર આવી એટલે લશ્કરી સરદારોએ તુળસીબાઈનું ખુન કર્યું. ને ઇ. સ. ૧૮૧૭માં કંપનિ સામે લડાઈ જાહેર કરી.

નાગપુર—ઇ. સ. ૧૮૧૬માં રઘુજી ભોંસલે મરી ગયો તેથી પરસોજી ગાદીએ આવ્યો. પણ તે નમાલો હતો. તેથી રઘુજીનો ભત્રીજો મુઘોજી અથવા આપ્પા સાહેબ કારભાર કરતો હતો. તે કંપનિનો રક્ષિત બન્યો. દરમ્યાન પરસોજીનું શંકાશીલ મરણ થયું. તેથી આપ્પા સાહેબ પોતે ગાદીપર આવ્યો. એ વખતે જેન્કિન્સ નાગપુરનો રેઝિડેન્ટ હતો. તેણે આપ્પા સાહેબ બાજરાવતો પક્ષકાર છે અને કંપનિ વિરુદ્ધ ખટપટ કરે છે એવા આક્ષેપો મૂક્યા ને તેની સામે લડાઈ જાહેર કરી.

મરાઠાઓનો પરાજય—લડાઈ માટે હેસ્ટિંગ્સે મોટા પાયા ઉપર તૈયારી કરી રાખી હતી; ને આ વાર એકંદર ૩૦૦ તોપો સાથે ૧,૧૩,૦૦૦ માણસોનું લશ્કર રોકવામાં આવ્યું હતું. બાજરાવ પેશવા પૂના પાસે ખડકી નજીક હારી ગયો, એટલે તે દક્ષિણમાં નાસી ગયો. સાતારામાં શિવાજીનો વંશજ જયપતિ પ્રતાપસિંહ અંગ્રેજોનો આશ્રિત બન્યો. ખાનદેશના ને માળવાના બધા ગદો કંપનિના કબજામાં આવી ગયા. તેથી લાચાર બાજરાવ ઉત્તર દિશામાં શિંદે હોળકર કે ભોંસલેનાં લશ્કરોના ઉપયોગ કરી શકે એવું રહ્યું નહિ. તે ફરીથી કોરગાંવ મુકામે હારી ગયો. અંગ્રેજોએ બાજરાવ પેશવાના મુલકને ખાલસા કર્યો. માત્ર સાતારા મુકામે એક નાનું રાજ્ય તેમણે શિવાજીના વંશજ પ્રતાપસિંહ પાસે રહેવા દીધું. પેશવા અંગ્રેજોને શરણુ થયો. તેને ૩. આઠ લાખનું વર્ષાસન આપી કાનપુર પાસે બિથુરમાં રાખવામાં આવ્યો.

ભોંસલે આખા સાહેબ સિતાબલી પાસે હારી ગયો તેથી તે જોધપુર નાસી ગયો. નાગપુરની ગાદી રઘુજી ભોંસલેના સગીર ભાણેજને મળી. હોળકરનું લશ્કર મહીદપુર પાસે હારી ગયું. તેથી મુંદીસર પાસે સગીર હોળકરના મંત્રિમંડળે સુલેહ કરી.

પિંદારાઓનો પરાજય—પિંદારાઓનો પણ ચોમેરથી પરાજય થયો. એક સરદાર ચિતુ જંગલમાં ભાગી ગયો. ત્યાં વાઘે તેને મારી નાંખ્યો. બીજો સરદાર વસીલ મહમ્મદ ઝેર ખાઈ મરી ગયો. ત્રીજો સરદાર કરીમખાને જાગીર મળી એટલે તેની ટોળી વીખરાઈ ગઈ. ચોથો સરદાર નામદારખાં ભોખાળના રાજ્યમાં નોકર રહ્યો. બીજા પિંદારી સરદારોને જમીનો આપવામાં આવી. બાકીનાઓ છુટા પડી ગયા અને ખેતી કરતા થયા અથવા લશ્કરમાં નોંધાયા. ઇ. સ. ૧૮૧૭.

પરિણામો—આવી રીતે છેલ્લો મરાઠી વિચલ સમાપ્ત થયો. કંપની હવે પંજાબ સિવાય આખા હિંદમાં કુલ મુખત્યાર બની. સાતારા જિલ્લા સિવાયનો આખો મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ કાનડાનો પ્રાંત, અમદાવાદનો જિલ્લો, ખાનદેશ, એટલે મુલક પેશવા તરફથી મળ્યો. શિંદે પાસેથી બુંદેલખંડ, ખાનદેશ પાસેનો મુલક, ને અજમેરનો પ્રાંત મળ્યા. ઝાંસીના મરાઠાઓ કંપની નીચે આવ્યા. આવી રીતે વેલેસ્લીની વિશાળ યોજનાની પૂર્ણાવૃત્તિ થઈ.

મિ. એડમ્સ—જમાવંધી, અરીણનો ઇન્તરો, કેળવણી, જાહેર બાંધકામ, અદાલતો, વગેરે બાબતમાં કેટલાક સુધારાઓ કરી હેસ્ટિંગ્સ ઇ. સ. ૧૮૨૩માં સ્વદેશ ગયો. તેના પછી મિ. એડમ્સ આઠ માસ સુધી ગવર્નર જનરલ રહ્યો. તેણે “કલકત્તા જર્નલ” ના અધિપતિને દેશપાર કર્યો. તેના પછી લોર્ડ એમ્સર્ટ ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧૦મું

એમ્હર્સ્ટ તથા બેટિંગ; પહેલો અક્ષી વિગ્રહ અને સિંધુ નદી સૂધી પહોંચવા માટેની તૈયારીઓ,
ઇ. સ. ૧૮૨૩-૧૮૩૫

લૉર્ડ એમ્હર્સ્ટ—એમ્હર્સ્ટના અમલનો મુખ્ય બનાવ અક્ષી વિગ્રહ છે.

પહેલો અક્ષી વિગ્રહ, ઇ. સ. ૧૮૨૪-૧૮૨૬—કંપનિને અક્ષી રાજ્ય વચ્ચે આસામ, આરાકાન, મણિપુર અને કાચારના પ્રાંતોની સરહદ માટે વારંવાર તકરારો ચાલતી હતી. અક્ષી રાજ્યએ આરાકાન પ્રાંતમાંથી જે લોકોને હાંકી કાઢ્યા હતા તેઓ બધા બંગાળામાં ચિત્તાગાંગના પ્રાંતમાં બ્રિટિશ આશ્રયે આવી રહ્યા હતા. આ લોકો વારંવાર અક્ષી પ્રગ્નને લુટતા. તેથી અક્ષી સરકારે એમની લુટકારો અને ઘાડો માટે કલકત્તાની સરકાર ઉપર બધી જવાબદારી નાંખી, ને બંગાળાના પૂર્વ ભાગના ઉપર એક વાર આરાકાનના રાજ્યએ રાજ્ય કરતા હતા તે જહાને ઢાકા, મુર્શીદાબાદ અને ચિત્તાગાંગના મુલકો પોતાના છે એમ જાહેર કર્યું. છેવટે મણિપુર, કાચાર ને આસામના પદબ્રટ રાજ્યોએ કંપનિની મદદ માંગી તેથી લડાઈ શરૂ થઈ, ઇ.સ. ૧૮૨૪.

કલકત્તાની સરકારને અહિંદેશના ડુંગરાક ને જંગલથી ભરપૂર રાજ્યનો જરા પણ અનુભવ નહોતો. તેથી મદ્રાસથી જે લશ્કર રંગૂન ગયું તેને બહુ દુઃખ પડ્યું. અક્ષી લોકોએ તે તરફનો પ્રદેશ ખાલી કરી નાંખ્યો ને અક્ષી સરદાર મહાબંદુલે અંગ્રેજોને હરાવ્યા. પણ વર્ષાઋતુ ખલાસ થઈ એટલે મહાબંદુલને ભગાડી મુકવામાં આવ્યો, ડોનાયુ શરણ થયું ને મહાબંદુલ મરાયો. કંપનિએ તિનાસરીમ, આરાકાન, કાચાર અને મણિપુરના પ્રાંતો સર કર્યા, ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫.

યાન્દાબોની સુલેહ—હવે અક્ષી સરકાર વિગ્રહથી કંટાળી જઈ સુલેહ કરવા તૈયાર થઈ અને યાન્દાબો મુકામે બંને પક્ષકારોએ કરાર ઉપર

સહીઓ આપી. સુસેદથી કંપનિને આસામ, આરાકાન ને તિનાસરિમના પ્રાંતો, વેપારના કેટલાક લાભો ને ડા. એક કરોડનો દંડ મળ્યો ને મણિપુર, જંટીઆ ને કાચાર અલ્લદેશથી સ્વતંત્ર થયાં.

પરિણામો—આસામની પેલી પારના જંગલી લોકોની સામે આપણે સંબંધમાં આવ્યા, તિનાસરિમ અને આરાકાનના પ્રાંતોના કબજાથી કંપનિને એ દિશાના સર્વ દરિયાઈ અધિકારો મળ્યા, મલાક્કા, સિંગાપોર, સિચ્યામ ને શાન રાજ્યો સાથે કંપનિને મિત્રતા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, અહીં રાજધાની અમરાપુર અને દક્ષિણના ગ્રામ અને પેગુના પ્રાંતો સર કરવાની સગવડ પણ મળી, અહીં કાંઠા ઉપર રંગૂન, અક્યાબ ને મુલમીન જેવાં મોટાં બંદરો ઉભાં થયાં ને તિનાસરિમનો ક્લાઈ, ધાસતેલ, સીસમ અને સાગનો ને આરાકાનના પ્રાંતનો ચાખાનો મોટો વેપાર કંપનિની પ્રગ્નના લાથમાં આવ્યો. અહીં લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળતા હોવાથી તેનું સાહિત્ય હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના સમર્થનમાં ઘણું ઉપકારક થઈ પડ્યું. અત્યારે ગુજરાત, કાશ્મિરવાડ, કચ્છ ને મદ્રાસથી ઘણા સાહસિક વેપારીઓ અલ્લદેશમાં વસ્યા છે અને મોટો વેપાર કરી રહ્યા છે. આસામમાં અંગ્રેજોએ ચાના બગીચાઓ કર્યા અને સરકારને ઘણું ઉત્પન્ન આવવા લાગ્યું. આ લાભો નિઃસંશય મોટા કહેવાય. ઇ. સ. ૧૮૨૬.

બરકપુરમાં સિપાઈઓનું બંડ—અહીં વિગ્રહ વખતે બરકપુર મુકામે રહેતા સિપાઈઓ સામા થયા પણ તેમને સમ્રાટથી દયાવી દેવામાં આવ્યા.

ભરતપુરનો કિલ્લો કબજે—ભરતપુર મુકામે પાંચ વર્ષનો બ્રાહ્મ-રાજ ગાદીએ આવ્યો પણ તેના પિત્રાઈ દુર્જનસાહે ગાદી પચાવી પાડી. તેથી કંપનિના સરદાર લૉર્ડ કૉબરમિઅરે ભરતપુરના માટીના કિલ્લો ખાઈઓ ખોદી તોપના મારાથી ઉડાડી મૂક્યો. ને દુર્જનસાહેને અલ્લાહાબાદ કેદી તરીકે મોકલી દેવામાં આવ્યો.

ઈ. સ. ૧૮૨૮માં એમ્બર્ટ સ્વદેશ ગયો. તેના પછી લૉર્ડ વિલિઅમ ઍટ્રિંક ગવર્નર જનરલ થયો.

લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન—બેન્ટિને યુરોપમાં લશ્કરી નોકરી કરી હતી. તે એક વાર મદ્રાસનો ગવર્નર હતો. પણ વેલુરના બળવાથી તેને ઘેર બેસવું પડ્યું હતું.

બેન્ટિનની રાજ્યનીતિ—

હૈદરાબાદ, ભોપાળ, ઇંદોર, જોધપુર, ને જયપુરનાં રાજ્યોમાં ખટપટ થતાં ત્યાં જ્યારે સુલેહનો ભંગ થયો ત્યારે જ બેન્ટિન વચ્ચે પડ્યો. પણ તે વડોદરામાં ને નાગપુરમાં એકદમ દરમ્યાન થયો. બેન્ટિને જ્યાં જ્યાં ખ્રિશ્ચિય વેપાર ને હિત જોયાં ત્યાં ત્યાં તેણે તુરત દરમ્યાનગીરી કરી.

દાખલામાં ચાનો ઉદ્યોગ આગળ વધે તે માટે આસામની સરહદ ઉપરની જમીન ને કાચાર સંસ્થાન

તેણે ખાલસા કર્યાં. કૂર્ગના રાજાએ પોતાનાં જહનખનેવીને ઘણો ત્રાસ આપી મહેસુર નસાડી મૃત્યાં હતાં ને ખ્રિશ્ચિય રાજ્ય સાથેના સંબંધ બંધ કર્યો હતો તથા બગલોરના સિપાઈઓમાં બંડ ઉઠાવવાની કોશીશ કરવાનો તેના ઉપર આક્ષેપ હતો તેથી બેન્ટિને કૂર્ગને ખાલસા કર્યું. આ કૃત્યથી કૂર્ગનો ચાનો વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં ગયો. મહેસુરમાં મોટું બંડ થયું. તેથી ઇ. સ. ૧૭૯૯માં તેના રાજાને ગાદી આપતી વખતે કરેલી કરારની એક કલમનો લાભ લઈ મહેસુરનો બધો કારભાર કંપનિએ લઈ લીધો. આ ખ્રિશ્ચિય અમલ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં બંધ થયો.

બેન્ટિન

સતલજની પેલી પાર વાટાવાટો—આ વખતે રશિયા ધરાન ને અફઘાનીસ્તાનની સરહદો ઉપર આવી ગયું હતું. તેથી ઇંગ્લેન્ડને હિંદ

સંબંધી ધાસ્તી લાગી અને રશિઆના કાવાદાવા સામે એશિઆમાં ખટખટ જમાવવા ઈંગ્લેન્ડના મંત્રિમંડળે બેટિકને કહેવરાવ્યું. બેટિક ખાસ તટસ્થતા રાખવા આહતો નહોતો તે આપણે મહેસુર, ફૂર્ગ, ને કાચારના કિસ્સાઓ ઉપરથી જોઈ ગયા. તેથી તેણે એક વકીલને રણજિતસિંહ પાસે મોકલ્યો. બેટિક અને રણજિત રૂબરૂ મળ્યા. મેળાપ દરમ્યાન બંનેએ કરાર કર્યો કે સતલજ અને સિંધુ નદી ઉપર કંપની વેપાર માટે પોતાનાં વહાણો ખુશીથી ચલાવી શકે. એક વકીલ સિંધ ગયો, તેણે અમીરો સાથે કરારો કરી સિંધુ નદીના મુખ સુધી વેપાર કરવાનો હક્ક મેળવ્યો. એવો જ કરાર ભાવલપુરના નવાબ સાથે કરવામાં આવ્યો. આ વકીલોમાં વેપારનું તો બહાનું હતું; ખરો મુદ્દો પંજાબ, ભાવલપુર ને સિંધના અંદરના કારભારમાં હાથ નાંખવાનો હતો.

બેટિકનો કારભાર—બેટિકે લશ્કરી ખર્ચમાં કરકસર કરી નાણાંની સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો. તેણે સિપાઈઓને અપાનું ભથ્થું અર્ધું કરી નાંખ્યું. કેટલાક ઝમીનદારો મફત ખેડ કરતા હતા તેની પાસેથી હવે થોડું મહેસુલ લેવાનો હુકમ થયો. દાકા, કલકત્તા, પટના અને મુર્શીદાબાદની પ્રાંતિક અદાલતોને બંધ કરવામાં આવી. રેવેન્યુ ઓર્ડો બંધ થયાં; તેમને બદલે કમિશનરોની નવી જગ્યાઓ કરવામાં આવી. અમીનો ને મુનસફોના પગારોમાં ને તેમની સત્તાઓમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. કારભારમાં હિંદના વતનીઓને વધારે લેવા એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. અદલાહાબાદમાં સદર દિવાની ને ફૌજદારી અદાલતો સ્થાપવામાં આવી. અદાલતોમાં ફારસીને બદલે પ્રાંતિક ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવો એવો હુકમ થયો. લશ્કરમાં ફટકા મારવાનો ચાલ બંધ કરવામાં આવ્યો. મુસાફરોને ભોળવી ગળામાં ફરિયાદો નાંખી મારવાનો ધંધો કરતી ઠગની ટોળીઓનો નાશ કરવામાં આવ્યો. સતી થવાના ચાલને બંધ કરવામાં આવ્યો. કલકત્તામાં મેડિકલ કોલેજ ખોલવામાં આવી. સંયુક્ત પ્રાંતોમાં તાલુકદારો મારફત મહેસુલ વસુલ કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. બેટિકના વખતથી હિંદને ઈંગ્લેન્ડ વચ્ચે આગમોટ ચાલતી થઈ.

અંગ્રેજ કેળવણી ઉપરનો ઠરાવ—ઇ. સ. ૧૮૧૩ના પદ્દામાં એક એવી કલમ હતી કે દર વર્ષે કંપનિ વિજ્ઞાન અને હિંદુસ્તાનના સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે રૂ. એક લાખ ખર્ચે પણ વીસ વર્ષ સુધી તેમાંથી કાંઈ ખર્ચ થયું નહોતું ને વીસ લાખ રૂપીઆ ભેગા થયા હતા. આ મોટી રકમનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો એ બાબત ઉપર ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ પડી. કેટલાકેનો એવો મત થયો કે તેનો ઉપયોગ સંસ્કૃત અને અરબી સાહિત્યના ઉદ્ધાર અર્થે કરવો; પણ મેકેલે, ઍટિંગ, વગેરેનો એવો મત થયો કે પશ્ચિમનાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન વગેરે હિંદના લોકો સમજતા થાય તેવા ઉપાયો યોજવામાં તે રકમનો ઉપયોગ કરવો. છેવટે ઍટિંગે પોતાના મતની મતંલબનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. પરિણામે આપણા દેશમાં અંગ્રેજ સાહિત્ય, ઇતિહાસ ને વિજ્ઞાનનો પ્રસાર થયો, ઉર્દૂ અને ફારશી અભ્યાસ મોટા પાયા ઉપર ચાલતો હતો તે બંધ થયું, ને સરકારે અંગ્રેજ નિશાળો ને કોલેજો તરફ વધારે ધ્યાન આપવા માંડ્યું, અલબત્ત, અંગ્રેજ ભણેલાઓમાં કેટલાએકમાં અર્ધદગ્ધતા ને જંગલપાણું આવ્યાં હશે. પણ એકંદરે આ ઠરાવથી આપણને લાભ થયો. તેથી આપણાં સાહિત્ય ને ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર થયો, તેમને યુરોપીય રંગ લાગવાથી આપણામાં નવું ચેતન આવ્યું, ને દેશમાં પ્રગ્નકીય ભાવનાની ભૂમિકા તૈયાર થઈ.

કંપનિનો નવો પદ્દો—કંપનિના પદ્દાને વીસ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં તેથી ઇ. સ. ૧૮૩૩માં કંપનિને નવો પદ્દો આપવામાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૩૨માં ઈંગ્લંડમાં દિવાનેઆમ House of Commonsના બંધારણમાં મધ્યમ વર્ગોને મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો. તેમાંના ઘણાખરા વેપારીઓ હતા અને નવો “લિઅરલ” મત ધરાવતા હતા. તે લિઅરલ મતની પ્રતિજ્ઞાયા કંપનિના નવા પદ્દામાં ને ઍટિંગના સમસ્ત કારભારમાં સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે. નવા પદ્દાથી (૧) કંપનિ ચાનો ને ચીન સાથેનો વેપાર હજી એકહથ્થુ કરતી તે બંધ થયું ને એશિયાના વેપારનાં દ્વાર અંગ્રેજો માટે ખુલ્લાં થયાં. હિંદુસ્તાનને તો આ ફેરફારથી નુકસાન હતું. (૨) હિંદુસ્તાનનો

કારભાર કંપનિ પાસે વીસ વર્ષ સધી રહેવા દેવામાં આવ્યો. (૩) બંગાળાનો ગવર્નર જનરલ આખા હિંદુસ્તાનનો ગવર્નર જનરલ થયો. (૪) નાણાંની, કારભારની, અને ધારા ધડવાની બાબતોમાં પ્રાંતોની સરકારોને હિંદી સરકારની પૂરી તાબેદાર બનાવવામાં આવી. એક પાઈનું ખર્ચ કે એક નાનો ધારો હવે હિંદી સરકાર સિવાય બીજું કોઈ પણ કરી શકે નહિ એ આ કલમથી ફલિત થયું. આ બૂલ હતી, કારણ કે હિંદ જોવા મોટા દેશમાં એકહથ્થુ કારભાર કદિ ચાલી શકે નહિ. (૫) પદ્મામાં એવી કલમ મુકવામાં આવી કે હિંદી સરકારની કાઉન્સિલમાં એક વધારે સભ્યને નીમવો અને તે ઍરિસ્ટર હોવો જોઈએ. પહેલી નીમણીક મેકાલેની કરવામાં આવી. આ નવા સભ્યને માત્ર કાયદા કરતી વખતે સભ્યના અધિકારો ભોગવવાના હતા, બીજાં વખતે નહિ. (૬) નવા પદ્મામાં હિંદુસ્તાનના કાયદાઓનું એકીકરણ કરવા માટે એક સમિતિ નીમવાની કલમ ઉમેરવામાં આવી. (૭) યૂરોપિઅનોને હિંદુસ્તાનમાં આવવા, રહેવા, વેપાર કરવા ને ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઓધ આપવા સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી. (૮) પાર્લમેંટે એવું જાહેર કર્યું કે રોહિલખંડ, દિલ્હી, આગ્રા ને ગોરખપુરના પ્રાંતો માટે ગવર્નર નીમવો. પણ આ કલમનો વહિવટ થયો નહિ ને ત્યાં માત્ર લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો. (૯) એક કલમથી એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું કે કંપનિના કારભારને લગતી તમામ જગ્યાઓ લાયકાત મુજબ ભરવી અને તેમાં નાત જનત કે ધર્મનો ભેદ રાખવો નહિ. આ કલમ ઘણી અગત્યની છે. તે કલમ મુજબ વર્તવા ડાયરેક્ટરોએ સૂચનાઓ વારંવાર કરી હતી. છતાં હોદ્દાઓ ઉપર અંગ્રેજોને નીમાતા ને કલમનો અમલ ન્યાયપુરઃસર થતો નહિ. આ પદ્માની કલમો પિટના બિલની કલમો જેટલી અગત્ય ધરાવે છે. દરેક વિષયમાં હિંદુસ્તાન ઈંગ્લેંડનું તાબેદાર રાજ્ય બનતું જતું હતું તે સ્પષ્ટ થાય છે.

“લિબરલ” ઍટ્રિક—ઍટ્રિક ઇ. સ. ૧૮૩૫માં સ્વદેશ ગયો. તેને માટે કલકત્તામાં એક કીર્તિસ્તંભ કરવામાં આવ્યો. તેમાં મેકાલેના સુંદર શબ્દોમાં તેની બધી સેવાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે ખરો “લિબરલ”

હતો. હિંદ અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે વેપાર વધે, તે ઉપરના બધા અંકુશો દૂર થાય, હિંદુસ્તાનના લોકો ભણે, કારભારનું ખર્ચ ઓછું થાય, ઇંગ્લંડનો વેપાર વધારવા કંપનિના પાડોશીઓ સાથે મિત્રતા વધે, રાજ્યો ને પ્રગ્મની વચ્ચે ચાલતી તકરારોમાં બનતાં સૂઝી વચ્ચે ન પડવું, એ તેના કારભારનાં સૂત્ર “લિબરલ” પક્ષનાં સૂત્રો કહી શકાય.

સર આર્થર્સ મેટ્કાફ—એટિક પછી સર આર્થર્સ મેટ્કાફ ગવ્ડનર જનરલ થયો. તેણે વર્તમાનપત્રો ઉપરના અંકુશો દૂર કર્યાં. તેથી ડાયરેક્ટરો તેના ઉપર નાખુશ થયા ને લોર્ડ ઑક્લેન્ડ ગવ્ડનર જનરલ થયો, ઈ.સ. ૧૮૩૬.

પ્રકરણ ૧૧મું

ઑક્લેન્ડ ને એલનબરો. પહેલો અફધાન વિગ્રહ ને સિંધનો કબજો, ઈ. સ. ૧૮૩૬-૧૮૪૪.

ઑક્લેન્ડનો કારભાર—ઑક્લેન્ડે અગોધ્યામાં ગેરવ્યાજબી દર-આનગીરી કરી, સાતારાના લોકપ્રિય રાજ્ય પ્રતાપસિંહને નમાલા કારણ ઉપરથી ગાદીએથી ઉઠાડી મૂક્યો, ને કર્નુલ ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૮૩૮માં ગંગા જમના વચ્ચેના દુઆબમાં મોટો દુષ્કાળ પડ્યો ને ઘણાં માણસો મરી ગયાં. આ વખતે કેટલાક બ્રિટિશ અમલદારોએ નહેરો બાંધવાની સૂચના કરી. સદર દિવાની અદાલતમાં દિવાની દાવાઓમાં હિંદીઓને ને યૂરોપિઅનોને સમાન કોટિમાં મૂકવામાં આવ્યા. તેથી યૂરોપિઅનોએ મોટી ધાંધલ કરી અને એ કાયદાને “કાળા કાયદા”નું ઉપનામ આપ્યું. પણ તેમાં તેઓનું કાંઈ વળ્યું નહિ.

પહેલો અફધાન વિગ્રહ. ત્રિપક્ષ કરાર—કાબુલમાં અહમદ-શાહ અબ્દાલી પછી શાહ તીમૂર શાહ જમાન, શાહ મહમુદ અને શાહ શુગ્ન અનુક્રમે ગાદીએ આવ્યા. તેમાં છેલ્લો શાહ શુગ્ન મહમુદથી હારી લુધીઆના મુકામે કંપનિના આત્રય તળે રહેવા આવ્યો. આ વખતે કાબુલના વઝીરના કુટુંબે કંઠહાર, પેશાવર, કાબુલ, ગઝની, જલાલાબાદ, વગેરે સ્થળો પચાવી પાડ્યાં; માત્ર હિરાતમાં મહમુદશાહનો પુત્ર કામરાન કાંધક સત્તા

જાળવી રાક્યો. પરિણામે કામુલના ધણી દોસ્તમહમ્મદે કંપનિની મદદ માંગી. પણ ત્યાંથી સંતોષકારક જવાબ ન મળતાં તેણે ઇસનના શાહને આશ્રય લીધો. ખીજી તરફથી ઇસનની સરકારે હિરાત ઉપર હુમલો કર્યો. આ ધમાલમાં રશિયાની ખટપટ હોય એમ કંપનિને લાગ્યું. ઈંગ્લંડમાં પરદેશ ખાતાના પ્રધાન લૉર્ડ પામરટનને પણ રશિયાનો ગંધ લાગ્યો. તેથી હિંદથી કંપનિનો વકીલ દોસ્તમહમ્મદખાં સાથે દોસ્તી કરવા કામુલ ગયો. આ જ વખતે રશિયાએ પણ કામુલ મુકામે એલચી મોકલ્યો. રશિયાની સરકારે ધણી વાર કહેવરાવ્યું હતું કે તેનો ઇરાદો હિંદુસ્તાન વિરુદ્ધ ખટપટ કરવાનો નથી; પણ પામરટનને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. તેણે તો એમ માન્યું કે ગમે તેમ પણ કામુલમાં રાજ્ય કરતો અમીર અંગ્રેજોનો રક્ષિત હોવો જોઈએ. દોસ્તમહમ્મદ આશ્રિત તરીકે રહેવા માને તેવો નહોતો. તેથી લુધીઆનામાં રહેતા શાહ શુજાને ગાદીએ બેસાડવાના હેતુથી કંપનિએ તેની સાથે ને રજુજિતસિંહ સાથે કરાર કર્યો કે શાહ શુજા બ્રિટિશ તથા પંજાબી લશ્કરની મદદથી અમીર બને ને સિંધ સ્વતંત્ર રહે. ત્યાર પછી લૉર્ડ આર્કલેંડે બધી ખરી હકીકતો છુપાવી દંટેરો બહાર પાડ્યો ને અંગ્રેજો અમીર દોસ્ત મહમ્મદ વિરુદ્ધ લડાઈમાં ઉતર્યા.

અંગ્રેજો અફઘાનીસ્તાનમાં—રજુજિતસિંહે અંગ્રેજ લશ્કરને પંજાબમાં થઈને જવાની ના પાડી એટલે સતલજ ઉપરથી ભાવલપુર ને શિકારપુર થઈ બોલનઘાટ ઉતરી કંપનિએ લશ્કર મોકલ્યું. તેણે કંદહાર સર કર્યું. રજુજિતસિંહનો પૌત્ર નવનિહાલસિંહ અને કર્નલ વેઈડ ખાઈબરના ઘાટમાં થઈ અફઘાનીસ્તાનમાં દાખલ થયા. મુંબઈનું લશ્કર સિંધ વાટે ગઝની પહોંચ્યું. દોસ્ત મહમ્મદ લુધીઆના નાસી આવ્યો ને શાહશુજાને કામુલની ગાદી આપવામાં આવી, ઇ. સ, ૧૮૩૯. દરમ્યાન અંગ્રેજ એલચી મેફનાઈન બોખારા, સમરકંદ, ખીવા, વગેરે સ્થળોની સરકારો સાથે ખટખટ કરવા લાગ્યો. સરહદ ઉપરના તોફાની પક્ષણો ત્રાસ આપવા લાગ્યા. આપણા સિપાઈઓ અફઘાનીસ્તાનના લોકો સાથે સંતોષપૂર્વક કામ લઈ રાખ્યા નહિ, તેથી અફઘાનો સામા થયા, ને તેમણે કામુલ પોતાના હાથમાં લીધું. દરમ્યાન

બ્રિટિશ એલચી મેફનોટને દોસ્તમહમ્મદખાંના દીકરા અકબરખાંની સાથે શાહ શુજા વિરુદ્ધ એક કરાર કર્યો. પણ અકબરખાં મેફનોટને સમજી ગયો હતો તેથી એક રૂબરૂ વાટાઘાટમાં મેફનોટનું ખુન કરવામાં આવ્યું. બ્રિટિશ લશ્કર આની સ્થિતિમાં કામુલ રહી શકે એ અસંભવિત હોવાથી તેણે હિંદ તરફ કુચ કરી. માર્ગમાં ભૂખ, તરસ, પડાણોના હુમલા અને ચાકથી ૧૬૦૦૦ માણસોનું આખું લશ્કર નાશ પામ્યું. માત્ર એક ડોક્ટર જલાલા-આદ પહોંચી શક્યો. કંઠહાર મુકામે અંગ્રેજી થાણું રહ્યું, ઇ. સ. ૧૮૪૨.

દરમ્યાન લૉર્ડ આંકલૅન્ડ સ્વદેશ ગયો. મુખ્ય પ્રધાન સર રૉબર્ટ પીકે અફઘાનો સાથે સુલેહ કરવાનું જાહેર કર્યું અને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલનો એક વરનો પ્રમુખ લૉર્ડ એલનથરો હિંદ આવ્યો. તેના અમલમાં અંગ્રેજોએ ગઝની ને કામુલ સર કર્યા ને અંગ્રેજી લશ્કર શહેરને ખૂબ જુટયા પછી પાછું વળ્યું. એલનથરોએ હવે સુલેહ કરી ને દોસ્ત મહમ્મદ ફરીથી ગાદીએ આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૪૩.

લૉર્ડ આંકલૅન્ડ અને પામર્ટનની અફઘાનનીતિ ઘણી વખોડવા લાયક છે. તેમનો વિચાર પંજાબ, સિંધ અને અફઘાનીસ્તાનને બ્રિટિશ પંજામાં લેવાનો હતો. હિંદી સરકારને ઇરાજી સરકાર સાથે કોઈ સંબંધ નહોતો. રશિયા તો સત્ત્વજથી ઘણું છેટે હતું ને હિંદને સતાવવા જેટલું તેની પાસે લશ્કર થયું નહોતું. તે હિંદ આવે તે અગાઉ તેને અફઘાનો, પડાણો ને સિખોની સાથે પ્રયંડ યુદ્ધો કરવાં પડે તેવું હતું. શાહ શુજાની વગ અફઘાનીસ્તાનમાં નહિ જેવી હતી. દોસ્ત

દોસ્ત મહમ્મદ

મહામ્મદ પ્રભાપ્રિય હતો. તેથી અંગ્રેજોએ શાહ શુગની મિત્રતા કરી તેમાં ગંભીર ભૂલ હતી. મેક્નાટન જેવા વકીલો મધ્ય એશિયામાં ખોટી ને ખર્ચાળ જાળો પાથરતા હતા ને તેઓ અપરિચિત, ઉતાવળ ને શેખચક્ષીઓ હતા. અફઘાનો વિરુદ્ધ લડવા માટે કંપનિએ સિંધના અમીરો સાથેના કરારો તોડ્યા ને સિંધોને અને બહુચીઓને પોતાની વિરુદ્ધ ઉશ્કેર્યા.

લૉર્ડ એલનપરો. સિંધ ખાલસા—રણજિતસિંહના વખતમાં કંપનિને ડર લાગતો હતો કે કદાચ સિંધ લોકો સિંધ પ્રાંતને ગળી જાય, તેથી સિંધના કબજા માટે અંગ્રેજો ને સિંધો વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલી રહી હતી. પણ અમીરો રણજિતથી વધારે ડરતા હતા, તેથી તેઓ સિંધ અને પંજાબની તકરારોમાં કંપનિના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાને કંપનિના પ્રતિનિધિને સિંધમાં રહેવા દેવા કબૂલ થયા હતા. અફઘાનવિગ્રહ વખતે અંગ્રેજ લશ્કરો અમીરોની હદમાં થઈ કંદહાર જતાં હતાં ત્યારે કંપનિએ તેમની પાસેથી પરાણે ને કરાર વિરુદ્ધ શુગને દંડ અપાવ્યો હતો. શિકારપુર, કરાંચી વગેરે સ્થળોએ છાવણીઓ નાંખી હતી ને સિંધીઓને સહાયક યોજનામાં ભેગવ્યા હતા. એલનપરોને સિંધુ નદી ને સતલજ નદી ઉપરનો ને કરાંચી બંદરનો બંધો વેપાર અંગ્રેજોને અપાવવો હતો ને સિંધોને દબાવવા હતા. વળી કંપનિને અફઘાન વિગ્રહમાં ગુમ થએલી આમર પાછી મેળવવી હતી. તેથી જ્યારે સર ચાર્લસ નેપિઅર સિંધમાં મુખ્ય અમલદાર નીમાયો ત્યારે તેણે ખેરપુરના અમીરો ઉપર રાજદ્રોહના આરોપો મૂક્યા, તેમને મ્હેસુલ તથા બીજા કરો ઉધરાવતા અટકાવ્યા ને ખેરપુરના અમીર વિરુદ્ધ તેના ભાઈને ગાદી આપવાનું વચન આપ્યું. અમીરોએ નેપિઅરના કહેવા મુજબ બધું કરી આપ્યું, પણ તેમનું લશ્કર ઉશ્કેરાઈ ગયું હતું, તેથી મીઆણી, ડખ્યા ને ઉમરકોટ પાસે અમીરોનું લશ્કર હારી ગયું. નેપિઅરે સિંધદેશ ખાલસા કર્યો; માત્ર ખેરપુરનું રાજ્ય રહી ગયું. કંપનિનું આ કૃત્ય બહુ ગેરવ્યાજબી હતું.

ગ્વાલિયર—ગ્વાલિયરના મહારાજા શિંદેની વિધવા મહારાણીએ એલનપરોના કહેવા મુજબ કારભાર કરવા વચન આપ્યું હતું, છતાં ગવર્નર

જનરલે તે સંસ્થાન સામે લઢાઇ જાહેર કરી. લઢાઇમાં શિદ્દેનું લશ્કર મહારાજપુર અને પનીઆર પાસે હારી ગયું, તેથી રાજ્યના લશ્કરમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો, ને ગ્વાલિયર સહાયક યોજનામાં દાખલ થયું, ઇ. સ. ૧૮૪૩.

ઇ. સ. ૧૮૪૪માં એલનપરોના કારભારનો અંત આવ્યો. એલનપરોન કારભારમાં ગુલામી બંધ થઈ તે સિવાય બીજાને કાંઈ જાણવાજોગ સુધારો રાજ્યતંત્રમાં દાખલ થયો નહોતો.

પ્રકરણ ૧૨મું

કંપનિના રાજ્યવિકાસનો અવધિ, ઇ. સ. ૧૮૪૪-૧૮૫૬.

હાર્ડિંગ ને ડેલ્હાઉસિ

હાર્ડિ હાર્ડિંગ—એલનપરો પછી હાર્ડિંગ હિંદ આવ્યો. તેણે રેલવે, નહેર, વગેરે જાહેર બાંધકામો વધારવા માટે તપાસ કરાવી અને લશ્કરના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો. પહેલો સિખ વિગ્રહ એ હાર્ડિંગના વખતનો મુખ્ય બનાવ કહી શકાય.

રણજિત પછીનું પંજાબ—રણજિતસિંહ મરી ગયો એટલે તેનો પુત્ર ખડકસિંહ ગાદીએ આવ્યો, પણ તે નબળો ને બંધાણી હતો તેથી તેના અદાર વર્ષના યુવાન અને બાહોશ પુત્ર નવનિહાલસિંહે પોતાના પિતા પાસેથી બંધા કારભાર લઈ લીધો. ખડકસિંહ મરી ગયો પણ દુર્ભાગ્યે તેની દહનક્રિયા વખતે એક અકસ્માતથી નવનિહાલસિંહ પણ પણ તે જ દિવસે મરી ગયો, તેથી રણજિતનો બીજો પુત્ર શેરસિંહ મહારાજ બન્યો. દરમ્યાન રણજિતસિંહની વિધવા રાણી જિનદાને દિલીપસિંહને જન્મ આપ્યો એટલે વસ્તુસ્થિતિ ફરી ગઈ. કેટલાક સિખ સરદારોએ શેરસિંહને તથા તેના પુત્રને મારી નાંખ્યા, ને બાળક દિલીપસિંહ મહારાજ બન્યો. આવી રીતે પંજાબમાં તમામ રાજ્યવ્યવસ્થા નષ્ટ થઈ ગઈ હતી, લશ્કરી સરદારો જોર ઉપર આવી ગયા હતા અને ઘણા આખરદાર માણસો અંગ્રેજ હદમાં જઈ વસ્યા હતા.

પહેલો સિખ વિગ્રહ—હવે આપણે સિખ લોકો અિટિશો સામે કેમ થયા તે તપાસીએ. કંપનિએ રણજિતસિંહને જમના અને સતલજ નદીની વચ્ચેનાં સિખ રાજ્યોને લેવા દીધાં નહોતાં. સિંધ પ્રાંત આખો કંપનિ ખાઈ ગઈ હતી. અધિધાનવિગ્રહ વખતે અંગ્રેજ લશ્કરો પંજાબમાં થઈને આવજન કરતાં હતાં. મેંફોર્ટન જેવા મુખ્ય અધિકારીઓ તો પંજાબને ગળી જવાની વાતો ખુલ્લી રીતે કરતા હતા. અંબાલા, લુધીઆના, સફર, વગેરે સ્થળોએ કંપનિ કિલ્લાઓ ઉભા કરતી હતી. તેણે સતલજ નદી ઉપર પુલો બાંધવાનું શરૂ કર્યું હતું. સિખ સરકાર આટલી દરમ્યાનગીરી સહન કરે એ અસંભવિત હતું. છેવટે કંપનિના અમલદારો સિખ જમીનદારોને પોતાની સરહદના જમીનદારો તરીકે ગણવા લાગ્યા ત્યારે સિખ રાજ્યના લશ્કરી સરદારો લડવા તૈયાર થઈ ગયા ને જ્યારે મુખ્ય પ્રધાન રાજા દીનાનાથે “ખાલસા”નો મત પૂછ્યો ત્યારે બધાએ “લડવું” એવા મત આપ્યો. ૧૮૪૫માં સિખ-વિગ્રહ શરૂ થયો.

મુઝફા આગળ સેનાપતિ લાલસિંહના દગથી સિખો હારી ગયા. ફિરોઝશહેર આગળ તેમના સરદાર તેજસિંહે લશ્કરને દગો દીધો તેથી ત્યાં પણ સિખો હારી ગયા. સિખોએ અંગ્રેજોને એકવાર હરાવ્યા; પણ પછી તુરત અલિવાલ પાસે સિખોની સખ્ત હાર થઈ. તેઓએ હવે સોઆકિનના ગામ પાસે સતલજ નદીના કાંઠા ઉપર મોરચાઓ ઉભા કર્યા. પણ ફરી તેજસિંહે દગો દીધો ને સિખો અંગ્રેજો સામે બહાદુરીથી લડતાં લડતાં હાર ખાઈ ખેડા. અંગ્રેજ લશ્કર લાહોરમાં દાખલ થયું. દરમ્યાન રાજધાનીમાં રાજા ગુલાબસિંહે કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો હતો. તેણે અને રાજા દીનાનાથે લાહોર મુકામે મુલેહ કરી, ઇ. સ. ૧૮૪૬.

લાહોરનો કરાર—આ કારારથી કંપનિને જલંધર દુઆબ મળ્યો ને રા. દોઢ કરોડ રોકડ રકમ મળી; સિખ દરબારે અંગ્રેજો સિવાય યૂરોપની બીજી પ્રજાને કોઈ લાભ ન આપવાનું અને પરરાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં

કંપનિની દરમ્યાનગીરી સ્વીકારવાનું લખી આવ્યું, પણ સિખ દરબારે પૂરો દંડ ભર્યો નહિ તેથી તે બદલ બિચાસ ને સિંધુ નદી વચ્ચેનો દુઆબ, કાશ્મીર ને હજારના પ્રાંતો કંપનિએ લીધા અને તેમાંનો કેટલોક ભાગ મહારાજા ગુલાબસિંહની સ્વતંત્ર હકુમત નીચે રાખવામાં આવ્યો. સિખોએ સહાયક લશ્કર રાખવાનું ને મંત્રિમંડળમાં બ્રિટિશ અમલદાર રાખવાનું કમુલ કર્યું.

આવી રીતે પંજાબનું રાજ્ય કંપનિના રક્ષણ તળે આવ્યું. પંજાબની ઉત્તરે મહારાજા ગુલાબસિંહ પાસે કાશ્મીરનો પ્રાંત રહેવા દેવામાં આવ્યો તેથી તે બાબતથી કંપનિ નિર્ભય બની. જલંધર દુઆબના કબજાથી અને પ્રધાન-મંડળ ઉપર ખૂબ અંકુશ લાવી શકે એવી સ્થિતિમાં આવી ને કંપનિનો પ્રતિનિધિ મંત્રિમંડળનો પ્રમુખ હોવાથી રાજ્યની તમામ સત્તા તેનાજ હસ્તક આવી. ઇ. સ. ૧૮૪૮માં હાર્ડિંગ સ્વદેશ થયો,

લૉર્ડ ડેલ્હાઉસિ—હાર્ડિંગ પછી લૉર્ડ ડેલ્હાઉસિ ગવર્નર ઝનરલ થયો. તેની ઉંમર માત્ર ૩૬ વર્ષની હતી. ડેલ્હાઉસિ પગે લંગડો હતો. તે શક્તિમાં અને રાજ્યનીતિમાં વેલેસ્લી જેવો હોવાથી તેના કારભારમાં કંપનિનું રાજ્યતંત્ર અને કંપનિની વગ પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં. ઈંગ્લંડનો વેપાર વધારવો, હિંદનાં નખળાં રાજ્યોને ગળી જવાં, સબળ રાજ્યોને ઈંગ્લંડના અંકુશ નીચે લાવવાં, તાર, પોસ્ટ, રેલવે, નહેરો, રસ્તાઓ, કેળવણી, પાદરીઓ, વગેરે સાધનોદ્વારા હિંદની પ્રજાઓને પશ્ચિમની વિદ્યા અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો અને તેમ તુરંત સંસર્ગ કરાવવો, એ ડેલ્હાઉસિના કારભારનાં મુખ્ય મૂત્રો હતા.

બીજો સિખ વિગ્રહ—ઇ. સ. ૧૮૪૬ના કરારો મુજબ પંજાબના કારભારી મંડળમાં બેસતા અંગ્રેજ અમલદારોએ સુધારાઓ કરવા માંજા પણ તેથી લશ્કરી ને મુલકી અમલદારો ને સિખ જાગીરદારો તથા ઝમીનદારો ધણા ખળભળી ઉઠ્યા, કારભારમાં રણજિતની મહારાણી જિનદાનને જરા પણ ભાગ આપવામાં આવ્યો નહોતો તેથી તેને ધણો અસંતોષ રહેતો. બ્રિટિશ

અમલદારોએ મહારાણીને દેશપાર કરી તે સમસ્ત સિખ પ્રજાને ને રાજ્યને અપમાન તરીકે ખુચતું હતું. મહારાજા દિલીપસિંહની સગાઈ સરદાર છતર-સિંહની પુત્રી વેરે થઈ હતી, પણ બ્રિટિશ સરકાર તેમનું તુરત લગ્ન કરવા ના પાડતી હતી. એક અંગ્રેજ કારભારીએ છતરસિંહને જગ્યા ઉપરથી કમી કર્યો. આ ખળભળાટના આવેશમાં મુલતાનના દીવાન મૂળરાજનો કિસ્સો બન્યો ને આખા પંજાબમાં ખીજું યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું.

મુલતાનનો દીવાન મૂળરાજ—મૂળરાજને નવા કારભારથી ઘણો અસંતોષ થયો હતો, તેથી તેણે મુલતાનની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. લાહોરના કારભારી મંડળે તેનું કામ સંભાળી લેવા એ અંગ્રેજોને મુલતાન મોકલ્યા. મૂળરાજે મુલતાનના કિલાને સુપ્રત કર્યો. પણ કોટના લશ્કરે બંને બ્રિટિશ અમલદારોનાં ખુન કર્યાં. અત્યાર સુધી મૂળરાજે આ કિસ્સામાં ક્યોંક ભાગ લીધો નહોતો. હવે તે પણ બંડમાં સામેલ થયો.

રાજઆતમાં અંગ્રેજોએ મૂળરાજને હરાવ્યો. પછી તેમણે મુલતાન સર કર્યું. લાહોરથી છતરસિંહના પુત્ર શેરસિંહને મૂળરાજ સામે મોકલવામાં આવ્યો હતો પણ તે તુરત સામે થઈ બેઠો. અમાર દોસ્ત મહમ્મદે સિખોને મદદ મોકલી. ઈ. સ. ૧૮૪૮માં રામનગર મુકામે લોર્ડ ગોફ અને શેરસિંહની બેટાબેટી થઈ, પણ કોઈ પક્ષને વિજય મળ્યો નહિ. ખીજું યુદ્ધ ચિલ્યાનવાળા પાસે થયું. તેમાં કંપનિનો પરાજય થયો એમ કહીએ તો ચાલે. પણ ગોફે શેરસિંહને ને છતરસિંહને ગુજરાન આગળ સંપત્તિ હરાવ્યા. અફઘાન લશ્કરને પાછું નસાડી મુકાવામાં આવ્યું. આખો પંજાબ હવે શરણે થયો. લોકોને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આવ્યા. દિલીપસિંહને પાંચ લાખનું વર્ષાસન આપી એક અંગ્રેજ પાસે રાખવામાં આવ્યો. તેણે ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારી ઈંગ્લેંડમાં પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું. આ લડાઈમાં પ્રખ્યાત કોહિનરનો હીરો અંગ્રેજોને હાથ આવ્યો.

ખીજા વિગ્રહમાં સિખ સરદારો એકનિશ્ચય ને બહાદુરીથી લડ્યા. વિગ્રહમાં સગીર મહારાજાનો જરાય વાંક નહોતો, છતાં સરદારોના વાંકે આપની

માદી ઉપરનો હક તેની પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યો તે તેને મોટો અન્યાય થયો કહેવાય. હવે કંપનિની હદ સિંધુ નદી સુધી ગઈ, તેથી આપણી વાયવ્ય સરહદ ઉપર રહેતા પઠાણોની ટોળીઓ ઉપર ને કાયુલના રાજ્ય ઉપર અંગ્રેજ સરકારને બંદોબસ્ત રાખવાની જરૂર પડી. હવે સમસ્ત હિંદ અંગ્રેજોને વશ થયું. ઇતિહાસની ઘટના અજળ છે. મૌર્ય રાજા ચંદ્રગુપ્ત ને અશોક પછી પઠાણ સુલતાનો, મોગલ પાદશાહો ને પૂનાના પેશવાઓ જે કાર્ય કરી શક્યા નહોતા તે અંગ્રેજ મુતસદ્દીઓએ અને સરદારોએ આપણા પૈસાથી અને આપણા માણસો વડે કરી બતાવ્યું.

બીજો અઘી વિગ્રહ—અઘી અમલદારો બ્રિટિશ એલચીઓને અઘી રિવાજ પ્રમાણે રાજનો મુજરો કરાવતા તેથી એલચીઓની આવળ થોડાંએક વર્ષોથી બંધ થઈ ગઈ હતી. અઘદેશમાં હજુ પણ જનમાલ તદ્દન સહીસલામત નથી ને તે વખતે ન હોય તે સ્વાભાવિક છે, પણ તેથી આરાકાન ને તિનાસરિમના બ્રિટિશ અમલદારોને ને વેપારીઓને મુશ્કેલીઓ નડતી. રંગૂનના વેપારીઓએ ત્યાંના અઘી અમલદાર સામે કેટલીક ફરિયાદ કરી. તેનો નિકાલ લાવવા ડેલ્હાઉસિએ કલકત્તાથી એક અમલદારને નાના લશ્કર સાથે રંગૂન મોકલ્યો. તેણે અઘી અમલદારોને સત્તાવવા માંડ્યા ને કાંઠા ઉપર પહેરો બરવા માંડ્યો. પણ ડેલ્હાઉસિએ અઘી રાજા પાસે ચોખવટ કરવાને બદલે અયોગ્ય માંગણીઓ કરી, તેથી યુદ્ધ શરૂ થયું ઇ. સ. ૧૮૫૨. કંપનિએ માર્ટાયાન, પ્રોમ, પેગુ, વગેરે સર કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં સુલેહ થઈ. પ્રોમ ને પેગુના પ્રાંતો કંપનિને મળ્યા ને રાજધાની અમરાપુર મુકામે બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ રહે એવો ફરાવ થયો. કંપનિને મોટો દંડ મળ્યો. અઘદેશનો તમામ વેપાર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો. બીજા અઘી વિગ્રહમાં બધો વાંક ડેલ્હાઉસિ ને તેણે મોકલેલા અમલદારનો હતો.

બીજા રાજ્યો—ડેલ્હાઉસિએ સિક્રીમના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ કાઢી લીધો ને કિમિઆમાં રશિયા વિરુદ્ધ લડવા લશ્કર મોકલ્યું. તેણે અફ-

ધાનીસ્તાનના અમીર દોસ્ત મહમ્મદ સાથે મિત્રતા કરી ને સરહદ ઉપરના પહાણોને પૈસા આપી લુટકાટ કરતા અટકાવ્યા.

નિર્વંશ રાજઓનાં રાજ્યો ખાલસા. Lapse:—ડેલ્હાડિસિએ કેટલાક નિર્વંશ રાજઓના મુલકો ખાલસા કર્યા. તેના અમલ પહેલાં કોલાખા, માંડવી વગેરે રાજ્યોને આ ધોરણ ઉપર ખાલસા કરવામાં આવ્યાં હતાં. કેટલાએકો એમ કહે છે કે ડેલ્હાડિસિએ માત્ર માંડલિક રાજઓનાં રાજ્ય ખાલસા કર્યાં, પણ આ દલીલમાં વળુદ નથી. મોગલાઈના કે પેશવાના વખતમાં નિર્વંશ રાજને દત્તક પુત્ર લેવાનો અધિકાર હતો ને હિંદુસ્તાનના તમામ રાજઓ કંપનિને સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે ખંડણી ભરતા હતા, તેથી ડેલ્હાડિસિએ કોટલા માંડલિક ને સ્વતંત્ર રાજ વચ્ચેનો ભેદ નકામો હતો. કેટલાકો કહે છે કે રાજ્ય તે જાહેર સંસ્થા છે; દત્તક પુત્ર સદગત રાજનો વારસ હોવાથી તે તેની ખાનગી મીલકતનો વારસ થઈ શકે; પણ રાજ્ય ખાનગી મીલકત ન હોવાથી તે તો સાર્વભૌમ સત્તાને જઈ શકે. પણ આ ભૂલભરેલી દલીલ છે. રાજ્ય ખાનગી મીલકત નથી એ વાત ખરી છે પણ તેથી કાંઈ તે સાર્વભૌમ સત્તાની મીલકત છે એમ કેમ કહી શકાય? તે રાજપ્રગ્નની મીલકત છે અને પ્રાચીન પ્રથા પ્રમાણે તે સદગત રાજના દત્તક કે લગ્નથી થએલ વારસને જઈ શકે. સાર્વભૌમ સત્તા તે પ્રથાને ફેરવી શકે નહિ. આ સૂત્ર અનુસાર કંપનિએ સાતારા, ઝાંસી, જૈંતપુર (શુંદેલખંડ), ઉદેપુર (અંગાળા), સંબલપુર (મહાનદી ઉપર), બાઘાટ (પંજાબ), નાગપુર ને કાચારનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યાં; માત્ર કેરાકિલિના રજપુત રાજ્યને અપવાદ તરીકે ગણવામાં આવ્યું. ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને ખાન રાજઓએ બળવામાં ભાગ લીધો તેનું મુખ્ય કારણ આ હતું.

અયોધ્યા—અયોધ્યાનો કારભાર ઘણો ખરાબ ચાલતો હતો. ડેલ્હાડિસિનો વિચાર એવો હતો કે તેના નવાખને વર્ષાસન આપવું ને અયોધ્યાનો કારભાર કંપનિ માટે લખાવી લેવો, પણ ઈંગ્લિંડથી ડાયરેક્ટરોએ હુકમ

કર્ચો કે નવાબને હંમેશને માટે વર્ષાસન આપવું ને રાજ્ય ખાલસા કરવું, તેથી ઇ. સ. ૧૮૫૬માં મેજૉર આઉટ્રમે હંદેરે બહાર પાડી અયોધ્યાના રાજ્યને કંપનિના અમલ નીચે મૂકી દીધું. આ કૃત્ય ઘણું ગેરવ્યાજબી હતું.

બરાડ પ્રાંત—નિઝામ સરકારનું હેવું ઘણું વધી પડવાથી કંપનિએ ઇ. સ. ૧૮૫૩માં તેની પાસેથી કપાસની પેદાશવાળો બરાડ પ્રાંત ને કૃષ્ણા ને ગોદાવરી વચ્ચેનો કેટલોક ભાગ લખાવી લીધો.

વર્ષાસનો. ખિતાબો—મોગલ પાદશાહ બહાદુરશાહના વારસને વારસ તરીકે સ્વીકારવા ડેલહાઉસિએ ના પાડી, પણ ઇંગ્લંડથી હા આવતાં તે પાછો પડ્યો. કર્ણાટકનો નવાબ મરી જતાં તેના વારસને નવાબના હક્કો ભોગવતો બંધ કરવામાં આવ્યો. તાંજેરનો રાજા અપુત્ર મરી જતાં તેની જગ્યા કમી કરવામાં આવી. પેશવા આશ્રવાવના દત્તક પુત્ર ધોંડુપંત કે નાના-સાહેબનું વર્ષાસન બંધ કરવામાં આવ્યું. તેનું ભયંકર પરિણામ આવ્યું.

રાજ્યવ્યવસ્થા—ડેલહાઉસિના વખતમાં આપણા દેશના રાજ્ય-તંત્રમાં જે અગત્યના ફેરફાર કરવામાં આવ્યા તે હવે તપાસવાની જરૂર છે. આપણી સાંપ્રત રાજ્યવ્યવસ્થાના મોટા ભાગોનો ઉત્પાદક એ ગવર્નર જનરલ હતો. તેના વખતમાં બંગાળના કારભાર માટે એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરની નીમણુંક કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૮૫૩માં ડેલહાઉસિએ એક ખરીતો-Dispatch-બહાર પાડ્યો કે દરેક પ્રાંતવાર એક કેળવણીનું ખાતું ને એક વિદ્યાપીઠ-University-ખોલવાં, ને તે દ્વારા સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, વગેરેનો દેશમાં ફેલાવો કરવો. આ વિશાળ યોજનાનો વિચાર દર્શાવનાર ખરીતાને હિંદની સાંપ્રત કેળવણીનું હક્કપત્ર Charter-કહેવામાં આવે છે. કલકત્તા, મુંબઈ ને મદ્રાસના બંદરેને રેલવેથી તથા રસ્તાઓથી જોડી દેવા માટે તૈયારીઓ કરવામાં આવી, તાર ને પોસ્ટ ખાતાંઓ ઉઘાડવામાં આવ્યાં, ચા, કપાસ, રેશમ, શણ વગેરેનો વેપાર વધે તે માટે તપાસ કરવા સમિતિઓ નીમવામાં આવી, જંગલો. બંદરો ને નહેરકામોના વિકાસ.

માટે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવા તપાસ કરવામાં આવી, જાહેર બાંધકામનું નવું ખાતું ઉઘાડવામાં આવ્યું ને વેપાર ઉપરના અંકુશો દૂર થયા. રસ્તાઓ ને રેલ્વેઓ કરવા પ્રજા પાસેની નાણું બાજે લેવામાં આવ્યું.

સામાન્ય અવલોકન—ડેલ્હાઉસિ ઘણો ઉદ્યમી હતો; વળી તે જોડુકમી ને આપમુદ હતો ને હાથ નીચેના અમલદારોને તુચ્છકારી કાઢતો. આ બાબતમાં તેનો કારભાર લોડ કર્ઝન ને વેલેરલીના જેવો કહી શકાય. જે તેણે રાજ્યોનાં મન ખાત્રસાની પદ્ધતિના અંગીકારથી ડાંચા કરી દીધાં ન હોત તો તેણે આરંભેલા સુધારાઓ આગળ આવી શક્યા હોત અને રાજ્યતંત્ર લોકોની પ્રગતિને વધારે અનુકૂળ થઈ શક્યું હોત. ડેલ્હાઉસિ ઇ. સ. ૧૮૫૬માં સ્વદેશ ગયો.

કંપનિનો નવો પટ્ટો—કંપનિના પટ્ટાને હવે વીસ વર્ષ પૂરાં થયાં હતાં તેથી ઇ. સ. ૧૮૫૩માં નવો પટ્ટો કરી આપવામાં આવ્યો. આ વખતે વીસ વર્ષની મુદતને રદ કરી બ્રિટિશ રાજ્યની સગવડ મુજબ ગમે તે વખતે કંપનિના હાથમાંથી લિંક્નો કારભાર લઈ શકાય એવી કલમ દાખલ કરવામાં આવી. ગવર્નરની કાઉન્સિલના ચોથા સભ્યને બીજા સભ્યો જેટલા અધિકાર મળ્યા. બંગાળા ને આગ્રાની સ્થાનિક સરકારોને, દરેક તરફથી અકકેક, એમ ચાર અમલદારોને વડી ધારાસભામાં પ્રાંતિક પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ એ સૂત્રનો પહેલી વાર સ્વીકાર થયો. વડી ધારાસભામાં કલકત્તાની ચરિટ અલદાલતનો મુખ્ય ને બીજો, એમ બે ન્યાયાધીશો દાખલ થયા. અત્યાર સુધી ધારાસભાને માત્ર ધારા ધડવાના અધિકારો હતા; નવા પટ્ટામાં તેને સવાસો પૂછવાના, પેરાસવાસો પૂછવાના, ફરોવા રજુ કરવાના, એમ એક નાની પાર્લમેન્ટના બધા અધિકારો મળ્યા. તે સિવાય બંગાળામાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર નીમવો ને જ્યાં જરૂર લાગે ત્યાં ગવર્નર જનરલે કમિશનરો નીમી નવી પ્રાંતિક સરકારો ઉત્પન્ન કરવી, તે બીજી નવી કલમો હતી. સનદી ને ઘડતરી જગ્યાઓ માટે ઈંગ્લેડમાં જાહેર પરીક્ષાઓ લેવી. તે કલમથી ડાય-રેક્ટરોની થોડી ઘણી સત્તાનો નાશ થયો ને ઈંગ્લેડમાં પરીક્ષા લેવાનું નક્કી

પ્રકરણ ૧૩મું

“૧૮૫૮”નો બળવો; કંપનિના કારભારનો અંત; લૉર્ડ
કૅનિંગ, ઇ. સ ૧૮૫૬-૫૮.

લૉર્ડ કૅનિંગ—ડેલ્હાહિસિ પછી કૅનિંગ ગવર્નર જનરલ થયો.
“૧૮૫૮”નો બળવો કૅનિંગના વખતનો મુખ્ય બનાવ છે.

“૧૮૫૮”ના બળવાનાં કારણો. (૧) રાજ્યકીય અસંતોષ—
અયોધ્યા, રોહિલખંડ, ગોરખપુર, દિલ્હી, આગ્રા, ઝાંસી, ને યુંદેલખંડના લોકો
ડેલ્હાહિસિની રાજ્યનીતિથી ઘણા ઉશ્કેરાયા હતા. એક સ્થાનિક અમલદારે
ઝમીનદારો, વેપારીઓ ને સિપાઈઓને ઘણા સુતાવ્યા હતા. ઇનામ કમિશનની
તપાસથી બધા લોકો ઇંછેડાયા હતા. મહેસુલ ને કરો વધી પડ્યા હતા.
બાજીરાવ પેશવાના વારસ ધોંડુપંત અથવા નાનાસાહેબે આ બળભળાટમાં
અગત્યનો ભાગ લીધો. તેનો એક માણસ તો કેઠ કિમિઆ સુધી જઈ
આવ્યો અને તેણે હિંદ આવી બ્રિટિશ લસ્કરની કિમિઆમાં થએલી હારતું
ચિત્ર રજૂ કર્યું. નાનાસાહેબે ઈંગ્લંડની સરકાર પાસે માંગેલી દાદ નિષ્ફળ
ગઈ હતી તેથી તે ઘણો ઇંછેડાઈ ગયો હતો. જવનપુર, આગ્રા ને કાનપુરમાં
મહેસુલની આંકણી લોકોને ઘણી ત્રાસદાયક થઈ પડી હતી. લખનૌની બેગમે
ને અયોધ્યા પ્રાંતના એક મોલવીએ મુસલમાનોને ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા.

(૨) સામાજિક અસંતોષ—કેટલાકો એમ કહે છે કે નિશાળો,
પોસ્ટ, તાર, જેવા સુધારાઓ દાખલ કરવામાં અને સતીનો ચાલ બંધ કર-
વામાં કંપનિની ભૂલ થઈ હતી; તે લોકોને અપરિચિત હતા તેથી તેઓ
રાજ્ય વિરુદ્ધ ઉઠ્યા. આ દલીલ ખોટી છે. સતીનો ચાલ બંધ થયાને ત્રીસ
વર્ષ થઈ ગયાં હતાં. તાર, પોસ્ટ, નિશાળો, વગેરે ખોટી સંખ્યામાં ઉઘાડવામાં
આવ્યાં નહોતાં. વિધવાપુનર્લગ્નનો ધારો માત્ર જેને લાલ લેવો હોય તેમને
માટે હતો; તે કાંઈ ફરજિયાત નહોતો. ખંડે કરણ બીજું હતું.

(૩) ધાર્મિક અસંતોષ—ધણા ખ્રિશ્તિ અમલદારો છયોક ખ્રિસ્તી ધર્મ લોકોને ઉપદેશતા હતા. તેમાંના કેટલાક એમ માનતા હતા કે જો હિંદના લોકો ખ્રિસ્તી થાય તો તેઓ ખ્રિશ્તિ અમલની કદર વધારે સારી રીતે કરી શકે અને જુદમની સાંકળથી એકદમ મુક્ત થાય. સિપાઈઓ આવા ઉપદેશોથી ઉશ્કેરાઈ ગયા અને અમલદારો ઉપરનો તેમનો વિશ્વાસ ઉડી ગયો.

(૪) લશ્કરી અસંતોષ—કંપનિનું લશ્કર ખ્રિશ્તિ અમલ વિરુદ્ધ ચર્ચા ગયું હતું. કંપનિના અમલ અગાઉ તો એક બાહોશ સિપાઈ બચ્ચો શિવાજી કે રણજિતસિંહ કે હૈદર અલીની નામના મેળવી શકતો. કંપનિના રાજ્યમાં આવી મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ માટેનાં દ્વારો બંધ થઈ ગયાં. પહેલાં હિંદી સિપાઈઓ મોટા હોદ્દા પર આવી શકતા ને તેમનો ને તેમના અમલદારોનો પરસ્પર સંબંધ મિત્રો જેવો હતો. પણ હવે એ સ્થિતિ ફરી ગઈ હતી. હવે તો મોટા હોદ્દાઓ અંગ્રેજોને જતા હતા. અંગ્રેજોનું રાજ્ય જેમ જેમ વધતું ગયું તેમ તેમ બ્રાહ્મણ ને રજપુત સિપાઈઓને દૂર નોકરી કરવા જવું પડ્યું. ત્યાં તેમને પૂરતું ભથ્થું મળે નહિ; વળી સુવા બેસવાની ને રાંધવાની કાંઈ સગવડ નહિ; જે લુટ મળે તેમાં તેમનો પૂરો ભાગ નહિ. અફધાન વિગ્રહમાં તો સિપાઈઓ તોબા પોકારી ગયા. પરદેશ, પરાજય ને છેવટે મરણ એ ત્રણેનો તેમને કડવો અનુભવ મળ્યો. કંપનિએ નવી પ્રજાઓમાંથી લશ્કરની ભરતી કરવા માંડી. સિખો ને ગુરખાઓ દેશમાં રહે ને બ્રાહ્મણો ને રજપુતો અટક, રાવળપીંડી, રંગૂન, વગેરે સ્થળે જાય, તે જુના લોકોને કેમ ગમે? ડેલાહાઉસિના વખતમાં ખ્રિશ્તિ અમલદારોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો; કેટલાકો મુલકી વહિવટમાં ને કેટલાકો ક્લિમિઆ કે પછી ઈરિન ગયા. નવા અમલદારો છોકરાઓ જેવા હતા. વૃદ્ધ સિપાઈઓ તેમને કેમ માની શકે? બળવા વખતે લશ્કરમાં હિંદીઓ, ૨,૩૩,૦૦૦ ને ૪૫,૩૨૨ અંગ્રેજો, એ પ્રમાણ આવીને ઉભું રહ્યું. ખ્રિશ્તિશાના ને હિંદીઓના ઘટતા વધતા પ્રમાણને કેટલાકો વિશેષ કારણભૂત માને છે. પણ ખરાં કારણો તો ઉપર જણાવ્યાં તે છે. ત્યારપછી એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે દરેક

સિપાઈએ સરકાર કહે ત્યાં નોકરી ઉપર જવું. આવી રીતે બળવાનો ગર્ભ પાકી ગયો હતો. માત્ર એક દીવાસળીની જરૂર હતી. ડમડમ મુકામે એક ખલાસીએ એક બ્રાહ્મણ સિપાઈ પાસે તેના લોટામાંથી પાણી માંગ્યું. બ્રાહ્મણે શૂંઘને લોટામાંથી પાણી આપવા ના પાડી. ખલાસીએ મ્હેણું માર્યું કે સરકાર પોતે કારતૂસ બનાવતાં ગાય ને ડુકરની ચરબીનો ઉપયોગ કરે છે ને તેનો સ્પર્શ કરતી વખતે બધા ધર્મબ્રહ્મ થાય છે. તુરત કારતૂસની હકીકત ધર્મબ્રહ્મતા સાથે સંડોવાઈ ગઈ અને દાવાનલ ચોતરફ ફેલાઈ ગયો; પણ કારતૂસનું પ્રકરણ તો માત્ર છેલ્લા ઉપકારક કારણ તરીકે ગણાવું જોઈએ. એ વખતે અસંતોષ જાહેર કરવા ધારાસભા કે એવાં બીજાં સાધનો નહોતાં. અયોધ્યા વગેરે પ્રાંતોમાં અસંતોષ પ્રગટકાય વિરોધરૂપે બહાર આવ્યો. બીજાં સ્થળે તે સ્થાનિક હોવાથી લશ્કરોમાં દેખાવ થઈ એકદમ અટકી ગયો. અધીરા બની ગએલા ઉત્તર હિંદના બહાદુર સિપાઈઓ ઉતાવળા થઈ ગયા. તેમને લક્ષ્મીબાઈ, નાના સાહેબ ને તાંતિયાતોપીની આગેવાની મળી ગઈ. તેઓ કાવ્યા નાહિ. પરિણામે પોતાની પાસે જે હતું તે ગુમાવી બેઠા ને સાથે સમસ્ત હિંદની પ્રગ્મને તેમના ઉતાવળા કૃત્યથી વિશેષ તાબેદાર થવું પડ્યું.

લશ્કરમાં બળવો—અરબપુર, કલકત્તા, બહેરામપુર, અંબાલા, લખના, વગેરે સ્થળોએ સિપાઈઓએ અમલદારોના હુકમો માનવાની ના પાડી હતી, પણ મીરત મુકામે ૮૫ સિપાઈઓએ કારતૂસને અડવાની ના પાડી તેથી તેમને ઇ. સ. ૧૮૫૭ની મેની ૯મી તારીખે સખ સળ કરવામાં આવી. બીજાં દિવસે મીરતનું તમામ હિન્દી લશ્કર ખુલ્લી રીતે બંડખોર થઈ ગયું. તે લશ્કરે જેઈલો તોડી, યૂરોપિઅન અમલદારોનાં ખુન કર્યાં, ને દિલ્હી જઈ બહાદુરશાહને પાદશાહ જાહેર કરી કંપનિને પદબ્રહ્મ કરી. પછી તો જેમ દાવાનળ પ્રસરે તેમ બંડ ભરતપુર, ગ્વાલિયર, આગ્રા, કાનપુર, લખના, અલ્લાહાબાદ, કાશી, જવનપુર, દીનાપુર, સાગર, ચંદેરી, જાંસી, મહિદપુર, ભોપાળ, નિમચ, કોટા, આમુ, ઔરંગાબાદ, હૈદરાબાદ, કોલ્હાપુર ને ઠેઠ અમલદાર સૂધી ફેલાઈ ગયું. પણ મુંબઈ ઇલાકામાં, પંજાબમાં, બંગાળામાં

ને મદ્રાસમાં સિપાઈઓ ઝાઝી સંખ્યામાં ઉઠ્યા નહિ.

રજવાડાંઓમાં—આરો પરગણામાં જગદીશપુરનો ઝમીનદાર કુંવર-સિંહ, બાણકાટ વગેરે રાજ્યોના રાજાઓ, અયોધ્યા ને રોહિલખંડના તાલુકદારો, ઝંસીની શૂરી રાણી લક્ષ્મીબાઈ, છેલ્લા પેશવા બાજીરાવનો દત્તક નાના સાહેબ, તાંતિયાતોપી ને બખ્તખાં આ ચળવળના મુખ્ય નાયકો હતા. મોગલ પાદશાહ બજવાખોરોના હાથમાં માત્ર રમકડું હતો. તેનામાં નાયક થવાની કે બીજી કોઈ શક્તિ નહોતી.

બજવાનો અંત—પંજાબમાં પહેલાં લોરેન્સે સિખ લોકોને અંકુશમાં રાખ્યા. પૂર્વ બંગાળમાં ને છોટાનાગપુરમાં પહેલેથી જ સખ્ત ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. નિકલ્સને દિલ્હી સર કર્યું. બહાદુરશાહને પેગુ મોકલી દેવામાં આવ્યો ને તેના બે પુત્રોને અને પૌત્રને બ્રિટિશ સરદાર હોડ્સને ગોળીથી ઠાર કર્યા, કારણ કે તેને દહેશત લાગી કે જો તેઓ જીવતા હશે તો તેમના માટે લોકો ખટપટ કરશે. હવેલોકે અયોધ્યાના બંડખોરોને ને નાના સાહેબને હરાવ્યા. પછી તે લખનૌ આવ્યો. દરમ્યાન ઈંગ્લંડથી સર કોલિન કૅપટેલ લશ્કર લઈ દિલ્હી આવ્યો ને તેણે કાલ્પી પાસે તાંતિયાતોપીને હરાવ્યો. હવે બંડખોરોએ દુવાબ ખાલી કરી નાંખ્યો ને લખનૌ વગેરે સ્થળો શરણ થયાં. કૅપટેલ પહેલાં તાલુકદારોની જગીરો ખાલસા કરવાનો હુકમ બહાર પડ્યો હતો તેથી થોડી વાર તો અયોધ્યામાં તોફાનો ચાલુ રહ્યાં પણ છેવટે તે પ્રાંત શાંત થયો. બંડખોર સરદાર બહાદુરખાં હારી ગયો એટલે રોહિલખંડના લોકો શાંત થયા. કર્નલ સ્યુઅર્ટે મુંબઈથી લશ્કર લઈ ધાર, ઈંદોર, વગેરે સર કર્યું. સર હ્યુ રોઝે બાણપુરના રાજાને, તાંતિયાતોપીને ને લક્ષ્મીબાઈને નમાવ્યાં. લક્ષ્મીબાઈએ લડતાં લડતાં પ્રાણ ખોયા. આત્રા નાસી ગયેલા શિંદેને ફરીથી ગાદી ઉપર બેસાડવામાં આવ્યો. નારવારના રાજા માનસિંહે તાંતિયાતોપીને અંગ્રેજોને હવાલે કર્યો, ને તેને ફાંસી દેવામાં આવી. નાનાસાહેબ તરાઈના જંગલમાં ભાગી ગયો.

બળવા વખતે ઉતાવળા ને મરણીઆ સિપાઈઓએ યૂરોપિઅન અમલદારોનાં ને તેમનાં કુટુંબીઓનાં ખુન કર્યાં ને નાનાસાહેબે કાનપુર મુકામે અંગ્રેજોને તે તેમની સ્ત્રીઓને વધ કરાવ્યો હતો પણ સહકારના પૂરાવાઓ કાંઈ ઓછા નહોતા. ઘણાં યૂરોપિઅનોને હિંદીઓએ આશ્રય આપ્યો હતો ને કુર્નિંગ વગેરે મોટા અમલદારોએ પોતાનાં મગજ શાંત રાખ્યાં હતાં.

બળવો કેમ નિષ્ફળ ગયો ?—આવી રીતે બળવો શમી ગયો, કારણકે, સિપાઈઓ પાસે સાધનો નહોતાં; તેમના આગેવાનો કુશળ નહોતા; હિંદી પ્રજાનો મોટો ભાગ બળવાથી દૂર રહ્યો હતો; બધા રાજાઓ કંપનિની મદદે ગયા; બળવો રોહિલખંડ, અયોધ્યા, દિલ્હી, આગ્રા તથા ઝાંસીમાં પ્રજાકીય અથવા સર્વસામાન્ય કહી શકાય; ખીજે ટેકાણે તે સ્થાનિક હતો; અફઘાનીસ્તાનનો અમીર ને નેપાળનો રાજા કંપનિની સાથે મિત્રભાવે રહ્યા ને નેપાળનો સેનાપતિ ખુદ લખનૌ આવી બંડખોરો સામે લડ્યો પણ ખરો. હમેશ મુજબ એ વખતના અંગ્રેજ અમલદારોએ ખરા સ્વદેશપ્રેમથી ને ચાલાકીથી કામ લીધું.

બળવાનાં પરિણામો—(૧) બળવાથી અંગ્રેજોને મોટો ફોલ મળ્યો. ત્યારથી ઘણા અંગ્રેજો એમ માનતા થયા કે હિંદની પ્રજાને પશ્ચિમની વિદ્યાથી વાકેફ કરવામાં મોટું ભય સમાએલું છે અને હિંદમાં તો પુરાતન રાજ્યતંત્ર હોતું જોઈએ. હિંદને શાંતિભર્યું રાજ્યતંત્ર આપ્યું એટલે આપણું કર્તવ્ય પૂરું થયું, એ આ વિચારનો ટુંકો સાર કહી શકાય. (૨) ત્રીમેક વર્ષો સુધી અંગ્રેજ અમલદારોએ મુસલમાનો તરફ વહેમની દૃષ્ટી જોયું. (૩) બંગાળાનું લશ્કર વીખરાઈ ગયું. (૪) ઉત્તર હિંદના આદમીઓ ને ક્ષત્રિયો માટે લશ્કરનાં દ્વારો બંધ થયાં. દેશની કેટલીક પ્રજાઓને લશ્કરથી વિમુખ રાખવામાં આવી. (૫) જે કારણસર સિપાઈઓ ઉઠ્યા હતા તે કારણોની કોઈએ તપાસ કરી નહિ. તમામ મોટી મોટી જગ્યાઓ હવે હિંદી સિપાઈઓ માટે બંધ થઈ ગઈ. તોપખાનામાંથી તો તેમને એકદમ બાતલ કરવામાં આવ્યા.

(૬) બળવાથી કંપનિની તમામ સત્તાનો અંત આવ્યો. (૭) બળવામાં રાજ્યો શ્રિટિશોના મિત્ર તરીકે રહ્યા તેથી તેમની મિત્રતાનો લાભ લેવો ને તેમના હક્ક, અધિકાર, ઇર્જિત અને રાજ્ય સુરક્ષિત રાખવાં એવી શ્રિટિશ અમલદારોને પ્રતીતિ થઈ.

ઇ. સ. ૧૮૫૮નો કાયદો, નવું રાજ્યતંત્ર—બળવાને માટે શ્રિટિશ પ્રધાનમંડળે કંપનિને જવાબદાર ગણી. તેથી કંપનિની સત્તાનો હવે નાશ થયો. હિંદના કારભાર માટે શ્રિટિશ તાજ જવાબદાર રહે, ઇંગ્લંડમાં હિંદનો કારભાર ને પત્રવ્યવહાર એક સેક્રેટરિ ને પંદર સભ્યોની એક સમિતિ—ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ ચલાવે; તેમનો પગાર હિંદે આપવો; કંપનિનું બધું દેવું હિંદે ચુકવવું; હિંદી સરકારે સેક્રેટરિને હમેશાં તાબે રહેવું; જ્યારે સરહદ બહાર લડાઈ કરવામાં આવે ત્યારે હિંદી સરકારે પાર્લમેન્ટની પરવાનગી માંગવી; સેક્રેટરિની કાઉન્સિલના સભાસદોમાંથી સાત જણને ડાયરેક્ટરો પોતાના મંડળમાંથી નીમે; બાકીના આઠને શ્રિટિશ તાજ નીમે; એમણે દશ વર્ષ સુધી હિંદમાં નોકરી કરેલી હોવી જોઈએ; જિંદગી સુધી સભ્યો કાઉન્સિલમાં રહી શકે; સેક્રેટરિ કાઉન્સિલનો પ્રમુખ રહે; હિંદી મહેસુલનો કોઈ ભાગ એ સમિતિના મત વિરુદ્ધ વાપરી શકાય નહિ; એ ઇ. સ. ૧૮૫૮ના ધારાના મુખ્ય કાનુનો હતા. આ કાયદાથી આપણા દેશના બધા કારભાર માટે પાર્લમેન્ટ જવાબદાર બની. પણ પાર્લમેન્ટનું કામ દિનપ્રતિદિન વધતું જતું હોવાથી પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદના કારભાર માટે નહિ પાર્લમેન્ટ* જવાબદાર, કે નહિ શ્રિટિશ સરકાર જવાબદાર એવી સ્થિતિ ઉભી થઈ. મોટા મોટા અધિકારીઓ સ્વચ્છંદથી રાજ્યતંત્ર ચલાવવા લાગ્યા. અલગત, તેમનો કારભાર કરેલા નિયમોને અનુસરીને ચાલતો. પણ તેમાં પ્રજાનો મત મળતો નહિ. તેથી કારભાર સંકુચિત, ધીમો ને અમલદારશાહી થઈ ગયો. પહેલાં તો કંપનિની દુર્વ્યવસ્થા માટે પાર્લમેન્ટ સમિતિઓ નીમી તપાસ ચલાવતી; હવે પોતાના પ્રધાનમંડળની જવાબદારી તળે ચાલતા હિંદના કારભાર માટે સમિતિઓ નીમી પાર્લમેન્ટ શા માટે

અલાવે ? વિરુદ્ધ દેખાતું, પણ વસ્તુતઃ સત્ય, પરિણામ એ આવ્યું કે જે વખતે પાર્લમેંટે આપણો કારભાર લીધો તે વખતે તે સંસ્થા આપણા કારભાર ઉપર રીતસર દેખરેખ રાખતી બંધ થઈ. બીજી રીતે હિંદના પોતાના કારભારમાં કોઈ ફેરફાર થયો નહિ.

મહારાણી વિક્ટોરિઆનો ઢંઢેરો—નવા કારભારનો આરંભ ઇ. સ. ૧૮૫૮ના નવેમ્બર માસથી થયો અને તે માસની પહેલી તારીખે મહારાણી વિક્ટોરિઆએ ઢંઢેરો જાહેર કર્યો કે હિંદના રાજ્યોને દત્તક લેવા દેવામાં આવશે ને તેમની સાથેના તમામ કરારોને ને સંધિઓને પવિત્ર ગણવામાં આવશે; બ્રિટિશ સરકાર હિંદની અંદર કે હિંદ બહાર રાજ્ય વધારશે નહિ; બ્રિટિશ મહારાજ્યની બીજી પ્રજાઓ પ્રત્યેની જવાબદારી જેટલી જવાબદારી બ્રિટિશ તાજ હિંદની પ્રજાઓ પ્રત્યે ધરાવશે; સર્વ ધર્મો તરફ સહિષ્ણુતા બતાવવામાં આવશે; જમીન ઉપરના તમામ હકોનું રક્ષણ કરવામાં આવશે; નોકરીમાં ભેદભાવ રાખવામાં આવશે નહિ; અમુક અપવાદો સિવાય બધા બંડખોરોને મારી આપવામાં આવશે; દેશમાં ઉદ્યોગ, જાહેર બાંધકામો, કેળવણી, વગેરેને ઉત્તેજન આપવામાં આવશે; અને રાજ્યકારભારમાં માત્ર પ્રજાનું હિત જોવામાં આવશે.

આ ઉદ્ધાર વચનો હતાં. અલબત્ત, તેની અસર તાત્કાલિક થઈ. બધાં ઉકળેલાં મગજો શાંત થઈ ગયાં. તેમાંનો કેટલોક ભાગ પાળવામાં પણ આવ્યો છે. ખાસ કરીને રાજ્યોને આપેલાં વચનો પળાયાં છે. પણ ઢંઢેરાનાં વચનોને કાયદાના રૂપમાં મૂકવામાં આવ્યાં નથી તેથી તેને આપણા હકોનું પ્રમાણપત્ર ગણી શકાય નહિ, કારણ કે ઢંઢેરો હકપત્ર થાય તે માટે તેને તાજ ને પાર્લમેંટ, બંનેની સંમતિ જોઈએ.

ઢંઢેરામાં જણાવ્યા મુજબ લોર્ડ કર્નિંગ હિંદુસ્તાનનો પહેલો વાઈસરોય થયો.

વિભાગ ૯મો

અંગ્રેજ અમલદારોનો કારભાર અને હિંદમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો ઉદય.

પ્રકરણ ૧લું- નવા યુગનાં લક્ષણો

નવા યુગનાં લક્ષણો—ઈ. સ. ૧૮૫૮થી ૧૯૨૦ સુધીના સમયનો આપણા દેશનો ઇતિહાસ ખીજ સમયના ઇતિહાસ કરતાં તદ્દન જુદો તરી આવે છે અને દરેક સમયનાં લક્ષણો જોમ આપણે તપાસી ગયા છીએ એમ આ સમયનાં લક્ષણો પણ આપણે તપાસવાની જરૂર છે. (૧) આગળ ઉપર કદિ પણ આપણે નહિ અનુભવેલી સાર્વભૌમ સત્તાની નીચે આપણું સમસ્ત જીવન આવ્યું. (૨) એકંદર આખા દેશમાં સુલેહ રહી. સાર્વભૌમ સત્તાનો અને રાજવાડાંઓનો પરસ્પર સંબંધ આ સમયમાં પદ્ધતિ ઉપર મૂકાયો. “નરેન્દ્રમંડળ”ની સ્થાપના તેની સાક્ષી પૂરે છે. (૩) આપણા રાજ્યતંત્રનું એકીકરણ આ કાળમાં અવધિએ પહોંચ્યું. કુલ સત્તા વડી સરકારે પોતાને હસ્તક લીધી પણ ધીમે ધીમે ધારા ઘડવા માટે અને નાણાંના વિષયોમાં પ્રાંતોની સરકારોને ઓછાવત્તા અધિકારો આપવામાં આવ્યા. (૪) આ સમયમાં બધા પરદેશ સાથેના વ્યવહારના વિષયમાં ઈંગ્લંડ, રશિયા તથા ખીજાં યુરોપ કે એશિયાનાં પ્રથમ પંક્તિનાં રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધ પ્રમાણે આપણે વર્તવું પડ્યું. (૫) આપણું રાજ્યતંત્ર ઈંગ્લંડના તંત્રને તાબેદાર બન્યું ને ઈંગ્લંડની પાર્લિમેંટ આપણા રાજ્યતંત્ર ઉપર અંકુશ રાખી શકી નહિ. (૬) આ સમયમાં કેળવણીના પ્રસારથી દેશના શિક્ષિત વર્ગમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાના અંકુરો ફુટ્યા. તેથી શિક્ષિત વર્ગ વધારે વગવાળો બન્યો. ઇ. સ. ૧૮૮૫નાં ડિસેમ્બરમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભા પહેલી વાર મુંબઈમાં મળી. મહાસભાદ્વારા આ ભાવના લોકોને ને સરકારને પહોંચી વળી ને રાજ્યતંત્રમાં મહાસભાના વિચારો ગોઠવાતા ગયા. (૭) આપણું તંત્ર પશ્ચિમના નીતિશાસ્ત્રને અનુસરતું થયું. કરપદ્ધતિ,

કેળવણી, ધારાઓ, અધિકારી વર્ગની સત્તાઓ, ધારાસભાઓ, વગેરે દરેક ક્ષેત્રમાં આપણે આપણું પ્રાચીનપણું હવે મૂકતા જઈએ છીએ અને નવીન યુગનાં સૂત્રો આપણી સંસ્કૃતિને અનુકૂળ કરી આપણા જીવનમાં ઓતપ્રોત કરી લઈએ છીએ. ટૂંકામાં, હવે આપણો ઇતિહાસ આખા જગતના ઇતિહાસ સાથે તક્લીન થતો જાય છે.

પ્રકરણ રજું

રાજ્યવ્યવસ્થાનો નવો ઘાટ, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૭૬.

કૅનિંગ, એલિઝન, લૉર્ડેસ, મેયો ને નૉર્થબ્રૂક.

નવી રાજ્યવ્યવસ્થા—બળવા પછીનાં વીસ વર્ષો સુધી બ્રિટિશ અમલદારો આપણી ઢીલી પડેલી રાજ્યવ્યવસ્થાને પદ્ધતિસર કરવામાં ગુંથાયા ને ધારાસભાઓ, કારોબારી મંડળો, અદાલતો, વિદ્યાપીઠો, શાળાઓ, નાણાનો વિષય, કરપદ્ધતિ, મહેસુલ, ખેડુતોના હક્કો, પ્રાંતિક ને સ્થાનિક સરકારોની વ્યવસ્થા, લશ્કર, વગેરે બાબતો ઉપર આ વખતમાં લક્ષ આપવામાં આવ્યું. એ બાબતનો વિચાર આ પહેલા પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

લૉર્ડ કૅનિંગ, ઇ. સ. ૧૮૫૮-૧૮૬૨—લૉર્ડ કૅનિંગ પહેલો વાઇસરૉય થયો.

ખેડુત વર્ગના હક્કો—અંગાળામાં લૉર્ડ કૉર્નવૉલ્લિસે કાયમની જમા-બંધી દાખલ કરી તે વેળા ખેડુત વર્ગોના હક્કોની પૂરી તપાસ કરવામાં આવી નહોતી. કૅનિંગે તે સવાલને હાથમાં લીધો ને ખેડુતોના હક્કો સંબંધી ઉપયોગી કાયદો પસાર કરાવ્યો. અલબત્ત આ કાયદાથી રૈયતને ઝાઝી રાહત ન મળી પણ પ્રથમના કરતાં તેની સ્થિતિ સુધરી તે તો નિર્વિવાદ છે, ઇ. સ. ૧૮૫૯.

અદાલતો ને ન્યાયખાતું—કર્નિંગના વખતમાં વૉરન હેરિટ્જના કારભારથી ચાલતી આવતી સદર દિવાની ને ફૅજદારી અદાલતોને કમી કરવામાં આવી અને મુંબઈ, મદ્રાસ, ને કલકત્તા ખાતે હાઇ કોર્ટો સ્થાપવામાં આવી. આ વખતે વડી ધારાસભાએ બીજા અગત્યના ધારાઓ નક્કી કર્યા, જેમકે ફૅજદારી કાયદાઓ, પૂરાવાનો કાયદો વગેરે.

લશ્કર—બળવાના કડવા અનુભવથી હિંદી લશ્કરમાં ઘણા અગત્યના સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા. ઉત્તરમાં દર બે હિન્દી સિપાઈએ એક અંગ્રેજ ને દક્ષિણમાં ત્રણ સિપાઈએ એક અંગ્રેજ, એમ બંનેનું પ્રમાણ નક્કી કરવામાં આવ્યું. હિંદી લશ્કરના અમલદારોની ભરતી ઈંગ્લંડના લશ્કરમાંથી કરવી એમ ઠરાવ થયો. કંપનિના લશ્કરના કેટલાક અમલદારોએ નવા લશ્કરમાં નોકરી લેવા આનાકાની કરી તે વિરોધ “ ગોરા સિપાઈ ઓનો બળવો ” કહેવાય છે.

મોટા હોદ્દાઓ સિવિલિઅનો માટે—મુલકી ખાતાના તમામ ડાકતરી ખાતાની મોટી જગ્યાઓ ભરવા માટે ઈંગ્લંડમાં પરીક્ષાઓ લેવાનું હુકું હતું. તેથી ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નરોની કાઉન્સિલોના સભ્યો નીચેના ને એસ્સિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સૂબીના હોદ્દાઓ આ પરીક્ષાનાં પરિણામો પ્રમાણે ભરવા એવો ધારો પાર્લમેંટે પસાર કર્યો. આ ધારાથી ઈંગ્લંડ ન જઈ શકે એવા બાહોશ હિંદી નવજુવાનો દેશની નોકરીના મોટા હોદ્દાઓ ભોગવતા બંધ થઈ ગયા ને કારભાર અંગ્રેજોના હાથમાં જતો રહ્યો. ઇ. સ, ૧૮૬૧.

વાઈસરૉય ને તેની કાઉન્સિલ—કર્નિંગના વખતમાં હિંદની નાણાંસ્થિતિને સુધારવા માટે જેઠમ્સ વિલ્સન વડી સરકારના ખજાનચી તરીકે આવ્યો. તેથી વાઈસરૉયની કાઉન્સિલમાં ચારને બદલે પાંચ સભ્યો થયા. ઉપરાંત કાઉન્સિલનું કામકાજ નક્કી કરવા નિયમ બાંધવાની સત્તા પાર્લમેંટે વાઈસરૉયને આપી. આ કામદારી કાઉન્સિલમાં વાઈસરૉયની સત્તા વધી અને કાઉન્સિલના સભ્યો ખાતાના મુખ્ય અધિકારીઓ જેવા બની ગયા.

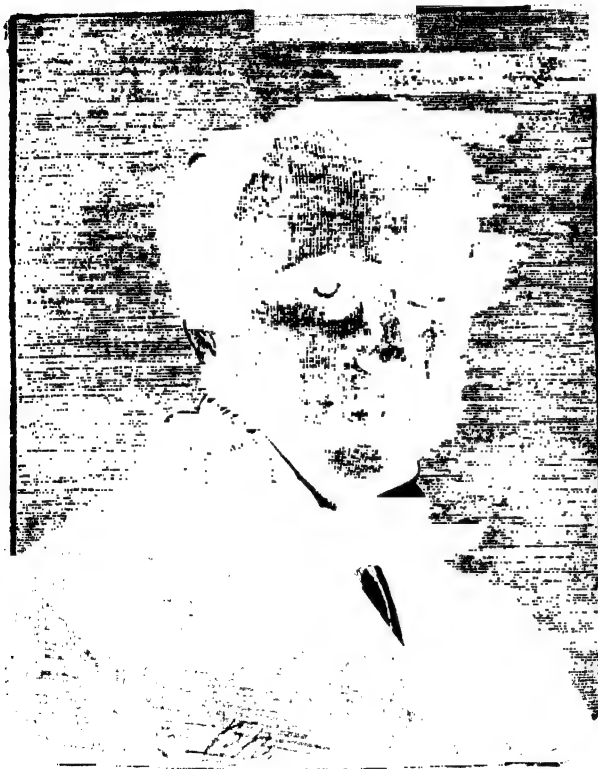
ધારાસભાના નવા અધિકારો—“૧૮૫૮”ના બળવાથી અંગ્રેજોને એમ લાગ્યું કે જો ધારાસભામાં હિંદીઓને ઘણા કાર્ય હોત તો કદાચ બળવો થાત નહિ. મહંમદ સૈયદ અહમદ તથા દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા લાયક હિંદીઓએ માંગણીઓ કરી હતી. વળી જુની ધારાસભાના અધિકારો એક નાની પાર્લિમેન્ટના જેવા હતા તે સરકારને ગમતું નહોતું, તેથી હવે ધારાસભાના અધિકારમાં અગત્યના સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા. પહેલાં તો પ્રાંતિક સરકારોને ધારા ઘડવાની સત્તાઓ સુપ્રત કરવામાં આવી. વડી ધારાસભામાં ગવર્નર જનરલના કાઉન્સિલરો સિવાય છથી ઓછા નહિ અને બારથી વધારે નહિ, એટલા સભ્યો હોવા જોઈએ; તેમાંથી અર્ધો ભાગ વાઈસરૉયે એ વર્ષ માટે બીજા અમલદારી વર્ગમાંથી નીમવો; નવી ધારાસભાઓ માત્ર ધારાસભાનું કામ-કાજ કરી શકે; પ્રશ્નો પૂછવાનો, ઉપપ્રશ્ન પૂછવાનો, ઠરાવ રજુ કરવાનો, મત આપવાનો, કે એવો પાર્લિમેન્ટનો કોઈ અધિકાર તે ભોગવી શકે નહિ; ને છ માસ માટે કાયદા જાહેરું કામ કરી શકે એવા ખાસ હુકમો (Ordinances) વાઈસરૉય પોતે કાઢી શકે; એ આ ધારાનાં બીજાં અંગો હતાં.

નવા પ્રાંતો—કલકત્તાની સરકાર ઉપર કામનો ઘણો બોજ રહેતો; તેથી નાગપુર, બરાક વગેરેને મધ્ય પ્રાંતનું નામ આપી ત્યાં એક ચીફ કમિશનર નીમી વડી સરકારના કામનો બોજને ઓછો કરવામાં આવ્યો. પ્રોમ, પેશુ ને તિનાસરિમના પ્રાંતોને ભેગા કરવામાં આવ્યા. પંજાબનો જુનો કારભાર તોડી ત્યાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર નીમવામાં આવ્યો ને દિલ્હીના પ્રાંતને પંજાબ સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યો. આવી રીતે ફર્નિંગના વખતમાં નવી પ્રાંતિક સરકારો ઉભી કરવામાં આવી.

વિદ્યાપિઠો—ફર્નિંગના વખતમાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા ખાતે નવાં વિદ્યાપિઠો—Universities—ખોલવામાં આવ્યાં, ને પોલિસ, જેમ્સ, ક્રાઈસ્ટનન્સ (નાણુંખાનું), જંગલ, રેલવે, નહેર કામો વગેરે માટે જુદી જુદી સમિતિઓ નીમી તેમાં મોટા ફરકારો કરવામાં આવ્યા; ખાસ કરીને પોલીસ ને જેમ્સ ખાતામાં.

ખજનચી વિલ્સન—નવા ખજનચી વિલ્સને પોતાના ખાતામાં અગત્યના ફેરફારો કર્યા. તેણે દેવું પતાવવા માટે આયત્તવેરાની કરપદ્ધતિ અંદાજપત્રમાં દાખલ કરી, કરકસર કરી ઘણા નકામા ખર્ચો કાઢી નાંખ્યા, આ વગેરેની નિકાસ ઉપરના કરો કાઢી દસ ટકાની જગાત દાખલ કરી, ચલણી નોટો ઘુસાડી ને પહેલીવાર અંદાજપત્ર તૈયાર કરી ધારાસભા સમક્ષ મૂક્યું.

લૉર્ડ કુર્નિંગ

અંદાજપત્ર ધારાસભા જોઈ શકે એ માનનીય સૂત્રનો ઉત્પાદક વિલ્સન હતો. વિલ્સનના કેટલાક સુધારાથી આપણા ઉદ્યોગોને હાનિ થઈ, એ ભૂલવું જોઈ એ નહિ.

કુર્નિંગનો કારભાર—કુર્નિંગ ઇ. સ. ૧૮૬૨માં સ્વદેશ ગયો. તેનામાં વેલ્સલી કે ડેલ્લાહસિ જેવી આવડત નહોતી, પણ તેનું હૃદય પવિત્ર હતું, તેથી હજી પણ લોકો તેના કારભારની મુક્ત-કૃતે પ્રશંસા કરે છે.

તેના કારભાર દરમ્યાન આપણા રાજ્યતંત્રનાં મુખ્ય અંગોને સજીવન કરવામાં આવ્યાં અને ખીન્ન વિષે વિચારો કરવામાં આવ્યા.

લૉર્ડ એલિંગન—કુર્નિંગ પછી લૉર્ડ એલિંગનની નીમણીક થઈ પણ તે હિંદ આવ્યા પછી તુરત મરી ગયો, ઇ. સ. ૧૮૬૩.

વહાળીઓ, લૉરૅન્સ—એલિનના વખતમાં વાયવ્ય સરહદ ઉપર વહાળી મુસલમાનો તોફાને ચઢ્યા અને તેમની સાથે બળવામાં નારાજ થએલા હિંદના મુસલમાનો ભળ્યા. સરકારને આ તોફાનથી મોટી ધાસ્તી લાગી, તેથી વાયવ્ય (હવે સંયુક્ત) પ્રાંતો, પંજાબ અને સરહદની સ્થિતિના માહિતગાર સર જૉન લૉરૅન્સને વાઈસરૉય નીમવામાં આવ્યો.

ભૂતાન—ભૂતાનના રાજા અને અંગ્રેજો વચ્ચે સરહદ માટે ધણી વખત થયાં મતભેદ ચાલતો હતો તેથી ભૂતાન પાસેથી લૉરૅન્સે પૂર્વદ્વાર અને બીજાં નાનાં પરગણાં મેળવ્યાં અને સંધિ કરી, ઇ. સ. ૧૮૬૬

અફઘાનીસ્તાન—કાબુલનો અમીર દોસ્ત મહમ્મદ મરી ગયો. તેના પુત્ર શેર અલીને એક હરીફ પદબ્રષ્ટ કર્યો તેથી તેણે અંગ્રેજોની મદદ માંગી. લૉરૅન્સે ના પાડી. લૉરૅન્સ એવા મતનો હતો કે બનતાં સૂધી કાબુલમાં જે રાજ્યસત્તા હોય તે તરફ આપણે મિત્રભાવ રાખવો અને અફઘાનીસ્તાનના રાજબદલામાં હાથ નાંખવો નહિ. આ વિચારો એકંદરે માન્ય થઈ પડ્યા અને તે પ્રમાણે ઈંગ્લેન્ડની સરકાર કે. ઇ. સ. ૧૮૬૯ની સાલ સૂધી વર્તી.

દુષ્કાળ, સુધરાઈ, મહેસુલ, આરોગ્યખાતું—લૉરૅન્સના વખતમાં આરોગ્યખાતું ખોલવામાં આવ્યું. લૉરૅન્સે મ્યુનિસિપલિટી અથવા સુધરાઈ સંબંધી એક દરાવ બહાર પાડ્યો કે સુધરાઈના કારભાર માટે પ્રાંતની સરકારે ગમે તે શહેરમાં કે ગામમાં સમિતિઓ નીમી શકે અને તેમની ભલામણો પ્રમાણે ગામતું કે શહેરતું મહેસુલ વધારી શકે. સંયુક્ત પ્રાંતોના ને પંજાબના ખેડુતોના હક્કો નક્કી કરવામાં આવ્યા ને ખેડુતોના મોટા ભાગને માલીકીના આધિકારો આપવામાં આવ્યા. ૧૮૬૫માં ઓરિસ્સામાં વર્ષાદ ન થયો, ઇ.સ. ૧૮૬૬નું વર્ષ બીન થયું ને ધણી લોકો ભુખથી મરી ગયા, તેથી તપાસ કરવા લૉરૅન્સે એક સમિતિ નીમી. તેના રિપોર્ટમાં નહેરો બાંધવા માટે એક જુદા ખાતાની વ્યવસ્થા કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી. લૉરૅન્સે આ ભલામણો મુજબ દરેક પ્રાંતમાં ઇરિગેશન ઇન્જિનિયરો નીમ્યા ને રેલવેઓનાં સાધનો વધાર્યા.

નાણાંની સ્થિતિ—સને ૧૮૬૫-૬૭માં અમેરિકામાં લડાઈ ચાલતી હતી તેથી હિંદમાં કપાસની તેજ થઈ ગઈ અને મુંબઈ ઈલાકાના પ્રેમચંદ રાયચંદ જેવા ચાલાક ને બુદ્ધિશાળી વેપારીઓ ને ખેડુતો ન્યાલ થઈ ગયા. પણ લડાઈ અંધ થતાં નાણાંબજારમાં એકદમ મંદી આવી ગઈ તેથી ધણા વેપારીઓ ખેસી પણ ગયા.

લૉરેન્સનો કારભાર—લૉરેન્સને કર વધારવાનું ગમતું નહિ ને ઈંગ્લંડના વેપારીઓ હિંદના વેપારીઓને ભોગે ન્યાલ થઈ જાય તે તેને ગમતું નહિ. તેના વખતમાં ધણા સારા ધારાઓ ધડવામાં આવ્યા. લૉરેન્સ ઇ. સ. ૧૮૬૯માં ઈંગ્લંડ ગયો. તે ઉઘમી, સાદો, નિઃસ્પૃહી અને ધર્મચુસ્ત હતો. તેના કારભારમાં ખર્ચ ઓછું થયું. લોકો ઉપરનો કરનો બોજો ઘટ્યો, દેશમાં વેપારજોગવાર સારા પાયા ઉપર આવ્યા, પોસ્ટ ને તારના દરો ઘટ્યા, તથા નાના અમલદારોના પગારમાં વધારો કરવામાં આવ્યો.

લૉર્ડ મેયો, ઇ. સ. ૧૮૬૯-૧૮૭૨—લૉર્ડ મેયો “કૉઝરવેટિવ” પક્ષનો હતો. હિંદ આવ્યો ત્યારે તે ૪૬ વર્ષનો હતો. તેના વખતમાં આપણા રાજ્યતંત્રમાં કેટલાક અગત્યના સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા.

સરહદની વ્યવસ્થા—આપણી પૂર્વ ને પશ્ચિમ સરહદો ઉપર મેયોએ કાયમનાં ચાણાંઓ સ્થાપ્યાં. તે એમ કહેતો હતો કે પકાણો ને લુશઈઓના પ્રદેશોમાં રસ્તાઓ બાંધી સંસ્કૃતિનાં બીજો રોપવાં જોઈએ. તેણે ઇરિન, કિલાત, બોખારા ને ખાવાના રાજ્યકર્તાઓ સાથે મિત્રતા કરી. ખાસ કરીને કિલાતમાં તેણે બ્રિટિશ વગ વધારી. પરિણામે કામુલનો અમીર શેરઅલી ગભરાયો. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૯માં અંબાલા મુકામે શેર અલી ને મેયો રૂબરૂ મળ્યા. શેર અલીએ બ્રિટિશ મદદ માંગી પણ મેયોએ તે મદદ આપવા ના પાડી.

ખેતી, બાંધકામ, કેળવણી—મેયોનો વિચાર ખેતી માટે એક ખાતું જ ઉઘાડવાનો હતો પણ ઈંગ્લંડથી તેની ના આવી. મેયોએ ધણાં

ખર્ચાળુ બાંધકામો બંધ કરાવ્યાં. જો નફો થાય તો જ રેલવેએ ખોલવી, નહિતર નહિ, એ મેયોનું સૂત્ર હજુ પણ માન્ય થવું જોઈએ. મેયોના વખતમાં આપણું વસતિપત્રક લેવામાં આવ્યું ને કેટલાક અગત્યના કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૬૯-૭૦માં મહારાણી વિક્ટોરિઆનો પુત્ર ડ્યુક ઓફ એડિનબરો અથવા પ્રિન્સ આલફ્રેડ હિંદમાં આવ્યો. મેયોએ મીઠાના કરમાં ને આયપતવેરામાં વધારો કર્યો તેથી મધ્યમ ને ગરીબ લોકોને બોજો વધ્યો.

પ્રાંતિક સરકારોને આપવામાં આવેલા નવા અધિકારો.

ઇ. સ. ૧૮૭૦—હાર્ડ મેયોના વખતમાં વડી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો વચ્ચે નાણાંના વિષયના સંબંધમાં અગત્યના ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. અત્યાર સુધી હિંદની ખરી ત્રિજુરી વડી સરકારના હાથમાં હતી. પ્રાંતિક સરકારો કર વસુલ કરી વડી સરકારની ત્રિજુરીમાં જમા કરાવે; દર વર્ષે પ્રાંતિક સરકારની જરૂરીઆત જોઈ સગવડ પ્રમાણે વડી સરકાર નાણાં આપે; નાણાંનો ઉપયોગ વડી સરકારના કલ્પા મુજબ પ્રાંતિક સરકારો કરે; કોઈ નાનામાં નાની નવી જગ્યા પ્રાંતિક સરકાર વડી સરકારની પરવાનગી સિવાય કાઢી શકે નહિ; અને કોઈ નવી મદદ જોઈતી હોય અથવા કોઈ નવો કર નાંખવો હોય તો વડી સરકારની સંમતિ વિના પ્રાંતોની સરકારો કાંઈ કરી શકે નહિ; એવી પ્રથા ઇ. સ. ૧૮૩૩ના પદ્ધતિના કાળથી ચાલતી આવતી હતી. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રાંતિક સરકારો તદ્દન પરવશ બની ગઈ, વડીવટ કરવામાં ફરકસર ભૂલી ગઈ અને જેમ અને તેમ વડી સરકાર પાસે વિશેષ માંગણી કરવી, એવી ખરાબ પ્રથા શરૂ થઈ. પ્રાંતો વચ્ચે પરસ્પર અનિચ્છનીય સ્પર્ધાઓ થવા લાગી. આ સ્થિતિ મુધારવા મેયોએ પોતાને હાથ લખેલો દરાવ ઇ. સ. ૧૮૭૦માં બહાર પાડ્યો. આ યોજનાને અંગ્રેજીમાં Decentralization અથવા Devolution કહે છે. અહિં આ દરાવના મુખ્ય મુદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા છે:—કેળવણી, જંમલિ, પોલિસ, વેદક, છાપખાનાં, બાંધકામ, અને રજિસ્ટ્રેશન (નોંધણી) ખાતાંઓ પ્રાંતિક સરકારોએ સંભાળવાં; તેમનાં ખર્ચો માટે વડી સરકાર છેલ્લા પાંચ વર્ષની રકમની સરાસરી પ્રમાણે પ્રાંતિક

સરકારેને નાણાં આપે; આપેલી રકમમાંથી પ્રાંતોની સરકારો સુપ્રત કરેલાં ખાતાંઓ માટે પોતાની મરજી મુજબ ખર્ચ કરે; દરેક પ્રાંત નોખું અંદાજપત્ર બનાવે; રૂ. ૨૫૦ના માસિક પગારથી વધારે પગારવાળી નવી જગ્યા અથવા તેવી જગ્યા માટે નવી બઠતી પ્રાંતિક સરકારો વડી સરકારની સંમતિ વિના આપી શકે નહિ; આપેલી રકમ જે ચાલુ વર્ષમાં ન ખર્ચાય તો બીજા વર્ષ ખર્ચી શકાય; એ આ ઠરાવના મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા. આ ઠરાવથી આગળની સ્થિતિમાં સુધારો થયો. પણ સુપ્રત ખાતાંઓનું ઉત્પન્ન ઓછું હોવાથી ને તેમનું ખર્ચ રોજ વધતું જવાથી, વડી સરકાર ઉપરની માંગણીઓ તો ચાલુ રહી; વળી ઉત્પન્ન થાય તેવાં ખાતાંઓ વડી સરકારે રાખ્યાં. પ્રાંતની સરકાર સ્થાનિક વેરામાં વધારો કરવાની છૂટનો ઉપયોગ કરવા લાગી ને કરકસરને અભાવે લોકોને કરનો ભોજો વધી પડ્યો. પણ પ્રાંતોને સ્વતંત્રતા આપવાની દિશામાં આ ઠરાવ અગત્ય સ્થાન ધરાવે છે, કારણ કે નાણાંની સ્વતંત્રતા સિવાય વલિવટમાં સ્વતંત્રતા આવી શકે નહિ.

લૉર્ડ મેયોનું ખુન—આંદમાન ટાપુ ઉપર ૨૦,૦૦૦ માણસો વસતાં હતાં અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં જન્મકેદીઓ હતાં. એ ટાપુઓના કારભારમાં કેટલાક સુધારાઓ કરવાની જરૂર હતી, તેથી મેયો પોતે ત્યાં ગયો. પણ એક સાંજરે જ્યારે તે કિનારા ઉપરથી બોટમાં બેસવા જતો હતો ત્યારે પાછળની ઝાડની ઘટામાંથી એક ઝનુની પકાણે તેનું ખુન કર્યું, ઇ. સ. ૧૮૭૨.

મેયોના કારભાર—લૉર્ડ મેયો મુત્સદ્દી, દિલસોઝ અને નિઃસ્પૃહી વાઠસિરોય થઈ ગયો. દરેક નજવી બાબત વિષે તે ઝીણવટથી વિચાર કરતો. લૉર્ડ કર્ઝનની માફક આખા દેશની પરિસ્થિતિ નજરોનજર જોવા તે હરહમશ આતુર રહેતો.

ઇન્ડિઆ કાઉન્સિલ—મેયોના વખતમાં ઇન્ડિઆ કાઉન્સિલના સભ્યોના હોદ્દાની મુદત પાર્લમેંટે દસ વર્ષની કરી ને કાઉન્સિલમાં નીમણાક

કરવાની સત્તા સેક્રેટરિને આપી. આ સુધારાઓથી કાઉન્સિલના સભ્યોની સ્વતંત્રતા ઘટી ને સેક્રેટરિ સ્વતંત્ર બન્યો. ઈ. સ. ૧૮૭૦.

સ્ટેચ્યુટરિ સિવિલિયન—મોટા મોટા હોદ્દાઓ અંગ્રેજોના હાથમાં જતા તેથી દેશના નવયુવકો ફરિયાદ કરતા હતા. એ કારણથી ઈ. સ. ૧૮૭૦ના ધારામાં એક એવી કલમ મૂકવામાં આવી કે પરીક્ષા ન આપેલી હોય તો પણ લાયકાત ધરાવતા હોય તેવા હિંદી ઉમેદવારોને હિંદની સરકારે કરેલા નિયમો પ્રમાણે સિવિલ સર્વિસમાં નીમવા. આ નિયમ પ્રમાણે જે હિંદીઓ સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ થયા તેમને Statutory Civilian એટલે પરીક્ષાના પરિણામ ઉપર નહિ પણ ધારાને લઈને દાખલ થએલા સિવિલિયનોનું નામ આપવામાં આવ્યું.

લોર્ડ નોર્થબ્રૂક, ઈ. સ. ૧૮૭૨-૧૮૭૬—લોર્ડ મેયોના મરણ પછી લોર્ડ નોર્થબ્રૂક વાઈસરોય તરીકે આવ્યો. તેના વખતમાં બળવા પછીનો કારભાર પરાક્રષ્ટ્યએ પહોંચ્યો. તે સ્વભાવે સરલ હતો ને તેના વિચારો “લિબરલ” પક્ષના હતા. નાણાંના વિષયનું તેનું જ્ઞાન સાફ હતું. તેનો મિશન સ્વતંત્ર હતો અને જે મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર કોઈ મતભેદ માણુમ પડે તો તુરત પોતાના હોદ્દાની દરકાર રાખ્યા વગર તે એકદમ રાજીનામું આપે એવો હતો. નોર્થબ્રૂકને કોલાહલ જરાય ન ગમતો. તેની એવી માન્યતા હતી કે ઈ. સ. ૧૮૫૮ પછી હિંદમાં ઘણા નવા ધારાઓ ઘડાયા હતા અને લોકો ઉપર ઘણા નવા કરો નંખાયા હતા, તેથી થોડાં વર્ષો માટે દેશમાં શાંતિની જરૂર છે; પરદેશો સાથેના વ્યવહારમાં અને પ્રજા સાથેના સંબંધમાં બ્રિટિશ સરકાર હમેશાં ઉદારીનતા રાખે તો હિંદના લોકો ઇચ્છેડના તંત્રથી પ્રસન્ન રહે, એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. આ સૂત્રો અનુસાર નોર્થબ્રૂકે આયતવેરો કાઢી નાંખ્યો ને મીઠા ઉપરનો કર એકસરખો કર્યો.

અફઘાનીસ્તાન—કાબુલના અમીર શેર અલીએ પોતાના વકીલને હિંદ મોકલ્યો. પણ નોર્થબ્રૂકે તેને ચોખ્ખું કહી દીધું કે હિન્દી સરકાર

તરફથી અમીરને મદદ મળી શકશે નહિ. આ વખતે શેર અલીએ રશિઆના વકીલને કામુલ રહેવા પરવાનગી આપી. દરમ્યાન ઈંગ્લંડમાં લિબરલ પ્રધાન મિ. ઝ્વૉર્સ્ટને રાજીનામું આપ્યું ને ડિઝરાયલિં મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. યૂરોપમાં ને એશિઆમાં રશિઆની સત્તા નબળી કરવી એ આ નવા પ્રધાનમંડળનો હેતુ હતો. તેથી કામુલના અમીર ઉપર દયાણુ કરવામાં આવ્યું.

મહારાવ ગાયકવાડ પદભ્રષ્ટ—વડોદરામાં મહારાવ ગાયકવાડ ઉપર રેઝિડેન્ટને ઝેર દેવાના આરોપસર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. કામ ચલાવનાર કમિશનના હિન્દી સભ્યોએ આરોપીની નિર્દોષતા બહાર કરી; અંગ્રેજ સભ્યોએ ગુનહેગારી કરાવી, તેથી ખરાબ કારભાર ચલાવવાના કારણસર મહારાવ ગાયકવાડને પદભ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો. ખરેરાવ ગાયકવાડની વિધવા મહારાણી જમનાબાઈએ પિલાળ ગાયકવાડના વંશજ ગોપાળરાવ નામના બાળકને દત્તક લઈ તેને ગદી અપાવી. અત્યારે તે મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ તરીકે રાજ્ય કરે છે.

પ્રિસની મુલાકાત, દુષ્કાળ વગેરે—નાર્થબ્રૂકના વખતમાં પ્રિસ ઑવ વેઈલ્સ હિંદ આવ્યો. અયોધ્યા, બંગાળા ને બિહાર પ્રાંતોમાં ઇ. સ. ૧૮૭૩ની સાલમાં મ્હોટો દુષ્કાળ પડ્યો. નાર્થબ્રૂકે ઘણી સંભાળ લીધી ને પૈસાની દરકાર રાખ્યા સિવાય માણસોને ભુખમરાથી બચાવ્યા.

રાજીનામું, ઇ. સ. ૧૮૭૬—ઈંગ્લંડથી હિંદી સેક્રેટરીએ નાર્થબ્રૂકને હિંદમાં આવતા ઈંગ્લંડના કાપડ ઉપરની પાંચ ટકાની જગાત કાઢી નાંખવા આજ્ઞા કરી ને કામુલના અમીર ઉપર દયાણુ કરવા કહેવરાવ્યું પણ નાર્થબ્રૂકે ના પાડી અને પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું. તે એમ માનતો હતો કે વાઈસરૉય ને તેના કાઉન્સિલરો કાંઈ ઈંગ્લંડના મંત્રિમંડળના તાબેદાર અમલદારો નથી પણ એક મોટા દેશના કારભારીઓ છે અને તે પ્રમાણે તેમને સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

પ્રકરણ ૩જું

લૉર્ડ લિટ્ટન. ઇ. સ. ૧૮૭૬-૧૮૮૦.

લૉર્ડ લિટ્ટન—લૉર્ડ નાથન્યૂક પછી લિટ્ટન મુકામે રહેતો બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ લૉર્ડ લિટ્ટન વાઈસરૉય થયો. તે વેલ્સલીના જેવો મિથ્યાભિમાની, ડેલ્હાઉસિના જેવો આપખુદ અને એલનપરોના જેવો શેખચક્ષી હતો. તેનામાં ઝાઝી આવડત નહોતી. લિટ્ટનને હિંદ મોકલવામાં મુખ્ય બે હેતુઓ હતા; એક તો અફઘાન અમીર ઉપર દબાણ લાવવું અને બીજું, મૅચેસ્ટરના કાપડ ઉપરની પાંચ ટકાની જગાત કાઢી નાંખવી. આ બંને હેતુઓ પાર પડ્યા, પણ એકથી અફઘાનો સાથે વિગ્રહ થયો અને બીજાથી હિંદના લોકોમાં મોટો અસંતોષ વ્યાપ્યો.

બીજો અફઘાન વિગ્રહ—લિટ્ટને હિંદ આવ્યા પછી તુરત અફઘાન પ્રકરણ હાથમાં લીધું. તેના ત્રણ કાઉન્સિલરો તેનાથી વાટાઘાટથી વિરુદ્ધ હતા, છતાં મિંધ ને કંદહાર વચ્ચેના રસ્તાઓ સુધારવા માંડ્યા, કિલાટ મુકામે તાર લગાડ્યા, કાશ્મીર ને અફઘાનીસ્તાનની સરહદ ઉપર થાણું નાંખ્યું, અને સરહદના સરદારો સાથે ખટપટો કરવા માંડી. પરિણામે અમીરને લિટ્ટન ઉપર ઘણો ગુસ્સો ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૭માં રશિયાએ તુર્કી વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરી. ઈંગ્લેંડે તુર્કીનો પક્ષ લીધો ને માલ્ટા મુકામે રશિયાને ડર આપવા હિંદી લશ્કર ઉતાર્યું. રશિયાએ સામો ધા કરવા કાબુલ મુકામે એક પ્રતિનિધિ મોકલ્યો ને અફઘાન સરહદ ઉપર લશ્કરની આવજન થવા માંડી. લિટ્ટને એકદમ તકનો લાભ લીધો ને એક અંગ્રેજને કાબુલ જવા આજ્ઞા કરી. કાબુલના અમીરે તેને પોતાની હદમાં આવતો અટકાવ્યો એટલે લડાઈ જાહેર કરવામાં આવી, ઇ. સ. ૧૮૭૮.

હિંદી લશ્કરે ખાઈપરનો ઘાટ, કુરમની ખીણ, પિશિન, સાંખી ને કંદહાર લીધાં. અમીર શેર અલી નાસી ગયો ને મરણ પામ્યો. તેના દીકરા

અમીર યાકુબખાંએ ગંડામક મુકામે કરાર કર્યો કે પિશિન અને સીબીના પ્રાંતો હિંદને આપવા, હિંદથી એક પ્રતિનિધિ કામુલ રહે, ઈંગ્લંડના મત મુજબ પોતે પરરાજ્યો સાથે વ્યવહાર રાખે; હિંદી સરકાર ખાઈબર અને કુરંમના પ્રદેશોના લોકો ઉપર દેખરેખ રાખે ને અમીરને રૂ. ૬ લાખનું વર્ષાસન આપે. આ કરાર પ્રમાણે લિટ્ટને એક અમલદારને પ્રતિનિધિ તરીકે કામુલ મોકલ્યો. પણ હિરાતના લશ્કરે બળવા કર્યો ને કામુલ મુકામે પ્રતિનિધિ ને તેની સાથેનાં માણસોનાં ખુન થયાં, તેથી ફરીથી હિંદી લશ્કરે કંદહાર ને કામુલ સર કર્યાં ને જનરલ રૉબર્ટ્સે અફઘાનીસ્તાનનો કારભાર હાથમાં લીધો. પણ અફઘાનો તોફાને ચઢ્યા તેથી યાકુબખાં હિંદ આવ્યો. દરમ્યાન શેર અલીનો ભત્રીજો અબ્દુરહમાન રશિઆના રક્ષણ નીચે રહેતો હતો તે કામુલ આવ્યો ને હિંદી સરકારને પોતાના પક્ષમાં લઈ અમીર થયો. આ મુદ્દતમાં ઈંગ્લંડના લોકો ડિઝરાયલિના કારભારથી કંટાળી ગયા હતા તેથી વ્હૉર્સ્ટન ફરીથી મુખ્ય પ્રધાન થયો. લિટ્ટન પણ સ્વદેશ ગયો ને લૉર્ડ રિપન વાઈસરૉય થઈ હિંદ આવ્યો. તેણે અફઘાન વિગ્રહનો અંત આણ્યો. શેર અલીના દીકરા અયૂબખાને હિંદી લશ્કરને મેવંદ આગળ હરાવી કંદહાર લીધું હતું. રૉબર્ટ્સે તે શહેર પાછું લીધું અયૂબખાને હરાવ્યો ને કંદહાર નવા અમીરને સુપ્રત કરવામાં આવ્યું. તે પછી અમીર અબ્દુરહમાને આખા દેશમાં પોતાનો અમલ બેસાર્યો. આવી રીતે બીજો અફઘાન વિગ્રહ સમાપ્ત થયો. રિપને કરેલા નવા કરારને આપણે તેના કારભારમાં તપાસીયું, ઇ. સ. ૧૮૮૦.

અફઘાન પ્રકરણમાં લિટ્ટનની ભૂલો—લિટ્ટને અફઘાન પ્રકરણને ઘણું જ બગાડી નાંખ્યું. ડિઝરાયલિએ તેને એવો હુકમ કર્યો હતો કે બ્રિટિશ એલચીને કંદહાર થઈને કામુલ મોકલવો; પણ લિટ્ટને તેને ખાઈબર ઘાટમાં થઈને મોકલ્યો. ઈંગ્લંડથી રાહ જોવાની આજ્ઞા આવી હતી તેનો લિટ્ટને અનાદર કર્યો. અફઘાન વિગ્રહ માટે લિટ્ટન પોતે જવાબદાર હતો.* સિંધુ

* બકલ (Buckle) કૃત ડિઝરાયલિ અથવા લૉર્ડ બીકન્સરીહડના જીવનચરિત ઉપરથી આ અભિપ્રાય લેવામાં આવ્યો છે.

નદીની પેલી પારના પર્વતો સુધી હિંદની હદ આવે તો આપણું રક્ષણ થઈ શકે એવી તેની બૂલબૂલેલી માન્યતા હતી.

કૈસર-ઈ-હિંદ—ઈ. સ. ૧૮૭૬માં ઈંગ્લંડની પાર્લિમેંટ મહારાણી વિક્ટોરિયાને કૈસર-ઈ-હિંદનો ખિતાબ ધારણ કરવાની પરવાનગી આપી તેથી ઇ. સ. ૧૮૭૮ના નવા વર્ષના પ્રથમ દિવસે દિલ્હી મુકામે ભવ્ય દરબારમાં લિટ્ટને જાહેર કર્યું કે મહારાણી વિક્ટોરિયા કૈસર-ઈ-હિંદ થયાં છે.

ચોત્રીસો દુકાળ—ઈ. સ. ૧૮૭૬માં પડેલા દુકાળને આપણા પ્રાંતના કેટલાક ભાગના લોકો “ચોત્રીસો” કહે છે. તે પછીના વર્ષે-ઈ. સ. ૧૮૭૭માં-અતિવૃષ્ટિ થઈ; સાથે કોલેરા, શીતળા, તાવ, વગેરે ભયંકર રોગો ફાટી નીકળ્યા તેથી ઘણાં માણસો મરી ગયાં. લિટ્ટને દુકાળ કમિશન નીમ્યું. તે કમિશનનો રિપોર્ટ હજુ પણ ઘણો ઉપયોગી છે. તેની એક ભલામણ મુજબ ડા. ૧૫ કરોડનું દુકાળનિવારણ ભંડોળ ખોલવામાં આવ્યું અને તેમાંથી ખેતી વધે અથવા દુકાળનાં દુઃખો ટળે એવાં નહેરકામો અથવા રેલવેકામો બાંધવાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો.

પ્રાંતોની વધારેલી સત્તાઓ—આ વખતે વડી સરકારે પ્રાંતોની સરકારોને મેયોના વખતમાં સુપ્રત કરેલાં ખાતાંઓ ઉપરાંત મહેસુલ, આબકારી, સ્ટેપ, સ્ટેશનરિ, ન્યાયખાતું અને સામાન્ય વહિવટ (General Administration) એટલાં વધારે ખાતાંઓનો કારભાર સુપ્રત કર્યો ને તેમના નિભાવ માટે આબકારી, સ્ટેપ, ન્યાયખાતું ને આયપતવેરો, તેમનાં ઉત્પન્નમાં અમુક ફિસ્સો આપ્યો. આ કરારો પાંચ વર્ષ માટે કરવામાં આવ્યા, ઇ.સ. ૧૮૭૭.

કરખદ્વિતિ—ઉપર જણાવ્યું તેમ લિટ્ટને હિંદમાં આવતા માલ ઉપરની જગતમાં મોટા ફેરફારો કર્યા. પરિણામે હિંદુસ્તાન અને પરદેશ વચ્ચેનો વ્યાપાર નિરંકુશ થયો ને પરદેશી વેપારીઓ ફાવી ગયા.

છાપખાનાં ને વર્તમાનપત્રો ઉપર અંકુશ—લોકો સરકારની ટીક કરતા હતા તેથી બંગાળની સરકારે અંગ્રેજીમાં ન છપાતાં હોય તેવાં

વર્તમાનપત્રો ને તેમને છાપતાં છાપખાનાંઓ ઉપર અંકુશ મૂકવાની સૂચના કરી. લિટ્ટને તુરત તે સૂચનાને સ્વીકારી લીધી અને ઇ. સ. ૧૮૭૮ની ધારાસભામાં અંકુશ મૂકનારો કાયદો પસાર કરાવ્યો. આ ધારાનો માત્ર એક વાર ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. રિપને તેને રદ કર્યો. પણ તેથી દેશમાં મોટો કોલાહલ થઈ પડ્યો ને લિટ્ટનેનો કારભાર ધણો અણુમાનીતો થઈ ગયો.

સ્ટેચ્યુટરિ સિવિલિઅન—લિટ્ટના નવજીવવાનોને મોટી પાયરીઓ ઉપર નીમવામાં આવતા નહિ તેથી ઇ. સ. ૧૮૭૯માં એવો નિયમ બહાર પડ્યો કે લિટ્ટી સરકારની સંમતિથી પ્રાંતિક સરકારે નિયુક્ત કરેલા ગમે તે યુવકો માટે civil service સનદી નોકરીની જગ્યાઓનો પાંચમો ભાગ રાખવો, પણ ઇ. સ. ૧૮૮૬માં જીુદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેથી આ નિયમનો બહુ અમલ થયો નહિ.

લિટ્ટનના કારભારની સમીક્ષા—લિટ્ટનનો કારભાર લોકોને આકરો પડી ગયો; દેશનાં રજવાડાં પ્રત્યે લિટ્ટનની નજર બહુ કચેડી હતી. તેનો એવો વિચાર હતો કે સિંધ, બલુચીસ્તાન, ખાઈબરખાટ ને કુર્મની ખીણ વચ્ચેના બધા પ્રદેશોનો એક નવો પ્રાંત બનાવી તેને લિટ્ટી સરકારના અંકુશ તળે મૂકવો. આ યોજના તદ્દન ગેરવ્યાજખી હતી. મોટા અમલદારો લિટ્ટનને આહતા નહોતા. શિક્ષિત વર્ગની મહત્વાકાંક્ષાઓ માટે તેને સહાનુભૂતિ નહોતી. તેનો કારભાર આપખુદ હતો. પરિણામે દેશમાં ધણો અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો અને પાંચ વર્ષ પછી મહાસભા-કૉંગ્રેસ-ઉભી થઈ.

પ્રકરણ ૪થું

સહાનુભૂતિ અને વિશ્વાસ, લૉર્ડ રિપન,

ઇ. સ. ૧૮૮૦-૧૮૮૪

લૉર્ડ રિપન—લૉર્ડ રિપન “લિબરલ” પક્ષનો હતો. તેનામાં કારભાર કરવાની ઝાઝી શક્તિ નહોતી; તેમ તે ડેલ્હાઉસિ જેવો સમર્થ નહોતો. પણ

લૉર્ડ રિપન

તે પવિત્ર હૃદયવાળો હતો. તેને કારભાર ધણો વખણાઈ ગયો છે, કારણ કે હિન્દીઓની આકાંક્ષાઓ માટે તેને સહાનુભૂતિ હતી. હિન્દનું હિત એ જ ઈંગ્લંડના અમલનો મુખ્ય હેતુ હોવા જોઈએ તે સૂત્ર તેણે હંમેશાં પોતાના કારભારસન્મુખ રાખ્યું હતું. દેશના તંત્રની મુખ્ય સંસ્થાઓમાં તેના કારભારમાં કોઈ ફેરફારો થયા નહિ; તેમ લોકોની સ્થિતિ સુધારવા માટે ઝાઝા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા નહિ. પણ તેના દરેક કામનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે રાજ્ય-તંત્રમાં હિન્દીઓની મદદ વધારે

લેવી. શિક્ષિત વર્ગ હિન્દની પ્રજાઓનો પ્રતિનિધિવર્ગ છે અને તેમના મત મુજબ ઈંગ્લંડે રાજ્ય કરવું જોઈએ, એ ઉપયોગી શિક્ષામંત્ર તેણે પોતાના અનુયાયીઓને આપ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૯માં વૃદ્ધ ઉંમરે એક હિન્દીને વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં દાખલ કરવામાં વિરોધ બતાવ્યો હતો. એ લૉર્ડ મોલેનાં “રમરણો”ના ળાંગળા વિભાગમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે રિપનના વિચારો જરા પણ ઉદ્ધામ નહોતા ને ઈંગ્લંડે શિક્ષિત વર્ગને નમતું આપવું જોઈએ એ સિદ્ધાંતને વ્યવહારમાં મૂકવામાં તે ઈંગ્લંડના રાજ્યને જોખમમાં મૂકવા માંગતો નહોતો. રિપને અમીરને કંદહાર પાછું આપ્યું અને પિશિન ને સીખીના એ પ્રાંતો હિંદ સાથે જોડી દીધા. પણ કામુલમાં અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ રાખવાની માંગણી મૂકી દેવામાં આવી.

રિપને ઍટિકના વખતથી સંભાળેલો મૈસુરનો કારભાર તેના મહારાજને

પાછો આપ્યો ને વર્તમાનપત્રો ઉપર લિટ્ટને મૂકેલો અંકુશ દૂર કર્યો.

પ્રાંતિક સરકારોને નવા અધિકારો—પ્રાંતિક સરકારો સાથેના કરારોની પાંચ વર્ષની મુદત ઇ. સ. ૧૮૮૨માં પૂરી થઈ તેથી નવા કરારો કરવામાં આવ્યા. રિપનના વખતમાં મેજૉર બેરિંગ (લૉર્ડ કોમર) ખબરનાથી હતો. તેણે પ્રાંતોને રોકડ રકમ આપવાની બંધ કરી. જગાત, મીઠું, અશીણ, રજવાડાંઓ, પોસ્ટ, તાર, રેલવે, વગેરે વિષયોને લગતો આવક ને ખર્ચનો તમામ કારભાર હવે હિંદી સરકારે સંભાળ્યો. ખીજાં ખાતાંઓ પ્રાંતિક સરકારોને સુપ્રત કરવામાં આવ્યાં ને તેના ખર્ચ માટે જંગલ, આબકારી, સ્ટેપ, રજિસ્ટ્રેશન ને આયપતવેરાના ઉત્પન્નમાંથી હિસ્સાઓ આપવા એવું ઈર્થ. જમીનના મહેસુલમાંથી પણ પ્રાંતોને હિસ્સો આપવામાં આવ્યો. સાથે સાથે હિંદી સરકારે વચન આપ્યું કે અણીના પ્રસંગે સિવાય પ્રાંતોની સરકારો પાસે ખાસ નાણાંની માંગણી કરવામાં આવશે નહિ. આ ધોરણ પાંચ વર્ષો સુધી ચાલે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું.

સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો ઠરાવ—રિપને ઇ. સ. ૧૮૮૨માં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ઉપર એક અગત્યનો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. આ ઠરાવ માટે રિપન પોતે જવાબદાર હતો. બળવા પછી સ્થાનિક અમલદારો ઉપર કામનો બોજો ધણો વધી ગયો હતો; વળી, શિક્ષિત વર્ગોના આગેવાનો કારભારમાં વધારે ભાગ માંગતા હતા; રિપનને મુંબઈમાં મહુમ ફિરોઝશાહ મહેતાની મુલાકાત વેળા આ બાબતની સૂચના મળી હતી, તેથી અમલદારોનો બોજો ઓછો કરવા ને લોકોને સ્થાનિક વિષયોમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતા કરવા વાઘસરોયે પ્રજા માટે ને અમલદારો માટે સૂચના રૂપે મુખ્ય સિદ્ધાંતો બહાર પાડ્યા ને તે સિદ્ધાંતો ઉપર દરેક પ્રાંતની સરકારે ધારાઓ ધડી મ્યુનિસિપેલિટિઓ, લોકલ બોર્ડો ને તાલુકા બોર્ડો સ્થાપ્યાં. સ્થાનિક વિષયોનો કારભાર કરવા માટે લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓને ચુંટી તાલુકામાં તાલુકા બોર્ડ, જિલ્લામાં લોકલ બોર્ડ ને શહેરમાં મ્યુનિસિપેલિટિ સ્થાપે; એનો કે ભાગ લોકનિયુક્ત હોય, અમલદારોનો અંકુશ જમ અને તેમ ઓછો રહે, પણ ધારાઓ ધડવામાં, કર નાંખવામાં અને

નાણાં વ્યાજે કાઢતી વેળા જિલ્લાના મુખ્ય અમલદારની પરવાનગી મળવી જોઈએ; સંસ્થાઓના પ્રમુખો બનતાં સૂધી બીનઅમલદારી સભ્યો હોય; રસ્તાઓ, પ્રાથમિક કેળવણી, આરોગ્ય, શીતળાની રસી મૂકવી, દુષ્કાળનિવારણ, જન્મમરણની નોંધણી, દીવાળતી વગેરે વિષયોનો કારભાર પ્રસ્તુત સંસ્થાઓ સંભાળે; તે માટે યોગ્ય ઉત્પન્નનાં સાધનો તેમને મળે; એ દરાવના મુખ્ય સિદ્ધાંતો હતા. અલગત, રિપનની બધી આશાઓ ફળી નહિ, પણ મોટાં શહેરોનો કારભાર હવે સુધર્યો, ને સર ફિરોઝશાહ મહેતા, ગોખલે, રાનડે, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, વગેરે સમર્થ શહેરીઓ હવે પ્રકાશમાં આવ્યા.

કેળવણી માટે નીમાએલી કમિટી—ઉપરના દરાવમાં એક કલમ એવી હતી કે સ્થાનિક સંસ્થાઓ કેળવણીની સંસ્થાઓ સંભાળે પણ રિપન એમ માનતો હતો કે પ્રાથમિક કેળવણીના પ્રચાર સિવાય લોકો સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સમજી શકશે નહિ. તેથી કેળવણીની યોજના કેટલે અંશે સફળ નીવડી છે એની તપાસ કરવા ને નવી સ્થાનિક સંસ્થાઓએ કેળવણી કેટલે અંશે સંભાળવી તેનો વિચાર કરવા વાઈસરોયે એક સમિતિ નીમી. જુલાવાર એક હાય સફ્ટ સરકાર નીભાવે; માધ્યમિક ને ઉચ્ચ કેળવણી માટે ખાનગી સાહસને સરકાર વધારે ઉત્તેજન આપે; પ્રાથમિક કેળવણીમાં સરકાર વધારે ખર્ચ કરે; મેટ્રિકની પરીક્ષાના બે વિભાગો કરી નાંખવા; એક યુનિવર્સિટી માટે ને બીજા નોકરી અને વેપાર માટે; કોલેજોનાં Hostels વિદ્યાર્થીબવનો વધારે સારા પાયા ઉપર રાખવાં; મુસલમાનોને ખાસ ઉત્તેજન આપવું; ને ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપર લક્ષ આપવું; એટલી આ સમિતિની ઉપયોગી સૂચનાઓ હતી. પણ તેનો અમલ કરવામાં પ્રાથમિક કેળવણી ઉપર પૂરતું લક્ષ અપાયું નહિ, યુનિવર્સિટી કે વિદ્યાર્થીઓનાં બંધારણ ઉપર પૂરતો વિચાર કરવામાં આવ્યો નહિ અને માધ્યમિક ને ઉચ્ચ શિક્ષણ બગડી ગયું, તેથી આ કમિટિની ભલામણોથી સારાં પરિણામો આવ્યાં નહિ.

રિપનનો કારભાર—રિપને લશ્કરના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો ને ઇન્જિન મોકલેલા લશ્કરનું ખર્ચ હિંદ ઉપર નાંખવાની પદ્ધતિ સામે વાંધો

ઉદાહરણો. તેણે બંગાળા ને મધ્ય પ્રાંતોની રેયતોના હડકો નક્કી કરવા 'ધાસ' કહ્યા, ને લાયક હિંદુઓને મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા.

ઈલ્ધર્મ (ખિલ્લ)—આ વખતે ઇલાકાઓની રાજધાનીઓ બહાર હિંદી મેજિસ્ટ્રેટ યૂરોપિઅનો ઉપર ફોજદારી ગુન્હાઓ માટે કામ ચલાવી શકે તો નહિ, તેથી પહેલા વર્ગના ને સેશન્સ કોર્ટના હિન્દી ન્યાયાધીશો યૂરોપિઅનો ઉપર પણ ફોજદારી ચલાવી શકે તેવો સુધારો ધારાખાતાના સભ્ય ઈલ્ધર્મ ધારાસભામાં રજુ કર્યો. એકદમ આસામના ને કલકત્તાના અંગ્રેજ વેપારીઓ રિપન સામે થયા. પરિણામે રિપનને નમતું પડ્યું. હવે તોડ લાવવામાં આવ્યો કે ફોજદારી કામમાં યૂરોપિઅનો ઉપર પહેલા વર્ગના હિંદી મેજિસ્ટ્રેટો કામ ચલાવી શકે ખરા, પણ તે વખતે આરોપીને યૂરોપિઅનો અથવા અમેરિકનોની બહુમતિવાળા પંચનો લાભ મળવો જોઈએ. આવી રીતનું ઈલ્ધર્મ ખિલ્લ ઇ. સ. ૧૮૮૪માં પાસ થયું. અંગ્રેજ વેપારીઓના આ કોલાહલથી શિક્ષિત વર્ગના આગેવાનોને પોતાની નબળાઈ સમજાઈ ગઈ. હિંદીઓના હડકોનું રક્ષણ કરવાથી રિપન હિંદમાં ઘણો લોકપ્રિય થઈ પડ્યો. જ્યારે તે સ્વદેશ ગયો ત્યારે કલકત્તામાં ને ખાસ મુંબઈમાં તેને ઘણું માન મળ્યું અને લોકો તેના નામ પાછળ ઘેલા થઈ ગયા. રિપનના કારભારની ઉપયોગિતા આરંભમાં આપી દીધી છે.

પ્રકરણ પમું

વાયવ્ય સરહદ. મહાસભા કે કૉંગ્રેસ, ઇ. સ. ૧૮૮૪-૯૯.

ડૅરફ્ટરિન, લૅસડાઉન ને બીજો એલિગન.

લૅડ ડૅરફ્ટરિન—રિપન પછી લૅડ ડૅરફ્ટરિન વાઈસરૉય થયો.

અફઘાનીસ્તાન અને રશિયા—ઇ. સ. ૧૮૮૫માં ડૅરફ્ટરિને કાબુલના અમીર અબ્દુરરહમાનને રાવળપીંડી નોતર્યો. બંને વચ્ચે હવે કરાર થયો કે અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરનાર રાજ્ય વિરુદ્ધ હિંદે અમીરને

મદદ કરવી અને અમીરે બીજા રાજ્યો સાથેના વ્યવહારમાં હિંદના મત મુજબ વર્તવું; પણ હિંદે કાયુલ મુકામે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ મોકલવો નહિ. અમીરની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ રશિયાએ હિરાત પાસે પેંજદે સર કર્યું. તુરત બ્રિટિશ સરકાર વચમાં પડી. પરિણામે, અમીરે પેંજદે રશિયા પાસે રહેવા દીધું ને રશિયાએ થોડોક પ્રદેશ અમીરને આપ્યો, ને રશિયાએ સરહદ નક્કી કરવા કમિશનનો સ્વીકાર કર્યો. આ વખતે અંગ્રેજો ને રશિયાનો લડાઈ થાત પણ ઉકરિનની સમયસૂચકતાથી સુલેહ જળવાઈ રહી.

ત્રીજો અઘો વિઘ્ન—અઘરદેશના રાજા થિબોએ પોતાના મુલકમાં ફ્રેંચો, ઇટાલિયનો ને જર્મનોને વેપાર કરવાના અધિકાર આપ્યા હતા અને હિંદી સરકાર પોતાની સત્તા ઉપર અંકુશ મુકશે એવો સહજ ડર લાગતો હોવાથી તે યુરોપનાં રાજ્યો મારફત પોતાના રાજ્યની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખવા પ્રયત્ન કરતો હતો. થિબોએ ઇરિવતી નદી ઉપર વેપાર કરતી એક અંગ્રેજ કંપનિને મોટો દંડ કર્યો હતો. તેથી અંગ્રેજ વેપારીઓએ હિંદી સરકારની મદદ માંગી. ઉકરિને તુરત લડાઈ જાહેર કરી, ને આખો અઘરદેશ લીધો. થિબોને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો ને અઘરદેશ બ્રિટિશ પ્રાંત બન્યો. આ ફત્તેથી ઉકરિનને માકવેરેસ ઑફ ઉકરિન ને આવાનો ઇલકાબ મળ્યો, ઇ. સ. ૧૮૪૬.

એઇટ્થિસન કમિશન—પોતાના દેશમાં મોટી નોકરીઓ છતી લાયકાતે હિંદીઓને મળતી નહોતી તે આપણે ઉપર અનેક વાર જોઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૮૭૬માં લિટ્ટને કેટલાક નિયમો કર્યા હતા. પણ તેથી હિંદીઓની ફરિયાદો તો આલુ હતી, તેથી ૧૮૮૬માં પંચમના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર આર્લ્સ એઇટ્થિસનના પ્રમુખપણા નીચે વડી સરકારે એક પાદશાહી કમિશન નીમ્યું. આ કમિશને અગસની બલામણો કરી ને સરકારે તેમનો સ્વીકાર કર્યો. સ્ટેચ્યુટરિ સિવિલ સર્વિસ બંધ કરવામાં આવી ને નોકરીઓના ત્રણ વિભાગો કરવામાં આવ્યા. (૧) ઇમ્પિરિયલ, (૨) પ્રાંતિક, (૩) તાબેદાર. પહેલા વિભાગમાં ઈંગ્લેંડની પરીક્ષાના પરિણામ મુજબ ભરતી કરવામાં આવી.

બીજા વિભાગની નોકરી માટે યુનિવર્સિટિના ગ્રેજ્યુએટને નીમવા એવું ચોક્કસ થયું. તાબેદાર નોકરીઆતો પ્રાંતોની સરકારો નીમવા લાગી. હિન્દના લોકોને આ રિપોર્ટથી સંતોષ થયો નહિ ને લાયક નવજીવાનો તો હજી મોટા હોદ્દાથી ખાતલ રહ્યા.

રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપના ને ડક્ટરિનની સુધારા માટેની યોજના—ડક્ટરિનના વખતમાં જૂમ, વેડરબર્ન, બ્યોમેશ બેનરજી, વગેરેએ ઇ. સ. ૧૮૮૫ના ડિસેમ્બરમાં મુંબાઈ મુકામે પહેલી મહાસભા ખોલાવી. બ્યોમેશચંદ્ર બેનરજીના પ્રમુખપણા નીચે મળેલી આ પહેલી મહાસભાના કાર્યવાહકોએ હિંદી પ્રગ્નને નામે કારભારમાં સુધારાઓ કરવાની માંગણી કરી. ડક્ટરિને દિલસોઝી દર્શાવી ને મહાસભાની માંગણીનો વિચાર કરવા પોતાની કાઉન્સિલની એક સમિતિ નીમી. ઇ. સ. ૧૮૮૮માં તે સ્વદેશ ગયો. તેના પછી લૉર્ડ લૅસડાઉન વાઈસરૉય થયો.

લૉર્ડ લૅસડાઉન, ઇ. સ. ૧૮૮૮-૧૮૯૪—નવા વાઈસરૉય એક વાર નાયબ હિંદી દિવાન અને કનેડાનો ગવર્નર હતો. તેના વખતમાં સિફ્રિમ ઉપર ને પૂર્વે હુશઈ લોકોના પ્રદેશ ને શાન સંસ્થાનો ઉપર બ્રિટિશ અંકુશ મુકવામાં આવ્યો. આ વાઈસરૉયે કાશ્મીરનો બધો કારભાર મહારાજા પાસેથી લઈ પોતાને હસ્તક લીધો; બલુચિસ્તાન, ગિલ્ગિટ, અને ચિત્રાલમાં હિંદી સરકારના પ્રતિનિધિઓ રોક્યા, ને અમીર અબ્દુર્રહમાન સાથે નવો કરાર કર્યો. તે કરારથી હિંદી સરકારે અમીરને રૂ. ૧૮ લાખ રોકડા દર વર્ષે આપવાનું હતું. તેને બદલે અમીરે હિંદી સરકારને સિંધુ નદી અને પોતાની સરહદ વચ્ચેની ટોળીઓ ઉપરની તમામ સત્તા સુપ્રત કરી. પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારને તોફાની ટોળીઓ ઉપર વગ બેસાડતાં ઘણું ખર્ચ થયું.

આ વખતે મણિપુરના રાજાને તેના પિત્રાઈએ પદબ્રષ્ટ કર્યો. વાઈસરૉયે નવા રાજાના અમલને સંમતિ આપી. પણ અંગ્રેજ અમલદારે મણિપુરના સેનાપતિને ભર દરબારમાં પકડવાથી લોકો હાંછેડાઈ ગયા. તેમણે બ્રિટિશ કમિશનરને મારી નાંખ્યો, તેથી વાઈસરૉયે લસ્કર મોકલ્યું ને બંડ દબાઈ ગયું.

મોણિપુરનું રાજ્ય ખાલિસા થઈ શકત, પણ સગીર રાજના દૂરના પિત્રાર્ધ ને રાજ બનાવી અંગ્રેજ અમલદારને કારભાર સોંપવામાં આવ્યો, ઇ. સ. ૧૮૯૩.

મહાસભાની પ્રવૃત્તિનું શુભ પરિણામ ઇ. સ. ૧૮૯૨ના સુધારાઓ—ઇ. સ. ૧૮૯૦ની સાલથી એક યા બીજા રૂપમાં પાર્લમેન્ટમાં હિંદના કારભારમાં સુધારા કરવા ચર્ચા થયા કરતી હતી. છેવટે ૧૮૯૨માં ધારાસભાઓની સત્તાને લગતો કાયદો પાર્લમેન્ટે પસાર કર્યો (૧) વડી ધારાસભામાં વધારેમાં વધારે સોળ ને ઓછામાં ઓછા દસ સભ્યો બેસી શકે (૨) મુખ્ય મંત્રી, મંત્રીને અંગાણની ધારાસભાઓમાં ઓછામાં ઓછા આઠ સભ્યો ને વધારેમાં વધારે વીસ સભ્યો બેસી શકે (૩) સંયુક્ત પ્રાંતોમાં વધારેમાં વધારે પંદર સભ્યો બેસી શકે (૪) યુનિવર્સિટીઓ, વેપારી મંડળો, ને તાલુકા ને જિલ્લાનાં બોર્ડો, પોતાના પ્રતિનિધિઓને સરકારની સંમતિથી ધારાસભામાં મોકલી શકે (૫) પ્રાંતિક ધારાસભાઓ વડી ધારાસભામાં એવી રીતે પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકે અને (૬) ધારાસભાઓ પ્રશ્નો પૂછી શકે તથા

દાદાભાઈ નોરોજી

અંદાજપત્રો ઉપર ચર્ચા કરી શકે; એ મુખ્ય સુધારાઓ હતા, પણ ફરાતો રળુ કરવાનો અને અંદાજપત્રો ઉપર મન આપવાનો હક્ક હળુ ધારાસભાઓને આપવામાં આવ્યો નહિ. બીનસરકારી મંડળોએ જે પ્રતિનિધિઓને નીમ્યા તેમને સરકારે સંમતિ આપવાની કદિ ના પાડી નહિ, તેથી એક રીતે આ સુધારાથી લોકોને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો અધિકાર મળ્યો. આ સુધારાથી પ્રાંતિક ને વડી ધારાસભાઓમાં લોકોને પ્રવેશ મળ્યો નહિ તેમ.

વધારે અધિકારો પણ ન મળ્યા;
છતાં હવેથી સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી.
દિરોઝશાહ મહેતા, ગોપાળ
કૃષ્ણ ગોખલે, ને મ.ન.મોહન
માલવીય જેવા દેશના આગેવાનો
ધારાસભાઓમાં જવા માંડ્યા અને
તેમનાં વફાવતશક્તિ, જ્ઞાન, વગે-
રેથી સરકાર મુઝાવા લાગી. વળી
ધારાસભાઓમાં ચાલતી ગરમા-
ગરમ તકરારોથી જાહેરપ્રજા
કારભારના વિષયમાં કેળવાવા
લાગી અને દરેક બાબતમાં પ્રજા-
મત દઢ થવા લાગ્યો. રાષ્ટ્રીય
મહાસભાની સાત વર્ષોની પ્રવૃ-
ત્તિઓનું આ પહેલું ફળ આવ્યું,
તેથી તે સંસ્થા વિશેષ વગવાળી
બની. લૅસડાઉન પછી એલિગન
વાઈસરૉય થયો. નવો વાઈસરૉય
બીજા વાઈસરૉયનો પુત્ર હતો.

લૅડ એલિગન, ઇ. સ.
૧૮૯૪-૧૮૯૮—ત્રણ સ્વતંત્ર
સેનાધિપતિઓને કમી કરી એક
સેનાધિપતિની નીચે બંગાળા,
મદ્રાસ, મુબઈ ને પંજાબનાં ચાર
લશ્કરો ચાર નોખા નોખા અમ-
લદારો નીચે મૂકવામાં આવ્યાં.

સર દિરોઝશાહ મહેતા

ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

મહારાણી વિક્ટોરિયાએ ઇ. સ. ૧૮૯૭માં હીરક મહોત્સવ ઉજવ્યો.

મુંબઈમાં ઇ. સ. ૧૮૯૬ના ચોમાસામાં પ્લેગ શરૂ થયો તે આખા દેશમાં ફેલાયો. ઇ. સ. ૧૮૯૬-૯૭માં ઘણા પ્રદેશોમાં દુષ્કાળ પડ્યો. એ વર્ષ સૂધી આસામમાં ધરતીકંપ ચાલુ રહ્યો. દુષ્કાળની ઉભી થતી પરિસ્થિતિ તપાસવા માટે એલ્ગિને કમિશન નીમ્યું.

“કેસરી” પ્રકરણ—પ્લેગ વખતે મુંબઈ સરકારે પૂનામાં ઘેરઘેર તપાસ કરવા ગોરા સિપાઈઓને મોકલ્યા, તેથી પૂનાની પ્રજા ઘણી ક્રોધવાદી ગઈ. દામોદર ચાંપેકર નામના બ્રાહ્મણ યુવકે રૅડ ને આયર્સ નામના એ અંગ્રેજ અમલદારોનાં ખુન કર્યા. પરિણામે ચાંપેકર ફાંસીએ ચડ્યો, નાતૂલાઈઓને દેશપાર કરવામાં આવ્યા, ને “કેસરી” પત્રના તંત્રી મહંમદ લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળક ઉપર કામ ચલાવી તેમને કેદની સજા કરવામાં આવી; તેથી મુંબઈમાં તોફાનો થયાં અને રાજકોહ, તથા છાપખાનાંઓ માટેના કાયદાઓને વધારે સખ્ત કરવામાં આવ્યા.

વાયવ્ય સરહદ—લોર્ડ લૅસડાઉનની રાજ્યનીતિથી પહાણો ને અમીર ઉરકંદારી ગયા હતા, તેથી સરહદ ઉપર ચિત્રાલ ને તિરાહમાં તોફાનો થયાં. પરિણામે ચિત્રાલ, હીર, તિરાહ, વગેરે ઉપર સરકારે કામુ મેળવ્યો.

એલિગનના કારભારનો અંત—આવી રીતે સરહદ ઉપર તોફાન ને દેશની અંદર બચંકર કુદરતી આફતો ને રાજકીય અસંતોષ, એટલાં વાનાં મૂકી એલિગન ઇ. સ. ૧૮૯૮માં સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૬૬

લોર્ડ કર્ઝન, ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૫.

લોર્ડ કર્ઝન—લોર્ડ કર્ઝને ઇ. સ. ૧૮૯૯માં પોતાનો કારભાર સંભાળ્યો. બધા વાઈસરોયના કારભારોમાં કર્ઝનનો કારભાર જુદો તરી આવે

છે. અત્યાર સૂધીના વાઘસિંચો ઇંગ્લંડના મંત્રિમંડળના કહેવા મુજબ અથવા તે હિંદમાં પોતાના કાઉન્સિલરો અને પ્રાંતિક સરકારોના મતને અનુસરીને વહિવટ કરતા અને કોઈકે વાર પોતાના વિચાર પ્રમાણે કામ લેતા. પણ સ્વભાવે આપખુદ હોવાથી તથા ઇંગ્લંડમાં ને હિંદમાં તેના નામની ઘણી ખ્યાતિ હોવાથી કર્જને આપણા દેશમાં છ વર્ષનો સ્વચ્છંદી કારભાર કર્યો. તે પ્રાચીન ઇતિહાસનો અને સંસ્કૃતિઓનો મોટો અભ્યાસી હતો ને એશિયાના દરેક દેશમાં જઈ આવ્યો હતો. વાયવ્ય સરહદની પરિસ્થિતિનું તેને સાચું જ્ઞાન હતું. તેણે પરદેશ ખાતાના ને હિંદના મદદનીશ દિવાન તરીકે કામ કર્યું હતું, તેથી તેની ખ્યાતિ ઉપર હિંદના લોકોએ મોટી મોટી આશાઓ બાંધી પણ તે આશાઓ ફળીભૂત થઈ નહિ.

સરહદ—એશિયાના વખતમાં સરહદનો મામલો બહુ ગંભીર થઈ ગયો હતો; કર્જને સરહદ ઉપર બંદોબસ્ત કર્યો. ચિત્રાલ વગેરે સ્થળોએ ને લશ્કરો હતાં તેને પાછાં બોલાવી લેવામાં આવ્યાં, પછાણ લોકોને લશ્કરમાં લઈ તેમના મુલકનો બંદોબસ્ત કરવાની તક આપવામાં આવી, હિંદી લશ્કરોને માત્ર જરૂર પડતી જગ્યાઓએ રહેવા દેવામાં આવ્યાં, ને રસ્તાઓ વગેરે ચૂંતારી પછાણ લોકો પર વિશ્વાસ બેસારવામાં આવ્યો. આ ધોરણથી સરહદના સ્થિતિ સુધરી ગઈ ને હિંદુસ્તાન ઉપરનો બોળે બોલો થયો. કર્જને નક્કી કરેલું ધોરણ ડેઠ ઇ. સ. ૧૯૧૪ સૂધી ચાલુ રહ્યું.

નવો વાયવ્ય પ્રાંત—અત્યાર સૂધી સરહદના મુલકોના કારભાર માટે પંજાબની સરકાર જવાબદાર હતી. કર્જને બધા મુલકો વડી સરકારના અંકુશ નીચે મૂક્યા. પેશાવર, કોહાટ, બન્નુ ને હજારાના પ્રાંતો, ને દેહાદ-ધરમાદ/ખાન, ખાઘિરઘાટ, ને દીર, સ્વાત અને ચિત્રાલનાં રાજ્યોને ચીફ કમિશનર નીચે મૂકવામાં આવ્યાં, ને પેશાવર આ નવા પ્રાંતની રાજધાની બન્યું. આઝા ને અયોધ્યાના વાયવ્ય પ્રાંતોને સંયુક્ત પ્રાંતોનું નામ આપવામાં આવ્યું, ઇ. સ. ૧૯૦૧.

અફઘાનીસ્તાન—અમીર અબ્દુરહમાન ઇ. સ. ૧૯૦૧માં મરી ગયો. તેની પછી તેનો દીકરો હમિયુદ્દા ગાદીએ આવ્યો. તેણે પોતાના બાપે કરેલી સંધિ ચાલુ રાખવા ના પાડી, તેથી વાયસરોયે એક અમલદારને કામુલ મોકલ્યો. પરિણામે અમીર ને હિંદી સરકાર વચ્ચે નવો કરાર થયો. હમિયુદ્દાને છેલ્લા પાંચ વર્ષની બધી ખંડણી પાછી મળી, ને તેણે બ્રિટિશ મિત્રતા સ્વીકારી અને His Highness હિજ હાઈનેસને બદલે હવે His Majesty હિજ મેજેસ્ટી તેને હિંદી સરકાર સંબોધે એમ નક્કી થયું, ઇ. સ. ૧૯૦૪-૧૯૦૫.

ઈરાન, અરબસ્તાન—રશિયાના ૩૨થી લૉર્ડ કર્ઝને ઈરાનમાં બ્રિટિશ એલચીઓ રોક્યા, ઈરાન ને અફઘાનીસ્તાનની સરહદો નક્કી કરવા સિસ્તાનમાં કમિશન મોકલ્યું; અને સિસ્તાનમાં, તથા કૌવીટ, મસ્કત અને ઈરાનના અખાતમાં બ્રિટિશ લાભો જળવાય એવી યોજના કરી.

તિબેટ—કર્ઝને કર્નલ યંગહસબંડને તિબેટ મોકલ્યો તેથી ખાક્યા હલાઈ લામા ચીન ભાગી ગયો. યંગહસબંડે રૂ. ૭૫ લાખનો દંડ ને ચુખીની ખાણનો પ્રદેશ તિબેટ પાસેથી પડાવ્યો, પણ બ્રિટિશ મંત્રિમંડળે આવા કરારને વખોડી કાઢ્યો. તેથી માત્ર વેપારી વિષયોને લગતો નવો કરાર કરવામાં આવ્યો. હિંદને તિબેટ સાથે કાંઈ લાગતું નહોતું.

રજવાડાં—કર્ઝને રાજ્યોને પોતાનો કારભાર બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના કારભાર પ્રમાણે ચલાવવા વારંવાર સૂચના આપતો. કર્ઝને રજકુમારોને અપાતા શિક્ષણને સુધારવા પ્રયત્નો કર્યા. પણ દેશના બચાવમાં રજવાડાંઓ યોગ્ય ભાગ આપે તેવી યોજના કરવામાં તેને બહુ અનુમોદન ન મળ્યું. રજવાડાંઓમાં તેણે ઇપિરિઅલ કોર્ટ કોરની સંસ્થા ઉભી કરી. કર્ઝને કાશ્મીરના મહારાજાને તેના રાજ્યનો કારભાર સુપ્રત કર્યો ને સમ્રાટ સાતમા એડવર્ડનો રાજ્યાભિષેક જાહેર કરવા દિલ્હીમાં મોટા દરબાર ભર્યો, ઇ. સ. ૧૯૦૩.

બરાડ પ્રાંત—કર્જનના અમલ દરમ્યાન નિઝામ સરકારે બરાડ પ્રાંતના કારભારનો કાયમ પટ્ટો હિંદી સરકારને કરી આપ્યો; બદલામાં હિંદી સરકારે દર વર્ષે પૌંડ ૧,૬૮૦૦૦ નિઝામ સરકારને આપવા; અમરાવતીમાં નિઝામ સરકારનો વાવટો ફરકે અને હૈદરાબાદના લશ્કરનું ખર્ચ હવે વડી સરકાર ભોગવે, એટલી કલમો મૂકવામાં આવી.

મરકી, દુષ્કાળ, વગેરે—હવે પ્લેગે તો આપણે ત્યાં ધર કમું હતું, તેથી કર્જને તેને રોકવાના ઇલાજોની શોધ કરવા માટે કમિશન નીમ્યું. ઇ. સ. ૧૮૯૯-૧૯૦૦માં “છપનીઆ”નો મોટો દુષ્કાળ પડ્યો. “પડ”નું વર્ષ બીન થયું. ઘણા લોકો મરી ગયા. દોરોનો ખૂબ ઘાણુ નીકળી ગયો. કર્જને લોકોને મદદ ને દિલાસો આપવા જતમહેનત લીધી. એક દુષ્કાળકમિશન નીમવામાં આવ્યું ને તેની ભલામણો પ્રમાણે નહેરુકમો ને રેલવેઓ આંધવા માટે યોજનાઓ ગોઠવવામાં આવી.

મહારાણી વિક્ટોરિઆનું મરણ—ઇ. સ. ૧૯૦૧માં મહારાણી વિક્ટોરિઆ મરી ગયાં.

જમીનનું મહેસુલ—આ વખતે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના નાયકો સ્વર્ગસ્થ રમેશચંદ્ર દત્તના મતને સ્વીકારી હિંદુસ્તાનના તમામ ભાગોમાં અંગાળાના જેવી કાયમ જમાખંધી દાખલ કરવાના ઠરાવો પસાર કરતા હતા. રમેશચંદ્ર દત્તે ને કેટલાક અનુભવી અંગ્રેજ અમલદારોએ હિંદી દિવાનને તે બાબતમાં લિખિત અરજી કરી. દત્તે કર્જનને છાપાઓમાં ખુલા પત્રો લખ્યા અને તેમાં જણાવ્યું કે દેશમાં પડતા ભયંકર દુષ્કાળોથી ઉપસ્થિત થતા ભુખમરા માટે સરકારની મહેસુલ નક્કી કરવાની અને ઉધરાવવાની પદ્ધતિ જવાબદાર છે અને જો સરકાર કાયમ જમાખંધીનું ધોરણ સ્વીકારે તો આ પીડા એકદમ દૂર થઈ શકે. કર્જનની સરકારથી આવો ગંભીર આરોપ ખમાયો નહિ. તેણે દત્તની લેખમાળાના જવાબમાં એક મોટો ઠરાવ બહાર પાડ્યો. હળુ સંધી આ ઠરાવની કલમો પ્રમાણે દેશના મહેસુલની આંકણી

થાય છે. અલખત, કર્ઝનના જવાબમાં આપેલાં વચ્ચેનો પ્રમાણે સરકારે રૈયતને બધા હક્કો આપી દીધા નથી. પણ કાયમ જમાબંધી સરકાર કદિ પણ ખીજે સ્થળે દાખલ નહિ કરે એટલું તો એ જવાબથી નક્કો થઈ ગયું છે.

૬. સ. ૧૯૦૪માં સહકારી મંડળીને લગતો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો.

વિદ્યાપીઠાની સુધારણા—આપણાં વિદ્યાપીઠાની વ્યવસ્થા ખરાબ થઈ ગઈ હતી. તેથી સિમલા મુકામે કર્ઝને પહેલાં કેળવણીખાતાના અમલદારોની એક પરિષદ બોલાવી અને પછી એક કમિશન નીમ્યું. એ કમિશનના અભિપ્રાય મુજબ ૬. સ. ૧૯૦૪માં વિદ્યાપીઠાનાં બંધારણોમાં મોટા ફેરફારો કરનારો એક કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી લોકો કર્ઝનના કારભાર વિરુદ્ધ થઈ ગયા. ફિરોઝશાહ ને ગોખલે જેવાઓએ આ વિરોધમાં આગેવાની લીધી, પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે એકંદર વિદ્યાપીઠાની વ્યવસ્થા સુધરી તો ખરી.

ઉઘમી કારભાર—કર્ઝનના વખતમાં અનેક સુધારાઓ દાખલ થયા. પોલિસખાતાને સુધારવામાં આવ્યું. વેપાર ને ઉદ્યોગના વિકાસ માટે એક નવું ખાતું ઉભું કરવામાં આવ્યું અને તે માટે વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં કાયમ છઠ્ઠો સભ્ય ઉમેરવામાં આવ્યો; પ્રાચીન સ્થળો, બાંધકામો, શિલાલેખો, વગેરેના રક્ષણ માટે એક કાયદો કરવામાં આવ્યો; રેલવેનો કારભાર એક બોર્ડ (મંડળ)ને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. રૂપિયા ને શિલિંગનું હુંડીઆમણુ ૧૬ પેન્સ પ્રમાણે નક્કી થયું. સરકારને મોટી પુરાંતો રહેતી ગઈ; તેથી મીક્ષ ઉપરનો કર મણુ દીઠ રૂ. ૧ સૂધી ઓછો કરવામાં આવ્યો. આ વખત સદગત શ્રીયુત ગોખલેએ વડી ધારાસભામાં કરેલાં બાયજોથી લોર્ડ કર્ઝન ધણો પ્રસન્ન થયો. નાણાંના વિષયને લગતા પ્રાંતોની સરકારો સાથેના કરારોને કાયમ કરવામાં આવ્યા. લોર્ડ કર્ઝનના કારભારની મુદતમાં એક વર્ષનો વધારો કરવામાં આવ્યો તેથી તે ૬. સ. ૧૯૦૪માં સ્વદેશ જઈ પાછો હિંદ આવ્યો.

બંગાલંગ—એક વાર મધ્ય પ્રાંતના ચીફ કમિશનરે પોતાના પ્રાંતની સરહદમાં ફેરફાર કરવા એક તુમાર હિંદી સરકાર ઉપર લખી મોકલ્યો. તે ઉપરથી વાઈસરોયે બધા પ્રાંતોની સરહદો સંબંધી તપાસ કરવા હુકમ કર્યો. આ વખતે બંગાળના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરના ઉપર કામનો બોજો ધણો રહેતો હતો. બંગાળના લોકોને ગવર્નર જોઈ તો હતો અને બિહાર, ઓરિસ્સા ને છોટાનાગપુરના પ્રાંતોને બંગાળથી જુદા કરવા હતા. કર્જને એ માંગણીનો તુચ્છકાર કર્યો ને આસામ ને પૂર્વ બંગાળનો દાકામાં રાજધાની સાથે એક પ્રાંત બનાવ્યો, ને પશ્ચિમ બંગાળ, ઓરિસ્સા, બિહાર ને છોટાનાગપુરના પ્રાંતોનો કલકત્તાની રાજધાની સહિત બીજા નવો પ્રાંત બનાવ્યો. પરિણામે બંગાળીઓ હાંફેડાયા. તેમનું દુઃખ આખા હિંદુસ્તાનનું દુઃખ થઈ પડ્યું. લોકોએ અંગ્રેજ માલનો બહિષ્કાર કર્યો; વિદ્યાર્થીઓ સરકારી સંસ્થાઓ છોડી ગયા; રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થાઓ સ્થપાઈ, મોટી મોટી સભાઓ ભરી દેશના આગેવાનો બાબણો કરવા લાગ્યા અને અરવિંદ ઘોષ, બિપીનચંદ્ર પાલ, લાલા લજપતરાય, બાગગંગાધર ટિળક, ખાપડે, વગેરે આગેવાનોએ મહાસભાની જુની પદ્ધતિથી કંટાળી નવો ઉદ્ધામ પક્ષ સ્થાપ્યો.

લશ્કરી વ્યવસ્થામાં લૉર્ડ કિચનર સાથે મતભેદ ને કર્જનનું રાજનામું—આ વખતે લૉર્ડ કિચનર હિંદનો સેનાપતિ હતો. તેણે એમ કહ્યું કે વાઈસરોયની કાઉન્સિલમાં Military Member—લશ્કરી સભાસદની હાજરીથી તેની સત્તા ઝાંખી થઈ જાય છે અને તે ખાતું બંધ થવું જોઈએ. કર્જને એવી દલીલ કરી કે સેનાધિપતિ વાયસરોયનો તાબેદાર છે અને જો તેને વાઈસરોયથી સ્વતંત્ર બનાવવામાં આવે તો હિંદનો વહિવટ લશ્કરી થઈ જાય. આ દલીલને આખા હિંદનું અનુમોદન હતું. એ વેળા ઈંગ્લંડમાં મિ. બાલ્ફર મુખ્ય પ્રધાન હતો ને લૉર્ડ કિચનર ઈંગ્લંડમાં મોટી વગ ધરાવતો હતો. તેથી કિચનરને નાખુશ કરી કર્જનને રાજ રાખવામાં મોટી મુશ્કેલી દેખાવા લાગી. તકરારનો તો નિકાલ કરવામાં આવ્યો. પણ દરમિયાન લશ્કરી સભ્ય નોકરી છોડી જતો હોવાથી તેની જગ્યા કોને આપવી તે બાબત ખટખટ

આવી કર્જને પોતાના ઉમેદવારનું નામ સૂચવ્યું, પણ ઈંગ્લંડથી એવી આજ્ઞા થઈ કે તેમાં કિયનરનો મત પૂછવો. કર્જને નાખુશ થઈ રાજનામું આપ્યું. કર્જનકિયનરરૂપ એ તરવારો હિંદના સરળ કારભારરૂપી એક મ્યાનમાં કેમ સમાય ?

કર્જનનો કારભાર—લૉર્ડ કર્જનનો ઇ. સ. ૧૮૦૩ સુધીનો કારભાર લોકપ્રિય હતો અને તે વખતની મહાસભાના આગેવાનોએ પણ તે કારભારનાં કેટલાંક કામોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. પણ ત્યાર પછી વાઈસરૉય વગોવાવા લાગ્યો. તે સ્વચ્છંદી, આપખુદ ને એકલસૂરો હતો. તેને પોતાની શક્તિનો ઉચ્ચો ખ્યાલ હતો, તે મિથ્યાભિમાની હતો, અને હિંદુસ્તાનની બધેકે, આખા એશિયાની પ્રગ્નઓની રાજકીય શક્તિનો તેને હલકો મત હતો, તેથી તેણે કારભારમાં ઘણી ભૂલો કરી. અલખત, હિંદુસ્તાનની પ્રગ્નઓ ઉપર તેને ઘણી પ્રીતિ હતી; પણ શિક્ષિત વર્ગોની લાયકાત માટે કર્જનને સારો અભિપ્રાય નહોતો. તેને મન હિંદુસ્તાનની રંક ને નિરાધાર તથા નિરક્ષર પ્રગ્ન ઉપર ઈંગ્લંડ હમેશાં રાજ્ય કરે તેમાંજ આ દેશનું કલ્યાણ સમાએલું હતું. અલખત, દુષ્ટાળ, મહેસુલ, વિદ્યાપીઠો, નોકરો, વગેરે માટે તેણે સારી યોજનાઓ ઘડી; પણ બંગલગંથી, વિદ્યાપીઠના કાયદાથી અને પોતાનાં છટાદાર પણ હલત બાપણોથી હિંદના શિક્ષિત વર્ગોનો ને લોકોનો તે વિશ્વાસ ખોઈ ખેડો. જે મહાસભાના આગેવાનોને તેણે પોતાના વિશ્વાસમાં લીધા હોત તો તે મોટો વાઈસરૉય બની શકત. સરકાર માથાપ રહે અને પ્રગ્ન હમેશાં સગીરની સ્થિતિમાં રહે એવી તેની માન્યતા હતી. x કારભાર પ્રામાણિક અને ખોડખાંપણ વિનાનો થાય એટલે બસ, એમ તે માનતો હતો. પણ આ માન્યતા ભૂલભરેલી હતી. કર્જનના પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વથી તેના વખતમાં હિંદી સરકારનું ગૌરવ વધ્યું; પણ પ્રગ્નના અસંતોષને લઈને તે ગૌરવ ઝાઝો કાળ નબી શક્યું નહિ. તેના કારભારનાં કેટલાંક અંગોને પાછળથી ફેરવી

* દાખલા તરીકે સર દિનશા વાચ્છાએ.

x કર્જનની અદ્ભુત વક્તૃત્વશક્તિનો અને હિંદ ને ઈંગ્લંડ વચ્ચે પાલકપાલકના જેવો સંબંધ હોવો જોઈએ તે વિચારના નમુના માટે ત્રીજી આવૃત્તિનું પાનું ૪૫૫, નોંંધ જુઓ.

નાંખવાની જરૂર પડી. તિબેટનું સાહસ નિરર્થક ગયું; વિદ્યાપીઠોના સુધારાનાં પરિણામો તેની ઉમેદ પ્રમાણે આવ્યાં નહિ, બંગલંગ રદ થયો; તેણે મહારાણી વિક્ટોરિયાના હંદેરાનાં વચનોનો કરેલો તુચ્છકાર પણ નિષ્પ્રયોજન નીવડ્યો. બંગાળમાં એક નાનો બંડખોર પક્ષ ઉભો થો જ્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૫-૧૯૧૧ સુધીમાં સરકારને રાજ્ય કરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. લૉર્ડ કર્ઝનના ઉદ્યમો ને ખંતીલા, પણ આપખુદ અને સ્વચ્છંદી કારભારથી આપણું રાષ્ટ્રીય જીવન વિશેષ સતેજ બન્યું.

ઇ. સ. ૧૯૦૫માં નામદાર પ્રિંસેસ ને પ્રિંસ ઓફ વેલ્સ હિંદ આવ્યાં. તેમણે સ્વદેશ જઈ જાહેર કર્યું કે હિંદના કારભારમાં સહાનુભૂતિનું ખીજ રોપાવું જોઈએ.

પ્રકરણ ૭મું

લૉર્ડ મોલે ને લૉર્ડ મિંટોનો કારભાર

ધારાસભાઓનું નવું બંધારણ, ઇ. સ. ૧૯૦૫-૧૯૧૦

લૉર્ડ મિંટો ને લૉર્ડ મોલે—

ઇ. સ. ૧૯૦૫માં લૉર્ડ મિંટોએ કર્ઝન પાસેથી હિંદનો કારભાર સંભાળ્યો. તે પછી ઈંગ્લંડના પ્રધાનમંડળમાં ફેરફારો થઈ ગયા. “લિબરલો” પ્રધાનો થયા અને બંક ને મિલ્કનો મોટો અભ્યાસી, ને ગવર્નમેન્ટનો મિત્ર રૅડકલ પક્ષકાર મોલે હિંદી પ્રધાન થયો. અંગ્રેજી ભણેલા હિંદીઓ મોલેના વિચારોને બહુ સારી રીતે જાણતા હતા ને નીતિશાસ્ત્રમાં તેઓ તેને “ગુરુ” માનતા. મોલેએ લૉર્ડ મિંટોના કારભારને પોતાના વિચારોનો ઓપ આપ્યો. એ કારણથી આપણા દેશના

લૉર્ડ મિંટો

આ પાંચ વર્ષના તંત્રને મોલે ને મિટોનો સંયુક્ત કારભાર કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

પરરાજ્યો સાથે વ્યવહાર—ચીન અને રશિયા સાથે કરાર થવાથી આ દેશો સંબંધી ખટપટોનો અંત આવ્યો. આ વખતે કામુલનો અમીર હખિયુદ્દા હિંદ આવી ગયો.

રાજકીય પરિસ્થિતિ—અંગભંગથી કર્જનના અમલમાં દેશમાં મોટા કોલાહલ વ્યાપી રહ્યો હતો. મિટોના વખતમાં તે કોલાહલનું ખરૂં સ્વરૂપ જુદા જુદા પ્રકારે વ્યક્ત થવા લાગ્યું. રશિયાને જાપાને યુદ્ધમાં હરાવ્યું; ઇશનમાં અને તુર્કીમાં પ્રતિનિધિત્વવાળું રાજ્યતંત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું; બ્યારે હિંદુસ્તાનના લોકો શાંતિપ્રિય અને રાજ્યનિષ્ઠ હતા; છતાં તેમની માંગણીનો અનાદર થતો. આ કારણોથી શિક્ષિત વર્ગોનો એક પક્ષ જુના

પક્ષથી તોખા થઈ ગયો ને બંગાળના અસંતોષે તીવ્ર સ્વરૂપ લીધું. ગ્રુકોએ ને બંગ્લોરોની પ્રવૃત્તિઓ વધી પડી. અમલદારોનાં ખુન થયાં. તેથી રાજ-કોહ, સભાઓ, હથિયારો, વગેરેને લગતા કાયદાઓને સખ કરવામાં આવ્યા. લોકમાન્ય બાળ ગંગાધર ટિળકને રાજકોહના આરોપ ઉપર છ વર્ષની સજા ફરમાવવામાં આવી. રાવળપીંડીમાં સુલેહનો ભંગ થતાં લાલા લજપતરાય ને સરદાર અજિત-સિંહને દેશપાર કરવામાં આવ્યા ને બંગાળમાં આઠ આબરૂદાર માણસોને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૭ની સુરતની મહાસભામાં

મહંમદ હાઈ સિંહ

પ્રમુખપદના વિષય ઉપર મોટું ભંગાણુ પડ્યું અને ત્યારથી નવ વર્ષો સૂધી ઉદ્ધામ પક્ષ મહાસભાથી વિમુખ થઈ ગયો.

મોલે ને મિંટોના સુધારાઓ—છ. સ. ૧૯૦૮માં કંપનિના કાર-ભારનો અંતઃઆવ્યે ૫૦ વર્ષો થયાં તેથી મોલેએ તાજને નામે એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું ને તેણે સુધારાઓની આશા આપી. પછી મોલેએ ઈંગ્લંડમાં ગોખલે, બેનરજી, વગેરે દેશનાયકોની મુલાકાતો લીધી અને મિંટો સાથે વાટાઘાટ ચલાવી, તેણે વૉઇસિયની કાઉન્સિલમાં સત્યેંદ્ર પ્રસન્ન સિંહ (સર અને પછી લોર્ડ)ની નીમણૂક કરી, લંડનમાં પોતાની કાઉન્સિલમાં બે હિંદી ગૃહસ્થોને નીમ્યા, ને ઇલાકાના ગવર્નરોની કાઉન્સિલમાં અકેકે હિંદીની નીમણૂક કરાવી છેવટે ધારાસભાના હકેકે ને વિસ્તારવાળો કાયદો પાર્લમેન્ટમાં છ. સ. ૧૯૦૯માં પસાર થયો. આ કાયદાથી પ્રાંતિક ધારાસભાઓમાં બીન સરકારી અમલદારોની બહુમતિ કરવામાં આવી; વડી ધારાસભાના ૬૦ સભ્યોમાં ૨૮ અમલદારો હોય એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું; તાલુકદારો, યૂરોપિઅન વેપારી-મંડળો, મુસલમાનો અને સિખ લોકોને ખાસ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાના હકેકે આપવામાં આવ્યા, ને વડી અને પ્રાંતિક ધારાસભાઓને પ્રશ્નો ને ઉપપ્રશ્નો પૂછવાના, ઠરાવો રજુ કરવાના ને અંદાજપત્ર ઉપર ચર્ચા કરવાના અધિકારો આપવામાં આવ્યા. પણ આ સુધારાઓ આટલેથી અટક્યા. હિંદીઓને કારભારમાં વધારે હિસ્સો આપવામાં આવ્યો નહિ. ગોખલે જોવાઓએ આ સુધારા ઉપર જે મોટી મોટી આશાઓ બાંધી હતી તે નિષ્ફળ ગઈ. પણ તેથી રાજકીય પરિસ્થિતિમાં સુધારો થયો. છ. સ. ૧૯૦૯ના સુધારાઓથી સ્વરાજ્ય માટે લોકોની અભિલાષા વધારે તીવ્ર બની અને ધારાસભાઓને આપેલા અધિકારોનો લાભ લઈ આગેવાનો નવા હકેકે માટે પહેલેથી મોટી તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા; પણ બંડખોર પક્ષ નાશ પામ્યો નહિ.

સમ્રાટ એડવર્ડનું મરણ—છ. સ. ૧૯૧૦માં સમ્રાટ એડવર્ડનું મરણ થયું; તેના પછી પાંચમા જ્યોર્જ ગાદીએ આવ્યા. લોર્ડ મિંટો છ. સ. ૧૯૧૦માં સ્વદેશ ગયો.

પ્રકરણ ૮મું

દિલ્લોઝ કારભાર ને મહાયુદ્ધ-લૉર્ડ હાર્ડિંગ,

ઇ. સ. ૧૯૧૦-૧૯૧૬.

નવો વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંગ—પહેલો સિખ વિગ્રહ કરનાર લૉર્ડ હાર્ડિંગનો પૌત્ર હતો અને હિંદ આવ્યા પહેલાં તેણે પરદેશ ખાતામાં અને રશિયામાં એલચી તરીકે નોકરી કરી હતી.

શહેનશાહને દિલ્હીમાં રાજ્યાભિષેક—ઇ. સ. ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરની ૧૨મી તારીખે શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જનો રાજ્યાભિષેક દિલ્હીમાં રાજગૃહ અને લોકોની હાજરીમાં પૂર હાથી કરવામાં આવ્યો. તે વખતે હિંદી લશ્કરી અમલદારો “વિક્ટોરિયા ફોર્સ” મેળવી શકે એવું જાહેર થયું. કેળવણી માટે રા. ૫૦ લાખની બક્ષીસ જાહેર કરવામાં આવી, બંગલંગ રદ થયો, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંગાળને એકત્ર કરી ઇલાકાનું રાજ્યતંત્ર તેને આપવામાં આવ્યું, આસામને ચીફ કમિશનર નીચે અને બિહાર, ઓરિસ્સા ને છોટાનાગપુરને લેફ્ટ ગવર્નર નીચે મુકવામાં આવ્યા, ને દિલ્હી પ્રાંતને પંચમથી નોખા કરી ચીફ કમિશનર નીચે મુકવામાં આવ્યો. ફરફારથી સમસ્ત હિંદ પ્રસન્ન થયું.

શહેનશાહી પ્રવાસ ને હાર્ડિંગની ઉદારતા—નામદાર શહેનશાહ તથા મહારાણી તા. ૨ ડિસેમ્બર ૧૯૧૧થી તા. ૧૦ જાનેવારિ, ૧૯૧૨ સુધી હિંદુસ્તાનમાં રહ્યાં. તેમને અપૂર્વ માન મળ્યું. કલકત્તામાં નામદાર શહેનશાહે વિદ્યાપીઠ સમક્ષ બાષણ કરતાં ઉદ્ગારો કાઢ્યા કે Educate, unite and hope, કેળવણી લ્યો, એકત્ર થાઓ અને આશા રાખો. ન્યારે વાઇસરૉયે દિલ્હીમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેના ઉપર કોઈએ બાંધનો ધા કર્યો. સુભાગ્યે વાઇસરૉયને ગંભીર ઇજા થઈ નહિ. પોતાની જાંઘડી ઉપર ધા કરવામાં આવ્યો છતાં હાર્ડિંગે ઉદાર રાજ્યનીતિમાં કોઈ ફેરફાર ન કર્યો.

મહાયુદ્ધ ને હિંદુસ્તાન—ધ. સ. ૧૯૧૪ના ઑગસ્ટ માસમાં યૂરોપમાં એક બાબૂ ઇંગ્લંડ, રશિયા, ફ્રાંસ ને બેલ્જિયમ ને બીજી બાબૂ જર્મની ને ઑસ્ટ્રિયા વચ્ચે પ્રયંડ યુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. હિંદમાં તમામ પ્રજાએ તથા રાજ્યોએ સહાનુભૂતિ જાહેર કરી અને જે મદદ જોઈ એ તે આપવાનું વચન આપ્યું. તુર્કી જર્મની સાથે બળ્યું તેથી મુસલમાનો ગભરાયા, પણ તેઓ ઠેઠ સૂધી વફાદાર રહ્યા. ઇંગ્લંડે મક્કા, મદિના, વગેરે પવિત્ર સ્થળોને ઈસ્લમ નહિ કરવાનું વચન આપ્યું. વાઇસરોયે લોકો ઉપર વિશ્વાસ રાખી તમામ લશ્કર બહાર મોકલી દીધું ને માત્ર ૧૫૦૦૦ માણસો દેશમાં રાખ્યા. એકંદરે આપણે ત્યાંથી લગભગ ૧૫ લાખ માણસો લડવા ગયાં. આપણા લશ્કરે લડાઈના પ્રથમ ભાગમાં ફ્રાંસનો બચાવ કર્યો. દેશમાંથી સરકારે મોટી નાણાંની રકમ વ્યાજે લીધી અને લોકોએ સરકારી કાગળો ખુશીથી ધરમાં સંઘર્યા. આરોગ્ય, કેળવણી, વગેરે લોકહિતનાં કાર્યોમાં નાણાં ન ખર્ચતાં લડાઈ જેમ અને તેમ જોલી પાર ઉતરે તે માટે આપણે અથાગ ભોગો આપ્યા. મહા-સભાની બેઠકોમાં સરકાર તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવનારાં ભાષણો થયાં ને ધારાસભામાં આગેવાનોએ સરકારને મદદ આપવા હિંદુસંરક્ષક કાયદા Defence of India Act જેવા સખ્ત ધારાને પસાર થવા દીધો. દરમ્યાન લૉડ હાર્ડિંગના કારભારની મુદતમાં એક વર્ષનો વધારો કરવામાં આવ્યો.

હાર્ડિંગના કારભારનો અંત—હાર્ડિંગ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં સ્વદેશ ગયો. એ વખત હિંદની પ્રજાએ તેને અપૂર્વ માન આપ્યું.

પ્રકરણ ૯મું

અમલદારોના અમલની પરાકાષ્ઠા અથવા લૉડ એમ્સફોર્ડનો કારભાર અને મહાયુદ્ધનો અંત, ઇ. સ. ૧૯૧૬-૧૯૨૧.

લૉડ એમ્સફોર્ડ—લૉડ હાર્ડિંગ પછી લૉડ એમ્સફોર્ડ વાઇસરોય તરીકે આવ્યો.

ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ—ઇ. સ. ૧૯૧૯માં અમીર હબિબુલ્લાહનું ખુન થયું. તેનો સૌથી નાનો પુત્ર અમનૌલા અમીર થયો. હિંદુસ્તાનમાં આ વખતે મોટો અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો હતો. સરહદ ઉપરની ટાળીઓએ લડાઈ દરમ્યાન તોફાન કરવાં શરૂ કર્યાં હતાં. અમનૌલાનો વિચાર પરદેશ સાથેના વ્યવહારની આખતમાં હિંદી સરકારના અંકુશથી સ્વતંત્ર થવાનો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૭માં રશિયાના ઝારને પદબ્રષ્ટ કરવામાં આવ્યો અને ૧૯૧૮માં ત્યાં બૉલશેવિકોનો કારભાર શરૂ થયો. રશિયાની નવી સરકારે ઇરાન ને બીજાં રાજ્યો સાથે કરારો કર્યા અને ઇરાનને પોતાના અંકુશથી મુક્ત કર્યું. આ બધી તકોનો લાભ લઈ ૧૯૧૯માં અમનૌલાએ હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ તુરત તેને પાછું જવું પડ્યું. રાવળપીંડીના કરારથી સરકારે અફઘાનીસ્તાનને સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ગણવાની કમ્પુલ્લાત આપી અને ખાઇખરના ઘાટ આગળ સરહદમાં ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. સરહદ ઉપર બંજુચીઓનાં તોફાનોને શમાવી દેવામાં આવ્યાં, પણ વઝીરીસ્તાનના લોકો ઉપર હિંદી સરકાર વધારે અંકુશ મૂકવાનો વિચાર કરતી હોવાથી લૉડ એમ્સફોર્ડના અમલ દરમ્યાન તે પ્રદેશમાં લડાઈ ચાલુ રહી.

મહાયુદ્ધની હિંદ ઉપર અસર—હિંદુસ્તાને મહાયુદ્ધમાં જે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ભોગો આપ્યા તે આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. હિંદનાં લશ્કરો યુરોપ, આફ્રિકા અને એશિયા, એમ બધે લડ્યાં. ઇરાકમાં જનરલ ટાકિનશેન્ડ તુર્કોને શરણુ થયો. પણ સર રોબર્ટ બોર્ડે અગાદ લઈ તુર્કોને ઇરાકમાંથી કાઢી મૂક્યા. ઇરાકમાં હિંદી સરકારે લશ્કરી યોજનાઓમાં ઘણી બૂઝો કરી, તેથી બ્રિટિશ સરકારે નીમેલા એક કમિશને હિંદી સરકારની વ્યવસ્થા વખોડી કાઢી. પરિણામે તે વખતના ભારતમંત્રી ચૈંબલેને રાજીનામું આપ્યું. મિત્રરાજ્યોની પરિસ્થિતિ ઘણી ખરાબ હોવાથી ઇ. સ. ૧૯૧૮માં દિલ્હી મુકામે “વૉર કૉન્ફરન્સ” — “યુદ્ધ પરિષદ” ભરી હિંદી સરકારે લશ્કરને નાણાંની મદદ કરવા પ્રગ્ળને વિનંતિ કરી. ૧૯૧૮ની આખરે યુદ્ધનો અંત આવ્યો ને જર્મનિનો પરાજય થયો. લડાઈ દરમ્યાન હિંદુસ્તાનને કેટલાક

અગત્યના લાભો મળ્યા. જગતરાજ્યમંડળ—League of Nations—માં હિંદ તરફથી સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્નસિંહ અને બિક્રાનેરના મહારાજા હાજર થયા. વર્સાઈસના સંધિપત્ર ઉપર બંનેને હિંદ તરફથી સહી કરવાની છૂટ મળી. વૉશિંગ્ટન—Disarmament Conference—માં નિઃશસ્ત્રતા માટે પરિષદ મળી તેમાં અને જેનિવા મુકામે મજુર માટેની પરિષદ—Labour Conference—માં પણ હિંદથી પ્રતિનિધિઓ ગયા. એવી રીતે શાહી યુદ્ધપ્રધાન-મંડળ Imperial War-Cabinet—માં અને Imperial Conference—શાહી સંસ્થાનિક મંડળમાં હિંદને પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક્ક મળ્યો. આવી રીતે બ્રિટિશ મહારાજ્યમાં હિંદને ધીમે ધીમે યોગ્ય સ્થાન મળતું ગયું.

સુધારાઓ માટેની ચળવળ અને રોલેટ કાયદાઓ—ઈ. સ. ૧૯૧૬માં ગોખલે ને સર ફિરોઝશાહ મહેતા ગુજરી જવાથી મહાસભાના ગુના પક્ષમાં નેતૃત્વની મોટી ખોટ પડી. લોકમાન્ય ટિળકના પ્રયાસથી મહાસભાથી કેટલાંક વર્ષો થયાં વિમુખ રહેલો પક્ષ તેમાં દાખલ થયો. મિસિસ એનિ બેઝન્ટે ઇ. સ. ૧૯૧૬માં “હોમરૂલલીગ” સ્થાપ્યું. તે વર્ષમાં વડી ધારાસભાના ઓગણીસ બીનસરકારી સભ્યોએ સુધારાની યોજના સરકાર સમક્ષ મૂકી. નામદાર આગાખાને મહંમ શ્રીયુત ગોખલેના સુધારા ઉપરના વિચારો પ્રકટ કર્યા. લખના મુકામે મળેલી મહાસભાએ ને મુસ્લીમ લીગે સુધારા ઉપર સંયુક્ત યોજના બહાર પાડી. ઇ. સ. ૧૯૧૭ના ઓગસ્ટમાં ભારતમંત્રીએ હિંદને જેખમદાર સ્વરાજ્ય આપવાનું જાહેરનામું* પાર્લામેન્ટમાં વાંચ્યું. તે અને વાઈસરૉય આપ્પા હિંદમાં કર્યા ને સુધારા ઉપરનો તેમનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો. દરમ્યાન રાજકોહની તપાસ કરવા માટે નીમાએલી સમિતિના અભિપ્રાય ઉપર સરકારે તૈયાર કરેલાં બે બિલ્લો કે જેને “રોલેટ બિલ્લો” અથવા “કાળા કાયદાઓ” કહેવામાં આવે છે તે બહાર પાડવામાં આવ્યાં અને તેમાંનું એક ધારાસભામાં ચર્ચાયું. બધા બીનસરકારી સભ્યો સરકાર વિરુદ્ધ થયા. દેશમાં મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો અને સરકારે એક

* આ જાહેરનામા માટે ત્રીજી આવૃત્તિના ૪૭૦મા પાનાની નોંધ જોવી.

મુત્સદો પોતાની બહુમતિથી પસાર કર્યો. બીજો મુત્સદો ધારાસભા આગળ આવ્યો નહિ.

પંજબનું પ્રકરણ—પંજબનો મોટો ભાગ આ વખત ચીઢવાઈ ગયો હતો. દિલ્લી વગેરે જગ્યાઓએ તોફાનો થયાં. શ્રીયુત મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજીએ “સત્યાગ્રહ જાહેર કર્યો ને તેઓ ઉત્તર હિંદુસ્તાન જતા હતા ત્યારે તેમને અટકાવવામાં આવ્યા, તુરત અમદાવાદ, વીરમગામ ને પંજબમાં ઘણે સ્થળે મોટાં રમખાણો થયાં. પંજબમાં લશ્કરી કાયદો જાહેર કરવામાં આવ્યો. જનરલ ડાયરે અમૃતસરના જલ્લીયાનવાલા બાગમાં એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે વૈશાખી મેળા માટે ભેગા થયેલા લોકોનાં ટોળાં ઉપર ગોળીઓ છોડી અને બીજા અમલદારોએ લોકોને અને વિદ્યાર્થીઓને સતાવ્યા. વાઘસરાયના કાઉન્સિલર સર શંકરણ નાયરે પોતાનો વિરોધ દર્શાવી રાજીનામું આપ્યું. પંજબના પ્રકરણનો તપાસ કરવા સરકારે એક કમિશન નીમ્યું, પણ તેના હિંદી સભાસદો યૂરોપિયન સભાસદોના અભિપ્રાયોથી નોખા પડ્યા, તેથી અસંતોષ ઉલટા વધારે તીવ્ર બન્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૯.

મૅડ્રાઈડ સુધારાઓ—ઇ. સ. ૧૯૧૯માં ડિસેમ્બર માસમાં પાર્લામેંટે સુધારાઓનો મુત્સદો પસાર કર્યો. સુધારાઓથી આપણું રાજ્યતંત્ર દેશના વિચારોને અનુકૂળ થયું ને ઈંગ્લેંડનો કાયુ ઓઝો થયો. નેવા યુગ ઇ. સ. ૧૯૧૯ના ડિસેમ્બરની ૨૩મી તારીખે જાહેર કરવામાં આવ્યો ને નવી ધારાસભાઓને ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા નામદાર ડ્યૂક ઓફ કોનોટ ઇ. સ. ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં કરી.

મહંમ મિ. મૅટ્ટ્યુ

અ-સહકાર—તુર્કી શરણ થયું. પણ સેવેની સંધિથી મુસ્તફા કમાલે નારાજ થઈ ગ્રીસ વગેરે દેશો સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. મુસલમાનોમાં આ સંધિથી ઘણો અસંતોષ વ્યાપી રહ્યો. ગાંધીજીએ ખિલાફત ને પંગખનાં દર્દોનું જ્યાં સૂધી નિરાકરણ ન થાય ત્યાં સૂધી અસહકાર કરવાનું પ્રગ્નને નિમંત્રણ કર્યું ને ઇ. સ. ૧૯૨૦ના ઑગસ્ટ માસમાં અસહકારની ચળવળ શરૂ થઈ. અસહકારીઓએ સરકારી ખિતાઓ, નોકરી ને નિશાનો છોડવાનો પ્રગ્નને આગ્રહ કર્યો. નાગપુરની મહાસભાએ ગાંધીજીના અહિંસાત્મક અસહકારને સંમતિ આપી પણ મહાસભાનો જુનો પક્ષ આ ચળવળથી વિમુખ રહ્યો, ને ગાંધીજી કેદ થતાં અ-સહકારની ચળવળ પડી ભાંગી.

Chamber of Princes—નરેંદ્રમંડળ—વડી સરકાર અને રજવાડાંઓનો પરસ્પર સંબંધ વિશેષ ધોરણસર થાય તે માટે મૅટ્રફર્ડ રિપોર્ટની સૂચના મુજબ ડ્યૂક ઓફ કોનોટના હસ્તે ઇ. સ. ૧૯૨૧માં રજવાડાંઓનું બનેલું “નરેંદ્રમંડળ” મુદ્દલું મૂકવામાં આવ્યું.

એમ્બેસ્ડીના કારભારનો અંત. નાણાંરિથતિ—સરખાં બંધ થઈ એટલે દેશનું નાણાંબજાર તુટી પડ્યું, ને વેપાર રેન્જગારમાં મંદી આવી ગઈ. એજ વખતે દુષ્કાળ ને ઇન્ફ્લ્યુએન્ઝા ફાટી નીકળ્યા. વાઈસરોય ઇ. સ. ૧૯૨૧ના માર્ચમાં સ્વદેશ ગયો.

વિભાગ દસમો

નવયુગનો પ્રથમ અનુભવ

પ્રકરણ ૧૬

અ-સહકારની નિષ્ફળતા, લૉર્ડ રેડિંગ,

ઈ. સ. ૧૯૨૧-૧૯૨૬

લૉર્ડ રેડિંગ—લૉર્ડ ચેમ્બર્લેડ પછી લૉર્ડ રેડિંગ વાઈસરૉય થયો. તે પહેલાં ઈંગ્લેન્ડનો સર ન્યાયાધીશ હતો.

અહિં લૉર્ડ રેડિંગના કારભારનાં મુખ્ય અંગોનો માત્ર ટૂંકો સાર આપવામાં આવ્યો છે. તેણે પ્રથમ તો નાણાંસ્થિતિ મુધારવા માટે હિંદનું દેવું ઓછું કરવા માંડ્યું. લશ્કરી ખર્ચમાં કેટલાક ઘટાટો થયો. પંચતબના પ્રકરણથી ઉદભવેલી અશાંતિ વધારે ગંભીર થઈ નહિ. લશ્કરમાં આઠ ટૂંકડીઓ હિંદી રહે એમ નક્કી થયું. નરેદ્રમંડળને વ્યવસ્થામાં લાવવામાં આવ્યું. વઝીરીસ્તાનમાં હિંદી વગ વધી. પોલાદ વગેરેના હુન્નરોને રક્ષણ મળ્યું. ગપતાના કેટલાક કાયદાઓ રદ થયા. પ્રાંતોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, કેળવણી, આરોગ્ય, વગેરે સુપ્રત થએલાં

લૉર્ડ રેડિંગ

ખાતાંઓમાં કેટલોક વિકાસ થયો. ઘણે ઠેકાણે મફત કેળવણી દાખલ થઈ. નાગપુર, દિલ્હી, લખનૌ ને ઢાકામાં નવાં વિદ્યાપીઠો સ્થપાયાં. રેડિંગના કારનારમાં મહારાજા તુકોજીરાવ હોળકરને પદબ્રટ કરવામાં આવ્યા અને નિઝામ સરકારની બરાડની માંગણીનો અનાદર કરતી વેળા બ્રિટિશ સરકાર સર્વભીમ સત્તા તરીકે રજવાડાંઓના વિષયોમાં દરમ્યાનગીરીનો હક્ક ધરાવે છે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. આ વખતે અ-સહકારનો પરાજય થયો ને હિંદુ-મુસલમાનોની એકતા નાશ પામી. અ-સહકારની પ્રવૃત્તિથી નવા સુધારાઓ પ્રમાણે વહિવટ કરવામાં રેડિંગને ઘણી મુશ્કેલીઓ પડી. તે ૧૯૨૬ ના એપ્રિલમાં સ્વદેશ ગયો. તેના પછી લૉર્ડ અર્વિલ્ડન (Irvin) વાઈસરૉય થયો.

પ્રકરણ રજું

લૉર્ડ અર્વિલ્ડન, ઇ. સ. ૧૯૨૬-૩૧

સ્વરાજ્યસિદ્ધિ માટે અપૂર્વ યુદ્ધ

લૉર્ડ અર્વિલ્ડન—લૉર્ડ રેડિંગ પછી લૉર્ડ અર્વિલ્ડન વાઈસરૉય થયો. તેના અમલ હમણાં જ પૂરો થયો છે તેથી તે વિષે માત્ર ટુંકું વિવેચન જ કરવામાં આવ્યું છે. લૉર્ડ અર્વિલ્ડન કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષનો હતો. તેના અમલમાં ઈંગ્લંડમાં લેબર-મજૂર-પક્ષ સત્તા ઉપર આવ્યો, છતાં તેને ને ઈંગ્લંડની નવી સરકારને સારો સંબંધ રહ્યો. અર્વિલ્ડને ખેતી ઉપર, રજવાડાં ઉપર, શરારી ઉપર ને રાજ્યવહિવટ ઉપર જુદી જુદી સમિતિઓ નીમાવી. હિન્દને વધારે જવાબદારીવાળું રાજ્યતંત્ર આપવા માટે તેના વખતમાં સાયમન કમિશન નીમવામાં આવ્યું, પણ તે કમિશનમાં એક પણ હિન્દીને નીમવામાં ન આવ્યો તેથી તે સામે હિન્દમાં મોટો વિરોધ થયો ને બંધે ઠેકાણે તે કમિશનનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો. અર્વિલ્ડને આ ભૂલને સુધારવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ હિન્દની રાષ્ટ્રીય ભાવના એટલી બધી જોરદાર થઈ ગઈ હતી કે તે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. મહાસભામાં આ વખતે એક પક્ષ ઈંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતો હતો.

ને તેની આગેવાની પંડિત મોતીલાલના પુત્ર જવાહરલાલ નેહરુએ લીધી હતી. એ પક્ષ દિનપ્રતિદિન જોરદાર થતો જતો હતો તેથી અરૂંધિને ઈંગ્લંડ જઈ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ પાસેથી ઇ. સ. ૧૯૧૭ના ઑગસ્ટના સ્વરાજ્યના જાહેરનામાનો ઉદાર અર્થ કરાવ્યો ને હિંદ આવી તે અર્થ જાહેર કર્યો. બ્રિટિશ સરકારે હવે એમ જાહેર કર્યું કે હિન્દને ઈંગ્લંડના પરિપૂર્ણ સંસ્થાનનો દરજ્જો-Dominion Status ચોક્કસ આપવામાં આવશે. ઈંગ્લંડથી સ્વતંત્ર થવાનો મહાસભાનો પક્ષ વધારે વગવાળો ન થાય તે માટે અરૂંધિને મહાસભાના આગેવાનો ગાંધીજી ને મોતીલાલ નેહરુને રૂબરૂ બોલાવ્યા ને તેમને રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સમાં હાજરી આપી સ્વરાજ્યની યોજના તૈયાર કરવા માટે સહકાર આપવાનું સૂચવ્યું. પણ તે પ્રયાસમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો. ઇ. સ. ૧૯૨૯માં લાહોર મુકામે મળેલી મહાસભાએ સ્વતંત્રતાનું ધ્યેય જાહેર કર્યું ને ઇ. સ. ૧૯૩૦ના માર્ચમાં ગાંધીજીએ પોતાના અગિયાર મુદ્દાઓવાળો પ્રસિદ્ધ કાગળ વાઈસરોયને મોકલ્યો તેમાં તેમણે સ્વરાજ્ય નહિ મળે તો અસહકાર કરવાનું જાણાવ્યું હતું. આ કાગળનો સંતોષકારક જવાબ નહિ મળતાં માર્ચની બારમા તારીખે ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં આવેલા પોતાના સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી સતિતેરેક સ્વયંસેવકો સાથે સુરત પાસે દાંડી મુકામે ગેરકાયદેસર મીઠું પકવવા કુચ કરી. એપ્રિલની છઠ્ઠી તારીખે આખા દેશમાં સત્યાગ્રહ ને સવિનય ભંગની લડત શરૂ થઈ. લોકોએ મીઠાના કાયદા તોડ્યા, દારૂનાં પીણાં ઉપર ચોક્કસ કરી, ધ્વજવંદન કર્યું. મોટાં મોટાં સરવસો કાઢ્યાં, પરદેશી કાપડોને બ્રિટિશ માલનો અલિપ્તકાર કર્યો ને ગુજરાતમાં ખેડુતોએ કર ભરવાની ના પાડી. સરકારે એક પછી એક, બધા આગેવાનોને કેદ કર્યાં, વાઈસરોયે દસ ઑર્ડિનન્સો કાઢ્યા, ને પેશાવર, સોલાપુર, ચિત્તાગાંગ જેવાં સ્થળોએ લસકરી કાયદો જાહેર કર્યો. લગભગ સાઠ હજાર માણસો જેઠાંલિમાં ગયા. સરકારને રાજ્ય કરવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. લોકો અહિંસક રહ્યા એ આ લડતનું અપૂર્વ લક્ષણ હતું. દરમ્યાન રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સ લંડન મુકામે મળી. તેમાં રાજ્યો ને દેશના કેટલાક જણાઓ હાજર રહ્યા હતા. તેમણે બ્રિટિશ સરકાર પાસે સ્વરાજ્યના કેટલાક અગત્યના મુદ્દાઓ નક્કી કર્યા ને

પછી હિંદ પાછા આવી ગાંધીજી ને મહાસભાના આગેવાનો સાથે મસલત ચલાવી સત્યાગ્રહની લડત મોકુફ રખાવી.

ઇ. સ. ૧૯૩૧ના એપ્રિલમા લૉર્ડ અર્વિન સ્વદેશ ગયો ને લૉર્ડ વિલિંગ્ડન વાઇસરૉય થયો. અર્વિન સભ્જન હતો ને જો હિંદ ગાંધીજી જેવાની આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહના જંગમાં ઉતર્યું ન હોત તો તેનો અમલ રિપનના જેટલો વખણાઈ જાત.

પ્રકરણ ૩જું

આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાનું ઐતિહાસિક ચિત્ર

નવોયુગ—કંપનિના રાજ્યની સ્થાપનાથી આપણા દેશની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓએ જુદું સ્વરૂપ લીધું. અયોધ્યા પાસે છપૈયા ગામના એક બ્રાહ્મણે ગુજરાત અને કાઠિઆવાડમાં સહજનંદ સ્વામીનું નામ ધારણ કરી સ્વામિનારાયણનો પંથ ચલાવ્યો ને નિરક્ષર ને પાછળ પડેલી જાતોનો ઉદ્ધાર કર્યો. સ્વામી સહજનંદને પશ્ચિમની વિદ્યાનો રંગ લાગ્યો નહતો. પણ એ જ સમયમાં સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી અને અંગ્રેજી સાહિત્યના પ્રચંડ અભ્યાસી રાજા રામમોહનરાયે બંગાળામાં બ્રહ્મસમાજ સ્થાપ્યો. આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં બ્રહ્મસમાજોએ અગ્ર ભાગ લીધો છે. કાઠિઆવાડમાં મોરબી સંસ્થાનમાં જન્મેલા એક બ્રાહ્મણપુત્રે દયાનંદ સરસ્વતીનું નામ ધારણ કરી પંજાબમાં આર્યસમાજ સ્થાપ્યો. મિસિસ એનિ બેઝન્ટની થિયોસૉફિકલ સોસાયટીએ અધ્યાર અને કાશી મુકામે હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવા સંસ્થાઓ ઉભી કરી. કાશીના હિંદુ વિદ્યાપીઠને જન્મ આપનાર આ મંડળ છે. સ્વામી વિવેકાનંદે હિંદના પ્રાચીન ગૌરવનો ખ્યાલ પશ્ચિમની દૃષ્ટિએ અમેરિકાને ને હિંદુસ્તાનને કરાવ્યો, ને શિકાગોમાં મળેલી 'ધર્મપરિષદ'માં આપેલા ભાષણથી મોટી ખ્યાતિ મેળવી. રિપનના વખતમાં મુસલમાનો માટે મહુમ સૈયદ અહમદે અલીગઢ કોલેજ સ્થાપી.

સાહિત્ય, સમાજસુધારણા—પશ્ચિમની વિદ્યાનો પહેલો વિજય સાહિત્ય અને સમાજના વિષયોમાં થયો છે. હિંદુસ્તાનનું સાહિત્ય ધર્મપ્રધાન હતું; હવે તે સાહિત્ય સર્વદેશીય થયું. હિંદની ગુદી ગુદી ભાષાઓનું સાહિત્ય ગદ્ય, પદ્ય, નાટક, રંગભૂમિ, કળા, ઇતિહાસ, ચરિત, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે દરેક ક્ષેત્રમાં ધીમે ધીમે વિકાસ પામતું જાય છે ને કેટલાક લેખકો ને વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓ તો જગતને માન્ય થઈ પડ્યા છે, જેમકે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, ઇકબાલ, જગદીશચંદ્ર બોઝ, વગેરે. આપણા પ્રાંતના સાહિત્યમાં પણ એવું બન્યું છે. નવી વિદ્યાનો ખરો રંગ આપણને “સરસ્વતીચંદ્ર”માં પૂરેપૂરો જણાઈ આવે છે. સમાજસુધારણામાં વ્યક્તિને જ્ઞાતિના બંધનથી, સ્ત્રીઓને ને સમાજને નિરક્ષરતાથી ને અંત્યજ જાતિઓને અસ્પર્શવાદથી વિમુક્ત કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. ભોલપુરનું વિશ્વવિદ્યાલય, પૂનાનાં શિક્ષણમંડળો, ગોમ્પલેનો હિંદુસેવક સમાજ, વગેરે સંસ્થાઓ આ કાર્યો કરે છે. આપણા દેશના ઇતિહાસનું સાંપ્રત પદ્ધતિથી સમર્થન કરનારા પહેલાં યુરોપીઓ હતાં. પછી રાજેન્દ્રલાલ મિત્ર, ડૉ. ભાંડારકર અને ભગવાનલાલ દંદિજી આગળ આવ્યા. નરેન્દ્રનાથ લૉ, જયરાલ વગેરેએ જૈન, બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી પ્રાચીન સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં પ્રજ્ઞસત્તાક રાજ્યો હતાં એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે અને મોગલાઈના ઇતિહાસમાં પ્રો. જહુનાથ સરકાર વગેરે મહાભારત કામ કરી રહ્યા છે. મરાઠી ઇતિહાસમાં પારસનિસ ને કિંકેઈડ અને વિશેષતઃ ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઈ આગળ આવ્યા છે. અર્થશાસ્ત્રમાં પણ આપણે પશ્ચિમના વાતાવરણથી રંગાવાનું પસંદ કર્યું છે.

રાષ્ટ્રીય ભાવના—Indian National Congress.

મહાસભા; મુસ્લીમ લીગ. Muslim League—આ બંધી ચળવળોનો સાર આપણી “રાષ્ટ્રીય ભાવના” એમ કહીએ તો ચાલે. ઇ. સ. ૧૮૮૫માં મુંબઈ મુકામે પહેલી મહાસભા મળી. ઈંગ્લેન્ડના જેવી રાજકીય સંસ્થાઓ દેશમાં દાખલ કરાવવા તેના આગેવાનો પ્રયત્નો કરતા હતા. એ

વખતે તેમને રજવાડાંઓ, ઝમીનદારો, વકીલો ને વેપારીઓનો આશ્રય હતો. લૉર્ડ કર્ઝનના અમલ સૂધી આ પરિસ્થિતિ ટકી. પછી તેનું સુકાન જુના આગેવાનોના હાથમાંથી જવા લાગ્યું. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં સુરત મુકામે મહાસભા તુટી ગઈ, પણ ત્યાં મદન મોહન માલવીય, દિરોઝશાહ મહેતા, ગોખલે, રાસવિહારી ઘોષ, વગેરેએ તેને સંજીવિત કરી. ગાંધીજીની આગેવાની નીચે ઇ. સ. ૧૯૨૦માં નાગપુર મુકામે મહાસભાએ પોતાનું ધ્યેય ફેરવી નાંખ્યું. મહાસભામાં પહેલાં હિંદુઓ મોટી સંખ્યામાં હતા. ધીમે ધીમે મુસલમાનો પણ ભળવા માંડ્યા. થોડા વખત પછી તેમણે પોતાનું એક નવું મંડળ ઉભું કર્યું ને તેને Muslim League “મુસ્લીમ લીગ”નું નામ આપ્યું.

રજવાડાંઓનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્દોગ ને મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ—મુત્સદ્દીઓ વર્તમાનપત્રો, વગેરે દ્વારા જે ન કરી શકે તે રાજ્યો પોતાનાં રાજ્યોના કારભારમાં દેશને વાસ્તે કરી શકે. બાહોશ શિક્ષકોની નીચે તાલીમ લઈ, અનુભવી મુત્સદ્દીઓને કારભાર સોંપી, દેશાવરની મુસાફરીઓ કરી, પોતાનાં રાજ્યોમાં યોગ્ય સુધારાઓ કરી અને દેશના નાયકોને ભાષણો ને કર્તવ્યો દ્વારા ઉત્તેજન આપી હિંદુસ્તાનના કેટલાએક રાજ્યોએ સારી કીર્તિ મેળવી છે ને તેમાં વડોદરાના, મહેસુર અને ત્રાવણકોરના મહારાજાઓએ અગ્રેસર ભાગ લીધો છે. વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ સરકારે પછાત કેમોને ખાસ લાભો આપ્યા છે, ફરજિઆત કેળવણી રાજ્યમાં દાખલ કરી છે, દેશની કળાસમૃદ્ધિને લાભ આપ્યો છે અને પોતાનાં અનુપમ ભાષણોથી પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાના અંકુરો રોપ્યા છે. તેમને આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાના મુખ્ય ઉત્પાદક ખુશીથી કહી શકાય.

राज्यव्यवस्था

બ્રિટિશ હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા

૧૯૧૭ના ઑગસ્ટની ૨૦મી તારીખનું જાહેરનામું—
Announcement of August, 20, 1917—હિંદુસ્તાનના લોકો
સ્વરાજ્ય માંગતા હતા અને હિંદની તથા ઇંગ્લેંડની સરકારો પાસે સ્વરાજ્ય
આપવા માટે અત્યાર સુધી કોઈ નક્કી કરેલું ધોરણ નહોતું, તેથી ઇ. સ.
૧૯૧૭ના ઑગસ્ટની ૨૦મી તારીખે House of Commonsની સભામાં
એક પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે હિંદી-Secretary-દિવાને આ જાહેરનામું બહાર
પાડ્યું. તેમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે (૧) હિંદને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના
એક Integral-પરિપૂર્ણ અંગ તરીકે લેખવામાં આવશે અને (૨) તે લક્ષ્ય
પ્રાપ્ત કરવા માટે દેશમાં ક્રમશઃ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર-Responsible
Government-દાખલ કરવામાં આવશે. આ બે લક્ષ્યોને સિદ્ધ કરવા
માટે જાહેરનામામાં કેટલાએક માર્ગો જણાવવામાં આવ્યા છે: (૧) નોકરીઓમાં
ધીમે ધીમે હિંદીઓને દાખલ કરવા અને (૨) સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ-self-
governing institutions-દેશમાં ધીમે ધીમે દાખલ કરવી. આ લક્ષ્યો
સિદ્ધ કરવા માટે જાહેરનામામાં કેટલીએક અગત્યની શરતો પણ મૂકવામાં
આવી છે.-(૧) હિંદનાં વહિવટ અને કલ્યાણ માટેની જવાબદારી બ્રિટિશ
અને હિંદની સરકાર ઉપર રહેશે. (૨) સ્વરાજ્યસિદ્ધિ ધીમે ધીમે થઈ શકશે.
(૩) સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ક્યારે અને કેટલી આપવી તે માટે હિંદી સરકાર
અને ઇંગ્લેંડની સરકારનો નિર્ણય હેવટનો ગણાશે. (૪) સ્વરાજ્યની પ્રગતિનો
મુખ્ય આધાર હિંદના નાયકોના સહકાર-Co-operation-ની વૃત્તિ ઉપર
રહેશે અને (૫) જે જવાબદારીથી એ લોકો સોંપેલું કામ અદ્ય કરશે તે
બીજા સ્વરાજ્યના હક્કો આપતી વેળા સરકાર ધ્યાનમાં લેશે.

આવું જાહેરનામું બ્રિટિશ હિંદના વહિવટમાં કોઈ વખત બહાર પડ્યું
નથી. તેના ઉપર આપણા સુધારેલા રાજ્યતંત્રની ઈમારત ચણવામાં આવી છે.

હિંદી રાજ્યતંત્રના વિલાસો—હિંદી રાજ્યતંત્ર ઈંગ્લંડમાં અને હિંદમાં ચાલે છે, તેથી પહેલાં આપણે ઈંગ્લંડમાં જે તંત્ર ગોઠવાયું છે તેનો વિચાર કરીશું ને પછી હિંદમાં ગોઠવાએલા તંત્રનો અભ્યાસ કરીશું.

ઈંગ્લંડમાં ચાલતું આપણું તંત્ર—ઈંગ્લંડમાં હિંદના તંત્ર માટે (૧) તાજ-Crown (૨) પાર્લમેંટ ને (૩) હિંદી દિવાન, તેની કાઉન્સિલ અને ઓફિસ, એટલી સંસ્થાઓનો અભ્યાસ થવો જોઈએ.

(૧) **Crown-તાજ.** ઈંગ્લંડના તાજ પાસે હિંદની સાર્વભૌમ સત્તા છે. આખા સામ્રાજ્યનો તમામ વહિવટ તેને નામે ચાલે છે. પણ તેની કુલ સત્તા અત્યારે ઈંગ્લંડનું મંત્રિમંડળ-Cabinet-ચલાવે છે. તાજને વાઈસરૉય, પ્રાંતોના ગવર્નરૉ, અનેની કાઉન્સિલોના સભ્યો, હાયકોર્ટના જજો, હાય કમિશનર, ઓડિટર જનરલ, ને અંગાળા, મદ્રાસ ને મુંબઈના એડવોકેટ જનરલોને નીમવાના, ને હિંદની ધારાસભાઓના કાયદાઓને ના પસંદ કરવાના અધિકારો છે.

(૨) **પાર્લમેંટે** પટ્ટાઓના કાયદાઓ પસાર કર્યા હતા. પાર્લમેંટ આખા સામ્રાજ્ય માટે ને તેથી હિંદ માટે પણ નીચે પ્રમાણે સત્તા ધરાવે છે:-(૧) જ્યારે પહેલી બેઠક શરૂ થાય ત્યારે તાજના Address ભાષણ ઉપર ચર્ચા કરવાની (૨) મંત્રિમંડળને પ્રશ્નો ને ઉપપ્રશ્નો પૂછવાની (૩) રજાઓ માટે બેઠક ખલાસ થાય તે અગાઉ સભા મુલતવી રાખવાના ઠરાવ રજુ કરવાની (૪) મંત્રિમંડળ ઉપર અને હિંદી દિવાન ઉપર-censure-કપ કાઢી ઠરાવ કરવાની (૫) ઠરાવો-Resolutions-રજુ કરવાની (૬) બ્રિટિશ બજેટમાં હિંદી દિવાનના ખાતાને પગાર કરવાની રકમ આવતી હોવાથી તે વખતની તમામ ચર્ચાઓમાં ભાગ લેવાની.

તે સિવાય ઇ. સ. ૧૮૧૯ના ધારાથી પાર્લમેંટેને કેટલીએક સત્તાઓ મળી છે તે નીચે મુજબ છે:—

માત્ર પાર્લમેંટ આપણું તંત્ર ફેરવી શકે; ઈંગ્લંડમાં નાણું વ્યાજ લેતી વખતે તેની સંમતિ જોઈએ; ઇન્ડિયા કાઉન્સિલમાં એક સભ્યની ફરી

નીમણેક કરતી વેળા હિંદી દિવાને બધાં કાગળીઆં પાર્લમેન્ટ સમક્ષ રજુ કરવાં જોઈએ; હિંદી દિવાન પોતાનો કાબુ ઓછો કરવા જે નિયમો ઘડે તેમાં પાર્લમેન્ટ સુધારો વધારો કરી શકે; દર વર્ષે હિંદી દિવાને પાર્લમેન્ટ પાસે હિંદની નૈતિક અને આર્થિક પ્રગતિ moral and material progress—નો વૃત્તાંત મૂકવો જોઈએ; જે કોઈ અસાધારણ કાંચદો હિંદમાં પસાર થાય તે પાર્લમેન્ટ પાસે જવો જોઈએ; હિંદની સરહદો બહાર જે લશ્કરી ખર્ચ થાય તે માટે પાર્લમેન્ટની બહાલી મળવી જોઈએ; સિવિલ સર્વિસ માટે વર્ષાસન, રજા, વગેરે માટે જે નિયમો ઘડવામાં આવે તે માટે પણ તેની સંમતિ મળવી જોઈએ.

(૩) **Joint Standing Committee—જોઈન્ટ સ્ટેન્ડિંગ કમિટી**—પાર્લમેન્ટ પોતાના સભ્યોમાંથી એક કમિટી નીમે છે. તે હિંદી દિવાન જે આવતો તેની પાસે રજુ કરે તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવે છે. સુધારેલા તંત્રને લઈને આવી સમિતિની ઉપયોગિતા હવે રહી નથી.

પાર્લમેન્ટનો ખરો અંકુશ—ઇંગ્લેન્ડ હિંદથી ઘણું દૂર છે; ઇંગ્લેન્ડના લોકો હિંદથી ઘણા અજાત છે; પાર્લમેન્ટને હિંદના વહિવટ ઉપર ધ્યાન આપવા જેટલો વખત નથી; વળી તેના સભ્યોમાંથી ઘણા થોડા હિંદના હિતને મનમાં રાખે છે; પોતે નીમેલા નોકરોના વહિવટ ઉપર મંત્રિમંડળ પાર્લમેન્ટ પાસે વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવે નહિ, એ બધાં કારણોથી પાર્લમેન્ટ આપણા વહિવટ ઉપર આપણા પોતાના હિત માટે ઘણો ઓછો અંકુશ રાખી શકે છે ને સાધારણ રીતે પાર્લમેન્ટ હિંદના તંત્ર ઉપર બહુ લક્ષ આપતી નથી.

(૪) **Statutory Commission. સ્ટેચ્યુટરિ કમિશન**—ઇ. સ. ૧૯૧૯ પછી દસ વર્ષે કે તેથી જોડેલું હિંદનું નવું તંત્ર કેમ ચાલે છે, તેમાં કેવા સુધારાઓ કરવા, અને પ્રાંતોની ધારાસભા માટે કેટલાં અંગો હોવાં જોઈએ—એક કે બે, તે માટે પાર્લમેન્ટની સંમતિથી હિંદી દિવાન એક સ્ટેચ્યુટરિ કમિશન નીમવા તાજને સલાહ આપવા બંધાયો છે.

(૫) **હિંદી સેક્રેટરિ ને તેનું ખાતું**—હિંદી સેક્રેટરિના ખાતાનો અભ્યાસ કરવા માટે આપણે નીચેની આવતો ઉપર વિચાર કરવો પડશે.

(૧) સેક્રેટરિ પોતે. (૨) સેક્રેટરિ અને તેની કાઉન્સિલની સંયુક્ત સત્તાઓ. (૩) કાઉન્સિલ પોતે—India Council (૪) સેક્રેટરિની ઓફિસ—India Office. (૫) હાય કમિશનર—High Commissioner, દરેક આપત આપણે નોખી નોખી લઈશું.

હિંદનો સેક્રેટરિ—ઈંગ્લંડમાં હિંદના કારભારની મુખ્ય જવાબદારી સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ્સ ફોર ઇન્ડિયા અથવા હિંદી દિવાન કે ભારતમંત્રી ઉપર રાખવામાં આવી છે. સેક્રેટરિ બ્રિટિશ મંત્રીમંડળનો સભ્ય છે, તેથી પાર્લિમેન્ટ, મંત્રિમંડળ અને શહેનશાહ હિંદના તંત્રની તમામ જવાબદારી તેના ઉપર મૂકે છે. જો તેના ઉપર અવિશ્વાસ—want of Confidence—નો ઠરાવ પસાર થાય તો તેણે રાજીનામું આપવું જોઈએ. ઇ. સ. ૧૮૫૮ અગાઉ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ને બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ જે સત્તા ભોગવતાં તે તમામ સત્તા આ અમલદાર હવે ભોગવે છે. હિંદુસ્તાનનું તમામ ઉત્પન્ન ને ખર્ચ, અને તેની સરકારોનાં બધાં કૃત્યો ઉપર તેની દેખરેખ રહે છે. તેના હુકમો હિંદુસ્તાનના બધા અમલદારોએ માન્ય રાખવા જોઈએ. તેનો પગાર બ્રિટિશ લોકો આપે છે; સને ૧૯૨૦ અગાઉ તે આપણે આપતા. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલમાં આઠ અને બારની સંખ્યા વચ્ચે કેટલા સભ્યો હોવા જોઈએ, સભાઓ મહિનામાં ક્યારે ને ક્યાં બોલાવવી, ખાલી પડેલી જગ્યાઓ કેમ ભરવી, કાઉન્સિલની સમિતિઓ નીમવી, એ બધો અધિકાર સેક્રેટરિનો પોતાનો હોય છે. તેના ઉપર ગમે તે માણસ ફરિયાદ ચલાવી શકે છે. હિંદનું નાણું તે પોતાને નામે બેંકમાં રાખી શકે છે. સેક્રેટરિને પોતાની સત્તા ઓછી કરવાની સત્તા પણ આપવામાં આવી છે.

(૬) **India Council**—ઈન્ડિયા કાઉન્સિલ, બંધારણ—સેક્રેટરિને મદદ કરવા India Council યોજવામાં આવી છે. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલમાં ઓછામાં ઓછા આઠ અને વધારેમાં વધારે બાર સભ્યો હોઈ શકે છે. અર્ધા ભાગના સભ્યો હિંદમાં ઓછામાં ઓછાં દસ વર્ષો માટે રહેલા હોવા જોઈએ અને નીમણૂક વખતે હિંદ છોડ્યાને તેમને પાંચ વર્ષોથી વધારે

વખત થયો હોવો જોઈએ નહિ. કાઉન્સિલરનો હોદ્દો પાંચ વર્ષ માટે હોય છે, પણ પાર્લમેન્ટની સંમતિથી તેનો હોદ્દો લંબાવી શકાય ખરો. બ્રિટિશ સભ્યોને વાર્ષિક ૧૨૦૦ પૌંડ મળે છે; હિંદી સભ્યોને ખાસ વિશેષ મુશાહીર આપવામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૭થી હિંદીઓને સભ્યો બનાવવામાં આવે છે. અત્યારે ત્રણ હિંદીઓ કાઉન્સિલમાં છે.

ઇન્ડિયા કાઉન્સિલની સત્તાઓ.—હિંદુનું તમામ ઇંગ્લંડ સંબંધનું કામકાજ ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ કરી શકે છે. તેની સભા મહિનામાં એક વાર તો થવી જ જોઈએ. પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ગેરહાજરીમાં કાઉન્સિલ પોતે પ્રમુખ નીમે છે. હિંદુનું ઉત્પન્ન ખર્ચતી વખતે કાઉન્સિલની બહુમતિથી કામ થવું જોઈએ; પણ અગત્યના પ્રસંગોએ સેક્રેટરી કાઉન્સિલ વિરુદ્ધ જઈ શકે એ પરંપરા થઈ ગઈ છે. કોઈ સરકારી-reserved-વિષયને-transferred પ્રધાનહસ્તક વિષય કરવો હોય તો ભારતમંત્રીએ કાઉન્સિલની પરવાનગી લેવી જોઈએ. પબ્લિક સર્વિસ કમિશનની નીમણૂક કરવામાં, સનદી નોકરીઓ વિષેના નિયમો ઘડવામાં, અને વાઇસરૉયના કાઉન્સિલરોના પગારો વગેરે નક્કી કરવાના વિષયોમાં તેની પરવાનગી મળવી જોઈએ. હિંદના મુન્સદીઓ કાઉન્સિલ રાખવાની વિરુદ્ધ હોય છે; કારણ કે તેના સભ્યો હિંદની ખરી પરિસ્થિતિથી અજાત હોય છે અને તેમના વિચારો બ્રિટિશ લાભોને વધારે અનુકૂળ હોય છે.

કમિટીઓ કે સમિતિઓ.—કાઉન્સિલના સભ્યો ખાતાંવાર જુદી જુદી સમિતિઓમાં વહેંચાઈ જાય છે અને તે સમિતિઓ દ્વારા ખાતાંઓને વહિવટ ચાલે છે.

(૭) **India Office-ઇન્ડિયા ઓફિસ.**—હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં એક ને હાઉસ ઓફ લૉર્ડ્સમાં એક એમ બે, અમલદારો બ્રિટિશ મંત્રિમંડળના સભ્યો તરીકે બેસે છે. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલ માત્ર સેક્રેટરીને સલાહ આપવાવાળું મંડળ છે, પણ પત્રવ્યવહાર વગેરેનો વહિવટ કરવા જે પગારદાર નોકરો રાખવામાં આવ્યા છે તેઓ ઇન્ડિયા ઓફિસમાં આવી જાય છે.

આ ખાતામાં એક કાયમ-Permanent સેક્રેટરિ હોય છે. તેમનો પગાર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટ આપે છે.

ખાનગી અને જરૂરી તુમારો—સેક્રેટરિ ખાનગી તુમારો પોતાની કાઉન્સિલના સભ્યોથી છાના હિંદ મોકલી શકે છે. જરૂરી તુમારો માટે પણ તેવી પ્રથા છે; પણ એવા તુમારો જરૂરી શા માટે ગણાય તેનાં કારણો સેક્રેટરિએ આપવાં જોઈએ.

(૮) **High Commissioner.** હાય કમિશનર—ઉપર બતાવેલા તમામ અમલદારોનો પગાર ઈંગ્લેંડ ચૂકવે છે, પણ હિંદને લગતું કેટલુંક આડતનું કામ કરવા એક બીજો મોટો અમલદાર ઈંગ્લેંડમાં નીમાય છે. તેનો પગાર હિંદમાંથી ચૂકવાય છે. હિંદી ને પ્રાંતિક સરકારોને જોઈતો તમામ માલ પૂરો પાડવો, અભ્યાસ માટે જતા હિંદી વિદ્યાર્થીઓને સલાહ આપવી, અને પરચુરણ આડતનું કામ કરવું, એ આ અમલદારનું ખાસ કર્તવ્ય છે. તે હાય કમિશનર કહેવાય છે.

બ્રિટિશ સરકારની દરમ્યાનગીરી—પ્રધાનહસ્તક-transferred-વિષયોમાં બ્રિટિશ સરકાર દરમ્યાન થઈ શકે નહિ; સરકારહસ્તક વિષયોમાં બ્યારે સરકાર ને ધારાસભાઓ એકમત હોય ત્યારે ઈંગ્લેંડથી દરમ્યાનગીરી થઈ શકે નહિ; પણ એ પરંપરા હંમેશાં અક્ષરશઃ સચવાતી નથી. ઉપરાંત, હિંદી સરકાર ને પ્રાંતિક સરકારોના મતભેદો વખતે, બે પ્રાંતિક સરકારોના લાભો સાચવવા માટે, અને પોતાની સત્તાનું રક્ષણ કરવા માટે, હિંદી સેક્રેટરિ આપણા રાજ્યતંત્રમાં વચ્ચે આવી શકે છે. આપણી સરકારે હિંદી સેક્રેટરિ ને બ્રિટિશ મંત્રિમંડળની તાબેદારી ઉઠાવવી જોઈએ. તે તેના Agent-એજન્ટ તરીકે કામ કરે છે.

આપણા દેશમાં ચાલતું આપણું રાજ્યતંત્ર—ઉપર આપણે આપણા દેશનો રાજ્યકારભાર ઈંગ્લેંડમાં કેમ ચાલે છે તે જોયું. હવે આપણો રાજ્યકારભાર આપણા પોતાના દેશમાં કેમ ચાલે છે તે જોઈએ. પ્રથમ આપણે હિંદી કે વડી-Indian Government-સરકારનું બંધારણ તપાસીશું.

મધ્યવર્તી કે હિંદી સરકાર

The Indian Government—હિંદી સરકાર—વડી સરકાર એટલે ગવર્નર જનરલ-ઈન-કાઉન્સિલ-Governor General in Council.

(૧) **Governor General—ગવર્નર જનરલ**—સને ૧૭૭૩ ના રેગ્યુલેશનિંગ એક્ટથી બંગાળનો ગવર્નર બંગાળનો ગવર્નર જનરલ થયો. ૧૮૩૩ના પટ્ટાથી તે હિંદનો ગવર્નર જનરલ થયો. ૧૮૫૮ પછી તે વાઈસરૉય થયો. તેની નીમણીક તાજ પોતે કરે છે. પણ વસ્તુતઃ મંત્રિમંડળના મત પ્રમાણે તે નીમણીક થઈ શકે છે. વાઈસરૉયની જગ્યા માટે અનુભવી પાર્લિમેન્ટના સભ્યની પસંદગી કરવામાં આવે છે. વાઈસરૉયના હોદ્દાની મુદત પાંચ વર્ષ માટે હોય છે; કોઈકે વાર તે મુદતને લંબાવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, કર્ઝન ને હાર્ડિંગના કિસ્સાઓમાં. પાંચ વર્ષ દરમ્યાન જરૂરી સરકારી કામ બાબત અથવા આરોગ્યના કારણસર હવે વાઈસરૉય ટૂંક મુદતની રજા ભોગવી શકે છે; પહેલાં તેમ નહોતું.

(૨) **Viceroy—વાઈસરૉય**—ગવર્નર જનરલ વાઈસરૉય તરીકે કેટલીક અગત્યની સત્તાઓ ભોગવે છે. તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે તે હમેશાં પ્રથમ પંક્તિનો હોદ્દો ધરાવે છે; હિંદનાં રજવાડાંઓ તેને તાજના પ્રતિનિધિ તરીકે સંમાન આપવા બંધાયેલા છે. તે ગુનહેગારને મારી આપી શકે છે.

ગવર્નર જનરલ—ગવર્નર જનરલ વહિવટી અને ધારા ધરાવતી કેટલીક સત્તાઓ ધરાવે છે.

વહિવટ સંબંધી—આખા હિંદના વહિવટ માટે તે જવાબદાર છે. તેણે આ વહિવટ પોતાની કાઉન્સિલની સંમતિથી ચલાવવો જોઈએ, પણ જરૂરના પ્રસંગો ઉપર તેને પોતાના અભિપ્રાય મુજબ વર્તવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. બધી પ્રાંતિક સરકારોએ તેની તાબેદારી ઉઠાવવી જોઈએ.

કાઉન્સિલની સંમતિથી તે ડેપ્યુટી ગવર્નર નીચે નવા પ્રાંતોની યોજના કરી શકે, ગમે તે પ્રદેશ પોતાની સત્તા નીચે લઈ શકે, ચીફ કમિશનરોના પ્રાંતો માટે ધારાસભાઓ ઉઠાડી શકે, બે વર્ષ માટે હાઈકોર્ટોમાં વધારાના જડ્જો ન્યાયાધીશો નીમી શકે, ને અણીને પ્રસંગે ગમે તે રાજ્ય સામે લડાઈ જાહેર કરી શકે અથવા તે રાજ્ય સાથે સુલેહ કરી શકે. લશ્કરની જવાબદારી પણ તેને શિર હોય છે.

આપખુદ સત્તા—ગવર્નર જનરલ કાઉન્સિલની સંમતિ વિના કેટલાંક કામો કરી શકે છે. તે પોતાની કાઉન્સિલનો ઉપપ્રમુખ નીમી શકે છે, કાઉન્સિલના કામકાજ માટે નિયમો ઘડી શકે, બહુમતિ વિરુદ્ધ વર્તી શકે, ધારાસભાઓમાંથી કાઉન્સિલરોના મદદનીશ સેક્રેટરિઓ નીમી શકે છે, ડેપ્યુટી ગવર્નર નીમી શકે, ધારાસભાઓમાં જઈ ભાષણો કરી શકે, ધારાસભાઓની બેઠકોને બંધાવવાની અધિકારશક્તિ કરી શકે, તેમને ગમે તે વખતે બોલાવી શકે અથવા તેમની મુદતમાં વધારો કરી શકે, કોઈપણ બિલને સંમતિ આપી શકે અથવા તેનો ઈનકાર કરી શકે અથવા ફરીથી તે ઉપર વિચાર કરવા તે ધારાસભાને મોકલી શકે, ગમે તે બિલને તે પોતાની ખાસ સંમતિ Certification આપી શકે, અને અંદાજપત્ર—Budget—ના કોઈપણ ભાગને તે બાહલી—Restoration—આપી શકે. મીઠાના કરની આવૃત્તિમાં આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. છ માસની મુદત માટે ગવર્નર જનરલ ધારાસભાની સંમતિ વગર કોઈપણ દસ્તૂર—Ordinance—બહાર પાડી શકે. અર્જન્ટિનની સરકારે ઇ. સ. ૧૯૩૦-૩૧ની અસહકારની ચળવળ વખતે આવા દસ ઓર્ડિનન્સો કાઢ્યા હતા.

(૩) ગવર્નર જનરલની કાઉન્સિલ—The Indian Executive Council—ઉપર જણાવ્યું તેમ આખા દેશનો વહિવટ સામાન્ય રીતે આ મંડળના સહકારથી ગવર્નર જનરલ કરી શકે; માત્ર કેટલાંક અપવાદો રૂપે તે આપખુદ સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પહેલાં

કાઉસિલના સભ્યો છ હતા; હવે એ બંધી રહ કરવામાં આવી છે ને કાઉસિલના સભ્યોની સંખ્યા ગમે તેટલી કરી શકાય છે. આ મંડળના સભ્યોને નીમવાનો અધિકાર માત્ર તાજનો છે, પણ વસ્તુતઃ ગવર્નર જનરલ અને બ્રિટિશ મંત્રિમંડળનો મત તેમાં મુખ્ય થઈ પડે છે. કાઉસિલના ત્રણ સભ્યોએ હિંદમાં દસ વર્ષો સુધી તાજની નોકરી કરેલી હોવી જોઈએ; એક સભ્ય ઈંગ્લંડ કે આયર્લેન્ડનો બેરિસ્ટર અથવા સ્કૉટલેન્ડનો એડ્વોકેટ, કે દસ વર્ષના અનુભવવાળો હિંદુસ્તાનની ગમે તે હાય કોર્ટનો વકીલ હોવો જોઈએ. સેનાધિપતિ આ કાઉસિલનો અ-સાધારણ-(Extra ordinary) સભ્ય થઈ શકે, એટલે કે તેને પસંદ પડે ત્યારે, તે મંડળની બેઠકમાં હાજર રહી શકે. અત્યારે કાઉસિલમાં સેનાપતિ ને વાઈસરૉય મળી કુલ આઠ સભ્યો છે અને તેમાં ત્રણ હિન્દીઓ છે. દરેકને અમુક ખાતાંઓ આપવામાં આવે છે. તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

ખાતાંઓ. રજવાડાંઓ અને પરરાજ્યો સાથેનો સંબંધ—Foreign and Political Department—ગવર્નર જનરલ પાસે રહે છે. લશ્કરી ખાતું—Military Department—સેનાપતિ પાસે રહે છે. નોકરીઆતો, આંતરિક રાજ્યવ્યવસ્થા, જંદલિ, પોલિસ, કોર્ટો, વગેરે, Home Department પાસે રહે છે. Legislative Department પાસે કાયદાઓ ધડવાનું ને સુધારવાનું કામકાજ હોય છે. રેલવે, વેપાર ને Ecclesiastical—ચર્ચની બાબતો બીજા ખાતા પાસે રહે છે. કેળવણી, આરોગ્ય ને મહેસુલ માટે ને ઉદ્યોગો, પોસ્ટ, તાર, બાંધકામો, નહેરકામો અને Labour—કામદારોને લગતા વિષયો માટે બીજા ખાતા હોય છે. કાઉસિલના અમલદારો માત્ર વાઈસરૉયને જવાબદાર છે. દરેક સભ્ય પોતાના ખાતા માટે જવાબદાર રહે છે. અગત્યની બાબતો કાઉસિલની સામાન્ય સભામાં ચર્ચાય છે. દરેક સભ્યને મદદનીશ સેક્રેટરિ હોય છે. એ અમલદાર વાઈસરૉયને મળી શકે છે. એકંદર કાઉસિલરો વાઈસરૉયના તાબેદાર અમલદારો કહી શકાય. આપણી કાઉસિલ ધારાસભાઓને જવાબદાર નથી,

મધ્યવર્તી ધારાસભાઓ

(૪) વડી સરકારની ધારાસભાઓ—The Indian Legislature—હિંદી સરકારને લગતાં ધારા ધડવાનાં ત્રણ અંગો છે:—

(૧) ગવર્નર જનરલ. (૨) Council of State, અને (૩) Indian Legislative Assembly, હિંદી ધારાસભા. ગવર્નર જનરલની ધારા ધડવાની તમામ સત્તાઓ તેના વિષયમાં આપી દીધી છે એટલે અહિં ખીજાં બે અંગો વિષે લખવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય તકવાવતો—કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ માટે પાંચ વર્ષ પછી નવી ચુંટણી થાય છે; ધારાસભા માટે દર ત્રણ વર્ષે નવી ચુંટણી થાય છે. કાઉન્સિલની બજેટ-અંદાજપત્ર-ઉપર ઘણી ઓછી સત્તા છે. કાઉન્સિલના સભ્યો Honourable કહેવાય છે અને તેમને ભથ્થું ભાડું વિશેષ મળે છે. કાઉન્સિલની ચુંટણી પ્રાંત-Province-વાર થાય છે. ધારાસભાની ચુંટણી વિભાગ (Division) વાર થાય છે. કાઉન્સિલના મતદારોની યોગ્યતા ને સંખ્યા સંકુચિત રાખવામાં આવી છે. ખાસ (Aristocracy) વર્ગના લાભોનું રક્ષણ કરવા જરૂરને પ્રસંગે સરકારને અનુમોદન મળે તે માટે કાઉન્સિલને ઉભી કરવામાં આવી છે.

વડી ધારાસભાનું બંધારણ—લેજિસ્લેટિવ એક્સસેબ્લીમાં કુલ ૧૪૪ સભ્યો હોય છે. તેમાં સરકાર કુલ ૪૦ સભ્યો નીમે છે ને પ્રાંતોના લોકો કુલ ૧૦૪ સભ્યો મોકલે છે. સરકાર જે ૪૦ સભ્યો નીમે છે તેમાં ૨૫ અમલદારો હોય છે. આપણા મલાકામાંથી વડી ધારાસભામાં કુલ ૨૨ જણાઓ જાય છે. તેમાં ૧૬ લોકોના ચુંટેલા હોય છે ને ૬ સરકારના નીમેલા હોય છે. આ છમાંથી બે અમલદારો ને ચાર ખીનઅમલદારી શખસો હોય છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું બંધારણ—હવે આપણે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટનું બંધારણ તપાસીએ. આ સંસ્થામાં કુલ ૬૦ સભાસદો બેસે છે. તેમાં ૨૬ જણા સરકારના નીમેલા હોય છે અને ૩૪ જણાઓ લોકોના નીમેલા હોય છે. સરકારે નીમેલા છનીસ જણામાંથી ૨૦ અમલદારો

હોય છે અને ૬ ખીનઅમલદારી સભ્યો છે, વીસ અમલદારોમાંથી એક જણને સરકાર સભાનો પ્રમુખ નીમે છે એટલે સરકારના નીમેલાની કુલ સંખ્યા ૧૯ની કહી શકાય. આપણા ઇલાકામાંથી એક ખીનઅમલદારી શપ્સ ને એક અમલદાર એમ સરકારના બે માણસો અને છ જણ ખીનસરકારી મંડળોથી ચુંટેલા, એમ કુલ ૮ જણ, કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટમાં બેસે છે.

બંને ધારાસભાઓમાં મુખ્ય ઇલાકાનું પ્રતિનિધિત્વ નીચે આપ્યું છે.

ધારાસભા મારે:—

મતદારમંડળ	ખીન મુસલ- માની	મુસલ- માની	યૂરોપિ- અનો વગેરે	કુલ
મુખ્ય શહેર	૨	૧	૦	૩
સિંધ	૧	૧	૦	૨
ઉત્તર વિભાગ, Northern Division	૧	૧	૦	૨
મધ્યવિભાગ, Central Division	૨	૧	૦	૩
દક્ષિણ વિભાગ, Southern Division	૧	૦	૦	૧
ઇલાકાના યૂરોપિઅનો	૦	૦	૨	૨
હિંદી વેપારી મંડળ, Indian Chamber of Commerce	૦	૦	૧	૧
અગીરદારો, સિંધ, ગુજરાત ને દમખાણુના, વારાફરતી	૦	૦	૧	૧
અમદાવાદના ને મુખ્ય ઇના મિલમાલેકો, વારાફરતી	૦	૦	૧	૧
કુલ...	૭	૪	૫	૧૬

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સ માટે:—

મતદારમંડળ.	ખીનમુ- સલમાન	મુસલમાન	યૂરોપિઅન વગેરે	કુલ
આખો ધલોકો	૩	૧	૦	૪
સિંધના મુસલમાનો	૦	૧	૦	૧
યૂરોપિઅન વેપારીઓનું મંડળ; Euro- pean Chamber of Commerce	૦	૦	૧	૧
કુલ	૩	૨	૧	૬

મત કોણ આપી શકે ને સક્ષ્ય કોણ થઈ શકે?—મતદાર કોણ થઈ શકે અને મત માટે ઉમેદવાર કોણ થઈ શકે એ હવે જણાવવું જોઈએ. આ બંને બાબતો માટેની લાયકાતો સામાન્ય છે. માત્ર એક ફેર છે. મતદાર બ્રિટિશ રાયત, પુરૂષ, ને ૨૧ વર્ષ કે તેથી વધારે ઉંમરનો હોવો જોઈએ. તેનામાં ચિત્તશ્રલ્લ, (Unsound Mind)નો રોગ હોવો જોઈએ નહિ. તે સિવાય તે માલધારી હોવો જોઈએ—કેટલે અંશે તે આપણે હમણાં જોઈશું. મતદાર પોતાના મતદારમંડળ (Constituency)નો હોવો જોઈએ, દાખલા તરીકે મુસલમાન ઉમેદવાર મુસલમાન મતદારમંડળનો હોવો જોઈએ, વગેરે. મતદાર પોતાના વિભાગનો વતની હોવો જોઈએ. માત્ર ઉમ્મરમાં ફેર છે—ઉમેદવાર ૨૫ વર્ષથી ઓછી ઉમ્મરનો, છ માસની કેદ ભોગવી હોય તેવો ને દેવાળીઓ હોવો જોઈએ નહિ. મુસલમાનોને અને સિંધોને ખાસ જુદા ચુંટણીના હક્કો આપવામાં આવ્યા છે. બીજી કોમેને જુદા ચુંટણીના હક્કો ન આપતાં તેમના વિચારો જાણવા સરકાર પોતે યોગ્ય માણસોને ધારાસભામાં નીમે છે.

કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સ માટે ઇલાકાના મતદારો—હવે આપણે કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટ્સ માટે મુંબઈ ઇલાકાના મતદારોની લાયકાતો જોઈએ.

- (૧) સિંધમાં પહેલાં કે બીજા વર્ગના ઝમીનદારો.
- (૨) દમખણ કે ગુજરાતના સરદારો.
- (૩) રૂ. ૨૦૦૦નું વાર્ષિક મહેસુલ આપનાર ઇનામદાર, સરંજમદાર, તાલુકદાર કે ખેડુત.
- (૪) કોઈ પણ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાનો પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ.
- (૫) મુંબઈ યુનિવર્સિટિનો ફેલો, Fellow.
- (૬) મહામહોપાધ્યાય કે શમ્સુલ-ઉલમા.
- (૭) વડી કે મુંબઈની ધારાસભાનો સભ્ય.
- (૮) રૂ. ૩૦,૦૦૦ ઉપર આયપતવેરો ભરનાર.
- (૯) સહકારી બેંકનો મુખ્ય અમલદાર.

બીજા પ્રાંતો માટે પણ આ સિદ્ધાંતો ઉપર મતદારમંડળો યોજવામાં આવ્યાં છે.

ધારાસભાઓ માટે મતદારો—(૧) પગારદારો (૨) ધરધણીઓ અથવા ભાડુતો (૩) સ્થાનિક વેરાઓ ભરનારાઓ (૪) આયપતવેરો ભરનારાઓ ને (૫) લશ્કરી વર્ધાસન ખાનારાઓ મતદારો ગણાય છે. મતદાર કેટલું ભાડું કે કેટલો વેરો ભરતો હોવો જોઈએ તે માટે ખાસ નિયમો કરવામાં આવ્યા છે. મુંબઈ, કરાંચી, વગેરે મોટાં શહેરો માટે વધારે ને જિલ્લાઓ માટે ઓછું પ્રમાણ રાખવામાં આવ્યું છે. આ નિયમોની વીગત તપાસવી નિરર્થક છે.

General and Special Constituencies—સામાન્ય અને વૈશેષિક મતદારમંડળો—જે મતદારમંડળ સામાન્ય જનસમૂહનું બનેલું હોય છે તે સામાન્ય મતદારમંડળ કહેવાય છે, ઉદાહરણ તરીકે, બીનમુસલમાન, મુસલમાન ને યૂરોપિઅન મતદારમંડળો, જે મતદારમંડળ અમુક સંસ્થાનું બનેલું છે તે વૈશેષિક મતદારમંડળ કહેવાય છે, ઉદાહરણ તરીકે, તાલુકદારો, યુનિવર્સિટિ, વેપારીમંડળ, વગેરે.

હિંદી ધારાસભાઓના અધિકારો—હિંદી ધારાસભા ને કાઉન્સિલ ઓફ સ્ટેટના જે અધિકારો છે તે નીચે આપ્યા છે.

(૧) ધારા ઘડવાનો—Legislative powers આપણી વડી ધારાસભાઓ અમુક અપવાદો સિવાય તમામ જાતના કાયદાઓ કરી શકે છે. હિંદી સેક્રેટરિ આપણે માટે ઈંગ્લેન્ડમાં નાણાં વ્યાજે ઉપાડે છે તે સંબંધી કાયદો પસાર કરવો હોય તો ધારાસભાને પાર્લમેન્ટની સંમતિ જોઈએ. આપણું દેવું કે મહેસુલ, ધાર્મિક બાબતો; લસ્કર, પરરાજ્ય સાથેનો સંબંધ ગવર્નર જનરલના હસ્તોરો, એ માટે કાંઈ કાર્ય કરવું હોય તો ગવર્નર જનરલની સંમતિ જોઈએ. આટલા ખાસ અગત્યના અપવાદો છે. બીજા અપવાદો તપાસવાની જરૂર નથી. ગવર્નર જનરલની ધારા ઘડવાની સત્તાઓ આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

(૨) ચર્ચા કરવાનો અધિકાર—Deliberative powers—ધારાસભાઓ સરકારનાં કાર્યો ઉપર ચર્ચા કરી શકે છે. તેઓ દ્વારા **Resolutions**—લાવી શકે છે ને અગત્યનું કામકાજ ધ્યાનમાં લેવા એટલે મુલતવી રાખવાનો દ્વારા (**Motion of Adjournment**) લાવી શકે છે.

(૩) પ્રશ્ન પૂછવાનો—ધારાસભાઓ પ્રશ્નો ને ઉપપ્રશ્નો સરકારને પૂછી શકે છે, પણ દેશી રાજ્યો, પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર, ને કોર્ટમાં ચાલતા કામ ઉપર પ્રશ્નો પૂછી શકાય નહિ.

(૪) બજેટ ઉપર વિવાદ—ધારાસભાઓ બજેટ ઉપર વિવાદ ચલાવી શકે છે. પણ તેના પસાર થએલા દ્વારા સરકારને બંધનકર્તા નથી.

વહિવટ ઉપર અંકુશ—ઉપરની સત્તાનો ઉપયોગ કરવાથી ધારાસભાઓ સરકારના વહિવટને નિયમમાં રાખી શકે છે. તે સિવાય નીચે જણાવેલી સંસ્થાઓદ્વારા તે નિયમ વિશેષ પ્રકારે બળવી શકાય છે.

(૧) કાયમની સમિતિઓ—Standing Committees. ધારાસભાઓના સભ્યોની અંદરથી નીમાયલી આ સમિતિઓ સ્વદેશખાતું, ઉદ્યોગખાતું ને વેપારખાતું, એટલા વહિવટ ઉપર સલાહ આપી શકે છે.

(૨) ખાસ સમિતિઓ—Select Committees—દરેક બિલ માટે ખાસ સમિતિ નીમવામાં આવે છે અને તેના સભ્યો બિલ સંબંધી ધારાસભાને રિપોર્ટ-નિવેદન કરે છે.

(૩) સેક્રેટરિઓ—ગવર્નર જનરલ ધારાસભાના હરકોઈ સભ્યને હરકોઈ ખાતા માટે સેક્રેટરિ તરીકે નીમી શકે છે. હળુ સૂધી આ સત્તાનો ઉપયોગ થયો નથી.

(૪) Finance Committee—નાણાવિષયક સમિતિ—આવતા વર્ષ માટે શું ખર્ચ કરવું, વગેરે બાબતો ઉપર વિચાર ચલાવનારી Finance Committee—નાણાવિષયક સમિતિ ખાસ અગત્ય ધરાવે છે, કારણકે તેની મારફત દેશની આવકગવક ઉપર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ વીગતવાર નિયમ રાખી શકે છે.

(૫) Audit Committee—ઑડિટ સમિતિ—ગમે વર્ષે ને ચાલુ વર્ષમાં કેટલું નાણું કેમ ખર્ચાયું તે સંબંધી તપાસ કરનારી ઑડિટ સમિતિ સરકાર ઉપર સારો નિયમ રાખી શકે છે.

બિલ ને કાયદો—ધારાસભામાં ચર્ચાતા મુત્સદ્દાને “બિલ” કહે છે; તે “પાસ” થાય ત્યારે કાયદો કે Law કહેવાય છે. ગમે તે સભ્ય ગમે તે ધારાસભામાં પોતાનો મુત્સદ્દો લાવી શકે. ખાનગી સભ્યે તે માટે “નોટિસ” ખબર-આપવી જોઈએ ને બિલની નકલ રજુ કરવી જોઈએ. એ મુત્સદ્દો સરકારી ગેઝીટમાં છપાય છે. પછી મુત્સદ્દાનું પહેલું વાચન થાય છે. આ વેળા માત્ર તેના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉપર વિવેચન થાય છે. બીજા વાચન વખતે તે માટે Select Committee—ખાસ સમિતિ નીમાય છે. તેના રિપોર્ટ-નિવેદન પછી મુત્સદ્દાનું ત્રીજું વાચન થાય છે. તે વખતે કોઈ પણ સભ્ય નિયમ પ્રમાણે સુધારાઓ રજુ કરી શકે છે. જો આ ક્રિયાઓમાંથી મુત્સદ્દો પસાર થાય તો તે બીજી સભામાં જાય છે ત્યાંથી પસાર થતાં તેને ગવર્નર જનરલની સંમતિ મળી એટલે મુત્સદ્દો કાયદો કહેવાય છે.

ધારાસભાઓ વચ્ચે મતભેદ થતાં (૧) કાં તો બંને સભાના સરખી સંખ્યાના સભાસદોની સંયુક્ત બેઠક અથવા (૨) સમિતિ

અથવા તો (૩) બંને સભાના બધા સભ્યોની સંયુક્ત બેઠકમાં ચર્ચા થાય છે. આ વિષયની વિશેષ ચર્ચામાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

બજેટ—બજેટ પણ બિલ્લ માફક ચર્ચાય છે. દરેક વર્ષના ફેબ્રુઆરિની છેલ્લી તારીખે બજેટ ધારાસભામાં રજુ થાય છે. બજેટ એટલે ગવર્નર જનરલ ઇન કાઉન્સિલનાં એટલે કે હિંદી સરકારનાં ઉત્પન્ન ને ખર્ચનો વાર્ષિક અંદાજ (એક્ટની કલમ, ૬૪-અ). ગવર્નર જનરલની સંમતિ સિવાય કરમાં કોઈ વધારો કરવાની સૂચના થઈ શકે નહિ ને બજેટમાંથી નીચેના ભાગ ઉપર ધારાસભા ગવર્નર જનરલની સંમતિ સિવાય ચર્ચા કરી શકે નહિ— (૧) દેવા ઉપરનું વ્યાજ, વગેરે. (૨) આગળથી કાયદેસર નિર્મિત કરેલું ખર્ચ. (૩) શહેનશાહે કે હિંદી સેક્રેટરિએ નીમેલા અમલદારોના પગારો. (૪) ચીફ કમિશનર અને જ્યુડિશિયલ કમિશનરોના પગારો. (૫) ચર્ચ—Ecclesiastical ખાતું, પરદેશખાતું ને લશ્કરનું ખર્ચ.

બજેટનો મોટો ભાગ આ વિષયોમાં સમાઈ જાય છે તેથી નાણાં ઉપર આપણે ખાસ નિયમ રહી શકતો નથી. ઉપર જણાવેલ પાંચ આખતો **Non-votable Items**—અમંતવ્ય આંકડાઓ કહેવાય છે. બજેટનો બાકીનો ભાગ **Votable Items**—મંતવ્ય આંકડાઓવાળો હોય છે. ગવર્નર જનરલની બજેટ સંબંધી ખાસ સત્તાઓ ઉપર જણાવી દીધી છે. હવે રેલવેનું બજેટ સામાન્ય બજેટથી નોખું કરી નાંખવામાં આવ્યું છે.

કામકાજ—ધારાસભાઓના પહેલા પ્રમુખો સરકારના નીમેલા હતા. હવે એસેમ્બલીના પ્રમુખ ને ઉપપ્રમુખ લોકનિયુક્ત (Elected) છે; પણ હજી કાઉન્સિલના પ્રમુખને ગવર્નર જનરલ પોતે નીમે છે. શ્રીયુત વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ ધારાસભાના પહેલા લોકનિયુક્ત પ્રમુખ હતા. પ્રમુખો ને ઉપપ્રમુખો સભાનું કામકાજ નિષ્પક્ષપાતપણે ચલાવવા બંધાય છે. ધારાસભાના પ્રમુખનો દરજ્જો ઘણો ઉંચો ગણાય છે. બંને સભાઓ પોતે ઘડેલા નિયમો પ્રમાણે કામકાજ કરે છે.

હવે આપણે પ્રાંતિક સરકારો લઈએ.

પ્રાંતિક સરકારો

(૧) પ્રાંતિક સરકારો—નીચેના કોડો આપણા દેશની જુદી જુદી પ્રાંતિક સરકારો ને તેમની વચ્ચેના તફાવતો સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે.

પ્રાંતો	હોદ્દાનું નામ	કાઉન્સિલના સભ્યો	પ્રધાનો	ડ્યાંથી નીમવામાં આવે છે	હિંદી સેક્રેટરિ સાથે સંબંધ	ધારા-સભા
મુંબઈ ઇલાકો	ગવર્નર	૪	૩	ઇન્ડિયન અનુ-	સીધો	છે
મદ્રાસ ઇલાકો	,,	૪	૩	ભવીઓમાંથી	સીધો	છે
બંગાળા ઇલાકો	,,	૪	૨-૩	,,	સીધો	છે
સંયુક્ત પ્રાંતો	,,	૨	૨	સિવિલિયન-	હિંદી સરકાર	છે
પંજાબ	,,	૨	૩	નોમાંથી	મારફત	છે
પિહાર, વગેરે	,,	૨	૨	,,	,,	છે
આસામ	,,	૨	૨	,,	,,	છે
બ્રહ્મદેશ	,,	૨	૨	,,	,,	છે
કુર્ગ	ચીફ કમિ-	૦	૦	ગવર્નર	સ્વદેશ	છે
દિલ્હી	શનર	૦	૦	જનરલ	} ખાતા	ના
આંધ્રમાન	,,	૦	૦	તરફથી		ના
અજમેર	,,	૦	૦	,,	} ગવર્નર	ના
વાયવ્ય પ્રાંતો	,,	૦	૦	,,		ના
બુલુચીસ્તાન	,,	૦	૦	,,		ના

પ્રાંતોના મુખ્ય અધિકારીઓના પગારોમાં તફાવતો રાખવામાં આવ્યા છે.

(૨) ગવર્નરે—પ્રાંતના ગવર્નરની સત્તા ગવર્નર જનરલના જેટલી છે, પણ તેને ઇસ્તૂર (Ordinance) કહવાનો અધિકાર નથી. તેની નીમજોડો વખતે તાજ તરફથી શિક્ષાપત્ર-Instrument of Instructions-આપવામાં આવે છે. તેમાં તેને પોતાના પ્રાંતમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રનો વિકાસ કરવા; પ્રધાનને મદદ આપવા, પ્રજાવર્ગને સ્વરાજ્ય માટે લાયક બનાવવા, જુદા જુદા વર્ગો વચ્ચે એકસંધી વધારવા, અને પ્રધાનો ને પોતાના કાઉન્સિલરો વચ્ચે સહકાર વધે તેમ વર્તવા, આજ્ઞા કરવામાં આવે છે. જો ગવર્નર દિલસોજ ન હોય તો આ શિક્ષાઓનો દુરુપયોગ થવા સંભવ છે.

(૩) વિષય વિભાગ—હિંદી સરકારે ને પ્રાંતોની સરકારે અનુકૂળ વહિવટ માટે વિષયોનો વિભાગ કર્યો છે. હિંદી સરકાર જે વિષયોનો વહિવટ કરે છે તે Central Subjects અથવા મધ્યવર્તી વિષયો કહેવાય છે. પ્રાંતિક સરકારો જે વિષયોનો વહિવટ કરે છે તે પ્રાંતિક વિષયો—Provincial Subject—કહેવાય છે.

વિભાગનો મુખ્ય મુદ્દો—વિષયોનો વહિવટ કરવામાં સુગમતા તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. જો તેનો વહિવટ પ્રાંતિક સરકારને સુગમ પડે તો તે પ્રાંતિક વિષય થાય અને જો મધ્યવર્તી—Central—સરકારને સુગમ પડે તો તે વિષય મધ્યવર્તી થાય.

મધ્યવર્તી સરકારના વિષયો—લશ્કર, પરદેશ સાથેનો વ્યવહાર, ઇટલાંક રજવાડાં, લગભગ બધી રેલવેઓ, પોસ્ટ, તાર વગેરે, જગત, આય-પતવેરો, મીઠું, ચલણ, સિક્કાઓ, દેવું, બૅંકો, અરીણ, સ્ટોર્સ વગેરે, વસાહત (Emigration, etc), ફ્રીજરી કાયદો, ચર્ચ—Ecclesiastical Department, પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતું ખોદકામ વગેરે—Archeology-વસતિપત્રક, મધ્યવર્તી નોકરીઓ—Central Services—વગેરે.

પ્રાંતિક વિષયો—સ્થાનિક સ્વરાજ્ય; આરોગ્ય વગેરે, કેળવણી, જાહેર પાંધકામો (Public Works), સ્થાનિક મંડળો મારફત ચાલતી રેલવેઓ વગેરે, મહેસુલ, ખેતી, સહકારી મંડળીઓ, જંગલો, આબકારી—Excise, કોર્ટો, સ્ટેપ, નોંધણી—Registration, ઉદ્યોગો, પોલિસ, જોખલો, વગેરે.

પ્રધાનહસ્તક વિષયો ને સરકારહસ્તક વિષયો—પ્રાંતિક વિષયોનો પણ વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે. જે વિષયો સરકારે પોતે હજી પોતાને હસ્તક રાખ્યા છે તે **Reserved Subjects** કહેવાય છે. પ્રધાનહસ્તક વિષયો **Transferred Subjects** કહેવાય છે. વીગત નીચે આપી છે.

પ્રધાનહસ્તક વિષયો—સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, આરોગ્ય, દવાખાનાં વગેરે. કેળવણી, જાહેર પાંધકામ, ખેતી, સહકારી મંડળો, જંગલો, આબકારીખાતું, નોંધણી, ઉદ્યોગો, વગેરે.

આ વિભાગોના મુદ્દો એ છે કે હિંદીઓને સ્વરાજ્યનો અનુભવ આપવો અને જે ખાતાઓ પ્રધાનોને હસ્તક કરવાથી પ્રાંતોના વહિવટની સલામતીને ઝાઝું જોખમ ન લાગે તે ખાતાઓ તેમને સોંપવાં.

(૪) ગવર્નર, પ્રધાનો ને કાઉન્સિલરો—ઉપર આપેલા કોષ્ઠામાંથી દરેક પ્રાંતમાં કેટલા પ્રધાનો ને કાઉન્સિલરો કામ કરે છે તેની તુરત ખબર પડશે. કાઉન્સિલરોની નીમણૂકો તાજ તરફથી થાય છે; પ્રધાનોની જગ્યાઓ ગવર્નર પોતે પોતાના પ્રાંતની ધારાસભામાંથી ચુંટાએલા સભ્યોને આપે છે. કાઉન્સિલરો પાંચ વર્ષ માટે હોદ્દા ઉપર રહે છે, પ્રધાનો ધારાસભાની મુદતથી વધારે વાર હોદ્દા ઉપર રહી શકે નહિ. ધારાસભાના મત મુજબ પ્રધાનોએ પોતાનાં ખાતાનો વહિવટ કરવો જોઈએ, કારણ કે ધારાસભાના સભાસદો તેમના ઉપર નિદાત્મક દરાવ લાવી શકે છે અને તેમનો પગાર ચૂકવવાની ના પણ પાડી શકે છે. ઇ. સ. ૧૯૨૫-૨૭માં બંગાળમાં અને

મધ્યપ્રાંતોમાં ધારાસભાના વિરોધને પરિણામે પ્રધાનો વિના ગવર્નરશ્રીએ ચલાવ્યું હતું, કારણ કે, પ્રધાનોના પગારોની મંજૂરી આપવા ધારાસભાઓએ ના પાડી હતી. ગવર્નર પ્રધાનને ધારાસભાના મત વિરુદ્ધ વર્તવાની ફરજ પાડી શકે નહિ, જોકે વ્યવહારમાં ધારાસભાના જુદા જુદા પક્ષોનો લાભ લઈ તેના સંયુક્ત બળને ગવર્નરે હંકારી શકે ખરા. કાઉન્સિલરો અને પ્રધાનો, બંને વચ્ચે સહકાર રહેવો જોઈએ; પણ કાઉન્સિલરો ગવર્નરને જવાબદાર હોય છે, ત્યારે પ્રધાનો પ્રજાને જવાબદાર હોય છે. પ્રધાનો સંયુક્ત થઈને વતે તો જવાબદાર રાજ્યતંત્ર તુરત ફલિત થઈ શકે. હજી સુધી માત્ર સંયુક્ત પ્રાંતોમાં એક વાર આવી પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. પણ બંને વિભાગો એક મ છુટા પડી શકે નહિ; વળી હમેશાં કારભારમાં વિરોધ કરતાં સહકાર વધારે જરૂરનો હોય છે; તેથી આ પ્રથા ઝાઝી આશાજનક નથી. વળી કાઉન્સિલરોનાં ખાતાંને જરૂર પડતું નાણું પહેલાં પૂરું પાડવું ને પછી પ્રધાનોનાં ખાતાંની અગત્ય જોવી એ નિયમ ખરાબ છે. પણ અ-સહકારીઓની પ્રવૃત્તિઓને લઈને અને હિંદુમુસલમાનોના ક્લેશને લઈને આવી પદ્ધતિનો ઝાઝો અનુભવ મળ્યો નથી. દેશના મુત્સદ્દીઓ તેથી વિરુદ્ધ છે. ઉપરની પદ્ધતિ સરકારી પરિભાષામાં **Dyarchy** અથવા દ્વિરાજ્યક પ્રથા કહેવાય છે.

આપણે ઉપર પ્રાંતિક સરકારોની કાઉન્સિલો જોઈ; હવે આપણે તેમની ધારાસભાઓ તપાસીએ.

(૫) પ્રાંતિક ધારાસભાઓ—પ્રાંતિક ધારાસભાઓ માટે દરેક જિલ્લાવાર મતદારમંડળો ઉભાં કરવામાં આવ્યાં છે. તેમાં ૭૦ ટકા લોકનિયુક્ત હોય છે ને તેના સભાસદોની તેમાં બહુમતિ હોય છે. વધારે વીગતમાં ઉતરવાની જરૂર નથી.

મતદાર ને ઉમેદવારની લાયકાતો—પ્રાંતિક ધારાસભાઓના મતદારો ને સભાસદોની સામાન્ય લાયકાતો વડી ધારાસભાના મતદારો ને ઉમેદવારો જેવી છે. માલધારીપણા (Property) ની લાયકાત માટે પ્રાંતો માટે ઓછું પ્રમાણ રાખવામાં આવ્યું છે. આપણે મુંબઈ ઇલાકાની ધારાસભા લઈએ.

મુંબઈની ધારાસભાનું બંધારણ—મુંબઈ ઇલાકાની ધારાસભામાં કુલ સભ્યો, ૧૧૧ છે. વીગત નીચે આપી છે.

શહેરોનાં બીનમુસલમાની મતદારમંડળો માટે

મુંબઈ ઉત્તર વિભાગ	૩		
„ દક્ષિણ „	૩		
કરાંચી	૧	શોલાપુર	૧
અમદાવાદ	૧	પૂના	૧
સુરત	૧	મુંબઈના યૂરોપિઅનો	૧
મુંબઈના યૂરોપિઅનો	૧		
			કુલ ૧૩

જિલ્લાઓનાં બીનમુસલમાનો મતદારમંડળો માટે

અમદાવાદ	૨	બેલગામ	૨
ભરૂચ	૧	શોલાપુર	૧
ખેડા	૨	બિજ્જાપુર	૧
પંચમહાલ	૧	ધારવાડ	૨
સુરત	૨	કાનડા	૧
થાણા	૨	રત્નાગિરિ	૨
અહમદનગર	૨	હૈદરાબાદ, ચારપારકર,	}
પૂર્વ ખાનદેશ	૩	નવાબશાહ	
પશ્ચિમ „	૧		
નાસિક	૨	કરાંચી, લારખાના,	}
કોલાબા	૧	સકર, સરહદ	
પૂના	૨		
સાતારા	૩		
			કુલ ૩૫

શહેરોનાં મુસલમાની મતદારમંડળો માટે

મુંબઈ શહેર,	૨	અમદાવાદ ને સુરત,	૧	}	કુલ ૫
કરાંચી „	૧	પૂના ને સોલાપુર,	૧		

જિલ્લાઓનાં બીનમુસલમાની મતદારમંડળો.

અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સુરત ને થાણા,	૩			
અહમદનગર, ખાનદેશ, નાસિક, પૂના, સાતારા, સોલાપુર,	૩			
ખેલગામ, બિળપુર, ધારવાડ, કાનડા, કોલાબા, રત્નાગિરિ,	૩			
હેદરાબાદ,	૨	સફર	૨	કુલ ૨૨
કરાંચી	૨	થાર ને પારકર	૨	
લારખાના	૩	નવાબશાહ	૧	
		સરહદ (સિંધ)	૧	

વૈશેષિક મતદારમંડળો. Special constituencies.

સરદારો.

દખખણના	૧	ગુજરાતના	૧
સિંધના	૧		કુલ ૩

વેપારી મંડળો.

મુંબઈ ચેંબર ઓફ કોમર્સ	૨	કુલ ૮
કરાંચી	૧	
મુંબઈ ટ્રેડ એસોસિએશન	૧	
મુંબઈના મિલમાલિકો	૧	
અમદાવાદના „	૧	
ઇન્ડિઅન ચેંબર ઓફ કોમર્સ	૧	
ગુનિવહસિટિ	૧	

Reserved Seats. મરાઠાઓ માટે સરકારે ખાસ જગ્યાઓ.

ગોદવી છે:—

મુંબઈ (ઉત્તર વિભાગ)	૧	રત્નાગિરિ	૧
થાણા જિલ્લો	૧		

અહમદનગર જિલ્લો	૧	
નાસિક	૧	
પૂના	૧	કુલ ૬

આટલી જગ્યાઓ ખીનમુસલમાની સંખ્યામાં ઓછી ગણવી.

વિશેષ રૂપકીકરણ. લોકનિયુક્ત સભ્યો.

મુસલમાનો,	૨૭	
યૂરોપિયનો,	૪	
ખીનમુસલમાની,	૫૫	કુલ ૮૬

સરકારે નીમ્નલા અમલદારો. ૮

„ „ ખીનઅમલદારી સભ્યો ૧૩ કુલ ૨૧

કાઉન્સિલરો કુલ ૪

કુલ ૧૧૧

એક દષ્ટિ—૮૬ લોકનિયુક્ત સભ્યોમાંથી ૩ પ્રધાનો, ૪ યૂરોપિયનો, ૬ મરાઠાઓ ને ઝમીનદારો સરકાર પક્ષમાં રહે તો બાકી રહ્યા ૭૩. તે ૭૩ માંથી પણ ધણાખરા મુસલમાનો (ધારો કે ૨૦ જણા) સરકાર પક્ષમાં રહે તો બાકી માત્ર ૫૩ રહે. તેમાંથી કેટલાક ગેરહાજર હોય, કેટલાક મત આપે નહિ; એટલે મોટે ભાગે પ્રજામત જો બરાબર સંગ્રહિત ન હોય તો અહમતિ સરકારની રહે.

પ્રાંતિક ધારાસભાની સત્તાઓ—પ્રાંતિક કારોબારી (Executive) કાઉન્સિલની સાથે પ્રાંતિક ધારાસભાનો સંબંધ, તેની ચર્ચાત્મક (Deliberative), પ્રશ્નાત્મક (Interrogative) ને નાણાવિષયક સત્તાઓ માટે જે વિચારો આપણે વડી ધારાસભાઓ માટે જણાવ્યા તે અહિં પણ લાગુ પડે છે તેથી તેમની કેટલીક ખાસ સત્તાઓ માત્ર અહિં જણાવવામાં આવશે.

ધારા ઘડવાની સત્તા ઉપરના અંકુશો—પ્રાંતિક ધારાસભાઓ નીચેના વિષયો ઉપર કાયદો કરી શકે નહિ. (૧) છૂટ મળી હોય તે સિવાય કોઈ કર (૨) દેવું, જગત કે વડી સરકારે નાખેલા કર (૩) પરરાજ્યો કે રજવાડાંઓ (૪) મધ્યવર્તી (Central) વિષયો (૫) જે પ્રાંતિક વિષયો માટે વડી સરકાર ધારો કરી શકે તે.

બજેટના અમંતવ્ય આંકડાઓ—વડી ધારાસભા માટે જેમ બજેટના અમંતવ્ય (Non-votable) આંકડાઓ છે તેમ પ્રાંતિક ધારાસભા માટે પણ છે. તે આ પ્રમાણે છે. (૧) પ્રાંતિક સરકાર વડી સરકારને જે ફાળો (Contributions) આપતી હોય તે (૨) દેવાનું વ્યાજ ને અનામત રકમો (Sinking Funds) (૩) કાયદેસર પડતું ખર્ચ. (૪) તાજથી અથવા હિંદી સરકારથી ભરવામાં આવતી જગ્યાઓ. (૫) હાય કોર્ટના ન્યાયાધીશો ને એડ્વોકેટ જનરલના પગારો.

યુનિવર્સિટી, ધર્મનો પ્રશ્ન, વગેરે વિષયો ઉપર જે ધારાઓ પ્રાંતિક સરકાર ઘડે તે માટે ગવર્નર જનરલની સંમતિ હોવી જોઈએ. પ્રાંતિક ધારાઓ ઘડનારી સત્તાઓમાં ગવર્નર પણ આવી જાય છે તે યાદ રહેવું જોઈએ, એટલે પ્રાંતિક ધારા ઘડનાર એ સંસ્થાઓ છે; ગવર્નર, ને તેની ધારાસભા; એકલી ધારાસભા નહિ.

આ ધારાસભાઓમાં જુદા જુદા રાજકીય પક્ષો હોય છે.

આવકજવક ને કરપદ્ધતિ

હવે આપણે વડી ને પ્રાંતિક સરકારોની આવકજવક તપાસીએ.

વડી સરકારની આવકનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) જગત—પરદેશથી આવતા માલ ઉપર અને અહિંથી થતી નિકાસ ઉપર સરકાર દાણુ ઉઘરાવે છે. આ દાણુ જુદી જુદી વસ્તુઓ ઉપર જુદું જુદું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

(૨) આયપતવેરો—સરકારે અમુક પ્રમાણ ઉપર થતી આવક ઉપર વેરો નાંખ્યો છે. તેમાંથી થોડોએક હિસ્સો પ્રાંતોને મળે છે.

(૩) મીઠા ઉપરનો કર—દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં સરકારી દેખરેખ નીચે કે પરવાનાથી મીઠું પકવાય છે અને તે ઉપર સરકાર કર વસુલ કરે છે. અત્યારે દર મણુ મીઠા દીઠ સવારૂપીઓ લેવાય છે,

(૪) અફીણ—સરકાર દેશમાંથી થોડુંએક અફીણ પરદેશ વેચે છે, ને દેશમાં વેચાતા અફીણ ઉપર પણ સરકારની દેખરેખ છે. તેનું ઉત્પન્ન વડી સરકાર વસુલ કરે છે.

(૫) રેલવે—સરકાર કેટલીક રેલવેઓનો પોતે વહિવટ કરે છે; કેટલીક રેલવેઓ પાસેથી અમુક નફા કરાર પ્રમાણે વસુલ કરવામાં આવે છે. રેલવે બજેટને સામાન્ય બજેટથી જુદું કરી ધારાસભા સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે.

(૬) પોસ્ટ ને તારખાતું.

(૭) વ્યાજ—સરકાર રજવાડાંઓને, પ્રાંતિક સરકારોને અને કેટલીક વાર સ્થાનિક સ્વરાજ્ય કરતી સંસ્થાઓને નાણાં વ્યાજે ધીરે છે તેના ઉપરનું ઉત્પન્ન.

(૮) રજવાડાંની ખંડણીઓ.

(૯) ચલણ અને ટંકશાળનું ઉત્પન્ન—સરકાર સિક્કાઓ પાડે છે તેમાંથી જે ઉત્પન્ન આવે છે તે.

(૧૦) ખાતાનું ઉત્પન્ન—વડી સરકાર જે ખાતાંઓનો વહિવટ કરે છે તે ખાતાંઓ તરફથી દંડ, ભાડું, શી, વગેરે વસુલ આવે તેના આમાં સમાવેશ થાય છે.

ખર્ચ. ઉપરનાં તમામ ખાતાંનું ખર્ચ વડી સરકાર પોતે આપે છે. ગવર્નર જનરલ ને તેની કાઉન્સિલનું ખર્ચ, મીઠાખાતું, તાર, ટપાલ, જગાત,

રાજકીય ખાતું, રેલવે, ટંકશાળ, વગેરે ઉપર ખર્ચાતી રકમ આમાં આવી જાય છે. અંગ્રેજ નોકરીઆતોનાં પેન્શનો વગેરે, ઈંગ્લેન્ડમાં હાય કમિશનરનું ખર્ચ, આપણે ઈંગ્લેન્ડ પાસેથી લીધેલાં નાણાંનું વ્યાજ, એ Home Charges ઈંગ્લેન્ડમાં થતા ખર્ચના આંકડાઓમાં આવી જાય છે.

બજેટ—આ ઉમ્મત ને ખર્ચના આંકડાઓનું પત્ર બજેટ કહેવાય છે. તેમાં આગલા વર્ષનો ચોખ્ખો હિસાબ, ચાલુ વર્ષનો અડસટો, અને આવતા વર્ષનો અડસટો એમ ત્રણ વાનાનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, હાખલા તરીકે:-

૧૯૨૩-૨૪નો હિસાબ	૧૯૨૪-૨૫નો અંદાજ	૧૯૨૪-૨૫નો ફરી અંદાજ	૧૯૨૫-૨૬નો અંદાજ
ઉત્પન્ન, રૂ. ૧,૩૩,૧૬,૬૩,૩૦૫	રૂ. ૧,૩૦,૦૬,૩૭,૦૦૦	રૂ. ૧,૩૪,૮૨,૨૬,૦૦૦	રૂ. ૧,૩૧,૧૭,૬૭,૦૦૦
ખર્ચ ૧.૩૦૭૭૬૩.૫૪૭	૧.૨૯.૬૦.૬૦.૦૦૦	૧.૩૦.૮૨.૬૮,૦૦૦	૧.૩૦.૪૩.૬૬,૦૦૦
પુરાંત, રૂ. ૩૮,૬૬,૭૫૮	૧૮.૪૭,૦૦૦	૩૬૬,૫૮,૦૦૦	૭૪,૦૧,૦૦૦

પ્રાંતોની વધેલી સત્તા—હવે પ્રાંતો કેટલાક કરો નાંખી શકે છે, વડી સરકારની પરવાનગીથી નાણું વ્યાજે લઈ શકે છે અને ઉમ્મતનો વહિવટ સ્વતંત્રતાથી કરી શકે છે. પહેલાં તેમ નહોતું. કેટલીક બાબતોમાં વડી સરકાર પ્રાંતો ઉપર સામાન્ય નજર રાખે છે. કેટલાંક ખાતાઓનો પ્રાંતિક સરકાર વડી સરકાર વતી વહિવટ કરે છે. મોટા નોકરીઆતોના પગારો, બઢતીઓ, રજાઓ વગેરે માટે વડી સરકાર જવાબદારી ધરાવે છે.

પ્રાંતોની આવકજનવક—હવે આપણે પ્રાંતિક સરકારની આવક-જનવક તપાસીએ. તે માટે મુખ્ય ઇલાકો બસ થઈ પડશે.

મુખ્ય ઉમ્મતનાં સાધનો—મહેસુલ, આબકારી (Excise), જંગલો, ટ્રૅપ, નોંધણી (Registration) અને જે ખાતાનો વહિવટ કરવામાં આવે છે તે ખાતાનું ઉમ્મત, જેમકે કેળવણીની સંસ્થાઓની ફી, વગેરે.

મુખ્ય ખર્ચના રસ્તાઓ—(૧) ખાતાનો વહિવટ નીભાવવા આપવામાં આવતા પગારો. (૨) કેળવણી (૩) આરોગ્ય (૪) તબીબી ખાતું (૫) ઉદ્યોગો (૬) ન્યાયખાતું (૭) પોલિસ (૮) જંઘલો (૯) ખેતી (૧૦) દુષ્કાળનિવારણ ફંડ.

દુષ્કાળનિવારણ ફંડ—આપણે ત્યાં વારંવાર દુષ્કાળો પડે છે તેથી તેના નિવારણ માટે વડી સરકાર અને પ્રાંતિક સરકારો ચાંપતા ધલાળે લે છે. લૉર્ડ લિટનના વખતમાં એક દુષ્કાળનિવારણ ફંડ અથવા **Famine Insurance Fund** ઉભું કરવામાં આવ્યું, ને દર વર્ષે દોઢ કરોડ રૂપિયા અનામત રકમમાં રાખવાનો ચાલ શરૂ થયો. અત્યારે આ બાબત પ્રાંતિક સરકારોના હાથમાં છે. એ રકમમાંથી દુષ્કાળનું સંકટ દૂર કરવા માટે ને દુષ્કાળો ન જણાય તે માટે રેલવેઓ ને નહેરકામો બાંધવા ખર્ચ કરવામાં આવે છે.

પ્રાંતિક સરકારની આવકનાં બીજાં સાધનો નીચે આપ્યાં છે:-

(૧) વડી સરકાર પાસે પ્રાંતિક સરકારે રોકેલાં નાણાં. (૨) પ્રાંતિક વિપયોનો વહિવટ કરતાં થતું ઉત્તમ, જે ઉપર આપ્યું છે. (૩) આયતવેરાનો ભાગ (૪) બાજે ધરેલાં નાણાંની રકમો (૫) વડી સરકાર તરફથી મળતી રકમો (૬) કરમાંથી વસુલ થતી રકમ (૭) બાજે લીધેલી રકમ (૮) પ્રાંતિક વિપયોનું ઉત્તમ જેમકે મહેસુલ, આબકારી, જંગલો, નોંધણી, વગેરે.

કંઈ બાબત ઉપર પ્રાંતિક સરકારો કર વધારી શકે ?—

નવા નિયમો પ્રમાણે પ્રાંતિક સરકારો જમીનનું મહેસુલ, સંયુક્ત કુટુંબની મીલકતનો વારસો, ઘોડદોડ વગેરે, જાહેરખબરો, રમતગમતો (નાટકશાળા, સિનેમા, વગેરે), સ્ટૅપ, નોંધણી (Registration), એટલી બાબતો ઉપર કર વધારી શકે છે. આપણા પ્રાંતમાં આ અધિકારનો છૂટથી લાભ લેવામાં આવ્યો છે.

ધારાસભાનો એક બીનઅમલદારી સભ્ય શું કામ કરી શકે ?—વડી અથવા પ્રાંતિક ધારાસભામાં એક બીનઅમલદારી સભ્ય પ્રશ્ન કે ઉપપ્રશ્ન પૂછી શકે, કોઈ પણ બિલ રજુ કરી શકે. ઠરાવ પસાર કરાવી શકે, સભાની બેઠક મુલતવી રખાવી શકે, બજેટ ઉપર ચર્ચા કરી શકે, સરકાર પર નિંદાત્મક ઠરાવ—vote of censure—લાવી શકે, મંતવ્ય—votable—આંકડામાંથી અમુક ભાગ રાષ્ટ્રીય કાર્ય માટે વાપરવાની સૂચના કરી શકે, ધારાસભાનો પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ, ને ખાસ કમિટિ Committee કે Standing Committee—કાયમની કમિટિ કે ઑડિટ કમિટિ કે ફિનેન્સ કમિટિનો સભ્ય, સેક્રેટરિ કે પ્રધાન થઈ શકે.

સ્થાનિક સરકાર—Local or District Administration.

(૧) વિભાગો—વડી અને પ્રાંતિક સરકારો આપણે ઉપર નોંધ ગયા. હવે આપણે સ્થાનિક સરકારો નોંધીએ. દરેક પ્રાંતના જિલ્લા (District) વાર વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે ને કેટલાક પ્રાંતોમાં અમુક જિલ્લાઓને ભેગા કરીને મોટા ભાગલાઓ પાડવામાં આવ્યા છે. તે વિભાગ અથવા Division કહેવાય છે. જિલ્લાનો અમલદાર કલેક્ટર કહેવાય છે. વિભાગનો અમલદાર કમિશનર (Commissioner) કહેવાય છે. આખા દેશમાં લગભગ ૨૭૧ જિલ્લાઓ છે. જિલ્લાનો નાનો વિભાગ તહેસિલ, તાલુકો, કે મામલત કહેવાય છે અને તેનો અમલદાર તહેસિલદાર, મામલતદાર કે મુખત્યારકાર કહેવાય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં વિભાગો—Divisionની પ્રથા નથી. મુંબઈ ઇલાકામાં સિંધ, ઉત્તર વિભાગ, મધ્ય વિભાગ ને દક્ષિણ વિભાગના ૪ કમિશનરો, ૨૬ કલેક્ટરો, ૧ ડિપ્યુટિ કમિશનર ને ૯૦ ડિપ્યુટિ કલેક્ટરો છે. દરેક જિલ્લામાં લગભગ દસ તાલુકાઓ હોય છે અને દરેક તાલુકામાં લગભગ સો ગામડાંઓ આવે છે. ગામડાંનો વહિવટ પાટિલ કે પટેલ, કુલકર્ણી કે તળાટી અને વિલેજ પોલિસ મારફત ચાલે છે. મામલતદાર, મુખત્યારકાર કે તહેસિલદારનું કામ ત્રિજુરી સંભાળવાનું, ખેસુલ વસુલ કરવાનું કે તાલુકાના

વહિવટ ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું હોય છે. તેની પાસે મેજિસ્ટ્રેટ Magistrateની સત્તા હોય છે. ત્રણેક તાલુકાઓ ઉપર ડેપુટી કલેક્ટર રાખવામાં આવે છે.

(૨) કલેક્ટર-મેજિસ્ટ્રેટ-Collector-Magistrate-

કલેક્ટર—આખા જિલ્લાનો અમલદાર છે. તે મહેસુલ ઉધરાવે છે તેથી Collector કલેક્ટર-કહેવાય છે. જિલ્લાના કારભાર માટે તે જવાબદાર ગણાય છે. ખેતી કેમ આપ્યાદ થાય, લોકો કેમ સુખી રહે, દુષ્કાળનું દુઃખ કેમ ઓછું થાય, તગાવી કેટલી ને કેમ આપવી, સુલેહ જાળવવી, હરામખોરોને દંડ આપવો, લાયકોને માન આપી રાજ્યનિકાની વૃદ્ધિ કરવી, આરોગ્ય, કેળવણી, જંગલો, નોંધણી, જોઈલો, જાહેરખાંધકામો, વગેરે ખાતાઓનાં કામથી માહિતગાર રહેવું, મુનિસિપલિટી (Municipality), લોકલબોર્ડ, તાલુકાબોર્ડ, પંચાયતો, વગેરેના વહિવટ ઉપર નજર રાખવી, એ તેની કલેક્ટર તરીકેની ફરજો કહી શકાય. “ He should be a lawyer, an accountant, a financier and a ready writer of state papers. He also ought to possess no mean knowledge of agriculture, political economy and engineering,”—કલેક્ટર ધારાશાસ્ત્રી, ફડનીસ, નાણાશાસ્ત્રી, ખેતી ને તુમારોના જ્ઞાનવાળો, અર્થશાસ્ત્રી ને ઇન્જિનિઅર હોવો જોઈએ.

મેજિસ્ટ્રેટ તરીકે—કલેક્ટરને કેટલીક ન્યાય કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. તેનો વિચાર આપણે અદાલતોના પ્રકરણમાં કરીશું.

મુંબઈ સિવાય બીજા પ્રાંતોમાં રેવેન્યુ બોર્ડો મારફત મહેસુલી ખાતાનો વહિવટ ચાલે છે. કેટલેક સ્થળે Financial Commissioner મહેસુલી ઉપર અધિકારી હોય છે.

(૩) અમલદારો—જિલ્લામાં કલેક્ટર સિવાય, ડિસ્ટ્રિક્ટ પોલિસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ-District Police Superintendent, Chief Executive

Engineer—મુખ્ય ઈંજિનિયર, સિવિલ સર્જન—**Civil Surgeon**, વગેરે બીજા અમલદારો હોય છે. નહેરકામો, ખેતી, ઉદ્યોગો, કારખાનાંઓ, નંગલો, કેળવણી, સહકારી મંડળો, વગેરે સંસ્થાઓ માટે જુદા જુદા અમલદારો હોય છે. સરકારી વકીલ—**Government Pleader**—અદાલતોમાં સરકારવતી કામ કરે છે.

અદાલતો

અદાલતો—આપણા દેશની અદાલતો મુખ્યત્વે બે પ્રકારની છે. (૧) દીવાની વિવાદો ઉપર ન્યાય આપવા દીવાની અદાલતો. (૨) ફોજદારી કામ ચલાવનારી ફોજદારી અદાલતો. બીજી જાતની અદાલતો પણ છે. એ બધું નીચેની હકીકતથી સ્પષ્ટ થશે.

(૧) સદર અદાલત—**High Court**. સદર અદાલતો અથવા હાય કોર્ટો ૧૮૬૧માં મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા માટે પ્રથમ મુકરર કરવામાં આવી. પછી અલ્લાહાબાદ, લાહોર, રંગૂન ને પટના મુકામે પણ હાય કોર્ટો સ્થાપવામાં આવી. દરેક હાય કોર્ટને **Letters Patent**—ખરીતો—તાજ તરફથી મળે છે. હાય કોર્ટના **Judges** જડજને અથવા ન્યાયાધીશો વધારેમાં વધારે ૨૦ હોઈ શકે. પણ ગવર્નર જનરલ હંગામી **Temporary** કે વધારે **Additional** ન્યાયાધીશો **judges**—નીમી શકે. તેમાંના એકને મુખ્ય ન્યાયાધીશ કે સદર—**Chief Justice**નો હોદ્દો આપવામાં આવે છે. ન્યાયાધીશોનો ત્રીજો ભાગ ઈંગ્લંડ અથવા આયર્લેન્ડના બેરિસ્ટરો કે પાંચ વર્ષની મુદતના સ્કોટલેન્ડના એડ્વોકેટોનો હોવા જોઈએ; બીજો ત્રીજો ભાગ હિંદી સનદી નોકરીઆતોનો હોવા જોઈએ; છેલ્લા ત્રીજા ભાગના ન્યાયાધીશો દસ વર્ષના જુના હાય કોર્ટ પ્લીડરો કે વકીલો અથવા મદદનીશ જડજનેમાંથી નીમાય છે.

હાય કોર્ટના મુખ્ય અધિકારો—**Jurisdiction**—(૧) કુલ દીવાની (૨) કુલ ફોજદારી. (૩) કુલ અપીલ સાંભળવાનો—**Appellate**.

(૪) સાધારણ મૌલિક-Ordinary Original એટલે કે પ્રેસિડેન્સ ટાઉન-મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તા એ ત્રણ શહેરોમાં જે કિસ્સાઓ થાય તે ઉપર. (૫) અસાધારણ મૌલિક-extra-ordinary original એટલે કે પક્ષકારોની ઈચ્છા ન હોય તો પણ નીચલી કોર્ટોમાં ચાલતાં કામો ઉપર. (૬) Testamentary, and Intestate-એટલે વસીયતનામાંની તકરારો ઉપર ને આળકો, ગાંડાઓ ને મૃત્યુ લોકોની મીલકતનો નિકાલ કરવાનો. (૭) Matrimonial એટલે ખ્રિસ્તી લોકોનાં લગ્નોની તકરારો-મૃત્યુછેડા વગેરે ઉપર. (૮) ધાર્મિક-Ecclesiastical એટલે કે ઈંગ્લેંડના Established Church-સ્થાપિત ધર્મસંસ્થા સંબંધી. (૯) Admiralty એટલે દરિયા ઉપર અનેલા ગુન્હાઓ ઉપર અને શત્રુના ખાલસા કરેલા માલ ઉપર.

વહિવટી સત્તાઓ. હાય કોર્ટો નીચલી કોર્ટો ઉપર નીચે મુજબ અધિકાર ભોગવે છે:-નીચલી કોર્ટનું ગમે તે કામ હાય કોર્ટ પોતાની પાસે મંગાવી શકે (Powers of return and recall), ગમે તે કામનો એક કોર્ટમાંથી બીજી કોર્ટ પાસે બદલો (Transfer) કરાવી શકે, ને વધારાની ફી (Fees) નક્કી કરી શકે.

હાય કોર્ટોના જૂને ઉપર માત્ર ઈંગ્લેંડની હાય કોર્ટો કામ ચલાવી શકે છે.

(૨) (Chief) ચીફ કોર્ટો-જે પ્રાંતમાં હાય કોર્ટો નથી ત્યાં ચીફ કોર્ટો છે. સિંધમાં Judicial Commissioner ન્યુઝિશિયલ કમિશનરની કોર્ટ છે.

(૩) બીજી દીવાની અદાલતો. હાય કોર્ટની નીચે દીવાની કામોનો ફેસલો કરવા મુખ્યત્વે ચઢતી ઉતરતી સત્તા ભોગવતી કોર્ટો આ પ્રમાણે વર્ણવી શકાય (૧) જિલ્લા ન્યાયાધીશીઓ District Judge's Courts. આ કોર્ટના ન્યાયાધીશો સનદી નોકરો (Indian Civilians) હોય છે.

- (૨) મદદનીશ ન્યાયાધીશો (Subordinate judges). (૩) મુનસીફો.
(૪) Courts of Small Causes—નાના દીવાની દાવાઓ ચૂકવતી કોર્ટો.

મુંબઈ ઇલાકાની દીવાની અદાલતો—(૧) હાઇ કોર્ટો (૨) સિંધમાટે કરાંચીની જ્યુડિસિયઅલ કમિશનરની કોર્ટ (૩) જિલ્લાની અદાલત—District judge's Courts (૪) મદદનીશ ન્યાયાધીશોની કોર્ટો—Courts of First-class Subordinate Judges—પહેલા વર્ગની તાબેદાર અદાલતો. (૫) Second-class Subordinate—બીજા વર્ગની તાબેદાર અદાલતો. આ અદાલતોની સત્તાનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. (૬) નાના દીવાની દાવાઓ ચૂકવવા મુંબઈ, અમદાવાદ, નડીઆદ, પૂના ને કરાંચીની કોર્ટો—Small Causes Courts.

(૪) ફૌજદારી અદાલતો—હાય કોર્ટો નીચે જે ફૌજદારી અદાલતો છે તેનું બંધારણ ફૌજદારી નિબંધમાં આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) સેશન કોર્ટો—દરેક પ્રાંતમાં એક અથવા તેથી વધારે જિલ્લાઓ વાર સેશન કોર્ટો સ્થાપવામાં આવી છે. ત્યાં સેશન (Session), મદદનીશ—Assistant, joint—સંયુક્ત, ને Additional—વધારાના જડ્જને અથવા ન્યાયાધીશો કામ કરે છે. આ અદાલતોને ફક્ત સત્તા હોય છે; માત્ર, ફારસીની સમજ કરતી વખતે તેના ઠરાવને હાય કોર્ટોની સંમતિ જોઈએ.

(૨) Presidency Magistrate's Courts—ઈલાકાની રાજધાનીઓમાં થતા નાના ગુન્હાઓ માટે ખાસ અદાલતોને આ નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અદાલતો એ વર્ષની સગા ફરમાવી શકે છે અને રૂ. ૧૦૦૦નો દંડ કરી શકે છે. (૩) પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટની અદાલતો. આ અદાલતો એ વર્ષની કેદ તે રૂ. ૧૦૦૦નો દંડ વધારેમાં વધારે આપી શકે છે. (૪) બીજા વર્ગની અદાલતો છ માસની કેદ ને રૂ. ૨૦૦નો

હંડ ફરમાવી શકે છે. (૫) ત્રીજા વર્ગની અદાલતો એક માસની કેદ ને રૂ. ૫૦નો હંડ ફરમાવી શકે છે. (૬) મોટાં શહેરોમાં સ્વયંસેવક—**Honourary—મજિસ્ટ્રેટ**ની અદાલતોમાં તદ્દન નાના ગુન્હાઓ ઉપર ફેસલાઓ થાય છે. (૭) કેટલેક સ્થળે ગામડાંઓમાં **પટેલોને** ફાજદારી અદાલતોની નાની સત્તાઓ આપવામાં આવી છે. (૮) મુખ્યમાં ને કલકત્તામાં અકસ્માત્થી થયેલાં અથવા શંકાશીલ મરણો ઉપર તપાસ કરવા **Coroners' Courts—કરોનરોની અદાલતો** નીમાય છે.

સામાન્ય રીતે નીચલી કોર્ટના ફેસલા ઉપર ઉપલી કોર્ટમાં અપીલ Appeal થઈ શકે છે.

(૫) રેવ્યુન્યુ કોર્ટો—એક્ટર રેવ્યુન્યુને લગતી આપતોનો નિકાલ કરવા જે અદાલતોમાં કામ ચલાવે છે તે **Revenue Courts—રેવ્યુન્યુ કોર્ટો** કહેવાય છે.

(૬) સજાઓ—હંડ, સાદી કેદ, ફટકાઓ, સજા મળુરી સાથે કેદ, દેશનિકાલ, જન્મ દેશનિકાલ, ફાંસી, વગેરે સજાઓ અદાલતો સાંસાના અધિકાર પ્રમાણે આપી શકે છે.

(૭) માફી—ગવર્નર પોતે ગુન્હેગારોને મારી આપી શકે છે. આ સત્તા તે શહેનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે ભોગવે છે.

(૮) **Privy Council—પ્રિવિ કાઉન્સિલ**—રૂ. ૧૦,૦૦૦ અથવા તેથી વધારે રકમના દાવાઓ સંબંધી ફેસલાઓ સામે ઇંગ્લંડની પ્રિવિ કાઉન્સિલની જ્યુડિશિયલ કમિટિને અપીલ થઈ શકે છે. અપીલ માટે હાથ કોર્ટનું સર્ટિફિકેટ—પ્રમાણપત્ર મળવું જોઈએ. આ સંસ્થામાં હવે બે હિંદીઓને નીમવાની પરંપરા છે.

(૯) પંચ. અસેસરો—**Juries. Assessors—જરી** દેશમાં વિવાદોનો ફેસલો કરવામાં સરકારી અમલદારો પ્રજાજનોને વિશ્વાસમાં

લે છે. કેટલેક સ્થળે તો દીવાની ને ફૌજદારી, બંને વિવાદોમાં પ્રજાની મદદ લેવામાં આવે છે. દુર્ભાગ્યે પ્રજા આનો સારો લાભ લઈ શકતી નથી. આ મદદ બે પ્રકારે લઈ શકાય. (૧) પંચ મારફત (૨) અસ્સેસરો—Assessors—મારફત. હાય કોર્ટમાં વિવાદ ચાલતો હોય ત્યારે પંચમાં નવ માણસો હોવાં જોઈએ; બીજી અદાલતો માટે નવ સૂધીની સંખ્યામાં સરકારી નિયમો પ્રમાણે ગમે તેટલાં હોઈ શકે. પંચ હકીકત—Facts—સાચી છે કે કેમ તે માત્ર જોઈ શકે—તેનો કાયદો જોવાનો અધિકાર નથી. પંચનો મત અદાલતને બંધનકર્તા હોય છે; અસ્સેસરોનો મત અદાલતને બંધનકર્તા નથી. પંચનો મત જો અદાલતને ખોટો લાગે તો ઉપલી કોર્ટની દાદ માંગી શકાય.

(૧૦) યૂરોપિઅનો ને ફૌજદારી અદાલતો—ઘણા જુના વખતથી ફૌજદારી ગુન્હાઓ માટે યૂરોપિઅનોને ખાસ અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. ઇંગ્લેન્ડ બિલ્લ તે અધિકારોની વિશિષ્ટતાથી જન્મ્યું હતું. અત્યારે આ સંબંધી સામાન્ય ઉપયોગિતાની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. વધારે વીગત બીનજરૂરી હોઈ નથી આપી. હાય કોર્ટ કે સેશન કોર્ટમાં વિવાદ ચાલતો હોય તો સંયુક્ત—Mixed—પંચ—આરોપીને મળી શકે; આ પંચમાં આરોપીના જાતબાઈઓ અર્થાઅર્થ હોવા જોઈએ; ગમે તે અદાલતના ફેસલા ઉપર અપીલ થઈ શકે; અસ્સેસરોને બદલે આરોપી પંચ માંગી શકે; અસ્સેસરોમાં, આરોપી માંગે તો, તેના ત્રણ જાતબાઈઓ રહી શકે; ૩૧. પબ્લિક હંડ થાય તેવા ગુન્હાઓ સિવાયના ગુન્હાઓમાં, આરોપી જો કહે તો તેનું કામ પહેલા વર્ગનો મૅજિસ્ટ્રેટ ચલાવે. સંસ્થાન—ક્લોનિ—ના રહેવાસીઓને પણ આ અધિકારો હવે આપવામાં આવ્યા છે. લશ્કરના યુરોપિઅનો ઉપર કામ ચાલે ત્યારે સરકારી વકીલ હાય કોર્ટ પાસે તે કામ ચલાવી શકે છે.

(૧૧) કલેક્ટર મૅજિસ્ટ્રેટ—પહેલા વર્ગની ફૌજદારી અદાલતના અધિકારો કલેક્ટરને આપવામાં આવે છે એ પ્રથા વિરુદ્ધ ધણું કહેવાય છે. કલેક્ટર પોતે કામ ચલાવવા માટે મુત્સદાઓ કરે, તે માટે વકીલોને સલાહ આપે, પોલિસને સૂચનાઓ આપે ને પછી તે કામ પોતે મૅજિસ્ટ્રેટ તરીકે

ચલાવે, એ અયોગ્ય લાગે છે. આ અમલદારનું A strange union of constable and magistrate, public prosecutor and criminal judge, revenue collector and appeal court in revenue cases, એ શબ્દોમાં સુંદર ચિત્ર આપવામાં આવે છે—એટલે કે એક સાથે કલેક્ટર, કૉન્સ્ટબલ, મેજિસ્ટ્રેટ, પ્રોસિક્યુટર, ફૅજદારી ન્યાયાધીશ, મહેસુલ ઉધરાવનાર અને મહેસુલની ખાખતમાં અપીલો સાંભળનાર હોય છે.

પોલિસ

અદાલતો ન્યાય કરે છે ને પોલિસખાતું દેશમાં સુલેહ જળવે છે. તેથી બંનેનો સંબંધ ઘણો નિકટ છે. આપણે પોલિસનું અહીં ટૂંકું વિવેચન કરશું. દરેક પ્રાંતમાં એક સિવિલિઅન કે પોલિસ અમલદાર Inspector General ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ ઉપરિ પોલિસ અમલદાર હોય છે. તેની નીચે નાઇબ—Deputy—આફ કે દસ જિલ્લાઓ સંભાળે છે. દરેક જિલ્લામાં એક Superintendent—જિલ્લા ઉપરિ અમલદાર હોય છે. તેની નીચે Assistant—મદદનીશ અથવા નાઇબ અધિકારીઓ હોય છે. મદદનીશો ને તે ઉપરના અમલદારો અંગ્રેજો હોય છે. એ જગ્યાઓ પૂરવા ઇંગ્લંડમાં પરીક્ષાઓ લેવાય છે. બાકીના અમલદારો હિંદીઓ હોય છે. દરેક જિલ્લાને Circles અથવા નાના નાના વિભાગોમાં વહેંચી નાંખવામાં આવે છે અને દરેક “સર્કલ” માટે ઇન્સ્પેક્ટર હોય છે. આ સર્કલના લગભગ ૨૦૦ ચોરસ માઇલના નાના નાના બીજા ભાગલાઓ હોય છે અને દરેક ભાગલાના ઉપરિ અમલદારને સબ-ઇન્સ્પેક્ટર Sub-Inspector કહે છે. એની નીચે Head Constable—હેડ કૉન્સ્ટબલ, ને કૉન્સ્ટબલો હોય છે. તેની નીચેના વિભાગો Police Stations અથવા પોલિસ ચોકીઓ અથવા થાણાં કહેવાય છે. ગામડાંઓમાં વિલેઇન પોલિસો સુલેહ જળવે છે. રેલવે ઉપર રેલવે પોલિસ રોકવામાં આવે છે. ગુન્હેગારોની શોધ કરવા Criminal investigation Department અથવા ક્રુપી પોલિસનું ખાતું છે.

અમલદાર વર્ગ. The Services.

અમલદારવર્ગ—વડી સરકાર ને પ્રાંતિક સરકારો નીચે મુલકી અમલદારો વહિવટ કરે છે. તેનું નીચે ટૂંકું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) **Central Services**—મધ્યવર્તી સરકારના અમલદારો—જે અમલદારો મધ્યવર્તી એટલે હિંદી કે વડી સરકાર નીચે કામ કરે છે તે જેમની બાબતમાં નીમણૂકો, પગારો, બટતીઓ, વર્ષાસનો, વગેરેના નિયમોમાટે વડી સરકાર, તાજ, કે હિંદી સેક્રેટરિની જવાબદારી છે તે મધ્યવર્તી સરકારના અમલદારો કહેવાય છે. સિવિલિઅનો, તખીખી ખાતાના મોટા અમલદારો, કેટલાક ઇન્જિનિઅરો, વગેરે આ કોટિમાં આવે છે. પહેલાં જે વર્ગો **Indian Civil Services** અને **Indian Medical Services** કહેવાય છે. તેમની જગ્યાઓ પૂરવા ખાસ પરીક્ષાઓ લેવાય છે. કેટલીક પરીક્ષાઓ હિંદમાં પણ અલ્લાહાબાદ મુકામે લેવાય છે. અત્યાર સુધી આ અમલદારો **Imperial Services**ના અમલદારો કહેવાતા.

(૨) **Provincial Services**—કેળવણી, વગેરે ખાતાંઓ હવે પ્રાંતોને સોંપી દીધાં છે તેથી તે માટેના અમલદારો ઉપરનો કબજો પણ પ્રાંતોને આપી દેવામાં આવ્યો છે. પહેલાં આ કોટિમાં પણ ઇમ્પિરિઅલ **Imperial** અને **Provincial** પ્રાંતિક, એવા જે ભાગો પાડતા. હવે તે લગભગ બંધ થયું છે અને તેને બદલે દરેક નોકરીઆતોના વર્ગો આગળ પ્રાંતનું નામ મુકવામાં આવે છે, જેમકે **Bombay Education Service**, મુંબઈ કેળવણી ખાતું, વગેરે. એ કોટિમાં ઊંચા ને નીચા, એવા જે ભેદો રાખવામાં આવ્યા છે. તેની વીગતવાર તપાસ લેવાનું અહીં કશું કારણ નથી.

(૩) **તાબેદાર નોકરો**—છેલ્લા વર્ગની નીચે નોકરી કરતા અમલદારો આ કોટિમાં આવે છે.

(૪) ઊંચી નોકરીઓ માટેનું મંડળ—**Public Services Commission.** મોટા અમલદારોને સરકાર તરફથી કે પ્રધાનો તરફથી અસંતોષ થાય તેનો ફડચો લાવવા, નોકરીઓ માટે પરીક્ષાનાં ધોરણો નક્કી કરવા માટે અને પ્રમાણિકતા ને ખાહોશી કાયમ રહે તે માટે સરકારે ખાસ **Public Services Commission** નામની સંસ્થા ઉભી કરી છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ્ય

સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ—પૂર્ણ સ્થાનિક સ્વરાજ્યમાં સ્થાનિક વિપયો ઉપર લોકો પોતે અધિકાર ભોગવે છે. લૉર્ડ રિપનના વખતથી જુદે જુદે વખતે આ સંસ્થાઓ વિકાસ પામી છે, એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. આપણે એ સંસ્થાઓને નીચે પ્રમાણે વિચારી શકીએ.

(૧) મ્યુનિસિપેલિટિઓ અથવા કૉર્પોરેશનો—શહેરોમાંનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આ સંસ્થાઓ મારફત ચાલે છે.

તેમનાં કર્તવ્યો—પીવાનું પાણી પૂરું પાડવું; લોકોને દીવાળત્તી આપવી; રસ્તાઓ સાફ રાખવા; રસ્તા ઉપર પાણી છંટાવવું; જાહેર ગંદકી ઉપર નિયમ રાખવો; નીચ, વિધનકર્તા કે આરોગ્યનાશક વેપારને અટકાવવો; જુનાં મકાનોને સુધારવાની તજવીજ કરવી; શહેરની ગલીકુચી દૂર કરી આરોગ્ય માટે કાળજી રાખવી; શહેર સુધારવું; મુડદાંઓને ખાળવાની કે દાટવાની સવડ કરી આપવી; ગટર, કતલખાનાંઓ, સ્નાનગૃહો, ફૂવાઓ, તળાવો, વગેરે ઉપર નજર રાખવી; શીતળાની રસી મૂકાવવા સવડ આપવી; દવાખાનાંઓ નીભાવવાં; પ્રાથમિક દેખાવણી માટે ઉપાયો લેવા; પ્લેગ જેવા ચેપી રોગો બહારથી શહેરમાં ફેલાય નહિ તે માટે ઉપાયો લેવા; દુષ્કાળનું નિવારણ કરવું, તે સુધારાઓનાં **આવશ્યક—Obligatory—કર્તવ્યો** કહી શકાય.

નવાં રસ્તાઓ બનાવવા, બગીચાઓ તૈયાર કરવા, પુસ્તકાલયો નીભાવવાં, સંગ્રહસ્થાનો (**Museums**) રાખવાં, વસતિપત્રક લેવું, મધ્યમ ને ઉચ્ચ

શિક્ષણ આપવું, ચિત્રપટો (Cinemas) બતાવવાં, એ સુધરાઈઓનાં ઐત્તિહિક-Discretionary-કર્તવ્યો કહી શકાય.

આવકનાં સાધનો—સુધરાઈની આવકનાં સાધનો નીચે પ્રમાણે છે. (૧) પ્રાંતિક સરકારો જે કાંઈ મદદ આપે તે (૨) જમીન કે એવી મીલકતના વેચાણનું ઉત્પન્ન (૩) વ્યાજે લીધેલી રકમ (૪) અંતિમ વેરો (Terminal Tax , દાણ કે જગત, ધરવેરો, જમીનવેરો, ગાડાં, મોટરો, ગાડીઓ, સાઇકલો, પાલખીઓ, વગેરે ઉપરના કરો, આયપતવેરો, શાક મારકીટના બકાલીઓ ઉપર વેરો, પાણી, દીવાલ્પત્તી વગેરેના ઉપયોગ ઉપરના કરો (૫) નોંધણી-Registration-નું ઉત્પન્ન.

ખર્ચ—ખર્ચના રસ્તાઓ કર્તવ્યમાં આવી જાય છે.

બંધારણ—સુધરાઈના બંધારણોના સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો નીચે આપ્યા છે. સુધરાઈઓમાં લોકનિયુક્ત સભાસદોની બહુમતિ હોય છે ને સરકારી સભાસદો કુલ સંખ્યાના ચોથા ભાગ જેટલા હોય છે. કેળવણી, આરોગ્ય ને તખ્તીખી ખાતામાં સરકારી નોકરો મદદ કરે છે. મતદારો પણ વંધ્યા છે. સુધરાઈઓના પ્રમુખો હવે લોકનિયુક્ત હોય છે. સુધરાઈઓનો વહિવટ સભાસદોની સમિતિ મારફત ચાલે છે અને વહિવટ કરવા પગારદાર નોકરો રખાય છે.

મુંબઈ ઇલાકાની સુધરાઈઓ—૧૫૦૦૦થી વધારે વસતિવાળા શહેરોની સંસ્થાઓ (City) સુધરાઈઓ કહેવાય છે ને તેથી ઓછી વસતિવાળી સુધરાઈઓ ટાઉન (Town) સુધરાઈઓ કહેવાય છે. મુંબઈની સુધરાઈ Corporation-કોર્પોરેશન કહેવાય છે. શહેરની સુધરાઈઓ મુખ્ય અધિકારી Chief Executive officer, આરોગ્ય અધિકારી અને ઇન્જિનિયર નીમી શકે છે. પ્રાંતિક ધારાસભાના મતદારો સુધરાઈઓના મતદારો હોય છે. મુસલમાનોને ખાસ મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. સભાસદોની કુલ સંખ્યાનો પાંચમો ભાગ સરકારી નીમણોકોવાળો હોય છે; બીજા સભ્યો લોકનિયુક્ત હોય છે. શહેરસુધરાઈઓએ નીમેલા અમલદારોના

પગારનો અમુક ભાગ સરકાર આપે છે. જે સુધરાઈનો કારભાર ખરાબ હોય તો સરકાર તેને બરખાસ્ત કરી શકે છે.

(૧) મુંબઈની કોર્પોરેશન—મુંબઈની કોર્પોરેશનમાં કુલ ૧૦૬ સભ્યો છે. તેમાં ૭૬ શહેરના વિભાગો Wards-ના ચુટેલા અને ૧૦ આ લોકનિયુક્ત સભ્યોના પસંદ કરેલા (Co-opted) છે. મુંબઈમાં જે કોઈ રા. ૧૦નું માસિક ભાડું આપતો હોય તે મતદાર થઈ શકે છે. મુંબઈ ચેંબર, હિંદી ચેંબર, મુંબઈના મિલમાલેકો, યુનિવર્સિટી, એ અડકેક સભ્ય ચુટે છે. સરકાર ૧૬ સભ્યો નીમે છે. પ્રમુખને સભ્યો પોતે પસંદ કરે છે. વહિવટ માટે સરકાર કમિશનર નીમે છે. તેને મદદ ને સલાહ આપવા માટે ૧૬ સભ્યોની Standing Committee-કાયમની સમિતિ છે. એમાં સરકારના નીમેલા ચાર સભ્યો હોય છે. કેળવણી, આરોગ્ય, વગેરે માટે જુદી જુદી સમિતિઓ છે. મુંબઈની સુધરાઈનું ઉત્પન્ન લગભગ રૂ. ૩ કરોડ જેટલું થાય છે વડોદરા રાજ્યનું પણ કુલ ઉત્પન્ન આટલું નહિ હોય ને ધલાકાની તમામ સુધરાઈઓના ઉત્પન્નથી એ ઉત્પન્ન વધી જાય છે.

(૨) જિલ્લાઓનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય—ઉપર આપણે શહેરોનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તપાસ્યું. હવે આપણે જિલ્લાનું સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તપાસીએ. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં જુદી જુદી જાતની પાંચ સંસ્થાઓ આ દિશામાં કામ કરે છે. લગભગ દરેક જિલ્લામાં જિલ્લા લોકલબોર્ડ District Local Board હોય છે. તેની નીચે તાલુકાબોર્ડો કે Union Committees યૂનિયન કમિટીઓ (મદ્રાસ, બંગાળા, ને બિહારમાં) કે યૂનિયન બોર્ડો હોય છે. લગભગ બધી સંસ્થામાં લોકનિયુક્ત સભાસદોની બહુમતિ, લોકનિયુક્ત પ્રમુખ ને ઉપપ્રમુખ ને સરકારી મદદથી કે આપખુશાએ નીમેલા વડીવડી અમલદારો હોય છે. જિલ્લા બોર્ડો નીચલાં બોર્ડો ઉપર સામાન્ય દેખરેખ રાખે છે (આસામમાં જિલ્લા બોર્ડો નથી) ને તેમને ઉત્પન્નનો અમુક ભાગ આપે છે. ખેતીની જમીન ઉપરનો સેસ-(Cess) વેરો, પ્રદર્શનો, મેળાઓ, જમીન કે મકાનનું વેચાણ, મકાનભાડું, રેલવે કે

નહેરકામનું ઉત્પન્ન, નદીઓ કે પુલો ઉતરવા માટેનો વેરો, એ બોર્ડોના ઉત્પન્નનાં મુખ્ય સાધનો છે. કેળવણી, આરોગ્ય, રસ્તાઓ, વગેરે ઉપર તેમને ખર્ચ કરવું પડે છે. હાલ આખા હિંદમાં કુલ રૂ. ૨૨૧ જિલ્લા બોર્ડો, ૫૫૬ તાલુકા બોર્ડો અને ૮૦૦ યૂનિયન કમિટીઓ છે.

મુખ્ય ઇલાકાનું આમસ્વરાજ્ય—મુખ્ય ઇલાકાનાં બોર્ડોનો પોણો ભાગ લોકનિયુક્ત ને ચોથો ભાગ સરકારી હોય છે. સરકારી અમલદારો આક્રમક ભાગથી વધારે હોતા નથી. જે કોઈ રૂ. ૮નું મહેસુલ ભરતો હોય તે તાલુકા બોર્ડનો મતદાર થઈ શકે; જિલ્લા બોર્ડ માટે તેથી વધારે રકમ—રૂ. ૧૬થી રૂ. ૩૬ સૂધી—દરાવવામાં આવી છે. જિલ્લા બોર્ડ માટે તાલુકા બોર્ડો અને તાલુકા બોર્ડો માટે ગ્રામ મંડળો મતદારમંડળો તરીકે કામ કરી શકે છે. પ્રમુખો ને ઉપપ્રમુખો લોકનિયુક્ત હોય છે. મુસલમાનોને ખાસ મતાધિકાર આપવામાં આવ્યો છે. પ્રમુખને મદદ કરવા પાંચ કે સાત સભ્યોની સમિતિ હોય છે. એક આનાના સેસ કે વેરાના ચોખ્ખા (Net) ઉત્પન્નનો ત્રીજો ભાગ કેળવણી ઉપર વપરાવો જ જોઈએ.

(૩) **ગ્રામપંચાયતો**—આપણા દેશમાં ગામડાંઓનો કેટલીક વનતનો વહિવટ ધણા વખત થયાં પંચાયતો મારફત ચાલતો. હવે આનો વહિવટ કાયદેસર કરવામાં આવ્યો છે. ગ્રામપંચાયતો જિલ્લા બોર્ડ નીચે કામ કરે છે. આપણા ઇલાકામાં લગભગ ૨૭૮૦૦ ગામડાં છે. તે માટે ૩૮૦ પંચાયતો છે. આ પંચાયતો અમુક ગામડાંઓનો સંયુક્ત વહિવટ કરે છે. મદ્રાસ ને સંયુક્ત પ્રાંતોમાં પંચાયતોને નાના દીવાની ને ફાજદારી વિવાદો ચૂકવવાનો પણ અધિકાર હોય છે. ઘરવેરો એ તેમના ઉત્પન્નનું ખાસ સાધન છે. આરોગ્ય, રસ્તાઓ ને દીવાલતીની સવડો પૂરી પાડવી, એ તેમનું કર્તવ્ય કહી શકાય.

લશ્કર, વગેરે

(૧) **હિંદનું લશ્કર**—દેશના રક્ષણ માટેનું લશ્કર ને તેના વહિવટ માટેનાં ખાતાંઓ, એટલાં વાનાંઓ આ પ્રકરણમાં સાર આપવામાં આવશે.

(૨) હિંદુ લશ્કર—આપણા દેશના લશ્કરના નીચે પ્રમાણે ભાગો છે:—(૧) Regular—કાયમ લશ્કર, જેમાં બ્રિટિશ ને હિંદીઓ રોકવામાં આવે છે (૨) સહાયક લશ્કર—The Auxiliary Force (૩) The Indian Territorial Force—રાષ્ટ્રીય લશ્કર (૪) The Indian Army Reserve ખાસ લશ્કર. (૫) The Indian State Forces—રજવાડાંનાં લશ્કરો.

(૩) આપણું લશ્કરી બળ—૧૯૨૪-૨૫માં આપણું ચાલુ લશ્કરી બળ નીચે પ્રમાણે હતું.

	બ્રિટિશ	હિંદી	કુલ
Cavalry, ઘોડેસવાર	૫૦૯૮	૧૦,૮૭૮	૧૫,૯૭૮
Artillery, તોપખાનું	૧૧૩૮૨	૧૨૩૮૬	૨૩,૭૬૮
Tank Corps, ટૅન્ક લશ્કર	૧૦૦૪	૦	૧૦૦૪
Sappers and Miners, ખાદકામ કરનારાઓ	૨૯૭	૭૫૮૬	૭૮૮૩
Indian Signal Corps, માહિતી આપનારા-સિગ્નલકોર્સ	૨૨૨૧	૩૧૫૨	૫૩૭૩
Infantry, પાયદળ	૪૬,૧૦૩	૧૦૪,૭૧૬	૧૫૦,૮૧૯
કુલ...	૬૬,૧૦૬	૧૩૮,૭૧૯	૨૦૪,૮૨૫

(૪) કાયમ લશ્કર—The Regular Army in India—

આ માટે આખા લશ્કરના ત્રણ ભાગો કરવામાં આવ્યા છે (૧) Field Army, લડાઈ માટે તૈયાર રહેતું લશ્કર (૨) Covering Army. સરહદ ઉપર અને દેશમાં લશ્કરની ભરતી કરવા માટે આડારપે આવેલું લશ્કર (૩) Internal Security Troops દેશમાં સુલેહ જળવવા રાખવામાં આવતું લશ્કર. આપણા કાયમના લશ્કરના બ્રિટિશ અને હિંદી એવા બે વિભાગો છે. બ્રિટિશ વિભાગની ભરતી ઈંગ્લેન્ડમાં થાય છે અને તે ઈંગ્લેન્ડના લશ્કરનો ભાગ ગણાય છે. ૧૪ થી ૧૬ વર્ષો માટે આ વિભાગના સિપાઈઓ અને અમલદારો હિંદમાં નોકરી કરે છે. તેમાં હિંદી સિપાઈઓ કે અમલદારો સ્વાભાવિક રીતે દાખલ થઈ શકે નહિ. હિંદી લશ્કરમાં અંગ્રેજો અમલદાર તરીકે કામ કરે છે; હિંદીઓ પણ અમલદાર તરીકે કામ કરે છે. બ્રિટિશ અને હિંદી લશ્કરોના કોશમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વિભાગો કરવામાં આવે છે. દરેક ઘોડેસવાર અને પાયદળની ટૂકડીઓ સાથે બંદુકો, બેન્ડ (Band), વહિવટ કરવાવાળું ખાતું, સિગ્નલરો, વગેરે હોય છે. તોપખાનામાં, કિલ્લાઓમાં રાખવા, ઘોડેસવારો સાથે રાખવા, ખુલ્લા મેદાન ઉપર ઉપયોગ કરવા ને કાંસા ઉપર ઉપયોગ કરવા ગુદી ગુદી ટૂકડીઓ રાખવામાં આવે છે. લડાઈ આવે ત્યારે રસ્તાઓ બાંધવા માટે, પૂલો બાંધવા માટે, પાણી વગેરેની સગવડ કરવા માટે અને શત્રુઓને તેવાં સાધનો ન મળે તે માટે કાળજી રાખવા લશ્કરમાં Engineers, Sappers, ને Miners ઇન્જિનિયરો, સૅપરો ને માઇનરો રાખવામાં આવે છે. તેમના બે વિભાગો છે. (૧) Sappers, Miners and Pioneers (૨) Military Engineer Service. બીજા વર્ગના અમલદારો Royal Engineer Corps કહેવાય છે. સિગ્નલરો—Signallers—ખબર આપવાનું કામ કરે છે.

હિંદી પાયદળની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે છે.

સેક્શન—Section—૮ થી ૧૧ પાયદળ. નાયકની સરદારી નીચે.

પ્લાટૂન (**Platoon**) = ૪ સેક્શનો. હવાલદાર ને જમાદાર કે સુબેદારની સરદારી નીચે.

કંપની **Company** = ૪ પ્લાટૂનો. બ્રિટિશ કંમાંડરની સરદારી નીચે.

હેડ ક્વાર્ટર વિંગ-**Head Quarter Wing** = ઉપરના તમામ વિભાગો ને સિમ્લદરો, સંપરો. ને ઐડ સાથે.

ત્રણ કે ચાર કંપનીની ટૂકડી બટેલિયન-**Batallion**-કહેવાય છે.

તેમાં આખી ટૂકડીના વહિવટ કરનારાઓ પણ આવી જાય છે.

બપ્તર વિના કે બપ્તર સહિત મોટી મોટરો મારફત લગાઈ કરવાનું એક ખાસ ખાતું ખોલવામાં આવ્યું છે તે **Royal Tank Corps** કહેવાય છે. બ્રિટિશ ને હિંદી વિભાગો માટે નોખાં નોખાં તખીખી ખાતાં પણ લશ્કરમાં રાખવામાં આવ્યાં છે. લશ્કરની દવા કરવી, રોગો અટકાવવા, ખોરાક પર ધ્યાન રાખવું, એ આ ખાતાંનાં માણસોની મુખ્ય ફરજો કહી શકાય. તે ખાતાંમાં **Royal Army Medical Corps**ના માણસો બ્રિટિશ લશ્કરમાંથી અહીં આવે છે; **Indian Medical Services**ના અમલદારોમાં હિંદીઓ પણ હોય છે અને તેમાંથી કેટલાએકો મુલકી વિભાગમાં સિવિલ સર્જનોના હોદ્દા ભોગવે છે. આ લોકો હિંદી લશ્કરમાં કામ કરે છે. **Indian Medical Department**ના સર્જનો અંગ્રેજ કે દેશી ખ્રિસ્તી **Anglo-Indian** હોય છે અને તેઓ બ્રિટિશ વિભાગમાં નોકરી કરે છે. બંને વિભાગો માટે ગુદાં દવાખાનાંઓ હોય છે. લશ્કરમાં વાહનો, બળતણ, ધાસ, જનાવરો, ખોરાકી વગેરે પૂગાડનાર ખાતાં **Indian Army Service Corps** અને **Mechanical Transport Service** કહેવાય છે. આ ચીજો કૉન્ટ્રીથી પૂરી પાડવામાં આવે છે. ઘરગોળો આપનાર ખાતું **Ordnance Service** કહેવાય છે. લશ્કરનાં જનાવરોની ખરીદી કરવા માટે અને તે જનાવરોની તખીખી સંભાળ રાખવા માટે જે ખાતાંઓ લશ્કર સાથે જોડવામાં આવ્યાં છે તે **Remount and Veterinary Service** કહેવાય છે.

લશ્કરની વહેંચણી—આખા લશ્કરનો ઉપરી સેનાપતિ **Commander-in-Chief** હોય છે. તેની નીચે લશ્કરના પાંચ વિભાગોના પાંચ અમલદારો **General Officers Commanding-in-chief** હોય છે: (૧) ઉત્તર માટે. (૨) પશ્ચિમ માટે. (૩) પૂર્વ માટે. (૪) દક્ષિણ માટે ને (૫) બ્રહ્મદેશ માટે. છેલ્લો હોદ્દો નાનો છે તેથી તે અમલદાર નીચે નાના અમલદારો નથી નીમાતા. વિભાગના અમલદારો **General Officers Commanding** કહેવાય છે. તેની બહેંચણી નીચે પ્રમાણે છે. ઉત્તર વિભાગમાં (૧) પેશાવર, (૨) કાહાટ, (૩) રાવળપિંડી ને (૪) લાહોરના જિલ્લાઓ માટે; પશ્ચિમ વિભાગમાં (૧) વઝીરીસ્તાન, (૨) બલુચીસ્તાન ને (૩) સિંધ-રજપુતસ્તાન માટે. પૂર્વ વિભાગમાં (૧) સંયુક્ત પ્રાંતો (૨) દિલ્હી (૩) અલ્લાહાબાદ ને બંગાળ તથા આસામ માટે. દક્ષિણ વિભાગમાં (૧) મધ્ય પ્રાંતો, (૨) પૂના (૩) મુંબઈ (૪) મદ્રાસ માટે. લશ્કરનો ખાસ ભરાવો પશ્ચિમમાં છે તે તુરત જણાઈ આવશે.

(૫) **લશ્કરનો વહિવટ**—કાયદા પ્રમાણે ગવર્નર જનરલ લશ્કરના સામાન્ય વહિવટ માટે જવાબદાર છે. સેનાપતિ તેને મદદ કરે છે. તે વડી કાઉન્સિલનો અસાધારણ સભ્ય છે તે આપણે જોઈ ગયા. દિલ્હી સેક્રેટરિને લશ્કરી સલાહ આપવા માટે એક અનુભવી લશ્કરી અમલદારની મદદ આપવામાં આવે છે. તે સેક્રેટરિ તરીકે કામ કરે છે. ઇન્ડિયા કાઉન્સિલમાં પણ એક લશ્કરી અમલદાર હોય છે. સેનાપતિને નીચેના મોટા અમલદારો મદદ આપે છે:—(૧) **The Chief of the General Staff** (૨) **The Adjutant General in India** (૩) **Quarter Master General.** (૪) **Military Secretary** (૫) **Director General of Ordnance.** (૬) **Engineer-in-Chief** (૭) **Director of Medical Services.** વડી સરકારના લશ્કરી ખાતા—**Army Department**—માં એક મુલ્કી અમલદાર સેક્રેટરિ તરીકે કામ કરે છે. એક લશ્કરી કમિટી—**Military**

Council લશ્કરી આપતમાં સેનાપતિને યોગ્ય સલાહ આપે છે. દરેક વિભાગમાં ને પેટા વિભાગમાં ઉપર બતાવેલા પહેલા ત્રણ અધિકારીઓ પણ હોય છે. (૧) **General Staff**—જનરલ સ્ટાફના અમલદારો લશ્કરનો સામાન્ય વહિવટ કરે છે. (૨) **Adjutant** એડ્યુટન્ટ વિભાગ લશ્કરના આંતરિક વહિવટ માટે જવાબદાર રહે છે. (૩) **Quarter Master**—ક્વાર્ટર માસ્ટરનું ખાતું લશ્કરની ખાધાખોરાકી, વગેરે વિષે જવાબદાર રહે છે.

(૬) **Indian Army Reserve**—રિઝર્વ લશ્કર—લશ્કરમાંથી જે લોકો બહુ વર્ષો સુધી સેવા કરે છે તેઓને અમુક શરતે લશ્કરમાં નોકરી ઉપર ખેલાવી શકાય. આ લોકો **Reserve** લશ્કર તરીકે ઓળખાય છે.

(૭) **Indian Auxiliary Force**—સહાયક લશ્કર—આ લશ્કરમાં માત્ર યુરોપિયન બ્રિટિશ રૈયત દાખલ થઈ શકે છે. તેનો વહિવટ સ્થાનિક લશ્કરી અમલદારો કરે છે. આ લશ્કરને દેશાવર ખાતે મોકલી શકાતું નથી.

(૮) **Indian Territorial Force**—રાષ્ટ્રીય લશ્કર—હિંદીઓ પોતાની ઇચ્છાથી કાયમ લશ્કરની બહાર પણ લશ્કરી ક્વાયત લઈ શકે તે માટે પ્રાંતોમાં ને યુનિવર્સિટીઓમાં કેટલાક લોકો તાલીમ લે છે અને તેઓ **Territorials** કહેવાય છે. અત્યારે તેમાં ૨૦,૦૦૦ આદમીઓ છે. તેઓને દેશાવર નોકરી ઉપર મોકલવામાં આવે ખરા.

(૯) **યુનિવર્સિટી ફોર્સ**—મુંબઈ, કલકત્તા, અલ્લાહાબાદ, લાહોર, મદ્રાસ, રંગૂન, પટના ને દિલ્હીનાં વિદ્યાપીઠોમાં લશ્કરી તાલીમ લેનારાં વિદ્યાર્થી-મંડળો યુનિવર્સિટી ફોર્સ કહેવાય છે. તે **Territorials**નો એક વિભાગ કહી શકાય. આ લોકો લશ્કરી નોકરી ઉપર ઇચ્છાવિરુદ્ધ જવા બંધાતા નથી.

(૧૦) રજવાડાંઓનાં લશ્કરો—**Indian State Forces**—પહેલાં આ લશ્કરો **Imperial Service Troops** કહેવાતાં. દેશનાં

જુદાં જુદાં રજવાડાં પોતાને ખર્ચે ને પોતાની જવાબદારી ઉપર આ લશ્કરો નીભાવે છે અને તેમને બ્રિટિશ અમલદારો તાલીમ આપે છે. આ લશ્કરની સંખ્યા અત્યારે ૨૭,૦૩૦, જેટલી છે.

(૧૧) કમિશનો—આપણા લશ્કરમાં બે જાતના અમલદારો હોય છે. (૧) રાજનું કમિશન King's Commission ધરનારાઓ (૨) વાઇસરોયનું કમિશન ધરનારાઓ. પહેલો હોદ્દો Sandhurst સેન્ટર્સની રાયલ Royal મિલિટરી કોલેજના લોકોને અને બ્રિટિશ વિભાગના અમલદારોને આપવામાં આવે છે. બીજો હોદ્દો દરેક હિંદી સિપાઇને ક્રમવાર મળી શકે છે. લશ્કરની ખરી તાલીમ ને જવાબદારીનો ખ્યાલ પહેલા વર્ગના અમલદારોનેજ મળી શકે છે, તેથી થોડાં વર્ષ અગાઉ લાયક હિંદીઓને પહેલો હોદ્દો આપવો એમ હતું છે, પણ તે મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ પડે છે, કારણ કે ઈંગ્લેન્ડ જઈ સેન્ટર્સમાં હિંદીઓ તાલીમ લઈ શકે નહિ; હિંદી સિપાઇઓ કેળવણીમાં ઘણા પછાત હોય છે; વળી કમિશન મેળવવાને અમલદાર અમુક જગ્યા ઉપર તો રહેલો હોવો જોઈએ, પણ દરેક હિંદી અમલદાર લેફ્ટનન્ટ કર્નલ ક્યાંથી થઈ શક્યો હોય? તેથી હવે સેન્ટર્સ મુકામે તાલીમ પામેલા દસ હિંદીઓને આ હોદ્દો આપવો એમ હતું છે. તેઓ આવતાં વાર પહેલી જાતનાં કમિશનો મેળવશે. આ સંખ્યા પૂરતી ન હોવાથી અત્યારે એવી કોલેજ હિંદમાં ખોલવાની હિલચાલ ચાલે છે.

(૧૨) ડેહરાદૂનની પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ રાયલ મિલિટરી કોલેજ—યોગ્ય સંખ્યામાં આપણા યુવકો લશ્કરી તાલીમ લઈ શકે તે માટે ઇ. સ. ૧૯૨૨થી ડેહરાદૂન મુકામે આ સંસ્થા ખોલવામાં આવી છે. તેમાં કુલ ૭૦ વિદ્યાર્થીઓ પ્રાથમિક તાલીમ લે છે.

(૧૩) તદ્દન હિંદી અમલદારોવાળી આઠ ટૂકડીઓ—હિંદીઓ લશ્કરમાં મોટા અધિકારીઓ થઈ શક્તા નથી તે માટે સરકાર જવાબદાર છે, એ આરોમથી મુક્ત થવા માટે સરકારે ઇ. સ. ૧૯૨૩ની સાલથી ઘોડેસવારની

એ, પાયદળની પાંચ અને Pioneer પાયોનિઅર બટલિઅનની એક, એમ કુલ આઠ ટૂકડીઓમાં તમામ અમલદારો હિંદી રહે એવી ગોઠવણ કરી છે. આ યોજના એટલી બધી સંતોષકારક નથી, કારણ કે એ હિસાબે હિંદના તમામ લશ્કરને રાષ્ટ્રીય થતાં ઘણાં વર્ષો લાગે.

(૧૪) હવાઈ લશ્કર—આ લશ્કર સેનાપતિને તાબે છે. તેનો અધિકારી વાઇસ માર્શલ કહેવાય છે. પેશાવર, રિસલપુર અને કવેટા મુકામે અડકેક હવાઈ કાફલો—Wing—રાખવામાં આવે છે. તેનો અધિકારી Commander કહેવાય છે. આ લશ્કરમાં અત્યારે છ સ્કવૉડ્રોન્સ Squadrons છે. હવાઈ લશ્કર માટે સ્ટોર, દારુખાનું, તખીખી મદદ, વગેરે માટે સવડ પણ કરવામાં આવી છે. આખા ખાતામાં ૨૧૮ અમલદારો (બ્રિટિશ), ૧૭૫૭ અંગ્રેજો અને ૧૩૮ હિંદીઓ છે.

(૧૫) દરીઆઈ રક્ષણ—દરિયાવાટે હિંદનો બચાવ બ્રિટિશ દરીઆઈ સૈન્ય East Indian Squadron કરે છે. તે માટે આપણે એક લાખ પૌંડ રોકડ રકમ ઇંગ્લેન્ડને આપીએ છીએ. વેપારનું રક્ષણ કરવા, ચાંચીઆઓને દાખવા, બંદરોનું રક્ષણ કરવા ને લશ્કર તથા માલ લઈ જવા માટે આપણે Royal Indian Marine આપણે ખર્ચે નીભાવીએ છીએ. આપણા મુત્સદ્દીઓ એક જુદું દરીઆઈ લશ્કર તૈયાર કરવાની હીમાયત કરે છે. એક સ્વતંત્ર હિંદી દરિયાઈ કાફલો નીભાવવા માટે બ્રિટિશ પાર્લમેંટે હમણાં કાયદો ઘડ્યો છે.

રજવાડાં

(૧) રજવાડાં—હિંદના લગભગ ૬ ભાગમાં રજવાડાંઓ રાજ્ય કરે છે. તેમાંના ઘણાંખરાં બ્રિટિશ રાજ્ય અગાઉ પણ હતાં, જેમકે રજપુત રાજ્યો, વડોદરા, વગેરે. કેટલાંએકો ઘણા જુના વખતથી દેશમાં રાજ્ય કરે છે, જેમકે ઉદેપુર, જોધપુર, વગેરે. કેટલાંકોને બ્રિટિશ સરકારે પોતે ઉભાં કર્યાં છે, જેમકે, કાશ્મીર, મૈસુર. આ રાજ્યોમાં વિસ્તાર ને દરજ્જે ભિન્નભિન્ન છે. નિઝમ સરકાર કાશ્મીર, મૈસુર અને વડોદરા એ પ્રથમ કોટિનાં રજવાડાં છે.

(૨) **પરસ્પર સંબંધ**—બ્રિટિશ સરકાર અને રજવાડાં વચ્ચેનો અમુક જાતનો સંબંધ પરંપરાથી અને સંધિપત્રોથી નિર્ણિત કરવામાં આવ્યો છે. દરેક રજવાડામાં બ્રિટિશ સરકારની સાર્વભૌમ સત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે; સાર્વભૌમ સત્તાની દરમ્યાનગીરી સિવાય રજવાડાં પરરાજ્ય સાથે સંબંધ રાખી શકતાં નથી, પરદેશીઓને નોકરીમાં રાખી શકતાં નથી ને તેમને વેપારના હક્કો આપી શકતાં નથી. તેમની રૈયત પરદેશમાં બ્રિટિશ રૈયત ગણાય છે. તેઓ અમુક પ્રમાણમાં લશ્કર રાખી શકે છે. તેઓ લડાઈને વખતે સાર્વભૌમ સત્તાને બનતી મદદ આપવા બંધાએલાં છે. કેટલાંક રજવાડાં અત્યારે સરકારની સૂચના અનુસાર લશ્કરો રાખે છે. ધણાં રજવાડાંને બ્રિટિશ ઓલાઈની રૈયતો ઉપર કામ ચલાવવાનો કરો અધિકાર નથી.

(૩) **સાર્વભૌમ સત્તાની જવાબદારીઓ**—બ્રિટિશ સરકાર દરેક રજવાડાંને આંતરિક બંધેડાંથી બચાવવા જવાબદારી ધરાવે છે. રાજની સગીર વયમાં ને રાજા મૃત્યુ કે નાલાયક અથવા જીલમી હોય તો સરકાર દરમ્યાન થઈ શકે છે. પરરાજ્યના હુમલાથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવા બ્રિટિશ સરકાર બંધાએલી છે. રાજના મરણ પછી ગાદીની વ્યવસ્થા બ્રિટિશ સરકાર કરે છે.

(૪) **રેઝિડેન્ટ, એજન્ટ**—કેટલાં રાજ્યોમાં બ્રિટિશ સરકાર પોતાના પ્રતિનિધિને રાખે છે, જેમકે હંદોર, મહેસુર, કોલ્હાપુર, વડોદરા, વગેરે. તે અમલદાર **Resident** કહેવાય છે. કેટલેક સ્થળે કેટલાંએક રજવાડાંઓને બેગાં કરી સરકાર એક એજન્ટ-Agent-રાખે છે, જેમકે રજપુતસ્તાન ને મધ્ય હિંદ માટે અજમેરમાં ને પશ્ચિમ હિંદ-જેમાં કાઠિયાવાડ, પાલણપુર ને કચ્છનો સમાવેશ થાય છે-માટે રાજકોટમાં. આ એજન્ટો નીચે **પોલિટિકલ એજન્ટો Political Agents**-હોય છે, જેમકે, વઢવાણ મુકામે આ અમલદારો વડી સરકારના તાબામાં રહે છે. પ્રાંતિક સરકારો હસ્તક પણ કેટલાંક રજવાડાં હોય છે, જેમકે કોલ્હાપુર કે જ્યાં રેઝિડેન્ટ રહે છે, ધરમપુર, વાંસદા, વગેરે.

(૫) **મુખ્ય ઇલાકાનાં રજવાડાં**—આપણા પ્રાંતમાં કાઠિયાવાડ, પાલણપુર ને કચ્છનાં રજવાડાંઓ વડી સરકારના તાબામાં હજી હમણાં ગયાં.

તે નવી એજન્સિ પશ્ચિમ હિંદનાં રજવાડાંઓની એજન્સિ **Western India States Agency** કહેવાય છે તે તેમાં ૧૮૭ નાનાં મોટાં રાજ્યો આવી જાય છે. કાઠિયાવાડમાં અગાઉ સાત વર્ગનાં રજવાડાંઓ હતાં અને પહેલા બે વર્ગ સિવાયનાં રજવાડાંઓની દીવાની ફૈજદારી સત્તાઓ મર્યાદિત હતી.

હવે જેમને તોપનું માન મળતું હોય અને જેમને તોપનું માન ન મળતું હોય એવા આ રાજ્યોના બે ભાગો કરી નાખવામાં આવ્યા છે—salute states ને non-salute states. મહીકાંડા એજન્સિ (ધડર ને દાંતા મુખ્યત્વે), રેવાકાંડા એજન્સિ, (મુખ્ય, રાજપીપલા-નાંદોદ, છોટાઉદેપુર, લુણાવડા, બાલાસિનોર, સંત), સુરત એજન્સિ (મુખ્ય, ધરમપુર, વાંસદા, સચીન, વગેરે) એટલાં ગુજરાતનાં રજવાડાંઓ મુંબઈ સરકાર નીચે છે. વડોદરા સીધું વડી સરકાર નીચે છે. દક્ષિણમાં, જૈહર, ગંજરા, સાવંતવાડી, ઔંધ, ભોર, અમ્મલકોટ, કોલ્હાપુર, મુઘોલ, સાંગલી, જમખંડી, મિરજ, સાવનુર; ને સિંધમાં ખેરપુર, એ સંસ્થાનો મુંબઈ સરકાર નીચે છે.

(૬) નેરેદ્રમંડળ—આ સંસ્થા મુંબઈ દત્તિહાસના પુસ્તકમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે Chamber of Princes કહેવાય છે.

(૭) રજવાડાં ને રાષ્ટ્રીય ભાવના—રજવાડાંઓના પોતાના કલ્યાણ માટે તેમણે હિંદની રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો વધારે સત્કાર કરવો જોઈએ.

ઉપસંહાર

ઉપરનાં પૃષ્ઠોમાં આપણે આપણો સંકરો વર્ષોનો દત્તિહાસ સંક્ષેપમાં જોઈ ગયા. ઇ. સ. ૧૯૨૧ થી આપણે આપણો વર્તમાન દત્તિહાસ પણ તપાસ્યો. ઉપરાંત આપણે આપણી રાજ્યવ્યવસ્થા જોઈ. પણ હવે પછી શું ? સ્વરાજ્ય સિદ્ધ કરવામાં આપણને જે મુશ્કેલીઓ નડવાની છે તે જાણ્યા સિવાય સ્વરાજ્ય આપણે ટકાવી શકીએ નહિ. પ્રથમ આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના સતેજ રાખવા માટે આપણે આપણી રાજકીય સંસ્થાઓને એવી રીતે ઘડવી જોઈએ કે જેથી ગુણ ગુણ પ્રાંતો કે જનતિઓ કે ધર્મોના અસ્તિત્વથી

આપણે આગળની માફક છૂટા પડી ન જઈએ. ખીજું, આપણા રાષ્ટ્રીય રાજ્યતંત્રમાં રજવાડાંએને ગોઠવી દેવા માટે આપણે પૂરો વિચાર કરવાની જરૂર છે. ત્રીજું, બ્રિટિશ રાજ્યતંત્રમાં ગોઠવાએલી અમલદારશાહીથી આપણને જે ફાયદાઓ થયા છે તે ધ્યાનમાં લઈ તેના બંધારણમાં યોગ્ય ફેરફારો કરી આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાને કોઈ રીતે ઉછાપ ન આવે તેવી રીતે એને આપણા કારભારમાં ઘટાવી દેવાની જરૂર છે. ચોથું, સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત ક્યારે થાય કે જ્યારે આપણે પરચકના ભયથી આપણો બંચાવ કરી શકીએ. દરેક દેશની લશ્કરી વ્યવસ્થા શાસ્ત્રીય થતી જાય છે; આપણે પણ તે દિશામાં પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પાંચમું, હજુ આપણી રાષ્ટ્રીય ભાવના પૂરેપૂરી રાષ્ટ્રીય નથી. જ્ઞાતિ ને ધર્મના દબાણમાં તે ભાવના ઘણી વાર ઊડી જાય છે. એ વિધ્ન નાનુંસુનું નથી. તેને જેમ બને તેમ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનથી છૂટું કરી નાંખવું જોઈએ. છેલ્લું, જગતની પ્રજાઓ દરેક ક્ષેત્રમાં વિકાસ પામતી જાય છે. આપણું હિંદીત્વ આપણે જાળવી રાખવું જોઈએ પણ તે સાથે જગતના વિકાસમાં પણ આપણે યોગ્ય હિસ્સો આપવો જોઈએ. આપણા સમસ્ત ઇતિહાસના મહાસાગરમાં જગતના ઇતિહાસની ગૂદી ગૂદી નદીઓનાં પાણી સમાઈ ગયાં છે. તો પછી ભવિષ્ય માટે આપણે નિરાશ ને એકલસૂરા નહિ થતાં જગતની તમામ સારી સંસ્કૃતિનો આપણે ઉપયોગ કરવો જોઈએ, ત્યારે આપણું જીવન ઉજ્જવળ થશે અને આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોની જેમ આપણું પણ બળવાન, વૈભવવાન અને ચારિત્રવાન થઈ શકાશે.

આ પુસ્તકના આરંભમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આપણા પૂર્વ પૂર્વજોના ઇતિહાસકારે એવી રીતે કથાકથે કહેવો જોઈએ કે જેથી ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ, એટલે કર્તવ્ય, દ્રવ્ય, મનોરથ અને સ્વતંત્રતા, એ ચારેય વસ્તુઓની સિદ્ધિ થઈ શકે.* વાચકને આ પૂર્વજોનાં વાંચી તે વિષયોને જોઈને અંશે ખ્યાલ આવ્યો હશે તેટલે અંશે લેખકનો પ્રયાસ ફળીભૂત થયો છે એમ માનવામાં આવશે.

* ધર્માર્થકામમોક્ષાણામુપદેશસમન્વિતમ્ ।

પ્રવૃત્તં કથાયુક્તમિતિદ્વાસં પ્રચક્ષતે ॥

અધ્યાપક—

મેસર્સ કરસનદાસ ગારુડાસ એન્ડ સન્સ.

નાથાવટ—મુરતી.

